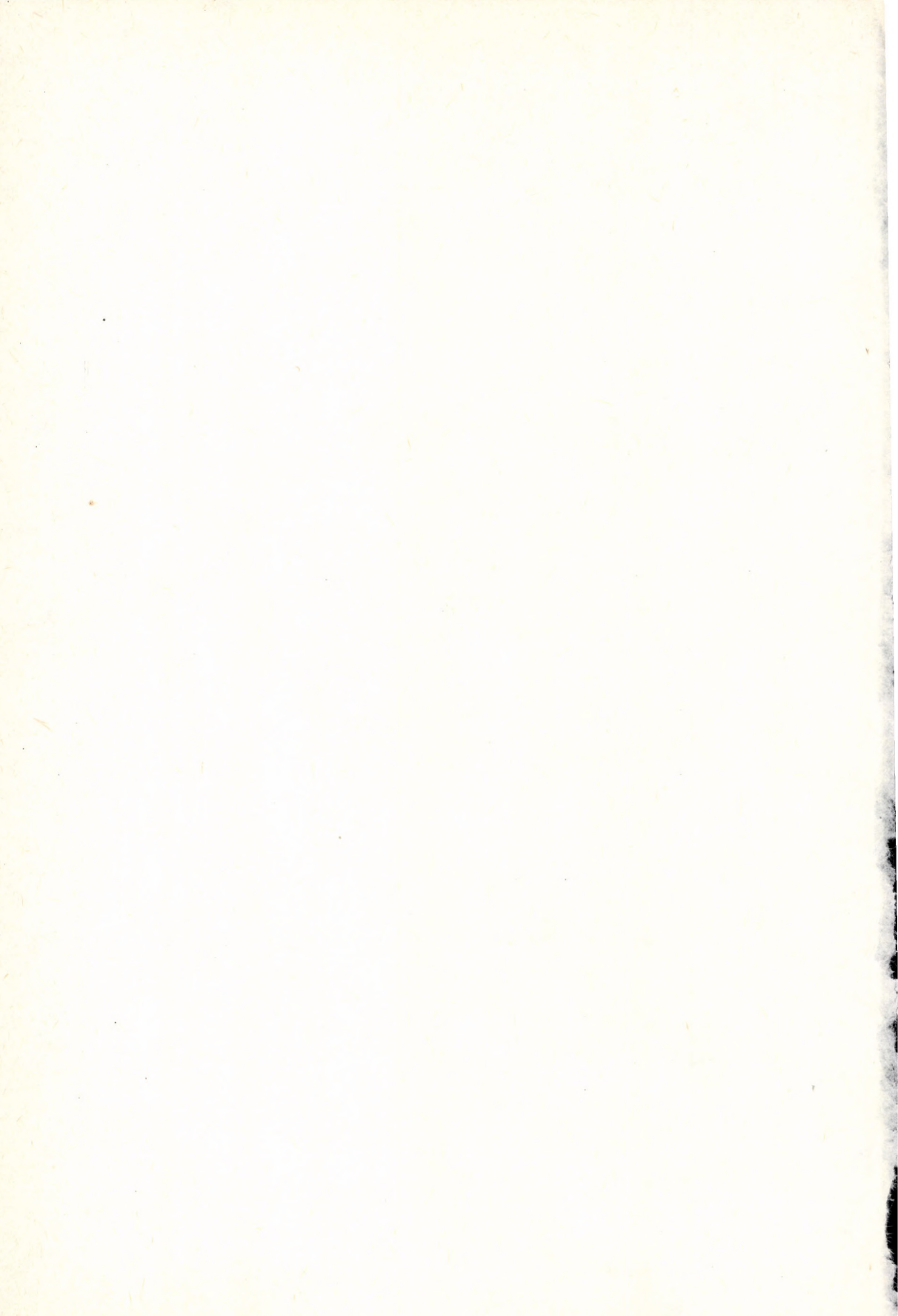

Eperjessy Géza

A szabad királyi városok
kézművesipara a reformkori
Magyarországon

Akadémiai Kiadó · Budapest

EPERJESSY GÉZA
A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK
KÉZMŰVESIPARA
A REFORMKORI MAGYARORSZÁGON

EPERJESSY GÉZA

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK
KÉZMŰVESIPARA
A REFORMKORI
MAGYARORSZÁGON

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1988

ISBN 963 05 4389 3

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1988 · EPERJESSY GÉZA

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Előszó	7
I. rész	13
1. Az ipar szerkezete	13
Az iparúzők számszerű megoszlása	13
Az iparágak differenciálódása	23
A céhes szerveződés sajátosságai tájegységenként	40
2. A kézművesipar és a mezőgazdaság	59
3. A kézművesipar és a kereskedelem	63
4. Tökés ipari üzemek a szabad királyi városokban	77
Összefoglalás	91
II. rész	93
1. A mesterek anyagi viszonyai	93
2. A kiváltságos iparúzők stabilitása és mobilitása	114
3. A céhek bezárkózása	129
A vidéki iparosok	129
A kontárok	135
4. A zsidó iparúzők	150
5. A legények	174
A mesterré válás korlátozása	181
Összefoglalás	206
III. rész	209
1. A városi hatóság és a kézművesipar	209
2. A városi magisztrátusok és a nemesi vármegyék	247
3. A központi kormányzások iparpolitikája	265
Összefoglalás	278

Függelék

Szabad királyi városok iparosösszeírásai regionális csoportosításban (1790—1848) . . .	281
I. tábla. Kőszeg	282
II. tábla. Sopron	292
III. tábla. Kismarton	300
IV. tábla. Ruszt	306
V. tábla. Győr	310
VI. tábla. Pécs	318
VII. tábla. Székesfehérvár	326
VIII. tábla. Esztergom	338
IX. tábla. Komárom	344
X. tábla. Pozsony	352
XI. tábla. Lőcse	358
XII. tábla. Kisseben	363
XIII. tábla. Kassa	367
XIV. tábla. Debrecen	374
XV. tábla. Szatmárnémeti	377
XVI. tábla. Arad	384
XVII. tábla. Szeged	392
XVIII. tábla. Temesvár	398
XIX. tábla. Újvidék	412
Rövidítések és irodalom	422
Helynévmutató	424

ELŐSZÓ

Míg korábbi munkánkban¹ a *mezővárosi és falusi* (céhes) kézművesipar fejlődését és hanyatlását vizsgáltuk — elsősorban a feudalizmus válságának korában —, jelen tanulmányunkban ugyanezen időszak *szabad királyi városi* kézművesiparának *komplex elemzését* tűztük ki célul. Nem elégedtünk meg tehát a gazdasági és társadalmi összetevők föltárásával, hanem igyekeztünk a kézművesipart befolyásoló fontosabb politikai tényezőket is tekintetbe venni. Mint ahogyan ebben a munkánkban pl. a vármegyéknek a központi kormányzervekkel a kontárkérdésben folytatott vitáival, továbbá az 1790—91-es, az 1825—27-es és az 1843—44-es országgyűlés céhügyi javasolataival, vagy a Helytartótanácsnak a céhszabályzat reformjára irányuló 1847. évi tervezetével is foglalkoztunk, jelen tanulmányunkban a városi hatóságok, továbbá a központi kormányzervek iparpolitikáját, nemkülönben a magisztrátusoknak és a nemesi vármegyéknek a kézművesipar irányításával-ellenőrzésével kapcsolatos ellentéteit is elemezni kívántuk, amelyek az országos politikára is hatottak.

A komplex vizsgálat igénye egyben azt is jelentette, hogy mostani munkánkban *mind a céhes, mind a céhen kívüli* kézművesipar problematikájára, továbbá — a kézművesiparral összefüggésben — az elsősorban a szabad királyi városokban koncentrálódó *tőkés ipari kezdeményekre* is kiterjesztettük a figyelmünket, ezenkívül — ugyancsak a kézművesiparral való kapcsolatban — az *ipar és a mezőgazdaság, ill. a kereskedelem* közötti összefüggéseket is érintettük.

Kutatómunkánkban főként az eddig csak részleteiben föltárt *levéltári* anyagra támaszkodtunk, a lehető „teljességre” törekedve. Legfontosabb forrásunk az Országos Levéltár Helytartótanácsi Departamentum Civitatense című állaga volt. Ebből a *mai Magyarország* valamennyi egykori szabad királyi városának teljes anyagát földolgoztuk az 1790-es évektől 1848-ig, így a Dunántúlon *Esztergomot, Székesfehérvárt, Győrt, Pécset, Kőszegét* és *Sopront*; az Alföldön *Debrecent* és *Szegedet*, kivéve tehát Pest és Buda anyagát, amelyet *Dóka Klára* tárt föl (az általunk bírált kandidátusi disszertációjában), ill. az (ugyancsak általunk lektorált) alapos munkájában,² amelyre messzemenően támaszkodtunk e két városnál. A Departamentum Civitatense említett anyagából még a *történeti Magyarország* alábbi városainak teljes anyagát is földolgoztuk: a Dunántúl nyugati határszélén a vizsgált korszakban erősen hanyatló *Kismartonét* és a falusi-mezővárosi színvonalra visszasüllyedt *Rusztét*; továbbá a Felvidék két legjelentősebb ipari és kereskedelmi központját, *Pozsonyét* és *Kassát*, ezenkívül *Komáromét*; az Alföld északkeleti peremvidékén *Szatmárnémetiét*;

¹ Eperjessy 1967.

² Dóka 1979.

a délkeleti-déli régióban pedig *Aradét*, *Temesváráét* és *Újvidékét*. A Helytartótanács városi osztályának ez az állaga a város- és ipartörténeti kutatás rendkívül értékes és gazdag forrása, amely nemcsak koncentráltabb és rendezettebb, hanem sokszor teljesebb anyagot is tartalmaz, mint az egyes városok levéltáraié, pl. Szegedé vagy Székesfehérvaré, amely városok levéltáiraiban ugyancsak végeztünk kutatást, s e városok, valamint Pécs reformkori kézművesiparát külön tanulmányokban is megvizsgáltuk.³

A Helytartótanács városi osztályának nemcsak az említett városokra, hanem a céhalakulásra vonatkozó teljes anyagát is földolgoztuk. Ennek az alapján a *céhek* 1815 utáni *szerveződését* (ill. újjászerveződését) az *összes szabad királyi városban*, tehát az egész országban, így pl. a már korábbi időszakban hanyatlásnak indult felvidéki városokban is figyelemmel kísérhettük. Horvátország,⁴ továbbá — a közjogilag különálló — Erdély szabad királyi városait viszont nem vontuk be vizsgálatunk körébe. A Helytartótanács fenti állagából olyan kútfőket is tanulmányoztunk, amelyek a legények „visszaéléseire”, a városok, ill. a megyék országgyűlés elé terjesztett „sérlemzeire” vonatkozó, témánkkal kapcsolatos ügyeket tartalmaznak.

Az Országos Levéltárban földolgoztuk még a Helytartótanács *Kereskedelmi Osztályának* (Departamentum Commerciale) városokra vonatkozó anyagát is az 1790-es évektől 1848-ig, amely főként a céhen kívüli ipari vállalkozásokat, a „császár királyi gyárzabadalmak”-at illetően szolgáltat értékes támpontokat; ezenkívül a *Kamarai Levéltár* városi (Civitatensia) anyagát — ugyancsak mintegy fél évszázados metszetben —, amelyből különösen a városi tisztújításra vonatkozó részletes jelentéseket, s az utóbbiakhoz mellékelte, az egyes ipari és kereskedelmi ágazatokban működő mesterek, legények és inasok számára utaló adatokat hasznosíthattuk.

Munkánk *Függelékében* a fentebb említett 17 város, továbbá *Lőcse* és *Kisszeben* iparstatisztikai adatait közöljük az 1790—1848 közötti restaurációs jelentések és az 1828. évi országos összeírás összevetése alapján. Az előbbieken kívül még néhány felvidéki városban, így Besztercebányán, Breznóbányán, Korponán és Libetbányán is megvizsgáltuk az iparüzők és a kézművesipari szakmák számszerű alakulását az 1790-es, ill. az 1840-es években. A jegyzetekben szereplő egyéb Országos Levéltár-i állagokat,⁵ továbbá az *Országos Széchényi Könyvtár* és az *Egyetemi Könyvtár* céhiratait⁶ még korábbi munkánk során néztük át, s ezeknek a szabad királyi városokra vonatkozó anyagát e munkánkban használtuk föl.

1979-ben kutatást végeztünk a bécsi *Hofkammerarchiv*, ill. *Finanzarchiv* magyarországi városokra vonatkozó állagában. A hazai kutatók közül elsőként *Kállay István*⁷ dolgozta föl a Hofkammerarchiv 18. századi magyarországi városi anyagát, az 1790—1820 közötti időszakét pedig jelen munka szerzője, továbbá a Finanzarchiv

³ *Eperjessy, Pécs; Eperjessy, Szeged; Eperjessy, Székesfehérvár.*

⁴ Horvátországgal kapcsolatban l. *Eperjessy Géza: A horvátországi céhek történetéhez a feudalizmus válsága korában c. tanulmányát.* (A technikatörténeti és kézműipartörténeti szimpózium vitaanyaga.) Veszprém, 1972. 43—52.

⁵ Pl. Magyar Kancellária Articuli Caehales; Magyar Kancellária Privilegia Caehalia Abolita; Magyar Kancellária Liber Caehalium; Helytartótanács Departamentum Caehale, Helytartótanács Acta Mechanica stb.

⁶ Pl. Egyetemi Könyvtár Céhprivilegiumok; Széchényi Könyvtár Fol. Lat. stb.

⁷ *Kállay* 1972.

1820—1848 közötti városi anyagát is, amely utóbbinak létezéséről addig nem volt tudomása a hazai kutatásnak.⁸

A számunkra elérhető levéltári forrásokon kívül kiterjesztettük figyelmünket a korábbi és a jelenkori város-, ill. *ipartörténeti irodalomra* is. Jelen összefüggésben le kell mondanunk ennek értékeléséről, mivel ez külön historiográfiai tanulmányt kívánna. Csupán arra szeretnénk utalni, hogy a régebbi várostörténeti irodalom jelesebb alkotásai közül pl. *Márki Sándor* Araddal, *Reizner János* Szegeddel, vagy akár *Szűcs István* Debrecennel, *Iványi István* Szabadkával, *Érdújhelyi Menyhért* Újvidékkel⁹ foglalkozó művei — és másokéi — nagyobb figyelmet és tárgyilagosabb elismerést érdemelnek a történeti irodalmunkban néhány évtizeddel ezelőtt szokásosnál. E munkák legkiválóbbjai ugyanis nemcsak adataik gazdagsága, hanem a bennük fölvetett kérdések miatt is értékes támpontokat nyújthatnak a mai kutató számára, mégha értékeléseik, módszereik fölött jórészt el is járt az idő.

Az előbbieknél természetesen sokkal inkább támaszkodhattunk a mai, mennyiségében és minőségében örvendetesen gazdagodó és színesedő ipartörténeti irodalomra, hogy a *teljesség igénye nélkül* és megjelenésük időrendjében csupán néhány szerzőt (és munkát) említsünk, mint pl. *Rúzsás Lajos* dunántúli és alföldi városokkal foglalkozó tanulmányait; *Komoróczy Györgynek* a debreceni iparfejlődést tárgyaló munkáit; Budapest történetének a *Nagy Lajos* által írt fejezeteit; *Dóka Klára* fentebb említett munkáját; *Balázs Péternek* (az általunk opponált kandidátusi disszertációja alapján készült) a reformkori Győrről írt monográfiáját¹⁰ stb.

Jelenkori várostörténeti irodalmunkból (természetesen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, ill. a feudalizmus válságának az általunk vizsgált időszakát tartva csupán ezúttal is szem előtt) különös figyelmet érdemelnek azok a művek, amelyek korszerű szemléletük, nemkülönben szempontjaik gazdagsága és mélysége, ill. kutatási és feldolgozási módszereik révén új irányt szabtak a város- (és ipar-) történeti kutatásnak. Mindenekelőtt — és ugyancsak megjelenésük időrendje szerint haladva — *Makkai Lászlónak* az 1960-as évek elején publikált várostörténeti összefoglalójára, *Gyimesi Sándornak* az európai és a hazai városhálózat alakulását vizsgáló monográfiájára, a *Vörös Károly* által írt s a Magyarország története 5/1. kötetében olvasható társadalom- és várostörténeti fejezetekre¹¹, s nem utolsósorban *Bácskai Vera* doktori értekezésére¹² kívánunk utalni. E munkák egyik közös vonása funkcionális városszemléletük, továbbá az, hogy álláspontjuk szerint a hazai

⁸ Ehelyütt is kívánatos a hazai kutatók figyelmét fölhívni arra, hogy a Finanzarchiv magyar vonatkozású állagában (A. Ungarische Abteilung) a szabad királyi és bányavárosokra vonatkozó 26. kútfő is tekintélyes mennyiségű anyagot (52 fasciculust) ölel föl, a magyar osztály egésze pedig ennek mintegy tízzeresét, s többek között olyan fontos ügyekét, mint pl. a pénzügyek; a korona- és kamarai javak; a szőlőművelés; a pénzverés és bányászat; kereskedelem; gyárak; selyemtermelés, juhtenyésztés, méz-, dohány- és lentermelés; a lótenyésztés; adójövedelmek; a szepesi szászvárosok; egészségügy és vesztégyárak; orvosok és seborvosok; sóügyek; erdőgazdaság; dézsmaügyek; a zsidók ügyei; a kamarai javak és puszták bérletei; telepítések: építkezések, iskola-, út-, hidépítés és csatornázás; alapítványok és kórházak; postaügyek stb. 1820-tól az 1850-es évek elejéig, ill. derekáig.

⁹ Az említett szerzők, ill. műveik bibliográfiai adatait l. a *Rövidítésekben*.

¹⁰ A felsoroltak bibliográfiai adatai ugyancsak a *Rövidítésekben* találhatóak.

¹¹ A bibliográfiai adatokat l. mint fent!

¹² *Bácskai Vera*: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. 1988.

városaink közötti jogi különbségek 1848 előtt már (jórészt) elveszítették korábbi jelentőségüket, s a hazai városképző tényezők között ekkor nem a kézművesipar, hanem a mezőgazdasági árutermeléssel összefonódó kereskedelem játszott döntő szerepet.

Jelen munka szerzője nem csupán egyetért e megállapításokkal, hanem nagymértékben *támaszkodott* is a fentebb említett szerzők munkáira. Mivel azonban *Bácskai Vera* disszertációjának megvédése időben lényegében egybe esett munkánk kéziratának befejezésével, az ő eredményeit kevésbé tudtuk munkánkban hasznosítani.¹³

Véleményünk szerint is helytálló az a megállapítás, hogy a szabad királyi városi kiváltság olyan jogi kategória, amely a feudalizmus válságának a korában Magyarországon már csak többé-kevésbé fedi a tulajdonképpeni város fogalmát. Nem egy szabad királyi város található ugyanis e korban, amelynek ipara — hogy csupán az általunk vizsgált termelési ágazatnál maradjunk — inkább „mezővárosi”, sőt „falusi” színvonalon áll, vagy arra süllyedt vissza; az e tekintetben kiemelkedő mezővárosokat, pl. Pápát, Gyöngyöst, Miskolcot, Gyulát, Nagyváradot stb. csupán ez a jogi különbség, s nem kevésbé az, hogy földesúri hatalom alatt állottak, választotta el az iparilag átlagosan fejlett szabad királyi városoktól, amint arra korábbi munkánkban is rámutattunk.¹⁴

Annak oka, hogy a szabad királyi városi kézműipar vizsgálatát tekintettük jelen tanulmány feladatának nem csupán az volt, hogy a falusi-mezővárosi ipart tárgyaló korábbi munkánk folytatásaként hazai városaink egészére ki akartuk terjeszteni kutatásunkat, hanem az is, hogy véleményünk szerint *1848 előtt a szabad királyi városi létnek még volt némi reális tartalma, sőt vonzása* is. Egyes települések, amelyeket *Vörös Károly* „polgár városoknak” nevez, mint Kecskemét, Nagykőrös, Nyíregyháza, Szentes, korszakunkban nagy anyagi áldozatokat hoztak, hogy megváltsák magukat a földesúri hatalom alól. Nem egy olyan „polgár város” is akadt, amely ekkor a szabad királyi rang megszerzése érdekében indította meg a harcát, mint pl. Eger és Nagyvárad a 18. század végétől, Versec, Nagykanizsa, Kecskemét stb. pedig a következő évtizedekben, s némelyek több százezer forintos óriási váltságdíjat is kifizettek ezért a Kamarának, mint Versec és Kecskemét. Utóbbi felszabadításához a bécsi kormányzások a forradalom előtti hetekben hozzá is járultak, de az eliberáció fogantatására a „sokkal fontosabb” események miatt nem kerülhetett sor.¹⁵ Korunkban csupán Aradnak sikerült megszereznie a szabad királyi rangot, e várost azonban — a 18. sz. végén fölszabadult Pécshez hasonlóan — nem cikkelyezték be az országgyűlésen.

Jóllehet a szabad királyi városi jog és a városi polgárjog ez időre valóban elveszítette korábbi tartalmát, s a rohamosan népesedő, piaci kapcsolataikat kibontakoztató

¹³ Az említett szerzőnek így főként a *Nagy Lajossal* együtt publikált s a városok piackörzeteivel foglalkozó tanulmányaira, a Magyarország története 5/1. kötetében írt fejezetre, továbbá a Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. Ethnográfia, 1978. 2. sz., és A faktoranalízis alkalmazása Magyarországon 19. század eleji piacközpontjainak vizsgálatánál. Történelmi Szemle, 1979. c. dolgozataira támaszkodhattunk.

¹⁴ *Eperjessy* 1967. 72—73.

¹⁵ L. a Kancelláriának a Helytartótanácsához intézett 1848. március 2-i leiratát. Wien, Finanzarchiv 1848/26/2, az 1848. április 18-i ülés anyagából. — A szabad királyi városok 19. századi rangemelési törekvéseivel külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

(főként) alföldi „polgárvárosok” tényleg megelőztek sok szabad királyi várost, továbbá az 1828. évi legjelentősebb 138 piacközpont között 34 szabad királyi jogú város mellett már 62 „polgárváros” található,¹⁶ a „nagyon erős piacközponti funkciót” betöltő 11 (Pestet és Budát külön számítva 12) város közül 9 (ill. 10) szabad királyi város volt.¹⁷ Az „erős piacközponti funkciót” betöltő 35 település közül ugyan csupán 13 szabad királyi város, de a sorrendben első 11 közül 8 szintén e kiváltságot élvezte.¹⁸

Kézenfekvő a következtetés, hogy a legjelentősebb városaink élén ekkor is még a szabad királyi városok állottak. Ez a helyzet a *kézművesipar fejlettségét* illetően is, amint azt munkánkban részletesen be fogjuk mutatni. E tekintetben véleményünk szerint sem az iparúzők számaránya a legfontosabb mutató, amint azt az I. fejezetben tárgyaljuk, hanem az iparon belüli munkamegosztás differenciáltsága, az egyes városokban működő iparágak mennyisége és milyensége, a mesterek által foglalkoztatott munkaerő nagysága stb. Ha ezek szerint rangsoroljuk a hazai településeket, akkor azok élén ugyancsak a szabad királyi városok alkotnak mennyiségileg és minőségileg jól kategorizálható csoportokat (az iparilag „legfejlettebbek”: Pest és Buda, Pozsony, Sopron és Temesvár; a „fejlettebbek”: Győr, Pécs, Székesfehérvár, Debrecen, Újvidék; az „átlagosan fejlettek”: Kassa, Kőszeg, Arad, Szeged, Komárom, Esztergom stb.). E városok többsége — mint láttuk — egyben mint piacközpont is a rangsor élén található. A piacközpontok 1828. évi összeírásán alapuló számítógépes vizsgálatánál ezért *Bácskai Vera* — véleményünk szerint is — indokoltan helyez súlyt a piacközponti funkciókra vonatkozó „változók” között a kézművesiparral kapcsolatosakra; a piacközpontokhoz tartozó 21 változó közül 8, a „tisztá körzetekre vonatkozó” 27 változó közül pedig szintén ennyi kapcsolódik a kézművesiparhoz.¹⁹

Nem kevésbé érdemel figyelmet az a körülmény, hogy a kibontakozó manufaktúraipar már ekkor is a nagyobb városokban — főként szabad királyi városokban — koncentrálódott, amint azt történeti irodalmunkban főként *Gyimesi Sándor* hangsúlyozta,²⁰ s — amint tanulmányunkban bemutatjuk — éppen azokban a városokban alakult ki a manufaktúra- ill. gyáripar (Pest, Buda, Pozsony, Temesvár stb.), amelyek kézművesipara is a leginkább differenciált.

Kétségtelen az is, hogy a forradalom előtti években-évtizedekben már nem a szabad királyi városok hagyományörző céhes polgárai és boltos kereskedői jártak a gazdasági fejlődés élén, hanem a polgárvárosokban már korábban gyökeret eresztett új típusú kereskedők és vállalkozók, akik — főként az 1840-es évektől kezdve — a szabad királyi városokban is kezdték megvetni lábukat; mint ahogyan a polgárvárosok iparostársadalma is sokkal nyitottabb ekkor, mint a szabad királyi városokéi. A polgári átalakulás zászlóvivője pedig valóban a liberális köznemesség volt, a szabad királyi városok kiváltságos polgárai pedig ennek jobbára a kerékkötői. Tanulmá-

¹⁶ *Mo. tört.* 5/1. 550.

¹⁷ Mégpedig: Pest, Buda Pécs, Sopron, Temesvár, Pozsony, Győr, Szeged, Arad, Székesfehérvár, *Bácskai V.* id. disszertációja 442. s köv.

¹⁸ Mégpedig Kassa, Eperjes, Újvidék, Nagyszombat, Besztercebánya, Esztergom, Szatmárnémeti, Debrecen. Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ *Gyimesi* 1975. 190—191.

nyunkban igyekszünk azt is megvilágítani, hogy főként a városok „külső tanácsát” (az „electa civitas”-t), amelyben a kézműveselem többnyire döntő befolyással rendelkezett, jellemzi ez a konzervatív álláspont. A vezetést kezében tartó belső tanács viszont — amelynek tagjai a jelentősebb városokban főként jogvégzett vagy litterátus személyek, köztük nemesek vagy nemességet szerzett törzsökös polgárok — nemcsak a vidéki iparosok befogadásával és a céhen kívüliek iparüzésének engedélyezésével kapcsolatban képviselt tárgyilagosabb, olykor a nemesi vármegyékéhez hasonló, liberálisabb álláspontot, hanem némely városban a liberális nemességgel való politikai szövetséget is vállalta. Hajlandóságot mutattak pl. a városok „belszerkezetének” reformjára annak érdekében, hogy elnyerjék a köznemesség támogatását a városok országgyűlési szavazati jogának kiterjesztéséért folytatott küzdelemben. A polgárság szerepének árnyaltabb ábrázolását kívánjuk elősegíteni annak bemutatásával is, hogy egyik-másik városban jól kitapinthatóak a nemességellenes polgári öntudatnak sajátos — sokszor ugyan konzervatív előjelű — körvonalai.

A szabad királyi városi kézművesipar gazdasági, társadalmi, politikai összetevőinek bemutatásával főként a *forrásokon alapuló minél konkrétabb elemzésre* törekedtünk. A konkrét tények mögött pedig elsősorban az *emberi mozzanatokra* igyekeztünk figyelmet fordítani. Ezért szólaltattuk meg oly gyakran az egykori városi társadalom különböző képviselőit; a kiváltságaikra féltékeny módosabb céhes kézműveseket és a nem kevésbé elzárkózó szegényebb mestereket (akik között sok olyan akadt, aki szőlőműveléssel, mezőgazdasággal vagy éppen kereskedéssel egészítette ki jövedelmét); a városba „beszivárkozó” vidéki iparosokat; a kontárokat és a zsidó iparüzőket (közülük sokan nemesi telkeken húzódtak meg, utóbbiak között pedig olyanok is voltak, akik már ekkor megtették az első lépéseket az asszimiláció irányában); a nemesi származásukra büszke kézművesmestereket és legényeket (ez utóbbiak mesterré válását talán még görcsösebben igyekeztek a törzsökös polgárok akadályozni, mint a többi legényét); azokat az obsitosokat, akik közül sokan hajlott korban és nyomorékként folyamodtak mesterjogért; nem utolsósorban azokat a szervezkedő, a mestereket bojkottáló legényeket, akiket a legszigorúbb büntetésekkel fenyegettek a központi kormányzások és a városi magisztrátusok. Forrásainkban tehát a városi társadalom legkülönfélébb elemei jelentkeznek. Panaszait, törekvéseit persze helyettük — de nevükben — többnyire a tollforgató, írástudó városi értelmiség képviselői fogalmazták meg. Szerény munkánkkal azt is illusztrálni kívántuk, ezekre a mindennapi emberekre is érdemes figyelmet fordítani.

1. AZ IPAR SZERKEZETE

AZ IPARŰZŐK SZÁMSZERŰ MEGOSZLÁSA

Az 1848 előtt középkelet-európai s azon belül a hazai városfejlődés egyik jellemző vonása, hogy nem csupán a mezővárosokban, hanem a fejlődés csúcán álló — szabad királyi — városokban is a mezőgazdaság volt a vezető termelő ágazat, a vagyon fölhalmozásának legfontosabb tényezője pedig a mezőgazdasági árutermeléssel összefonódó bor- és gabonakereskedelem. Viszont a kereskedés, a „szorgalom (industria) és műipar” — vagyis a kézművesség, továbbá a manufaktúra és gyáripar — is elsősorban a szabad királyi városokban koncentrált.

A korabeli publicisztikában és statisztikai irodalomban számos utalást találni hazai viszonyaink, a városi élet s az ipar elmaradottságára. Amint azt pl. Erdélyi János megállapította, Magyarországon az 1830-as évek végén csak 78 lakosra jutott 1 kézműves, tehát majdnem annyi mint Galiciában (ahol 80-ra), az osztrák birodalom legfejlettebb tartományai közül viszont Lombardiában 8:1, Alsó-Ausztriában pedig 15:1 volt ez az arány.¹ Nem sokkal kedvezőbbek Fényes Elek kb. 10 évvel későbbi adatai sem. Szerzőnk 1846-ban 232 753 kézművest számolt (Horvátországgal és a határőrvidékkel együtt, de Erdély nélkül), ekkor 51:1 volt az arány, a „gyárdolgozókat” (23 400 fő), továbbá a legényeket és inasokat (78 000 fő) hozzáadva is csak minden 35. lakos volt iparűző.²

Városainkban ennél nagyobb volt a kézművesek számaránya. Amint azt korábbi munkánkban részletesen elemeztük, az iparosodás fokát illetően mezővárosaink 3 fő típusát lehet megkülönböztetni a tárgyalt korszakban. A tisztán agrárjellegű mezővárosokban kb. minden 20., a viszonylag iparosodottabbakban, mint pl. Kecskeméten, Szentesen, Makón, Csákvárott stb. minden 10., a legfejlettebbekben, mint pl. Pápán, Gyöngyösön, Miskolcon stb. minden 5. családfő foglalkozott iparral az 1828. évi összeírás szerint. Vagyis az első típusnál kb. 5—6, a másodiknál 10—12, a harmadiknál pedig mintegy 20%-ra tehető az iparűzők aránya. A harmadik csoporthoz tartozó mezővárosok az ipar fejlettségét s a városiasodás fokát illetően igen közel állottak az átlagos szabad királyi városokhoz.³

Mielőtt arra a kérdésre válaszolnánk, hogyan alakultak a szabad királyi városok iparűző elemének százalékos arányai, állítsuk rangsorba a vizsgált városokat az

¹ Erdélyi János: Nemzeti iparunk. Pest, 1843. 50, 85.

² Fényes 1847. I. 71.

³ Eperjessy 1967. 68—73.

1. táblázat

A szabad királyi városok rangsora az adófizetők és kézművesek száma szerint 1828-ban

Város	Adófizetők száma	A kézművesek	
		rangsora	száma (családfőkben)
1. Pest	22 198	1.	2 286
2. Szabadka	13 911	6.	777
3. Pozsony	13 335	4.	1 143
4. Debrecen	11 986	2.	1 875
5. Buda	11 411	3.	1 466
6. Zombor	10 605	14.	492
7. Szeged	9 826	5.	1 090
8. Újvidék	8 468	13.	516
9. Székesfehérvár	6 176	11.	662
10. Sopron	6 019	9.	703
11. Temesvár	5 854	7.	769
12. Győr	5 443	12.	605
13. Arad	5 185	19.	301
14. Pécs	4 952	10.	675
15. Szatmárnémeti	4 511	8.	757
16. Kassa	4 386	15.	450
17. Komárom	3 851	16.	440
18. Esztergom	3 346	20.	377
19. Szokolca	2 785	25.	294
20. Nagyszombat	2 678	21/a.	372
21. Breznóbánya	2 510	18.	419
22. Eperjes	2 491	22/a.	358
23. Körömcébánya	2 213	29.	234
24. Bártfa	2 112	22/b.	358
25. Lőcse	2 074	24.	296
26. Modor	1 998	19.	395
27. Kőszeg	1 922	17.	434
28. Bazin	1 856	27.	276
29. Késmárk	1 759	23/a.	325
30. Selmecbánya	1 611	28.	275
31. Újbánya	1 389	33.	199
32. Korpona	1 324	30.	233
33. Nagybánya	1 317	23/b.	325
34. Besztercebánya	1 247	21/b.	372
35. Szentgyörgy	1 166	38.	101
36. Bakabánya	1 105	26.	287
37. Kisszeben	1 086	31.	247
38. Kismarton	1 049	35.	148
39. Felsőbánya	1 019	36.	137
40. Trencsén	972	34.	168
41. Zólyom	665	32.	205
42. Libetbánya	535	37.	107
43. Ruszt	482	39.	42
44. Bélabánya	269	40.	38

adófizetőknek és a kézműveseknek az 1828. évi országos összeírásban⁴ szereplő abszolút számai szerint. (Az 1840-es évek második felére vonatkozóan l. *Fényes Elek* adatait)⁵

Az adófizetők száma szerinti rangsor tehát csak nagyjából egyezik meg a kézművesek abszolút száma szerinti sorrenddel. A viszonylag népesebb Szabadka, Zombor, Újvidék, Arad pl. a kézművesek száma szerinti rangsorban hátrébb szorul. Debrecen, Buda, Szeged, Temesvár, Pécs, Szatmárnémeti, Kőszeg, Besztercebánya, Nagybánya, Bakabánya stb. viszont kedvezőbb helyet foglal el a kézművesek száma szerinti rangsorban.

Érdeemes a fenti táblázat alapján az egyes régiók szerint is szemügyre venni a kézművesek számának alakulását. Legtöbb kézművest, számszerint 9325-öt a legnépesebb (11) alföldi szabad királyi városban találunk (az alföldi városok csoportjába sorolva az ország legjelentősebb piacközpontját, Pestet, továbbá a peremvidéken fekvő Szatmárnémetit és az előbbivel egy megye területén elterülő Nagybányát és Felsőbányát is).

A 24 felvidéki szabad királyi városban, amelyeknek átlagos népessége — Pozsonyt leszámítva — országos viszonylatban a legalacsonyabb, 7684 kézművest számlálhatunk össze. A 9 dunántúli szabad királyi városban (Budát is idesorolva) pedig 5112 volt a kézműves (családfők) száma 1828-ban.

Az alábbiakban a szabad királyi városok kézműveselemének százalékos arányát vizsgáljuk főként az 1828. évi országos összeírás s a városi tisztújítások (restauráció) alkalmával készült összesítések alapján. Különösen értékes forrásul szolgálnak az utóbbiak, vagyis azok az iparosösszeírások, amelyeket a városi hatóságok a tisztújításról szóló jelentésük (14. számú) tabellájaként egyéb (így pl. az újonnan választott tisztségviselőkre, azok fizetésére, a választott község tagjaira és foglalkozására, a városi költségvetésre, az árvapénztár kezelésére stb. kiterjedő) tudósításokkal együtt voltak kötelesek a központi kormányzervekhez, a Helytartótanácsához és a Magyar Kamarához fölterjeszteni.⁶ A restaurációs összeírások lehetőséget nyújtanak arra, hogy az 1790—1848-ig terjedő korszak kézműipari fejlődését megrajzoljuk. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy a kézműveselem százalékos arányának számbavétele csak kiindulópontul szolgálhat a további elemzéshez, mivel az összeíróbiztosok és a magisztrátusok az egyes városokban gyakran eltérő módon határozták meg, hogy kit tekintsenek iparűzőnek (opifexnek). Éppen ezért a kézművesipar színvonalának alaposabb és sokoldalúbb megismerése céljából a továbbiakban olyan tényezőket is szükséges figyelembe venni egy-egy városban, mint a mesterek és legények egymáshoz viszonyított aránya, valamint az iparágak száma, az iparon belüli munkamegosztás foka és milyensége; a céhes és céhen kívüli iparágak megoszlása; nemkülönben a manufaktúrák, ill. gyárak esetleges működése stb.

⁴ OL Conscript. 1828. Civitates. L. még T. K. 1896. 206—213. A levéltári adatok és T. K. összesítései a legtöbb esetben megegyeznek, csupán néhány városnál (pl. Temesvárnál) található kisebb-nagyobb eltérés. — Szabadkával és Zomborral nem kívánunk részletesebben foglalkozni, adataik az összehasonlítás kedvéért szerepelnek.

⁵ Vö. *Fényes* 1847. I. 39. s köv. — továbbá *Fényes* 1851.

⁶ A tisztújítás alkalmával készült jelentéseket az OL Ht. Dep. Civ. — s az OL Magyar Kamara (K.) anyagában találjuk az egyes városok iratai között. Forrásértékükre l. *Eperjessy* 1977.

A munkánk Függelékében szereplő 19 városban a *kézművesek családfőkhöz*⁷ viszonyított százalékos arányának felső értéke 34 volt. Ezt az arányt csupán egyetlen felvidéki kisváros, Kisszeben haladja meg „irreálisan” magas, kb. 52%-os értékkel,⁸ amit akkor is kivételesnek kell tartanunk, ha speciális okok miatt más szabad királyi városban, sőt mezővárosban is előfordult olykor ilyen arányszám. A Kisszebennél ekkor nem sokkal nagyobb lélekszámú Szombathely püspöki mezővárosban pl., ahol a város határában lévő szántó több mint egyharmada az adómentes nemesek tulajdonában volt, s ahol a számláló biztosok 1828. évi jelentése szerint a lakosok túlnyomó része mesterember és kereskedő „... lévén, (mivel) más különös élelemkeresés módjok nincs”, szintén kb. 50%-os az iparúzó elem aránya.⁹ Veszprém püspöki mezővárosban, amely egyébként 1815-ben kísérletet tett a városi rang megszerzésére, ez az arány ugyancsak megközelítette az igen magas, 40% körüli értéket. E város határában alig volt szántó, a nagyszámú kézműves túlnyomó része pedig nehezen tudta magát fenntartani, amit az is bizonyít, hogy csupán kb. 10%-uk folytatta egész évben iparát.¹⁰

Mindezeket figyelembe véve tekintettük a százalékos arány felső értékének a 34-et, az alsó értéknek pedig 12—13-at. Az általunk vizsgált városok közül csak 4-ben haladta meg a kézművességgel foglalkozó családfők aránya a 30%-ot, e csoportot I-gyel jelöljük. 9 városban 20 és 30% között alakult ez az arányszám, és 4 további városban 20% körül mozgott, ill. ezt megközelítette. A szabad királyi városok túlnyomó része, ez utóbbi II. csoportba tartozott. Csupán egyetlen olyan város volt az általunk vizsgáltak között, ahol az iparúzók arányszáma nem érte el a 13%-ot.

A kézművesek százalékos arányának vizsgálatát a városok nagyobb részét magában foglaló II. csoporttal kezdjük. A II. csoporthoz tartozó városok élén az ország legfontosabb kereskedelmi útvonala, a Duna mentén fekvő Győr, a gabonakereskedelem egyik központja állott kb. 28%-os arányával.¹¹ Győrt a Lengyelország felé

⁷ Mivel az 1828. évi összeírásban szereplő kézművesek (opifexek) maguk is családfők, ezért számukat minden esetben az illető településen található *családfők* (és nem a 18—60 év közötti adófizetők — vagy éppen az egész lakosság) számához kell viszonyítani. Ellenkező esetben megtévesztő eredményekhez jutunk, amire több példát találni várostörténeti irodalmunkban. — Tartalmi és módszertani szempontból egyaránt jó példaként szolgálhatnak a fentiekre H. Pálffy Ilona 1930-as években készült történeti statisztikai tanulmányai. Pl. Pálffy 1934., Pálffy 1938. stb. — Gyimesi Sándor számításai szerint az 1828. évi összeírás idejében a családfők száma az adófizetők 45,3%-ra becsülhető. (Gyimesi 1975. 167.) Pontosabb eredményhez vezet, ha az illető település 1828. évi összeírása alapján közvetlenül a családfők tényleges számát állapítjuk meg. — L. még Eperjessy Géza: Az iparúzók számának megoszlása a reformkori szabad királyi városokban. IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, MTA Történelem Szakbizottsága. VEAB Értesítő, Veszprém, 1981. 16—18.

⁸ 468 családfőt alapul véve az arány 52,78% volt. OL Conscript. Regn. 1828.

⁹ H. Pálffy Ilona: Szombathely város adózólakossága 1828-ban Óperént és Szentmárton községekkel együtt. Magyar Statisztikai Szemle, 1937. L. még Eperjessy 1967. 71.

¹⁰ H. Pálffy Ilona: Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1936. L. még Eperjessy 1967. 71—72.

¹¹ A családfők száma 1828-ban 2527. (Pálffy 1934.) Az iparúzóknak az 1828. évi összeírás szerinti létszámát (605) alsó határnak kell tekinteni, a következő évi restaurációs jelentésben (OL K. 1833/15/11) számuk 701. L. még Függelék V. táblázat. Balázs P. szerint 1828-ban az iparral foglalkozó adófizetők családfők száma 2570, arányuk 27%. (Balázs 1980. 32, 96.) A város lélekszámára l. Extractus Tabella Conscriptio animarum Liberae Regiae Civitatis Iauriensis 1822. adatait (OL. Ht. Dep. Civ. 1823/26/16), amely szerint a felnőttek (adultorum) száma 8342, a gyermekeké (minorennum) 5287, összesen 13 629.

irányuló kereskedelem egyik fontos állomása, Lőcse (26,74%-kal)¹², s néhány tizedszázalékkal kisebb értékkel az Alföld délkeleti részén elterülő városok követték. Így Szeged 26,31%-kal¹³, valamint az 1834-ben szabad királyi városi rangra emelt Arad kb. 26%-kal¹⁴ és Temesvár kb. 25%-kal, amely utóbbinak viszonylag fejlett gyáripára¹⁵ is volt. Mögöttük olyan dunántúli városok sorakoztak, amelyekre fékezően hatott a pesti ipar és kereskedelem hatása, így Székesfehérvár (24,39%-kal),¹⁶ ezután Esztergom (23,56%-kal), amelyet az 1828. évi összeíró biztosok véleménye szerint még a vele egybeépült, ill. a közeli mezővárosok versenye is fojtogatott.¹⁷ Utána a Dunántúl nyugati peremvidékén fekvő, csekély lélekszámú Kismarton következett (22,19%-kal)¹⁸, majd Komárom (20,37%-kal)¹⁹, amelynek a folyami gabona- és épületfa kereskedelme volt inkább számottevő.

Hogy az iparúzők százalékos arányszáma nem lehet egyedüli mutatója valamely város ipari fejlettségének, a néhány tizedszázalékkal Komáromot követő Pozsony (19,73%),²⁰ amelynek kézműves- és gyáripára Pest után a legszámottevőbb, s nem kevésbé Sopron példája (19,53%)²¹ igazolja, utóbbinak szintén volt gyáripára és a pozsonyhoz mérhető magas színvonalú kézművessége. Ugyancsak működtek gyárak a Délvidék egyik leggyorsabban fejlődő kereskedelmi központjában, Újvidéken is, ahol az iparúző elem csupán 18,36%-ot tett ki.²² Az előbbinél jelentősebb gyáripára volt Kassa városának, amelyben viszont a kézművesek százalékos aránya csak 16,33%, feltűnően nagy viszont a tőzsérek (quaestor) száma (244).²³

Az I. csoportba tartozó városok között az első Debrecen 34,66%-kal,²⁴ amelynek lélekszáma Pest után a legnagyobb az országban, iparának egyéb mennyiségi és minőségi mutatói viszont — mint a továbbiakban látni fogjuk — negatívabbak a II. csoporthoz sorolt városok nagyobb részénél.

¹² A családfők száma: 1107.

¹³ Az 1828. évi összeírás 15 szegedi kötetében 3668 sorszámmal ellátott családfőt tüntettek föl. A családfők száma azonban ténylegesen 354-gyel nagyobb, tehát 4022. A kézművesek száma ugyanakkor 1058. Az összesítésben szereplő 1090-es számot úgy kapták, hogy a mesterek számához hozzáadták a város azon lakosaiét, akiknek hajójuk van („... his accedunt Incolae, qui Naves tenent... ad classem opificium relati”), számszerint 32-t. Vö. Eperjessy, Szeged. 163—165.

¹⁴ Az 1828. évi összeírás szerint 301 volt a kézművesek száma, a családfőké pedig 2394, ennek megfelelően csupán 12,57% lenne az iparúzők aránya. Reálisabb adatokat közöl a 4 évvel későbbi restaurációs összeírás. (OL K. 1833/43. N° 14.), amely 641 kézműves mestert, továbbá az 1834. évi tisztújításkor készült összesítés (OL K. 1836/2. N° 14), amely 669-et tüntet föl (l. még Függelék XVI. tábla). Így kb. 600 iparúzőt alapul véve, mintegy 25%-ra becsülhetjük a kézművesek arányát.

¹⁵ A szabad királyi városokban működő manufaktúrákkal, ill. gyárakkal a továbbiakban — más összefüggésben — foglalkozunk. — Temesvárott kb. 3070 volt a családfők száma, a kézműveseké pedig 769. Ez csak az alsó határnak tekinthető, a kézművesek száma 1844-ben pl. 1109. (OL Conscript, 1828. Temesvár — l. még Függelék XVIII. tábla.)

¹⁶ A családfők száma 2714. Pálffy 1938. 238.

¹⁷ A családfők száma kb. 1600. OL Conscript 1828. Esztergom — Generalia.

¹⁸ A családfők száma: 667. OL Conscript. 1828. Kismarton.

¹⁹ A családfők száma: 2163. OL uo. Komárom.

²⁰ A családfők száma: 5794. OL uo. Pozsony.

²¹ A családfők száma: kb. 3600. OL uo. Sopron.

²² A családfők száma: 2811. OL uo. Újvidék.

²³ A családfők száma: 2755, a kalmároké: 33. OL uo. Kassa.

²⁴ A családfők száma: 5410. OL uo. Debrecen.

A kézművesek aránya igen magas (31,54%) *Szatmárnémetiben* is, ahol egyébként — a városi tanács 1818. évi fölterjesztése szerint a lakosság „nagy része szekeresgazdákból és mesteremberekből” áll.²⁵ Ezzel szemben Pécs 31,51%-kal a többi mutatókat illetően is az iparilag fejlettebb városok sorába tartozott,²⁶ e városban, továbbá *Kőszegen* (az arányszám itt 30,78%)²⁷ gyárak is működtek.

Sem az I., sem a II. csoportba nem sorolható a legkisebb szabad királyi város, a nyugati határszélen fekvő *Ruszt*, amelynek 17. századi eredetű városi kiváltsága már a reformkorban is anakronizmus. A híres bortermelő városka lélekszámát illetően inkább a falvakhoz, termelési szerkezetét tekintve pedig a közepesen fejlett mezővárosokhoz állott közelebb (az arány itt 12,88%).²⁸

Behatóbb elemzést igényelnek a dinamikusan fejlődő *Pest* és a hagyományosabb termelési struktúrát mutató *Buda* ipari viszonyai. Ebben az összefüggésben csak arra kívánunk utalni, hogy a kézművesek számarányát illetően (tehát egyéb tényezőket figyelmen kívül hagyva) e városok nem emelkedtek a többi szabad királyi városok fölé.²⁹ *Pest*, amelynek kézművesipara és gyáripara az országban a legfejlettebb volt, a II. csoportba, igaz, annak élére sorolható az iparúzők 28,36%-os aránya alapján.³⁰ *Buda*, amelynek kézművesipara hanyatlásnak indult (de számottevő gyáripara ekkor kezdett kibontakozni), ugyancsak e csoportba tartozott 23,85%-kal.³¹

Az előbbi százalékos arányok alapján tehát annyit állapíthatunk meg, hogy *legfejlettebb városainkban a családfők közül minden harmadik-ötödik foglalkozott — valamilyen formában — kézművességgel. Az összes iparúzők száma és aránya ennél — természetesen — magasabb, ha figyelembe vesszük a kézművesiparban foglalkoztatott legényeket és inasokat, nem különben a manufaktúrákban és gyárban dolgozókat.*

Nem kevésbé fontos annak megállapítása, mekkora volt azoknak a kézműves(mester)eknek a száma, akik csupán az év egy részében folytatták mesterségüket. A korabeli irodalomban, továbbá az összeírásokban számos olyan megjegyzést találunk, hogy a mezővárosi iparosokhoz hasonlóan a szabad királyi városok kézművesei között is sokan voltak olyanok, akik a tavaszi-nyári hónapokban inkább mezőgazdasági munkát végeztek, s kiváltképpen szőlejük művelésével foglalatostkodtak.³² A mezőgazdaság és a kézművesipar kapcsolatára a későbbiekben részletesebben kitérünk. Most csupán arra keressük a választ, mekkora volt az egész évben dolgozó kézművesek aránya a szabad királyi városokban. Míg a mezővárosokban ez az arány az összes kézműves megközelítően felére³³ tehető, addig az általunk vizsgált szabad

²⁵ A családfők száma: kb. 2400. OL uo. *Szatmárnémeti*. — A lakosság összetételére: OL Ht. Dep. Civ. 1818/44/4.

²⁶ A családfők száma: 2142. OL uo. Pécs.

²⁷ A családfők száma: 1410. OL uo. Kőszeg.

²⁸ A családfők száma: 326. OL uo. Ruszt.

²⁹ Bp. III. 332.

³⁰ A Gyimesi-féle 45,3%-os arány (I. a 7. jegyzetet) szerint a családfők száma Pesten kb. 9900. Az iparúzők arányának kiszámításával a 2833-as létszámot (Bp. III. 330.) vettük alapul.

³¹ A családfők száma 6146, az iparos családfőké 1711, az önálló iparosoké 1466 (köztük 1056 céhes és 410 céhen kívüli). *Dóka* 1981. 101., 108. A százalékos arány megállapításánál az itt szereplő 1466 önálló iparost vettük alapul.

³² Vö. *Magda* 1819. 3. *Csaplovics* II. 5, 70., *Fényes* 1847. II. 473. stb. *Eperjessy* 1966. 495—499.

³³ *Eperjessy* 1967. 69.

királyi városokban ez megközelítően 75% volt. Az utóbbi adat nem sokban különbözik *Gyimesi Sándorétól*.³⁴

Az egész évben dolgozó kézművesek arányának megállapításánál elsősorban az 1828. évi összeírásra támaszkodhatunk. Az összeíró biztosok azonban e kérdésre nem adtak minden esetben egységes és megbízható választ. Szegeden pl. csupán egyetlen kézművesnél található olyan megjegyzés, hogy nem dolgozik egész éven keresztül. Ismerve azonban a mezőgazdaság kiemelkedő szerepét e város gazdasági életében, fel kell tételeznünk, hogy nem csekély volt az időszakos kézművesek aránya.

A vizsgált városok mintegy 50%-ában jutottunk statisztikailag értékelhető eredményhez. Meg kell jegyezni, hogy *Komáromban* (83,18%), *Esztergomban* (79,58%) és *Szatmárnémetiben* (77,9%) kissé magasnak tűnik az állandóan dolgozó iparúzó aránya. Az indokoltnál talán szigorúbban mérleghettek a számlalóbiztosok *Pécsett* (68,4%) és *Újvidéken*, ahol az időszakosnál alig valamivel több állandóan dolgozó kézművest (53,88%) találtak. Az alábbi városokban pedig a következőképpen alakult az állandóan dolgozók aránya: *Sopron* 78,18%, itt a legények kb. 72%-ának volt egész évben munkája; *Pozsony* (75,16%); *Arad* (74%); *Székesfehérvár* (71,1%).³⁵

A kézművesipar színvonalának az előbbinél objektívebb mutatója a *mesterek és legények egymáshoz viszonyított aránya*, ill. az, hogy mennyi volt az egyedül dolgozó, ill. az 1—2 vagy több legényt alkalmazó kézművesek száma egy-egy városban. Ilyen adatokkal az összes vizsgált városra vonatkozóan és több esetben nagyobb időmetszetet átfogóan rendelkezünk. A mesterek és legények egymáshoz viszonyított aránya szoros kapcsolatban van a mesterek anyagi viszonyaival. E kérdéssel a későbbiekben kívánunk részletesebben foglalkozni, most szintén csak a számszerű összefüggéseket kívánjuk szemügyre venni.

A hazai kézművesipar jellemző vonása, hogy — a mezővárosokhoz hasonlóan — a *szabad királyi városok jelentős részében sem érte el a legények száma a mesterekét*. Hogy a falusi-mezővárosi színvonalon álló városkában, *Ruszt*on a legények mesterekhez viszonyított aránya rendkívül alacsony (11,9%), egyáltalán nem meglepő, ugyanitt a mesterek 78,57%-a dolgozott egyedül 1828-ban.³⁶ A nyugati peremvidéken fekvő másik kisváros, *Kismarton* iparának viszonylagos fejlettségét mutatja, hogy itt a legények mesterekhez viszonyított aránya 64,86%, de a mestereknek több mint a fele (52,02%) legények nélkül üzte iparát. Nem volt csekély *Kismartonban az egyedül álló legények aránya* (37,5%), ami minden bizonnyal a mesterek bezárkózásával függött össze. A legények jelentős hányada tehát nem tudott magának mesterséget szerezni, a kézműves mesterek tekintélyes része pedig nem alkalmazott segédet, holott „szabad” munkaerő rendelkezésre állott. A mestereknél dolgozó és az egyedül álló legények száma 1828-ban együttesen sem érte el a mesterekét.³⁷ Nagy volt az egyedül álló

³⁴ 7 város (közülük Székesfehérvár, Sopron és Újvidék anyagát magunk is földolgoztuk) átlagában szerinte az egész évben dolgozók aránya: 67,9%. *Gyimesi* 1975. 177.

³⁵ Az időszakos kézműveseket l. *Eperjessy* 1967. 67—73. — A százalékos arányok kiszámításánál az OL Conscript. 1828. megfelelő városi anyagának megjegyzések (observationes) rovatát, ill. az összesítéseket (Generalia) vettük alapul.

³⁶ Függelék IV. tábla.

³⁷ Függelék III. tábla.

legények száma (114) és aránya (az összes legény 30,48%-a) *Kőszegen* is, amiből a helybeli ipar Kismartonéhoz hasonló ellentmondásaira következtethetünk. A kőszegi kézművesipar további jellemzőire világít rá az a körülmény, hogy e városban a mesterek nagyobb része (62,21%) szintén egyedül dolgozott, a legények aránya pedig az 1790-es évektől 1848-ig terjedő több mint fél évszázad alatt mindig alacsonyabb volt, mint a mestereké.³⁸

A mesterek száma jóval fölülmúlta a legényekét a *Felvidék* hanyatló kisvárosainak túlnyomó részében is. A Kőszeghez hasonló lélekszámú *Lőcsén* pl. a legények mesterekhez viszonyított aránya az 1820—30-as években 54—68% között mozgott, az egyedül dolgozó mestereké pedig megközelítette a 70%-ot.³⁹ A középkorban fontosabb szerepet játszó *Kisszebenben* ez az arány ugyanekkor 30—60%-ra tehető, s a mesterek közel háromnegyede dolgozott legény nélkül.⁴⁰ Még kedvezőtlenebb a legényeknek a mesterekhez viszonyított aránya az 1790-es évekbeli restaurációs összeírások szerint a hajdan szebb napokat látott *Korponán* (26,63%), továbbá oly kicsiny bányavárosokban, mint pl. *Libetbányán* (32,38%), s kiváltképp *Breznóbányán*, ahol ez a 20%-ot sem érte el.⁴¹

Mint a korábbiakban láttuk, a kézművesek százalékos arányát illetően Debrecen és Szatmárnémeti állott 1828-ban hazai városaink élén. Ezen mutatók értékét jelentős mértékben lerontja azonban az a körülmény, hogy e városokban a mesterek túlnyomó része egyedül dolgozott, ill. a legények aránya sokkal kisebb volt a mesterekénél. Debrecenben ez 1828-ban csupán 29,6%, a szabad királyi városok között az egyik legalacsonyabb.⁴² *Szatmárnémetiben* a debreceninél kedvezőbb volt 1828-ban a legények mesterekhez viszonyított aránya (45,84), de a mesterek több mint 60%-a itt is egyedül dolgozott. E városban szintén mintegy fél évszázados időszakon át kísérhetjük figyelemmel a legények mesterekhez viszonyított arányának alakulását, ami 30—40% között mozgott,⁴³ s így a kőszeginek mintegy a felét tette csak ki. A legények csekély számát csupán az inasoké növeli némileg.

Kevesebb volt a legények száma olyan viszonylag fejlett kézművesiparral rendelkező alföldi városban is, mint *Szegeden*, ahol 1828-ban a legények mesterekhez viszonyított aránya föltűnően alacsony (37,52%); a valószínűleg más szempontok alapján készült restaurációs összeírások szerint viszont ez az arány 1819-ben megközelítette a 60%-ot (58,20%), 1830-ban pedig meghaladta a 80%-ot (82,55%).⁴⁴ Kedvezőbb volt ez az arány a Duna mentén, az Alföld és a Felvidék peremvidékén fekvő *Komáromban*, ahol 1828-ban majdnem elérte a 90%-ot (87,95%), s a mesterek csupán 40,45%-a dolgozott egyedül.⁴⁵

³⁸ Függelék I. tábla. — A legényeknek a mesterekhez viszonyított aránya: 1792-ben: 74,6%; 1828-ban: 86,18%; 1835-ben: 76,48%; 1838-ban: 78,70%; a legalacsonyabb 1843-ban: 68,62%-kal.

³⁹ A legények és mesterek aránya 1828-ban 54,39%, 1837-ben 68,21%; az egyedül dolgozó mestereké 66,55%. Függelék XI. tábla.

⁴⁰ A legények említett aránya 1828-ban 31,58%, 1837-ben 63,87%; a legények nélkül dolgozó mestereké 74,08%. Függelék XII. tábla.

⁴¹ L. a 36., 37., 39. oldalon található táblázatokat.

⁴² Függelék XIV. tábla.

⁴³ 1792-ben 27,75%; 1839-ben 34,30%; 1841-ben — a legnagyobb — 40,13%-kal; 1847-ben 31,84%. (Függelék XV. tábla alapján.)

⁴⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1821/46/21 és OL K. 1832/32/50 N° 14. — Függelék XVII. tábla.

⁴⁵ Függelék IX. tábla.

Néhány városban *nagyjából egyenlő volt a mesterek és legények száma*. Ez volt a helyzet a Komáromhoz közeli *Esztergomban*, ahol 1828-ban a legények mesterekhez viszonyított aránya 97%; 1846-ban viszont a legények száma haladta meg a mesterekét, az egyedül dolgozó mesterek aránya pedig (41,64% volt 1828-ban)⁴⁶ hasonló a komáromihoz.

*Pécs*tt az 1828. évi restaurációs összeírás alkalmával, valamivel kevesebb legényt írtak össze, mint mestert (arányuk 81,01%), 1832-ben viszont a legények száma volt több a mesterekénél.⁴⁷ Hasonlóak ehhez a *székesfehérvári* arányok, ahol az 1835. és 1845. évi összeírás valamivel kevesebb legényt talált, mint mestert (91,9, ill. 89,28%-os arányban), 1828-ban és 1841/42-ben a legények száma haladta meg a mesterekét.⁴⁸

Ugyanebbe a csoportba sorolható a rohamosan fejlődő délföldi városok közül *Arad*, ahol a legények aránya az 1828. évi regnicolaris összeírás alkalmával a felét sem (pontosan 48,50%-át) tette ki a mesterekének, s a mesterek kb. 60%-a dolgozott egyedül. A négy évvel későbbi restaurációs összeírás szerint viszont a mesterek száma a korábbinak több mint kétszeresére, a legényeké pedig több mint hétszeresére (!) növekedett, és mintegy 400-zal haladta meg a mesterekét. A két összeírás adatai közötti rendkívül nagy különbség nyilván nem az ugrásszerű fejlődéssel, hanem részben a két felvétel különböző szempontjaival magyarázható, s bizonyára a város rangemelési törekvései is szerepet játszhattak az adatok fölfelé kerekítésében. Reálisabbnak tűnnek az 1834. évi, tehát a szabad királyi cím elnyerésekor rögzített adatok, amikor a legények száma mintegy 200-zal haladta meg a mesterekét.⁴⁹

Az aradihoz hasonlóak e mutatók a Délvidék egy másik gyorsan emelkedő városában, *Újvidéken*, ahol 1828-ban az egyedül dolgozó kézművesek kb. 54%-kal szerepelnek, de a legények aránya (kb. 72%) magasabb, mint Aradon. Fegyelemre méltó, hogy mind az 1793. évi, mind az 1843. évi restaurációs összeírás alkalmával a legények száma meghaladta a mesterekét.⁵⁰ Az előbbi városokkal egy kategóriába sorolható e régió jelentős ipari-kereskedelmi központja, *Temesvár*, ahol az egyedül dolgozó mesterek aránya (54,36%) kb. azonos, a legények aránya (89,07%) pedig magasabb volt, mint Újvidéken.⁵¹

Sopron a városok e tekintetben legfejlettebb csoportjába sorolható. Itt az 1828. évi regnicolaris összeírás alkalmával ugyan még kevesebb legényt találtak, mint mestert, de arányuk (80,31%), valamint az egyedül dolgozó mestereké (36,95%) kedvezőbb az újvidékinél és a temesvárinál. Sopronban az 1831. évi restaurációs összeírás szerint is meghaladta a mesterek száma a legényekét (az utóbbiak mesterekhez viszonyított aránya 98%), de az 1838. évi összeírásakor valamivel, az 1842. évi összeírásakor közel 200-zal, az 1846. évi összeírásakor pedig csaknem 350-nel volt nagyobb a legények száma a mesterekénél.⁵²

⁴⁶ Függelék VIII. tábla.

⁴⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1832/39/26. I. még Függelék VI. tábla.

⁴⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9 és uo. 1847/6/3, ill. az utóbbival azonos: OL K. 1847/1/30, I. még Függelék VII. tábla.

⁴⁹ Függelék XVI. tábla.

⁵⁰ OL K. 1793/10/277, OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29. — I. még Függelék XIX. tábla.

⁵¹ Függelék XVIII. tábla.

⁵² OL K. 1832/28/16; OL Ht. Dep. Civ. 1839/44/sz. nélkül; uo. 1843/44/13; uo. 1846/44/24. — I. még Függelék II. tábla.

Egyértelműen meghaladta a legények száma a mestereket mind az 1828. évi regnicolaris, mind a restaurációs összeírások alkalmával (1822-ben, 1829-ben, 1836-ban; 1846-ban pedig csaknem 400-zal) Győrött, ahol a mestereknek csak kevesebb, mint a fele (44,96%) dolgozott egyedül,⁵³ e város — mint fentebb láttuk — a kézművesek százalékos arányát illetően is előkelő helyet foglalt el. Ugyancsak ide sorolható — a kézművesek alacsonyabb százalékos aránya ellenére — Kassa városa, ahol az 1841. évi restaurációs összeírás alkalmával több mint 300-zal, az inasokkal együtt pedig több mint 800-zal volt az alkalmazottak száma nagyobb a mesterekénél.⁵⁴ Pozsony — ahol a kézműveseknek szintén viszonylag kisebb volt a százalékos aránya — e tekintetben (is) az ország egyik legfejlettebb ipari városának tekinthető. A mesterek kb. 27%-a dolgozott csak egyedül (tehát a soproninál is kedvezőbb e mutató), az 1828. évi regnicolaris összeírásakor közel 500-zal haladta meg a legények száma a mestereket, majd az 1839. évi restaurációs összeírás szerint több mint 900-zal; a legények és inasok együttes száma pedig jóval több, mint a kétszerese volt a mesterekének.⁵⁵

Ugyancsak magasabb volt a „munkavállalók” száma a munkaadóknál Pesten is,⁵⁶ Budán pedig abban az esetben, ha a kézműves legényeken kívül az egyéb munkavállalókat is figyelembe vesszük.⁵⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vizsgált városok tekintélyes részében, mégpedig olyan erősen hanyatló nyugat-dunántúli és felvidéki kisvárosokban, mint Ruszton, Kismartonban, ill. Korponán, Libetbányán, Breznóbányán; továbbá olyan, az előbbieknél jelentősebb városokban, mint Kőszegen és Lőcsén; sőt olyan népes és virágzó alföldi, ill. az Alföld és a hegyvidék peremén fekvő városokban is, mint Debrecenben és Szegeden, ill. Komáromban és Szatmárnémetiben kevesebb volt a legények száma a mesterekénél.

A második csoportban, szám szerint 6 városban a mesterek száma nagyjából megegyezett a legényekével, ill. a legények száma olykor — többnyire az 1840-es években készült restaurációs összeírások idejére — meghaladta a mestereket. Ide olyan dunántúli városok tartoztak, mint Pécs, Székesfehérvár és Esztergom, továbbá néhány rohamosan fejlődő dél-alföldi város, mint Arad, Újvidék és Temesvár, amely utóbbiakban az egyedül dolgozó mesterek aránya is hasonló volt egymáshoz.

Végül a 3. csoportba 4 olyan város sorolható, ahol a legények száma nagyobb volt, mint a mestereké. E városokban, mégpedig Sopronban, Győrött, Kassán és Pozsonyban az egyedül dolgozó mesterek aránya is a legkedvezőbb.

⁵³ OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/45; OL K. 1833/15/11; uo. 1836/21/1; Ht. Dep. Civ. 1847/26/43. — I. még Függelék V. tábla. — A mesterek, legények és inasok 1829., 1836. és 1846. évi létszámára l. Balázs Péternek az adatait, amelyek lényegében megegyeznek az V. táblázatban közöltekkel. Balázs 1980. 55.

⁵⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1845/16/43. és uo. 1846/16/71. — I. még Függelék XIII. tábla.

⁵⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/77. — I. még Függelék X. tábla.

⁵⁶ Bp. III. 331.

⁵⁷ 1466 önálló iparos mellett 1496 munkás és segéd: Dóka 1981. 110.

AZ IPARÁGAK DIFFERENCIÁLÓDÁSA

A városi kézműipar nem kevésbé fontos ismérve az, amely az illető városban található iparágak számát, azok milyenségét, az egyes iparágak differenciáltságának mértékét, ill. az iparon belüli munkamegosztás fokát is magában foglalja. Ezzel a mennyiségi és minőségi tényezőket egyaránt tartalmazó mutatóval város-, ill. kézművestörténeti irodalmunk nem foglalkozott elég behatóan. A mennyiségi és minőségi tényezők vizsgálatára az 1828. évi országos összeírás és különösképpen a restaurációs összeírások komplex elemzése nyújt lehetőséget.

Az alábbiakban először a kézművesipari szakmák száma szerint rangsoroljuk városainkat: az iparilag legfejlettebb városok csoportjába azokat soroljuk, amelyekben a kézművesipari szakmák száma meghaladta a 100-at. Ilyen volt 1. Pozsony, ahol mintegy 120 szakmát számlálhatunk össze, az 1828. évi országos összeírás alkalmával kb. 100, az 1839. évi restaurációs összeíráskor pedig közel 120 mesterséget találunk.⁵⁸ 2. Sopronban az 1831. és 1846. közötti négy restaurációs összeírásban előforduló iparágak száma kb. ugyanannyi, mint Pozsonyban, egy-egy összeírásban 91—106 szakma szerepel.⁵⁹ 3. Temesvárott az 1828. évi országos összeírás alkalmával csak 77—78 mesterségről adtak számot, az 1844. évi restaurációs összeírás viszont kb. 110 szakmát ölel föl.⁶⁰ Városaink e legfejlettebb, legtöbb kézművesipari szakmát magában foglaló csoportjának élére sorolandó Pest és Buda 1844-ben 202, ill. 184 iparággal.⁶¹

Az iparilag fejlettebb városok csoportjába azok sorolhatók, amelyekben a szakmák száma 90 körül mozgott. Ide tartozott

1. Győr, összesen 91 iparággal, egy-egy összeírásban 77—80 körül mozgott a szakmák száma;⁶²

⁵⁸ Függelék X. tábla. E számot inkább alsó határnak tekinthetjük. A pécek között pl. fekete és fehér péket különböztettek meg, az előbbieket számát 1808-ban 26-ban határozták meg. 1833-ban 44-ről 40-re szállította le a városi tanács — a Helytartótanáccsal egyetértésben — a fehérpécek számát, a valóságban azonban még a 40-es években is 44-en működtek. (OL Ht. Dep. Civ. 1845/38/37, 64, 1846/38/92.) Vö. még Magda Pál alábbi megállapításával: „Midőn Pesten, Budán, Pozsonyban száznál több mesterségek üzettenek, sőt már Debrecenbe is cifra mesterségek becsúsznak, a középszerű (városokban) ... alig találhatik harmincnál több mesterség, a kisebb városokban pedig szabóval, csizmadiával, asztalossal, áccsal, kováccsal, molnárral megelégszenek ...” (i. m. 85.)

⁵⁹ Függelék II. tábla.

⁶⁰ Függelék XVIII. tábla. — A szabók között pl. megkülönböztettek asszony, ill. „nébberszabókat” is. (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/64) — Egy 1845. évi városi jelentés szerint „a 18 ezer lakosú” városban csak 2 sapkakészítő mester volt, a tanács ezért hozzájárult egy harmadik működéséhez is. (OL Ht. Dep. Civ. 1845/48/30.) — 1848-ban is 19 szappanfőzőről van adatunk, 6 azonban „önszántából”, 2 „tehetetlensége” miatt föl hagyott mesterségével. (Uo. 1848/48/7.)

⁶¹ Dóka 1979. 36. Pesten 91 céhes és 111 nem céhes, Budán 86 céhes és 98 céhen kívüli mesterség volt. — Meg kell viszont jegyeznünk, hogy Budán az 1828. évi összeírás szerint csak 88 szakmát számolhatunk össze, ritkábbak pl. a szekrénykészítő, a csigakészítő, a réznyomó, a horvát varga, a bőröndös, a kemencekészítő, a puskaporkészítő stb. (Dóka 1981. 104.) „Az adózó kézművesek táblázata” is csak 73 szakmát tartalmaz, az 1855. évi pesti összeírás pedig 72, a budai pedig 70 szakmát. (Dóka 1979. 216—217., 221—224.)

⁶² Függelék V. tábla. — Az egyes szakmákban működő kézművesek számáról Pálffy idézett alapvető tanulmánya (Pálffy 1934) nem nyújt egyértelmű tájékoztatást. — A mesterek számát ugyanis nem külön-külön, hanem együttesen közli néhány iparágban (pl. asztalos, ács, esztergályos; cipész, csizmadia); az „élelmiszerkészítő” kategóriában pl. belsőrészföldolgozók, cukrászok, ecetfőzők, pálinkaégetők és serfőzők

2. Pécs megközelítően 90 mesterséggel;⁶³
3. Székesfehérvár kb. ugyanennyi szakmával;⁶⁴
4. Debrecen hasonló értékkel, megjegyzendő azonban, hogy az 1828. évi összeírás csupán 67 szakmát tartalmaz.⁶⁵
5. Újvidéken szintén 90 iparágat számlálhatunk össze, de az 1793. évi restaurációs összeírásakor csupán 60 egynehány, s 50 évvel később megközelítően 70 szakmát tüntettek föl.⁶⁶

Az iparilag átlagosan fejlett szabad királyi városok csoportjába azok tartoztak, amelyekben 60—80 körül mozgott az iparágak száma. Ide tartozott

1. Kassa 81 szakmával, egy-egy összeírásban 70 körül mozgott az iparágak száma;⁶⁷
2. Kőszeg mintegy fél évszázados periódust átfogóan 83 mesterséggel, egy-egy összeírásban azonban csupán 60 egynehány szakma található;⁶⁸
3. Arad 76 mesterséggel, itt az 1828. évi összeírásakor még alig 50, az 1830-as évekbeli restaurációk idején viszont több mint 70 szakmát találtak;⁶⁹

szerepelnek; az „egyéb” csoportban pedig a legkülönbébb mesterségeket (így a fésűsöket, harangöntőket, játékkártya-készítőket, keményítőgyártókat, kézműveseket, kéményseprőket, kosárkötőt, orgonakészítőt, puskaművest, paszománykészítőt, posztónyírókat, rostást, szappanosot, tükészítőt, zongorakészítőt) együttesen veszi számba. — A Függelék V. táblázatában közölt szakmákon kívül egyéb mesterségek képviselői is tevékenykedtek Győrött. 1845-ben pl. egy győri polgár és hámosos mester nyújtott be panaszt egy stájerországi eredetű hámosos legény ellen (OL Ht. Dep. Civ. 1845/26/32).

⁶³ Függelék VI. tábla. — Az összesítésben szereplő mesterségeken kívül működtek még ezüstművesek, kardgyártók stb. Vö. *Eperjessy, Pécs*. 266. L. még *Rúzsás Lajos* alapos tanulmányát: *Rúzsás* 1956.

⁶⁴ Függelék VII. tábla. A táblázatban nem szereplő szakmákon kívül működtek még többek között fémöntők, kolompárosok. Vö.: *Eperjessy, Székesfehérvár*. — Az 1828. évi fehérvári összeírás első földolgozója a valóságosnál jóval kevesebb mesterséget tüntetett föl id. tanulmányában (*Pálffy* 1938), ami szintén elsősorban önkényes összevonásokkal magyarázható. — Az 1828. évi fehérvári összeírást újabban *Bácskai Vera* dolgozta föl (*Bácskai* 1974). E tanulmány, ill. a Függelék VII. táblájának 1828. évi adatai között nincs lényeges eltérés, eltekintve néhány fordítás- és értelmezésmelbi bizonytalanságtól (pl. az organarius orgonakészítőt és nem hangszerkereskedőt jelent, „erszényes” (?) mesterség nem volt Fehérvárott stb.). — 100 évvel korábban csupán 44 mesterség képviselőit találjuk meg e városban. Vö. *Farkas Gábor*: Fejér megyei kézművesárszabás 1746-ból. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv. 5. Székesfehérvár, 1971. 265., a 18. század második felében pedig 62—64-et. V. *Varga Mariann*: Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században. Alba Regia VIII—IX. 1967—68. Székesfehérvár, 1968. 263 s. köv. Vagyis 100 év alatt mintegy kétszeresére, a 18. sz. végéhez képest pedig kb. 50%-kal növekedett a mesterségek száma.

⁶⁵ Függelék XII. tábla — A 19. század elején a céhes iparágak között nyilvántartottak még pipakészítőket, német kőműveseket és ácsokat, olyan mészárosokat, akik csak szerdán és szombaton mérhettek húst, több féle szabót (így magyar vagy váltó szabókat, vásáros szabókat, köpenygszabókat); paplanosokat, süvegcsinálókat, kohászokat; a nem céhesek között aranyhímzőket, boglárkészítőket, német kocsi gyártókat, német péket, kenyérsütőasszonyokat, kalácsütőket, vászonnyomókat, tapasztókat, nádkötőket, nyomdászt, pártacsinálókat, méhészeket, kardművest, német szücsöt, német takácsot (sőt még 1 bakót [Scharfrichter] is!), *Schwartner*, I. 355—357. L. még *Komoróczy György* tanulmányát, amelyben 1825., 1837. és 1846. évi levéltári adatok alapján a szücsök, szabók és szűrszabók mellett dolgozó ún. „varrogatókról” is tudósít. *Komoróczy* 1973. 160—165.

⁶⁶ Függelék XIX. tábla.

⁶⁷ Függelék XIII. tábla.

⁶⁸ Függelék I. tábla.

⁶⁹ Függelék XVI. tábla.

4. Szeged összesen 74 szakmával, egy-egy összeírásban viszont csak 60 körüli volt a mesterségek száma;⁷⁰
5. Komárom összesen 72 iparággal, egy-egy alkalommal pedig 58—64-gyel;⁷¹
6. Esztergom összesen 65-féle mesterséggel;⁷²
7. Kismarton összesen 63-mal, egy-egy összeírás azonban csak 50 egynéhányat tartalmazott;⁷³
8. Szatmárnémeti 62-vel, itt az 1782. évi összeírás alig 40, az 1830-as és 1840-es évekbeli összeírások pedig 41—49 mesterséget öleltek föl.⁷⁴

Az előbbi városoktól nem választotta el éles határ *Besztercebányát*, ahol 1845-ben 53⁷⁵ — vagy *Lőcsét*, ahol 1828-ban 42 + 2, a vizsgált időszakban pedig összesen 50 iparágról⁷⁶ tudósítanak forrásaink.

Az előbbieket, ill. a Függelékben közölt táblázatok alapján összeállíthatjuk a hazai városainkban a 19. század első felében működött mesterségek listáját. Eszerint — Pestet és Budát nem számítva — *mintegy másfélszázra tehető városainkban a kézművesipari szakmák száma.*

Az iparágak száma, ill. az iparágakon belüli differenciálódás mértéke egy-egy város kézművesiparának olyan ismérve, ami nemcsak egy-egy városra, hanem a városok egy-egy típusára is jellemző. Míg tehát a legfejlettebb iparú szabad királyi városainkban 100 fölött, a fejlettebbekben 90 körül, az átlagosan fejlettekben 60—80 körül mozgott az iparágak száma, addig ez a legfejlettebb mezővárosokban 40—50-re tehető. *Besztercebánya és Lőcse* szabad királyi városok kézművesipara differenciáltságának fokát illetően az e tekintetben *kiemelkedő mezővárosok*, pl. Szombathely,⁷⁷ Pápa, Veszprém,⁷⁸ Gyöngyös, Eger, Miskolc, Nagyvárad, Baja⁷⁹ stb. színvonalán állott. A felvidéki kisvárosok közül pl. *Kisszeben* (összesen 37 szakmával) *Korpona és Breznóbánya* (1790-es évekbeli adatok szerint) 31—31 mesterséggel⁸⁰ csupán a *mezővárosok* következő, „*viszonylag iparosodottabb*” csoportjába tartozó városokkal, pl. Kecskeméttel,⁸¹ Makóval, Szentessel stb., mutat rokonságot. *Ruszt* szabad királyi város kézműipara 15—18 szakmával,⁸² vagy pl. *Libetbányáé* (1793. évi

⁷⁰ Függelék XVII. tábla. — Részletesebben *Eperjessy, Szeged* 165—169.

⁷¹ Függelék IX. tábla.

⁷² Függelék VIII. tábla.

⁷³ Függelék III. tábla.

⁷⁴ Függelék XV. tábla.

⁷⁵ L. a 33. oldalon lévő táblázatot.

⁷⁶ Függelék XI. tábla.

⁷⁷ Itt 1828-ban 48 mesterséget írtak össze, a püspöki székhelyen pl. könyvkötőket és nyomdászt is találunk, viszont 14 olyan mesterség volt, amelyben csupán 1—1, és öt olyan, amelyben csak 2—2 iparos dolgozott. *H. Pálffy* i. m.

⁷⁸ Itt 53 szakmáról van tudomásunk 1828-ban; e püspöki székhelyen ugyancsak találunk könyvkötőket és nyomdászokat, továbbá orgonakészítőt, ezenkívül olyan ritkább szakmák képviselői is működnek, mint pl. flanelkészítő és orgonagyártó. *H. Pálffy* i. m.

⁷⁹ *Gyöngyösön* 53, *Egerben* 52, *Miskolcon* 48, *Nagyváradon* (Váradolaszival, Váradváraljával és Váradvelencével együtt) 54, és *Baján* 49 mesterséget számolhatunk össze 1828-ban. (OL Conscript. 1828. Gyöngyös, Eger, Miskolc, Nagyvárad, Baja.)

⁸⁰ Függelék XII. tábla. L. még a 75. jegyzetet!

⁸¹ Itt 40 szakmát írtak össze 1828-ban. *H. Pálffy Ilona*: Kecskemét adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1935.

⁸² Függelék IV. tábla.

adatok szerint) mindössze 15 mesterséggel⁸³ pedig a kevésbé fejlett *agrártípusú mezővárosok* csoportjába sorolható.⁸⁴

Az egyes iparágakon belül *differenciálódás*, ill. *az iparon belüli munkamegosztás*⁸⁵ behatóbb tanulmányozása céljából csoportosítsuk a mesterségeket a szakirodalomban szokásos, ill. „A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere”⁸⁶ által elfogadott szempontok szerint a következő *főbb ágazatokra*:

- I. Élelmiszer és vegyipar;
- II. Fém- és fémfeldolgozó ipar;
- III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar;
- IV. Textil- és ruházati ipar;
- V. Építő- és faipar;
- VI. Szolgáltató ipar;
- VII. Egyéb iparágak.

(VIII-ként a „Nem ipari foglalkozások” címszó alatt az egyes összeírásokban szereplő kereskedelmi szakmákat tüntettük föl.)

Ha ezen ágazatoknak a kézművesiparon belüli részeseződését megvizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy *városaink túlnyomó részében a bőripar vezető szerepe* dominált. Még olyan városokban, mint pl. *Szatmárnémetiben* is a bőripar volt a vezető ágazat, amely gubásmesterségéről volt messze földön nevezetes. Mint *hazai városaink csaknem mindegyikében*, úgy *a csizmadiák száma* itt is meghaladta bármelyik más mesterségbeliét.⁸⁷ Csupán legfejlettebb városaink némelyikében, pl. Pozsonyban,⁸⁸ Sopronban⁸⁹ került a *textil és ruházati ipar* az első helyre, vagy olyan városban, mint pl. *Kőszegen*,⁹⁰ ahol ezen ágazat kiemelkedő szerepének speciális okai voltak, továbbá — hasonló okok miatt — némely felvidéki városban, mint pl. Besztercebányán,⁹¹ Lőcsén, Kisszebenben stb.⁹²

A *textil- és ruházati ipar* általában a második helyet foglalta el városaink többségében, az *élelmiszer és vegyipar* pedig többnyire a *harmadik helyen állott*, s csak ritkábban (csupán egy-egy összeírásban) került a második helyre (pl. Komáromban 1846-ban,⁹³ vagy Aradon 1832-ben,⁹⁴ ill. Pozsonyban⁹⁵ az 1839. évi restaurációs összeírásakor). Előfordult olykor, hogy némely városban az *építőipar* állott a harmadik

⁸³ L. a 39. oldalon lévő táblázatot.

⁸⁴ A mezővárosok fenti típusaira l. *Eperjessy* 1967. 73.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Szerk. *Éri István, Nagy Lajos, Nagybákai Péter. (Kataszter)*

⁸⁷ Függelék XV. tábla.

⁸⁸ Függelék X. tábla III.

⁸⁹ Függelék II. tábla III.

⁹⁰ Függelék I. tábla III. — A legnépesebb helybeli szakmában, a posztógyártóban 1828-ban 101 volt a mesterek és 36 a legények száma (uo. IV/48), egy tíz évvel korábbi adat szerint 98 pannifex mester és 30 mesterségre pályázó posztóslegény dolgozott a városban (OL Ht. Dep. Civ. 1818/28/28).

⁹¹ L. a 33—35. oldalt!

⁹² Függelék XI., XII. tábla.

⁹³ Függelék IX. tábla I.

⁹⁴ Függelék XVI. tábla I.

⁹⁵ Függelék X. tábla I.

helyen (pl. Győrött az 1836. évi restaurációs összeírásban,⁹⁶ vagy pl. Kassán⁹⁷ és Kőszegen⁹⁸ az 1828. évi országos összeíráskor). Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy ritkábban az ún. *egyéb iparágak* (pl. Temesvárott 1828-ban,⁹⁹ Győrött 1829-ben és 1846-ban¹⁰⁰), vagy a *fémipar* (pl. Újvidéken 1828-ban¹⁰¹) foglalták el a harmadik helyet.

Külön tanulmány tárgya lehetne a *munkaerőeloszlás* vizsgálata: vagyis az, hogy a *legények hány százalékát alkalmazták a főbb ipari ágazatokban*. Noha városaink nagyobb részében a bőripar volt a vezető iparág, mégsem itt foglalkoztatták a legtöbb legényt, hanem többnyire az *építőiparban*, ahol egy-egy ács-, ill. kőművesmester afféle vállalkozóként nem egyszer több tucat legényt is alkalmazott. (E kérdéssel a mesterek anyagi viszonyaival kapcsolatban részletesebben foglalkozunk.) Így Pozsonyban, Sopronban, Pécsen, Kassán és Aradon¹⁰² az építő- és faipar állott az első helyen a foglalkoztatott legények számát illetően; Székesfehérvárott, Szegeden és Esztergomban az építő- és a bőripar,¹⁰³ Kőszegen pedig az építő- és a textilipar,¹⁰⁴ Újvidéken az építő-, a bőr- és a textilipar vezető helye váltakozott.¹⁰⁵ Temesvárott és Győrött az első helyen a bőr- és a másodikon az építőipar állott.¹⁰⁶ Kismartonban és Komáromban szorult csak a foglalkoztatott legények számát illetően hátrébb az építőipar, az előbbi városban a bőr- és a textil-, az utóbbiban az élelmiszer- és a bőriparban alkalmazták a legtöbb legényt.¹⁰⁷

A magyarországi városi kézművesipar általánosabb jellemzőire vonhatunk le következtetést, ha *regionális és országos összesítésben* is szemügyre vesszük a *főbb ipari ágazatokban működő mestereket, ill. összes iparúzót* (a Függelékben szereplő 19 város 1848 előtti utolsó restaurációs összeírása alapján I. a 2. és 3. táblázatot.)

Vagyis a *mesterek száma* szerinti rangsorban *mindhárom régióban* az élelmiszer- és vegyipar foglalja el a harmadik helyet; az építő- és faipar a negyedik helyet, és mindenütt a szolgáltatóipar szorul az utolsó helyre. Az első és második helyet illetően viszont nem ilyen egyöntetű a megoszlás. A Dunántúlon és az Aldöldön a bőripar, a Felvidéken a textil- és ruházati ipar szerepel az első helyen, a második helyet pedig a textilipar foglalja el a dunántúli és az alföldi-, ill. a bőripar a felvidéki szabad királyi városokban. Ha pedig az *összes iparúzót* vesszük számításba, akkor a Felvidéken a sok segéderőt foglalkoztató építő- és faipar szerepel az első helyen, a textil- és ruházati ipar a második helyen, a bőripar pedig visszaszorul a harmadik helyre. Az építő- és a faipar a Dunántúlon és az Alföldön is előbbre lép egy hellyel a rangsorban.

⁹⁶ Függelék V. tábla V.

⁹⁷ Függelék XIII. tábla V.

⁹⁸ Függelék I. tábla V.

⁹⁹ Függelék XVIII. tábla VII.

¹⁰⁰ Függelék V. tábla VII.

¹⁰¹ Függelék XIX. tábla II.

¹⁰² Függelék X., II., VI., XIII., XVI. tábla V.

¹⁰³ Függelék VII., XVII., VIII. tábla V. és III.

¹⁰⁴ Függelék I. tábla V. és IV.

¹⁰⁵ Függelék XIX. tábla V., III. és IV.

¹⁰⁶ Függelék XVIII. és V. tábla III., V.

¹⁰⁷ Függelék III. és IX. tábla.

2. táblázat

Az egyes iparágak mesterek és az összes iparúzó (mesterek, legények, inasok együttes) száma szerinti regionális rangsora

	Dunántúl			Felvidék			Alföld					
	mesterek		összesen	mesterek		összesen ¹⁰⁸	mesterek		összesen ¹⁰⁸			
	rang-sora	száma		rang-sora	száma		rang-sora	száma				
I. Élelmiszer- és vegyipar	3.	429	4.	1092	3.	470	4.	900	3.	875	4.	730
II. Fém- és fémfeldolgozó ipar	5.	328	5.	840	5.	265	5.	692	6.	382	5.	561
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar	1.	1490	1.	3029	2.	497	3.	905	1.	2916	1.	2729
IV. Textil- és ruházati ipar	2.	1040	2.	2298	1.	615	2.	1144	2.	1643	2.	1790
V. Építő- és faipar	4.	351	3.	2242	4.	313	1.	1838	4.	669	3.	1789
VI. Szolgáltató ipar	7.	194	7.	428	6.	112	7.	342	7.	185	7.	146
VII. Egyéb	6.	290	6.	604	5.	265	6.	525	5.	422	6.	345

3. táblázat

Az egyes iparágak országos összesítés szerinti száma és rangsora

	Mesterek		Összes iparúzó	
	rangsora	száma	rangsora	száma
I. Élelmiszer- és vegyipar	3.	1774	4.	2722
II. Fém- és fémfeldolgozó ipar	6.	975	5.	2093
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar	1.	4903	1.	6663
IV. Textil- és ruházati ipar	2.	3298	3.	5232
V. Építő- és faipar	4.	1333	2.	5869
VI. Szolgáltató ipar	7.	491	7.	916
VII. Egyéb	5.	977	6.	1474

Eszerint mind a mesterek, mind az összes iparúzó száma szerinti rangsorban országos szinten (is) a *bőripar foglalja el az első, s a szolgáltató ipar az utolsó helyet*. Nem kevésbé feltűnő, hogy a mesterek száma szerinti rangsorban a negyedik helyen szereplő *építő- és faipar* a foglalkoztatottak együttes száma szerint a második helyre lép előre.

Az iparon belüli munkamegosztás színvonalának mennyiségileg és minőségileg jól meghatározható mutatója a *fémipar differenciáltsága*, továbbá az „*egyéb*” iparágak, valamint a *szolgáltató ágazat* viszonylagosan nagyobb részesedése, ami elsősorban a fejlettebb városokban figyelhető meg.

Pozsonyban pl. 31 fémipari mesterséget üztek, a szerszámkészítők között három szakmát (a matematikai eszközgyártót, a műszerkészítőt és a szerszámkészítőt) is megkülönböztetve; a luxuscikkek készítői között az arany- és ezüstműveseken kívül voltak aranyfűstművesek, kétféle aranyozó, boglárkészítők, ezüstszáhlúzó; a puskaműveseken kívül puskaagykésztők és serétöntők, továbbá kardgyártók, az

¹⁰⁸ Ezen adatokat némiképp torzítja, hogy a Felvidéken 1 városban (Komáromban), az Alföldön 2 helyen (Debrecenben és Temesvárott) nem tüntették föl a legények és az inasok számát az általunk használt restaurációs összeírások.

óráson kívül óratokkészítők, a lakatosok mellett kulcsgyártók, reszelővágók, dróthúzó, kétféle rézműves, rézmetsző, tükészítők stb.¹⁰⁹ Mindez nemcsak a munkamegosztás magas fokára utal, hanem az ország politikai központjának nagyvárosi jellegére, s nem kevésbé az ott megforduló főnemesi és köznemesi vásárlóközönség igényeire is. Hasonló jellemzője Pozsony kézművességének a *szolgáltatóipar* és az „*egyéb*” iparágak jelentős részesedése (6—7, ill. 10—13%-kal). A szolgáltatóágazaton belül pl. a borbélyok mellett a fodrászok, a fürdősök a kétféle (városi és vidéki) fuvaros mesterség; a viszonylag nagyszámú vendéglős és kávé;¹¹⁰ az „*egyéb*” iparágak között pedig olyan ritkább, a fejlett városi életformára utaló szakmák, mint pl. esernyőgyártók, hegedűkészítők, hűrkészítők, kártyafestők, orgonakészítők, szobrászok, tükörkészítők, könyvkötők és nyomdászok¹¹¹ stb. említhetők. Az urbanizálódás magas fokára utal pl. az építőiparban a kétféle útburkoló, továbbá a szobafestők magas száma;¹¹² a textilipar differenciáltságára pedig a kétféle kelmeszővő, a gyolcskészítő, a muszlingyártó, a selyemfestő, a vászonnyomó, a kelmefestő és színesfestő, a szalaggyártó, a paszományos, a kétféle gombkötő mesterség stb.¹¹³

Hasonló vonásait figyelhetjük meg a *soproni* kézművesiparnak, ahol pl. a *fémiparban* 25 mesterséget különböztettek meg, pl. „*cirkalmost*” és szerkovácsot, lánckovácsot, szegcsinálót, késgyártót, kulcsgyártót, tükészítőt¹¹⁴ stb. Itt is viszonylag jelentős a *szolgáltatóipar* részesedése (5—8%-kal) Pozsonyhoz hasonlóan e városban is működtek bérkocsisok, fodrászok (a borbélyok és seborvosok mellett) tekintélyes volt a vendéglősök, fogadósok és kávékók száma.¹¹⁵ Az „*egyéb*” iparágak súlya (9% körül) a pozsonyhoz hasonló; olyan szakmákat, mint pl. a kékíró, papírmárványozó stb. csak kevés városban találunk.¹¹⁶ Az élelmiszeriparban a sokhelyütt tevékenykedő bábsütőkön kívül Sopronban pl. cukrászok és cukorgyártók, csokoládécsinálók is működtek.¹¹⁷

A *temesvári* kézművesiparnak is jellemző vonása a *fémipar* differenciáltsága 24 szakmával, köztük pl. a bárdkészítő, a csizmapatkoló, a fegyverkovács, a gépész, a szegkovács, a szerszámkészítő stb. mesterséggel.¹¹⁸ Jelentős az „*egyéb*” iparágak részesedése (5—10%) és tagozódása, példaként csupán a gyöngyfüző, a kétféle kosaras és kétféle szitakészítő, továbbá a rostás, pipakupak-készítő mesterséget említve.¹¹⁹ A mintegy 22 fajta szakmát magában foglaló ruházati ipar differenciáltságát mutatja pl. a kalapos mellett a kalapkivarró, a sapkakészítő, a süveggyártó, a szalmakalapgyártó szakma különválása; továbbá a selyemfestő, a szatén- és vattakészítő, a kelmeszővő, a

¹⁰⁹ Függelék X. tábla II.

¹¹⁰ Függelék uo. VI.

¹¹¹ Függelék uo. VII.

¹¹² Uo. V.

¹¹³ Uo. III.

¹¹⁴ Függelék II. tábla II.

¹¹⁵ Uo. VI.

¹¹⁶ Uo. VII.

¹¹⁷ Uo. I.

¹¹⁸ Függelék XVIII. tábla II.

¹¹⁹ Uo. VII.

tarisznás stb. mesterség.¹²⁰ A *szolgáltatóipar* részesedése is figyelemre méltó, 1844-ben kb. 10%-os volt.¹²¹

Pozsony, Sopron és Temesvár — az iparágak száma szerint rangsorolva — mint fentebb láttuk — az iparilag legfejlettebb városok közé tartoztak. A következő, az iparilag fejlett csoportba sorolt városok kézműipara nemcsak az iparágak számát tekintve, hanem minőségi tekintetben is közbülső helyet foglal el.

Győr fémipara — a fentebbi városokhoz hasonlóan — szintén erősen differenciált 23 mesterséggel, megkülönböztetve pl. a „kolompárosokat” a bádgosok és kovácsok mellett, továbbá az abronszkészítőket, a láncsinálókat, a sarkantyúgyártókat, a műszerkészítőket.¹²² Mint fentebb említettük, az „egyéb” iparágaknak Győrött kiemelkedő volt a szerepe, részesedésük meghaladta a 10%-ot.¹²³

Pécselt a fémiparban 20 + 1 szakmát számlálhatunk össze, köztük pl. aranyozókat, boglárkészítőket, csatosokat, gyűrűkészítőket az ötvösökön kívül;¹²⁴ az „egyéb” mesterségek súlya (5—9%-kal) szintén figyelemre méltó, a szolgáltatóipar részesedése — a győrihez hasonlóan — viszont csak 3% körül mozgott,¹²⁵ tehát kisebb volt mint a legfejlettebb iparú városokban.

A *székesfehérvári fémipar* mindössze 17 mesterségre tagozódott; akadtak viszont mérlegkészítők, kétféle rézműves; üstgyártó, harangöntők stb. A *szolgáltatóipar* részesedése nagyjából a győrihez és pécsihez hasonló, az „egyéb” iparágaké viszont némileg kisebb (kb. 3,5%-os) az előbbiekenél.¹²⁶

¹²⁰ Uo. IV.

¹²¹ Uo. VI. — A bőripari ágazathoz tartozó *Opintsenmacher* (bocskorgyártó) mesterségnév értelmezésében nyújtott szíves közreműködéséért ezúton mondok köszönetet *Mollay Károlynak*. — Vö. *Krauss, Friedrich: Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen*. Siegburg, 1957.

¹²² Függelék V. tábla II.

¹²³ Uo. VII. — *Az egyes iparágakban dolgozó mesterek számát illetően árnyaltabb eredményhez jutunk, ha a különböző típusú forrásokat összevetjük.* A városban 1822-ben csak 6 pékmester működött, (V. tábla); Újvárosban, továbbá a szomszédos Győrszigeten és Révfalun viszont több mint 100 sütőasszony tevékenykedett. (OL Ht. Dep. Civ. 1820/25/53.) A csizmadiamesterek száma 1822-ben 118 volt (V. tábla); 1815-ben 103 mester (OL Ht. Dep. Civ. 1815/34/1); 1819-ben 108 mester (uo. 1827/26/50), 1821-ben 107 mester és 5 özvegyasszony (uo. 1821/25/47); 1823-ban 112 mester és 5 özvegy (uo. 1823/26/25); 1825-ben a városban 125, Győrszigeten pedig 35 mester (uo. 1825/26/23). A (magyar) vargák száma 1822-ben 20, a német vargáké 91 (V. tábla); a város 1816. évi jelentése szerint együttes számuk 85 (uo. 1816/34/1). A szíjgyártó mesterek száma 1829-ben csupán 7, 1836-ban pedig 10; egy 1832. évi adat viszont 14 szíjgyártóról tudósít (uo. 1832/26/56). A szücsök száma 1828-ban 27; az egy évvel későbbi adat szerint az özvegyeken kívül 29 szücs dolgozott (uo. 1823/26/55). — A német szabók száma az 1822. évi restaurációs jelentés szerint 20 (V. tábla); az egy évvel későbbi városi iratok 29, ill. 26 szabóról adnak számot. (Consignatio Magistrorum Germanicorum ac viduarum . . . OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/16 és Consignatio actualium Germanicorum Sartorum Magistrorum . . . uo. 1823/26/37). A 26 szabó közül 11 volt asszonyszabó (sartores mulierum), 3-an győriek, 1 Győrszigetről, 2 Bajorországból, 1 Franciaországból, 1 Sziléziából, 1 Sopronból, 1 Csehországból és 1 ismeretlen helyről származott; 13 volt férfiszabó (sartores virorum), 3-an győriek, 6 Cseh-, 1 Morvaországból, 1 Nyitráról, 1 Kassáról, 1 Stájerországból származott; végül 2-en nőknek is és férfiaknak is (mixtim) dolgoztak. A 26 mester közül viszont 4-en nem gyakorolták mesterségüket, volt olyan, aki azt másnak adta át, ill. legényként dolgozott. — A kádárok száma egy 1834. évi adat szerint 10-ről 17-re szaporodott (uo. 1834/26/21). Az 1836. évi összeíráskor is ennyi a számuk (V. tábla V/66).

¹²⁴ Függelék VI. tábla II. — A szerszámkészítő (instrumentorum confector) csupán mint céhes mesterség fordult elő, amely másokkal együtt 1843-ban nyert privilégiumot. *Eperjessy* 1967. 221. 8. sz. alatt.

¹²⁵ Uo. VII., VI.

¹²⁶ Függelék VII. tábla II., VI., VII.

Az iparágak száma szerinti rangsorban a Székesfehérvárt követő *Debrecen fémipara* kevésbé differenciált, csupán 10 mesterségre bomlott, s részesevé is viszonylag csekély (4,31%).¹²⁷ Az „*egyéb*” iparágak súlya azonban elég jelentős (közel 8%-os),¹²⁸ amit — többek között — a messze földön híres *csutorás* mesterséggel¹²⁹ és az évente több millió (!) pipát előállító pipagyártással¹³⁰ magyarázhatunk, nem feledkezve meg azonban a debreceni nyomdáról vagy a könyvkötők feltűnően nagy számáról (14)¹³¹ sem. Az élelmiszer és vegyipar legjelesebb terméke a *szappan* — ezt csupán a szegedi közelítette meg minőségben —; a kortársak szerint finomabb volt, mint a velencei.¹³² A legjobb *fehérkenyeret* — a komáromiak, miskolciak és a rimaszombatiak mellett — a debreceni asszonyok sütötték.¹³³ A debreceni textilipar hírneves terméke volt a suba és a fekete guba.¹³⁴

Újvidék kézműipara némiképp „városiasabb” Debrecenénél. *Fémiparában* több mint 20 mesterséget különböztethetünk meg, pl. lánckészítőt, pecsétmetszőt, szerszámkészítőt, kétféle rézművest stb. A fémipar százalékos részesevé is számottevő, 1793-ban 20% fölötti, az 1820–40-es években pedig 10–15% körüli.¹³⁵ Az „*egyéb*” iparágak súlya csak 4–6%-os, a *szolgáltatóiparé* pedig nagyobb a debreceniénél (1793-ban és 1828-ban 4% körül mozgott, 1843-ban kb. 1,5%-os volt).¹³⁶

Debrecen és *Újvidék* kézműipara minőségi tekintetben átmenetet jelent a szakmák szerinti rangsorban az átlagosan fejlett városok csoportjához. Az ennek élén álló *Kassa* fémipara *Újvidék*hez hasonlóan differenciált — mintegy 20 mesterséggel, köztük pl. gépésszel, műszerésszel, szerszámkészítővel, kétféle rézművessel stb.¹³⁷ Az *egyéb* iparágak részesevé nagyobb (7,5–9% körüli), mint *Újvidéken*; többek között papírgyártót, sípgyártót, szobrászt is találunk. A *szolgáltató ágazat* súlya (1–3% körül) hasonló az újvidékihez.¹³⁸

¹²⁷ Függelék XIV. tábla II.

¹²⁸ Uo. VII.

¹²⁹ Horváth M. 1840. 214.

¹³⁰ Horváth M. 1840. 146., 318., *Fényes* 1847. I. 87. stb.

¹³¹ Függelék XIV. tábla.

¹³² *Berzeviczy Gergely*: Magyarország kereskedelméről és iparáról (*Gaál Jenő*: B. G. élete és művei). Budapest, 1902. Magyar Közgazdasági Könyvtár/I. 194., *Csaplovics* II. 72., *Horváth M.* 1840. 144., 316., *Fényes* 1847. I. 88., *Szűcs István*: Debrecen szabad királyi város története. Debrecen, 1872. III. 993.

¹³³ *Csaplovics* II. 80.

¹³⁴ *Horváth M.* 1840. 136. — A legnépesebb szakma a csizmadiamesterség volt, a 19. század elején 751 önálló iparossal (*Schwartner* I. 355), 1820-ban viszont csak 598 csizmadiát említenek (OL Ht. Dep. Civ. 1820/20/12). A hentesek száma 1821-ben 80, vagyis ugyanannyi, mint az 1833. évi restaurációs összeírásban (XIV. tábla I. 9.), más források ugyanebben az évben több mint 100-ról tudósítanak (OL Ht. Dep. Civ. 1821/20/12; 1833/21/52). A marhavágó hentesek és mészárosok együttes száma 1833-ban 79 (XIV. tábla. I. 5, 6), egy ugyanezen évből származó másik adat szerint a mészáros céhnek 85 tagja volt. (OL Ht. Dep. Civ. 1833/21/38.)

¹³⁵ Függelék XIX. tábla II.

¹³⁶ Uo. VII., VI. — A táblázatban szereplő 1843. évi 13 borbély mesterrel szemben egy-két évvel későbbi adat szerint a „17 ezer lakosú városban” a borbélyok száma 20 volt, ezek 19 műhelyben dolgoztak (OL Ht. Dep. Civ. 1845/30/30).

¹³⁷ Függelék XIII. tábla II.

¹³⁸ Uo. VII., VI. — A pékmestereknek az 1843. évi restaurációs összeírásban található száma csupán 4 (XIII. tábla); ez valószínűleg téves adat, 1828-ban ugyanis 13 (uo.), 1844-ben pedig 18 pék működött a városban (OL Ht. Dep. Civ. 1844/16/16).

Köszeg kézműipara ugyancsak elég differenciált, *fémipara* 20 mesterségre bomlott, megkülönböztetve pl. a puskaművest és a puskaagykészítőt. Az „*egyéb*” iparágak részesedése 5—6%-os,¹³⁹ a *szolgáltatóipar*é pedig az 1790-es és 1830-as években 2,5% körüli, az 1840-es években pedig közel 5%-os.¹⁴⁰

Szeged *fémipara* csupán 13 szakmára bomlott. Az „*egyéb*” iparágak részesedése 5—6% körüli, a *szolgáltatóipar*é a restaurációs összeírásokban — Debrecenéhez hasonlóan — 1% alatt volt.¹⁴¹ Az 1828. évi országos összeírás alkalmával viszont ideszámították a szekereseket is, akik a messi ausztriai tartományokba is ellátogattak, továbbá a helyi polgárság leggazdagabb rétegéhez tartozó hajósgazdákat.¹⁴² Az építő és faiparban kiemelkedő szerepet töltöttek be a („magyar”) *faragók*, akik a Tiszán és Maroson szállított fát dolgozták föl. Számuk 1830-ban legényekkel és inasokkal együtt mintegy félezer.¹⁴³ Országos híreük voltak a közülük kikerülő *hajóácsok*, az ún. „super”-ek, akik „tanulatlan”, rajzolni nem tudó mesterekként több ezer mászás hajókat, továbbá vízimalmokat, hajóhidat stb. készítettek.¹⁴⁴ Az élelmiszer- és vegyiparban említést érdemel a nagyszámú molnármester, akik a város határában termett gabonát őrölték meg a tiszai vízimalmokban; továbbá a szappanosok mellett salétromfőzők, akik a város környékén található sziksót dolgozták fel; érdekességként pedig a kásakészítő ipar, amellyel csak Szegeden találkozhatunk. Föltűnő, hogy egyetlen összeírás sem tartalmazza a hentesmesterséget, föltehetően azért, mert a lakosok maguk végezték a disznóvágást, és dolgozták föl a sertéshúst — esetleg egy-egy a böllérkedésben jártasabb szomszéd vagy rokon segítségével. A textiliparban az ekkor jobbra a Délvidéken elterjedt s török eredetűnek tartott paplanosmesterség érdemel figyelmet.¹⁴⁵

Az *aradi fémipar* differenciáltabb volt a szegedinél — 17 mesterséggel, köztük műszerész, vasszerszámkészítő, rézmetsző, ezüstszálhúzó stb. szakmával, megkülönböztetve pl. az órásokat és órakészítőket is. A *szolgáltatóipar* (1,3—4% körül) és az „*egyéb*” iparágak súlya (3,7—7,8%) is valamelyest nagyobb a szegedinél. A bőr-, valamint a textiliparban megtaláljuk — a többi délvidéki városhoz hasonlóan — a görög-keleti mestereket is.¹⁴⁶ (E kérdéssel más összefüggésben részletesebben foglalkozunk.) Híresek voltak az aradi hajóácsok, akik azonban a szegediekkel nem vetekedhettek.¹⁴⁷

¹³⁹ Függelék I. tábla II., VII.

¹⁴⁰ Uo. VI. — Az 1828. évi alig félszázalékos részesedés kivételesnek számít, ennek az alacsony értéknek a magyarázata, hogy az összeíróbiztosok csak a kávést és a kéményseprőt számították az opifexek közé.

¹⁴¹ Függelék XVII. tábla II, VI.

¹⁴² Vö. *Bálint Sándor*: Szeged városa. Budapest, 1959. 86.

¹⁴³ Függelék XVII. tábla V/51/a

¹⁴⁴ *Csaplovics* II. 73. — *Horváth M.* 1840. 316. — *Fényes* 1847. I. 78., II. 420; *Reizner* III. 483—485.

¹⁴⁵ Részletesebben *Eperjessy, Szeged.* 169—171.

¹⁴⁶ Függelék XVI. tábla.

¹⁴⁷ *Márki, Arad.* II. 858. — A Függelékben szereplő adatokat egyéb források segítségével itt is alátámaszthatjuk, ill. kiegészíthetjük. A pékmesterek száma pl. 1828-ban 8, 1832-ben 7 (XVI. tábla I/9.) 1847-ben 10 (OL Ht. Dep. Civ. 1847/7/63). A csizmadiamesterek száma — sok más városhoz hasonlóan — itt is a legmagasabb, 1832-ben 135, 1834-ben 146 (XVI. tábla II/29.), 1836—37-ben 140—150 körül mozgott (OL Ht. Dep. Civ. 1836/7/53, 1837/7/81).

A komáromi fémiparban 16 mesterséget számolhatunk össze, pl. „géptulajdonost”, szerkovácsot, a bádogos és kovács mellett kolompárost stb. Az „egyéb” iparágak súlya számottevő (7—11%), a szolgáltatóiparé viszont csekély (1—3% körül).¹⁴⁸

Az esztergomi fémipar 13 szakmára bomlott; az „egyéb” iparágak (2,6—3,6%) s különösen a szolgáltatóipar részesedése (0,2—1,8%-kal) igen alacsony.¹⁴⁹

A kismartoni kézművesipar e mutatói némileg kedvezőbbek az esztergomiénál. A fémiparban 11 mesterség található, az „egyéb” iparágak részesedése 4—9% körüli, a szolgáltató ágazaté pedig 1,3—4%.¹⁵⁰ A szatmárnémeti kézművesipar ezen adatai inkább a legfejlettebb mezővárosokéira emlékeztetnek. Több, mint fél évszázadot átfogóan a fémiparban 13 mesterség különböztethető meg, közöttük olyan kihaló szakma is, mint pl. a kardgyártó mesterség, amellyel a 19. században más városban is ritkán találkozunk. Az „egyéb” iparágak részesedése korábban 4—5%-os, 1847-ben a 3%-ot sem érte el, a szolgáltatóiparé pedig többnyire 0,5% alatt maradt.¹⁵¹

Besztercebánya fémipara 1845-ben ugyanannyi szakmára bomlott, mint Szatmárnémetié, az „egyéb” kategória súlya is nagyjából akkora, mint amott, a szolgáltatóipart pedig mindössze egyetlen szakma képviselte.

Besztercebányai iparűzők száma¹⁵² (1845)

I. Élelmiszer- és vegyipar

1. Cukrász	1
2. Mészáros	7
3. Mézeskalácsos	4
4. Molnár (az áccsal együtt)	?
5. Serfőző	5
6. Sütő	6
7. Szappanos	4
Összesen	27
Százalékban	6,09

¹⁴⁸ Függelék IX. tábla.

¹⁴⁹ Függelék VIII. tábla.

¹⁵⁰ Függelék III. tábla. — A pékmesterek száma 1846-ban 3 volt (uo. I.). Ezt az adatot megerősíti a város előző évi jelentése, amely szerint korábban 4 pék működött, 1 azonban meghalt. Többre a város szerint nincs is szükség, mert fehér kenyeret inkább az Esterházy hercegi uradalom tisztjei fogyasztanak, „a városban lakó polgárság . . . inkább fekete kenyérral élő földművelőkből állván, a fejrő süteménynek csak kevés keletje vagyon . . .” (OL Ht. Dep. Civ. 1845/28/14). (Kiemelés tőlem — E. G.)

¹⁵¹ Függelék XV. tábla. — A mészárosok 1838. és 1841. évi 38-as számát (uo. I. 13.) egy 1843. évi adat is megerősíti, amely szerint ekkor ugyanennyi tagja volt a céhnek (OL Ht. Dep. Civ. 1843/43/4). 1838-ban 38 mészárosmester működött (XV. tábla I.), ezzel ugyancsak egybevág a két évvel azelőtti tudósítás, amely szerint számukat 20-ban állapították meg, de az 38-ra növekedett (OL Ht. Dep. Civ. 1840/43/2). A kovácsoknak a táblázatban található 1833 és 1841. évi 16-os számát igazolják a néhány évvel későbbi azonos adatok, melyek szerint köztük 2 baromorvos is működött (OL Ht. Dep. Civ. 1843/43/5 és 1845/43/18). A csizmadia után legnépesebb szakmában, a gubás mesterségben az önálló iparosok száma egy 1820. évi adat szerint 212, ami lényegében megfelel az 1838. és 1841. restaurációs adatoknak (XV. tábla IV.).

¹⁵² HL. 1845. 8.

II. Fém- és fémfeldolgozó ipar

8.	Aranyműves	6
9.	Bádogos	1
10.	„Erőművész”	1
11.	Harangöntő	2
12.	Késgyártó	1
13.	Kovács	12
14.	Lakatos	13
15.	Órás	5
16.	Rézműves	4
17.	Sárgarézműves	5
18.	Szegkovács	8
19.	„Szerkovács”	1
20.	Tűcsináló	3
	Összesen	62
	Százalékban	13,99

III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar

21.	Cserzővarga	8
22.	Csizmadia	67
23.	Irhatímár	3
24.	Kordoványos	8
25.	Kesztyűs	1
26.	Nyerges	4
27.	Szíjgyártó	9
28.	Szücs	16
29.	Varga (német)	23
	Összesen	139
	Százalékban	31,38

IV. Textil- és ruházati ipar

30.	Gombkötő	7
31.	Festő (Schön u. Schwarzfärber)	6
32.	Kalapos	9
33.	Kötélverő	9
34.	Posztógyártó	15
35.	Posztónyíró	1
36.	Szabó	70
37.	Takács	24
	Összesen	141
	Százalékban	31,83

V. Építő- és faipar

38.	Ács	7
39.	Asztalos	16

40.	Bognár	4
41.	Esztergályos	2
42.	Kádár	19
43.	Kőműves	3
44.	Szobafestő	1
45.	Üveges	2
46.	Kőfaragó	1
	Összesen	55
	Százalékban	12,42

VI. Szolgáltató ipar

47.	Kéményseprő	1
	Összesen	1
	Százalékban	0,23

VII. Egyéb

48.	Fazekas	8
49.	Kárpitos (a nyergesekkel együtt)	?
50.	Kefekötő	2
51.	Könyvkötő	3
52.	Lőporgyárnok	4
53.	Nyomdász	1
	Összesen	18
	Százalékban	4,06
	Iparúzők összesen	443

Lőcsén 10 fémiparhoz tartozó mesterséget számlálhatunk össze, figyelemre méltó, hogy pl. műszerész is találunk; az „*egyéb*” iparágak részesedése némileg kisebb (kb. 3%), mint az előbbi városokban, a *szolgáltató iparé* pedig azokéhoz hasonlóan igen csekély.¹⁵³

Kisszebenben a textilipar vezető szerepét többek között a határában a *Fényes Elek* által is kiemelt lentermesztéssel s az abból készített „sok és jó gyolccsal”¹⁵⁴ magyarázhatjuk; a *fémipar* csupán 6 mesterségre bomlott; az „*egyéb*” iparágak — amelyen belül említést érdemel pl. a papírgyártás — részesedése (4% körül) a lőcseihez hasonló; a *szolgáltató* ágazatban viszont egyetlen egy mestert sem tüntettek föl az összeírások.¹⁵⁵

A *korponai* fémipart a 18. század végén — amint a 4. táblázatban láthatjuk — csupán 4 szakma képviselte; az „*egyéb*” iparágak között csak egyetlen egy mesterség; a *szolgáltató* iparban pedig csak egyetlen mester szerepelt.

¹⁵³ Függelék XI. tábla.

¹⁵⁴ *Fényes* 1851. IV. 73.

¹⁵⁵ Függelék XII. tábla.

4. táblázat

Az 1790. évi korponai restaurációs iparosösszeírás¹⁵⁶

Mesterség	Mester	Legény	Inas	Összesen
I. Élelmiszer- és vegyipar				
1. Mészáros	11	4	1	16
2. Molnár	4	9	—	13
3. Serfőző	2	—	—	2
Összesen	17	13	1	31
Százalékban	8,54			11,11
II. Fém- és fémfeldolgozó ipar				
4. Aranyműves	1	—	—	1
5. Kovács	6	3	2	11
6. Lakatos	5	2	1	8
7. Órás	1	—	—	1
8. Üstkészítő(-lebetarius)	1	—	—	1
Összesen	14	5	3	22
Százalékban	7,03			7,89
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar				
9. Cipész (német)	4	—	2	6
Cipész (szláv)	18	1	—	19
10. Csizmadia	27	8	5	40
11. Irhakesztítő tímár	1	—	—	1
12. Nyereggyártó	1	—	—	1
13. Szíjgyártó	1	—	1	2
14. Szücs	12	2	—	14
Összesen	64	11	8	83
Százalékban	32,16			29,75
IV. Textil- és ruházati ipar				
15. Kalapos (magyar)	5	—	—	5
Kalapos (német)	1	2	—	3
16. Kallós	4	—	—	4
17. Kelmefestő	1	—	1	2
18. Kötélgyártó	1	—	—	1
19. Szabó (magyar)	10	6	2	18
Szabó (német)	1	—	—	1
20. Szűrszabó	6	—	—	6
21. Takács	18	—	2	20
Összesen	47	8	5	60
Százalékban	23,62			21,50
V. Építő- és faipar				
22. Ács	9	5	—	14
23. Asztalos	4	—	—	4
24. Kádár	28	4	6	38

¹⁵⁶ OL K. 1792/15/360.

4. táblázat folytatása

Mesterség	Mester	Legény	Inas	Összesen
25. Kerékgyártó	2	—	—	2
26. Kőfaragó	1	—	—	1
27. Kőműves	1	4	1	6
28. Tetőfedő (tegularius)	1	—	—	1
29. Üveges	1	—	—	1
Összesen	47	13	7	67
Százalékban	23,62			24,01
VI. Szolgáltató ipar				
30. Borbély, seborvos	1	2	—	3
Összesen	1	2	—	3
Százalékban	0,50			1,08
VII. Egyéb				
31. Fazekas	9	1	3	13
Összesen	9	1	3	13
Százalékban	4,52			4,66
Iparűzők összesen	199	53	27	279

Breznóbánya (5. táblázat) fémipara ugyanebben az időben az előbbi városénál is kevesebb szakmára bomlott, figyelmet érdemel a kovácsok viszonylag nagyobb száma, s az, hogy pl. egyetlen lakatost sem találtak; az „egyéb” kategória némileg nagyobb súlyt képvisel, a szolgáltatóipar pedig jelentéktelen.

5. táblázat

Breznóbányai restaurációs iparosösszeírás (1793)¹⁵⁷

Mesterség	Mester	Legény	Inas	Összesen
I. Élelmiszer- és vegyipar				
1. Halász	7	—	—	7
2. Mészáros	9	1	1	11
3. Molnár	5	6	2	13
4. Serfőző	4	1	—	5
5. Pék	2	—	—	2
6. Szappanos	1	—	—	1
Összesen	28	8	3	39
Százalékban	11,16			11,93
II. Fém- és fémfeldolgozó ipar				
7. Kovács	20	5	—	25
8. Rézműves	1	—	1	2
Összesen	21	5	1	27
Százalékban	8,37			8,26

¹⁵⁷ OL K. 1793/10/296.

5. táblázat folytatása

Mesterség	Mester	Legény	Inas	Összesen
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar				
9. Cipész (német)	2	1	1	4
Cipész (szlovák)	33	7	6	46
10. Szijgyártó	1	1	1	3
11. Szücs	22	1	—	23
12. Tímár	1	—	—	1
Összesen	59	10	8	77
Százalékban	23,51			23,55
IV. Textil- és ruházati ipar				
13. Gombkötő (magyar)	2	—	—	2
14. Kalapos (német)	1	—	—	1
15. Kelmefestő	6	—	1	7
16. Kötélgyártó	3	—	—	3
17. Szabó (magyar)	25	4	3	32
18. Vászonyomó (telae impressor)	1	1	—	2
Összesen	38	5	4	47
Százalékban	15,14			14,37
V. Építő- és faipar				
19. Ács	4	3	1	8
20. Asztalos	6	2	—	8
21. Esztergályos	2	—	—	2
22. Kádár	41	—	6	47
23. Kerékgyártó	22	1	2	25
24. Kőműves	1	7	2	10
25. Tetőfedő	1	3	—	4
26. Üveges	1	—	—	1
Összesen	78	16	11	105
Százalékban	31,07	34,78		32,11
VI. Szolgáltató ipar				
27. Borbély, seborvos	2	—	—	2
Összesen	2	—	—	2
Százalékban	0,79			0,1
VII. Egyéb				
28. Fazekas	9	2	3	14
29. Fésűs	1	—	—	1
30. Kútásó	1	—	—	1
31. Szitakészítő (cribrarius)	14	—	—	14
Összesen	25	2	3	30
Százalékban	9,96			9,17
Iparúzők összesen	251	46	30	327

Az utóbbi két városban — amint fentebb is utaltunk rá — az iparon belüli differenciálódás mértéke a *mezővárosok második csoportjába* tartozó településekével vehető össze, addig *Libetbányán* ez a mutató a *csékély iparral rendelkező mezőváro-*

sokéihoz hasonló. Libetbányán az építő- és faipari ágazat és a fazekasmesterség dominált — amint azt jó félszáz évvel később *Fényes Elek* is kiemelte,¹⁵⁸ a többi ágazat pedig nem volt számottevő, miként ezt a 6. táblázat is igazolja.

6. táblázat

Az 1793. évi libetbányai restaurációs iparosösszeírás¹⁵⁹

Mesterség	Mester	Legény	Inas	Összesen
I. Élelmiszer- és vegyipar	—	—	—	—
II. Fém- és fémfeldolgozó ipar				
1. Késgyártó	1	—	—	1
2. Kovács	5	1	—	6
3. Lakatos	4	1	—	5
Összesen	10	2	—	12
Százalékban	9,43			7,94
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar				
4. Cipész	3	1	1	5
5. Csizmadia	6	—	1	7
6. Szíjgyártó	1	—	—	1
7. Szűcs	1	1	—	2
Összesen	11	2	2	15
Százalékban	10,38			9,93
IV. Textil- és ruházatiipar				
8. Szabó (magyar)	4	2	1	7
9. Takács	3	1	1	5
Összesen	7	3	2	12
Százalékban	6,60			7,95
V. Építő- és faipar				
10. Asztalos	22	17	—	39
11. Esztergályos	1	—	—	1
12. Kádár	29	6	2	37
13. Kőműves	1	—	1	2
14. Zsindelycsináló (scandularius)	1	2	1	4
Összesen	54	25	4	83
Százalékban	50,94	73,53		54,97
VI. Szolgáltató ipar	—	—	—	—
VII. Egyéb				
15. Fazekas	24	2	3	29
Összesen	24	2	3	29
Százalékban	22,64			19,21
Iparüzők összesen	106	34	11	151

¹⁵⁸ *Fényes* 1851. III. 27.

¹⁵⁹ OL K. 1793/10/181.

Ruszt kézművesipara, a mennyiségi és minőségi összetevőket figyelembe véve, az 1848 előtti évtizedekben ugyancsak falusi-mezővárosi jellegű. A *fémiparban* csak kovácsok és lakatosok működtek, a *szolgáltató* ágazatban egyetlen borbély tevékenykedett, „egyéb” iparágak pedig nem voltak.¹⁶⁰

A CÉHES SZERVEZŐDÉS SAJÁTOSÁGAI TÁJEGYSÉGENKÉNT

A következőkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy a hazai városainkban található mintegy másfélszáz kézművesipari szakma közül melyek alkottak *céhszervezetet*, és melyek tevékenykedtek céhen kívül. Vajon szükségük volt-e a mestereknek versenytársaikkal szemben a céh védelmére szabad királyi városainkban a feudalizmus válságának az időszakában is, ill. volt-e még a céhkiváltságnak olyan vonzóereje számukra, hogy (olykor igen nagy) anyagi áldozatot hozzanak a privilégium megszerzése érdekében? Alakultak-e és főként mely városokban, ill. régiókban új céhek ebben az időszakban, ill. milyen mértékben és különösen mely területeken haladt előre a céhszervezet bomlása?

A *regnicolaris*, ill. a restaurációs összeírások többnyire nem választották külön a céhes és céhen kívüli iparúzókat, ezért más típusú forrásokat is be kell vonnunk a vizsgálatba. A komplex elemzés még akkor is nélkülözhetetlen, amikor megkülönböztették egymástól a céhes és céhen kívüli mesterségeket, mint pl. az 1828. évi *pécsi regnicolaris* összeírás alkalmával, amikor 37 céhes és 39 céhen kívüli szakmát soroltak föl. Az összeírásban található mesterek 84,15%-a volt céhes és 15,85%-a céhen kívüli.¹⁶¹

Felmerül azonban a kérdés, valóban azok voltak-e a céhes iparágak Pécssett, amelyeket a fenti összeírás ilyeneknek nevezett? E városban ugyanis csupán 11+1 céhnek volt a Kancelláriától 1815 után nyert érvényes privilégiuma, s azok mindössze 19+1 mesterséget öleltek föl.¹⁶²

A 19+1 mesterség közül viszont 4-et, mégpedig a kéményseprőt, a késest, a puskaművest és a bádogost az 1828. évi *regnicolaris* összeírásban a céhen kívüliek között találjuk, 3 további szakma, a halász, az órás és a reszelővágó csak az ugyanazon évi restaurációs összeírásban bukkan elő, a szerszámkészítőkről pedig egyik összeírásban sem esik említés.¹⁶³ Mindezekből nem csupán az egyes források közti ellentmondásokra¹⁶⁴ kell következtetni, hanem arra is, hogy a helyi és a központi hatóságok eltérő módon (és sokszor következtelenül — mint a továbbiakban részletesebben tárgyalni fogjuk) jártak el a tekintetben, hogy az illető mesterség céhesnek vagy céhen kívülinek tekinthető-e.

¹⁶⁰ Függelék IV. tábla.

¹⁶¹ Függelék VI. tábla, ill. OL 1828. évi *regnicolaris* összeírás, a *céhes iparágakat* aláhúzással jelöltük.

¹⁶² Mégpedig a *fésűs* céh 1818-ban; a *nyeregyártó* 1820-ban; a *bábsütő* 1823-ban; a *szappanos* 1824-ben; a *halász* 1829-ben; a *tímár* 1829-ben; az *asztalos* és *esztergyáros* 1842-ben, a *lakatos*, *órás*, *késgyártó*, *puskaműves*, *reszelővágó* és *szerszámkészítő* 1843-ban; a *szijgyártó*, *szűcs*, *nyeregyártó* 1844-ben; a *fazekas* 1845-ben; a *bádogos* 1846-ban és végül a *kéményseprők*, akik az 1819-ben kiváltságolt budai céhhez tartoztak. Eperjessy 1967. 221, 211.

¹⁶³ Függelék VI. tábla.

¹⁶⁴ Ennek részletesebb elemzése a helytörténeti kutatás főladata. Vö. Eperjessy, Pécs 256—260.

Mint fentebb láttuk, Pécs város jóval több (mégpedig 37) iparágat kezelt céhesként, mint amennyi (19+1) királyi kiváltságlevelet kapott. De nem csupán a fenti mesterségek tevékenykedtek céhszerűen Pécs városában, hanem több más is. Némelyek sokszor csak az új privilégium kéréséig jutottak el, de azt — többnyire a szabadság megszerzésének nagy költségei miatt¹⁶⁵ — nem váltották ki, vagy éppen régi, 17—18. századi kiváltságaikkal éltek. A fazekasok pl., akik csak 1845-ben váltották ki az új szabadságot,¹⁶⁶ addig egy III. Károlytól nyert kiváltságlevél alapján működtek. Ennek a másolata — a városi tanács 1841. évi fölterjesztése szerint — „most is a céhládában tartatik... eredetiben (ti. az eredeti privilégium) több esztendőök előtt felsőbb kegyes parancs következtében tőle elvétetvén,¹⁶⁷ újabb kiváltságos levél a céhnek szegénysége miatt mindeddig meg nem történhetett.”¹⁶⁸ A Helytartótanács városi osztálya pécsi anyagának tanúsága szerint kb. 12 mesterség szabadságának megújítására irányuló kísérletről, azok céhes tevékenységéről, ill. a „céhen” belüli differenciálódásról van tudomásunk.¹⁶⁹

Az előbbieken alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy mintegy 50-re, tehát az 1848 előtti évtizedekben Pécsen működő kézműves szakmáknak több mint a felére¹⁷⁰ tehető azoknak a mesterségeknek a száma, amelyek legálisan vagy „illegálisan”¹⁷¹ céhszerű keretek között tevékenykedtek. Noha csak egy részüknek volt a Kancelláriától nyert, 1815 után megújított privilégiuma, a városi hatóság jó néhány más iparágat is céhesként tartott nyilván. Ez nyilván azt jelentette, hogy a városban a céhszisztem még nem vesztette el „vonzóerejét”, ill. jó néhány szakma képviselői érvényes privilégium nélkül is élvezték a céhmonopóliumot. Ugyanakkor az 1815 után kiváltott, ill. megújított 11 céhprivilégiummal a pécsi kézművesek messze megelőzték a többi dunántúli város iparúzóit.

Ha a pécsi céhalakulást nemcsak a többi ezen régióhoz tartozó városhoz, hanem az előző időszakhoz viszonyítva is vizsgáljuk, meg kell állapítani, hogy a korábbi századokhoz képest Pécsen is csökkent az 1848 előtti évtizedekben a *privilegizált mesterségek száma*. Igaz, hogy néhány iparágban, így a bábsütőknél, a halászköknél, a szappanosoknál és a fésűsökknél csak a 19. században került először sor céhalakításra,

¹⁶⁵ Részletesebben Eperjessy 1967. 27—29.

¹⁶⁶ L. a 162. jegyzetet.

¹⁶⁷ Az 1805., ill. 1813. évi céhszabályrendelet szerint a korábbi kiváltságlevelet be kellett szolgáltatni. *Kassics* 35. s. köv., 65—66. A törvényhatóságok, ill. a céhek jelentékeny része ennek az utasításnak nem tett eleget. Vö. Eperjessy 1967. 26—27. és passim.

¹⁶⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1841/39/37.

¹⁶⁹ A pécek egy 1699. évi, a kalmárok egy 1702-ből (!) származó szabadság alapján működtek; céhet kívántak alakítani a harisnyaszövőök, a német kalaposok, a takácsok; céhszerű tevékenységet folytattak a bocskorkészítő vargák, a gyertyamártók; szó esik egy posztószegény vándorlási kérelméről (OL Ht. Dep. Civ. 1827/39/42); külön akartak válni a céhbeli magyar és német szűcsök; a rosta és szitakészítők (cribrarius és incernicularius); a magyar és német szíjgyártók; a bocskoros vargák és sarukészítők (peronifex, ocrearius, vulgo „sarutás” mesterek). Részletesebben Eperjessy, Pécs. 255—257.

¹⁷⁰ Függelék VI. tábla.

¹⁷¹ Az „illegális” céhekről l. Eperjessy 1967. 42 s. passim.

de több olyan mesterség található, amelyeknek a 17—18. században volt kiváltságlevelük, de azok jó részét 1815 után nem újították meg.¹⁷²

A dunántúli városok többségében a 19. század első évtizedeiben még nyilvánvalóban mutatkozik meg a *céhrendszer válsága*. A kézművesipar fejlettségét illetően Péccsel azonos színvonalon álló *Székesfehérvárott* pl. *egyetlen egy iparágban sem váltották ki* a 19. században privilégiumot.¹⁷³ A Fejér megyei mezővárosok és falvak kézművesei ugyanakkor 25 Kancellária által kiváltságolt céhbe tömörültek.¹⁷⁴ Alkalmassint az igényesebb városi ipar sokkal érzékenyebben reagált a *pesti piac* közelségére, mint a helyi szükségleteket kielégítő falusi-mezővárosi kézművesség.

A fentebbi pécsi példák ismeretében nem lepődhetünk meg azon, hogy számos — levéltári adatokkal igazolhatóan több mint 30 — iparág mesterei Székesfehérvárott is „céhes” szervezetben tevékenykedtek, anélkül, hogy megújították volna korábbi kiváltságukat, sőt a városi hatóság is céhesként kezelte őket.¹⁷⁵ A céhprivilégium megszerzésének nehézségei, a mesterek anyagi erőit gyakran meghaladó magas költségek bizonyára nem egy szakma mestereit elriasztották a céhlevél (újbóli) kiváltásától. Annak azonban, hogy olyan népes és virágzó iparágak, mint pl. a csizmadia, a tabak, a szücs, a szürszabó, a szabó¹⁷⁶ sem újították meg szabadalmukat, föltehetően nem (vagy nem csak) anyagi okai lehettek. A városi hatóságok (és a központi kormányzervek) céhekkal kapcsolatos álláspontját a későbbiekben kívánjuk tárgyalni, most csupán arra utalunk, hogy *Fehérvár magisztrátusa*, amely — több városhoz hasonlóan — nem volt töretlen támogatója a céhmonopóliumnak, *maga sem szorgalmazta a céhszabadalmak megújítását*.

A 19. század tehát Székesfehérvárott egyértelműen a céhrendszer bomlásának az időszaka, annak ellenére, hogy a mesterségek több mint egyharmadában *de facto* megmaradt a céhes szervezet, és tovább élt a céhes hagyomány. A céhek virágkora e városban a 18. századra esik, de a helybeli mesterek a 16. és a 17. században is több

¹⁷² Az *ötvösök* pl. I. Lipóttól nyertek 1696-ban szabadalmat (OL DC.); a *görög és rác szabók* I. Lipóttól 1696-ban (uo.); a *szabók* I. Lipóttól 1699-ben (uo.); a *görög és rác paplanosok* I. Lipóttól 1696-ban (uo.); a *csizmadiák* I. Lipóttól 1697-ben (uo.); a *gombkötők* I. Lipóttól 1699-ben (uo.), a *kőművesek* I. Lipóttól 1700-ban (uo.); majd *ugyanezek a kőfaragókkal együtt* új szabadalmat nyertek 1772-ben OL Art. Caeh. II. 621.); az *ácsok* I. Lipóttól 1700-ban (OL DC.), majd *ugyanezek a lakatosokkal együtt* 1772-ben Mária Teréziától új német nyelvű kiváltságlevelet nyertek (OL Art. Caeh. II. 621.). l. még *OL CA.* 143.); a *rác mészárosok* I. Lipóttól 1701-ben (OL DC.); a *mészárosok* VI. (nálunk III.) Károlytól 1713-ban (uo.); a *molnárok* I. Lipóttól 1703-ban (uo.); a *szijgyártók* VI. (III.) Károlytól 1714-ben (uo.); a *fazekasok* VI. (III.) Károlytól 1718-ban (uo.), a *német kalaposok* Mária Teréziától 1771-ben kaptak privilégiumot. (OL Art. Caeh. II. 618). Sőt a *kalmároknak* is volt egy 1716-ban III. Károlytól származó kiváltságlevelük (OL DC.). A pécsi céhekre l. még *Szádeczky*, II. 294. — A Szádeczky-féle céhlajstrom hiányosságait illetően l. *Eperjessy* 1967. 203—204. — A legteljesebb céhesanyag: *Katazster* II. 98—102.

¹⁷³ Csupán a *kéményseprőknek* volt — sok más várossal együtt — kiváltsága, akik a budai céhhez tartoztak; továbbá a *kereskedőknek* egy 1832. évi szabadalma. *Eperjessy* 1967. 228.

¹⁷⁴ Uo. 227—228.

¹⁷⁵ Így a csizmadiák, a szabók, a kovácsok, a pékek, az ácsok, a bognárok, a fazekasok, a kádárok, a mészárosok, a posztókészítők, a szücsök, a takácsok, a tabakok, a magyar és német vargák, a bábsütők és gyertyamártók, a kalaposok és szürszabók, a kőfaragók és kőművesek, a molnárok, a borbélyok és seborvosok, az esztergályosok, a kosárfonók és nyeregyártók, a kötélverők és szijgyártók, az óráskok és puskaművesek, ill. a „puskás, aranyműves és órás összes céh”, a szappanosok, a magyar gombkötők, az ezüstművesek stb. — Részletesebben: *Eperjessy, Székesfehérvár*.

¹⁷⁶ Függelék VII. tábla.

kiváltságlevelet nyertek az uralkodóktól, ill. kölcsönözték szabadalom-levelüket mezővárosi és falusi iparúzóknak.¹⁷⁷

Sopronban, amelynek kézművesipara — az iparon belüli munkamegosztás színvonalát tekintve — az országban a legfejlettebbek közé tartozott, szintén *nem újítottak meg egyetlen egy céhszabadalmat sem* 19. században. E városban is — Fehérvárhoz hasonlóan — csak a kereskedőknek volt egy, a Kancelláriától (1845-ben) nyert privilégiuma.¹⁷⁸ Nem váltottak ki új céhszabadalmat a megye területén fekvő kicsiny szabad királyi városok, *Kismarton és Ruszt kézművesei sem*. Sopron, Kismarton és Ruszt azonban hazai városaink három különböző típusát képviselték; mint láttuk, kézművesiparuk színvonala is erősen különbözött egymástól.

Ruszt városi tanácsának 1807. évi április 20-i felterjesztése szerint a helybeli mesterek *olyan szegények*, hogy nem képesek fedezni a céhlevél kiváltásának költségeit. Ezért a magisztrátus azt javasolja a kormányzéknek, hogy azok *taxa nélkül* kapják meg a privilégiumot.¹⁷⁹ A városi tanács 1840. évi jelentése az előbbinél pontosabb választ ad arra a kérdésre, miért nem újították meg a mesterek kiváltságaikat: „... a kebelbeli polgárok és lakosok, mint csaknem általában (!) borosgazdák, szőlőhelyeik művelésökkel és jelesebb borok termesztésével leginkább foglalatostkodnak...”¹⁸⁰ Ezért — tegyük hozzá — az iparúzők, akik közül többnek volt kisebb-nagyobb szőleje,¹⁸¹ nem a kézműveséget tekintették megélhetésük fő forrásának.

Kismartonnak sokkal fejlettebb volt a kézművesipara, az egyedül álló legények feltűnően nagy száma pedig — mint a korábbiakban láttuk — a helybeli kézművesipar válságának egyik tünete. Ezért minden bizonnyal helytálló a városi tanács azon megállapítása, hogy a város „... minden országos és postaúttoli távolléte következtében élénk kereskedelem és nyereséges műipar nélkül... szűkölködik”.¹⁸² A céhek virágzásának az időszaka itt a 18. századra¹⁸³ esett, de a csizmadia-„céhen” kívül, amely az 1810-es években is vett föl legényeket, vagy az asztalos „céhen” kívül, amely

¹⁷⁷ *Szádeczky* II, 307—308, *Kataszter* II. 87—92.

¹⁷⁸ *Eperjessy* 1967. 246.

¹⁷⁹ A hivatkozott városi jelentés arról is tudósít, hogy a ruszti *kádároknak* valaha privilégiumuk is volt; a szabók, a csizmadiaik, a mészárosok, a kovácsok, a bognárok és a gombkötők a városi tanácstól kapták korábbi szabadalom-levelüket. A tanács kiváltságot kért a vargák részére is, ezeknek azonban eddig nem volt semmiféle szabadalmuk. (OL Ht. Dep. Civ. 1807/5/85.) — A tanács fenti felterjesztése lényegében helytálló, a kádárok 1691-ben kaptak kiváltságot (OL DC.); a szabók 1692-ben (uo.); a kovácsok és bognárok 1699-ben (uo.); a szűcsök 1718-ban (uo.); a gombkötők 1737-ben (uo.) nyertek szabadalmat a városi tanácstól. A ruszti céhekre l. még *Szádeczky* II. 302. és *Kataszter* II. 152.

¹⁸⁰ A ruszti tanács 1840. november 8-i felterjesztésében a fentiekkel indokolta, hogy miért nem termelnek a helybeliek cukorrépát. OL Ht. Dep. Commerc. 1840/18/194.

¹⁸¹ OL Conscript. Regn. 1828. Ruszt.

¹⁸² OL Ht. Dep. Civ. 1845/28/14.

¹⁸³ *A kerékgyártók* pl. 1706-ban nyertek kiváltságot (OL CA. 79); *A harisnyakészítők* 1714 a pozsonyi főcéh filiálisai voltak; a szabók 1767-ben (OL Art. Caeh. I. 756) —; a *csizmadiaik* ugyanekkor (uo. 820.) —; a *szűcsök, takácsok* és *asztalosok* szintén ebben az évben kaptak szabadalmat. (uo. 857.) — L. még *Szádeczky* II. 272. Jóval több kiváltságlevelet tartalmaz *Kataszter* II. 150—152. Voltak privilégizált céhek a kismartoni Esterházy uradalom (in fundo subarcensi... ill. in plaga Arcensi Kismartoniensi) területén is. A *csizmadiaik* —; továbbá a *takácsok*; a *szűcsök*; a *szabók*; és az *asztalosok* 1768-ban nyertek külön-külön német nyelvű kiváltságlevelet (OL Art. Caeh. II. 38.; uo. 18.; uo. 28.; uo. 33.; uo. 240.). A *Szádeczky*-féle céhlajstrom és a *Kataszter* viszont nem különbözteti meg egymástól a városhoz, ill. a hercegi uradalomhoz tartozó céheket.

továbbra is megkövetelte a vándorlást,¹⁸⁴ egyéb mesterségek is¹⁸⁵ céhszerű tevékenységet folytattak — érvényes céhprivilegium nélkül a tárgyalt korszakban.

Míg tehát a három szabad királyi városban, amelyek közül az egyik városaink élvonalába tartozott, a második a kisvárosok közé, s a harmadik mezővárosi — falusi szinten állott, egyetlen iparoscéhet sem alakítottak újjá 1815 után, addig a Sopron megyei *mezővárosok és falvak* iparosainak 19 céh kiváltságot adományozott a Kancellária.¹⁸⁶

A Sopron megyei mezővárosokban azonban inkább a *céhek bomlása*, a falvakban viszont, amelyek a 19. században érkeztek csak el a céhes szerveződés fokára, a céhek kialakulása figyelhető meg — *hasonlóan az ország osztrák piachoz közel eső nyugati, észak-nyugati peremvidékéhez.*¹⁸⁷

A *Sopron városi* kézművesek nyilvánvalóan nem „szegénységük” miatt nem váltották ki az új szabadalomlevelet, mint a rusztiak. Noha a soproniak jó részének is volt szülője, többségük — amint azt korábban tárgyaltuk — egész évben és legények segítségével dolgozott. Bár nem újították meg korábbi szabadalmukat,¹⁸⁸ a pécsiekhez és a fehérváriakhoz hasonlóan közülük sokan továbbra is céhes szervezetben működtek,¹⁸⁹ s a *városi hatóság is céhesekként kezelte őket.*¹⁹⁰ Az ilyen mesterségek

¹⁸⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1818/23/2., 8., 10., 18., ill. 1818/23/12., 20., 22.

¹⁸⁵ Pl. a német szabó „céh” (uo. 1812/69/8., 1814/40/8., 11); a szűcs „céh” (uo. 1814/40/2, 6); a kovács „céh” (uo. 1818/23/14).

¹⁸⁶ Eperjessy 1967. 245—246.

¹⁸⁷ Részletesen: uo. 40—47. 50—52.

¹⁸⁸ A városi tanács 1807. március 6-án terjesztette föl jelentését arról, mely céheknek volt kiváltságlevele. Eszerint a *vargák* 1687-ben I. Lipóttól; a *nyeregyártók* 1762-ben Mária Teréziától; a *szitakészítők* I. Lipóttól, I. Józseftől és III. Károlytól; a *harisnyakészítők* 1657-ben I. Lipóttól; a *kereskedők* 1690-ben ugyanattól; a *fürdősök* 1717-ben VI. (III.) Károlytól; a *takácsok* 1745-ben Mária Teréziától; a *szabók* 1749-ben ugyanattól; az *asztalosok* ugyanebben az évben ugyancsak a királynőtől; a *kádárok*, továbbá a *fazekasok* szintén ebben az évben a királynőtől; a *pékek*; továbbá a *mészárosok* 1752-ben a királynőtől; a *molnárok* 1754-ben ugyanattól; a *kalaposok* 1755-ben ugyanattól nyerték kiváltságukat. A várostól volt szabadalom-levelük a *szűcsöknek* 1614-ből; a *kötélverőknek* 1631-ből; a *posztókészítőknek* 1678-ből; az *esztergyályosoknak* 1686-ből; (ezt megerősíti OL CA. 67. is); a *kovácsoknak* 1686-ből; a *paróka csinálók* 1734-ből. Fölterjesztették még a *csizmadiák*, továbbá *fésűsök*, ill. a *kesztyűsök* céhalakítási tervezetét [projectumát] (OL Ht. Dep. Civ. 1807/6/60). A jelentés azonban nem teljes és pontos, a *csizmadiáknak* pl. volt egy 1675. évi I. Lipóttól származó kiváltság is (OL DC). A *vargák* 1687-ben a királytól kaptak szabadalmat (uo.); a *gombkötők* 1695-ben Nagyszombattól, majd 1718-ban a királytól nyertek kiváltságot (uo.); a *tímárok* 1696-ban szintén a királytól (uo.); az *asztalosoknak és építészeknek* (architector) volt egy 1699. évi I. Lipóttól kapott privilegiumuk is (uo.); a *kőfaragóknak és kőműveseknek* 1713-ban a király adott kiváltságot (uo.) — L. még Szádeczky II. 304. — Igen részletesen: *Kataszter* II. 152—160.

¹⁸⁹ A *kosárfonók* 1805-ben külön akartak válni a pozsonyiaktól. (OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/14, I. még 1834/44/37). A *csizmadia* „céh” panasza a Kancelláriához (uo. 1815/24/2); *kőfaragólegény* fölvétele (uo. 1816/25/6,7); kismartoni *aranyműves* fölvétele (uo. 1816/25/9,10). A *mézeskalácsütők és cukrászok*, akik korábban a pozsonyi „céhhez tartoztak, önálló szervezetet akartak alakítani (uo. 1819/6/208); a Ht. értesítés szerint el is nyerték a kiváltságot (uo. 1819/6/207, I. még 1819/43/4), a szabadalmukat azonban nem váltották ki, a pozsonyiaknak pedig nem volt érvényes kiváltságuk. — Egy 1821. évi adat szerint 14 *tímár* volt a városban (számuk a 10 évvel későbbi restaurációs összeírásban 15 — (II. tábla), s céhszerű tevékenységet folytattak (OL Ht. Dep. Civ. 1821/43/4). Említés történik még a *szűrszabó* „céhről” (uo. 1822/43/2); a *varga* „céhről” (uo. 1816/25/24; 1819/43/2; 1846/44/18); a *posztónyíró*-, ill. a *posztós* „céhről” (uo. 1832/44/63; 1842/25/32); a *borbélyok* „grémiumáról” (uo. 1833/44/40); az *asztalos* „céhről” (uo. 1835/44/13); *réműveslegény* vándorlásáról, akinek apja „*csatláros*” mester uo. 1846/44/6.

¹⁹⁰ A Helytartótanács 1843-ban kérdést intézett a törvényhatóságokhoz, a hatáskörükben található kézművescéhekben vannak-e Poroszországból érkezett zsidó legények. Sopron 1843. február 19-i részletes

száma meghaladta az ötvenet, tehát megközelítette e városban működő iparágak 50%-át.¹⁹¹

Azt, hogy a soproni mesterek egyetlen egy „érvényes” céhkváltsággal sem rendelkeztek, nem magyarázhatjuk csupán azzal, hogy *jobban érezték az osztrák piac hatását*, mint az igénytelenebb, helyi szükségleteket ellátó falusi iparosok. Egyik-másik népesebb soproni iparág, mint pl. a csizmadia, a posztós stb. külön-külön, vagy némely rokonszakma képviselői együttesen sokkal könnyebben kiválthatták volna a céhprivilegiumot, mint a több nehézséggel küszködő kismartoni mesterek, vagy a minden bizonnyal szegényebb falusi iparúzők. Az is kétségtelen, hogy a hazai céhes szerveződésre jellemző „*egyenlőtlen fejlődésnek*” megfelelően a soproni, a kismartoni — és több ezen régióhoz tartozó mezőváros — céheinek virágkora a 17—18. századra esik. A 19. században pedig a hanyatlás, sőt a bomlás időszaka következett el. A falusi céhes szerveződés viszont éppen ebben az időszakban indult, hogy gyorsított ütemben ugyanazt az utat járja be a feudalizmus válságának a korában, mint amelyet a városi-mezővárosi mesterek tettek meg az előző időszakban. Ha ezen, korábbi munkánkban részletesen illusztrált álláspontot¹⁹² továbbra is fönntartjuk, úgy véljük, hogy emellett bizonyos várospolitikai megfontolások is közrejátszhattak abban, hogy — Fehérvárhoz hasonlóan — Sopron városában sem került sor egyetlen új céhprivilegium kiváltására az 1848 előtti évtizedekben.

A céhes szerveződések hasonló vonásait figyelhetjük meg a szomszédos *Közegen* és a *Vas megyei mezővárosokban*, ill. *falvakban*. Míg *Szombathelyen*, a vidék

válaszában az alábbi *mesterségekről*, mint *céhesekről* nyilatkozott: asztalos, esztergályos, üveges, kádár, szűcs, kesztyűs, gombkötő, kárpitos, krepincsináló (német gombkötő), szűrszabó és magyar szabó; német szabó (egyébként csupán itt volt zsidó legény, de „honunkból származó”); ács, kőműves, kőfaragó, utcarakó, cserépfedő és fénymázoló (ezek voltak csupán hajlandók zsidólegényt befogadni); kalapos, varga, csizmadia, kovács, kerékgyártó, szij- és nyereggyártó, lakatos, puszkacsináló, reszelőmíves, lánckovács, szermíves, késcsináló, óras, sarkantyús, fésűs, szítás, csatlár (boglárkészítő), sárgarézöntő, kefekötő, tűcsináló, takács, szalag- és pamutszövő, kötélgyártó, mészáros, szappanos, tímár, posztócsináló, posztónyíró, irhás, ötvös, könyvkötő, rézműves, bádógod, kártyafestő. Az alábbiakat viszont *csupán mint mestereket* említik: molnár, sütő, bábsütő, köszörűs, harang és cinöntő, sebész, gyógyszerárús, kalmár, dohányárús (OL Ht. Dep. Civ. 1843/63/18). A Helytartótanács városi osztályának soproni iratai a fentieket sokoldalúan illusztrálják, ill. kiegészítik. Szó esik pl. az *aranyozók* (illinitör) elzárkózásáról (OL Ht. Dep. Civ. 1819/43/8); a *viaszgyártó* „céhbe” való fölvetel nehézségeiről (uo. 1819/43/4, 17); a *fiakeres* „céhről” (uo. 1807/5/140, 141; 1820/43/4, 10; 1847/44/4); ugyanígy a *tímár* „céhről” (uo. 1820/43/8, 1821/43/4); egy *tímárlegény* vándorlásáról (uo. 1832/44/32); *ácslegények* vándorlásáról (uo. 1824/44/48; 1827/44/2); az *ács* „céhről” (uo. 1845/44/1-); az *esztergályos* „céhről” (uo. 1823/44/13); *esztergályos legény* vándorlásáról (uo. 1842/44/17); a *szabó* „céhről” (uo. 1813/23/2; 1824/44/36, 1842/44/12); egy *szabó* remekről, amelyet a *kismartoni* mesterek is megvizsgáltak (uo. 1836/44/5), egy remek alóli fölmentésről a *szabó* „céhnél” (uo. 1844/44/18); a *csizmadia* „céhről” (uo. 1814/42/2, 9; 1815/24/2; 1825/44/29); a *könyvkötő* „céh” remekgyéről (uo. 1825/44/2); egy *fésűs* legény fölveteléről (uo. 1825/44/5); a *kőműves* céhről (uo. 1812/48/5, 8, 10; 1815/24/4; 1825/44/2); a *borbély* „céh” elzárkózásáról (uo. 1827/44/29); hasonlóképpen a *sütők* céhről (uo. 1832/44/6); ugyanígy a *festők* „céhéről” (uo. 1832/44/65); *kefekötőlegény* (uo. 1833/44/30); *kádárlegény* (uo. 1834/44/41); *kalaposlegények* vándorlásáról (uo. 1833/44/54; 1834/44/4); a *kovács* „céhről” (uo. 1822/43/10); huzavonájáról egy remekgyében, amelyben két *kismartoni* mester is állástfoglalt (uo. 1834/44/31); *kovácslegények* vándorlásáról (uo. 1841/44/9); egy *lakatos* remekről, amelyet a *köszegi* mesterek is megvizsgáltak (uo. 1834/44/47); *rézműves* legények vándorlásáról (uo. 1844/44/1; 1846/44/6); ugyanígy egy *kártyafestő* legényéről (uo. 1845/44/9, 27); *cserépfedőkéről* (uo. 1824/44/50; 1845/44/32); egy *takácslegényéről* (uo. 1845/44/39); egy *mészároslegényéről* (uo. 1847/44/11).

¹⁹¹ Függelék II. tábla.

¹⁹² L. a 187. jegyzetet.

legjelentősebb, nagy céhes múltra visszatekintő mezővárosában, ahol tekintélyes volt az iparúzők száma is, *egyetlen céhszabadalmat sem újítottak meg*, de régi céhszabályaik alapján működtek a mesterek a céhrendszer eltörlését szorgalmazó vármegye engedélyével, továbbá más mezővárosokban is csupán „illegális” céhek tevékenykedtek, addig mintegy 30 kisebb falu csak ekkor lépett a céhes szerveződés útjára, noha közülük többen — a megye jelentése szerint — „igen nagy szegénységben élnek”.¹⁹³

Kőszegen, amelynek kézművesipara az átlagosan fejlett városok csoportjába sorolható, mindössze két céhprivilegium¹⁹⁴ kiváltására került sor 1815 után. A város történetírója a 19. század második harmadában helyesen állapította meg, hogy a kézművesek gabonatermeléssel s kivált szőlőműveléssel is foglalkoztak, ipari tevékenységük csupán a város és a legközelebbi környék szükségleteinek kielégítésére irányult, ezért az ipar „valamely kedvező haladást nem tehetett”.¹⁹⁵

A céhrendszer virágkora itt is a 17—18. századra esett.¹⁹⁶ Több mesterség az 1848. év előtti évtizedekben továbbra is céhes tevékenységet folytatott, anélkül, hogy érvényes privilegiummal rendelkezett volna.¹⁹⁷

A további két dunántúli szabad királyi városban nem volt annyira erőteljes és rohamos a céhek bomlása, mint az előbb tárgyaltaknál. *Győrött* 8 céhkiváltságot újítottak meg, ill. váltottak ki 1815 után, ezenkívül a *győrszigeti fazekasoknak* a Győr városiakkal közös szabadalmuk volt.¹⁹⁸ A városi tanács 1805. évi Helytartótanács

¹⁹³ Emiatt — olvassuk a megye 1817. december 6-i fölterjesztésében — „... ki sem tellenék tőlük, hogy az ... ily drága világba(n) számos költséggel ... Bétsbe társaikat felküldjék, valamint szinte arra is elégtelenek, hogy dolgaik előlmozdítására Bétsben Ágenst magoknak fogadjanak”. A megye ezért javasolja, hogy könnyítsék meg számukra a céhkiváltság megszerzését (OL Ht. Dep. Civ. 1818/6/17). — A Vas megyei céhekre és a megye állásponjtára l. *Eperjessy* 1967. 42—43., 171.

¹⁹⁴ A fésűsök 1827-ben; a vidéki szekerek (auriga provincialis) 1840-ben kaptak német nyelvű kiváltságot. Uo. 258.

¹⁹⁵ *Chernel Kálmán*: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*. Szombathely, 1877. 22., 25—26., 63. — A bortermelő dunántúli városokra l. *Rúzsás Lajos* alapvető tanulmányát: *Rúzsás* 1963.

¹⁹⁶ L. *Szádeczky* II. 275. — Részletesebben és pontosabban *Kataszter* II. 107—111.

¹⁹⁷ A városi tanács 1811. július 19-én terjesztette föl pl. a *szijgyártók*, a *borbélyok*, a *gombkötők*, a *bádigosok*, *ácsok*, a *szabók* és a *posztógyártók* céhalakítási kérelmét a projektumokkal együtt (OL Ht. Dep. Civ. 1811/5/56); majd 1813. március 24-én a *szappanosok* kérelmét, hogy a soproni „céhtől” el akarnak válni és saját szabadalmat szerezni, mert csak így adhatnak ki Kundschaftokat, ill. fogadhatnak föl inasokat és legényeket (Uo. 1813/6/72). — A *szappanos* „céhre” l. még uo. 1821/24/10. — 1818-ban a szombathelyi *seborvosok* folyamodtak azért, hogy a *kőszegi* „céhtől” különállók, saját céhet alakíthassanak, mert a „diplomaticus seborvosok már nagyobb számmal vannak, mintsem Kőszegen” (OL Ht. Dep. Civ. 1818/6/79). — A városi tanács 1819. május 21-én terjesztette föl az *esztergályosok* céhalakítási kérelmét (uo. 1819/6/158. és 1818/6/355.) Szó esik még a *varga* „céhről” (uo. 1818/28/4. 6., 13.) a *posztós* „céhről” (uo. 1818/28/8), és *posztóslegény vándorlásáról* (uo. 1835/25/52), az *ács* „céhről” (uo. 1822/24/30, 33); a *tímár* „céhről” (uo. 1843/25/23); egy *szabólegény vándorlási ügyéről*, ill. a *szabó* „céhről” (uo. 1837/25/16; 1840/25/7); továbbá egy *kapcakötő* (uo. 1844/25/9); egy *lakatoslegény vándorlásáról* (uo. 1844/25/11); egy *kalaposlegény vándorlás alóli felszabadítási kérelméről*, amelyet a „céh” is támogatott (uo. 1845/25/4); a *csizmadia* „céhről” (uo. 1846/25/3).

¹⁹⁸ A pékek 1815; a (német) tímárok 1817-ben; a magyar vargák és irhakészítők 1819-ben; a német szabók 1823-ban; a magyar szabók 1825-ben, a mészárosok 1826-ban; a magyar tímárok 1845-ben; az utcakörakók és cserepesek 1847-ben; ill. a fazekasok 1815-ben nyertek a Kancelláriától kiváltságot. *Eperjessy* 1967. 220.

intézett fölterjesztése viszont 33 korábbi céhkváltságról¹⁹⁹ adott számot. Ez annyit jelent, hogy több mint egynegyedére csökkent a céhkváltságok száma. Viszont Győrött is több olyan mesterségről tudunk, amelyek érvényes szabadalom nélkül céhekként működtek,²⁰⁰ tovább vezették céhes irataikat, bizonyágleveleket stb. adtak ki.²⁰¹

A virágzó céhes mültra visszatekintő *Esztergom* iparos mesterei az 1848 előtti évtizedekben 3 + 1 céhprivilegiumot váltottak ki, a helybeli kéményseprők a budai céhhez tartoztak, a csizmadiáknak; a molnároknak — és a magyar, valamint a német szabóknak pedig a szomszédos Szenttamás, Szentgyörgymezeje, ill. Párkány mezővá-

¹⁹⁹ A fölterjesztés a mesterségek latin nyelvű elnevezésének abrendjében az alábbi kiváltságokat tartalmazza: Az *asztalosoknak* 1676-ban I. Lipóttól; a *boglárkészítőknak* 1761-ben Mária Teréziától; az *ötvösöknek* 1766-ban ugyanattól (az évszám helyesen: 1767. OL Art. Caeh. I. 710); volt még egy korábbi kiváltság is, amelyet 1623-ban a várkapitánytól kaptak (OL DC.); a *vidéki fuvarosoknak* 1767-ben a királynőtől (l. még OL Art. Caeh. I. 696); a *tímároknak* 1763-ban a királynőtől; a *kesztyűsöknek* 1755-ben a királynőtől — csupán másolatban, mert az eredeti elveszett (l. OL DC.); a *csizmadiáknak* 1765-ben a királynőtől (OL Art. Caeh. I. 405); a *seborvosoknak* 1765-ben a királynőtől (l. még OL Art. Caeh. I. 298.); a *zubbonykészítőknak* 1695-ben I. Lipóttól; a *kovácsoknak* 1745-ben a királynőtől; az *ácsoknak* 1696-ban I. Lipóttól; a *fazekasoknak* 1779-ben a királynőtől; a *szűrszabóknak* 1746-ban ugyanattól; a *mészárosoknak* 1766-ban ugyanattól (l. még OL Art. Caeh. I. 507. — volt még egy korábbi is: 1649-ben III. Ferdinándtól [OL DC.]); a *német szijgyártóknak* 1761-ben a királynőtől, a *magyar szijgyártóknak* 1601-ben, ezt a nagyszombati céhtől kapták és a várkapitány erősítette meg; a *molnároknak* 1744-ben ugyanattól (a Győr megyeieknek 1698-ban a vármegye adott szabadalmat: OL DC.); a *kőműveseknek* 1752-ben a királynőtől; a *gombkötőknek* 1731-ben VI. (III.) Károlytól; a *szűcsöknek* 1765-ben a királynőtől (l. még OL Art. Caeh. I. 312.); a *pékeknek* 1756-ban ugyanattól; a *kötélgyártóknak* 1637-ben a várkapitánytól (más adat szerint 1658. évi kelettel [OL DC.]); a *kerégyártóknak* 1737-ben az uralkodótól; a *magyar szabóknak* 1742-ben a királynőtől; a *német szabóknak* 1693-ban I. Lipóttól; a *magyar lakatosoknak* 1744-ben; a *német lakatosoknak* *puskaműveseknek*, *órasoknak* és *sarkantyúsoknak* ugyanazon évben a királynőtől; a *magyar vargáknak* 1699-ben I. Lipóttól (a megyeieknek 1681-ben adományozott I. Lipót [OL DC.]); a *szappanosoknak* a királynőtől; a *magyar takácsoknak* 1692-ben I. Lipóttól; a *német takácsoknak* 1747-ben a királynőtől; a *harisnyakészítőknak* 1776-ban ugyanattól; az *üvegeseknek* és *esztergályosoknak* 1752-ben ugyanattól; végül a *kádároknak* 1756-ban Mária Teréziától adományozott privilegiumuk volt. — Az előbbi lista nem teljes, nem tartalmaz pl. a *kállásoknak* a várkapitánytól nyert 1636. évi szabadalmát (OL. DC.). A győri céhekre lásd még *Szádeczky* II. 263; részletesebben: *Kataszter* II. 140—146.

²⁰⁰ Pl. egy *szappanoslegény* vándorlása (OL Ht. Dep. Civ. 1814/26/4), ill. a szappanos „céh” tevékenysége (uo. 1844/26/25); *boglárkészítő* remek készítése, legény vándorlása (uo. 1814/26/7, 1820/25/44); *esztergályoslegény* vándorlása uo. 1814/26/29, 1823/26/35, 1824/26/36; az *asztalos* „céh” (uo. 1816/34/3; 1824/26/34; 1835/26/8; 1841/26/41); a *harisnyakötők* elzárkózása (uo. 1817/34/50, 5, l. még uo. 1816/34/30; 1817/34/11); *köszörüslegény* vándorlása (uo. 1818/34/27); *festőlegény* vándorlása (uo. 1820/25/19); az *ács* „céh” (uo. 1820/25/17, 1821/25/67); *aranyműves* legény vándorlása, remek készítése (uo. 1821/25/2; 1845/18/7); a *kerégyártó* „céh” (uo. 1822/25/30); a *szűcs* „céh” elzárkózása (uo. 1823/26/14, 51); a *német szabó* „céh” (uo. 1823/26/12, 21, 37, 38); *szűrszabólegény* vándorlása (uo. 1823/26/2, 4); egy *könyvkötőlegény* fölveteli kérelme (uo. 1824/26/41); a *nyergesek* elzárkózása (uo. 1827/26/3). Szó esik még a *kádár* „céhről” (uo. 1825/26/21); egy *kádárlegény* vándorlásáról (uo. 1839/26/21); a *gombkötő* „céhről” (uo. 1816/34/14, 20; 1818/34/5; 1832/26/51; 1840/26/45); a *német és magyar szijgyártók* „céhről” (uo. 1832/26/56); a *csizmadiákérő* (1821/25/28; 1822/25/12; 1827/26/50; 1837/26/17, 19); egy *kalaposlegény* fölvetelének nehézségeiről (uo. 1839/26/31); a *kovács* „céhről” (uo. 1845/26/30); a *kőfaragó* „céhről” (uo. 1817/34/32; 1845/26/38); a *borbély* „céhről” (1825/26/10; 1846/26/3); az *üveges* „céhről” (uo. 1846/26/56); a *kovács* „céhről” (uo. 1846/26/2; 1847/26/7); egy *takácslegény* vándorlásáról (uo. 1846/26/47) stb.

²⁰¹ Pl. a pékek, a szűcsök, a takácsok, a szabók stb. *Kataszter* II. 143—144.

rosi iparüzőkkel közösen volt egy-egy kiváltságuk.²⁰² Tehát az esztergomi mesterek viszonylag nem is kevés, mintegy 7 céhszabadalommal rendelkeztek. Ennek ellenére e városban is csökkent a céhprivilegiumok száma az előző időszakhoz képest.²⁰³ Viszont tovább éltek a céhes hagyományok több olyan mesterségnél, amelyeknek nem volt megújított kiváltsága²⁰⁴, és eredmény nélkül maradt céhalakítási kísérletről is van tudomásunk.²⁰⁵

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az esztergomi iparosmestereknek csupán 3 önálló céh alakítására telt erejük, és 3 további céhkiváltságot meg kellett osztaniuk mezővárosi iparosokkal. Találóaan állapították meg tehát róluk az 1828. évi összeírásakor, hogy mindenekeelőtt a szomszédos mezővárosok kézműveseinek versenyével kell megbirkóznok.²⁰⁶ Ezért távoli piacok látogatására kényszerülve sem jutnak elegendő haszonhoz; fölthagynak hiábavaló mesterségükkel, legényeikkel, valamint inasaikkal — ha vannak ilyenek — föld- és szőlőművelésre kényszerülnek.²⁰⁷ Tegyük hozzá, még kevésbé bírták a versenyt a *budai s főként a pesti kézműves- és gyáriparral*.

A *dunántúli szabad királyi városokban* tehát a 19. században többé-kevésbé mindenütt tapasztalható a *céhrendszer bomlása*; kiváltképpen az országos viszonylatban is kiemelkedő kézművesiparral rendelkező *Sopronban*, továbbá az átlagosnál fejlettebb iparú *Székesfehérvárott*; némiképp kevésbé az ugyanezen kategóriába tartozó *Pécsen* és *Győrött*; erőteljesebben a hanyatló közép- és kisvárosokban, mint *Kőszegen*, *Kismartonban*, *Esztergomban*, továbbá a falusi-mezővárosi színvonalon álló *Ruszt*on.

A fenti szabad királyi városokhoz hasonlóan e kategóriába tartozik *Budának* a 19. században — nem utolsósorban a *pesti ipar versenyének hatására* — *hanyatló céhesipara* is. Míg a 17. század végén a céhek alakulása Budán rohamosabb volt mint

²⁰² A magyar szücsök 1835-ben; a német szücsök 1837-ben, a hentesek 1846-ban kaptak a Kancelláriától kiváltságot. A csizmadiáknak 1817-ben; a molnároknak ugyanakkor, a magyar és német szabóknak 1816-ban adományozták privilegiumukat. *Eperjessy* 1967. 227.

²⁰³ A *nyeregyártók* Lipót uralkodásának 36. évében (vagyis 1692-ben) nyertek szabadalmat. — A privilegium a *szíjgyártókra* és a *csiszárookra* is kiterjedt. (OL CA. 10.; a *szűrszabók* 1693-ban I. Lipóttól (OL DC.), majd 1766-ban — (OL Art. Caeh. I. 447.); a *gombkötők* 1695-ben Nyitra városától — (OL DC.); a *kovácsok* 1698-ban Budától — (uo.); a *molnárok* 1699-ben I. Lipóttól — (uo.); a *takácsok* 1700-ban Komáromból — (uo.); a *péntek* 1701-ben Budától — (uo.); a *német szabók* é. n. Budától — (uo.); az *ácsok* 1744-ben — (uo.); a *kőművesek* és *kőfaragók* 1770-ben — (OL Art. Caeh. II. 613); a *harisnyakötők* 1771-ben kaptak kiváltságot (uo. 614.). — L. még *Szádeczky* II. 258 és részletesebben *Kataszter* II. 69—73.

²⁰⁴ Pl. a *mészáros* „céhnél” (OL Ht. Dep. Civ. 1814/14/33); a *szappanos* „céhnél” remek készítése (uo. 1825/45/16); a *fazekas* „céhnél” (uo. 1827/45/4; 1845/45/44); a *bolgár* „céhnél” (uo. 1827/45/4); a *német szabó* „céhnél” (uo. 1835/45/4); a „kebelbeli rendes *seborvosoknál*” (uo. 1835/45/45); a *szíjgyártó* „céhnél” (uo. 1845/45/40) stb.

²⁰⁵ A halászkok céhszabály-tervezetét 1836-ban terjesztették föl jóváhagyásra (OL Ht. Dep. Civ. 1836/36/19).

²⁰⁶ L. a 17. jegyzetet.

²⁰⁷ „... opifescque gremiales in optando progressu suo admodum deprimentur, unde etiam cum suis manufacturis et cum majorum expensarum dispendio, nullo tamen saepe lucro, remotiores diversorum comitatum nundinas frequentare coguntur, et dum plurimi eorum nec inde ullum sentiunt commodum, neglecto opificio, velut sibi infructuoso, saepe cum sodalibus ipsis imo et, si habent, tyronibus aliis quoque operam suam locare, et agrorum ac vinearum culturae impendere necessitantur.” OL Conscript. 1828. Esztergom — Generalia.

Pesten, a 18. században Budán és Pesten egyaránt 25—25 mesterség kapott szabadalmat, a 19. században Budán 6, Pesten 20 új céh jött létre, és 3 nyert közös, pest-budai kiváltságot.²⁰⁸ A budai mesterek 1815 után 21 céhprivilegiumot kaptak a Kancelláriától,²⁰⁹ amelyek érvénye 24 szakmára terjedt ki. A 18. században viszont 36+9 volt a budai céhkiváltságok száma.²¹⁰

Pest város céhes kézművesipara viszont nem illeszthető ebbe a sorba, a 19. században a pesti céheknél — a manufaktúra- és gyáripar rohamos fejlődése mellett is — újabb föllendülés következett be. Az országban messze a legtöbb céh Pesten tevékenykedett. A céhek száma 1848-ra 69-re, a céhuniókkal együtt 75-re, s az érvényes kiváltsággal bíróké 47-re növekedett.²¹¹

Az ország második legjelentősebb ipari városában, Pozsonyban a céhes szerveződésnek a Dunántúl nyugati peremvidékéhez hasonló vonásait figyelhetjük meg. A város céhtörténete a 14. századra nyúlik vissza.²¹² A céhek a 16—17. században is zavartalanul tevékenykedtek a töröktől megkímélt városban. Artikulusaikat „párban” (másolatban) számos mezőváros kézműveseinek adták mintául ebben a viharos időszakban, ill. lettek „anyacéhei” több, a török alól fölszabadult mezőváros iparosainak.²¹³ E gazdag múlt rendkívül szerény öröksége az a 7 céhprivilegium, amelynek kiváltására a város mintegy 120 iparága közül mindössze 9 szakma²¹⁴ képviselői vállalkoztak a polgári forradalom előtt. Igaz, hogy a céhes hagyományokat itt is tovább őrizték jó néhány olyan mesterségnél, amelynek nem volt érvényes kiváltsága,²¹⁵ s céhalakítási kísérletről is van tudomásunk.²¹⁶

²⁰⁸ Dóka 1979. 77—84.

²⁰⁹ Részletezve: Eperjessy 1967. 242. Buda 1—19. sorszám alatt. A 20. céhkiváltság az 1819-ben privilegizált kéményseprőké (uo. 211.), és a 21. a pesti mázolóké, akik Budával együtt 1827-ben kaptak szabadalmat (uo. 243. Pest 19. szám alatt).

²¹⁰ L. „A budai céhprivilegiumok 1686—1848” című táblázatot! Dóka 1979. 218—219.

²¹¹ Dóka 1979. 84. — A pesti céhprivilegiumok jegyzékét l. Eperjessy 1967. 243. Pest 1—47. sorszám alatt; az ott nem szereplő szappanosok 1825-ben; a lakatosok 1847-ben kaptak szabadalmat. Dóka 1979. 219—220. („A pesti céhek privilegiumai 1686—1848” c. táblázatban.)

²¹² Szűcs 1955. 133. s. köv.

²¹³ A korábbi céhek jegyzékének közlésére — hely hiányában sem vállalkozhatunk. — L. Szádeczky hiányos és pontatlan jegyzékét (II. 298.) és a *Kataszter* II. 50—56. részletesebb és pontosabb fölsorolását.

²¹⁴ A vidéki bérkocsisok 1818-ban; a tímárok 1824-ben; a hentesek, húsfüstölők és kolbásztöltők 1826-ban; a kefekötők 1828-ban; a mészárosok 1828-ban; a kertészek 1840-ben és a szerfestők 1845-ben. Eperjessy 1967. 244.

²¹⁵ A pest-budai posztónyírók pl. a pozsonyi „céhből” akartak kiválni (OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/15 l. még 1848/38/24); posztónyírólegény vándorlásáról (uo. 1841/38/27). Egy soproni üstgyártót a pozsonyi „céhnél” iktattak mesterré (uo. 1812/48/1); könyvkötő „céh” (uo. 1824/26/41); a kötélgyártók továbbra is készítenek remeket (uo. 1840/38/34, 1844/38/30, 1846/38/17); szó esik a szappanfőző „céhről” (uo. 1838/25/1, 1841/38/40) és egy szappanfőző legény vándorlási ügyéről (uo. 1840/38/5); egy tetőfedőlegény vándorlásáról (uo. 1840/38/46) és egy „céhes” cserépfedőről (uo. 1844/38/16); a takács „céhről” (uo. 1840/38/67), a szabó „céhről” (uo. 1840/38/87, 1846/38/44, 87); a kenyérsütő „céhről” (uo. 1841/38/58, 1845/38/37, 1846/38/73, 92, 1847/38/5); az asztalos „céhről” (uo. 1841/38/9; 1846/38/83; OL Ht. Dep. Comm. 1846/18/129); mézeskalácsütő legények vándorlásáról (uo. 1843/38/8, 1846/38/52); a sajtárus „céhről” (uo. 1841/38/32); a bádgos „céhről” (uo. 1840/38/11, 1844/38/50, 1845/38/7, 1846/38/90); a varga „céhről” (uo. 1840/38/24, 1841/38/16, 1843/38/30, 1845/38/44, 53, 1846/38/45, 1847/38/74); a szijgyártó „céhről” (uo. 1846/38/3); egy kőfaragólegény vándorlásáról (uo. 1846/38/82); egy posztóslegény remeklési viszontagságairól, akinek azért nem jelöltek ki remeket, mert a „céh mestertagjai közül mesteriségét egyik sem űzi és a megkívántató mesterségi szerszámmal ellátott műhelye egyiknek sincsen” (uo. 1846/38/14);

Sokkal erőteljesebb volt a céhek bomlása a Pozsony közelében fekvő, kicsiny lélekszámú, híres bortermelő szabad királyi városokban, *Szentgyörgyön, Modoron, Bazinban*, továbbá *Nagyszombat*on, ahol „gyárak”²¹⁷ is alakultak. E városok céhei a 17—18. században éltek virágkorukat, mint „anyacéhek” mezővárosi és falusi filiák központjai voltak, artikulusaik a kisebb városok céheinek ugyancsak sok esetben szolgáltak mintául.

A nevezett városokban a 19. században egyetlen egy iparoscéh megújítására sem került sor. Egyedül a *nagyszombati kalmároknak* volt érvényes céh kiváltságuk,²¹⁸ s a helybeli csizmadiák,²¹⁹ továbbá a vargák²²⁰ folyamodtak céhszabadalomért, de nem váltották ki azt.

A Felvidék morva és cseh tartományokkal határos északnyugati peremvidéken fekvő szabad királyi városokon kívül, amelyek korábbi jelentőségüket a 19. századra elveszítették, e régió *mezővárosainak* nagyobb részében is lényegében fölbomlott a *céhes kézművesipar* az örökös tartományok fejlettebb tőkés iparának, valamint az északnyugati és északi országrészben, alakult hazai manufaktúrák és gyárak hatására. Az iparúzóik jelentős része pedig elsősorban a háziiparosok és nem a kézművesek közül került ki a Felvidéken.²²¹

A céhrendszer bomlása — noha kisebb mértékben, mint az északnyugati területen — ugyancsak megfigyelhető a többi felvidéki szabad királyi városban is. A vászonfehérítés és gyolcskereskedés nagymúltú központjában, *Bártfán* csupán 4, olyan fejlett ipari- és bányavárosokban, mint pl. *Besztercebányán* (ahol „gyárak” is működtek)²²² és *Késmárkon* 3—3; a vászon- és posztóiparáról nevezetes *Eperjesen*, továbbá *Breznóbányán* (az utóbbi városokban, valamint pl. *Körmöcbányán* ugyancsak voltak „gyárak”),²²³ *Szakolcán*, *Zólyomban* 2—2; *Trencsénben* mindössze 1 iparos

Adatok vannak még a *bognár* „céh” (uo. 1844/38/5); a *kalapos* „céh” (uo. 1844/38/52); a *köszörűs* „céh” (uo. 1846/38/52, 1847/38/15); a *hajós* „céh” (uo. 1846/38/106.); a *kesztyűsök* (uo. 1847/38/4); a *fazekas* „céh” (uo. 1847/38/52, 1848/38/4); az *esztergályos* „céh” (uo. 1848/38/4); a *cukrász* „céh” (1848/38/14); a *kőműves, ács* (és) *kőfaragó* „céh” (uo. 1848/38/70) működésére stb.; továbbá a *vargaműszerárosok* „céhéről” (uo. 1846/38/17); a *csizmadiák* „céhéről” (uo. 1847/38/76) stb.

²¹⁶ Pl. a *szita és rostakészítők* (incernicularius és cribrarius) egy céhet akartak alakítani, mint állították, a pestiekhez és a budaiakhoz hasonlóan. (OL Ht. Dep. Civ. 1817/6/391); a folyamodványt a városi tanács is támogatta (uo. 1818/6/180); s a Helytartótanács fölterjesztette a Kancelláriához (uo. 1818/6/264). — A valóságban azonban a budai és pesti rostások és szítások külön szerettek volna válni egymástól (uo. 1818/6/39, 41; 1820/6/40, 311), a kormányzések azonban csupán egy pest-budai céh alakítására adtak engedélyt (uo. 1818/6/214). — *Eperjessy* 1967. 242. Buda 3. szám alatt.

²¹⁷ *Fényes* 1851. III. 130—131. L. még HL. 1845. 38.

²¹⁸ *Eperjessy* 1967. 244.

²¹⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/78, 89.

²²⁰ Uo. 1805/64/96.

²²¹ *Eperjessy* 1967. 52. — A háziiparra és a parasztiiparra l. *Tolnai György*: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Bp., 1964. c. munkáját, amely túlzott jelentőséget tulajdonít a „parasztiiparra épülő” textilmanufaktúráknak. — A Tolnai Gy. álláspontjával kapcsolatos több évtizedes vita legutóbbi fordulójára l. *Tolnai Gy.*: Hozzászólás Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezeteihez; *Mérei Gyula*: Megjegyzések Tolnai György ...hozzászólásához. Sz. 1982. 2. 340—355.; *Tolnai Gy.*: Válasz Mérei Gyula megjegyzéseinek néhány főbb kérdésére s *Mérei Gyula*: Észrevételek Tolnai György „Válaszára”. Uo. 1983. 2. 444—449.

²²² L. pl. HL. 1845. 8.; a „cukorgyár” OL Ht. Dep. Commere. 1846/18/184.

²²³ *Késmárkot* illetően l. pl. OL Ht. Dep. Commere. 1825/18/28, 1842/18/5; *Eperjesre* HL. 1845. 3.; *Breznóbányán* a „vasgyár” (OL Ht. Dep. Commere. 1842/18/18, 1843/18/52); a kincstár birtokában lévő

céhszabadalom kiváltására került sor a 19. században. A hajdan jelentős szepesi városban, *Lőcsén* csupán a kéményseprők kaptak — több várossal együtt — a budaiakkal közös szabadalmat, s a 7 alsó-magyarországi bányaváros *Bakabánya*, *Bélabánya*, *Besztercebánya*, *Körmöcbánya*, *Libetbánya*, *Selmecbánya* és *Újbánya* festőmestereinek volt egy közös céhkiváltságuk. *Selmec- és Bélabányán* csak a kereskedők nyertek saját céhszabadalmat. Privilegiumuk volt az *eperjesi* és a *késmárki* kereskedőknek is.²²⁴

Sokkal kevésbé tapasztalható viszont a céhrendszer bomlása a Duna és Vág összefolyásánál fekvő kereskedővárosban, Komáromban, ill. Kassán, az északkeleti országrész legjelentősebb ipari-kereskedelmi centrumában.

Ahogy azt a *komáromi* magisztrátusnak, a Helytartótanács kereskedelmi osztályához intézett 1840. évi fölterjesztésében olvashatjuk: „... az árvizektől gyakorizben ostromoltatott ... nagyon szűk határú...”²²⁵ városban nemcsak a gabona, liszt és épületfa kereskedelem virágzott, hanem a kézművesipar is viszonylag fejlett volt.²²⁶ 1815 után 11 céhszabadalmat váltottak ki a helybeli iparos mesterek.²²⁷ Több iparág képviselői az 1800-as évek elején folyamodtak kiváltságért.²²⁸ A városi tanács 1817-ben 24+2 mesterség céhalakításra irányuló kérelmét terjesztette a Helytartótanácsához, és a mesterek „nyomorúságára” (?) hivatkozva azt kérte, hogy azoknak, akiknek korábban is volt szabadalmuk, ingyen újítsák meg azt.²²⁹

Az előbbi mesterségek között több olyan is volt, amelynek képviselői elnyerték a privilegiumot, de nem váltották ki azt, mint pl. az *aranyművesek*,²³⁰ akik az *ezüstművesekkel* együtt ennek ellenére megkövetelték a vándorlási idő letöltését

vasöntőgyár és vashámor, továbbá a helybeli polgárok tulajdonában volt két vashámor érdemel említést (Uo. 1846/18/24). *Körmöcbányán* „kőedénygyárról”, „két papírgyárról” — az egyik pesti Egyetemi és Királyi Könyvnyomtató Intézeté — és két „cseréppagyárról” tudósítanak forrásaink (Uo. 1841/18/91).

²²⁴ *Eperjessy* 1967. 211—262.

²²⁵ OL Ht. Dep. Commerc. 1840/18/61.

²²⁶ *Fényes* 1851. II. 238. — L. még Függelék IX. tábla.

²²⁷ 1815-ben az *asztalosok*; az *ácsok*; a *magyar szabók*; a *kőművesek és kőfaragók*; a *halászok* 1816-ban; a *takácsok* 1817-ben; a *molnárok*; a *pékek* 1818-ban; a *csizmadiák* 1827-ben; a *német szabók* 1844-ben; a *hentesek* 1845-ben. *Eperjessy* 1967. 235. — A közel 100 mestert egyesítő *csizmadiacéhen* kívül különösen nagy volt az 1828-ban 30 helybeli és 23 vidéki mestert összefogó *molnárcéh* (Függelék IX. tábla) jelentősége, amelyhez — amint azt a céhnek egy 1821. évi ajánlásában olvashatjuk — „mind az Dunán, mind az Vágon... 13 kisebb filiális céh avagy malomrészek vicecéhmesterek alatt tartoznak...” (OL Ht. Dep. Civ. 1821/17/15).

²²⁸ Így a *kötélgyártók* (OL Ht. Dep. Civ. 1806/36); a *mészárosok*, a *német vargák*, a *kovácsok*, a *szíjgyártók*, *nyeregyártók* (*Eperjessy* 1967. 235.), ezen kívül a *kőművesek és kőfaragók* (OL CA. 90), valamint később a *kádárok és fazekasok*. (OL Ht. Dep. Civ. 1818/6/311).

²²⁹ „... complures gremiales contuberniorum magistri adeo misere victitant, totumque ipsum contubernium adeo misere substitit, ut pro noviore hac privilegiorum suorum expeditione nihil penitus in medium conferre valeant...” — A Helytartótanács 1817. június 3-i leirata szerint nincs mód a taksa elengedésére vagy csökkentésére. (OL Ht. Dep. Civ. 1817/6/153). — Az előterjesztésben a következő 24+2 mesterség kérése szerepelt: asztalos, aranyműves, sörfőző, borbély, csizmadia, nyeregyártó, zubbonyszabó, ács, kovács és kerékgyártó, fazekas, lakatos, mészáros, molnár, kőműves és kőfaragó, gombkötő, szűcs, halász, pék, magyar szabó, német szabó, magyar varga, német varga, takács, kádár (uo. — l. még 1817/6/273). Közülük tehát 11 (l. a 227. jegyzetet!) mégsem volt annyira szegény, hogy ne tudta volna kifizetni a valóban igen magas taksát. A felsorolásban nem szereplő hentesek csak a 40-es évek közepén váltották ki a privilegiumot.

²³⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1818/6/75, 136.

legényeiktől.²³¹ A *szlovák vargák*²³² (sutores slavici), továbbá a *szűrszabók*, a *szűcsök* és a *kerékgyártók*²³³ is megkapták a kiváltságot, de — esetleg anyagi okok miatt — azt nem váltották ki. Az utóbbiak,²³⁴ továbbá az érvényes céhszabadalommal ugyancsak nem rendelkező *fazekasok*²³⁵ és mások²³⁶ mégis céhszerű tevékenységet folytattak.

A Felvidéken messze legtöbbször, számszerint 14 céhszabadalmat a *kassai* mesterek szereztek 1848 előtt, e kiváltságok 18 mesterségre terjedtek ki.²³⁷ Ez a tény viszont a céhszervezet bizonyos fokú bomlását is jelzi abban a városban, amelyben jelentős manufaktúra és gyáripar ekkor kezdett kibontakozni.²³⁸ Korábban ugyanis több céhnek volt privilégiuma,²³⁹ mintegy 12 mesterség pedig csak a kérelem benyújtásáig jutott el.²⁴⁰ A *kádárok* el is nyerték a privilégiumot, de nem váltották ki azt. Feltehető azonban, hogy e szakmák mesterei is őrizték a céhes hagyományokat, a *kefekötő „céhhez”*²⁴¹ hasonlóan, amelynek ugyancsak nem volt a Kancelláriától nyert szabadalma.

A fentebb tárgyalt városokat, Komáromot és Kassát nem csupán az a körülmény, hogy az Alföld és a hegyvidék peremén helyezkedtek el, kapcsolja össze, ami (s Komárom esetében még a dunai víziút fontossága) egyben kereskedelmi pozíciójukat is meghatározta, hanem az is, hogy céhes életük folytonossága a török időkben sem szakadt meg. Ugyanez volt a helyzet az Alföld északkeleti részén elterülő fontos kereskedelmi központban, Debrecenben, továbbá a hegyvidék peremén, Szatmárnémetiben is.

Debrecenben, ahol a manufaktúraipar szintén ekkor, az 1848 előtti évtizedekben kezdett kialakulni,²⁴² 15 iparos céh szerzett privilégiumot,²⁴³ tehát ugyanannyi, mint

²³¹ Uo. 1844/18/2, 21; 1845/18/7.

²³² Uo. 1816/6/63; 1818/6/310.

²³³ Uo. 1817/6/69, 151; 1818/6/106, 204, 321.

²³⁴ Uo. 1835/18/30.

²³⁵ Uo. 1819/17/18, 22; 1835/18/25.

²³⁶ Pl. a *vargák* (uo. 1816/41/2); az *óráások* (uo. 1816/41/10); a *kádárok* (uo. 1816/41/6), a *lakatosok* (uo. 1817/41/29; 1838/18/19); a *szijgyártók* (uo. 1818/41/6, 13); a *kovácsok* (uo. 1819/17/20); a *szűrszabók* (uo. 1821/17/4, 8); a *festők* (uo. 1821/17/13); a *kerékgyártók* (uo. 1835/18/30); a *seborvosok* (uo. 1839/18/28); a *gombkötők* (uo. 1840/18/40).

²³⁷ A *festők*, a *pékek* 1815-ben; a *közművesek* a szomszéd helységekkel együtt ugyanakkor; az *ácsok* és *molnárok* 1816-ban; a *szappanosok* 1817-ben; a *lakatosok*, *óráások* és *puskaművesek* ugyanakkor; a *kalaposok* 1818-ban; a *fazekasok* 1819-ben; az *asztalosok* 1821-ben; a *mészárosok* 1822-ben; a *réművesek* 1829-ben; a *szabók* ugyanakkor; a *csizmadiák* 1837-ben; a *tímárok* 1838-ban; a *vargák* 1840-ben nyerték. Volt még a *kereskedőknek* is egy 1826. évi német nyelvű privilégiuma. *Eperjessy* 1967. 212.

²³⁸ L. pl. *Fényes 1851*. II. 183—184. — a továbbiakban részletesebben.

²³⁹ Hely hiányában (Komáromhoz hasonlóan) nincs módunk a korábbi céhprivilégiumok adatainak közlésére. Ezúttal is *Szádeczky* II. 269—270. (Komáromnál 237.) és a *Kataszter* II. 222—224. (Komáromnál 126—129.) adataira utalunk.

²⁴⁰ Így a *német szabók* (OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/54, 1807/5/84), a *gombkötők* (uo. 1805/64/58); a *magyar szabók* (uo. 1805/64/59, 85); 1829-ben viszont a szabó céh nyerte el a kiváltságot, így mind a magyar, mind a német „módi” szerint varrók egy céhbe kerültek; a *bábsütők* (uo. 1805/64/56, 18, 1811/5/17); a *sörfőzők* (1805/64/65); a *seborvosok és borbélyok* (uo. 1805/64/67); a *nyeregyártók* (uo. 1806/64/36); a *bognárok* (uo. 1807/5/83); a *takácsok* (uo. 1807/5/86); az *aranyművesek* (uo. 1807/5/107); a *szűcsök* (uo. 1807/5/113); a *kovácsok* (uo. 1807/5/121).

²⁴¹ A *kádárokat* illetően uo. 1820/6/367; a *kefekötőkre* L uo. 1847/16/53.

²⁴² *Komoróczy* 1973. 155—159. — Részletesebben a továbbiakban.

²⁴³ A *kalaposok* 1817-ben; a *sértésvágó hentesek* 1820-ban; a nagy létszámú *csizmadia* céh 1821-ben; az *asztalosok* 1821-ben; a *mészárosok* ugyanakkor; a *molnárok* 1823-ban; a *festők* 1827-ben; a *könyvkötők*

Kassán. Noha a céhes szerveződés e városban a 15—16. században kezdődött,²⁴⁴ a ténylegesen működő korábbi céhek száma sohasem haladta meg a 19. századiakét. Némely mesterség, mint pl. a kardcsiszároké, a sarkantyúcsinálóké,²⁴⁵ a gombkötőké stb.²⁴⁶ ugyan lehangyolott, mások, mint pl. a könyvkötők ekkor szereztek először szabadalmat. Debrecenben is akadtak olyan mesterségek, mint pl. a varga,²⁴⁷ a seborvos²⁴⁸, a német szabó²⁴⁹, a paplanos és mások²⁵⁰, amelyek céhes tevékenységet folytattak kiváltságlevél nélkül.

Szatmárnémetiben a 19. században *12 + 1 céhszabadalmat* váltottak ki, e kiváltságok 18 mesterséget fogtak össze, privilégiumuk volt még a kéményseprőknek is — több más várossal közösen.²⁵¹ Ennyi mesterségnek egy időben nem volt korábban kiváltsága, a városi tanács 1807-ben csupán 9 régi céhszabadalmat küldött vissza eredetiben²⁵² megújítás céljából, s 4 másik mesterségnek újonnan kért privilégiumot.²⁵³ Eredmény nélküli céhalakítási kísérletekről is van tudomásunk.²⁵⁴

Hogy milyen okok indították a helybeli mestereket céhalakításra, e kérdésre pl. a kőműves, ács és kőfaragó mesterek 1808. évi projektumából kaphatunk választ. Érdemes magukat a mestereket megszólaltatni: Négyen vagyunk — írják — a *nagykárolyi* (tehát „csupán” mezővárosi) *céhbe* „... mint falusi mesterek ... beírva ... s, hogy ha valami egyenetlenség a legények és mi köztünk (ami gyakran megeshetik) támad is, az olyatén törvényes rendtartásbeli cikkelyek hiányossága miatt vagy mi vagyunk kéntelenek azt legkisebb intés és megfeddés nélkül elszenvedni (hogy ide ne hagyjanak bennünket, amellyel fenyegetődznek), vagy ha mégis intjük [ti. őket], azt a gyalázatot kell tapasztalnunk, hogy szavunknak sokszor a legkisebb legény előtt is semmi sikere, semmi becse nincsen”.

ugyanakkor; a *kerékgyártók* 1828-ban; a nagyhirű *szappanoscéh* ugyanebben az évben; az *irhások és tímárok* 1830-ban; a *kovácsok* 1831-ben; a *kötélgyártók* 1832-ben; az *ácsok* 1836-ban; a *kőművesek* 1839-ben. — A *kalmárok és tőzsérek* 1827-ben nyertek kiváltságot. *Eperjessy* 1967. 230.

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ *Szádeczky* II. 254.

²⁴⁶ *Komoróczy* 1973. 165.

²⁴⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1816/22/5.

²⁴⁸ Uo. 1825/21/4; 1833/21/7; 1838/21/9; 1840/21/2.

²⁴⁹ Uo. 1822/20/2.

²⁵⁰ A *paplanosok* uo. 1822/20/53, 1832/21/42., a *csutorások* (uo. 1813/25/11; 1815/22/2; 1837/21/36); a *fazekasok* (uo. 1813/25/9; 1815/22/14; 1821/20/24; 1823/21/2, 26; 1833/21/63; 1834/21/4); a *gubacsapók* (uo. 1824/43/6) és a *szűrszabók* (uo. 1834/21/29); a *fésűsök* (uo. 1822/20/23; 1827/21/6; 1832/21/34); a *lakatosok* (uo. 1815/22/16; 1827/21/6; a *szijgyártók* (uo. 1836/21/9) stb.

²⁵¹ A *takácsok* 1815-ben, a *kalaposok* 1821-ben, a *tímárok* „avagy” (*seu*) *szijgyártók* 1825-ben, a *mészárosok* 1826-ban; a *kőművesek és ácsok* 1826-ban; a *kovácsok* 1830-ban; a *gubások* „avagy” *szűrszabók* (*amphitaparius seu gausapearius*) 1831-ben; a *kerékgyártók* 1832-ben; a *kötélgyártók*, *puskamívesek*, *lakatosok* 1841-ben; a *vargák* 1843-ban, ill. a *szappanosok* 1846-ban; a *kéményseprők* 1819-ben.

²⁵² Mégpedig a sok tagból álló gubás-, valamint a csizmadia céhét; a kerékgyártókét, a kádárokét, a mészárosokét, a szabókét, a szijgyártókét, a szűcsökét, a vargákét (OL Ht. Dep. Civ. 1807/5). *Eperjessy* 1967. 248.

²⁵³ A lakatosok, a kovácsok, a takácsok, végül a fazekasok részére (uo.). — Arról bizonyára megfeledeztek, hogy a fazekasoknak *korábban volt* szabadalmuk, amelyet épp a városi tanács adományozott nekik 1660-ban. (OL DC.)

²⁵⁴ A fazekasokon kívül az asztalosok, továbbá a német szabók. *Eperjessy* 1967. 248.

Kiváltság birtokában tehát könnyebben regulázhatják a legényeket, és ami még fontosabb, *nagyobb számban* fogadhatják fel őket. A munkaerő hiánya — amint azt más összefüggésben részletesebben tárgyaljuk — a többi szabad királyi város céhesmestereinek is egyik legfőbb gondja volt, a helybelieknek pedig különösképpen, mivel Szatmárnémeti azon városok közé tartozott, ahol — mint korábban láttuk — sokkal kevesebb volt a legények, mint a mesterek száma. Viszont épp az ács- és a kőművesmesterség jelentett — itt is — kivételt, mivel 3—4 mester több tucat legényt foglalkoztatott.²⁵⁵ A supplikánsok bizakodva is néznek a jövőbe: „... ha a jövendőre tekintünk, azt teljességgel várhatjuk, hogy ezen nemes város mindenkor csinosabban és bővebben épülni fog, annál fogva értelmes építőmestereket is fog kívánni.”²⁵⁶

Szatmárnémetiben ugyancsak találunk több olyan mesterséget, amelyek — érvényes privilégium híján — éppennyúgy viselkednek, mint az igazi céhek.²⁵⁷ Az asztalosok²⁵⁸ pl. nemcsak megkövetelik a vándorlást a legényektől, hanem még arra a vakmerőségre is vetemednek, hogy panaszt tesznek a Kancelláriánál a városi hatóság ellen, mert remeklés nélkül vett fel mestereket.²⁵⁹ A fazekas „céh” többszörösen fölemelt mestertaksát követelt új tagjaitól, amint azt az egyik kárvallott egyenesen a Helytartótanácsnál tette szóvá. A felsőbbség leiratára a magisztrátus többek között azt válaszolta, hogy a fazekasok testülete „... szegénysége miatt (rendes) szabadítékot nem válthatván, csak a helybeli hatóság által megerősített cikkek (cikkelyek) mellett igazítottak”.²⁶⁰

Említést érdemel, hogy az élénk kereskedelemmel és számottevő iparral rendelkező mezővárosban, Nagykárolyban,²⁶¹ amelyről a szatmári kőművesek céhalakítási kérelmével kapcsolatban esett szó, Szatmárnémetinél is több, szám szerint 15 önálló céh alakult, s azok 23 mesterséget fogtak össze.²⁶² Az egykor jelentős bányavárosban, az aranybányászat egyik hajdani központjában, a közeli *Nagybánya* szabad királyi városban viszont csupán 2 céhszabadalmat váltottak, s annak érvénye 5 mesterségre terjedt ki,²⁶³ noha több szakma²⁶⁴ képviselői is folyamodtak privilégiumért.

Az Alföld török uralom alól fölszabadult szabad királyi városaiban — és mezővárosainak túlnyomó részében — csak a 19. században következett el a *céhrendszer virágkora*. A szegedi céhek története a 17. század elején kezdődik.²⁶⁵ A

²⁵⁵ Függelék XV. tábla V.

²⁵⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1808/5/62.

²⁵⁷ Pl. a *vargák*, mielőtt megújították volna kiváltságukat (OL Ht. Dep. Civ. 1839/43/12); vagy a *szijgyártó „céh”* (uo. 1845/43/22, 1846/43/6), továbbá a *szappanosok* (uo. 1837/43/32); a *szabók* (uo. 1837/43/25; 1842/43/40); a *lakatosok* (uo. 1840/43/6); a *fazekasok* (uo. 1841/43/1); az *ácsok* (uo. 1841/43/3); az *asztalosok* (uo. 1844/43/27; 1846/43/13, 24, 32; 1847/43/13); a *kádárok* (uo. 1846/43/21) stb.

²⁵⁸ Uo. 1839/43/16; 1846/43/37, 38; 1847/43/13.

²⁵⁹ Uo. 1846/43/9.

²⁶⁰ Uo. 1840/43/16., l. még 1841/43/11.

²⁶¹ *Fényes* 1851. II. 181—182.

²⁶² Ezen kívül a kéményseprőknek volt — másokkal együtt — kiváltságuk. *Eperjessy* 1967. 247. -

²⁶³ Még a kéményseprőknek is volt — másokkal együtt — szabadalmuk. Uo. 248.

²⁶⁴ A *szijgyártók* és *nyereggyártók* pl. ismételtlen (OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/20, 100; 1806/36/34); ugyanezek 1836-ban 14 kérelmezőt is megneveztek, közülük csupán 1 nem volt magyar nevű (uo. 1836/36/16); továbbá a *szabók* és *csizmadiák* (uo. 1805/64/109).

²⁶⁵ A szegedi céhekre vonatkozóan mindmáig legmegbízhatóbb *Reizner* III. 449—475. L. még *Hilf László: A szegedi iparoság története. Szeged, 1929; Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céhek*

helybeli kézművesek 1815 után 20 érvényes céhprivilegiumot váltottak ki, amelyen 23 mesterség osztozott, s kiváltságuk volt — másokkal együtt — a kéményseprőknek, továbbá a kalmároknak is.²⁶⁶ 4 további mesterségnél tudunk céhalakítási kísérletről,²⁶⁷ rajtuk kívül céhes szervezetben működött még 6 további szakma.²⁶⁸ Összesen tehát 34 iparág, a városban található közel 50%-a vagy rendelkezett céhkiváltsággal, vagy azt kívánt szerezni, ill. folytatott céhszerű tevékenységet Szegeden.

Még nagyobb vonzóerőt gyakorolt a céhprivilegium azokra a kézművesekre, akik olyan város polgárai voltak, amely nemrégiben emelkedett szabad királyi rangra. A korábban kamarai igazgatás alá tartozott Aradon a 18. században is jelentős volt a céhek szerepe.²⁶⁹ Az aradi mesterek a szegedieknél is több, 25 iparos céhet alakítottak, amely 42 szakmát fogott össze. A görögkeleti vékonyszabóknak és paplanosoknak 2 szabadalmuk, mégpedig egy 1817. és egy 1823. évi is volt; a kéményseprők az 1819. évben kiváltságot budai céhhez tartoztak, s a tózsérek és kalmárok is nyertek céhprivilegiumot.²⁷⁰

A Délvidéken igen gyors volt a céhes fejlődés a 19. század első évtizedeiben a szabad királyi városokon kívül a mezővárosokban is. Az itt elterülő népes településeken nemcsak sok céh, hanem olyan óriás céhszervezetek is létrejöttek, amelyekben, mint pl. a Temes megyei Vingán 47 különböző szakma, vagy az ugyancsak Temes megyei Lippán 36 iparág, a Torontál megyei Komlós egyik céhében 31 mesterség-, a modosiban 30 szakma képviselői egyesültek. Az 1848 előtti évtizedekben pl. Bács megyében a céhes települések száma — a 3 szabad királyi várost nem számítva — 4-ről 52-re emelkedett, itt működött a legtöbb, szám szerint 109 mezővárosi és falusi céh

történetéhez. Bp., 1932. c. disszertációjában eltúlozza a helybeli német polgárság szerepét, amely a valóságban jóval kevesebb német nyelvű privilegiumot nyert, mint azt a szerző állítja. E tanulmány tévedéseire és a szegedi céhekre l. Eperjessy, Szeged. 171—173.; továbbá Szádeczky II. 307. és leg részletesebben *Kataszter* II. 300—305.

²⁶⁶ A kalaposok 1815-ben; a lakatosok, sarkantyúkésztők és puskaművesek 1816-ban; a szabók 1817-ben; a kőművesek és ácsok ugyanakkor; a takácsok ugyanakkor; a fazekasok 1818-ban; az asztalosok ugyanabban az évben; a magyar vargák 1818-ban; a szijgyártók 1819-ben; a mészárosok 1820-ban; a kovácsok 1821-ben; a kerégyártók szintén; a tímárok 1823-ban; a szűrszabók 1827-ben; a késgyártók 1834-ben; a pékek 1835-ben; a szűcsök ugyanakkor; a német szűcsök szintén; a csizmadiák ugyanakkor; a gombkötők 1846-ban. Eperjessy 1967. 226.

²⁶⁷ Mégpedig a paplanosokéről; a kötélverőkéről, a szappanosokéről és a molnárokról. Az utóbbi kettőnél a messze földön keresett, ill. vízi úton (is) szállított áruikkal folytatott kereskedés érdekei is indokolhatták a céhalakítást. — Eperjessy, Szeged.

²⁶⁸ Az üvegesek, a magyar szabók, a seborvosok, az óráskok, a kádárok és a halászkok. Uo.

²⁶⁹ Eperjessy 1967. 33. — Az aradi céhekre részletesebben l. Lakatos Ottó: Arad története. Arad, 1881. II. 164—195.; továbbá Márki, Arad. II. 854—855; *Kataszter* II. 278—280.

²⁷⁰ A csizmadiák 1815-ben, az esztergályosok, padlókészítők, kosárfonók és fésűsök 1816-ban, a kőművesek és kőfaragók 1816-ban; a lakatosok, asztalosok 1816-ban; kovácsok, kerégyártók 1816-ban; a szijgyártók 1817-ben; a fazekasok 1817-ben; a magyar szabók és szűrszabók 1817-ben; a szűcsök 1817-ben; a gombkötők 1817-ben; a kalaposok 1817-ben; a takácsok 1817-ben; a német szabók 1817-ben; a kádárok 1818-ban; az ácsok 1818-ban; a molnárok 1818-ban; a német vargák 1818-ban; a tímárok 1819-ben; a kötélgyártók 1819-ben; a görögkeleti vékonyszabók és paplanosok 1817-ben, ill. 1823-ban; a hentések 1825-ben; a puskaművesek, a szerszámkészítők, sárgarézművesek, boglárkészítők, késesek, reszelővágók, bádogosok, ónművesek 1840-ben; az üvegesek 1844-ben; a sütők, bábsütők, nyereggyártók 1845-ben; a mészárosok 1845-ben, ill. a kereskedők 1818-ban. Eperjessy 1967. 212.

Magyarországon.²⁷¹ Ezt a viharos céhesedési folyamatot a megye területén fekvő szabad királyi városok — Szabadka —, ahol 14 céh; Zombor — itt 18 + 1 iparoscéh²⁷² alakult —, és Újvidék versenye sem hátráltatta.

Újvidéken — ahol a gyáripár kezdetei is mutatkoztak, jelentős 18. századi előzmények után²⁷³ a kézművesek 20 + 1 céh kiváltságot szereztek, ami 34 + 1 szakmára terjedt ki.²⁷⁴ Ezenkívül eredmény nélkül maradt céhalakítási kísérletekre is került sor.²⁷⁵

Az országban Pest városa után a legtöbb érvényes céhprivilegiumot, szám szerint 26 + 1-et *Temesvárott* — itt egyébként jelentős gyáripár is kezdett kibontakozni — váltottak ki a kézművesek. E kiváltságot a pestinél is több iparágra terjedtek ki.²⁷⁶

²⁷¹ Eperjessy 1967. 214—219.

²⁷² Zomborban a *kéményseprőknek* is volt még sok más várossal közös kiváltsága, továbbá a *kereskedőknek* is céhszabadalma. Eperjessy 1967. 219—220. Az itt található mesterségekről s az itt létesült „gyárakról” a HL. 1846. 1. száma tudósít.

²⁷³ A városi tanács 1807-ben a következő céhek korábbi kiváltságát terjesztette föl megújításra: 1. a görögkeleti szücsökét 1759-ből; 2. a római katolikus kőművesekét, az ácsokét és kőfaragókat 1763-ból; 3. a r. k. gombkötőket 1763-ból; 4. a német és magyar szabókat és vékony szabókat 1763-ból; 5. a görögkeleti szabókat és pokróckészítőket (lodiciarius) 1764-ből; 6. a r. k. és a görögkeleti csizmadiákat 1764-ből; 7. a görögkeleti mészárosokét és szappanosokét 1765-ből; 8. a görögkeleti szabókat és vékonyszabókat 1765-ből; 9. a r. k. vargákét 1765-ből; 10. a k. asztalosokét, lakatosokét, üvegesekét és kádárokat 1765-ből; 11. a r. k. szücsökét és szíjgyártókat 1766-ból; 12. a r. k. mészárosokét és szappanosokét 1768-ból; 13. a görögkeleti asztalosokét és bábsütőket 1773-ból; 14. a r. k. és görögkeleti borbélyokét 1776-ból; 15. a görögkeleti bocskorkészítőket 1781-ből; ezenkívül 16. a görögkeleti és 17. a r. k. kereskedőket 1785-ből, ill. 1766-ból (OL Ht. Dep. Civ. 1807/5/75). Céhük volt még a kenyér és húsárulóknak (panem et carnes vendentes vulgo simidžija), akik 1791-ben a városi tanácstól kapták a szabadalmat (OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/28). — E kiváltságok az OL Art. Caeh. anyagában találhatók meg. L. még: *Kataszter* II. 3—5.

Szabadkán is viszonylag nagyszámú céh alakult a 18. században (l. elsősorban az OL Helytartótanács Acta Mechanica vonatkozó anyagát), *Zomborban* is működtek ekkor céhek (OL CA 145, OL Art. Caeh. I. 192, 355. stb.). — *Újvidék* történetére l. *Érdűjhelyi Menyhért* ma is használható munkáját (*Érdűjhelyi*), *Szabadkára* l. *Iványi István* művét (*Iványi*).

²⁷⁴ A *szücsök* 1815-ben; az *aranyművesek*, *őnművesek* 1817-ben; a görögkeleti *pékek* és a török *édességcsinálók* 1817-ben; a *kovácsok*, *kötélgyártók*, *kerékgyártók*, *bárdkésztők* 1821-ben; a görögkeleti *bocskorkészítők* 1822-ben; az *ácsok*, *kőművesek*, *kőfaragók*, *fazekasok* 1822-ben; a görögkeleti *cukrászok*, *mézesbábsütők*, *asztalosok* 1822-ben; a *borbélyok* 1824-ben; a *pékek és molnárok* 1826-ban; a görögkeleti *szűrszabók* 1827-ben; a *kádárok* 1830-ban; a *kalaposok* 1832-ben; a *tímárok* 1833-ban; a *szappanosok* 1834-ben; az *asztalosok*, *lakatosok*, *üvegesek*, *szegkovácsok* 1837-ben; a (német) *vargák* 1839-ben; a *halászkok* 1839-ben; a német *szabók* 1841-ben; a magyar *szabók* 1843-ban; a *csizmadiák* 1847-ben, — a *kéményseprők* a budaiakhoz tartoztak, a görögkeleti kalmárok pedig 1818-ban nyertek céh kiváltságot. Eperjessy 1967. 220.

²⁷⁵ 1817-ben pl. a görögkeleti kovácsok és kerékgyártók külön akartak válni a római katolikusoktól (OL Ht. Dep. Civ. 1817/6/217); a rézművesek és őnművesek 1817-ben elnyerték, de nem váltották ki a szabadalmat (uo. 1817/6/227).

²⁷⁶ 1815-ben a következők: a német szücsök és kesztyűsők; a német szabók; — a magyar szabók; — az ácsok, kőfaragók, kőművesek, cserépfedők, utcaburkolók, kéményseprők; — a pékek, molnárok, bábsütők; — a tímárok; — a kádárok; — a szabók, szűrszabók; — az asztalosok, orgonakészítők, szerszámkészítők; — a kerékgyártók, kovácsok; az üvegesek, esztergályosok, kosárfonók, fésűsök; — a lakatosok, óráskok, sarkantyúkésztők, puska művesek, műszerészek, őnművesek, ráspolykésztők és harangöntők; — a kalaposok; a gombkötők és övkésztők; — a kötélgyártók, szíjgyártók, nyereggyártók; — az aranyművesek, üstgyártók, bádogosok, boglárkésztők; — a magyar tímárok avagy bocskorvargák 1816-ban; — az irhakésztők 1817-ben; a német vargák 1817-ben; a szücsök külön 1817-ben; — a csizmadiák 1817-ben; a halászkok, mészárosok 1818-ban; — a szappanosok 1828-ban; — a fazekasok 1829-ben; a hentesek 1835-ben; — a harisnyakötők, takácsok, posztósok paszománykésztők 1839-ben; — a

Temesvárott, ahol a katonai adminisztráció 1777-ig tartott, s a város 1781-ben nyerte el a szabad királyi rangot,²⁷⁷ nem voltak e viharos gyorsaságú céhes szerveződésnek előzményei, a városi tanács 1805-ben, majd a következő években 24, ill. 25 új céh kiváltságért folyamodott a Helytartótanácshoz.²⁷⁸

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a 19. század első évtizedeiben az egyes régiókban belül a *céhek kialakulásának, ill. bomlásának lényegében azonos vonásai* figyelhetők meg, *mind a szabad királyi városi, mind a mezővárosi céheknel.*

A Dunántúlon — s főként annak nyugati részén —, továbbá a Felvidéken — s kiváltképp a nyugati peremvidéken fekvő szabad királyi városokban, ezenkívül a bányavárosokban, ahol a céhes szerveződés a leghosszabb múltra tekinthet vissza —, a *céhszervezet bomlása tapasztalható* a feudalizmus válságának a korában. A dunántúli városok közül Pécssett és Győrött, hasonlóképpen az Alföld és a hegyvidék találkozásánál Komáromban és Kassán, továbbá Budán *kevésbé előrehaladott* a céhek bomlásának a folyamata.

Az Alföld északkeleti régiójában Debrecenben, valamint a hegyvidék peremén fekvő Szatmárnémetiben, továbbá Szegeden, illetőleg az ország gazdasági központjában, Pesten a *céhszervezet további fejlődése* figyelhető meg a 19. század első évtizedeiben. A legerőteljesebb és a legrohamosabb a *délvidéki szabad királyi városok* céhesedése a polgári forradalmat megelőző időszakban.

Ezt az ország nagyobb tájegységein tapasztalható *egyenlőtlen céhes fejlődést* kevésbé (vagy nem) befolyásolta a *helybeli tőkés ipar* kibontakozása. A legtöbb céh kiváltságot (Pozsonyt kivéve) olyan városokban szereztek maguknak a kézművesek, ahol a manufaktúra- és gyáripar fejlődése vagy előrehaladott, mint Pesten; vagy kezdeti számottevőek, mint Kassán és Temesvárott; vagy ahol éppenszak megindult a manufaktúrák kialakulása mint Debrecenben, Aradon, Szegeden és Újvidéken. A sokkal erősebb *osztrák tőkés ipar* korlátozó hatása viszont inkább érvényesült, főként a Dunántúl és a Felvidék nyugati részén; a *pesti kézművesiparé* és *manufaktúra-*, ill. *gyáriparé* pedig a pesti piac közvetlen hatókörében.

A céhszervezet bomlásának sajátos tünete, hogy a céhszerű szervezetek, a céhes hagyományok továbbra is fönmaradtak olyan szabad királyi városokban is, ahol a kézműveseknek nem volt, vagy alig egynéhány érvényes céh kiváltságuk volt. Főként a dunántúli városokban található iparágak mintegy felében-harmadában működtek elsősorban ilyen „illegális” céhek.

A *városi kézművesipar mind a céhes ipart* (amely a 19. század első évtizedeiben a sok területen tapasztalható bomlás ellenére még mindig túlnyomó volt), *mind pedig a céhen kívüli ipart magában foglalta.* Ahhoz, hogy valamely város kézművességének fejlettségét egzaktabb módon is meghatározzuk, különböző mutatók állnak rendelkezésünkre. Ezek közül a *kézművesek*, valamint az *egész évben dolgozó*, ill. az *időszakos iparűzők százalékos aránya* kevésbé tekinthető objektívnek, mivel az „*iparűzők*”

kéményseprőknek a budaiakkal együtt is volt céh kiváltsága. Eperjessy 1967. 251. Akadt olyan szakma is, mint pl. a könyvkötő, amely privilégium nélkül céhszerű tevékenységet folytatott (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/2).

²⁷⁷ Szentkláray 84—86. L. még Borovszky Samu: Temesvár sz. kir. város története. Bp., é. n.

²⁷⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1805/64/22; 1806/36/1, 9, 20. stb.

(opifex) *értelmezése nem egységes* az egyes forrásokban. Ezért olyan objektívebb mutatók komplex alkalmazása *is* kívánatos, mint a mesterek és legények egymáshoz viszonyított számaránya, továbbá az egy-egy városban található mesterségek száma, amely nemcsak az iparon belüli differenciálódás mértékét fejezi ki, hanem bizonyos minőségi tényezőket is magában foglal. E tényezők sokoldalú figyelembevételével alakítható ki az az objektívebb rangsor, amelynek élére a *kézművesipar fejlettségét tekintve a legelőrehaladottabb városok* kerülnek, mint Pest, Buda, Pozsony, Sopron, Temesvár, Győr, Pécs, Székesfehérvár stb.

2. A KÉZMŰVESIPAR ÉS A MEZŐGAZDASÁG

A kézműveselem arányszáma — mint az előző fejezetben láttuk — legfejlettebb városainkban is csupán a lakosság egyharmadát tette ki. Ez a tény is arra figyelmeztet, hogy nem az ipar, hanem a *mezőgazdaság volt a legfontosabb termelő ágazat* városainkban 1848 előtt. Jelen összefüggésben nincs lehetőségünk arra, hogy részletesen megvizsgáljuk a földművelésnek és az állattartásnak mint sajátos hazai városképző tényezőnek¹ a szerepét kiváltképpen az alföldi — vagy a bor- és szőlőtermelésnek a jelentőségét elsősorban a dunántúli városainkban.² E kérdést csupán a kézművesiparral való összefüggésében kívánjuk megközelíteni, amint azt a kortársak is gyakran tették. Erdélyi János pl. arra utal, hogy a szabad királyi városokban is földművelésből él a lakosság túlnyomó része: „Valljon a legnépesebb városaink is mint Debrecen, Szeged, Szabadka, Buda, Sopron stb. nagyrészt nem föld- és szőlőművelésnek köszönhetik létüket? Hát kisebb városainkról mit szóljunk, hol a kézműves polgár »nyáron szántó vető vagy kapás emberré lesz?«”³

De az iparosodottabb szabad királyi városok kézműveseinek jelentékeny része is — ha nem is olyan mértékben, mint a mezővárosokban — föld- és szőlőműveléssel foglalkozott a tavaszi és nyári hónapokban, iparát pedig időszakosan űzte — mint az előző fejezetben láttuk —, főként az őszi és téli hónapokban. Találónan jegyezték föl a számlálóbiztosok 1828-ban: „Szegeden számtalanok vagynak, akik csak egy kis ideig űzik mesterségüket, máskor . . . vagy napszámra járnak, vagy a maguk mezeigazdaságuk körül munkálkodnak. Még a mesteremberek közül is sokan mennek arató munkára a Bácskába és Bánátba.”⁴ A szegedi szücsműhelyekben a munka csak az aratás befejeztével, Szent István napja után kezdődött.⁵ Az összeíróbiztosok még a soproni kézművesekről is azt állapították meg, hogy több „céhes” iparos, köztük pl. a mészárosok, mesterségüket régóta nem folytatják, hanem „falusi gazdasággal”⁶ foglalkoznak.

A városi kézműveseknek műhelyükön és házukon kívül gyakran szőlőik, szántóik, igásállataik is voltak, amint azt a vagyoni helyzetükkel kapcsolatban a későbbiekben

¹ Vö. *Erdei Ferenc*: Magyar város. Atheneum. h. és é. n.

² *Rúzsás* 1963.

³ *Erdélyi János* i. m. 79. — Vö. — többek között — *Horváth M.* 1840. 134., 213., vagy pl. *Palugyay* hasonló megállapításaival: „... főfoglalkozása a szegedi népnek a földművelés s az ezzel járó szarvasmarhatenyésztés”. (Ifj. *Palugyay Imre*: Szabad királyi városaink leírása. Pest, 1853. 252.)

⁴ OL Conscript. Regn. 1828. Szeged. — Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*. 164.

⁵ *Bálint Sándor*: A szegedi bőrművesség (Tímár, szíjgyártó és szücsipar). Bp., 1961. 24.

⁶ „Cum rurali oeconomia” — Függelék II. tábla.

részletesebben elemezzük. A mezővárosi és városi iparúzóik közül sokan a megélhetés legfontosabb eszközét a szántóval, szőlővel való foglalatosságban látták, pénzüket sem a műhelyük bővítésére, hanem újabb ingatlanok szerzésére fordították.⁷

A Székesfehérvárott működő összeíróbiztosok pl. 1828-ban fölfigyeltek arra, hogy a kézművesek közül „sokan elhagyják mesterségüket”, s föld-, ill. szőlőműveléssel foglalkoznak. Mindegyikük igyekszik annyi szántót — 28 pozsonyi mérő, vagyis 14 magyar hold földet — szerezni, amennyit a városi statutumok egy polgári telek-, ill. háztulajdonosnak bírni engednek, s annyszor 14 holdat, ahány háza, ill. telke van valakinek.⁸ Nem egészen tíz évvel később, 1835-ben a királyi biztos vezetése alatt tartott ülésen azt állapították meg, hogy a város lakosságának „... *majd háromnegyedrész*e csupán földművelő szegényebb népből állana, kiknek élelem megszerzése ... *mezei gazdálkodásból, nem pedig kereskedés avagy mesterség üzése* által fenntartatna ... Fehérvár ... népessége mesteremberekből, szántóvető gazdákból s szőlőművelőkből ... (tevődik), kik közül az elsők, minthogy az országos vásárokon megjelenni szokott *pesti és bécsi kereskedőkkel* a concurrentiát ki nem állhatják, minden iparkodásuk mellett is *mesterségüket félbenhagyván, a mezei gazdaságból kéntelenek élelmeket megkeresni* ...”⁹ (Kiemelés tőlem — E. G.) Az előbbieket ugyanakkor megmagyarázzák azt is, hogy e város lakosságát és magisztrátusát miért foglalkoztatták olyan élénken a földhasználat módozatai, a *kétnyomásos gazdálkodást* Fehérvárott *csak az 1830-as években (!) fölváltó háromnyomás*¹⁰.

Hogy a kétnyomásos határhasználat gyakorlata még a 19. század első felében is fönmaradt a nagyhatárú délföldi szabad királyi városokban, mint pl. *Szabadkán*, amelynek két faluja, 12 pusztája és Szegedével vetélkedő mintegy 170 ezer holdas birtoka volt, s ahol a 18. század végéig a legfontosabb termék nem a gabona, hanem a marha, a ló és a gyapjú,¹¹ sokkal kevésbé meglepő. Az összeíróbiztosok megállapítása szerint 1828-ban *Aradon* is „kétnyomásra volt fölosztva az egész föld”¹². Itt a szőlőművelés sem jelentős: „... városi szőlők mulatságért inkább, mintsem haszonkereséséből míveltetnek, és mint síkon lévőek, különböző jóságú borokat nem teremnek”.¹³

A közeli *Szeged* mezőgazdasága sokkal fejlettebb volt, a föld minőségének megfelelően s a homokos és a fekete földek termőképességét figyelembe véve jelölték ki a szántók, rétek, szőlők stb. helyét.¹⁴ A század elején a város jeles mérnöke, *Vedres István* tervei szerint kisteleki jobbágyaik robotjával több ezer holdat erdősítettek; a

⁷ Vö. *Eperjessy* 1967. 86.

⁸ *Pálffy* 1938. 3. — L. még *Farkas* 1972. 40.

⁹ OL K. 1836/1/25.

¹⁰ A városban a szántók 1826-ig voltak 2 calcaturára osztva. — Részletesebben: *Eperjessy, Székesfehérvár*.

¹¹ *Iványi, Szabadka* 301—303; *Ruzsás Lajos*: A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon. (A városi fejlődés gazdasági alapjai.) Klny. az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1964—1965” c. kötetéből. Bp., 1966. 306.

¹² „... totum terrenum est in duas calcaturas divisum ...”, „... felét őszi és tavaszi maggal a felesketett emberek vallási (vallomása) szerint szokták mindenkor bévetni, felét ... a legelő tekéntetéből ugarolni”. Az őszi vetés alá kétszeri, a tavaszi alá egyszeri szántást használtak, s egy mérő vetőmag után 4 pozsonyi mérő termést takarítottak be. OL Conscript. 1828. Arad.

¹³ Uo. A helybeli polgárok extraneusként másutt, pl. a ménesi borvidéken birtokoltak inkább szőlőket.

¹⁴ Wien Hofkammerarchiv. 1805. 26/415. VII. 1.

budai és a szabadkai országút mentén eperfákat ültettek. A város földbirtokán létesített 5—10 holdas bérleteken a lakosok nemcsak szántógazdálkodást folytattak, hanem kertészkedésbe is fogtak; a messze földön híres dohánykertészek e kultúrát a Bácskában és a Bánátban is elterjesztették,¹⁵ a század derekán pedig már a paprikatermelés is számottevő volt.

Kassán, melynek termékeny szántóföldjei és kiváló rétjei voltak, azonkívül mintegy 30 ezer hold erdeje, saját határán kívül földesúri joga 2 mezővárosra és 18 községre terjedt ki¹⁶, 1832-ben szüntették meg a „kényszerített ugart”. A magisztrátus a Helytartótanácsához intézett fölterjesztésében arra utal, hogy . . . „e város nagyobb számú lakossai földbirtokosokból áll(nak), kiket ennél fogva a mezei földtulajdonnak fölszabadítása tettelegesen érdekel . . .” De még az 1830-as évek végén is voltak olyanok, többnyire kevesebb földdel rendelkező s inkább „marhákat tenyészteni szokott lakosok”, akik az ugar visszaállításáért folyamodtak.¹⁷ A városi hatóságok azonban — Kassához hasonlóan — továbbá a kormányzések¹⁸ egyaránt szorgalmazták a fejlettebb művelési formák elterjedését a szabad királyi városok határában.

Az szőlőművelésnek, sőt a mezei gazdálkodásnak és a marhatenyésztésnek még az ország legfejlettebb ipari városában, *Pesten* is volt szerepe. A helybeli tehenesgazdák azon kérésével pl., hogy mentseik fel őket a városi legelő árendátora által követelt legelőbér alól, nemcsak a Helytartótanács és a Magyar Kamara, hanem a bécsi hatóságok is foglalkoztak.¹⁹ A dunántúli szabad királyi városok gazdaságában különösen nagy volt a bortermelés jelentősége. *Pécs* iparosai és kereskedői jövedelmének nagy része pl. a bortermelésből származott. E városban azonban nemcsak a szőlőművelés rendjét s az arra fölügyelő tiszttségviselők jogait és kötelességeit szabályozták többizben, hanem pl. a határban legeltethető juhok számát is meghatározták.²⁰ Hogy milyen szerepe volt a földművelésnek és a szőlőtermelésnek olyan kicsiny dunántúli szabad királyi városokban, mint *Kismartonban* és *Rusztón*, arra az előző fejezetben utaltunk.²¹ De nem sokkal kisebb volt a jelentősége a gyümölcs- és szőlőtermelésnek,²² vagy a mezei gazdálkodásnak²³ olyan fejlett iparú szabad királyi városban, mint pl. *Győrött*, amelynek elsősorban gabonakereskedelme volt kiemelkedő.

Hogy a mezőgazdaságnak milyen szerepe volt egy közepes lélekszámú és viszonylag nagy és termékeny határu szabad királyi város²⁴ kézműveseinek életében, arra

¹⁵ *Reizner* III. 429—447.

¹⁶ *Fényes* 1851. II. 184.

¹⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1846/16/35. A Ht. 1846. május 5-i kelettel hagyta helyben a városi tanács döntését.

¹⁸ L. pl. a Hofkammer 1846. augusztus 13-i leiratát, amely megsürgette a „minden sz. kir. városban . . . rendszeresítendő betáblázási s telekkönyvi hivatalokról” szóló jelentést, s jóváhagyta az „ugarföldről készítendő . . . ,illetőleg ezen földeknek részletes . . . általános felméréstését . . .” Wien. Finanzarchiv. 1846/26/2.

¹⁹ Uo. 1846/26/2. III. 31.

²⁰ *Eperjessy, Pécs*. 253.

²¹ L. az I./180—182. jegyzetet.

²² Főleg a majoroknak nevezett külvárosban és az ún. Szabadhegyen. *Fényes* 1851. II. 72.

²³ A városi tanács 1846. szeptember 16-i fölterjesztése szerint elsősorban Szabadhegyen, amely kb. félóra távolságra esik a város „egyéb részeitől”; az itteni „általán (!) fogva mezzei (!) gazdaságot űző lakosoknak” különösen nagy szükségük van kovácsmunkára. A magisztrátus ezért is támogatja egy kovácsmester ottani letelepedését és a kötelező baromrovosi vizsga előtti fölmentését (OL Ht. Dep. Civ. 1847/26/46).

²⁴ *Fényes* 1851. I. 310—311.

szemléletes példát — többek között — *Esztergomban* találunk, amelynek iparosairól az összeíróbiztosok 1828-ban azt állapították meg, hogy mesterségük helyett földjeik és szőlőik művelésére kényszerülnek.²⁵ Az esztergomi csizmadiák a megye hatásköre alá tartozó Szenttamás, Szentgyörgymezeje és Párkány mezővárosok csizmadiáival együtt alkottak céhszervezetet.²⁶ Az esztergomiak a mezővárosi társaikkal folytatott vitájukban azzal érvelnek, hogy az utóbbiak nem igazi iparosok: „... elszegényedvén vagy kapával vagy ... csak foltozással keresik kenyereket, és csak névvel mesteremberek”. Az esztergomiak által készített listán 33 mezővárosi csizmadia szerepel, s név szerint is felsoroltak 11 olyant, akik régóta nem folytatják iparukat, az egyik közülük pl. a káptalan hajdúja, aki „mesterségét” nem folytatja „több 28 esztendőnél”. A vitában a város — természetesen — a helybelieknek fogta pártját, a megye pedig a mezővárosiaknak. A vármegye a Helytartótanácsához intézett fölterjesztésében viszont arra is nyomatékosan föl hívta a figyelmet, hogy az esztergomi mestereknek a mezővárosiakkal való összehasonlításban egyáltalán nincs okuk a fennhéjázásra: „tekintsenek a királyi városi csizmadiák (!) tulajdon kebeleikben (!), vajjon mindnyájan oly tehetős gazdagok-é, hogy mesterségeket állandóul folytassák, és amazoknak szegénységeket gúnyolódva szemekre hányhassák? Nem-é keresi közülük is nagyobb része falukon lévő gazdánál részaratásban esztendőbeli kenyerét? ... Nem-é viszi sokszor szőlőkben (!) vagy kukorica földekben (!) köpönyeg alatt kapóját?”²⁷ (Kiemelés tőlem — E. G.) A mészárosok megélhetése, akik gyakran nemcsak húsméréssel, hanem állattartással is foglalkoztak, még inkább függött a mezőgazdaságtól, amint azt egy esztergomi mester özvegyének a városi tanáccsal kb. egy évtizedig húzódó vitája is bizonyítja. Az özvegy mesterné a város „közönséges legelőin ... számosabb juhok legeltetésére különös darab legelő kimetszése” iránt nyújtott be folyamodványt 1833-ban, s juhait „különös pásztor őrizete alatt” kívánta „tanyásztatni”²⁸, amit a város nem engedélyezett. A kérelmező panasza a Helytartótanácsához is eljutott, a városi tanács pedig — hivatkozva a választott polgárság egyetértésére, azzal érvelt, hogy a legelőknek a juhok tartása miatti leromlása az egész városnak kárt okoz: „... a leginkább rontó juhoknak legeltetése által elkerülhetetlen(ül) bekövetkezik a szarvasmarhábani szükség”, s a juhok legeltetése „... a város egyedüli iparágát (!) és jövedelemforrását, a szőlő és földművelést ...” is veszélyezteti.²⁹ (Kiemelés tőlem — E. G.) Hogy Esztergom gazdaságában milyen fontos szerepe volt az előbbieken kívül a gyümölcsstermelésnek, azt — többek között — egy 1846. évi szerződéstervezet is bizonyítja, amely egy 55 hold kiterjedésű szántó gyümölcsfákkal történő betelepítését tűzte ki célul;³⁰ a földművelésnek és az erdőgazdaságnak a jelentőségét pedig a városi erdészeti hivatal 1842. évi utasítása, amely nemcsak a faizás feltételeit, hanem az erdők közé ékelte legelők és szántók használatát is szabályozta.³¹

²⁵ OL Conscript. 1828. Esztergom.

²⁶ L. az I/202. jegyzet.

²⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1825/45/6.

²⁸ Uo. 1833/45/42; 1834/45/7.

²⁹ Uo. 1843/45/6.

³⁰ Wien. Finanzarchiv 1846/26/2. III. 17.

³¹ OL K. 1842/39/7.

3. A KÉZMŰVESIPAR ÉS A KERESKEDELEM

A szabad királyi városokban működő kézművesek között számosan voltak olyanok, akik nem csupán a maguk készítetté termékeket értékesítették, hanem sovány jövedelmük gyarapítása céljából élelmiszerekkel, borral vagy szakmájukba nem vágó iparcikkkel is kereskedtek. Az 1828. évi összeírás tanúsága szerint pl. *Kassán* több olyan iparost találunk, aki bort mért ki házában, vagy olyan szabót, aki vászonnal kereskedett,³² a *kőszegi* ácsok között pedig olyant, aki lisztkereskedéssel is foglalkozott. E kereskedelmi tevékenység az iparúzó egy részénél minden bizonnyal nagyobb méretű lehetett, mint pl. annál az egyetlen *kőszegi* posztógyártónál, akinél az összeíróbiztosok a posztókereskedéssel való foglalkozást is föltüntették.³³ E kategóriába sorolható az a *kőszegi* kézműves is, aki — föltehetően a sütőasszonyoktól — „fölvásárolt kenyérral kereskedett”³⁴, vagy az a 20 legényt foglalkoztató helybeli ácsmester, aki „egyben épületfa-kereskedő” is volt.³⁵ Egyik-másikuknál eredeti ipari tevékenységük a kereskedés miatt háttérbe is szorult, mint pl. annál a *kőszegi* kádárnál, akiről azt jegyezték föl, hogy „sört mér, de mesterségét nem folytatja”.³⁶ Többségüket viszont, mint pl. azt a *kőszegi* pékmestert, aki „egyben gyümölcskereskedéssel és borméréssel”³⁷ is foglalkozott, mind az iparosok, mind a kereskedők között egyaránt tekintetbe vették. Különösen a *szegedi* kézművesekre volt jellemző, hogy közülük sokan borméréssel vagy valamiféle kereskedéssel is foglalkoztak mesterségük mellett. Műhelyükön kívül vízi- vagy szárazmalmuk, hajójuk volt, esetleg szőlőszőlőjük, pálinkafőzőüstjük. Az 1828. évi *szegedi* összeírásban az iparosokat illetően gyakran bukkanunk ilyen megjegyzésre: „bort mér ki házában”, „állatokkal, fával kereskedik”. Egy 5. osztályba sorolt, tehát csekélyebb vagyonú³⁸ magyar faragónak pl. volt egy szőlőszőlője, egy szárazmalma, egy pálinkafőző üstje, a veje is iparos, mégpedig halászmester, akit ugyancsak az 5. osztályba soroltak; mindketten olyan „célszerű szögényembörök”, akik csekélyke iparuk mellett mindenből igyekeztek egy kis pénzt csinálni. Szegeden föltűnően sok olyan iparúzó volt, akit a kereskedők között is számításba vettek. Egy 3 segédet alkalmazó mészáros mestert pl. a 3. osztályba

³² OL Conscript. 1828. Kassa.

³³ Függelék I. tábla.

³⁴ „... cum coemtis pannis quaestum exercet ...”. OL Conscript. 1828. Kőszeg.

³⁵ „Una lignorum aedilium negotiator”. Uo.

³⁶ „Epocillator cerevisiae sed opificium non exercet”. Uo.

³⁷ „Una frugum quaestor et vinorum epocillator”. Uo.

³⁸ E kérdéssel a kézművesek anyagi viszonyaival kapcsolatban részletesen foglalkozunk.

sorolták, mint iparost, kereskedőként pedig a 4. osztályba; ugyanígy egy másik mézáróst, aki barmokkal is üzletelt.³⁹

A kereskedelem nem csupán jövedelemkiegészítést jelentett a kézművesek számára, hanem némely esetben a *vagyonszerzés* eszközeül is szolgált. Az iparúzők túlnyomó része éppen ezért féltékenyen nézte a soraikból kiemelkedő, valamilyen vállalkozásba fogó társait, és még *görcsösebben védekezett azok ellen a kereskedők ellen, akik „beavatkoztak” mesterségükbe.*

Jóllehet a „kalmárok” (mercatores) és a „tözsérek” (quaestores) száma mindenütt jóval kevesebb volt, mint az iparúzőké,⁴⁰ vagyonuk és jövedelmük általában sokkal nagyobb amazokénál. A fehérvári kereskedők legalább felének volt háza, továbbá szántója, rétje, szőlője, amelyek nagysága meghaladta a legvagyonosabb iparúzőkét.⁴¹ A helybeli iparosok gyakran szorultak a kereskedőtől kapott hitelre,⁴² csakúgy, mint pl. a debreceni iparosok, akik a „spekulánsoktól” magas kamatok mellett kaptak csak kölcsönt.⁴³ Győrött a termény- és állatkereskedők voltak a város legmódosabb polgárai, még a közepes tőkével rendelkezők jövedelme is többszörösen meghaladta a legjobban fizetett megyei és városi tisztviselőké.⁴⁴ Ugyancsak gazdagabbak voltak az esztergomi kereskedők is a helybeli kézműveseknél,⁴⁵ vagy az aradi kereskedők az iparosoknál.⁴⁶

Mielőtt a kézműveseknek a kereskedőtökével szembeni védekezését megvizsgáljuk, vessünk egy pillantást magukra a kereskedőkre és az általuk forgalmazott fontosabb árucikkekre, amelyekkel a kézművesek amúgy is szűk értékesítési lehetőségeit veszélyeztették. *Sopronban* pl., ahol — mint láttuk — az iparosok nem váltottak ki 1815 után egyetlen céhprivilegiumot sem, a kereskedőknek viszont volt egy 1845. évi céhprivilegiumuk, a kalmárok száma 1828-ban 91, a tözséréké pedig 49.⁴⁷ A restaurációs összeírásokban — igaz az opifex-ek közé sorolva — ennél jóval kevesebb kereskedő szerepel, akik azonban föltűnően sok legényt és inast alkalmaztak. 1831-ben pl. 54 kereskedő együttesen 72 legényt és inast; 1838-ban 44 kereskedő összesen 81-et; 1842-ben 52 kereskedő együttesen 106-ot; 1846-ban pedig 62 kereskedő 117 legényt és inast. A kereskedők között legnagyobb számmal a „kalmárok” szerepeltek, a restaurációs összeírásokban ezenkívül edényárusok, füstölthús-árusok, könyvárusok,

³⁹ Részletesebben: *Eperjessy, Szeged.* 189—192.

⁴⁰ L. a Függelékben található táblázatokban.

⁴¹ *Pálffy* 1938. 245. — A szerző összesítésében szereplő 53 kereskedő közül az összeíróbiztosok 2-t soroltak az 1. osztályba (évi 250 Ft jövedelemmel); 7-et a 2. osztályba (140 Ft-tal); 11-et a 4. osztályba (60 Ft jövedelemmel); 14-et az 5. osztályba (40 Ft-tal), és 19-et a 6. osztályba (20 Ft-tal).

⁴² *Farkas* 1972. 44.

⁴³ *Komoróczy* 1974. 166.

⁴⁴ *Balázs* 1980. 24—25.

⁴⁵ A városi tanács a „kitanult kalmárok” közül azokat sorolta a választott polgársággal egyetértésben az első „rendbe” (osztályba), akik egész éven át 1 legénnyel és 1—2 inassal működtek; a II. osztályba azokat, akik 1 inassal —; a III-ba pedig azokat, akik legény és inas nélkül tevékenykedtek (OL Conscript. 1828. Esztergom. Generalia).

⁴⁶ Az összeíróbiztosok itt szigorúbban jártak el; a 39 kalmár közül 22-t soroltak a 6. osztályba, közülük 9 olyan volt, aki egész éven át működött; a 24 tözsér közül 9-et a 6., 4-et a 7., és 11-et a 8. osztályba soroltak, közülük 13 dolgozott egész évben (OL Conscript. 1828. Arad, Generalia).

⁴⁷ Függelék II. tábla.

sertéskereskedők, szalagárusok, szatócsok, zсібárusok fordultak elő.⁴⁸ Az 1828. évi restaurációs összeírásban szereplő 23 pécsi kalmárnak együttesen 21 legénye és inasa volt, 1832-ben pedig 32 kalmárnak 27—27 legénye és inasa.⁴⁹

Fehérvárott, ahol Sopronhoz hasonlóan csak a kereskedőknek volt céh kiváltsága, szintén jelentős a restaurációs összeírásokban szereplő kereskedők, ill. a kalmárok által alkalmazott kisegítő személyzet száma. 1835-ben pl. 112 kereskedő között 38 kalmárt találunk, akik együttvéve 52 legényt és inast foglalkoztattak; 1841—42-ben 116 kereskedőt, köztük 32 kalmárt és 34 általuk dolgoztatott segédszemélyt; 1846-ban 133 kereskedőt, köztük 37 kalmárt és ezek összesen 44 legényét, ill. inasát.⁵⁰ A Dunántúlon a kereskedők száma 1828-ban *Győrött* volt a legmagasabb. Az összeírásban szereplő 175 kereskedő közül gabona- és állatkereskedelemmel 86-an foglalkoztak; élelmiszerral 68-an, fával és faragott áruval 5-en; textiliával 10-en, vassal 5-en kereskedtek, és volt 1 könyvkereskedő.⁵¹

Az Alföld északkeleti részének legfontosabb kereskedelmi központjában, *Debrecenben*, 1828-ban 98 kalmárt és 61 tőzsért írtak össze. Az 1833. évi restaurációs összeírásban pedig 237 kereskedő szerepel, köztük legnagyobb számban a kalmárok (124-en), a „kapadozók” (vagyis az alkalmi árusok, 44-en),⁵² a kupecsek (25-en); voltak még fűszerárusok, vasárusok, zсібárusok, vászonárulók, könyvárusok, „söregyűjtők” (sovány marhával kereskedők) és 1 bútorkereskedő.⁵³ E régió északabbra eső másik kereskedelmi centrumában, *Kassán*, 1828-ban még több kereskedőt, mégpedig 30 kalmárt és 244 tőzsért találunk.⁵⁴ A kereskedők száma *Pozsonyban* szintén igen magas, a különböző ágazatokra — mintegy 30 szakmára — való *specializálódás Pestet követően az országban a legelőrehaladottabb*. Az 1828-ban összeírt 236 kalmár közül 37-en társaságba tömörültek,⁵⁵ a kalmárok közé soroltak még 183 egyéb,⁵⁶ és 16 zsidó kereskedőt.⁵⁷ A legvagyonosabbak a tőzsérek, 1828-ban szám szerint 31-en, köztük 8 nagykereskedő, a további 23 (mégpedig épület- és tűzifa, állat- és ló-, bor- és gyümölcs-) kereskedő közül 17 tartozott az I—III. és 6 a IV—VI. adóosztályba.⁵⁸ Az

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Függelék VI. tábla. A szatócsok is elég módosnak tűnnek; az összeíróbiztosok 5-öt az első, 5-öt a második és 7-et a harmadik osztályba soroltak (uo.).

⁵⁰ A kereskedők között legnagyobb számmal a szatócsok szerepelnek: 1835-ben 70-et, 1841—42-ben 81-et, 1846-ban 92-öt írtak össze. Függelék VII. tábla.

⁵¹ *Pálffy* 1934., és Függelék V. tábla.

⁵² Nevezték őket „nyerekedőknek” is; a „nyeresz” vagy spekuláns elnevezéssel viszont az értékesebb árukkal kereskedőket, hitelezőket illették. *Komoróczy* 1974. 166.

⁵³ Függelék XIV. tábla.

⁵⁴ OL Conscript. 1828. Kassa.

⁵⁵ Így a fűszerezek, rőfősök, vaskereskedők, posztóárusok, norinbergi árusok és papírkereskedő, akik elég módosak: 11-en az I—III. osztályba; 25-en a IV—VI. osztályba és 1 a VII. osztályba sorolva. Részletezve: Függelék X. tábla. — A kereskedő társaságnak *nem* volt érvényes privilégiuma.

⁵⁶ Így a kép- és műtárgykereskedőket, a pántlika és szalagárusokat, a könyvkereskedőket, az illatszerárusokat, a fehér szövetárusokat, a cserépedénykereskedőket, a bőrkereskedőket, a rövidárúkereskedőket, a női divatárusokat, a szatócsokat, a dohányárusokat, a lisztkereskedőket, a vajkereskedőket, a pálinkaárusokat, a sajtárulókat, a zöldség- és olajkereskedőket; a gyümölcskereskedőket, a magkereskedőket, a hizott marhával kereskedőket. Közülük 37-en az I—III. osztályba; 103-an a IV—V. és 43-an a VI. osztályba voltak sorolva. Részletezve: uo.

⁵⁷ Közülük 9-en az I—III., és 7-en a IV—V. osztályba sorolva. Uo.

⁵⁸ Részletezve: uo.

1839. évi pozsonyi restaurációs összeírásban csupán 116 kereskedő szerepel, köztük legnagyobb számban a kalmárok (46-an), akiknek összesen 100 legényük és inasuk volt.⁵⁹

A déli országrész egyik leggyorsabban fejlődő kereskedelmi centrumában, *Újvidéken*⁶⁰ Pest és Buda után a legnagyobb a kereskedők száma az országban: 1828-ban 150 kalmárt és 253 tőzsért írtak össze.⁶¹ *Temesvárott* ugyancsak több kereskedő (108 kalmár, 91 tőzsér és 4 házaló) tevékenykedett 1828-ban, mint a dunántúli városok bármelyikében.⁶² Az 1844. évi restaurációs összeírás csupán 141 kereskedőről ad számot, az eltérés oka, hogy az utóbbiban a kalmárok nem szerepelnek, legnagyobb számban a szatócsok (Greissler) és a lisztkereskedők fordulnak elő.⁶³ Igen gazdag a forgalomban lévő áruik választéka is, amelyre többnyire a *limitációkból*⁶⁴ —, a temesvárira pedig elsősorban a vármegye által készített „Üti és vásári vámtarifák jegyzéke”-ben szereplő mintegy 50 kereskedelmi⁶⁵ és kb. 70 ipari szakmából⁶⁶ következtethetünk.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ *Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában.* Bp., 1885. I—II. I. 197.

⁶¹ T. K. 1896. 206. — L. még Függelék XIX. tábla.

⁶² Az összeírás a városrészek közötti eloszlásukról is tájékoztatást nyújt, legnagyobb számban a Szerb gyárvárosban és a Belvárosban működtek. Függelék XVIII. tábla.

⁶³ Voltak még ekkor tőzsérek, továbbá női divatárusok, dohányárusok, házalók, kiskereskedők (Kleinhändler), női divatárusok, szalonnaárusok, zsidóárusok; I—I festett selyemkereskedő, rosolis-, valamint szilvapálinkaárus, legnagyobb számban ugyancsak az említett két városrészben. A 141 kereskedőből 31 (kb. 22%) zsidó; köztük legnagyobb számmal a tőzsérek és a zsidóárusok vannak képviselve (Részletesen uo.)

⁶⁴ L. A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere. 1463—1848. Szerk.: *Domonkos Ottó, Kiss Mária, Nagybakay Péter* (MTA, VEAB) Bp., 1986. 1—2.

⁶⁵ Így „postzó, selyem és egyéb divatszzerű válogatott portékákat” boltokban, vendéglőkben, deszka, vagy vászonsátorokban, továbbá kocsiroló, ill. földön leterítve, valamint házanként árulók; vásárusok, posztókereskedők, selyem-kalapkereskedők, szücsök, készruhákkal kereskedők; piperésznők; „díszáru portékákat” árulók; vászonkereskedők, akik sátorban vagy szekérből árulnak; erdélyi gyertyások, pokrócot, gyapjút és tollból készült portékákat sátorból és szekérből árulók, valamint a közönséges pokróccal és gyapjúval kereskedők, a nürnbergi cikkeket sátorban vagy asztalon, ill. táblán árulók; „tyrolisok”, akik sátorban árulnak; kesztyűkereskedők, cernakereskedők; porcelánnal, kőedénnyel és üveggel kereskedők, tajtékpipaárulók; közönséges pipákkal, pipaszákkal, dohányjal stb. kereskedők; képkereskedők; „apróbb kereskedők” és zsidóárusok, fűszereket s „napkeleti portékáikat” árulók; fűszerszámot, fátjolt, vásznat stb. „földön leterítve áruló tótok”; könyvárusok, sókereskedők, lent, kendert, gyapjút, szalonnát, fagyút, dohányt stb. nagyban és kicsinyben árulók; nyers bocsorokat árulók; gyűrűkkel s „holmi apróságokkal kereskedő lengyel zsidók”, „közönséges portékákat a földön kiterítve áruló zsidók és arnótok”, házalók stb. A fentiek mind az országos vásárokon megjelenő kereskedők voltak. A heti vásárokon szoktak megfordulni pl. olyan kereskedők vagy „arnótok, akik fűszerszámot vagy egyéb török és erdélyi portékát” árulnak, „fűszerszámmal, fátjollal, vászonnal, cernával . . . kereskedő tótok”, „bocsorra való kivágott nyers bőrtök áruló oláhok”; „mindenféle húsnak kolbásznak . . . eladói” stb. *OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/57.*

⁶⁶ Az „I. rendbe” a következő „idegen mesteremberek” kerültek: pékek, pintérek, puskacsinálók, festők, rézöntők, vargák, harangöntők, aranyhímzők, aranyfonók, aranyművesek, aranyöntők, fazekasok, kártyacsinálók, szűrszabók, sajtcsinálók, rézművesek, szücsök, mézeskalácsosok, tímárok, enyvescsinálók, paszományosok, szijgyártók, nyereggyártók, szappanosok, kötélverők, gombkötők, kardcsinálók, asztalosok, posztógyártók, kerékgyártók, pamutanyagokat készítő, cukrárszok, mindezek 48 krajcár helypénzt fizettek; a II. „rendbe” az alábbiak, 36 krajcár helypénz fizetésére kötelezve: képfaragók, könyvkötők, kefecsinálók, paplanosok, hegedűcsinálók, üvegesek, ötvösök, kesztyűművesek, magyar és német kalaposok, fésűsök, bádogosok, takácsok, késgyártók, serpenyőcsinálók, lakatosok, német vargák,

A céhes kézművesek törekvése az általuk gyártott termékeknek a helyi piacon történő kizárólagos árusítására s a közeli és távoli vidékek áruit közvetítő kereskedelmi tőke elhárítására a 18. sz. végétől, ill. a 19. század elejétől mind nagyobb akadályokba ütközött a szabad királyi városokban is. Az iparúzó a külföldi gyáripar és a hazai tőkés ipar nagy tömegű és olcsó árucikkeivel szemben mind kevésbé tudták fölvenni a versenyt a vásárokon és heti piacokon. A kereskedelmi tőke ugyanis egyre inkább érdekkörébe vonta az ország területét, és átrendezte a korábbi piackörzeteket és piacközpontokat.⁶⁷

A hazai kül- és belkereskedelem s kiváltképpen az Ausztriába irányuló gabonakivitel a 18. század második felétől a dunai vízi úton bonyolódott le, amely körülmény a hazai városiasodást is nagymértékben meghatározta.⁶⁸ Már *Berzeviczy Gergely* fölismerte a *pesti piac* jelentőségét: „... ott jönnek össze a hazai kereskedők, oda sereglenek az osztrákok, akik kereskedelmünket hatalmukban tartják ... Pesten, mint valóságos központon hullámszik az üzleti élet, és onnan sugáralakúlag kiterjed mindenfelé a vidékre.”⁶⁹

Az „erős vonzerőt gyakorló” piacközpontok közül ugyan kb. csak minden második volt szabad királyi város, de a *legjelentősebbek* — vonzási erejük sorrendjében — Pest, Buda, Pécs, Kassa, Temesvár, Sopron, Debrecen, Arad, Szatmárnémeti, Pozsony, Győr, Szeged *túlnyomórészt szabad királyi városok*. A regionális és a régiótn túlnyúló kereskedelmi szerepkört egyaránt betöltő városok között találjuk továbbá Székesfehérvárt; „piackörzeti központok” voltak pl. Zombor, Esztergom, Újvidék, Komárom stb.⁷⁰

A piacközpontokkal és piackörzetekkel csupán a városi kézművesiparral való összefüggésben kívánunk foglalkozni. A *pest-budai iparnak és kereskedelemnek a fehérvárra gyakorolt negatív hatását* pl. a helybeli kereskedelmi társulat érdemes krónikása már az első világháború előtt konstatálta.⁷¹ Egy 1930-as években készült tanulmány arra utalt, hogy a helyi iparosok főként a luxuscikkek forgalmazásában nem tudtak a helyi vásárookra érkező pestiekkal versenyezni;⁷² a kérdés lényegét pedig azok világították meg, akik rámutattak: Pest-Buda és más szomszédos központok Fehérvár⁷³, vagy pl. Esztergom⁷⁴ rovására terjesztették ki piaci körzeteiket. Viszont olyan fehérvári árucikk is akadt, így a posztócsapók többnyire durvább terméke, amelyet távolabbi piacokra, Horvátországba és Szlavóniába szállítottak.⁷⁵

húrcsinálók, szítások, tükörcsinálók, sarkantyúcsinálók, „szőnyegcsinálók vagy bútorborítók”, tarisznyások, burnótkészítők, cinművesek és csizmadiák; végül a III. rendbe 20 krajcár helypénzzel: esztergályosok, drótosok, reszelőcsinálók, kovácsok, kosárcsinálók, vasszegeket és karikákat csinálók, köszörűsök, keményítőcsinálók és harisnyakészítők. (Uo.)

⁶⁷ L. Mo. tört. 5/1. A piacközpontokkal és piackörzetekkel foglalkozó fejezeteket *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* tollából: 286. s köv.

⁶⁸ Vö. *Makkai* 1961. 68.

⁶⁹ *Berzeviczy* i. m. 196.

⁷⁰ *Mo. tört.* 5/1. 291., 293., 301.

⁷¹ *Vértes József*: A székesfehérvári kereskedelmi társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár, 1910. 10.

⁷² *Pálffy* 1938.

⁷³ *Farkas* 1972. 44; *Bácskai* 1974. 359.

⁷⁴ *Rúzsás* 1964. 218.

⁷⁵ *Gyimesi* 1975. 172.

Győrött, a gabonakereskedelemnek a gőzhajózás adta lehetőségeit legjobban kihasználó 1848 előtti legjelentősebb hazai központjában a kézművesek érdekeit a bécsi ipar luxuscikkei és közönségesebb termékei egyaránt veszélyeztették.⁷⁶ A Dunántúl másik legfontosabb kereskedelmi központjának, *Pécsnek* a kapcsolatai a Délvidékre, a Dráván túli területekre, sőt Szerbiára és Boszniára is kiterjedtek.⁷⁷ A helybeli kalmárok, kocsmárosok és kézművesek között az 1840-es években tőkéjüket hitelügyletekre fordító vállalkozók is akadtak.⁷⁸

Debrecen baromvásárai országosan is kiemelkedő jelentőségűek⁷⁸, a város a környék dohánytermésének begyűjtőhelye; legfontosabb árucikkei az élőállat mellett a szalonna,⁸⁰ a helybéli iparosoknak és kereskedőknek számolniuk kellett a Pestről, Óbudáról, Pozsonyból, Bécsből származó textíliák, női ruhák és nürnbergi áruk, továbbá az Erdélyből és a Felvidékről érkező szücsárúk versenyével.⁸¹

A délalföldi piacközpontokban az állatforgalom mellett különösen fontos szerepe volt a gabonakereskedelemnek. *Szegednek* főként gyapjú- és dohánykereskedelme számottevő. A privilegizált kereskedőtársaság tagjainak jelentős tőkeerőt kellett a bekebelezéshez igazolniuk.⁸² Mint a gabonatermelő váosokban általában, itt is központi szerepe volt a város gazdasági életében a *nagykiterjedésű piactérnek*, amelynek a szekerek százait kellett befogadnia, a század elején a rév mellett, a Tisza-parton volt a gabonapiac, ahol a gabonaszállító hajók kikötöttek.⁸³

Temesvárott az 1840-es évek közepén az áruforgalom volumene meghaladta az évi 6 millió forintot, amelyből legnagyobb mértékben a gabonakereskedelem részesedett⁸⁴, kereskedői szoros kapcsolatot létesítettek Pesttel és Béccsel, luxuscikkeket pedig a Havasalföldre és Szerbiába közvetítettek.⁸⁵

Arad városának, amelynek állatvásárait a kortársak a 18. század második felében az országban Kecskemét után legjelentősebbnek tartották⁸⁶, ugyancsak voltak pesti és bécsi kereskedelmi kapcsolatai. Aradról Temesvár és Nagyvárad, ill. a *Maros mentén* Erdély felé fontos *útvonalak* vezettek.⁸⁷ Említést érdemel a város erdélyi eredetű fa- és faáru kereskedelme is, a fát szintén főként a Maroson szállították. A környék gabonatermésének szállításában nagy szerepe volt a Nádor csatorna elkészítésének az 1830-as években, továbbá a Fehér-Körös szabályozásának 1835—1850 között, amelyet a jeles mérnök — s a malomipar kiváló korszerűsítője —, *Beszédes József* tervei alapján hajtottak végre.⁸⁸

⁷⁶ Balázs 1980. 53—54.

⁷⁷ *Mo. tört.* 5/1. 296., és *Rúzsás* 1956. 22.

⁷⁸ *Rúzsás* 1956. 12., 15—16.

⁷⁹ *Csaplovics* II. 85.

⁸⁰ *Mo. tört.* 5/1. 297.

⁸¹ *Komoróczy* 1974. 80.

⁸² *Reizner* III. 499.

⁸³ *Rúzsás* 1966. 312.

⁸⁴ *Uo.* 297.

⁸⁵ *Mo. tört.* 5/1. 296.

⁸⁶ *J. M. Korabinszky: Geographisch Historisches und Produkten Lexikon von Ungern ... Pressburg, 1786. 15.*

⁸⁷ *Márki, Arad* II. 877.

⁸⁸ *Uo.* II. 538., 867.

A vízi és szárazföldi utak szerepét a forgalom élénkítésében más városok is fölismerték. A Ferenc csatorna megnyitása utáni években, 1803-ban fölvetődött pl. a Dunát a „Tiszával összekötő hajózható csatorna építésének a terve”, amely a *szabadkai* városi tanács javaslata szerint „vásártér mellett”⁸⁹ haladt volna el. *Vedres István* elgondolása szerint e csatorna Pestet és Szegedet kötötte volna össze, s Kecskeméten haladt volna keresztül, ezért mindkét város szorgalmazta annak elkészítését.⁹⁰ Szeged magisztrátusának a Magyar Kamarához intézett 1845-i fölterjesztése szerint a Beszédes József álta készített terv — noha azt az 1840. 38. tc.-ben törvénybe is iktatták — „... még most is csak jámbor óhajtás! ...” Pedig — a városi tanács véleménye szerint — Szeged városa „... 45 ezernyi szorgalmas népességgel megáldva, a nyers termékekkel gazdag Bánát és Bács megye szomszédságában... a Tisza és (a) Maros öszvefolyásánál a természet által arra (van) hivatva, hogy (a) két testvérhazának (Magyarország és Erdély) főnökhelye legyen...”. E csatorna így nemcsak a város, hanem — mint írják — „édes Hazánk jobblétének előmozdítására” is szolgálna.⁹¹ (Kiemelés tőlem — E. G.) A csatorna építése céljából részvénytársaságot alapítottak, s a tervek megvizsgálásához Szeged és Pest a Kamara engedélyével 5—5 ezer forinttal járult hozzá.

Az árvizek elhárítását s a forgalom elősegítését szolgálta a Szamos szabályozása *Szatmárnémetinél*.⁹² Debrecen vidéke mezőgazdasági termékeinek kedvezőbb értékesítését célozta a „Tiszavölgyi Első Gőzhajótársaság” megalapítása, a részvényekből 100 darabot vásárolt a város a „közpénztárból” a Helytartótanács, ill. a Kamara hozzájárulásával.⁹³ A Magyar Udvari Kamara támogatta az új *komáromi* Dunahíd tervét is.⁹⁴ A bécsi Udvari Kamara szerint a híd tervezésének költségeit a városi pénztárból kell fedezni; a „város nem nagy kereskedelmi központ”⁹⁵, de elbírná annak terheit. Fölvetődött a Pesttől Bécsig a Duna bal partján Komáromon át vezető út terve is, amelyet a bécsi Udvari Kamara e partron nem tartott szükségesnek.⁹⁶ Az 1840-es évek közepén Komáromot töltésekkel védelmezték a Duna és a Vág áradásával szemben a város és a megye költségén.⁹⁷ Győr városa, amelynek gabonakereskedelme a dunai gőzhajózás megindulásával a komáromi és a mosoni konkurencia fölébe kerekedett, 1846-ban a „választott községgel egyetemben” kérte a Magyar Kamara engedélyét a Duna-parton létesítendő kikötő építéséhez, fölismerve, hogy a „gőzösöknek Győr alá jövele ezen városra nézve (milyen) kiszámíthatatlan hasznot áraszthat — olvassuk a magisztrátus fölterjesztésében —, azt már a jelen is bőven bizonyítja, a jövő pedig bővebben tanúsítani fogja”⁹⁸. A városi magisztrátus a vasút építését is szorgalmazta (ami viszont a következő évtizedekben a helyi

⁸⁹ „... Ad extruendum a foro suo usque ripam Tybisci canalem navigabilem ...” Wien. Hofkammerarchív. 1805/26/1/253, 415. L. még *Iványi* 352.

⁹⁰ *Reizner* II. 54—55.

⁹¹ OL K. 1845/42/20. L. még uo. 1846/42/12.

⁹² Wien. Finanzarchív. 1840/26/2/12—13.

⁹³ OL Ht. Dep. Civ. 1846/21/48; Wien. Finanzarchív. 1846/26/3. nov. 10.

⁹⁴ OL K. 1836/13/3.

⁹⁵ „Haud esse magnum emporium”. Wien. Finanzarchív. 1836/26/2/12. 17.

⁹⁶ Wien. Uo. 1836/26/2/12. 7.

⁹⁷ Wien. Uo. 1846/2/2. 10. 9.

⁹⁸ OL K. 1846/21/38. A dunai hajózásról és gőzhajózásról részletesen *Balázs* 1980. 33—37.

gabonakereskedelem hanyatlásához vezetett), és 1845-ben küldöttséget menesztett Bécsbe, hogy az a vasút létesítéséről ott tárgyalásokat folytasson.⁹⁹ Győrött nemcsak a kereskedők száma volt jelentős, hanem a szállításban és közlekedésben foglalkoztatottaké is, pl. a „burcellásoké”, akik a Gönyű—Moson közötti Duna-ágban közlekedtek kis hajóikkal, ahová a gőzhajók nem tudtak eljutni. A hajósgazdák mintegy másfélszáz hajóslegényt alkalmaztak az 1840-es években, a városban sok fuvarost, szekereset, taligást stb. is találunk,¹⁰⁰ akik közül némelyeket más összeírások — pl. az 1828. évi szegedi konskripció — az iparúzők közé soroltak.

A kereskedelem központja a város piac-, ill. vásártere; az itteni *heti piacok* és *országos vásárok* rendjét a helybeli magisztrátus által meghatározott *vásárrend* szabályozta, amely megszabta a kereskedők és iparosok által felállítható sátrak helyét, azok sorrendjét, az elsőbbséget mindig a helybelieknek, majd a szokásjognak megfelelően a közelebbi városokból érkezetteknek biztosítva.¹⁰¹ Az évtizedek alatt kialakult sorrend megváltoztatása komoly akadályokba ütközött, azon a városi magisztrátus, sőt a Helytartótanács és a Kancellária sem változtatott. Így utasították el pl. a pápai szücsök azon kérelmét, hogy a *győri* országos vásárban a tataiak előtt árulhassanak.¹⁰² Egy özvegy győri „varga mesternőt” a *komáromi* országos vásárban — „nehogy a helybeli vargák rövideget szenvedjenek” — nem a kalmárok, hanem a vargák „sátrai közötti hely foglalására” utasítottak.¹⁰³

A temesvári csizmadiák azt kérték, hogy az *aradi* országos vásáron az „előbbeni helyükön”, a helybeliek után hagyják meg őket. Arad 1842. évi jelentéséből megtudjuk, hogy az „itteni vásárra az egész körül-belől lévő, sőt messzebb vidékekről felette számos csizmadiák jönni szoktak . . . és mint annak előtte, egy sátorutcában meg nem férhettek.” 1834-ig, amíg a szabad királyi rangot el nem nyerték, a Szentanna mezővárosiak következtek az aradiak után, 1834-ben azonban a temesváriakkal egységre léptek, hogy az aradi, ill. a temesvári vásáron e két város csizmadiái kerüljenek kölcsönösen egymás mellé.¹⁰⁴ A hódmezővásárhelyi csizmadiák pedig azért folyamodtak, hogy az aradi vásáron „régí szokás szerint” két sorban foglalhassanak helyet. Arad tanácsa szerint azonban újabban kisebb számban érkeznek, ezért nem lehet őket két sorba állítani, hanem a régi gyakorlatnak megfelelően az egyik oldalon ők, a másik oldalon a szentesiek foglalnak helyet, s nem volna igazságos a vásárhelyieket ezek elé helyezni.¹⁰⁵ Az aradi vásárokon távolabbi vidékek mesterei is megjelentek, többek között a *disznódi* (Erdély, Szeben megye) posztógyártók, akikről pl. 9 vég posztót a vásárrend megsértése miatt elkoboztak.¹⁰⁶

A *debreceni vásártér* „mind az itt való több rendű céhes polgárságnak, mesterembereknek, mind a másunnan (!) jövőknek áruló helye és a kunsági búzás szekereknek . . . megtelepedtetésekre való térség . . .” — olvassuk a város 1817. évi jelentésében — a

⁹⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1845/26/35 — A vasútépítési tervekre I. Balázs 1980. 37.

¹⁰⁰ Balázs 1980. 38—40.

¹⁰¹ Vö.: Eperjessy 1967.

¹⁰² OL Ht. Dep. Civ. 1835/26/12.

¹⁰³ Uo. 1842/18/9.

¹⁰⁴ A Ht. helybenhagyta Aradnak a temesváriakra kedvező döntését, mivel a „vásárokból való sátorállások kijelölése a törvényhatóság köréhez” tartozik (uo. 1842/7/13).

¹⁰⁵ Uo. 1843/7/2.

¹⁰⁶ Uo. 1847/7/6.

Hatvan utcai kapu előtt volt. Itt foglaltak helyet mindenekelőtt „a helybeli sok százakból álló csizmadia céh” sátorai, majd utánuk a helybeli vargák és tímárok, a gubacsapók, szűrszabók, szijgyártók, lakatosok, kötélverők stb. megannyian „népes céhek lévén”. E vásártér a búzásszekerek száza és a salétromfőző „permeték” közelsége miatt különösen szűkké vált, a szekerek ezért „félelmes időben (?) nem (is) szoktak a városba bébocsátódni . . .” A vásári forgatagról — s egyben a debreceni állattartásról — szemléletes képet festenek a jelentés következő sorai: „. . . oly tolongást és veszedelmes környüállást okoznak . . ., hogy a jövő-menő szekerek, járó jószágok és az emberek is sem egyfelé, sem másfelé nyílást, menést nem lelnek a szorosságban. Különösen megszorítódik a Hatvan utcai csorda ki s bejárása . . .”¹⁰⁷ Ezért több ízben is szabályozták a „Külső Vásárban lévő Kő és deszkasátorok” rendjét a Kamara hozzájárulásával. 1831-ben pl. név szerint is felsorolva közel 600 sátortulajdonost, megjelölve a sátor nagyságát és minőségét s ennek megfelelően azok „classificatióját”.¹⁰⁸ Ennek figyelembevételével állapították meg a helypénzt. „. . . az első helyen álló nagykereskedők hasznos fekvésű sátoraitól . . . (többet) kell . . . fizetni, mint a fére (!) helyen lévő vásznasok, paplanosok, suszterek és egyéb mesteremberek sátraitól . . .”¹⁰⁹ A sátor helyének a megváltása a debreceni vásáron jelentős összegre rúgott, a város jelentése szerint a helybeli lakosok azokat „drága pénzen vásárolják meg, melyeknek interesse egy négyszögöltől az 1 forintot többnyire felülmúlja”. Ezért sem teljesítik pl. a kassai „polgárok és kereskedők”, valamint a pestiek azon kérését, hogy szállítsák le a tőlük szedett helypénzt a debreceni vásáron; elutasításukkal a Helytartótanács és a Kancellária is egyetértett.¹¹⁰

A távolabbi vidékek árucikkait közvetítő kereskedelem tökéereje s a kereskedelmi tőke nagyobb mozgékonyága a magyarázata annak, hogy a kézművesek miért éppen a kereskedőkben látták — minden egyébnél — a vidéki mestereknél, a kontárokznál stb. — *veszélyesebb versenytársaikat*. De igyekeztek korlátozni azokat a más városokbeli iparosokat is, akik különösen nagy konkurenciát jelentettek számukra. Az 1813. évi céhszabályzat XXXV. cikkelye értelmében idegen (más városbeli) kereskedőknek csak az országos vásárokon volt szabad olyan „portékákat és kézi műveket” árusítani, amelyeket a helybeli „privilegiált mesteremberek” is gyártanak. E rendelet ugyancsak tilalmazta, hogy ilyen iparosok és kereskedők a céhes mesterek „sérelmére” valamilyen mesterséget „nyilván vagy alattomban, akár egyedül, akár mások (legények) segítségével” folytassanak. A pesti paplanosok pl. a debreceni kirakodó vásárokon csak tucatonként árulhattak, mert így kevésbé voltak versenyképesek, amint azt a pestiek szóvá is tették: — „csak darabonként kelnek készítményeink”.¹¹¹ A „német csizmadiák” viszont azt kérték a debreceni tanácstól,

¹⁰⁷ Uo. 1817/22/48.

¹⁰⁸ A jegyzékben 563 tulajdonos neve szerepel. Az állandó kő- és deszkasátorok száma 570, a kőből készültké 188, a deszkából levőké 382 (OL K. 1832/11/3). *Komoróczy* 1826-ban csupán 142 „kősátor” tulajdonost említ, köztük pesti, óbudai, pozsonyi, bécsi kereskedőket (*Komoróczy* 1974. 170.).

¹⁰⁹ Az 1. osztályba sorolt sátrak (számuk 155) négyszögölenként 36 krajcárt fizettek „conventiós pénzben”, a 2-ban lévők (164 sátor) 24 krajcárt, a 3-ban pedig (251) 12 krajcárt, „vagyis 30 krajcárt váltó cédulában” (OL Ht. Dep. Civ. 1832/21/10). A debreceni helypénz így jóval olcsóbb volt, mint pl. Pesten, ahol az 1. osztályú sátrak után négyszögölenként 2 váltóforintot, a 2. osztályúakért 1,30 Ft-ot és a 3. osztályúakért 1,12 Ft-ot kellett fizetni (OL K. 1832/11/4).

¹¹⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1839/21/24.

¹¹¹ OL Ht. Dep. Civ. 1832/21/42.

hogy egy helybeli „kalmárt” tiltsanak el a csizmák árusításától.¹¹² Olykor az is előfordult, hogy mesterember kívánt a kiváltságolt kalmárcéh profiljába avatkozni.¹¹³

Az iparúzóknak a kereskedőkkel, vállalkozókkal szembeni görcsös védekezésére minden városban számos példát találunk. A kézműveseknek a konkurenciától való félelmét különösen növelte, ha a kereskedők kelendőbb árucikket kínáltak eladásra, s még inkább az, ha a nagyobb tőkével rendelkező vállalkozók kísérletet tettek a *felvásárlási rendszer* kiépítésére. A komáromi asztalos céh pl. ezért kérte egy helybeli polgár eltiltását a bútorok árulásától. A „házi mobiliák” eladója viszont azzal érvelt, hogy az asztalosok csak közönséges bútorokat készítenek: „... tudva van az, hogy ezen városi asztalos mesterek többnyire városi munkákból, ... parasztládákból, ágyakból s fogasból ... élnek, márpedig én ilyeneket nem árulok, hanem fölsőországi újmódi szereket ... , méghozzá fele áron mint a céhbéliek.” Utóbbiakat nem kevés aggodalommal töltötte el a bútorkereskedőnek az a terve, hogy csekély jutalék — „egy forinttul egy garas” — ellenében — amint azt a vállalkozó beadványában olvashatjuk — föl kívánja vásárolni készítményeiket: „Mi okon kívánhatja — írják az asztalosok —, ... hogy munkáinkat és annak eladását az ő keze alá bízjuk ... igaz ugyan, hogy vagynak nagyobb városokban ... mobiliai letevő helyek¹¹⁴, de csak az asztalos mesterek ... felvigyázása s eladása által tartatnak fel. ...”¹¹⁵. A városi magisztrátus sem az előbbi vállalkozót, sem pl. Wildner Ignác „jogtanárt” nem támogatta, aki a kosztolányi gyárában készült bútorok eladására Pozsonyhoz¹¹⁶ és más városokhoz hasonlóan Komáromban is boltot és raktárt akart nyitni.¹¹⁷ A komáromi ácsmesterek egy épületfakereskedő ellen, aki a vármegye új börtönének és dologházának munkálatait vállalta föl „leszállító árverés útján”, kérték a tanács pártfogását.¹¹⁸ A helybeli hentesek pedig, akik csak 1845-ben nyertek szabadalmat, kiváltságuk birtokában nyomban fölléptek a „sertéshúsárulók” ellen. A céhek arra hivatkoztak, hogy e városban nem engedhető meg a hús szabad behozatala s eladása, mint pl. Pesten, ahova „Kőrösről, Kecskemétről, Szegedről nagyban hozatik sertéshús és egyéb cikkek”.¹¹⁹

¹¹² A város véleménye szerint a folyamodók tulajdonképpen vargák, akik „újabb kiváltságlevelet nyerni elmulasztottak. ... a múlt század közepén nyert k. kiváltságlevelük, melynek eredetijét különben sem tudják előmutatni, nem létezőnek tekinthető ...” (uo. 1842/21/39).

¹¹³ Pl. egy tükésztítő „norinbergai kereskedést” akart folytatni. Uo. 1841/21/11. — A magisztrátus a fenti esetekben nem támogatta a kérelmezőket. Debrecen — s a többi szabad királyi város — magisztrátusának a céhekkel kapcsolatos álláspontját munkánk III. részében tárgyaljuk.

¹¹⁴ A latin depositarium tükőrfordítása, mai kifejezéssel: raktár.

¹¹⁵ Az asztalosok többek között kifejtik, hogy ők is képesek „tisztességes mobiliákat” készíteni, amint azt a remekmunkák — mint pl. az „Aufsatz és sublódos kaszni vagy (a) fennálló gardrob almáriom ... (ill.) a sekreter kaszni” stb. is bizonyítják (uo. 1820/17/12.).

¹¹⁶ OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/94, 124. A vállalkozót a helybeli „céhesek” védelmében Pozsony sem támogatta.

¹¹⁷ A komáromi magisztrátus többek között arra hivatkozott, hogy a helybeliek képesek „még a közelebbi vidéket” is ellátni „csinos és divatos” bútorral és „padlattel” (OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/84). — *Wildner I.* Egyébként a reformpolitika heves ellenzője; azonos azzal a személlyel, aki az ellenzék gazdaságpolitikai koncepcióját bírálva sajtópolémiát folytatott az 1840-es években többek között *Trefort Ágostonnal*.

¹¹⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1840/18/23.

¹¹⁹ Uo. 1847/18/13.

A Komáromnál jóval jelentősebb kereskedelmi központban, Győrött kölcsönös volt a kézművesek és a kereskedők közötti konkurenciaharc,¹²⁰ s a magisztrátus mindkét fél érdekét szemé előtt tartotta. Az ácsok és asztalosok, ill. az épületfával kereskedő ún. „deszkások” pl. több évtizedes küzdelmet folytattak a faárúk értékesítésének jogáért.¹²¹ A városi tanács egy hámosos mester és egy Stájerországból származó hámosos legény vitájában elsősorban a „helybéli gabonakereskedők” érdekeire volt tekintettel, akiknek — amint azt a város jelentésében olvashatjuk — a „hámososokra főképpen szükségük vagyon”¹²². A helybéli „kalmár testület” — amelynek nem volt kiváltsága — és különböző iparosok (ónöntők, festők, szita-csinálók), továbbá zsidóbarátok pörében a városi hatóság kompromisszumos álláspontot foglalt el.¹²³ A német vargák a *bécsi vargákkal szemben* kérték érdekeik védelmét, azt panaszolva, hogy ők csak a külső lóvásártér melletti „lófuttató hely” közelében árulhatnak, ahová „az asszonyi nem . . . (amely) nyáron a sütő melegtül, télen pedig a kemény időtül szokta magát kémelleni . . .” nem fárad ki. A bécsi vargáknak viszont a forgalmas belvárosban vannak a sátoraik, ezért a „vásárló idegenek (és) leginkább a főrendek, kik többnyire a belső városba(n) szoktak megszállni”, a bécsieknél vásárolnak. A városi tanács — természetesen — a helybelieknek fogta pártját.¹²⁴

A helybéli iparosok méginkább rá voltak szorulva a magisztrátus védelmére a csekély forgalmú, „*gyenge vonzást gyakorló piacközpontokban*. Az *esztergomi fazekas „céh”* pl. a városi hatóság segítségével kívánta eltiltani az „idegeneket” a heti piacon való árulástól.¹²⁵ A magisztrátus egy szitásmester kérését, aki lakásán kívül boltban is árulni kívánta készítményeit, azért utasította el, mert a folyamodó „mestertársait . . . keresetükben rövidítette volna meg. . .”¹²⁶ Kőszegen, „ezen egyéberánt sem legdúsabb kereskedelmű” városban — ahogyan azt egy városi fölterjesztésben olvashatjuk¹²⁷ — a tímár „céh” egyenesen a „legfelsőbb helyre” küldött folyamodványt, hogy a kereskedőket tiltsák el a tímárok által készített bőrök eladásától. A városi tanács a kereskedőket sújtó határozatában „az osztó igazságra” hivatkozik, amely megtiltja, „hogy valaki sallóját (!) más rendibe vágja”, a kereskedőknek így csak olyan bőrök eladását engedélyezik, amelyeket a tímárok nem gyártanak.¹²⁸

Az idegen készítmények forgalmazását többnyire a *kiemelkedő piacközponti funkciót* gyakorló városokban sem engedélyezték a hatóságok. Egy soproni tímárt pl., aki nem a maga készítette bőrt árult, ezért büntetett meg a magisztrátus, amelynek egyébként az volt az álláspontja, hogy a bőrkereskedéshez az „nyerendi meg az elsőbbséget”, aki „a közönséget jó és olcsó készítményekkel” látja el.¹²⁹ Egy asztalos

¹²⁰ Balázs 1980. 27.

¹²¹ OL Ht. Dep. Civ. 1817/34/16.

¹²² Uo. 1846/26/19.

¹²³ Uo. 1847/26/26., l. még Balázs 1980. 27.

¹²⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1834/26/15., l. még Balázs 1980. 54.

¹²⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1827/45/4. — A fazekasoknak nem volt céhje, l. az I/1. 202. jegyzetet.

¹²⁶ Uo. 1844/45/5.

¹²⁷ OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/50.

¹²⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1843/25/23.

¹²⁹ Uo. 1845/44/1.

kérelmét, hogy saját bútorát a céhtől külön lerakatban is árusíthassa, viszont azért utasították el, mert iparosnak nem lehet több boltja mestertársai kárára.¹³⁰ Más városokhoz hasonlóan Sopronban is nem egy olyan iparúzóval találkozunk, akik valamilyen kereskedésbe fogtak. Köztük akadt olyan szegény özvegyasszony, aki csak azért folyamodott, hogy a heti piacokon és a kirakodó vásárokon a háza elé készített „kis asztalon”¹³¹ árulhasson; de olyan lisztáruló molnármester is, aki a heti piacon korlátozás nélküli gabonavásárlási engedélyt kívánt szerezni.¹³² Egy gubásmester pedig egyenesen a Kancelláriától kérte a „traktárság” gyakorolhatását, amit a városi tanács a helybeli „vendégfogadók és traktérok” meghallgatása után megtagadott, a legfelsőbb hely viszont engedélyezett.¹³³

Egy másik élénk forgalmú piacközpontban, Szegeden, ahol — mint az előbbieken láttuk — különösen sok kereskedéssel is foglalkozó iparúzót találunk, nem egy olyan kézműves akadt, aki a *felvásárlási rendszer* egy bizonyos kezdetleges formájával próbálkozva, a környékbeli parasztasszonyok által szőtt fonalat fölvásárolta. A takácsok 1825-ben panaszt emeltek több olyan mestertársuk ellen, akik iparukat „esztendő által (!) arányosan folytatni nem igyekeznek, hanem . . . azt az időt kilesik, amelyben a szüvetni (!) szokott gazda asszonyoknál . . . a szünni való fonalat észreveszik, és . . . a fonalas gazdasszonyokat . . ., hogy majd nékiek olcsóbban, mintsem azoknál szüvetni szoktak, magukhoz kecsegtetik . . .” Név szerint is megemlítenek több mestert, aki „házanként jár, és a lakosoktól a fonalat különféle ajánlásokkal, hogy ő olcsóbban megszűvi . . . magához szedi” — ugyancsak megnevezve azokat, akikről a fonalat fölvásárolták.¹³⁴ Egy „kebelbeli polgár és kovács mester” pedig a várban lakó olasz foglyok részére akarta fölállalni a kenyérszállítást — a pékcéh megrövidítésével. A kiváltságos mesterek nemcsak a vállalkozónak a szakmájukba való illetéktelen beavatkozását sérelmezték, hanem különösen azt, hogy az illető náluk jóval kisebb összegért kínálta portékáját.¹³⁵

A szegedi magisztrátus általában a céhesek érdekeit védelmezte a helybeli vállalkozókkal és az idegen kereskedőkkel szemben a fenti esetekben csakúgy, mint az e régióhoz tartozó többi szabad királyi város vezetőtestülete. A nemrégiben szabad királyi városi rangra emelkedett Arad tanácsa pl. nem járult hozzá ahhoz, hogy bizonyos pesti kalapkereskedők a korábbi gyakorlatnak megfelelően a heti piacokon továbbra is árusíthassanak, mert a kiváltságolt helyi kalaposok ki tudják elégíteni a szükségleteket.¹³⁶ Egy aradi származású, de Pestre költözött lakatosnak a kérelmét, hogy készítményeit Aradon is árusíthassa, azzal az indokolással utasították el, hogy a „terheket csak Pesten, itten pedig nem viseli, és így a városra nézve idegennek

¹³⁰ „. . . Nullus singularis magister plures locos in quibus merces aut artefacta sua cum praejudicio reliquorum commagistorum venui exponat, habere valeat.” (Uo. 1835/44/13.) A Ht. viszont nem hagyta jóvá a város döntését, azzal az indokolással, hogy a kérelmező nem köteles akarata ellenére a közös lerakatot használni, és nem lehet megtiltani neki, hogy saját boltjában áruljon.

¹³¹ „In mensula”. Uo. 1832/44/18.

¹³² Uo. 1847/44/31.

¹³³ Uo. 1841/44/25.

¹³⁴ Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*. 190.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1839/7/8.

tekintendő”.¹³⁷ A kiváltságolt kádárcéh védelmében tiltotta el az újvidéki városi tanács a pálinkakereskedőket, akik boltjaikban új hordókat és cserépedényeket is árultak,¹³⁸ valamint a vargacéh védelmében a „fehérszemélyi cipőket” árusító helybeli „privilegizált kalmárokat”.¹³⁹ Hasonló volt a magisztrátus álláspontja a Délvidék egyik legjelentősebb ipari és kereskedelmi központjában, Temesvárott is. A helybeli 15 asztalos mestert pl. és a további 7 remek készítésén „izzadó” mesterjelöltet — amint azt a város fölterjesztésében olvashatjuk — azért is támogatták, mert „... ehelyütt mindenféle asztalos művekkel bőven ellátott bútorraktárak is léteznek, s az asztalosokkal versenyeznek, sőt még a zsbárusok is szekrény s más asztalosművekkel kereskednek”.¹⁴⁰ A városi tanácsülés jegyzőkönyve kifejezetten is utal arra, hogy a hatóság azért pártolja a takácscéhet, mert a „kebelbeli takácsmesterek . . . a helybeli számos kereskedők által is . . . károsíttatnak . . .”, a kereskedők boltjaiban ugyanis „mindenféle len és gyapocikkek találtnak”.¹⁴¹ A helybeli tímárok¹⁴² és „kordovános” céhbeli mesterek¹⁴³ is igyekeztek korlátozni mindazokat, akik a bőrökkel való kereskedéssel próbálkoztak.

Pestet és Budát követően *Pozsonyban* találunk legtöbb olyan iparűzőt, akik valamiféle kereskedéssel is foglalkoztak. Akadtak köztük olyanok is, akik csak megélhetésük biztosításáért folyamodtak a városi tanácshoz ilyen engedményért.¹⁴⁴ Volt olyan vállalkozó is, aki sok mindennel próbálkozott sikertelenül, a molnármesterség után pl. dohánykereskedéssel, majd fehér edények árulásával foglalkozott, de „csödület alá került”, végül fekete kenyér sütési jogért folyamodott.¹⁴⁵ Olyan takácsmesterrel is találkozunk, aki közel három évtizedig rövidáru kereskedéssel foglalkozott, s ellene a helybeli kalmárok panaszt nyújtottak be; a vitában — a takácsmestert támogatva — a legfelső hely is állást foglalt. A városi hatóság a fenti üggyel kapcsolatos jelentésében kifejtette, hogy a helybeli különféle szakmát űző iparosok nagy mennyiségben a gyáraktól szerzik be gyakran cikkeiket, s azokkal szabadon kereskedhetnek boltjaikban.¹⁴⁶ A helybeli „céhek” — természetesen — Pozsonyban is igyekeztek korlátozni a kereskedőket, noha — mint az I. fejezetben láttunk — nagyobb részüknek nem volt érvényes privilégiuma. A varga „céh” pl. a „vargaszerszámokkal” való illetéktelen kereskedés eltiltásáért¹⁴⁷ több ízben folyamodott, s nemcsak a kereskedőket akarva távol tartani, hanem a céhen kívüliektől

¹³⁷ Uo. 1843/7/3.

¹³⁸ Uo. 1846/34/15.

¹³⁹ Uo. 1847/34/12, 28.

¹⁴⁰ Uo. 1844/48/7.

¹⁴¹ Uo. 1847/48/65.

¹⁴² Uo. 1845/48/10.

¹⁴³ Uo. 1847/48/81.

¹⁴⁴ L. pl. a „helyettes kávéfőzésre” benyújtott kérelmet (uo. 1841/38/44); a sajtárulás engedélyezéséért benyújtott folyamodványt (uo. 1841/38/32); egy sapkacsináló kérelmét, aki árpakávét akart árulni (uo. 1847/38/59); egy szabólegény folyamodványát, aki „fehér ruha” árulási jogot kért (uo. 1847/38/32); vagy egy kesztyűvarrónőét, aki kávémérési jogot szeretett volna kapni (uo. 1848/38/15), stb.

¹⁴⁵ Uo. 1846/38/73.

¹⁴⁶ „... manicarii, cerdones, sutores, pileatores, acicularii . . . merces ad officii sui generis pertinentes magna in quantitate e fabricis sibi comparare atque in cubilibus et fornicibus libere vendere non impediuntur” (uo. 1840/38/67).

¹⁴⁷ Uo. 1841/38/25.

„elkobzott szerek eladhatási jogához”, amelyet korábban gyakorolt (!), is ragaszkodott.¹⁴⁸ A szabó „céh” a „fehér ruha árusokat” kívánta az „idegen helyeken vásárlott vállak” árulásától eltiltatni.¹⁴⁹

Noha a városi hatóságok céhpolitikájával más összefüggésben, a továbbiakban kívánunk foglalkozni, itt is utalnunk kell arra, hogy Pozsony magisztrátusa az iparúzó és a kereskedők vitájában — a városok tekintélyes részétől eltérően — liberális álláspontot foglalt el. Amikor pl. a hajós „céh” el akart tiltatni egy helybeli edénykereskedőt a hajózástól, a városi tanács fölterjesztésében azzal érvelt, hogy a hajósmesterséggel a kereskedés nagyon is összefér. A városban van pl. egy „fűszerszámkereskedő”, aki egyben hajósmester is. A hajósok által kifogásolt edénykereskedő pedig „hajóival az Ausztriai birodalomnak egész hosszában a Dunát megjárva hajózási jártasságát . . . (is) bebizonyította”.¹⁵⁰ Nem támogatta a város a helybeli kötélgyártó „céh” kizáró törekvéseit sem, amikor az a helybeli fűszerkereskedőket és „vargaműeszköz árusokat” kívánta a „finomra gerebenelt lennek és kendernek kicsinybeni árulásától” eltiltani. A magisztrátus a Helytartótanácsához intézett jelentésében kifejtette, hogy a panaszosok, akiknek nincs „kegyelmes szabadalma”, „monopoliumot nem űzhetnek”, a lennel és kenderrel való kereskedés pedig a „*honi ipar . . . szabadon gyakorolható ágazatának tekintendő.*”¹⁵¹

¹⁴⁸ Uo. 1845/38/44.

¹⁴⁹ Uo. 1846/38/87.

¹⁵⁰ Uo. 1846/38/106.

¹⁵¹ Uo. 1844/38/26, 1846/38/17. (Kiemelés tőlem — E. G.)

4. TÖKÉS IPARI ÜZEMEK A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOKBAN

A céhes kézműveseknek a kereskedelmi tőke behatolása elleni védekezése különösen azért volt a szabad királyi városokban oly erőteljes, mert főként itt találkoztak olyan kereskedőkkel, akik a gabona-, a gyapjú- és más mezőgazdasági termékek adásvételéből származó tőkéjüket ipari vállalkozásokba fektették.

A hazai tőkés fejlődésben a régi típusú városi polgárságnak vajmi kevés szerepe volt.¹ A magyarországi tőkés ipari üzemek jelentős részét a hazai, ill. külföldi kereskedővállalkozók — a kialakuló burzsoázia első képviselői — hozták létre. A céhes kézművesből tőkés vállalkozóvá lett üzemtulajdonosok jóval kisebb mértékben játszottak ebben szerepet. A nagybirtokon létesült ipari vállalkozások (pl. üveghuták, vashámorok, hamuzsírforrás, továbbá malmok, pálinka- és sörfőzdek, tégláégetők, faföldolgozók stb.) fő célja ebben az időszakban is elsősorban a rendelkezésre álló nyersanyag (fa és vasérc), valamint az uradalom termékeinek (cukorrépa, gabona stb.) előnyösebb értékesítése volt.² A földesúri tulajdonban lévő üzemek a ragáléjog révén jelentős előnyöket élvező versenytársai voltak a tőkés tulajdonú vállalkozásoknak.

A hazai tőkés ipar fejlődésének jellemző vonása, hogy nem épült rá szervesen sem a falusi-mezővárosi kézművesiparra, sem a háziiparból kinövő falusi parasztiparra, hanem *kezdtől fogva a nagyobb városokban koncentrálódott*. A tőkés ipari üzemek jelentős része azokban a szabad királyi városokban alakult, amelyekben — amint azt az I. fejezetben láttuk — a kézművesiparon belüli munkamegosztás színvonala is a legmagasabb volt; mindenekelőtt az ország legfontosabb gazdasági központjában, Pesten (ahol ekkor a céhrendszer is töretlenül fennállott); továbbá Budán (és Óbudán);³ s számottevő tőkés ipar bontakozott ki Pozsonyban, Kassán, Temesvárott, Pécsen stb., amely városoknak a kézművesipara ugyancsak a legfejlettebbek közé tartozott. A szabad királyi városok — többek között — a regálétulajdonos földesuraktól való mentességük révén is biztosíthatták a falvakénál és a mezővárosokénál jóval kedvezőbb feltételeket a tőkés kezdeményezések számára. Újabb történeti irodalmunkban *Gyimesi Sándor* mutatott rá a leghangsúlyozottabban az 1848 előtti tőkés iparnak a városokban való koncentrálódására. Az 1846. évi Iparcímárban szereplő 223 *manufaktúra* közül 146 (kb. 65%) működött *szabad királyi*

¹ Vö. *Mályusz Elemér*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1927.

² Vö. *Mérei* 1951.

³ A pest-budai (és óbudai) tőkés üzemekről l. elsősorban *Mérei* 1951, továbbá *Dóka* 1979. 124—130.

városban, a centralizált és a decentralizált textilmanufaktúrák telephelyei és központjai ugyancsak a városok voltak — az előbbihez hasonló arányban.⁴

A céhes kézműveseknek, akik megtakarított pénzüket hagyományos módon jobbára ingatlanokba fektették⁵, sem elegendő tőkék, sem vállalkozókedvük nem volt modernebb üzem létesítésére. A tőkés vállalkozások, gyárak versenyét viszont a mindennapi megélhetésükért küzdők, de a módosabbak is érezték, amint annak a *Hetilap* cikkírója is hangot adott: „Ki ne ismerné azon aggodalmakat, mikkel a kisipar kézművesei telvék a nagyipar gyárnokai, gépei s tőkepenze miatt? . . . Mert hiszen az szembeötlő, mi óriásilag túlnyomó erővel bír a gyáripár, megigázott természeti erőivel, roppant hatású gépeivel, milliónyi, legalább százezernyi tőkével a szerényebb műhelybe szorult, szegény s csak kezének erejével bajlakodó mesterember fölött.”⁶

Pedig elvben Magyarországon sem volt akadály a annak, hogy akár céhes iparúzó is valamilyen nagyobb szerű vállalkozásba fogjon, ezt az 1848 előtt évtizedek kézművesiparát alapvetően meghatározó *1813. évi céhszabályzat sem akadályozta*: „Ha valaki a mesteremberek közül a helybeli előljáróság vagy a felsőbb kormányzések engedelmével *fabrikát* akarna állítani, vagy mesterségét nagyobb költségeknek reá fordításával, nagyobb készülékekkel, vagy talán rakhelyeknek (depositoriumoknak) felállításával is akarná gyakorolni, annak szabad leszen privilegiált fabrikájába vagy más intézetébe a kézi műveknek készítése végett legényeket más helyükről is kihívni . . ., az ilyen legények csak a fabrika vagy intézet tulajdonosától és a helybeli előljáróságtól fognak függeni.”⁷ Az 1822. évi rendelet a találmányok (Erfindungen), felfedezések (Entdeckungen) a javítások (Verbesserungen) védelmére 15 évi időtartamra adható ún. „*kirekesztő kiváltságokról*” (privilegia exclusiva) intézkedett. Mindaz, aki ezt elnyerte, találmányának „maga tetszése szerinti művelésre műhelyeket állíthat . . ., ahhoz fölfogadandó munkások segédkezeivel élhet, . . . szabadon választhat magának alkalmas helyet kiváltságos találmányának készítésére s eladására, . . . az egész Cs. Kir. örökös Birodalomban avégett lerakótárat is (főntartván, mindaz(on)által ez országban a földesúri jus), állíthat”. Az, aki e jogot megkapta, másokkal is társulhat, és kiváltságát haszonbérbe is adhatja.⁸

A céhen kívüliek működését céhes településeken tilalmazó 1813. évi céhügyi szabályzat⁹ 1848-ig érvényben maradt. Amint azt a következőkben látni fogjuk, a központi kormányzervek a szabad királyi városokban is szigorúan örködték a céhszabályzat megtartásán. Az 1840-es évek derekától azonban a kormány is szükségesnek tartotta a céhrendszer reformját Magyarországon,¹⁰ A céhek korszerűsítését pedig az 1790—91., az 1827—28 és az 1843—44. évi országgyűlések már a kormányzókat megelőzve szorgalmazták.¹¹ A privilegizált üzemek fölállítására, valamint a kirekesztő kiváltságok adományozására vonatkozó főntebb idézett 1813. és 1822. évi rendeletek, amelyek lehetővé tették, hogy a kedvezményezettek szabadon

⁴ Gyimesi 1975. 187—190. — L. még *Mo. tört.* 5/1. 415—416.

⁵ Vö. Eperjessy 1967. 86.

⁶ Weiss Ferdinánd: A kézművesek helyzetének könnyítése. HL 1847. október 26. (190. sz.)

⁷ A céhszabályzat XX. cikkelyéből. *Kassics* 110.

⁸ Az 1822. évi március 12. (6137 sz.) rendeletből *Kassics* 206—216.

⁹ „A céhekbe nem állott mestereknek ott, hol céhek vagynak, helyek nincsen . . .” A szabályzat XXXIII. cikkelyéből, *Kassics* 120.

¹⁰ Eperjessy 1967. 190—191.

¹¹ Részletesen: uo. 177—184.

fogadhassanak föl legényeket, továbbá a birodalom területén műhelyeket és raktárakat létesíthessenek, tehát nem szüntették meg a céhrendszer érvényét, de azon nem csekély részt ütöttek. Nem kisebb a jelentősége annak a Magyarországon is érvényes gyakorlatnak, amely lehetővé tette a *nagyobb, ill. kisebb gyárszabadság* megszerzését. Eszerint az a vállalkozó, aki a „... gyár belső állapotjának ... , a foglalatoskodó személyek számának és a gyárbeli készítmények(nek) ... bemutatásán kívül ... a kereskedési könyvek, (a) bevétel és (a) költségek hiteles jegyzéke által ...” igazolja, hogy a „... gyár ... esztendőbeli készítményei(nek) értéke (az) 50 vagy legalább 40 ezer forintokat ...” meghaladja, az a *nagyobb, ill. kisebb „kiváltságbeli kedvezményeket” elnyerheti.*¹² A „nagyobb kiváltsággal” az alábbi kedvezmények jártak: „megengedtetik, hogy a gyárához tartozó épületei a katonai szállítástól mentek legyenek, és mind a gyári épületekre ... (helyezett) címerén, mind ... leveleire avagy készítményeire nyomandó pecsétján a császári királyi sást használhassa, ... gyárát császár királyi és privilegiált gyárnak nevezhesse, ezen nevezettel aláírásaiban élhessen ... , hogy inasait felszabadíthassa, mestereket rendelhessen, és gyárához szükséges mindennemű kézműveslegényeket tarthasson, ... az országban mindenütt, ahol hasznosnak találja, az illető törvényhatóságnak megegyezésével rakhelyet állíthasson ...”¹³

A hazai tőkés ipar fejlődését a polgári forradalom előtt előmozdító legjelentősebb jogi intézkedés az 1840. évi 17. tc. volt, amely a „gyárakat” lényegében mentesítette a céhszabályok alól: „Aki törvény szerint kereskedést űzhet, szabadon gyárt is állíthat, azaz oly intézetet, melyben ugyanazon iparkészítményeknek előállításához szükséges minden részletmunkák egy fővezérlet alatt készíttetnek.” (Kiemelés tőlem — E. G.) A törvény arra is lehetőséget adott, hogy a tulajdonos „mindennemű mesterségeket űző segéd munkásokat” szabadon alkalmazzon.

Az 1840-es években 548 tőkés ipari vállalkozás volt Magyarországon, *Fényes Elek* 1846. évi adatai szerint pedig 528. Eszerint a Habsburg-birodalom területén található tőkés iparüzemek csupán 6%-a működött hazánkban, a legkevesebb pedig Galíciában: kb. 3%.¹⁴

Jóllehet a legnagyobb tőkeerejű ipari üzemek főként a nagybirtokosok, ill. külföldi vállalkozók befektetésével vagy részesedésével jöttek létre, s a kereskedelmi tőke inkább a közép- és kisebb üzemek alapításában játszott szerepet,¹⁵ de az utóbbiak jelentős része — mint fentebb említettük — a szabad királyi városokban működött. Ezeket az üzemeket a korabeli szóhasználat többnyire gyárnak (fabrika) nevezte, túlnyomórészük azonban inkább manufaktúrának minősíthető. Minden bizonnyal

¹² L. pl. a Helytartótanács Trencsén megyéhez intézett 1839. április 8-i leiratát: OL Ht. Dep. Commerc. 1839/18/46.

¹³ „... facultatem ... aquila caesarea regia tam in insigne, quod in aedibus fabricae exponi solet, quam et in sigillo, quod ad obsignandas litteras, aut stigmatibus ... merces adhibetur, utendi porro ius nomenclationis privilegiate fabricae caesareae regiae huiusque nomenclationem in subscriptionibus usum faciendi, non minus facultatem tyrones suos manumittendi, magistros constituendi, sodales cuiusvis officii ad excolendam fabricam ... ius ... depositaria, ubi aestimaret, cum annuente iurisdictionis erigendi, hisce concedi ...” A Ht. Komárom megyéhez 1839-ben intézett leiratából (OL Ht. Dep. Commerc. 1839/18/43). A kiváltság tartalmáról a fentiekkel egyezően tudósít pl. *Horváth M.* 1840. 311.

¹⁴ *Mo. tört.* 5/1. 410. L. még *Mérei* 1951. 263.

¹⁵ *Mo. tört.* 5/1. 413.

nem véletlen az 1840. évi törvény idézett kitétele, hogy az, aki *kereskedéssel* foglalkozhat, az „gyárat” is létesíthet. A céhes kézművesek között ugyanis nagyon kevesen voltak olyanok, akik — az 1840. évi törvény kibocsátása előtti időszakban — a nagyobb vagy kisebb kiváltság megszerzéséhez szükséges évi forgalmat igazolni tudták, a kereskedők között viszont nem egyszer találunk olyanokat, akik annak többszörösét, évi néhányszázezer forintos forgalmat (!) is fölmutattak.

E városi kézművesiparral foglalkozó munkának nem föladata a tőkés ipari fejlődés bemutatása, e kérdést csupán a kézművesiparral való összefüggéseiben kívánjuk tárgyalni, s főleg olyan példák alapján, amelyeket történeti irodalmunk nem (vagy kevésbé) érintett.

A fejlett kézművesiparral rendelkező dunántúli szabad királyi városok között pl. Győrben több kisebb tőkés üzemet, így pálinka-, szivar-, olaj- és kesztyű-„gyárat” találunk, amelyeket főként mezőgazdasági termékek földolgozása céljából létesítettek. Az 1846-ban alakult gőzmalom részvénytársaságban több helybeli kalmár és gabonakereskedő is található. Egy Itáliából származó vállalkozó sajt- és szalámigyárat alapított. A külföldi tőkével és részvénytársasági alapon 1845-ben létrehozott posztógyár már az 1847. évi válság kövekeztében megingott, majd hamarosan csődbe jutott.¹⁶ Az előbbieken kívül még 3 posztó-„gyár”¹⁷ és egy kisebb répacukor-„gyár” is található, utóbbi Liesenmayer Ferenc tulajdonában; az üzem évi 150—170 q nyerscukrot állított elő, amelyet azután finomítottak.¹⁸ Noha a magisztrátus több ízben úgy nyilatkozott, hogy „város kebelében nagyobb szerű kereskedőtársaság”¹⁹ létezik, a győri fabrikákat nem a helybeli gabonakereskedők, hanem máshonnan származó vállalkozók alapították, a helybeliek pénzüket inkább gabonaüzletekben gyümölcsoztették.²⁰

A tőkehiánnyal s nem kevésbé az iparüzőknek, a kalmártestületnek és a magisztrátusnak a szerény polgári és főúri kezdeményezések elleni együttes föllépésével magyarázható, hogy *Fehérvárott* a győrinél jóval kevesebb tőkés ipari vállalkozással találkozhatunk. Lilien báró azon tervével szemben, hogy az e városban „rosolis, olaj és egyéb italok” árulása céljából boltot akar nyitni, a kereskedőtársaság tiltakozott. Schuller Simon zsidó likőr- és szeszgyártót, aki nagyban és kicsinyben akart áruival kereskedni, a város a szesz főzésétől és értékesítésétől azzal az indokolással tiltotta el, hogy a szeszgyártás olyan „polgári jog, amellyel az izraeliták nincsenek felruházva”. A legjelentősebb vállalkozás, Deutsch Bernát és Jakab fa-, később gabona- és gyapjúkereskedése nem vált alapjává tőkés ipari üzemnek. Olyan, a céhes szervezeten túlmutató kezdeményezések, mint pl. a Felmayer-féle kékfestőmű-

¹⁶ A sajtüzemet egy Locardi nevű olasz kereskedő hozta létre 1831-ben, aki szerződés alapján átvette az uradalomban fejt birkatejet, s azt a majorokba küldött embereivel a helyszínen dolgoztatta föl sajtjára. *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957., 87. — Egyéb győri üzemekre l. *Balázs* 1980. 43—45.

¹⁷ Gildenovszky posztó és gyapjúszövetüzeme, Schwartz Károly, továbbá Tshida János posztógyára. *Iparcímár* 1847.

¹⁸ OL Ht. Dep. Commerc. 1845/18/35.; 1846/18/139.

¹⁹ Uo. 1846/18/38.

²⁰ *Balázs* 1980. uo.

hely, vagy a Czida-család posztóüzemének bemutatása a helytörténeti kutatás fõladata.²¹

Olyan fejlett kézmûiparú szabad királyi városokban, mint Sopronban és Pécsen, továbbá olyan kisebb népességû városban, mint Kõszeg, amelynek számottevõ ipara volt, a kereskedelmi tõke kísérletet tett arra, hogy — klasszikus úton járva — behatoljon a textiliparba. E kezdeményezések túlnyomó része azonban az osztrák ipar versenye következtében nem bontakozhatott ki, vagy hamarosan csõdbe jutott.²² A soproni „gyapotszõvõ intézetrõl” pl. Fényes 1851-ben még megemlékezik.²³ A legjelentõsebb soproni tõkés ipari üzem az 1806-ban létesült „császár királyi szabadalmaztás cukorgyár”, amely 1814-tõl egy ideig szünetelt. Évente 1000—1200 q cukrot állított elõ, finomított cukrot, továbbá szirupot, likõrt és rumot is készítettek, utóbbit részben Magyarországon, a nyerscukor és szirup mintegy kétharmadát Ausztriában, fõleg Bécsben értékesítették. A termelésnél a soproni (pontosabban brennbergbányai) szénbõl évente 3000 q-t használtak fõl.²⁴ A Helytartótanács rendelkezése szerint a törvényhatóságoknak minden évben jelentést kellett tenniük a területükön található fabrikák mûködésérõl. A soproni cukorgyár tevékenységérõl az 1832. évtõl ismét rendszeressé válnak a tudósítások.²⁵ Az 1842. évi jelentés szerint tulajdonosa Virtsologi Rupprecht János, a gyár „virágzó állapotban” van.²⁶ A gyárban egyébként nem belföldi termékekbõl állították elõ a cukrot.²⁷ Sopronban nemcsak e gyár, hanem a gróf Festetich Sándor tulajdonában, a megye területén lévõ burgonyacukorgyár termékeit is árusították, csakúgy, mint Gyõrött, Pozsonyban és Pesten.²⁸ A városban mûködött még téglagyár, továbbá szóda- és hamuzsírgyár.²⁹ Az ország egyik legrégebbi kõszénbányája, a brennbergbányai Sopron város tulajdonában volt,³⁰ a bányát a város vállalkozóknak adta bérbe.³¹ A kibányászott szenet nemcsak a helybeli üzemekben, a cukorgyáron kívül pl. az üveghutában³², hanem a pesti téglagyártásban is fõlhasználták.³³ Az 1847. évi Iparcímár egy festett papír-„gyárról” is említést tesz. Az 1844-ben egy selyemszõvõ gyár létesítésének a terve is fõlvetõdött, erre a célra a város elõnyös fõltételek mellett hajlandó volt megfelelő telket átengedni.³⁴

²¹ Eperjessy, Székesfehérvár.

²² Rúzsás 1963. 302. és uõ. 1964. 214.

²³ Fényes 1851. III. 38.

²⁴ Tabella perhibens statum fabricarum in regno Hungariae praeexistentem (OL Ht. Dep. Comm. 1825/18/28).

²⁵ Uo. 1832/18/15, 52; 1840/18/12; (A gyárat az 1828. évi összeírás is említi — még hozzá „kitûnõ állapotban”) Függelék II. tábla.

²⁶ Uo. 1842/18/17.; l. még 1843/18/5; 1844/18/18.

²⁷ Uo. 1840/18/39; 1846/18/132.

²⁸ Uo. 1842/18/117.

²⁹ „... fabrica sodae et cinerum clavelatorum...” OL Ht. Dep. Comm. 1825/18/28.

³⁰ Az 1828. évi összeíróbiztosok viszont úgy tudták, hogy azt a város a királyi kincstártól bérlí, s abban 4 bányász és 63 munkás dolgozik. Függelék II. tábla.

³¹ OL K. 1846/38/23.

³² Mérei 1951. 67.

³³ Uo. 387.

³⁴ „fundus civitatis huc ad usque dealbationi telae inserviens ... fine struendae in eodem serici texturae fabricae, cedatur...” Wien. Finanzarchiv. 1844/26/2. VI. 28.

Kőszegen — amint az I. fejezetben utaltunk rá — a legjelentősebb iparág a *posztógyártás* volt. Az 1828. évi összeírás alkalmával pl. 101 posztócsináló mestert írtak össze, akik 36 legényt alkalmaztak, 7 legény egyedül dolgozott. A mesterek 68%-ának nem volt legénye, és csak 2 olyan akadt, aki 2—2 legényt, s 1, aki 3 legényt alkalmazott. Külön iparág volt a posztóníró mesterség, amelyet 1828-ban 4 mester és 2 legény űzött.³⁵ Az egyedül dolgozó mesterek nagyrésze nehezen tudott megélni mesterségéből, a posztónírók pedig több ízben azért is panaszt tettek, hogy a posztógyártók beavatkoznak mesterségükbe, és követelték, hogy tiltsák el őket a posztónírólegények fölfogadásától és a posztónírástól.³⁶ A kőszegi magisztrátus 1845. május 23-án terjesztette föl az 5 nappal korábban megalakult „posztó és gyapjúszövet gyár részvénytársaság” alapszabályait.³⁷ Az 1845. május 28-i városi tanácsülés jegyzőkönyvi kivonata szerint a gyár föllállítását mind a tanács, mind a választó polgárság egyaránt támogatja, „mint a város jövődjére nézve igen hasznos vállalatot”, és részére — a Kamara jóváhagyása után — az ún. puskaportőrő rétet kívánja eladni négyszögölenként 30 krajcáros áron. A Helytartótanácshoz, ill. a Kamarához intézett azonos szövegű fölterjesztésben pedig hangsúlyozzák, hogy a gyár alapítását olyan ügynek tekintik, amely a *nemzet előrehaladását*³⁸ és a város *boldogulását* egyaránt szolgálja: „... ezen gyárnak ... felállításától *nemcsak a nemzeti iparra közvetett jótékony hatást*,³⁹ hanem szegény és minden kereskedelmi forrásoktól megfosztott városunkban közvetlen hasznot, kereset nélkül pangó adózóinknak élelmük szerzésére alkalmat s ekképpen eredménydús jövődöt bizton remélünk ...”⁴⁰ (Kiemelés tőlem). Az előbbieik alapján joggal tételezte föl *Mérei Gyula*, hogy a gyár munkásainak egy része az *elszegényedett céhes kézművesekből* kerülhetett ki, ezt az 1828. évi összeírás fentebb említett adatai; az a tény, hogy legényként és bér munkában dolgozó posztós mesterek⁴¹ és mestert nem találó legények is

³⁵ Függelék I. tábla IV.

³⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1841/25/11.

³⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1846/18/9; 1846/18/92. E forrásokat idézi, s az alapszabályt ismerteti *Mérei Gyula* im. 289.

³⁸ Ilyen érvekkel városi iratokban ritkán, *megyei* előterjesztésekben viszont gyakran találkozunk. L. pl. *Turóc* megye közönségének 1841. nov. 8-i föliratát, amelyben két közbirtokos által föllábitandó posztógyárnak, mint „a *közjót, honunk kereskedelmi virágzását*” előmozdító vállalkozásnak a támogatását kéri a Helytartótanácsból (OL Ht. Dep. Commerc. 1841/18/86); vagy *Gömör* megyének a föllábitandó papírgyárral kapcsolatos jelentését (uo. 1841/18/6). A Helytartótanács nem egyszer maga is ilyen indokolással (!) ad engedélyt a kérelmezőknek, mint pl. a *Turóc* megyei közbirtokosoknak: „*hogy a nemzeti ipar helyesen rendezett gyárak felállítása által előmozdítottassék*” (OL Ht. Dep. Commerc. 1841/18/86). Ilyen megfogalmazással a Helytartótanács több leiratában találkozunk: L. pl. a *Nógrád* megyéhez 1840. március 31-én intézett leiratot, melyben a debreceni harmincadhivatallal szemben védelmet kérő gróf Forgách Antalnak, a gácsi részvényes répacukorgyár elnökének adnak kedvező választ: „... nehogy külföldi áruk honi gyanánt a nemzeti ipar elnyomatásával árultassanak ...” (uo. 1840/18/35); vagy a Mayer György pápai kőedénygyárosnak adott engedély indokolását: „... nevezetes mennyiségben készített edényeknek jobbítása által a nemzeti ipart és kereskedést előmozdítandja ...” (Uo. 1840/18/197.)

³⁹ A Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésben a következő megfogalmazásában: „... a nemzeti műipar előmozdítása tekintetéből ... a honra nézve ... jótékony hatást ...” (OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/9).

⁴⁰ OL K. 1845/20/9. — A Helytartótanácshoz intézett s az előző jegyzetben említett hasonló tartalmú előterjesztést idézi *Mérei Gy.* i. m. 289.

⁴¹ *Fényes* szerint 90 posztós közül „csak 50 dolgozik maga kezére, a többiek bérben munkálkodnak amazoknál”. *Fényes* 1851. II. 267.

szépszámmal akadtak, még valószínűbbé teszi. A magisztrátusnak az a reménye azonban, hogy a posztógyár alapítása a lakosság jobb megélhetését elő fogja segíteni, nem vált valóra. A posztóüzem néhány évi pangás után 1850-ben megbukott, az épületeket, a gőz- és szövőgépeket egy morvaországi „gyárnok” vásárolta meg, s a gyárat lisztőrlő és fűrészelő malommá alakította át.⁴²

A dunántúli szabad királyi városokban 1848 előtt a legerőteljesebb tőkés ipari fejlődés *Pécs*ett bontakozott ki. A legjelentősebb helybeli iparágban, a bőriparban tímárműhelyből alakult manufaktúrával is találkozunk.⁴³ Egy építőmester (Piatsek József) pálinkafőzdet alapított.⁴⁴ Olyan kézműves (nyerges mester) is akadt, aki pl. „hintógyár” létesítésére kért gyárszabadalmat, de mivel forgótökéje nem érte el a meghatározott összeget, nem nyerte el azt.⁴⁵ Az üzemek többségét helybeli — vagy más sz. kir. városból származó — *kereskedők* hozták létre, mint pl. az 1846-ban alapított szövetgyárat,⁴⁶ amelyet Littke Lőrinc szabóból lett bányavállalkozó is támogatott hitellel.⁴⁷ Ugyanabban az időben egy másik „szövetgyár” is alakult, azonban egyik sem volt hosszú életű, hasonlóan a mintegy tucat e korban létesült pécsi manufaktúrához, amelyek közül csupán 2 maradt fenn huzamosabb ideig.⁴⁸ A pécsi üzemek között az egyik legjelentősebb az eredetileg káptalani tulajdonban volt papírmalom, amelyet az 1810-es évek végén Joannes Spiesz városi konzul árverés útján 1700 forintért megvásárolt, de a városi tanács véleménye szerint „annál sokkal többet ér”, a választó polgárság pedig azt javasolta, lisztőrlőmalommá vagy serfőzővé alakítsák át.⁴⁹ A papírgyártás ezután csak rövid ideig szünetelt, a Helytartótanács 1825. évi tabellájában ugyanis mint működő fabrikát tüntetik föl, amelynek termékeit nemcsak helyben, hanem az ország más vidékein is árusították.⁵⁰ Az 1840-es években tulajdonosa Hüttner Keresztély János⁵¹, aki a gyárat a pálinkafőzöt (is) alapító Piatsek József építőmestertől vásárolta meg.⁵²

A magisztrátus 1840-ben még azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy *Pécs*ett (és környékén) kevés cukorrépat termelnek, s azt is inkább a marháknak adják eledelül.⁵³ Az 1844-ben alakult (és rövidesen megszűnt) répacukorgyárban,⁵⁴ melynek tulajdonosa Limberger Gyula volt, 1846-ban 160 q finomított cukrot, 443 q nyerscukrot és 80 q

⁴² *Chernel* i. m. 65.

⁴³ *Mérei* 1951. 92, *Rúzsás* 1956. 22.

⁴⁴ *Rúzsás* 1956. 19.

⁴⁵ OL Ht. Dep. Commerc. 1844/18/30.

⁴⁶ OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/6.

⁴⁷ *Rúzsás* 1956. 21.

⁴⁸ Uo. 26.

⁴⁹ Wien. Hofkammerarchív 1820/26/1. 299. A gyár történetére l. *Szita László* dolgozatát: A papírkészítés és a papírgyártás *Pécs*ett 1764—1860. Pécs, 1967. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. Series Historica, 46.

⁵⁰ OL Ht. Dep. Commerc. 1825/18/28.

⁵¹ Uo. 1842/18/15.

⁵² *Szita L.* i. m. 43—44.

⁵³ OL Ht. Dep. Commerc. 1840/18/50.

⁵⁴ Uo. 1845/18/26. — A gyár megszűnéséről tudósít *Fényes* 1851. III. 209.

cukorszörpöt állítottak elő.⁵⁵ A városban volt még egy cukorgyár,⁵⁶ ezenkívül a szigetvári cukorgyárnak, amely Pécsen is értékesítette termékeit, egy raktára.⁵⁷

A pécsi kőszén bányászását helybeli iparosok és polgárok a 19. század első éveiben kezdték.⁵⁸ A kőszén — többek között — kitűnő minőségű mész, téglá- és cserép égetésére is fölhasználták, amint arról a Helytartótanács fentebb idézett tabellája is tudósít.⁵⁹ Még fontosabb, hogy az 1844-ben alapított vasgyár,⁶⁰ a Csetnek-pécsi Vasfinomító Társaság is kőszén használt a tüzeléshez, mégpedig évi 300 ezer (!) mérő mennyiségben.⁶¹

A törvényhatóságoknak arról is jelentést kellett tenniük, ha *nem működtek „gyárak”* kebelükben. Így — többek között⁶² — *Esztergom* is nemleges választ adott a Helytartótanácsnak 1841-ben.⁶³ Ha gyárról nem is, de *szénbánya* nyitására tudósítást adott az esztergomi magisztrátus négy évvel később, amikor jóváhagyásra fölterjesztette a „város határában kőszénkeresés és bányászatra vállalkozó társaság” alapszabályait. A „Kőszénbányászati Egylet” célja eszerint — ugyancsak — a „*honi műipar*” előmozdítása és a „kézi munkásoknak” megfelelő „keresetmód nyújtása”.⁶⁴ Az 1847. évi Iparcímtervből a Nelhubel Ferenc tulajdonában lévő esztergomi „posztógyárról” (?) is értesülést szerzünk.

A nyugati peremvidéken fekvő kicsiny dunántúli szabad királyi városokban nem működtek „gyárak”. *Kismartonban* — az 1828. évi összeírás csupán olyan házas takácslegényről tudósít — amint azt az I. fejezetben említettük —, aki az *Esterházyak gyárában* dolgozott. Az 1847. évi Iparcímtervben szereplő kismartoni *szegényház „posztógyárának”* mibenlétét a helytörténeti kutatásnak kell tisztáznia.⁶⁵

⁵⁵ Uo. 1846/18/100.

⁵⁶ *Rúzsás* 1956. 19.

⁵⁷ Szigetváron ugyancsak két cukorgyár működött, az egyikben, amely „célszerű gépekkel (volt) ellátva és gőzművekre (?) alkalmaztatva”, évente 25—36 ezer q répát dolgoztak föl, de a gyár 45 ezer q földolgozására is képes volt. A másik cukorgyár tulajdonosai Nedeczky György táblabíró és a fent említett Limberger Gyula, akik között az egység hamarosan fölbomlott (OL Ht. Dep. Commerc. 1844/18/126).

⁵⁸ *Rúzsás* 1956. 17.

⁵⁹ „Postquam foedina lythantracea aperta fuisset, publicum tam calce, tam tegulis ac imbricibus optimae qualitatis providetur.” (OL Ht. Dep. Commerc. 1825/18/28.)

⁶⁰ Uo. 1845/18/26.

⁶¹ A város éppen ezért a „vasgyári társasággal” 15 évre kötött egységnek, mely szerint az évente csak 100 pengő forintot fizet a bánya használatáért, felülvizsgálását kérte (OL K. 1846/39/39 — I. még Wien. Finanzarchiv 1846/26/2. VIII. 25). — *Mérei Gy.* szerint a Limberger-féle pécsi cukorgyár is azon kevés üzem közé tartozott az országban, amely kőszén használt (i. m. 264).

⁶² L. pl. *Komárom* (OL Ht. Dep. Commerc. 1841/18/87), *Szatmárnémeti* (uo. 1841/18/97), *Nagybánya* (uo. 1842/18/16) stb. jelentését.

⁶³ Uo. 1841/18/92.

⁶⁴ „Ezen egyletnek célja ... alkalmas és haszonra való kőszénbányának rendszeres művelése és a mindinkább növekedő faszükség pótlásával ... a gyárvilágban elkerülhetetlenül szükséges kőszén olcsósításával ... a magyarhoni műipar előmozdításával ... a kézimunkásoknak a keresetmód nyújtásával a lehető legnagyobb haszonnak előteremtésére ...” (OL Ht. Dep. Civ. 1845/45/27.)

⁶⁵ A fonó- és szövőgépekkel ellátott s 1844-től bérlő által irányított *pozsonyi* dolgozóházat illetően l. pl. *Dobay Ágoston* korabeli tudósítását. HL. 1845. 30. A *komáromi „rabdolgoztató intézetre”* melyet 1840-től egy tóvárosi csapómester vett bérbé, s melyben 40 fonókerék, 20 „kártszék” és 4 szövőszék működött l. *Szabad György* tanulmányát: „Egy mezővárosi céhmester tündöklése és bukása a reformkorban”. Különnyomat az Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Historica Tomus I. c. kiadványból. Bp., 1957. 243—252.

A tőkés ipar kibontakozása — a jelentősebb dunántúli városokhoz hasonlóan — a nagylélekszámú *alföldi szabad királyi városokban* is megkezdődött az 1848 előtti évtizedekben. Az itt létesült üzemek — akárcsak a dunántúliak túlnyomó része — szintén inkább manufaktúrának tekinthető. A *debreceni* kézművesek pl. nehezen állták a versenyt a külföldi és a pesti gyáripár termékeivel, amelyek az ottani piacot is elárasztották.⁶⁶ Goldberger Ferenc, aki Óbudán kékfestőműhelyt alapított, de egy ideig nem hagyott föl a kereskedéssel sem, többek között Debrecenben is nyitott boltot. Boskovits Hirschl és fiai, óbudai textilnagykereskedőknek, akik ugyancsak létesítettek kékfestő üzemet, más városok mellett, pl. Szegeden, Aradon, Debrecenben is volt üzletük.⁶⁷

Debrecen egyik legjelentősebb üzeme a gőzmalom, amely egy 1844-ben létesült részvénytársaság tulajdonában volt, részvényesei pedig főként helybeli nagykereskedők és kalmárok közül kerültek ki.⁶⁸ Ennek a „Debreceni Első Gőzmalomtársaság”-nak az alapszabályait a Helytartótanács 1847-ben hagyta jóvá.⁶⁹ A másik kiemelkedő üzem a „salétromgyár”, amely a Péterfiai kapu előtt „helyheztetett salétromfőző házból és permetékből” fejlődött ki⁷⁰, tulajdonképpen manufaktúra, amely saját munkásain kívül több mint száz *kisiparost* is foglalkoztatott.⁷¹ Manufaktúra jellegű volt a téglagyártás is, a téglát 1846 után már nemcsak házak építésére használták, hanem az utcák kövezésére és csatornázásra is.⁷² A céhes kereten kívül sör- és szeszfőzés⁷³, továbbá az 1847. évi Iparcímterben szereplő Polgári József-féle pokróc és fehérpokrócüzem mellett említést érdemel a városi tulajdonban lévő híres nyomda, amely a magisztrátus 1822. évi jelentése szerint kezdettől, 1563-tól e város „dispositiója” alatt volt. A nyomda 1820-as évekbeli működéséről tudósító jelentés többek között az itt készült nyomtatványok (pl. „piaci árulócédulák”, „mezei pásztoroknak való passusok”, „sátor vagy áruló helycédulák”, a „debreceni bábák törvényei”, „civis levelek”, „deák passus” stb.) és könyvek címét, valamint példányszámát is tartalmazza, ennek részletes elemzése külön gazdaság- és társadalom ill. művelődéstörténeti tanulmány tárgya lehetne.⁷⁴

A debreceninél lassúbb volt a tőkés ipar kibontakozása *Szegeden*, ahol — Debrecenhez hasonlóan — szintén nem a céhes kézművesipar, hanem inkább a töke hiánya a fejlődés akadálya. Ez volt a helyzet pl. Konrád Keresztély „választott polgár és könyvnyomdász” vállalkozásánál is, aki sok mindennel próbálkozott, majd a Grün Orbán-féle nyomda mellett még másikat is akart nyitni a városban, végül azért nyújtott be folyamodványt, hogy létesíthessen egy „vatta és paplangyárat . . . mások kizárásával 10 évre, . . . (és) készítményeit . . . nagyba(n)” árusíthassa. A magisztrátus

⁶⁶ Komoróczy 1974. 162.

⁶⁷ Mérei 1951. 59., 69.

⁶⁸ Komoróczy 1973. 157.

⁶⁹ OL Ht. Dep. Commerc. 1847/18/84.

⁷⁰ L. az I/3. 107. jegyzetet.

⁷¹ Komoróczy 1973. 155.

⁷² Komoróczy 1974. 152—153.

⁷³ Uo. 153., 159.

⁷⁴ OL K. 1825/11/16. A nyomda reformkori működésére l. Benda Kálmán—Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda (1561—1961). Bp., 1961. 119—156.

pártfogólag terjesztette föl 1839-ben kérését, de felette naiv módon indokolta, látnivalóan nem sok hasonló ügyel volt eddig dolga: „*minden keresetmód nélkül szükölködén, . . . nehogy a kereskedési előrehaladásra törekvő ipar e kellő tulajdonságokkal bíró könyörgőben elfojtódjék*” — írták a Helytartótanáchoz küldött jelentésben. A kormányzék — természetesen — nem hagyta jóvá e kérelmet. Talán az előbbi esetből okulva sem támogatta a városi tanács egy másik vállalkozó folyamodványát a „kuksónak (sziksó) kisebb mennyiségben(i) főzhetőse”. Az illetőnek ugyanis csak vállalkozó kedve volt, de „. . . minden vagyon avagy készpénz nélkül működne, s így kuksógyárnak . . . felállítására . . . legcsekélyebb tehetséggel sem bírna. . .” — olvassuk a fölterjesztésben.⁷⁵ Működött viszont már korábban egy „szódagyár” egy Götz nevű polgár tulajdonában,⁷⁶ létezéséről a korabeli irodalom⁷⁷ is tudósít. Fellmayer Antalnak a kékfestő üzemből karton „gyárrá” fejlődött vállalkozását az 1847. évi Iparcím-tár említi.

A többi délvidéki szabad királyi városban — mint az I. fejezetben tárgyaltuk — ez időszakban ugyancsak virágzott a céhes kézművesipar, de — tegyük hozzá — a tőkés ipar kibontakozásának itt sem a céhrendszer volt elsősorban az akadály. Igaz, hogy pl. Aradon a helybeli esztergályoscéh tiltakozott az ellen, hogy bizonyos Zabitz József asztalosmester műhelyében esztergályoslegényt alkalmazzon. A város jelentéséből megtudjuk, hogy az asztalos „*kézművességét igen kiterjedten, ti. 30-nál is több legényekkel (a) városnak is nem csekély díszére űzi*”. (Kiemelés tőlem.) Esztergályos, tehát más szakmabeli legényre — mai kifejezéssel — a termelékenység növelése céljából lenne szüksége.⁷⁸ E tőkés kooperáció (?) kialakításával próbálkozó asztalosmester esztergályoslegény fölfogadására irányuló kérését a Helytartótanács azért utasította el, mert az ellenkezett a céhszabályzattal, amely tiltotta egy másik (ugyancsak kiváltságolt) szakmába való beavatkozást. Aradon 1848 előtt elsősorban a mezőgazdaság termékeit földolgozó üzemekről, így báró Podmaniczky bór-„gyáráról”,⁷⁹ a Winkler-féle „börgyárról”⁸⁰ és egy nagy „szeszgyárról”⁸¹ tehetünk említést.

A többi délvidéki nagyvárosban — Temesvár kivételével — hasonlóan szerény vagy még csekélyebb mértékű a tőkésipar fejlődése a vizsgált időszakban. Szabadkán pl. korábban működött egy „magyar szódagyár”, amelyben nyilván a sziksót dolgozták föl, de az 1825. évi jelentés szerint 2 éve megszűnt a nagy árvizek miatt.⁸² A város 1841. évi, a gyárról és a kézművesiparról szóló jelentésében a következőket olvashatjuk: „gyárművek ezen városban nem készíttetnek, mivel gyárokkal ezen város még nem dicsekedhet, de kézművei is csak e város szükségeihez képest készíttetvén, minthogy

⁷⁵ L. Eperjessy, Szeged. 192.

⁷⁶ „*fabrica sodae et cinerum clavelatorum*”. OL Ht. Dep. Commerc. 1825/18/28.

⁷⁷ Horváth M. 1840. 144., Fényes 1851. III. 76.

⁷⁸ „. . . a munkások siettetése s minden felakadás, így az ide-oda küldözgetésekkel egybekötött idővesztegetés . . . elhárítása és így a közönségnek is gyorsabb s pontosabb szolgálhatása okáért. . .” (OL Ht. Dep. Civ. 1838/7/49.)

⁷⁹ Horváth M. 1840. 217.

⁸⁰ Márki, Arad II/857.

⁸¹ Lakatos O. i. m. III. 226.

⁸² „. . . cessante iam a duobis annis ob nimias aquarum exundationes *soda hungarica fabrica*” (OL Ht. Dep. Commerc. 1825/18/28).

még oly tökéletességre, mely által a concurrentiát az örökös tartományokban kiállhatnák, nem hozatott . . .”⁸³ Egy 1846. évi jelentés szerint *Zomborban* korábban volt cukorgyár, de megszűnt. Az 1847. évi Iparcím-tár e városban 2 textilüzemről, a Bácsmezei Szövetgyártársulat, továbbá a Bikár és társa gyapot- és gyapjuszövet „gyáráról” tesz említést. Az előbbi városokénál már 1848 előtt is erőteljesebb volt *Újvidéken* a tőkés ipar kibontakozása. A „selyemgyárral” és gombolyítóval a Helytartótanács kereskedelmi osztályának 1825. évi összegzésében is találkozunk.⁸⁴ Az 1840-es években „dohánygyár”, „szeszgyár”⁸⁵, továbbá egy posztógyár működött *Újvidéken*, utóbbi Demetrovics János tulajdonában.⁸⁶

A Délvidéken a „gyáripar” fejlődése *Temesvárott* a leginkább számottevő; tehát abban a városban, amelynek kézművesipara — amint az I. fejezetben láttuk — országos viszonylatban is kiemelkedő, és ahol a privilégiummal rendelkező mesterségek száma Pestet követően a legmagasabb az országban. Az 1848 előtti tőkés ipari fejlődésnek *Temesvárott* jelentős 18. századi előzményei is voltak. A gr. Mercy vezette katonai adminisztráció felügyelete alatt kincstári „börgyár” (Aerarial Lederhaus), vízerőre berendezett „posztógyár”, arany-ezüst fonál- és paszomány-„gyár”, szeggyártó, hámor, lőpor- és salétrom-„gyár”, olajsajtoló, harisnya- és kalap-„gyár”, papírmalom stb. alakult. A legfontosabb iparág a *selyemgyártás* volt. Ennek előmozdítására az 1730-as években több mint százezer eperfát ültettek a Temesi Bánságban, azok megcsonkítóit a legszigorúbb büntetéssel sújtották. A selyemgyártás elindítására ahhoz értő olasz családokat telepítettek be.⁸⁷ E kincstári kezdeményezések jó része a katonai adminisztráció megszűnése (1777) után lehanyaglott, *Horváth Mihály* szerint főként azért, mert nem bírták az osztrák gyáriparral való versenyt.⁸⁸ A temesvári (és verseci) selyemgombolyító működéséről ugyan 1825-ben is vannak adatok⁸⁹, a legjelentősebb üzemek az 1848 előtti években a bőr, a sztearingyertya, a dohány- és a vegyi-„gyárak”.⁹⁰ A Hogl és König-féle sztearingyár pl. az 1847. évi Iparcím-tárban is szerepel, a nevezett kereskedők — hivatkozva arra, hogy gépeik értéke meghaladja a 80 ezer váltóforintot — 1846-ban kértek szabadalmat. A város azzal az indokolással támogatta „a császár királyi sas” elnyerésére irányuló

⁸³ Uo. 1841/18/95.

⁸⁴ „... fabrica serici, in qua galletarum deglomeratio peragi et fila pro serico duci solent. . .”

⁸⁵ *Érdűjhelyi* 302.

⁸⁶ 1847. évi *Iparcím-tár*, 156.

⁸⁷ *Szentkláray* 78—81.

⁸⁸ I. m. 137—138. — *Eckhart Ferenc* szerint a bécsi kormánykörök Magyarországon csupán a selyemtermelést részesítették állami támogatásban, de a selyemszövet gyártásához már „nem szívesen nyújtottak segítő kezet”, mivel nem akartak a bécsi gyáraknak magyar versenytársakat nevelni. De szerzőnk is megállapítja, hogy — pl. II. József idejében — a magyarországi manufaktúrák (így a Valero-féle üzem) áruhitelben is részesültek. In.: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1825. Bp., 1955. 118—126. *Endrei Walter* viszont arra mutat rá, hogy II. József uralkodásának második szakaszában tucatjával keletkeztek Magyarországon textilmanufaktúrák. Jóllehet, rossz selyemtermelés esetében a magyarországi manufaktúrákat a nyersanyag kiutalásakor hátrányosan kezelték, a selyemipar vészelte át legjobban ezt az időszakot. Az uralkodó a selyemipar és néhány lenipari manufaktúra támogatásával jelentősen hozzájárult a magyarországi textilmanufaktúrák elszaporodásához. *Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp., 1969. 58—59.

⁸⁹ Wien. Hofkammerarchív 1825/7/3. VI. 8.

⁹⁰ *Fényes* 1851. IV. 195.

folyamodványukat, hogy e „nagyszerű” gyertyagyárhoz nincs hasonló az egész országban.⁹¹ Több szeszgyár működéséről is van tudomásunk. A Heim-féle üzem vagyona pl. az 1820-as évek végén meghaladta a 40 ezer forintot.⁹² Schachter Manó, aki évi 40—50 ezer forint értékű szeszestalt készített, 1845-ben,⁹³ Keppich József pedig 1848-ban kért császár királyi szabadalmat.⁹⁴ A helybeli vállalkozók szélesebb körzetre igyekeztek kiterjeszteni üzleti tevékenységüket. 1846-ban pl. Krassó megye azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy a nemes Pánczély-család tulajdonában lévő üvegyárat temesvári polgárok tartják haszonbérben.⁹⁵

A századfordulóra kialakuló jelentős gyáripar alapjai tehát Temesvárott már 1848 előtt megvoltak, ebben az időben alakult ki a város gyárnegyede, az ún. német és a szerb gyárváros, az előbbiben a kézművesmesterek kb. 10%-a, az utóbbiban viszont több mint 55%-a tömörült 1828-ban, míg a Belvárosban csupán kb. 22% volt a kézművesmesterek aránya.⁹⁶

A tőkés ipar fejlődése a temesvárinál is rohamosabb 1848 előtt *Kassa* városában. A Helytartótanács 1825. évi tabellájában még csupán a század elején alapított „angol cserépedénygyár” szerepel, amelynek értéke kb. 100 ezer Ft, 70 munkást foglalkoztatót, évi termelése 10 ezer forint, termékeinek egyharmadát Magyarországon, kétharmadát pedig Lengyelországban, Oroszországban és a román fejedelemségekben értékesítik.⁹⁷ Ebben a gyárban — az 1828. évi összeírás tanúsága szerint — *kézműveslegényeket is* foglalkoztattak.⁹⁸ A város 1843. évi jelentése szerint a tulajdonosok Wirkner István Károly és Mohl József kereskedők, több helyen is volt raktáruk az országban.⁹⁹ Az 1825. évi tabellában szerepel még egy posztüzemmel összekapcsolt „dologház”¹⁰⁰, amelyet egy Koppi nevű kereskedő alapított, ennek halála után, 1816-tól Haltenberger Péter árendálta; végül Gebrecht Frigyes kalaposmester kalapgyára.¹⁰¹ Wirkner és Mohl 1840-ben bőrgyárat is alapított, a város egyik legjelentősebb üzemét, amelybe több mint 130 ezer forintot ruháztak be, és évente közel 40 ezer forint értékű árut állítottak elő 36 munkás segítségével.¹⁰² A nevezettek 1841-ben gyárszabadalmat kértek, a *tímár céh* viszont a legfelsőbb helyen panaszt tett a megélhetésüket veszélyeztető vállalkozók és az utóbbiakat támogató magisztrátus ellen. A városi tanács — többek között — az 1840. évi 17. tc.-re és a „nemzetnek” a

⁹¹ OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/55., l. még *Mérei* 1951. 296.

⁹² *Mérei* 1951. 185.

⁹³ OL Ht. Dep. Commerc. 1845/18/49.

⁹⁴ Uo. 1848/18/6.

⁹⁵ Uo. 1846/18/66.

⁹⁶ Viszont a belvárosi mestereknél dolgozott a legények mintegy 43%-a, a gyárvárosban is nagyjából ugyanennyi (Függelék XVIII. tábla).

⁹⁷ OL Ht. Dep. Commerc. 1825/18/28. Az ún. „*fabrica vasorum fictilium*”-ról l. még uo. 1840/18/8.

⁹⁸ Függelék XIII. tábla.

⁹⁹ OL Ht. Dep. Commerc. 1843/18/12.

¹⁰⁰ „*domus laboratoria*” = „*Arbeitshaus*” — 1845 utáni működésére l. pl. *Kossuth* tudósítását. HL. 1845. 8.

¹⁰¹ L. a 82 jegyzetben említett levéltári jelzetet. — A nevezett kalaposmesternek a kalapos céhvel folytatott küzdelméről l. *Mérei* 1951. 83—85.

¹⁰² Részletesen: Uo. 281—282.

„gyárak létesítésére” és a „közkereskedés elősegítésére irányuló közóhajására” hivatkozva utasította el a céh „alaptalan” vádjait.¹⁰³

A magisztrátus 1843. évi fölterjesztése szerint az előbbi üzemeken kívül a városban még 2 szabadalmazott „könyvnyomtató intézet” működött, továbbá 2 „burnótgyár” (a nemes Gyurkovits-¹⁰⁴, ill. a Csorba-család tulajdonában), egy „játékkártya intézet”; ezenkívül a „Jótevény Nőegyesület” szegényházában egy posztógyár; végül egy „rosolisgyár”.¹⁰⁵ A 3 évvel későbbi fölterjesztés már 15 „gyárat” tartalmaz, föltüntetve tulajdonosaik nevét, alapítási évüket s fontosabb adataikat. Közülük 3 1840 előtt alakult (így a 2 említett burnótgyár) és 1, a város tulajdonában lévő papírgyár; a további 12 üzem közül 1—1 bőr-, posztó- és kártya-„gyár” (ld. fentebb); ezenkívül egy 1845-ben létesült (tehát a 3.) burnótgyár; 6 szeszgyár (egyikük tulajdonosa ugyancsak Wirkner István); 1 ecetgyár (tulajdonosa a város egyik legvagyonosabb vállalkozója, Fiedler Károly); 1 répacukorgyár (amelyet ugyancsak Fiedler alapított). A cukorgyár 1845 óta részvénytársaság, főként 10 főrészes tulajdonában állt, akik „helybeli földművelő birtokosok”, e gyár a váltótörvénytől is be volt jegyezve.¹⁰⁶

E felsorolás sem teljes, pl. *Fényes Elek* — az előbbieket mellett — 2 kőedénygyárat, 1—1 vasszögggyárat, puskapormalmot és 1 könyvnyomdát is említ.¹⁰⁷ Arra is van adatunk, hogy egy Engelmann Mihály nevű „baromorvos és kovácmester” „gyárában” nemcsak a kocsigyártásra, hanem a javításra is kapott engedélyt, s ebben a *céhesek* is „megnyugodtak”.¹⁰⁸

A kassai vagy pl. az annál is jelentősebb *pozsonyi* tőkésipar 1848 előtti kezdeményeinek részletesebb bemutatása külön tanulmány tárgya. Ebben az összefüggésben elsősorban arra kívánunk utalni, hogy — céhkiváltságaikra hivatkozva — a pozsonyi kézművesek is görcsösen harcoltak a tőkés vállalkozások ellen, s köztük olyanok is, akik nem rendelkeztek érvényes privilégiummal. Egy pozsonyváraljai kalaposmesternek a folyamodványát pl., aki Pozsonyban „kalapgyárat” szeretett volna alapítani, a városi tanács a „kalaposmesterek céhére” való tekintettel több ízben is elutasította, s a mesterekkel együtt vitatta, hogy a vállalkozó „évente 10 ezer kalapot készít, és 19 legénynél többnek” tudna munkát adni.¹⁰⁹ A helybeli sütőmestereknek ugyancsak nem volt megújított kiváltsága, mégis mint céhes iparosok követelték a Talachini Bódog „középponti vasúti vállalkozó” által

¹⁰³ OL Ht. Dep. Commerc. 1841/18/33. — E forrásra hivatkozik *Mérei* 1951. 282. Uő. leírja, hogy a céhesek „összvecsoportozva” rátörtek a gyárépületre, s annak cégtábláját letépték. — Érdeemes még utalni e forrás alapján arra is, hogy a városi tanács véleménye szerint e zavargásból „veszélyteljes vérengzés” is támadhatott volna, ha a „nemesi kiváltsággal bíró (!) gyártulajdonosok tulajdoni jogokkal és számos munkásaik erőjökkel élni akartak volna . . .” — A Helytartótanács minderről a Kancelláriát is tájékoztatta. A vállalkozók pedig 1841. május 18-i kelettel elnyerték a gyárszabadalmat (uo.)

¹⁰⁴ Gyurkovics Ignác 1836-ban nyert szabadalmat a 40 ezer forint értékű dohányt gyártó fabrika fölállítására (OL Ht. Dep. Commerc. 1836/18/30, 39).

¹⁰⁵ OL Ht. Dep. Commerc. 1843/18/12. A Szirmayné vezetése alatt álló szegényházban működő posztóüzemről l. *Mérei* 1951. 268., és 1847. évi *Iparcímár* 156.

¹⁰⁶ OL Ht. Dep. Commerc. 1846/18/48.

¹⁰⁷ *Fényes* 1851. II. 184.

¹⁰⁸ OL Ht. Dep. Commerc. 1848/18/4.

¹⁰⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1844/38/52.

„önkényesen épített sütőkemencék lerontását”, ill. azt, hogy a nevezett a maga készítette kenyeret a „vasúti munkásoknak” árulja¹¹⁰. Az érvényes szabadalommal ugyancsak nem rendelkező fazekas-„céh” követelésére kívánta a város eltiltani az „idegen kályhagyáraknál megrendelt légfűtésű s kandallókályháknak” a városban való felállítását is.¹¹¹

Az 1848 előtti pozsonyi „gyárak” pusztá felsorolása is meghaladná e tanulmány kereteit, így csupán a legfontosabbakat kívánjuk megemlíteni. Az egyik legjelentősebb vállalkozás a Kiessling fűszerkereskedő-testvérek cukorgyára, amely 1842-ben nyerte el a nagyobb szabadalmat.¹¹² Amikor a városi tanács pártfogólag terjesztette föl a szabadalom iránti kérelmüket, a vállalkozók tőkeerejéről s a gyártás méreteiről részletes tájékoztatást adva, fölhívta a kormányzék figyelmét, hogy „... ezen gyárnak állapotja és jótékonyága nemcsak a pozsonyi vidékre, de az egész hazára nézve, a nemzeti gazdaság és a közkereskedés tekintetében...” — kiemelkedő.¹¹³ (Kiemelés tőlem — E. G.) A 18. század végén 2 selyemszövő üzem működött a városban.¹¹⁴ Utóbbiakról a Helytartótanács 1825. évi tabellája is tudósít, továbbá 1 posztógyárról, 2 likörgyárról.¹¹⁵ Az 1828. évi összeírásban 2 szabadalmazott gyár szerepel, mégpedig 1 posztó- és 1 szeszgyár.¹¹⁶ 1839-ben kapott pl. szabadalmat Duranszky Fülöp János egy selyem- és gyapjú szalagszövőgyár létesítésére.¹¹⁷ Schertz Fülöp pozsonyi kereskedő, aki később nemességet kapott, 1843-ban nyert szabadalmat szesz- és ecetgyártásra.¹¹⁸ Pozsonyban is működött dologház, amelyben pokrócot és egyéb szövetet gyártottak.¹¹⁹ Libisch Lőrinc és fia arany- és ezüstdróthúzó mesterek 1845-ben kaptak gyárszabadalmat, üzemükben 26 munkást foglalkoztattak.¹²⁰ Az ún. Pozsonyi Malomvölgy-társaság pedig, amelynek malmában évi 14 ezer mérő gabonát őröltek, s az üzemben 30 munkás dolgozott, nem sokkal a forradalom előtt, 1848-ban nyerte el a császári-királyi kiváltságot.¹²¹

¹¹⁰ A magisztrátus is magáévá tette a sütők kérését, s a kormányzékhez intézett fölterjesztésben azt is kifejtette, hogy a vállalkozó a kenyér árát a munkások „bérébe beszámítja” (uo. 1846/38/72).

¹¹¹ Uo. 1847/38/52; 1848/38/7.

¹¹² Működéséről részletesebben: *Mérei* 1951: 177—178.

¹¹³ OL Ht. Dep. Commerc. 1842/18/68; a gyár működésére l. még uo. 1840/18/44., 165.; 1844/18/140; 1848/18/3. stb.

¹¹⁴ *Mérei* 1951. 100.

¹¹⁵ OL Ht. Dep. Commerc. 1825/18/28.

¹¹⁶ Függelék X. tábla.

¹¹⁷ OL Ht. Dep. Commerc. 1839/18/103.

¹¹⁸ *Mérei* 1951. 293—294.

¹¹⁹ Uo. 269.

¹²⁰ OL Ht. Dep. Commerc. 1845/18/69., l. még Dep. Civ. 1848/38/4.

¹²¹ OL Ht. Dep. Commerc. 1848/18/8.

ÖSSZEFOGLALÁS

(I. RÉSZ, 2—4.)

A szabad királyi városokban működő iparúzők is megtartották kapcsolatukat — ha nem is olyan mértékben, mint a mezővárosiak — a mezőgazdasággal; amiként közülük is sokan csupán az év egy részében folytatták mesterségüket, a tavaszi—nyári időben pedig jobbra szőlőjüket művelték, esetleg szántógazdálkodást stb. folytattak.

Nem kevés kézműves jövedelme kiegészítése céljából élelmiszer-, faáru stb. kereskedéssel is foglalkozott, vagy bort és egyéb szeszes italt mért ki házában. A hatóságok az ilyen mestereket az iparúzők és a kereskedők között egyaránt számításba vették. Olyan kézművessel viszont, aki nagyszabású vállalkozásba fogott, vagy felvásárolta volna mestertársai, ill. a környék háziipari termékeit, jóval kisebb számban találkozunk. Az iparúzőknél általában módosabb városi kereskedőelem túlnyomó része ugyancsak megmaradt a kisszerű boltoskereskedelem tradicionális keretei között. Ez az oka annak, hogy nem a hagyományörző városi polgárság, hanem a gabonakereskedelemből származó tőkét ipari vállalkozásokba fektető új típusú burzsoázia sorából kerültek ki — a földesurak és a külföldi tőkés vállalkozók mellett — a hazai tőkés üzemek alapítói.

A magyarországi tőkés ipari fejlődés sajátos vonása, hogy kezdettől fogva a legjelentősebb *szabad királyi városokban* koncentrálódott, ahol nem érvényesült a regálétulajdonos földesúri vállalkozások versenye. A hazai ipari tőke nem „menekült” tehát a céhkötöttségek elől a falvakba és a mezővárosokba (amelyek jelentős részében egyébként éppen a 19. század első évtizedeiben indult meg a céhszervezet kibontakozása). Tőkés ipari üzemek olyan településeken jöttek létre nagy számban, amelyek egyben a *legerősebb vonzóerőt gyakorló piacközpontok voltak*, köztük vonzási erejük sorrendjében a *legjelentősebbek csaknem kivétel nélkül szabad királyi városok*.

E kiemelkedő piacközponti funkciót betöltő szabad királyi városok tehát a tőkés ipari fejlődés legfontosabb központjai is, mint Pest, Buda, Pozsony, Kassa, Temesvár, Pécs, Győr, Sopron stb.; továbbá olyan alföldi, ill. délvidéki városok, mint Debrecen, Újvidék, Arad, Szeged stb., amelyekben ekkor inkább csak a tőkés ipar kezdeteivel találkozunk.

II. RÉSZ

1. A MESTEREK ANYAGI VISZONYAI

A lakosság életkörülményeit sokoldalúan tükröző különféle levéltári források (pl. országos összeírások és városi jelentések, adójegyzékek, adásvételi szerződések, testamentumok stb.) tanúsága szerint a szabad királyi városok kézművesmesterei a vizsgált időszakban vagyoni tekintetben három főbb csoportra oszlottak. A csekélyszámú *módosabb* mestereknek lakóházukon és jól felszerelt műhelyükön kívül, ahol több legényt foglalkoztattak, igen gyakran volt nagyobb szőlejük (főként a dunántúli bortermező városokban), továbbá tekintélyes nagyságú szántójuk és réjük a hozzávaló háziállatokkal (különösen a nagyhatárú alföldi szabad királyi városokban); nemegyszer jelentős pénzvagyonuk, amelyet gyakran hitelügyletekbe is fektettek, vagy figyelemre méltó tartozásaik, amelyekkel hitelezőiknek tartoztak. Közöttük akadtak olyanok, akik a szakmájukba vágó iparcikkekén kívül egyéb árukkal is kereskedtek, az alföldi városokban pl. állatokkal kupeckedtek. A módosabb szabad királyi városi kézművesek tekintélyes részének ez a kettős, a kereskedelemhez és a mezőgazdasághoz fűződő kötődése egyaránt tartalmazott előremutató és tradicionális vonásokat. Vagyonuk és vállalkozó kedvük az — általában gazdagabb — kereskedő-kalmár elemhez közelítette —, a mezőgazdasághoz fűződő szorosabb kapcsolataik viszont, s nem különben az, hogy megtakarított pénzüket főként ingatlanok, szőlők, szántók vásárlására fordították, inkább a mezővárosok legvagyonosabb, vezető rétegéhez tette hasonlatossá őket.

A mesterek sokkal népesebb csoportját azok az *átlagos vagyonú iparűzők* alkották, akiknek csupán lakóházuk és műhelyük volt, olykor kisebb szőlejük és szántójuk egy-két háziállattal, s többnyire egyedül (vagy egy segéddel) dolgoztak. A harmadik csoportba azok az ugyancsak nagyszámú *vagyontalan kézművesek* tartoztak, akik többnyire csak műhellyel és a mesterségükhöz tartozó szerszámokkal rendelkeztek, egyedül dolgoztak, s más házában laktak. Közéjük sorolhatjuk a mesterjogot szerezni nem tudó kontárokat és legényeket is, akiket a városi hatóságok ugyancsak adófizetésre köteleztek, de a legalacsonyabb adóosztályba soroltak, végül azokat a pauperizálódó elemeket, akik nem folytatták mesterségüket, ill. a mesterségből kiöregedettek, akiknek eltartójuk sem volt, s akiket forrásaink gyakran miser-nek neveznek.

Hogy mennyire tehető a *kézművesek e három csoportjának számaránya*, arra elsősorban a városi adójegyzékek és az 1828. évi összeírás alapján vonhatunk le következtetéseket. *Szatmárnémetiben* pl. — tehát olyan városban, ahol (mint az I. részben láttuk) viszonylag magas az iparűzők aránya, a foglalkoztatott legények, valamint az iparágak száma pedig alacsony volt, az 1817—1818. évi hadiadó fölvételéről szóló összesítés szerint a mesterek 8,17%-át sorolták az I—III.

adóosztályba, 43,72%-át a IV—VI. osztályba, és 38,10%-át a legkisebb adót fizető VII—VIII. osztályba.¹

A Szatmárnémetinél fejlettebb iparú szabad királyi városokban is nagyjából hasonló volt a vagyoni differenciálódás mértéke. *Szegeden* pl. az 1828. évi összeíráskor a jövedelem után fizetett adó alapján öt osztályba sorolták a kézműveseket; az I—III. osztályba tartozók aránya alig haladta meg az 5%-ot, az V. osztályban lévők pedig több mint 80% volt.² *Pécsett* 1828-ban előrehaladottabb volt a vagyoni differenciálódás; s talán az összeíróbiztosok is körültekintőbben jártak el a jövedelem megállapításánál. Itt az I. osztályba a mesterek közel 15%-át sorolták, a II. osztályba kb. 30%-át, a III—V. osztályba pedig kb. 52%-át, az osztályba sem sorolt, tehát a legelesettebb mesterek aránya pedig közel 3%-ot tett ki.³ Figyelemre méltó, hogy a *céhes kézműveseknél alacsonyabb volt a nagyobb jövedelműek* aránya: az I. osztályba sorolt mestereké kb. 11%; a II. osztályban lévőké kb. 26%; a III—V. osztályban kb. 60%; az osztályon kívülieké pedig meghaladta a 3%-ot.⁴ A *céhen kívüli* iparágakhoz (pl. cukrász, serfőző, bádogos, boglárkészítő, kulcsgyártó, puskaműves, kesztyűs, csapó, paplanos, kéményseprő, gyógyszerész, kávé, könyvkötő stb.) tartozó mesterek jövedelmi viszonyai viszont jóval kedvezőbbek; az összeíróbiztosok IV—V. osztályú mestert nem találtak, az I. osztályba a mesterek kb. 28%-át; a II.-ba kb. 40%-át s a III.-ba kb. 32%-át sorolták.⁵

Az egyes szakmákat illetően a legerősebb a differenciálódás *Pécsett* a vezető iparágban, a *bőriparban*. Itt a mesterek megközelítően 6%-a tartozott az I. osztályba, kb. 24%-a II.-ba, s kb. 70%-a a III—IV. osztályba, ill. osztályon kívül; továbbá a *textiliparban*, ahol az I. osztályba sorolt mesterek aránya kb. 15,5%; a II.-ban lévőké kb. 21%; a III—IV.-ben kb. 54%; s ide tartozott még 17 osztályon kívüli (kb. 9,5%)

¹ „Az 1817/8. esztendei hadiadó felvetésének módja” (OL Ht. Dep. Civ. 1818/44/4). A jegyzékben 1162 „mesterember” található, közülük 12 (1,03%) az I. osztályba, 18 (1,55%) a II. osztályba, 65 (5,59%) a III.-ba, 87 (7,49%) a IV.-be, 133 (11,45%) az V.-be, 288 (24,78%) a VI.-ba, 243 (20,91%) a VII.-be, és 316 mester (27,19%) a VIII. osztályba sorolva. Az 1817—18. évi adófelvétel alkalmával tehát jóval több önálló iparost vettek számba, mint az 1828. évi összeíráskor (amikor csupán 757-et). Az 1817—1818. évi létszámnak megfelelő adatokat találunk az ugyancsak a városi hatóság által készített restaurációs jelentésekben is (1838-ban 1169; 1841-ben 1089 és 1847-ben 1228 mestert — Függelék XV. tábla). — Az összehasonlítás kedvéért érdemes utalni a Szatmárnémetihez közel fekvő élénk forgalmú és fejlett iparú mezőváros, *Nagykároly* néhány évvel későbbi adataira. A jegyzékben szereplő 157 csizmadia közül pl. 84-nek volt háza, 10-nek háza és szőleje; 2-nek háza és malma; az összes csizmadia vagyonának értéke együttesen megközelítette a 18 ezer Ft-ot, adósságuk pedig kb. 9200 Ft volt. Azok neve mellett, akiknek nincs házuk, ilyen megjegyzéseket találunk: „semmije sincs”, „adóssága van”, „máznál lakó zsellér”, „máznál lakó szegény”, „napszámra jár”, „háza zálogba(n)”, „sokárvajú özvegy”, „nőtlen szegény” stb. A legmódosabb csoportot az ácsok és kőművesek alkotják, akiknek együttes vagyona 12600 Ft, adóssága pedig 8600 Ft. Köztük van olyan mester, akinek 4000 Ft a vagyona és 3500 Ft az adóssága; egy másiknak 2000 Ft a vagyona, és nincs adóssága; van olyan, aki „maga kezére dolgozik minden legény nélkül”, és 1600 Ft a vagyona és ugyanannyi az adóssága; egy másik kőműves „mesterségét folytatja, de se háza, sem jószága nincsen, az felesége után kapott jószág megér 1000 Ft-ot”, s adóssága 500 Ft; egy továbbinak, aki „mesterséget nem üz, sem legényt nem tart”, 6000 Ft a vagyona és 3000 Ft az adóssága (OL Ht. Dep. Civ. 1821/6/23).

² Az I. osztályba csupán 1 mestert (0,09%) soroltak; a II.-ba 14-et (1,32%); a III.-ba 41-et (3,87%); a IV.-be 132-t (12,48%) és az V. osztályba 870 mestert (82,24%) (OL Conscript. 1828. Szeged).

³ Függelék VI. tábla.

⁴ Az I. osztályban 11,08%; a II.-ban 25,88; a III.-ban 47,35%; a IV.-ben 11,08%; az V.-ben 1,23% és osztályon kívül 3%. (Uo.)

⁵ Az I. osztályba a mesterek 28,04%; a II.-ba 40,19%; a III.-ba 31,77% került. (Uo.)

mester. A fémiparban, a szolgáltató iparban és az egyéb iparágaknál csak I—III. osztályba tartozó, az építő- és faiparban pedig csupán I—IV. osztályba sorolt mestereket találunk.⁶

A szegedi, ill. a pécsi kézművesmesterekéhez hasonló a *győri* iparosok vagyoni differenciálódásának mértéke, amelyet az 1828. évi összeírásnál jóval precízebb 1846/47. évi adófékönyv alapján állapíthatunk meg. A 10 Ft-nál több adót fizető iparúzők aránya itt közel 5%, ami a szegedi kategorizálásnak felel meg, s ha az előbbiekhöz hozzászámítjuk az 5 Ft-nál több adót fizetőket is, akkor a legnagyobb jövedelmű első csoportba az iparúzők közel 12%-a kerül, ami viszont a pécsi adatokra emlékeztet. A 3 forintnál kevesebb adót fizetők aránya kb. 77%, ami a szegedi besorolással vethető egybe.⁷ Az említett forrás alapján egyéb fontos információkhoz is juthatunk, eszerint a győri iparosok (közéjük számítva az adófizető legényeket is) csak kb. egyharmadának volt háztulajdona, és kb. 7%-nak földbirtoka.⁸ Győr magisztrátusa 1844. évi összesítésében iparáganként is föltüntette az egy adózóra eső átlagadó mennyiségét. Eszerint a legkisebb átlagjövedelemmel rendelkeztek, s ennek megfelelően a legkisebb, 3 Ft-nál kevesebb adót — többek között — az alábbi szakmákhoz tartozó iparúzők fizették: magyar takácsok, harisnyakötők, magyar fazekasok, német takácsok, szűrszabók, német és magyar vargák, csizmadiák, bognárok, magyar szabók stb.; 5 Ft-nál magasabb adót pedig pl. a mészárosok, sebészek, bábosok, kovácsok, óráskok, ezüstművesek, kőművesek, asztalosok, ácsok, festők, tímárok, gyógyszerészek.⁹ Eszerint Győrött voltak olyan iparágak, amelyek mesterei éppen-hogy megéltek kézművesmunkájukból; más szakmákhoz tartozó kézművesek pedig az átlagosnál jóval nagyobb jövedelemmel rendelkeztek.

A többi városokban is voltak jól prosperáló iparágak, ill. olyanok, amelyek kézművesei a mindennapi kenyerüket is alig tudták megszerezni. Az 1828. évi *újvidéki* összeírás alapján pl. nem csupán a mesterek anyagi viszonyaira tudunk következtetni, hanem a piaci kapcsolataikra, a pesti, külföldi és helybeli kereskedők versenyére s a mesterek mindennapi életére is. E művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó összeírás a mesterségek latin nevének alfabetikus sorrendjében mind a 82 szakma főbb jellemzőit számba veszi. Az irhakészítő mesterség eszerint pl. nem volt nagy jelentőségű, mert részben a pesti vásárokról, részben a törökországi területekről hozott kész bőroket elegendő mennyiségben lehet a kalmároknál vásárolni.¹⁰ Az asztalosok számára az ugyancsak a Pesten és a szláv területeken¹¹ gyártott és a kereskedőknél kapható cikkek jelentenek konkurenciát. Az ács munkára azért van ritkán szükség, mert a város háztetőinek nagyobb részét sásból és nádból paraszti kézzel¹² készítik. A boglárkészítők inkább javítással foglalkoznak, új cikkeket nem igen csinálnak. A 22 aranyműves (aurifaber) — 5 kivételével, akik ezüsttel is dolgoznak

⁶ Uo.

⁷ A 3—5 Ft adót fizetők aránya teszi ki a hiányzó 11%-ot. — Az adófékönyv adatait közli: Balázs 1980. 66. 8. tábla; a százalékos arányokat ennek alapján számítottuk.

⁸ Uo.

⁹ Balázs 1980. 67.

¹⁰ „... pestiensibus nundinis ... e partibus ottomanicis iam parata sufficientis quantitatis apud mercatores venalia adsint ...”

¹¹ „partibus slavicus”

¹² „fectis caricis et arundinaceis ... manu rustica ...”

— rézből és ónból gyártott cikkeket a legalsóbb osztályhoz tartozó asszonyi nem részére.¹³ A serfözők a helybeli borkimérésekben bőven és olcsón kapható kitűnő szerémi borokkal nem tudnak versenyezni. Az egyetlen pokróckészítőnek az Erdélyből és a várossal szomszédos területekről a helybeli kereskedők által hozott árukkal —¹⁴ a tímároknak a Pestről szállított és a boltokban árusított cikkeivel¹⁵ kellene fölvenniök a versenyt. A könyvkötők munkáját csupán a helybeli gimnázium csekélyszámú diáksága veszi igénybe. Nagyobb számú czizmadiára azért nincs szükség, mert az alsó néposztály inkább bocskort használ,¹⁶ a szomszédos helyek országos vásárain pedig olcsóbb áron lehet csizmát vásárolni. Az egyetlen pipakupak-készítő azért él nehezen, mert a nép számára a zsidók készítenek olcsó cseréppipát.¹⁷ A kallósok ausztriai tartományokból érkezett szegénysorú jövevények, akik legények nélkül dolgozva nehezen tudják maguk és családjuk részére a mindennapi kenyeret megkeresni.¹⁸ A szűrszabók helybeli kereskedőktől szerzik be a szűrposztót, akik azt Erdélyből hozzák. A fekete pékek főleg a lakosok által házilag készített kenyeret és hozott pékárut sütnek.¹⁹ A szappanfőzők rossz minőségű gyertyát (is) készítenek, a módosabb lakosok azonban inkább Erdélyben gyártott gyertyát használnak.²⁰ A „női nem” nem annyira a helybeli vargák által készített „cipellőket” viseli, hanem azokat többnyire kereskedőknél szerzi be, akik Bécsben és Pesten gyártott cikkeket árulnak.²¹ A 11 takács közül 10 segéd nélkül dolgozva mesterségével csupán a mindennapi kenyerét tudja megkeresni.²² Noha az idézett példák többsége olyan szakmák kézműveseire utal, akik nehezen tudtak mesterségükből megélni, természetesen Újvidéken is voltak módos iparúzők, kb. olyan arányban, mint más városokban.

Hogy milyen vagyona volt a *gazdagabb mestereknek*, arra — többek között a legények vándorlás alóli fölmentésének indokolásában találunk adatokat. A mesterségükből kiöregedett s betegségtől megviselt, idős iparúzők gyakran kérik azzal az indoklással a mesterségüket folytató fiuk vándorlásból való hazabocsátását, hogy ezek segítségére tekintélyes gazdaságuk vitelében elengedhetetlen szükségük van. A városi tanács (és a céh) többnyire támogatta az ilyen adófizetők (ill. céhbeli mesterek) kérelmét, mint pl. azét a debreceni mészárosét, aki azért folyamodott fia hátralevő vándorlásának elengedéséért, hogy az „mind mezei terhes gazdálkodásában, mind mestersége folytatásában . . . , a vágni való marhák vásárlásában szemefénye lehessen”. A magisztrátus véleménye szerint az idős mester „nem képes fia nélkül széles kiterjedő gazdálkodásának” vitelére.²³

¹³ „... partim ex cupro, partim . . . ex stanno mundum muliebrem pro infima classe . . . praeperant . . .”

¹⁴ „... ex Transilvania per gremiales quaestores . . . et finitimis partibus . . .”

¹⁵ „... in apertis mercatorum fornibus, quae Pestino adferuntur . . .”

¹⁶ „... inferior classis . . . peronibus utitur . . .”

¹⁷ „... iudaei infimae classis faicas pro plebe ex gleba aliunde allata parant et lamina simplici obducunt . . .”

¹⁸ „... e partibus austriacis advenae miserrimae conditionis esse . . . sine sodalibus laborantes, difficulter panem quotidianum pro se et familia sua promereri possint”.

¹⁹ „... alienos panes et assaturas pinsunt”.

²⁰ „... melior hominum classis candelis in Transilvania paratis uti cogatur”.

²¹ „... crepidis, quibus sexus sequior utitur, apud quaestores, qui eas Vienno et Pestino paratas adferunt, quotidie venalibus . . .”

²² „... telae textores . . . textili opera quotidianum panem mereantur . . .”

²³ OL Ht. Dep. Civ. 1825/21/14.

Hogy milyen értéket képviselt olyan módos kézművesek vagyona, akiknek a mezőgazdaságban is nem csekély érdekelttségük volt, szolgáljon például annak a debreceni vargalegénynek a vándorlás alóli fölmentésre irányuló kérelme, akinek az apja 13.300 Ft-ot érő vagyonnal rendelkezett, s ezután „35 Ft 80 dénár” adót fizetett. Apjának a háza „a tanuk becsüje szerént megér” 7000 Ft-ot; a „varga mesterségbe(n) forog” mintegy 4000 Ft, 4 tehene megér 400 Ft-ot, 10 „gulyabeli” marhája 900 Ft-ot, 4 „járó lova és szekere” 1000 Ft-ot.²⁴ Ennél is gazdagabb volt az az idős debreceni tímármester, aki szintén kérte fia fölmentését, a házat 8000 Ft-ra, hegyi és kerti szőljét 5000 Ft-ra, 50 darab marháját 4000 Ft-ra, lovát, szekerét 400 Ft-ra becsülték.²⁵ „Nevezetes ingatlan és ingó javai” voltak a magisztrátus megítélése szerint annak a debreceni kovácsmesternek is, akinek a vagyona egy „téglából (s) cserépfedélre épült ház, kész kovácsmühellyel és hozzá való szerszámokkal, 10 kapa kerti és . . . 20 kapa hegyi szőlő, 10¹/₄ nyilas vagyis 51 köblös 1 vékás szántóföld, a rajtalévő épületekkel együtt, 4 boglyás kaszáló és néhány darab szarvas marha”.²⁶ Hasonlóképpen jelentős vagyona volt annak az idős szatmárnémeti *nemes* tímármesternek is, aki a szatmári részen egy másodosztályú családi házat birtokolt 150 négyszögöl kerttel, továbbá 9 és 1/2 pozsonyi mérő szántót, 5 kaszás rétet, 9 kaszás szilvást, a németi részen pedig több darabban 25 mérő szántót, 11 és 1/2 kaszás parlagot, a hegyen 11 kapa szőlőt.²⁷ Némileg szerényebb javakkal rendelkezett, de a módosak közé számítható az a debreceni kerékgyártómester is, akinek a Hatvan utcában lévő háza „a convocált polgárok ítélese szerint megér könnyen” 2000 Ft-ot, „a mesterségbeli műszerek, eszközök és materialék” 500 Ft-ot; a „házbeli, ágybeli (s) ládabeli javai” 350 Ft-ot, 1 hátslova pedig 60 Ft-ot tettek ki.²⁸ Nem lehetett szegény az a debreceni szabómester sem, akitől az 1791. 31. tc. által tiltott „házárd játék” során a Bika vendéglő biliárd szobájában a „kellnerek” 600 vFt-ot nyertek el, amelyet a kárvallott azért tett „pugillárisába”, hogy mint rövid lejáratú kölcsönt hitelezőjének megadja.²⁹

A kézművesek (s természetesen egyéb foglalkozásbeliek) vagyoni viszonyainak megismeréséhez rendkívül becses forrásul szolgál az 1828. évi összeírás, amely a családfők tulajdonában levő ház, belső telek, szántó, rét, szőlő, gyümölcsös és különféle háziállatok stb. értékét, nagyságát, számát, az utánuk fizetett adó összegét, továbbá azt, hogy hány legényt, szolgát, szolgálót alkalmaztak, föltünteteti. Az összeíróbiztosok *Szegeden* pl. csupán egyetlen I. osztályú „iparúzó” találtak, egy felsővárosi szekereset és választott polgárt, akinek legényei nem voltak, de 6 szolgálja és 2 szolgálója igen. Vagyona egyébként *nem kézműves mesterre*, hanem inkább gazdálkodóra jellemző: házán kívül 810 négyszögöl belső telke, 950 kaszás rétje, 11 1/6 mérő szőlője, 1 kaszáló almás-, ill. szilváskertje volt. Állatállománya egész csordát tett ki: 30 igás ökör, 14 vemhes tehén, 13 meddő tehén, 24 üsző, 18 három-évnél idősebb ló, 64 két-évesnél idősebb ló, 1200 birka.³⁰ A 2. osztályba, tehát az ugyancsak módos

²⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1818/22/26.

²⁵ Uo. 1819/20/4.

²⁶ Uo. 1842/21/13.

²⁷ Uo. 1827/43/15.

²⁸ Uo. 1819/20/40.

²⁹ Uo. 1816/22/53.

³⁰ OL Conscript. 1828. Szeged.

iparúzők közé sorolták pl. azt a kéményseprőt, aki 3 legényt, 1 szolgát és 1 szolgát alkalmazott, lakóházán kívül 500 négyszögöl belső telke, $2\frac{2}{3}$ mérő szőlője, 2 vemhes tehene és 2 lova volt; vagy azt a szűrszabót, aki 3 legénnyel dolgozott, volt 1 szolgája és 1 szolgálója, lakóházán és 436 négyszögöl belsőtelkén kívül $35\frac{1}{3}$ mérő szőlője és 3 lova. Utóbbinál minden bizonyonnyal számításba vették a mesterségén kívüli jövedelmeit is: évente 800 vödör bort mért ki házában, és volt 1 vízimalma 40 Ft jövedelemmel.³¹ Figyelembe vették az iparosmesterségen kívül a kereskedésből származó jövedelmeket a szintén módosnak számító III. osztályba sorolt iparúzőknél is, mint pl. annál a mészárosnál, akinek 3 legénye volt, és mint kereskedőt a IV. osztályba soroltak, vagy annál a mészárosnál, aki csak 1 legényt alkalmazott, de mint IV. osztályú kereskedő barmokkal is üzletelt.³²

Az előbbiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a módos iparúzők vagyonának tekintélyes részét az *ingatlanok*, elsősorban a *lakóház értéke* tette ki, amely a fentebbi példák szerint ritkán a 10 ezer forintot is megközelítette. A házak értéke többnyire 2—3000 Ft körül mozgott, mint pl. azé, amelyet egy győri polgár „keseredett özvegye . . . licitáció szerént . . . a csizmazia (!) céhnek, mint legtöbbet ígérőnek” 3700 vFt-ért adott el;³³ tehát olyan tágasabb épület volt, amelyet történetesen nagyobb összegű céljára is föl lehetett használni, vagy olyan több szobából, konyhából, mellékhelyiségekből, boltokból álló épület, amelyen pl. némely aradi mesterember tulajdonában volt.³⁴

Jelentősebb értéket képviseltek az egyéb ingatlanok és háziállatok is. A *mesterségbe fektetett tőke* olyan mesternél, akinek a vagyonát valamivel több mint 13 ezer Ft-ra becsülték — mint láttuk — annak egyharmadát sem tette ki. A műhely és szerszámok értéke csupán néhány száz forintra rúgott még a módosabbaknál is. A legnagyobb szerszámkészlettel rendelkező pesti asztalosmesterek közül pl. az egyiknek közel 3000 vFt-ra becsült vagyonából szerszámjainak értéke csupán 219 vFt-ot tett ki, vagy egy másik módos pesti asztalosnak a kb. 18 és félezer pFt tiszta vagyonából a szerszámokra csupán kb. 110 pFt esett.³⁵ Jelentősebb értéket elsősorban a malmok képviseltek, egy jó karban lévő vízimalom ára az 1850-es években 3000 Ft-ot is kitett.³⁶ Akadt olyan kézműves, akinek több malma is volt, mint pl. az egyik aradi német tímárnak,³⁷ vagy a vándorlás alóli fölmentését kérő Farkas János komáromi molnárlegény apjának,³⁸ de a molnárak többsége csupán „fertály” vagy fél malom-

³¹ Uo.

³² Uo. Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*. 186—189.

³³ OL Ht. Dep. Civ. 1836/26. sz. nélkül.

³⁴ Egy nyeregyártónak pl. 6 szobából és 3 konyhából álló háza volt; egy kádárnak 4 szobás háza 1 konyhával és istállóval; egy borbélynak 5 szobás háza, 2 konyhával és bolthelyiséggel; egy szabónak 6 szobás háza 3 konyhával; egy rézművesnek pedig 12 szobás háza 4 konyhával, 6 bolthelyiséggel, továbbá pincével, istállóval stb. (OL Conscript. 1828. Arad.)

³⁵ *Dóka* 1979. 42. — Egyéb mesterségek szerszámkészletére s annak értékére uo. 41—53.

³⁶ *Reizner* III. 481.

³⁷ OL Conscript. 1828. Arad.

³⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1816/41/14.

résszel rendelkezett.³⁹ A molnárlegények arra törekedtek, hogy vándorlásuk alatt legalább egy fertály malomrészt szerezzenek.⁴⁰

A kézművesek birtokában található *nyersanyagmennyiség* iparáganként változott, s annak értéke a pest-budai mestereknél sem volt jelentős.⁴¹ Az *árुकészlet* nagysága szintén különböző az egyes pesti iparágakban, a legkisebb pl. az élelmiszeriparban, viszonylag nagyobb a fémiparban. Általában a pesti mesterek mintegy 15—20%-nak volt csak árुकészlete.⁴²

Nem érdektelen tüzetesebben is megismerni egy gazdag, jelentékeny hitelügyletekbe belebonyolódó iparosmester ingó és ingatlan vagyonát, műhelyének és szerszámainak értékét. Rasky Ferdinánd fehérvári „fehérbábsütőnek” pl. tekintélyes vagyonát 1822-ben írták össze, „Fundusai”: „polgári ház a belsővárosban 4 szántóföldekkkel, 1 vizes és 1 száraz rétekkkel, egy 7 1/2 osztályos szőlő, hajlékkal, préssel, szüretelő edénnyel, két pincével, az egyik 16 öl hosszú, a másik most épül 10 öl hosszúságra”. Feltűnően nagyok az adósságai, közel 50 000 vFt-ot (!) tettek ki. Ennek az óriási summának nagyobb része a lovasberényi zsidó hitelezőinek való tartozásaira esik. Viszont követelése is közel 30 000 forintra rúgtak. Hogy a szóban forgó mézeskalácsos mester kupeckedett is, bizonyítja, hogy jelentékeny kintlévőségei voltak egy pesti lókereskedőnél, továbbá követelése sertésért, gypjúért, birkáért stb.⁴³ Nyolcszobás házában 3 szoba volt berendezve.⁴⁴ Összeszámolták a család, a személyzet és a legények által használt „ágybéli ruhákat”⁴⁵ továbbá a „fehér és asztali ruhákat”,⁴⁶ a réz- és vasedényeket,⁴⁷ az „ezüstszerket”,⁴⁸ megmérték a bor- és a pálinkakészletet, s összeírták az élelmiszereket⁴⁹, a 7 lovat és 3 kocsit stb. A „mesterség és műhelybeli szerket” csak darab szerint (153) vették számba, továbbá a műhelyhez tartozó asztalt és órát; a készáru („Fertige Arbeit”) értéke (2470 vFt) a tartozások 5%-át sem tette ki.

Az *átlagos, ill. kisebb vagyonú* mesterek lakóházának, műhelyének, belső és esetleges külső „fundusainak” értéke néhány száz forintra rúgott csupán. Kisebb gazdaságukban az átlagos vagyonú idős mesterek vagy azok özvegyei sem nélkülözhatték fiúk,

³⁹ A 23 városon kívüli, tehát a városi összeírásban nem szereplő komáromi molnár közül pl. 2-nek volt több; 8-nak 1—1 malma; 5-nek 3/4, 6-nak 1/2 és 2-nek 1/4 malomrésze (OL Conscript. 1828. Komárom).

⁴⁰ Hogy csak komáromi példákra utaljunk: OL Ht. Dep. Civ. 1820/17/8; 1824/18/7, 16; 1842/18/15. stb. — 1/4 malma volt pl. egy özvegy mesternénél dolgozó komáromi molnárlegénynek (uo. 1832/18/4); egy másik molnárlegénynek apai háza s fertály malma volt, „hogy ezáltal magát a koldulás szomorú kenyerétől megmenthesse” (uo. 1833/18/14).

⁴¹ *Dóka* 1979. 38—40.

⁴² Uo. 67—69.

⁴³ OL Ht. Dep. Civ. 1822/7/80. Részletesebben *Eperjessy, Székesfehérvár*.

⁴⁴ Az első — föltehetően — fogadószobában volt 1 ágy keményfából, 1 „fennálló almárium” és 2 „sublót almárium”, 2 fekete „börösszék”, 1 fekete bőrkanapé, 2 kis asztal, 1 tükör, 3 nagy kép, 1 hegedű „tokjába”; a második szobában 3 keményfaágy, 1 sublót almárium, 1 üveges almárium, 2 tükör, 1 „Stok óra”, 4 bőrszék, 2 kép; a 3. szobában 1 asztal, puhafa almárium, 2 ágy, 1 kép, 4 faszék; a többi szobák üresek. (Uo.)

⁴⁵ Többek közt: 9 párna, 8 dunyha, 18 vánkós dupla cihákkal; 2 párna, 2 dunyha, 2 vánkós a cselédek számára, ugyanannyi a legényeknek dupla cihákkal stb.

⁴⁶ Pl. 24 abrosz, 26 lepedő, 36 törülköző, 24 férfiing, 12 „nyakravaló”, 12 „zsebbe való” stb.

⁴⁷ Pl. 3 rézfazék, 3 réz „kasztról”, 2 réz „kuglófsütő”, 1 rézlabas, 1 rézmelegítő, 8 kisebb-nagyobb serpenyő, 2 vasrostély, 5 „habozó kanál”, 1 sárgaréz mozsár, 1 kávéörlő.

⁴⁸ Pl. 19 ezüst „kalán”, 6 kávé „kalán”, 1 gazdálkodó (?) kalán, 1 sótartó.

⁴⁹ Kb. 250 (!) akó bor, sok üres hordó, 88 db szalonna, utóbbi árába a feleség is fizetett 972 vFt-ot. A műhelyben lévön kívül volt még 13 hordó méze, amit Pestre szállított stb.

vejük segítségét, mint pl. az a szatmárnémeti özvegy tímárné, aki azért kérte az apja mesterségét folytató fia hazabocsátását a vándorlásból, hogy kisebb „mezei gazdasága vitelére is legyen állandó meghittje”.⁵⁰ Imre Sándor debreceni csizmadialeány családjának csupán egy háza van a Péterfián, „de egyéb semmi gazdaságuk . . . a mesterségeken kívül”.⁵¹ Suba Mihály debreceni vargaleány a nagyapja után maradt Csapó utcai házon unokatestvérével osztozott, akinek 800 vFt-ot fizetett a házrészért, a házban van egy „egész” vargaműhely „minden hozzátartozóval együtt”, s a kertben 2 kapa szőlő.⁵² Egy másik debreceni vargaleány özvegy anyja „polgári jussal bír, lovat, szekeret és gazdaságot tart”.⁵³ Egy vándorúton járó debreceni tímárleány (ugyancsak tímármester) apjának „jó háza, tímársághoz megkívántandó műszerei, hegyi és kerti szőleje” vannak.⁵⁴ Egy idős debreceni csizmadiamester Hatvan utcában lévő háza 1500 Ft-ot ér, ezenkívül van „háza után való földje, 2 boglyás cserekaszálója és a mestersége”.⁵⁵ Egy Sopronban szűrszabó mesterségért folyamodó iparosnak pl., aki a Vas megyei Nemes Hollós községben született, a község elöljáróinak igazolása szerint „ötet (!) illető örökös javai, melyek . . . szüleitől reámaradtak, külső és belső fundusai . . . megérnek élő embernek (!) a mostani folyó pénzben 620 forintot . . .”⁵⁶ Egy az apja mesterségét folytató soproni kalaposleány örökségének értéke 1500 vFt, adóssága viszont 2400 vFt.⁵⁷

Az 1828-as összeírás tanúsága szerint pl. Szegeden az V. osztályba sorolt átlagos vagyonú mesterek túlnyomó részének volt szerényebb lakóháza kicsiny belső telekkel, műhelye, gyakran néhány pozsonyi mérő szántója és néhány kapás rétje vagy szőleje, ill. gyümölcsöse, valamint egy-két háziállata.⁵⁸ A hasonló kategóriába tartozó kőszegi kézművesek pl. többnyire csupán félházzal és telekrésszel rendelkeztek, de csaknem mindegyiknek volt kicsiny szőleje és gyümölcsöse, szántója és kaszálója, háziállatai viszont sokkal ritkábban.⁵⁹

A *szegény*, ill. *nincstelen* iparűzőknek természetesen nem volt földjük, mint pl. Szigeti István debreceni lakosnak, akinek vagyoni állapotáról a magisztrátus a következőképpen tájékoztatta a Helytartótanácsot: „. . . sem szántóföldje, sem kaszálója nem volt soha, mivel szegény sorba(n) lévén, az adaja (!) oly csekély, hogy azután sem béres földet, sem kaszálót, mint más nagy terhet hordó polgárok, nem . . . nyerhetett”.⁶⁰ Szentesi István debreceni mészárosleányt pl. ugyancsak „szegénysorúnak” minősítették, özvegy anyjának csupán egy 1000 vFt-ot érő háza volt.⁶¹ A debreceni csizmadiacéh azért támogatta egy csizmadialeány vándorlásból való hazahívását, mert „özvegy megelémedett édesanyja az ő segítése nélkül házacskáját

⁵⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1840/43/1.

⁵¹ Uo. 1820/20/8.

⁵² Uo. 1813/25/33.

⁵³ Uo. 1821/20/3.

⁵⁴ Uo. 1832/21/74.

⁵⁵ Uo. 1824/21/2.

⁵⁶ Uo. 1822/43/4.

⁵⁷ Uo. 1839/44/41.

⁵⁸ OL Conscript. 1828. Szeged. Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*.

⁵⁹ OL Conscript. 1828. Kőszeg.

⁶⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1818/22/56.

⁶¹ Uo. 1841/21/19.

és szőlőcskéjét meg nem tarthatja.”⁶² Egy pozsonyi özvegy bognármesterné pl. adósságai fejében kénytelen volt, 250 vFt-ért eladni „mesterségi szereit”, házbértartozása további 150 vFt-ot tett ki.⁶³ Egy idős debreceni gubásmester — és „aggkatona” — 450 Ft-tal tartozott zsidó hitelezőjének, a magisztrátus szerint nem is tudja azt megadni, mert semmije sincs „a testén lévő ruháján” kívül; s más házánál lakik évi 14 Ft árendáért.⁶⁴ Egy eladósodott komáromi csizmadialegényt tartozásai 143 Ft 30 kr-ra rúgtak, ebből mesterének, akitől „elszökött”, 102 Ft-tal tartozott, a mesternél maradt „ingó javai”-nak — ruháinak és szerszámainak — értékét pedig 17 Ft 14 krajcárra becsülték.⁶⁵

Az 1828. évi újvidéki összeírásban számos mesternél találunk ilyen megjegyzéseket: „igen szegény” (pauperrimus); „bérért másnál dolgozik” („erga mercedem apud alium laborat”); „9 (ill. 10) gyerekkel terhelt szerencsétlen” („miser 9 [10] prolibus oneratus”); „szerencsétlen beteg” (miser valetudinarius), stb.⁶⁶ A városi hatóságok olykor nemcsak egy-egy iparúzó, hanem valamely szakma mestereinek jelentékeny részét is úgy jellemzik, hogy azok a végső nyomorba süllyedtek. Pl. a kőszegi magisztrátus szerint a helybeli vargák közül soknak a munka hiánya miatt el kell költöznie a szomszéd falvakba és városokba, némelyek legénysorba kényszerülnek, a többiek is alig tudják eltartani családjukat.⁶⁷ A győri tanács 1815. évi jelentése szerint a helybeli csizmadiák közül némelyek ínségre jutottak,⁶⁸ néhány évvel későbbi jelentés szerint csak napról napra élnek⁶⁹, de nem azért, mintha megvetnék a munkát, hanem a rossz körülmények miatt részint legénysorban, részint napszámosként végeznek kétkézi munkát.⁷⁰ A pozsonyi magisztrátus 1846-ban azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy egy posztóslegénynek azért nem tudták kijelölni a remeket, mert a posztós „céhben” „nincs megfelelő műhely . . . hozzátartozó szerekekkel . . . , a céh . . . tagjai közül mesterségét egyik sem űzi, és megkívántató szerszámmal ellátott műhelye egyiknek sincsen . . .”⁷¹

A felvidéki kisvárosokban működő kézművesekkel kapcsolatban még gyakrabban bukkanunk az előbbiekhöz hasonló megjegyzésekre. Minden bizonnyal nemcsak a *kisszebeni* ács és kőművesszakmára, hanem egyéb helybeli iparágak képviselőire is

⁶² Uo. 1842/21/41.

⁶³ Uo. 1842/21/18.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Így 1 db „sötét búzavirág színű spenzer” (!) „böcsü ára”: 5 Ft; 2 db viselt „belső laibli” (egyik, „piquet” [!] a másik „merinó”): 1,30 Ft; 1 „jó, vékony gyolcs ümög”: 2 Ft; 1 „viselt selyemkalap”: 2 Ft; 1 „avitt faláda”: 3 Ft; 2 rossz „ümög”: 30 kr.; 3 „gatyá a mosónénál”: 1 Ft; „a mesterséghez való aprólékos szerszámok”: 1 Ft; 1 „rossz, bőrrel borított műhelynadrág”: 24 kr.; 2 „fél, nyakra való kendő” (egyik fehér, a másik kockás): 1 Ft; 1 zsebkendő 24 kr.; 1 viselt gallér 6 kr. (OL Ht. Dep. Civ. 1832/18/12.)

⁶⁶ OL Conscript. 1828. Újvidék.

⁶⁷ „. . . sutores magistri . . . multi ex iis . . . ob defectum laboris ruinae perculti . . . emigrare et in vicinos pagos aut oppida semet conferre debuerint, nonnulli . . . magistrorum plane ad resumendum sodalium coacti fuerint, reliqui . . . in illam acerbam collocantur necessitatem, ut vix . . . semet familiasque suas intenerendo pares sint” (OL Ht. Dep. Civ. 1818/28/4.)

⁶⁸ „. . . complures in egestate constituti . . .” OL Ht. Dep. Civ. 1815/34/1.

⁶⁹ „. . . de die in diem spirantes . . .” Uo. 1821/25/47.

⁷⁰ „. . . non ob neglectum opificium . . . sed unice arctissimas temporum circumstantias . . . partim in qualitate sodalium, partim operariorum manuales labores peragere soleant”. Uo. 1825/26/23, 35. stb.

⁷¹ Uo. 1846/38/14.

jellemző volt a számlálóbiztosok azon észrevétele, hogy a mesterek állandó munka hiányában városon kívüli munkára kényszerülnek, sőt legényként dolgoznak⁷² — egy olyan városban, ahol egyéb megélhetési lehetőség híján a családfők mintegy fele mesterségéből próbálta magát fenntartani — amint arra az I. fejezetben utaltunk. A *lőcsei* mészárosokról pl. azt jegyezték meg, hogy azok semmiféle kiváltságot nem élveznek, mesterségükön kívül „spekulációból” igyekeznek megélni.⁷³ A féléven keresztül működő helybeli pékek mesterségük mellett szintén más eszközökkel kényszerülnek megélhetésükről gondoskodni.⁷⁴ A kádárok a pangó borkereskedés miatt — amellyel inkább a nemesek foglalkoznak — és vásárlók hiányában feleségük és gyermekeik segítségével nélkül nem tudnák magukat és övéiket fenntartani.⁷⁵ Sok más *lőcsei* mesterrel kapcsolatban olvashatunk olyan megjegyzést, hogy gyümölcs-, só- stb. kereskedéssel egészíti ki jövedelmét, s föltűnően magas azoknak a száma, akik legényként dolgoznak.

Némely városban föltűnően nagy volt a *nem dolgozó* kézművesek aránya, *Pozsonyban* pl. 1828-ban kb. 11%⁷⁶, *Sopronban* ugyanakkor kb. 10%⁷⁷. Ezek részben szegénységük, részben egyéb okok (más foglalkozás, özvegyiség, betegség stb.) miatt nem folytatták mesterségüket, tehát nem számíthatók mindnyájan a nincstelenek közé. *Kassán* pl. 1828-ban a mesterek kb. 1,1%-a nem űzte iparát, az idősek aránya kb. 5,5%, az özvegyeké 2%.⁷⁸ Az utóbbiak aránya *Komáromban* is hasonló (2,72%).⁷⁹ Az idősek túlnyomó része ténylegesen visszavonult a mesterségtől. Az özvegyek pl. — utódok hiányában — csak úgy tudták folytatni iparukat, ha a céh nekik is juttatott legényeket. A támasz nélküli öregek, özvegyek, betegek stb. számára biztonságot elsősorban esetleges megtakarított pénzük vagy más ingóságuk, de főként ingatlanuk jelentett.

Több város adatai azt bizonyítják, hogy az 1828-at követő évtizedekben *erősödött* a kézművesek közötti *vagyoni differenciálódás*, s a mesterek nem csekély hányada pauper-sorba süllyedt. Székesfehérvárott pl. — a vizsgált időszaknál néhány évvel későbbi 1854. évi összesítés szerint — a 21 szűrszabó közül minden negyedik nincstelen, s ilyenféle megjegyzésekkel találkozunk: „szegény és igen öreg”, „szegény és házmesterként dolgozik”, „szintén szegény” stb. A 29 mesterből álló magyar szabó „céh” tagjainak kb. 20%-a nincstelen; van olyan, aki napszámból él, másik „mesterségét nem űzi és kórházban van”, hármat pl. a fia tart el, mert „több évek óta

⁷² „Classis haec asciaiorum . . . stabili labore in gremio destituetur, extraneum laborem querendo . . . imo ipsi extra gremium in qualitate sodalium laborant.” — A kőműveseket illetően: „Eademque de asciaariis tenet obsevatio”. OL Conscript. Regn. 1828. Kiszseben.

⁷³ „Hi omnes nullis . . . praerogativis aut beneficiis prae aliis civibus gaudent. Industria tamen sua ac speculatione opificium adjuvando vitam sustentant.” OL Conscript. Regn. 1828. Lőcse.

⁷⁴ „Omnes pistoros . . . medio anno solum opificium . . . exercent, aliis igitur diversis mediis necessaria vitae sustentandae procurare coacti sunt.” Uo.

⁷⁵ „Ob stagnantem vini (quem hi loci nobilitas exercet) quaestum vix tantum merentur ut se suosque saturare possint. . . illi, qui opificium soli tractant, juxta intellecta eorumdem lamenta ob defectum emtorum ardue . . . se suosque intertenant, fortunasque suas augendo non sunt, ac nisi uxores et proles manuum labore aliquid mereri conarentur ex opificio subsistere nequirent.” Uo.

⁷⁶ Pontosan 11,02%. Függelék X. tábla.

⁷⁷ Pontosan 9,7%. Függelék II. tábla.

⁷⁸ Függelék XIII. tábla.

⁷⁹ Függelék IX. tábla.

(!) az öregség és világtalanság miatt mesterségét nem űzheti”. A 42 takácsmester között szintén minden ötödik volt nincstelen, 2 pl. elszegényedett, öreg és beteg, ezért nem fizet adót; 6 nem dolgozik a mesterségben, 1 elszegényedett napszámos, 1 elszegényedett mester kőművesinasként (!) dolgozik, 1 anyjával van egy kereseten. A 8 posztósmester közül az egyik „szegény kolduló”.⁸⁰

Szegeden ugyancsak erőteljesebbé vált a vagyoni tagozódás az 1830—40-es években, amire elsősorban a *legényeknek a mesterek közti elosztásából* következett-hetünk. Az 1847. évi adatok szerint pl. 10 tímármester közül csupán 4-nek volt legénye, közülük egynek 6, másiknak 4, s két mesternek 2, ill. 1 legénye; 1 további mester legény nélkül működött, s inkább készbőrrrel kereskedett, 1 mester „legényül” dolgozott, végül 4-en nem folytatták iparukat. A 76 magyar szabó közül 32-nek egyáltalán nem volt legénye. A 92 fazekas mester csupán 15 legényen osztozkodott. A 31 szűrszabó közül 12 „nem űzi mesterségét”. A differenciálódás jól megfigyelhető a „német sarusoknál” is: egy mesternek 8, egy másiknak 6, további kettőnek 3—3 legénye volt, de hatan legény nélkül dolgoztak.⁸¹

A legújabb város-, ill. kézművesipar-történeti munkákban nem csupán a mesterek közötti vagyoni polarizálódás növekedésére, hanem a mesterek *vagyoni viszonyai és a foglalkoztatott legények száma közötti összefüggésre* is számos utalást találunk. A pesti szabóknál pl. 1822-ben a mesterek egyharmadának nem volt legénye, 1—5 legénye kb. 52%-uknak, 10-nél több legénye pedig összesen 8 mesternek, akik viszont az összes legény kb. $\frac{1}{3}$ -át foglalkoztatták.⁸² A 20 évvel későbbi adatok szerint a pesti szabóknak kb. a fele nem — ill. legény nélkül —, 35%-uk 1—5 legénnyel dolgozott; a legények 37%-át pedig olyan nagyobb, 10 legénynél többet foglalkoztató műhelyben alkalmazták, amely mindössze 18 mester (az összes szabó 4,43%-a) birtokában volt.⁸³ *Dóka Klára* adatai szerint *Pesten* a 19. század közepén az egyes iparágakban mesterenként *átlagosan 2 legényt* számíthatunk.⁸⁴ *Balázs Péter* ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy 1828—1848 között Győrött is növekedett az egy-két segédet alkalmazó szegényebb mesterek aránya, közöttük voltak olyanok is, akik kiszorultak a termelésből, vagy napszámos munkára, sőt valamilyen megvetett foglalkozás vállalására kényszerültek, a vagyonosabb mesterek viszont tovább erősödtek.⁸⁵

Tanulmányunk I. részében a mesterek és a legények egymáshoz viszonyított számarányát elemezve elsősorban azt vizsgáltuk, mely városokban haladta meg a mesterek száma a legényekét, ill. megfordítva a „munkavállalóké” a „munkaadóké”, s megállapítottuk, hogy a kevésbé fejlett iparú városokban — a mezővárosokhoz hasonlóan — a legények száma általában kevesebb —, a fejlettebbekben pedig magasabb volt a mesterekénél. A továbbiakban a legények és mesterek százalékos arányát *a mesterek vagyoni tagozódásának oldaláról* vizsgáljuk, tehát arra a kérdésre keressük a választ, mekkora volt a legények nélküli, ill. az 1, 2, 3 ill. több legénnyel

⁸⁰ FML Céhes összeírások (1854.) — Részletesebben: *Eperjessy, Székesfehérvár.*

⁸¹ CsML Céhiratok 181—1847. — Részletesebben: *Eperjessy, Szeged* 186—192.

⁸² *Dóka* 1979. 57. — Az 1—5 legényt alkalmazó mesterek száma a táblázat szerint 97, ami a mesterek 51,6%-át tette ki, tehát nem 83%-át, amint az a szövegben tévesen szerepel.

⁸³ *Uo.* 58.

⁸⁴ *Uo.* 80.

⁸⁵ *Balázs* 1980. 56—58.

dolgozó mesterek aránya az egyes városokban, ill. szakmákban. De föl kell hívnunk a figyelmet arra, hogy bármennyire is szoros az összefüggés a mesterek vagyoni állapota és az általuk alkalmazott legények száma között, nem minden esetben és nem szükségszerűen a több legényt foglalkoztató mesterek voltak a módosabbak. Az 1828. évi összeírás alkalmával pl. nem csupán a foglalkoztatott legények száma alapján sorolták be a mestereket az egyes adóosztályokba, hanem figyelembe vették az iparúzó szántóból, szőlőből stb. származó jövedelmét, a malom- és hajótulajdonból, a bormérésből, pálinkafőzésből, kereskedésből stb. származó hasznát is. Szegeden pl. az egyik 1 segéddel dolgozó asztalost a IV. osztályba sorolták, de nem elsősorban az iparból, hanem a 2 vízimalmából (50 Ft) és 22 pálinkafőző üstjéből (17 Ft) származó jövedelme alapján, és mint „IV. osztályú kereskedő” keményfával is üzletelt. Egy 8 segédet alkalmazó kőművest szintén IV. osztályúnak minősítették, egy 4 segédet foglalkoztatót viszont csupán V. osztályúnak, mert nem volt (vagy csak kevés) jövedelmük mesterségükön kívül, s iparukat is csak tavasztól őszig üzhették.⁸⁶ Az esetek *túlnyomó részében* azonban a szegényebb mestereket az egyedül vagy 1 legénnyel dolgozók között találjuk, a 3 vagy több segédet alkalmazók pedig a vagyonosabbak közé tartoztak.

Ha nem csupán városonként, hanem országos áttekintésben vizsgáljuk az egyedül, ill. legényekkel dolgozó mesterek arányát, akkor 1828-ban *Pest* (és Buda) *után* a rangsor élére *Pozsony* állítható, itt a nem dolgozó (11,02) és a legények nélküli (27,03) mesterek együttes aránya is a legalacsonyabb: 38,05%.⁸⁷ *Fehérvárott* valamivel több (40,03) az egyedül dolgozó mesterek aránya: 1 segédet 42,14%-uk alkalmazott, a 2—3 ill. több legényt foglalkoztatóké pedig együttesen 17,82%-ot tett ki.⁸⁸

Ezek az arányok a kézművesek fentebbiekben elemzett 3 főbb vagyoni kategóriájának (szegények, átlagos vagyonúak és módosak) felelnek meg más városokban is, mint pl. *Komáromban*, ahol az egyedül dolgozók az összes mester 40,45%-át; az 1 legényt foglalkoztatók 42,04%-ot, a 2—3 és több legényt alkalmazók pedig együttesen 17,5%-ot tettek ki.⁸⁹ *Esztergomban* nagyjából hasonló az egyedül dolgozó mesterek aránya (41,64); az 1 legényt foglalkoztatóké viszont magasabb (47,75%), a 2—3 ill. több legényt alkalmazók pedig alacsonyabb (10,61%), ami e város munkánk I. részében részletesebben bemutatott kézműipari viszonyainak felel meg.⁹⁰ Olyan fejlettebb iparú városokban viszont, mint pl. *Győrött* a pozsonyihoz, fehérvárihoz stb. hasonló a 2—3 ill. több legényt alkalmazó mesterek aránya (19,84%); egyedül 44,96%-uk dolgozott, 1 legénnyel pedig 35,21%.⁹¹ *Sopronban* a nem dolgozó és a legény nélküli mesterek együttes aránya ugyancsak nem érte el az 50%-ot.⁹²

⁸⁶ Conscript. 1828. Szeged. Részletesebben: *Eperjessy, Szeged.* 186—189.

⁸⁷ Függelék X. tábla.

⁸⁸ 2 legénnyel: 12,84%; 3-mal 2,72%, több legénnyel csupán 2,25%-uk rendelkezett. Függelék VII. tábla.

⁸⁹ 2 legénnyel: 13,18%; 3-mal 3,18%, és többel 1,14% dolgozott. Függelék IX. tábla.

⁹⁰ 2 legénnyel 7,43%; 3-mal 1,33%, többel 1,85% dolgozott. Függelék VIII. tábla.

⁹¹ 2 legénnyel 12,73%; 3-mal 3,31%, többel 3,8% dolgozott (Függelék V. tábla). Egy 1816. évi adat szerint pl. 85 varga közül 25-nek (29,41%) nem volt legénye, és 12 volt „igen szegény állapotban” (OL Ht. Dep. Civ. 1816/34/1).

⁹² Nem dolgozott 9,7%, legény nélkül működött 36,95%, összesen 46,65% (Függelék II. tábla).

A többi általunk vizsgált városban viszont a legény nélkül működő mesterek aránya 1828-ban meghaladta az 50%-ot. *Temesvárott* pl. a mesterek 54,36%-a dolgozott egyedül, 1 legénnyel 25,88%-uk, 2—3 ill. több legénnyel együttesen 19,76%. E fejlett iparú városban tehát a foglalkoztatott legények számát tekintve előrehaladott a polarizálódás; a kézművesek viszonylag jelentős része egyedül tevékenykedett, és kb. minden ötödik mesternek volt 2 vagy annál több legénye.⁹³ Az egyedül dolgozó mesterek aránya megközelítően ekkora (54,26%) egy másik népes, délvidéki ipari és kereskedelmi központban, *Újvidéken* is; az 1 legényt alkalmazóké viszont magasabb (28,1%), a 2—3 ill. több legénnyel rendelkezőké pedig valamivel alacsonyabb (14,14%) a temesvárinál.⁹⁴ Magas volt a legény nélkül tevékenykedő mesterek aránya (63,28%) pl. olyan, az iparon belüli munkamegosztást illetően kevésbé előrehaladott városban, mint *Szatmárnémetiben* is; az 1 legényt foglalkoztatóké 31,97%, a 2—3 ill. több legénnyel rendelkezőké pedig igen alacsony: az 5%-ot sem érte el.⁹⁵ A kis népességű dunántúli városokban szintén nagy az egyedül dolgozó mesterek és kicsiny a 2 ill. több legényt alkalmazók aránya.⁹⁶

Nem érdektelen annak vizsgálata, hogy az *egyes iparágakon* belül hogyan oszlott meg az egyedül dolgozó, ill. az 1, 2, 3 vagy több legényt alkalmazó mesterek aránya, ami ugyancsak szoros összefüggésben van a mesterek közötti vagyoni tagozódással, s egyben annak a mutatója is, melyek voltak azok a szakmák, amelyek kézművesei nagyobb számú munkaerő alkalmazásával a céhes kereteket meghaladó munkaszervezetet hoztak létre. Az 1848 előtti évtizedekben a magyarországi városokban elsősorban az *építőipar* volt az a kézműipari ágazat, ahol a legtöbb legényt foglalkoztatták. Amíg a többi szakmában elenyésző a 3 vagy több legényt alkalmazó mesterek aránya, addig ez a számarány az építőiparban a legmagasabb, még olyan városban is, mint pl. *Kőszegen*, ahol 1828-ban az ezen ágazathoz tartozó mesterek 14,58%-a foglalkoztatott 3 vagy annál több legényt. Köztük az egyik ácsnál 8, egy másikonál 20 legényt, az egyik tetőfedőnél 8 legényt találunk, az egyik kőműves 15, egy másik pl. 20 legényt alkalmazott.⁹⁷ Az iparilag ugyancsak kevésbé fejlett *Esztergomban* az építőiparon belül 16,66% volt a 3-nál több legényt alkalmazó mesterek aránya, az egyik ácsmester pl. 4, a másik 20 legényt foglalkoztatott, a 3 kőművesnél összesen 52 legényt dolgozott.⁹⁸ A *komarómi* építőiparban a mesterek 2%-a alkalmazott 3, és 8%-a

⁹³ 2 legénnyel 11,57%; 3-mal 4,42%, többel 3,77% dolgozott (Függelék XVIII. tábla).

⁹⁴ 2 legénnyel 9,88%, 3-mal 1,74%, többel 2,52% működött (Függelék XIX. tábla). — Az 1828. évi *aradi* összeírás szerint viszont, amely — amint az I. részben láttuk — a néhány évvel későbbi restaurációs összesítésekben szereplő mesterek csupán felét tartalmazza, az egyedül dolgozó mesterek aránya 60,8%; az 1 legényt alkalmazóké 32,56%, tehát magasabb, mint Újvidéken; a 2—3 és több legénnyel rendelkezőké pedig (6,64%) az említett várososnál alacsonyabb (Függelék XVI. tábla).

⁹⁵ 2 legénnyel dolgozott 3,43%; 3-mal 0,66%; 5-tel 0,26% és 6-tal szintén 0,26%; összesen 4,61% (Függelék XV. tábla).

⁹⁶ *Kismartonban* pl. az egyedül dolgozó mesterek aránya 52,02%, az 1 legényt foglalkoztatóké 31,76%; 2 legénnyel 15,54%; 3-mal 0,68% dolgozott (Függelék III. tábla). *Kőszegen* a mesterek 61,98%-a működött legény nélkül. 1 legénye 31,57%-uknak volt; 2 legénye 3,92%-nak, 3 vagy több 2,53%-nak, tehát együttesen csupán 6,45%-nak. (Függelék I. tábla.) A falusi színvonalon álló *Rusztion* a mesterek 78,57%-a dolgozott egyedül, 1 legénye csak 9,52%-nak volt, 1 inasa 2,38%-nak; 7,14%-uk pedig nem folytatott ipart (Függelék IV. tábla).

⁹⁷ Függelék I. tábla V.

⁹⁸ Függelék VIII. tábla V.

annál több legényt, itt is az ácsoknál (2 mesternél 10—10) és a kőműveseknél (2 mesternél 18 legény) volt a legnagyobb a segédek száma.⁹⁹ Hasonló volt ez a mutató olyan délföldi városokban is, mint pl. *Aradon*, ahol 1828-ban csupán a textiliparban találunk 3-nál több legényt foglalkoztató mestert (1,39%-os arányban), továbbá az építőiparban, ahol a 3 és az annál több legényt alkalmazó mesterek aránya egyaránt 3,7% (összesen 7,4%).¹⁰⁰ *Újvidéken* a bőr-, a textil- és a szolgáltatóiparban is voltak olyan mesterek, akik 3-nál több legényt foglalkoztattak (1,42%-os; 3,15%-os és 4,76%-os arányban), ezek száma és aránya azonban itt is az építőiparban a legmagasabb (12%).¹⁰¹ Nem kevésbé jellemzőek pl. a *debreceni* adatok, amelyek ugyancsak arra utalnak, hogy néhány, ezen iparágbeli mester több tucat legényt és inast foglalkoztattott. 1825-ben pl. 5 kőműves mesternek 65 legénye és 18 inasa, 1846-ban 9 kőművesnek 94 legénye és 21 inasa volt. Tekintélyes számú segéderőt alkalmaztak a magyar ácsok is, 1846-ban pl. 25 mesternél együttvéve 95 legény és inas talált munkaalkalmat.¹⁰²

Az építőipari ágazatban a „munkavállalók” száma *Pesten* volt a legnagyobb. A vizsgált időszaknál valamivel későbbi (1857. évi) adatok szerint 29 ácsmesternél 291 alkalmazott és további 57 „nem meghatározható jogviszonyú személy” —, és mindössze 5 kőművesmesternél 617 alkalmazott és 276 nem meghatározható jogviszonyú munkaerő dolgozott.¹⁰³

A *debreceni* kézműipar kutatója megkockáztatta azt a megállapítást, hogy 1848 előtt Debrecenben ez az iparág már „manufakturális jelleget” öltött.¹⁰⁴ Ha erről — a munkamegosztás hiánya vagy kezdetlegessége miatt — ténylegesen kevésbé beszélhetünk, hazai városaink egy részében az építőiparon belül a *tőkés jellegű kooperáció* kezdetleges formája a céhes szervezeten belül minden bizonnyal kialakult. A 10—20, olykor 50—60 legényt alkalmazó ács- és kőművesmesterek¹⁰⁵ olyan *vállalkozóknak tekinthetők*, akik tekintélyes vagyonnal rendelkeztek, az építkezéshez szükséges anyagok beszerzése, szállítása s nem kevésbé a legények bére jelentős pénzösszegek mozgósítását tette szükségessé még akkor is, ha az ács és kőműves stb. mesterség jellegénél fogva olyan időszakos szakmának tekinthető, amelyet többnyire $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ évig, tavasztól ősziig lehetett csupán folytatni. Természetesen a legényeket is csak ebben az időszakban foglalkoztatták, amint azt pl. a *szegei* ácsok és kőművesek 1847. évi összeírása is bizonyítja: „... a legények miután napszámra dolgoznak, a mesternél állandóan nincsenek. Ács legények vannak összesen 81(en) kőműveslegények 140(en). (Az ácsmesterek száma ekkor 4, a kőműveseké pedig 6 volt.)¹⁰⁶ Hasonlóképpen figyelemre méltó az a körülmény, hogy e szakmában a legkritikábban találunk egyedül,

⁹⁹ Függelék IX. tábla V.

¹⁰⁰ Függelék XVI. tábla IV. és V.

¹⁰¹ Függelék XIX. tábla.

¹⁰² *Komoróczy* 1973. 166.

¹⁰³ *Dóka* 1979. 55.

¹⁰⁴ *Komoróczy* 1973. uo.

¹⁰⁵ *Fehérvárott* pl. volt egy 67 legényt foglalkoztató kőművesmester, aki többek között 2 házzal és tekintélyes mezei gazdasággal rendelkezett. (OL Conscript. 1828.)

¹⁰⁶ Az ácsok és a kőművesek 1847. okt. 31-én kelt összeírásából. CSML céhíratok. 1814—1847.

vagy 1—2 legénnyel dolgozó mestert. A mesterjogot többnyire csupán néhány, átlagosan kettő-négy nagyobb tőkeerővel rendelkező mester sajátította ki magának egy-egy városban, akik nem engedtek maguk közé további versenytársakat.

Sokkal magasabb volt viszont az *egyedül dolgozók aránya más szakmákban*. A fentebb említett városok közül ez az arány pl. *Kőszegen* a bőr-, a fém- és a textiliparban a legnagyobb;¹⁰⁷ *Esztergomban* a textiliparban;¹⁰⁸ *Komáromban* a fém- és a textiliparban;¹⁰⁹ *Aradon* az „egyéb” iparágak között, továbbá az élelmiszer- és a fémiparban;¹¹⁰ *Újvidéken* a fémiparban és az „egyéb” iparágak között¹¹¹ volt a legmagasabb.

Az előbbi adatok több oldalról bizonyították a mesterek vagyoni állapota és az általuk alkalmazott legények száma közötti összefüggést. A több legényt foglalkoztatni tudó módosabbak számára a *megfelelő mennyiségű munkaerő* volt a föltétele a műhely virágzásának. A kisebb vagyonúak pedig csak akkor tudták eredményesen folytatni iparukat, ha időnként legényekhez jutottak. A városok jelentős részében tapasztalható *munkaerőhiány* így nem csekély gondot okozott a mestereknek. E munkaerőhiány alapvető oka — amint azt az I. fejezetben láttuk — az, hogy a legények száma sok helyütt kevesebb volt a mesterekénél. A mesterek éppen ezért mindent elkövettek a szükséges munkaerő biztosítására, gyakran annak fondorlatos magukhoz csábítására vagy maguknál tartására, s mindenütt oly nagy figyelmet fordítottak a legények szegődtetésének szabályozására. Nem egy esetben a *céhprivilegium megszerzésére* is azért szánták el magukat — nem csekély anyagi áldozat árán —, mert csak ennek birtokában juthattak legényekhez és inasokhoz, mint pl. (az ugyancsak az I. fejezetben említett) szatmárnémeti kőműves, ács és kőfaragó mesterek vagy a temesvári magyar szabók. Nem kevésbé jellemző példa a debreceni kalaposoké, akikről a városi céhkomisszárius 1811-ben akképpen tájékoztatta a városi tanácsot, hogy csak 50 legény dolgozik náluk, de „tavasszal és nyáron, mikor a vándorló legények bátran jöhetnek-mehetnek, 100-nál is több szokott náluk dolgozni. Ha . . . a *céhbeli privilegium nem léte nem akadályoztatná* (!), ezen népes és nagy vidékű városba sokkal több vándorló legények is eljőnének, s a mesterség nagy virágzásban lehetne.”¹¹² (Kiemelés tőlem — E. G.)

De nemcsak a debreceni kalaposoknak, hanem többek között a helybeli gubásoknak és a szappanosoknak is nagy gondot okozott a legények hiánya. A nevezett szakmák mesterei 1806-ban azzal az indokolással kérték fölmentést legényeik számára a kötelező vándorlás alól, hogy „felséges királyunk birodalmában” sehol sem készítenek „híresebb gubákat”, ill. olyan „különös fejér szappant”, mint a helybeli

¹⁰⁷ 72,48, 68,57 és 64,61%. Függelék I. tábla.

¹⁰⁸ 59,65%. Függelék VIII. tábla.

¹⁰⁹ 55,88 és 50%. Függelék IX. tábla.

¹¹⁰ 100, 70,98 és 70%. Függelék XVI. tábla.

¹¹¹ 73,75 és 63,64%. Függelék XIX. tábla.

¹¹² Jelenleg 26 inas tanul náluk, de mivel Debrecenben nincs kalapos céh, más városok céhes mesterei „az inaszteendőket még egyszer eltöltetik velük”. A debreceni mesterek ezért Selmezbányán, ahol ugyancsak két mester van a céhben, de azok „szabadító privilegiummal” rendelkeznek, kénytelenek inasikat „nagy költséggel” szegődtetni és felszabadítani. A selmeciek szabadítólevele ugyanis más városi céheknel „acceptáltatik” de „az itt való számos tanult mesterek csak Landmeistereknek tartatnak . . .” (OL Ht. Dep. Civ. 1811/5 sz. nélkül — A kalaposok 1817-ben nyerték el a kiváltságot. *Eperjessy* 1967. 230.)

gubacsapók és szappanosok. Ezért a debreceni legényeknek nincs szükségük arra, hogy ismereteiket *másutt* gyarapítsák.¹¹³ A gubás „céh”, továbbá a szappanosok és az illetékes szenátor határozottan állították, hogy e „fölmentés” hiányában sem akadályozták legényeik vándorútra kelését. A szatmárnémeti és a nagykárolyi gubás mesterek 1824. évi panasa azonban, hogy a debreceniek nem engedik hozzájuk legényeiket, valamint a debreceni mesterek azon megjegyzése, hogy újabban őket is kevésbé keresik föl a szatmári legények, valószínűvé teszi, hogy mind Debrecenben, mind Szatmárban ilyen módon is igyekeztek a mesterek magukhoz kötni a munkaerőt. Négy évvel korábban, 1820-ban a szatmárnémeti gubás „céh”¹¹⁴ is azzal a kéréssel fordult a felsőbbséghez, hogy az ő legényeiket is mentsék föl a vándorlás alól, részben azért, mert pl. Debrecenben egészen más módon üzik e mesterséget, részben azért, mert attól félnek, hogy a vándorlás alatt megromlanak fiaik erkölcsi, s ez a köznek is kárt okoz (!).¹¹⁵ Szatmárnémeti magisztrátusa is támogatta e kérést, arra hivatkozva, hogy Debrecenben is fölmentették a legényeket a vándorlás alól, s az azóta eltelt másfél évtized alatt csupán 53 „idegen legény” („extranei sodales”) jött a városba, s a 212 helybeli gubás mester a *legények hiánya miatt* nem képes a kívánt előrehaladást elérni mesterségében.¹¹⁶

Nem kevésbé sújtotta a legények hiánya az elesett mestereket vagy az özvegy mesterasszonyokat, akiknek a céh előjárói *elvben* kellett, hogy juttassanak legényeket, de a gyakorlatban ez nemegyszer elmaradt. Egy soproni kosárfonómester özvegye pl. azért kérte vándorúton lévő fiának haza bocsátását, mert a *ritkán jelentkező legények miatt* nem képes mesterségét folytatni.¹¹⁷ Egy győri csizmadiamester özvegye a legényszegődötetés miatt keveredett a céhhez vitába, azt panaszolva, hogy az általa Magyaróvárról Győrbe hozott legényt, akit ő „télien kitartott”, a céh ősszel, a csizmadia mesterségre „legkelendőbb időben” elvette tőle.¹¹⁸ A renitenskedő, a céh vezetőivel és a városi magisztrátussal szembekerülő mesterek ráncbaszedésének is egyik hathatós eszköze volt a legénytartás megtagadása, amint azt pl. egy komáromi csizmadia „hitesének” panasa is bizonyítja. A céh szerint a legény megvonásának az volt az oka, hogy az illető csizmadia mesterségét „igen gyéren vagy nem is folytatja”. A céh eljárásának igazi indoka azonban a szóban forgó iparos néhány évvel korábbi azon vádja lehetett, hogy mesterré való fölvételekor jelentős összegű (500 Ft-os!) „felesleges fizetések” kellett tennie; s a csizmadia e panaszával később a Kancelláriához fordult.¹¹⁹

¹¹³ „... Olyatén szappanosok és gubacsapók, mint a debreceniek ... sehol ... nem találhatnak ... vagy ha egy-két helyen ... ezeket ... a debreceni illetén nemű mesterekhez hasonlítani nem lehetne” (OL Ht. Dep. Civ. 1824/43/6.).

¹¹⁴ A gubások csak 1831-ben újították meg céhkiváltságukat. *Eperjessy* 1967. 248.

¹¹⁵ „... sodales contubernii ... potissimum proprii nostri filii, quorum dimissio nobis parentibus tanto acrior est, quod corruptio morum ... metuatur, etiam reipublicae maxima noxia ...” (OL Ht. Dep. Civ. 1820/42/4.).

¹¹⁶ „... ducenti et duodecim magistri ... ob defectum sodalium suum opificium haud cum optato progressu exercere possint ...” (uo. 1820/42/6). Az említetteken kívül pl. a *debreceni posztósok* is megakadályozták, hogy legényeik Szatmárnémetiben vállaljanak munkát (uo. 1821/42/11).

¹¹⁷ „... cordificibus sodalibus raro ... huc appellentibus opificium suum debite continuare nequiret”. (OL Ht. Dep. Civ. 1839/44/37).

¹¹⁸ Uo. 1837/26/17.

¹¹⁹ Uo. 1841/18/2.

A legények hiányával magyarázható, hogy a céhek miért mutatnak mindenütt oly nagy figyelmet a *szegődtetés szabályozására*. Olykor — mint pl. a kassai magyar szabók 1806-ban¹²⁰ — szabályzatukban is rögzítették, hogy a mesterek — a céhes gyakorlattól eltérően — *bárkivel*, akivel akarnak, *szabadon dolgoztathatnak*. Több helyen szabálytalanul bizonyítvány, azaz „elbocsátólevél” (Kundschaft) nélkül próbálkoztak legényt szerződtetni, mint pl. az aradi, a pécsi, a váci, a budai és a fehérvári kőművesek, amint azt a pesti kőművescéh 1807-ben a Helytartótanácsnál panaszolta.¹²¹ Ennek a szabálytalan gyakorlatnak az elhárítása céljából, s a legényekben szűkölködő mestereket támogatva kérte pl. Debrecen magisztrátusa a Helytartótanácsból, hirdessék ki az egész országban, minden tartományban és Erdélyben is, hogy a vándorlegényektől ne vegyék el Kundschaftjaikat, s ha azt netalán megtették volna, adják nekik vissza, amikor továbbvándorolnak, hogy *akárhol meglepedve*, vándorlásukról „bizonyosságot mutathassanak”.¹²²

Igen tanulságos *Fehérvár legnépesebb „céhének”*, a csizmadiáknak a több évtizedig húzódó erőfeszítése a legények szegődtetési rendjének szabályozására. A helybeli csizmadiáknál a mesterek száma minden összeírás alkalmával meghaladta a legényekét,¹²³ s mivel voltak 2—3 legényt tartó mesterek is, a mesterek túlnyomó része egyedül dolgozott. Az 1810-es évek végén Fehérvárott pl. az az általános szokás volt érvényben, hogy a legényeket egy évre szegődtették; s az atyamester tartozott azon örködni, hogy a rendelkezésre álló legényeket „sorban”, a legidősebb mestertől a legfiatalabbakig osszák el, előnyben részesítve az öregeket és a betegeket. Ezt a rendet a fiatalabb (iuniores) mesterek szerették volna a maguk javára megváltoztatni, mégpedig úgy, hogy meghatározatlan időre is lehessen legényt fogadni: „... minden igaz leveles legény (akinek Kundschaftja van), mesteremberénél maradhasson, míglen a gazdájának és cönekie (!) tetszeni fog”. A jelenlegi rendszer a kérelmezők szerint a *legények hiánya* miatt más városbeli, ill. a helyi versenytársaiknak kedvez: „... azon munkákat, amelyeket magunk tehetnénk, *jó cselédnek (!) hiányossága miatt* más városbeliek és az itt való német vargák tesznek, így mitőlünk a hasznot elhúzzák” — írják. Azzal is érvelnek, hogy a legények nem szívesen jönnek Fehérvárra, ahol a „sor szerint” az öregeknél nyaranta többnyire mezei munkával kell foglalkozniok.¹²⁴ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Mivel a fehérvári csizmadiák munkaerőgondjai nem oldódtak meg, az 1831. június 24-i tanácsulésen ismét foglalkoztak a legények szegődtetésével, ill. a mesterek azon újabb panaszával, hogy a legények a helytartótanácsi rendelet értelmében fél év után

¹²⁰ „... abban, kivel dolgoztasson valaki, senkinek is törvényt szabni nem lehet, úgy minden mesterembernek szabadságában fog állani mindennel, aki az ő szolgálatjával élni kíván, dolgozni...” (OL Ht. Dep. Civ. 1806/36 sz. nélkül.)

¹²¹ Uo. 1807/5/10.

¹²² Uo. 1808/5/66.

¹²³ 1828-ban 110 mestert és 109 legényt; 1835-ben 136 mestert és 128 legényt; 1841—42-ben 136 mestert és 134 legényt; 1845-ben 169 mestert és 160 legényt írtak össze (Függelék VII. tábla).

¹²⁴ „... jóra való legénység ... városunkba(n) nem marad ... , hogy sem az öregeknél soros legénnyé váljon, és az egész nyarat külső paraszti munkával töltsen ... , minálunk tanítványlegényeken kívül ritkán valamire való legény található ... , (de az ilyen is) esztendőnek elforgása után mint soros legény olyan mesterek által elragadtatik, akinél legkisebb gyakorlása sincsen, és azon felül paraszti munkával ... felségs rendelkezések ellen terhelhetik”. (OL Ht. Dep. Civ. 1819/7/28). Részletesebben: *Eperjessy, Székesfehérvár*.

otthagyják őket, éppen akkor, „... midőn gazdájuknak, azokat ekkorig haszon nélkül tartván, most reájok legnagyobb szükségek volna”. A városnak az a véleménye, hogy az „... érintett parancsolat által a legények el nem volnának tiltva, hogy egy műhelybe(n) fél esztendőn túl megmaradhassanak”. Ezért arra utasítják a céhbiztost, hogy hallgassa ki a mestereket, akik fél éven túl is szeretnék magukhoz kötni a legényeket. A magisztrátus arra is fölhívja a Helytartótanács figyelmét, hogy a mesterek nagyobb részének nincs legénye, vagy csak nagy áldozatokkal tudják azokat magukhoz csalogatni.¹²⁵

De nemcsak a csizmadiák küszködtek Fehérváron munkaerőgondokkal, hanem többek között a magyar vargák is. 1840-ben pl. az egyik magyar varga a legények „sorolásával” kapcsolatos „visszaélések” megszüntetéséért „esedezik”, s azért, hogy hagyják nála a tőle elvett legényt.¹²⁶ A német varga „céh” azonban ragaszkodott a vándorlegények „sor szerinti” elosztásához, amelyet egy tanácsi határozattal megszüntettek.¹²⁷

A szegedi céhes mesterek úgy vélekednek, azért nincs elegendő legényük, mert azokat a *konkurencia*, a kendertermelő parasztok *elcsábítják*, a kevés munkaerőnek pedig — a piac törvényei szerint — magas a bére, s ez a nagy nyersanyagárak mellett a késztermékek árát is előnytelenül befolyásolja. Érdeemes megszólaltatni magukat az érintett kötélverőmestereket, hogyan érzékelik *ők* az 1810-es évek elején a piaci törvényeket: „Kéntenítettünk — olvassuk a városi tanácshoz írt beadványukban — kész munkáinkat a kender drágaságához és a legények fölötte való béréhez alkalmaztatni”. A legények bérét — szerintük — a környékbeli parasztok (a kendertermelők és földolgozók) verik föl, azért kérik, „... tilalmaztasson a paraszt vagy kendert termesztő embereknek legényeinket elfoglalni, mert eők (!) hallhatatlan (!) 24 és 26 forint heti béren kívül étellel, itallal tartják, amelyet a mester nem adhat . . . Ha tovább is . . . legényeink a parasztnak engedtetnek, . . . a mester olyanokkal szűkölködven, . . . azt annyi bér mellett tartozik hízlalni, amennyi ennek tetszeni fog, ez ismét drágaságot szerez, mert *legény nem lévén*, a fölséges aerariumnak és a publikumnak munkáirul vagy le kell mondani, vagy . . . a parasztoktul legényeinket kétszerezett bér mellett magunkhoz hódítani, s ezen költséggel a *munka árát* (!) nagyobbítani . . .” (kiemelés tőlem — E. G.). A céhesek tehát nemcsak a piaci törvényeket, hanem az 1810-es évek elejének inflációs viszonyai közepette azokat a gazdasági erőket is jól érzékelik, amelyek — saját kifejezésükkel — a „munka árát” meghatározzák. Ezért kérik a várost, javasolja a Helytartótanácsnak, „országserte” tiltsák meg a „kender . . . (és) lentermesztők”-nek a legények fölfogadását, annál is inkább, mert ilyeneknél „csak a bácskai környéken több 120 legényeknél kint vagynak”.¹²⁸

A munkaerő biztosítása más szegedi céheknek is nagy gondot okozott. A csizmadiamesterek egy része pl. — föltehetőleg a vállalkozóbb szellemű fiatalabbak —

¹²⁵ „... in hac civitate tantus sodalium complexus haud solet fieri, quantum ratione magistrorum numeri requirunt, ut adeo complures magistrorum sodalibus penitus carere, alii vero illos et aliis locis non sine majoribus expensis sibi procurare cogentur . . .” (Uo. 1832/7/1.)

¹²⁶ Uo. 1840/6/10.

¹²⁷ Uo. 1846/6/29. Részletesebben l. *Eperjessy uo.*

¹²⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1811/5/49. l. még *Eperjessy, Szeged.*

a legények szerzésének új módját eszelte ki. Azért folyamodtak a Helytartótanácshoz, hogy „... más városokból legényeket minden tekintet nélkül hozathassanak”. A céh ez ellen egy 1802. évi városi végzésre hivatkozik, mely szerint „... a városból ... elköltözött legény csak előbbi gazdjához vagy azon mesterhez, kin éppen a sor vagyon, álhasson műhelybe”. Ez a régi rendszer tudja csak a céh szerint megakadályozni az „öregebb, érdemes mesterek, ügyefogyott özvegyek és nyomorult, segítségre várakozó mestertársaink(nak) a *gyakorolni szokott legénycsábítás*” miatti tönkremenését. A céh többségének s főként az öregebbek véleménye szerint az új rendszer különösen azért lenne káros, mert „... a csalfalkodó mester ügyes legényekkel fortély által boldogulna, ... (a) csendes, ügyefogyott mester soha jó ... legényre nem tehetne szert”. (Kiemelés tőlem — E. G.) Tehát továbbra is örködni kell — szerintük — a céhen belüli patriarchalis egyenlőség fönntmaradásán. A városi hatóság is egyetértett az 1802. évi végzés fönntartásával, s a céhvel összhangban kompromisszumot ajánlott.¹²⁹

A szegedi asztalosok „az egyenlőség” fönntartása érdekében az inasok számának 3 főben való maximálását fundálták ki. Azzal érveltek, kevés olyan műhely van a városban, ahol „folyvást 7 legények” dolgoznának. Háromnál több inas azért is felesleges, mert — ahogy ők írják — „... az illetén inasokat a mesterember vagy *külső gazdaságának* művelésére vagy pedig itthon a *Tiszára való járásért* avagy pénzért szokta felfogadni (pedig) ... kegyes céhbeli privilégiumunk által is parancsoltatik, hogy az inasok a mesterségen és a háznál előforduló munkákon kívül másra ne alkalmazzassanak, (ezért) köteleztetik a mester inasát a mesterségbe(n) oktatni”¹³⁰ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Sajátos változást mutat az elegendő mennyiségű munkaerőt ugyancsak nélkülöző *győri* csizmadiák¹³¹ szegődtetéssel kapcsolatos álláspontja az 1810 és az 1840-es évek közötti időszakban. Az 1813. évi győri árszabásban ugyanis még arról olvashatunk, hogy a legények gyakori változása „nem kevés hátramaradást okoz” a munkában, ezért kell a legénynek a műhelyben, ahová beállott, legalább fél évet eltöltenie.¹³² 1846-ban viszont Győr magisztrátusa pártolólág terjesztette föl a helybeli csizmadiák és 8 másik céh azon kérését, hogy az addig szokásban volt egyéves, ill. fél éves legényszerződötetést országosan töröljék el, és helyette a „hétszámra” történő szegődötetést vezessék be. A város véleménye szerint a hosszú szerződötetés a mesternek azért káros, mert „... felfogadván ... az ügyetlen legényt, ... hacsak mesterségét legény nélkül és így csökkentőleg üzni nem akarja, azon ügyetlent ... a kiszabott időnek lefolytaíg megtartani kéntelen ... mivel az alkalmazottak ... szerződésileg lebilincselve...” vannak. A hosszú időre történő szegődötetés megszüntetése a magisztrátus véleménye

¹²⁹ Uo. 1834/47/82.

¹³⁰ A városi tanács nem fogadta el az asztalosok indítványát, mert véleménye szerint az inasok száma sok egyéb tényezőtől, így főként a munka mennyiségétől függ, s ezért nem volna helyes számukat korlátozni („... numerus assumendorum tironum ... a circumstantiis temporum, opificii vel laborum quantitate dependens ... prudenter determinari non valeat ...”) (Uo. 1822/46/30.)

¹³¹ A csizmadiamesterek száma az 1822., az 1829., az 1836. és az 1846. évi restaurációs összeírásban meghaladta a legényekét. Függelék V. tábla.

¹³² *Szávay Gyula*: Győr. Győr, 1846. 246.

szerint azért is lesz üdvös, mert „... nemcsak a mesterek részéről történő csábításnak, hanem a legények által a mesterek kijátszására és károsítására ... megkérdendő felmondásaknak ...” is elejét veszi.¹³³

A mesterek fentebb bemutatott különböző vagyoni állapotú csoportjai *lakóhely szerint* is jól elkülöníthetők. A legtöbb legényt foglalkoztató, vagyonosabb mestereknek főként a *Belvárosban* voltak módos lakóházaik, ill. műhelyeik. Temesvárott pl. 1828-ban az összes mesternek csupán 21,72%-a lakott a Belvárosban, ezek alkalmazták viszont a legények 43,36%-át, a mesterek több mint 50%-a által lakott szerb gyárvárosban pedig a foglalkoztatott legények csupán 34,6%-át találjuk. A Belvárosban lakó 3 ácsmesternél 32 legény dolgozott, az itt élő 3 kőművesnél pedig 20 legény volt alkalmazásban, a szerb gyárvárosban pedig 1 ácsot találunk 3 legénnyel és 1 kőművest 20 legénnyel. Figyelemre méltó, hogy a szolgáltatóipar is elsősorban a temesvári belvárosra koncentrálódott, az itt élő 12 mesternél összesen 23 legény talált munkát, a többi 4 városrészben élő 8 mesternél pedig mindössze 8 legény.¹³⁴

A vagyonos, ill. a szegényebb iparúzők *városrészenkénti* tömörülése másutt is hasonló a temesvárihoz. Pécsen pl. 1828-ban az iparos mesterek közel 60%-a lakott a Belvárosban; az itt élő családfők több mint a fele (36,09%-a) foglalkozott iparral. E belvárosi mesterek voltak a legmódosabbak, s ők alkalmazták a legtöbb legényt, s itt a legkisebb (25,22%) az időszakos mesterek aránya is. A sokkal népesebb budai külvárosban a mestereknek csupán kb. 25%-a dolgozott; az itt élő családfők mindössze 16,25%-a foglalkozott iparral, ezeknek viszont kb. 44%-a volt időszakos mester.¹³⁵ Székesfehérvárott 1828-ban a legtöbb iparoslegényt és cselédet a két legvárosiasabb negyedben, a Belső és a Rácvárosban tartották. A Belsőváros családfőinek több mint a fele iparos, és majdnem valamennyien egész éven át dolgoztak.¹³⁶ Szegeden ugyanekkor a Felsővárosban és a Palánknak nevezett belvárosban volt a mesterek aránya a legmagasabb (33,49 ill. 32,85%), az ipar azonban elsősorban a Belsővárosban koncentrálódott, az itt lakó családfők kb. 35%-a üzött ipart, a legnagyobb lélekszámú és leginkább agrárjellegű Alsóvárosban viszont a családfőknek csupán 19%-a folytatott mesterséget. Az 1828. évi szegedi összeírás is választ ad arra a kérdésre, hogy melyik városrészben éltek a gazdagabb, ill. a szegényebb mesterek. Az előbbieket, köztük pl. a legmódosabbak közé tartozó hajósgazdákat a „superek”, továbbá az ún. „fisérek” (halászok), nagyfuvarosok, a gazdag tímárok, akiket a jeles szegedi kutató, *Bálint Sándor* oly szemléletesen mutat be,¹³⁷ főként a Felsővárosban és a Palánkban, a szegényebbek pedig elsősorban a

¹³³ A városi tanács 1846. okt. 9-i fölterjesztéséből (OL Ht. Dep. Civ. 1846/26/52). — *Balázs Péter* részletesen ismerteti a győri csizmadiáknak a városi tanácshoz intézett, a fentiekkel kapcsolatos beadványát, valamint azt, hogy a győriek tervezetüket a pozsonyi, a pécsi, a komáromi, az esztergomi, a soproni, a kőszegi stb. csizmadiákkal is egyeztetették, és utal arra, hogy a Helytartótanács e javaslatokat a céhszabályok felülvizsgálatára létrehozott bizottságához továbbította (i. m. 62—63.). — A kőszegi (stb.) csizmadiáknak a hetes szegődtetést támogató fölterjesztését a Baláznál említett helyen kívül l. még OL Ht. Dep. Civ. 1846/25/13. alatt is.

¹³⁴ Függelék XVIII. tábla.

¹³⁵ *Eperjessy, Pécs*. 254—255.

¹³⁶ *Pálffy* 1938. 238.

¹³⁷ *Bálint Sándor: Szeged városa*. Bp., 1959. 86.

Rókusnak nevezett városrészben laktak, ahol az összeíróbiztosok egy kivételével mindegyik kézművest az utolsó, V. adóosztályba soroltak.¹³⁸ Ugyancsak főként a Rókuson éltek pl. a juhászok és az ún. „cincárok” (birkavágó hentesek), továbbá azok a többnyire céhen kívüli szappanosok, akik a város határában gyűjtött sziksót használták föl a messze földön híres szegedi szappan készítésénél.¹³⁹ Győrött az iparosok jelentékeny része (kb. 42%) ugyancsak a belvárosban tömörült, az itt élő módos háztulajdonosok emeletes házában a házigazdán kívül olykor 6—8 lakásbérlet, a földszint utcai részén pedig üzleteket és műhelyeket találunk.¹⁴⁰

¹³⁸ OL Conscript. 1828. Szeged. Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*. 163., 188—189.

¹³⁹ *Bálint S. i. m.* 61—62.

¹⁴⁰ *Balázs* 1980. 96—98.

2. A KIVÁLTSÁGOS IPARÚZÓK STABILITÁSA ÉS MOBILITÁSA

Míg vagyoni helyzetük szerint a mestereket csupán három nagyobb csoportba sorolhatjuk, addig *társadalmi hovatartozásukat* s az azt kifejező jogi állapotukat illetőleg sokkal bonyolultabb volt a tagozódásuk. Ezért olyan *sokszínű* a városok társadalma, nem is említve egyelőre az önálló iparúzók mellett a legényeket — akikkel külön fejezetben kívánunk foglalkozni —, valamint a városok egyéb foglalkozást űző lakosait (pl. földművelők, szőlősgazdák, háztulajdonosok, napszámosok, kereskedők, értelmiségiek stb.). A mesterek között voltak céhes és céhen kívüli iparágat űzők, ezenkívül kontárok; törzsökös lakosok és más helyekről bevándoroltak; nem kevés számban akadtak soraikban nemesi származásúak, valamint „elbocsátott katonák” („dimissi milites”) stb. Megoszlottak nemzetiségük és vallásuk szerint is, külön csoportot alkotva pl. a rendi társadalomból kirekesztett zsidó iparúzók és kereskedők.

A városok lakossága — s azon belül az iparúzó elem — jogilag két nagy csoportra oszlott, *polgárokra* és *polgárjoggal nem rendelkezőkre*. Noha e jogi kategóriák *önmagukban* nem elégségesek a városok társadalmának megrajzolásához,¹ mivel az egyes csoportok tényleges súlyát nem (vagy nem minden esetben) fejezik ki, nem volna célszerű jelentőségüket alábecsülni, mivel a hozzájuk kapcsolódó gazdasági és társadalmi tényezőkkel együtt a maguk idejében nagyon is reális tartalmuk volt. A városok polgárjoggal rendelkező lakosai (akiket latin nyelvű forrásainkban *cives*-nek neveznek) jelentős kiváltságok birtokában voltak, pl. mentesek a vámoktól, bort mérhettek, városi hivatalokat viselhettek, 60 forinton felüli pöreiket a tárnoki vagy a személynöki székhez fellebbeztették stb.² Az iparúzó elem a városi polgárok között (továbbá az ún. „választott községben” — amint azzal munkánk III. részében foglalkozunk) különösen jelentős súllyal bírt, ezzel magyarázhatjuk, miért tudta oly hathatósan védelmezni érdekeit a városok túlnyomó részében versenytársaival szemben.

A vizsgált időszakban — az 1828. évi összeírás adatai szerint — a szabad királyi városokban élő *családfők* közül kb. minden *ötödik—harmadiknak volt polgárjoga*. Arányuk a *legmagasabb* pl. *Szegeden* és *Pécsen*t, ahol megközelítette a 40%-ot,³

¹ Vö. Bp. III. 391.

² A szabad királyi városok jogaira tételesen l. *Récsi Emil*: Magyarország közbjoga amint 1848-ig s 1848-ban fennállott. Bp., 1861. 309—312.

³ *Szegeden* 39,63%, *Pécsen* 39,40%, *Kisszebenben* 47,77%. — A százalékos arány kiszámításánál az 1828. évi összeírás általunk földolgozott állagain kívül a polgárjoggal rendelkezőknek *Tagányi Károly* összesítésében (T. K. 1896) található adatait vettük figyelembe, s ezeket a családfejeknek a munkánk I. részének 1. fejezetében közölt számához viszonyítottuk.

továbbá olyan felvidéki kisvárosban, mint *Kisszebenben*, ahol csaknem elérte az 50%-ot; a 30%-ot meghaladta pl. *Esztergomban*, *Kőszegen*, *Székesfehérvárott*, *Sopronban*, *Győrött* és *Lőcsén*;⁴ *Pozsonyban*, *Újvidéken*, *Debrecenben*, *Kassán* 20% fölött;⁵ *Szabadkán* és *Szatmárnémetiben* pl. 20% alatt volt.⁶ A kézművesipar vizsgálatánál egyáltalán nem elhanyagolható tényező, hogy a polgárjoggal rendelkezők között *legnagyobb számban és arányban a mesteremberek* találhatók. Ennek oka, hogy a mesterjogot a 18. század közepéig, ill. második feléig jobbra csak azok nyerhették el, akik előbb ingatlant és polgárjogot szereztek. Pesten pl. csak a századfordulótól kezdve alakult ki az a gyakorlat, hogy polgárjog nélkül is vettek föl a céhekbe mestereket.⁷ Az 1813. évi céhszabályzat XXI. cikkelye úgy intézkedett, hogy a mesterjogért folyamodónak elegendő „a helybéli tanácstul a polgári just kikérni, s ennek feltétel alatt megígértét a céhmesterrel . . . közleni”.⁸ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A 19. sz. elejétől kezdve tehát a mesterjog és polgárjog már nem volt azonos, de a mesterek jelentős részének volt polgárjoga. *Pesten* pl. az 1840-es években kb. 60%-uknak, *Budán* pedig 50%-uknak.⁹

Hogy mekkora volt a kézművesek aránya a polgárjoggal rendelkezők között, s a kézművesek milyen hányadának volt polgárjoga városainkban, erre a kérdésre az 1828. évi összeírás és az újonnan fölvelt polgároknak (neorecepti cives) a városi tisztújítások alkalmával készített névsorai és egyéb összeírások alapján válaszolhatunk. A polgárjoggal bíró családfelek között pl. *Székesfehérvárott* is a kézművesek szerepeltek a legnagyobb számmal 1828-ban, 930 cívis-ből 442 önálló iparosnak volt polgárjoga, részesedésük tehát 47,53%-a; az „östermelők” közül 350-nek (37,63%-nak), a kereskedők közül pedig 47-nek (kb. 5%). Ugyanakkor a kézművesmesterek 66,77%-a (662 iparos közül 442) rendelkezett ekkor polgárjoggal. A következő évtizedekben a polgárjoggal rendelkező iparúzó arányának növekedése figyelhető meg Fehérvárott. Az 1830 és 1836 között fölvelt 252 „új polgár” közül pl. 141, vagyis majdnem 56% volt kézműves és 13 (5,16%) kereskedő. Az iparúzó aránya — 56,57% — az újonnan fölvelt polgárok között az 1840-es években viszont alig valamivel több, mint az előző évtizedekben.¹⁰

Az újonnan fölvelt polgároknak a városi restauráció alkalmával készült névsorai egyéb fontos információkat is tartalmaznak, így a lakosság más csoportjaira, többek között a nemesekre és értelmiségiekre (honoratorok), nem különben azok nemzetiségére, vallására; az általuk befizetett polgárdíj összegére; származási helyükre, és pl. arra is, hogy felmenőiknek volt-e polgárjoga. Az 1830-as években pl. Fehérvárott az újpolgárok felmenői felénél valamivel nagyobb hányadának (50,79%) is volt polgárjoga, az iparúzókat illetően ez az arány ekkor csupán 38,89%.¹¹ Az 1840-es

⁴ Sorrendben: 35; 34,82; 34,27; 32,83; 31,94; 31,16%.

⁵ Sorrendben: 26,27; 23,27; 22,70; 20,51%.

⁶ 17,90 és 14,54%. — A legkevesebb *Temesvárott* (2,74%), ahol 1828-ban mindössze 84 (!) polgárjoggal bíró személyt írtak össze.

⁷ *Dóka* 1979. 107.

⁸ *Kassics* 111.

⁹ *Dóka* 1979. 107—110.

¹⁰ OL Conscript. 1828. Székesfehérvár. Vö. *Eperjessy, Fehérvár*.

¹¹ OL K. 1836/1/25. N° 3. „Consignatio civium . . . ab ultima restauratione . . . creatorum . . .”

években viszont jelentősen növekedett a „polgárfiak” („civis filii”) aránya az újpolgárok — (a fentebb említett 50,79%-ról 61,71%-ra) és még nagyobb mértékben (38,89%-ról 59%-ra) az iparúzők között.¹²

A polgárjogot nyert fehérvári iparúzők túlnyomó része pl. 1830-as években helybeli illetőségű, és csaknem kivétel nélkül magyar származású, kivéve 8 német és 2 „szláv” eredetűt. Az új polgárok között ekkor 18 (7,14%) volt *nemes*, közülük 4 üzött ipari foglalkozást,¹³ a honoráciorok száma 14, arányuk pedig 5,56%.¹⁴ Az 1840-es években a polgárjogot kapott nemesek száma 14-gyel gyarapodott,¹⁵ köztük 4 volt iparúző.

A polgárjoggal rendelkező iparúzők aránya a többi dunántúli városban is nagyjából a fehérvárihoz hasonlóan alakult. *Győrött* pl. az 1840-es évek második felében a „polgárok” 41%-a volt iparos és 15%-a kereskedő,¹⁶ az utóbbiak részesezése tehát e kereskedelmi szempontból oly fontos szerepet játszó városban jóval magasabb, mint Fehérvárott. Az 1826 és 1846 között polgárjogot szerettek közül a kézművesek aránya 44,05%, a kereskedőké 12,03 s az értelmiségieké 5,68%,¹⁷ a polgárjogot nyert kézműveseknek pedig 44,12%-a volt „polgár fia”.¹⁸ A *Balázs Péter* által közölt adatok alapján a győri iparúzők földrajzi mobilitása is megállapítható: 45,7%-uk győri illetőségű (közülük csupán 6 nem volt polgár fia); 9,2% Győr megyéből, 29,45%-uk más magyarországi helységekből, és 15,61%-uk külföldről származott.¹⁹ A polgárnak fölvetett iparosok és kereskedők túlnyomó többsége Győrött 6, ill. 12 Ft-os polgári taksát fizetett, a legnagyobb díjat, 50 Ft-ot a gazdálkodóknak kellett leróniok, ugyanannyit fizetett pl. egy Konstantinápolyból származó kereskedő is.²⁰ Ennyi volt akkor más városokban is a polgárdíj összege, s az iparosok általában az alacsonyabb, 6—12 Ft-os taksát fizették; a gazdálkodók, a gazdag kereskedők s a magasabb állású, vagyonosabb értelmiségiek (litterátusok) pedig az 50 Ft-osat.²¹ Ezt támasztja alá pl.

¹² 175 új polgár közül 99 volt iparúző. Ol Ht. Dep. Civ. 1847/6/3. N° 3.

¹³ L. a 10. jegyzetet. — Az 1828. évi összeírásakor 122 volt a nemesek száma, a családfőkhöz viszonyított aránya pedig 4,5%; az iparosok között 12 (1,8%) volt csupán nemes. Az 1830-as években fölvetett újpolgárok között 1 mágnást (gr. Zichy Jenő) is találunk.

¹⁴ Közülük 2 nótárius, 2 fiskális, 6 bírósági ülnök, 2 városi szenátor, 1—1 geometra és physicus.

¹⁵ Köztük volt pl. a megyés püspök is. — A polgárjogot szerzett honoráciorok között ekkor magasabb és alacsonyabb rangú városi tisztviselőket, továbbá kasznárt, gazdatisztet, tisztartót, „nemzeti oskolamester” stb. találunk.

¹⁶ *Balázs* 1980. 100. A szerző az 1846/47. évi adófükönyv alapján végezte számításait.

¹⁷ A fenti arányokat *Balázs* 1980. 103. lapján található táblázat alapján számítottuk. Idézett szerző közli az új polgárok jegyzékének az OL-ban található jelzeteit, az iratokat magunk is földolgoztuk. Az 1829 és 1831 között fölvetett újpolgárok jegyzékét az ott említett Kamarai Levéltáron kívül a Helytartótanács anyagában is megtaláljuk (Ol Ht. Dep. Civ. 1833/26/21).

¹⁸ E számításokat az 1829—1836, továbbá az 1841—1846 között fölvetett újpolgárok OL-ban található névsorai alapján végeztük.

¹⁹ *Balázs* 1980. 103. — A külföldi illetőségű iparúzők közül pl. 1829 és 1831 között 1—1 Bécsből és Karinthiából (OL K. 1833/15/11); 1831 és 1836 között Bécsből 2, alsó- és felső-ausztriai városokból 2, Stájerországból 1; Csehországból 3; Morvaországból 2; Triesztből 1; Poroszországból 3; Szászországból 1; Bajorországból 2; Lengyelországból és Oroszországból 1—1 származott (OL K. 1836/21/1). 1841 és 1846 között is főként az osztrák és a cseh örökös tartományokból érkeztek teszik ki a külföldiek többségét, de akadt németországi, „burkusországbeli” szlavóniai illetőségű is (Ol Ht. Dep. Civ. 1847/26/51).

²⁰ L. a 19. szám alatti levéltári jelzeteket!

²¹ A sok példa közül l. a *kassai* új polgárok névsorát: OL K. 1845/16/43.

Szatmárnémeti magisztrátusának 1842. évi fölterjesztése, amelyben a „földművelő osztályt” terhelő 50 konvenciós forintnak a kereskedők és a „mesteremberek” által fizetett 12 Ft-os polgárdíjra való leszállításáért folyamodott — *liberális elvekre* hivatkozva.²²

A győrinél nagyobb volt az újonnan polgárnak fölvett polgárfiak arányszáma azokban a dunántúli városokban, amelyekben a polgárjoggal rendelkező családfők részesedése is magasabb az átlagosnál. Így pl. *Pécssett* 1824 és 1828 között 102 új polgárt vettek föl, köztük 56 fölmenőjének is volt polgárjoga (arányuk 54,9%), az új polgárok között 72, vagyis kb. 70% volt iparúzó.²³ *Sopronban* az 1827 és 1831 között polgárjogot nyert 134 személy közül 77 (57,46%) volt iparúzó, az utóbbiak kb. 60%-a (59,74%) polgárnak a fia, és kb. 17%-uk (16,88%) külföldi származású.²⁴ *Kőszegen* az 1790-es évekhez viszonyítva az 1830-as években valamelyest növekedett az iparúzók részesedése az újonnan fölvett polgárok között. Az 1789 és 1793 között polgárjogot szerzett 81 személy közül 62 (76,54%) volt kézműves, köztük 10 (16,13%) nem magyarországi illetőségű, a kereskedők száma pedig 7 (8,64%).²⁵ Az 1839. évi restaurációs jelentés megfelelő mellékletében az 50 új polgár között 40 iparost (80%) és 3 kereskedőt (6%) számlálhatunk össze.²⁶ *Esztergomban* — mint fentebb említettük — a polgárjoggal rendelkező családfők részesedése szintén meghaladta a 30%-ot. Míg az 1819 és 1823 között fölvett 62 új polgár közül itt 32 (51,61%) volt iparúzó, és 20

²² „Haladó korunk a jogok kiegyenlítését tűzvén ki főirányul . . . nekünk is a polgárosodás eszméivel öszveforrt egyik óhajtatásunk városunk mennél (jobban) kiképzett lakosait a polgári jogokba(n) részeltetni.” — A Helytartótanács e kérelemről a Kamarát is értesíti („ . . . per ruricolis pro concivilitatis iure consequendo 50 florum CM. taxam, cum illa 12 florum CM a mercatoribus et opificibus fine solvenda exaequari. . .”) — A fölterjesztést a Kamara azon indoklással utasítja vissza, hogy a sz. kir. városokban mindenütt az előírt módon fizetik a taxát, így Szatmárral sem lehet kivételt tenni (Ol Ht. Dep. Civ. 1844/43/1). A 18. sz. végén egyébként alacsonyabb volt a fölvételi díj; az 1780-as években pl. *Szatmárnémetiben* 4, 6, ill. 12 Ft-ot fizettek, s az iparúzók a legalacsonyabb összeget (OL K. 1793/10/71). *Újvidéken* ekkor pl. 8, 12 Ft (uo. 1793/10/277), *Temesvároton* pedig 12 Ft volt a polgárdíj (uo. 1793/10/275). A bécsi Udvari Kamara az 1760-as években tett először kísérletet a polgártaxa országos rendezésére. *Kállay* 1972. 66—67.

²³ Az új polgárok között 14 (13,59%) nem magyarországi eredetű, köztük az osztrák, cseh örökös tartományokbeli és németországi származásúakon kívül 1 olaszországit és 1 franciát („gallus”) találunk (Consignatio . . . assumptorum civum liberae regiae civitatis V. ecclesiensis (Ol Ht. Dep. Civ. 1839/39/26).

²⁴ A kereskedők részesedése az új polgárok között 14,93% közülük négyen sertés- és ketten marhakereskedéssel foglalkoztak. Míg az iparúzók itt is 6 Ft-os taxát fizettek, addig a gazdálkodók és kupecsek 50 Ft-ot (Elenchus neoreceptorum civium liberae et regiae civitatis Soproniensis 18 octobris 1827 utpote ultimae restaurationis”) — 1832. április 24-i kelettel (OL K. 1832/28/16). — Az 1840-es években némileg csökkent az iparúzók aránya az új polgárok között: az 1842—1846 között fölvett 104 új polgár közül 56 (53,85%) volt iparúzó és 11 (10,58%) kereskedő Sopronban. Az iparosok között legnagyobb számmal a szabók, a posztások, a takácsok és a vargák szerepelnek. A kereskedők között 4 kalmárt, 4 főzelékárust, 2 vasárust és 1 sertéskereskedőt találunk. (Ol Ht. Dep. Civ. 1846/44/24.) — Az iparúzók új polgárok közötti részesedése *Kismartonban* is megközelítette a 60%-ot, az 1842 és 1847 között fölvett 32 polgár közül 19 volt iparos, továbbá 6 gazda, 2 háztulajdonos, 2 kertész (utóbbi 3 kategória együttesen 31,25%-kal részesedik), ezenkívül 2 honorácior és mindössze 1 kalmár. (OL K. 1847/21. sz. nélkül.)

²⁵ Az iparúzó új polgárok között legnagyobb számmal (13) a posztógyártók szerepelnek. A külföldi származásúak között ausztriaiak, németországiak, 2 „szláv” és 1 olasz található: A többieket magyarnak nevezik, túlnyomó részük azonban idegen (főleg német) nevű s magyarországi születésű (vagyis „hungarus”). (OL K. 1793/10/266).

²⁶ Specificatio neoreceptorum civium . . . Ginsiensium (Ol Ht. Dep. Civ. 1839/25/8).

(32,26%) földműves (ruricola), addig az 1839 és 1846 között polgárjogot nyert 180 személy közül 119 (66,11%) kézműves, közülük 14-et (11,76%) neveznek idegen nacióbélinek; a kereskedők aránya pedig 7,22%.²⁷

A felvidéki kis városokban ugyancsak kiemelkedően nagy volt a polgárjoggal bíró kézművescsaládfelek aránya, s még magasabb ezek részesedése az újonnan fölvetett polgárok között, mint pl. *Kisszebenben* és *Lőcsén*, ahol az 1830-as években az meghaladta a 80%-ot.²⁸

Az iparúzők aránya az új polgárok között az ország egyik iparilag legfejlettebb városában, *Pozsonyban* is magasabb volt 50%-nál 1830—1839 között, tehát 10 év alatt 526 új polgárt vettek föl, közülük 297 (56,46%) volt kézműves. Az utóbbiaknál a polgárfiak aránya (akik egyébként mindnyájan pozsonyiak) alig haladta meg az 50%-ot (51,18%), a polgárjoggal nem rendelkező helybeli szülőktől származó iparúző új polgárok részesedése pedig 5,72%. Pozsony nagy *vonzóerejével* magyarázható, hogy az átlagosnál *magasabb a máshonnan érkezők aránya* (43,10%). A magyarországi és erdélyi eredetűek ebből 15,15% (Erdélyből egyébként csak 2 kézműves származott); a „külfoniaiak” pedig együttesen kb. 28%, ebből a közeli az osztrák tartományokra 6,4%; Morvaországra, Csehországra és Sziléziára 10,1%, a német birodalomra 10,44%, Lengyelországra és Svájcra pedig 1,1% esett.²⁹

Kassán némileg magasabb volt az iparúzők részesedése az új polgárok között, mint Pozsonyban: 1835 és 1845 között, tehát 11 év alatt 386 személy nyerte el a polgárjogot, közöttük 236 (61,14%) a kézműves. Az utóbbi kategóriában kisebb volt a polgárfiak aránya (37,71%), mint Pozsonyban, a helybeli nem polgárfiaké pedig jóval magasabb (13,14%). Eszerint a kassai iparosztály *mobilitása erősebb* volt a pozsonyinál. A más országból származó iparúzők aránya azonban kisebb (13,14%), mint az osztrák és cseh-morva határnál fekvő Pozsonyban. Kassán viszont több olyan kézművest találunk, akik a közeli Lengyel- és Oroszországból, Bukovinából stb. érkeztek. Továbbá olyan rézművessel is találkozunk, aki Kassáról Brassóba költözött, e — bizonyára ritkán előforduló — üggyel a Helytartótanács és a Kancellária is foglalkozott.³⁰ A nem ipari foglalkozást űző új polgárok között valamivel kisebb a polgárfiak részesedése, mint a kézműveseknél e csoport tehát az utóbbinál is nyitottabb. Feltűnően magas a kereskedő foglalkozást űző új polgárok száma és

²⁷ A polgárjogot nyert iparúzők között legnagyobb számmal a csizmadiák (33), a szabók (20), a szücsök (7) és a molnárok szerepelnek. — A nemzetiség (natio) fogalmát itt is következtetlenül alkalmazták az összeíráskészítők, a „nem magyarok” között külföldieket, főleg osztrák és cseh tartományokból s a német birodalomból származó iparosokat, valamint Itáliából érkezett cukrászt, továbbá „tót” és 1 magyar nevű „jász” magyar szabót is találunk (OL Ht. Dep. Civ. 1824/45/21; 1847/45/36).

²⁸ *Kisszebenben* az 1832—36 között fölvetett 46 új polgár közül 39 (84,78%) kézműves, 5 (10,87%) honorácior, továbbá 1—1 nemes, ill. kereskedő. (Ht. Dep. Civ. 1828/17/6.) — *Lőcsén* az 1831—1837 között polgárjogot szerzett 78 személy közül 64 (82%) iparúző, 7 honorácior (8,97%), továbbá 2 gazdálkodó, 2 nemes, 2 egyéb és 1 kereskedő. (Uo. 1840/29/8.)

²⁹ A német birodalomból származó iparúzők megoszlása a következő volt: 9-en Bajorországból, 6-an Württembergből, 4-en Szászországból, 3-an Poroszországból, 1—1 Westfáliából, Thüringiából, Badenből, Hessenből, Würzburgból, és 4-en egyéb német városokból érkeztek (OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/77).

³⁰ OL Ht. 1846/16/71, 1846/16/75.

aránya (92, vagyis 23,83%).³¹ A litterátusok részesedése (akiket „tanultak”-nak nevez az összeírás) 7,25%, a többieké együttvéve³² 7,77%.

Debrecenben, ahol a polgárjoggal rendelkező családfők aránya kevéssel haladta meg 1828-ban a 20%-ot, az ipari foglalkozást űző új polgárok részesedése is viszonylag alacsony. Az 1828 és 1833 között fölvetett 337 új polgár többsége gazdálkodó volt, a polgárjogot nyertek között csupán 128 iparúzó (kb. 38%) és 27 kereskedőt (8%) találunk.³³

Szatmárnémetiben még kevesebb volt a polgárjoggal rendelkező családfők részesedése 1828-ban, közöttük viszont jóval nagyobb a kézművesek aránya, amint azt az 1841 és 1847 között fölvetett új polgárok jegyzéke is illusztrálja. Ez az összesítés 154 nevet tartalmaz; ebből azonban le kell vonnunk 13 díszpolgársággal megtisztelt személyt, köztük a reformkor oly jeles képviselőjét, mint pl. Széchenyi István, Batthyány Lajos, Teleki László, Eötvös József, Szentkirályi Móric, Szemere Bertalan, Pálóczy László, Bezerédj István, Beöthy Ödön stb. A maradék 141 új polgár közül 77 (54,61%) volt kézműves, 9 (6,38%) kereskedő és kocsmáros, 25 (17,73%) értelmiségi, 2 nemes.³⁴ Az iparúzók 6 kivételével mind magyarok és többségük (68,83%) református.³⁵ Szatmárnémetiben az 1790-es években is magas volt az iparúzók részesedése az új polgárok között; 87 polgárjogot nyert személy közül 71 (81,61%) a kézművesek száma (ill. aránya), a kereskedőké pedig 7 (9,86%). Az iparúzók 3 kivételével mindnyájan magyarok, 4 kivételével pedig reformátusok; a kereskedők között viszont csak 2-t tekintettek magyarnak.³⁶

Milyen volt a polgárjoggal rendelkező kézművesek aránya a nagy népességű *délvidéki szabad királyi városokban*, amelyekben a céhrendszer a 19. sz. elején érte el virágkorát? Az ország egyik legnagyobb lélekszámú városában, *Szabadkán* — mint fentebb említettük — viszonylag igen csekély volt a teljesjogú polgárok aránya. A polgárjogot nyert iparúzóké ennél is kevesebb, amint azt az 1834 és 1845 között, tehát

³¹ Köztük 83 quaestort, 7 mercatort, 1 „speculanst” és 1 kocsmárost találunk.

³² Köztük 6 nemes, 2 gróf, továbbá 8 „musicus”, 5 alsóbb rangú tisztviselő, 2 malombérlő, 1 kántor, 5 egyéb foglalkozású volt, és akadt még 1 Bécsből érkezett táncmester is.

³³ Az utóbbiak között 12 „kalmár”, 5 „kereskedő”, 4 „kupec” (egyik sertéskupec), 4 „kapadozó”, 1 „tractér” és 1 fűszeres volt (OL Ht. Dep. Civ. 1834/21/11).

³⁴ Az iparúzó újpolgárok között legnagyobb számmal a csizmadiák (15), a tímárok (10) és a gubakészítők (9) szerepelnek. — Az értelmiségiek között 6 ügyvéd, 2 ügyész, 2 mérnök, 1 orvos, 1 sebész, 2 lelkész, 1 megyei levéltárnok, 2 tanító, 2 „ingyenes író”, 1 írnok, 2 jegyző, 1 gazdatiszt, 1 orgonista és 1 nyugdíjas hadnagy (OL Ht. 1848/43/6). Kb. ekkora volt az 1829 és 1832, ill. 1832 és 1838 között fölvetett új polgárok között is az iparúzók aránya, a 9 év alatt polgárjogot nyert 91 személy közül 57 (62,64%) volt iparos és 6 (6,59%) kereskedő. Az 1832—1838 között fölvetett 56 új polgár túlnyomó részét magyarnak minősítették, kivéve 5 németet, 2 örményt (ezek kereskedők voltak), 2 szlávot (egyiküket Szenthutainak hívták és kassai származású volt), végül 1 valachus. (OL Ht. Dep. Civ. 1839/43/10, az 1829—1832 közötti időszakra l. uo. 1833/43/14.)

³⁵ A római katolikus iparúzók száma 14, köztük 10 magyar, 1 német, 1 lengyel, 1 „burkus” és 1 „tót”; a görög katolikusoké 6, mégpedig 5 magyar és 1 lengyel; a luteránusoké 4: 3 magyar és 1 német. — A reformátusok tehát mind magyarok voltak, és a 24 nem református közül is 18-at magyarnak minősítettek.

³⁶ A 4 nem református kézműves közül 3 római katolikus; utóbbiak között 2 „szláv” (mégpedig egy lengyel nevű kalapos és Talpas Gábor — vagyis magyar nevű — fésűs) és 1 magyar; a negyedik pedig lutheránus, nemzetiségére nézve német. — Az 5 nem magyarnak minősített kereskedő közül 3 örmény és 2 római katolikus, 2 „oláh” és görög katolikus (OL K. 1793/10/71).

11 év alatt polgárjogot szerzett családfők jegyzéke is tanúsítja: 681 új polgár közül csupán 75, tehát kb. 11% kézműves, továbbá 5 (0,73%) kereskedő, 18 (2,64%) nemes, 31 (4,55%) honorációr. A polgárjogot nyert családfők döntő többsége eszerint a földművelők közül került ki Szabadkán. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy itt az *ipari foglalkozást űző újpolgárok túlnyomó része* — 85,33%-a — más városokkal ellentétben *nem volt polgár fia*. Szabadka viszonylag csekély számú kézműveseleme tehát — a mezővárosokhoz hasonlóan — jórészt nem a kiváltságosok, ill. a helybeliek közül rekrutálódott, az 5 kereskedéssel foglalkozó új polgár közül is csupán egyetlenegy fölmenőjének volt polgárjoga.³⁷

Újvidéken az 1790-es évektől az 1840-es évekig követhetjük nyomon az újpolgárok és köztük az iparúzó elem arányának alakulását. Itt az iparúzók részesedése a polgárjogban az 1790-es években is jóval nagyobb volt, mint Szabadkán; az 1790—1793 között fölvelt 134 új polgár közül 72 (57,73%) kézműves, döntő többségük nem magyar nemzetiségű, a magyarok száma csupán 7 (9,72%), de ezek sem mind magyar nevűek.³⁸ Az 1838 és 1843 években polgárjogot nyert 155 személy között viszont csupán 66 iparost (42,58%) s 26 kereskedőt (16,77%) — utóbbiak közül 8 „spekuláns”-t — számolhatunk össze. A szabadkainál (ott 14,67%) ugyan nagyobb, a városok többségéhez képest viszont Újvidéken is alacsony volt az olyan kézművességgel foglalkozó új polgárok aránya — kb. 35% —, akiknek a szülei is polgárjoggal rendelkeztek, a 26 kereskedő új polgár közül is csupán 8 (30,77%) volt polgárnak a fia. A kézművesek nemzetiségének meghatározásánál az összeírók itt is a magyarországi származást vették alapul, néhány szerb és „osztrák” kivételével csaknem mindegyik iparost magyarnak minősítették. Pedig a görögkeleti vallásúak — arányuk 34,85% — minden bizonnyal nem voltak magyarok, s az 59,09%-ukat kitevő római katolikusok, valamint 6,06%-ukat képviselő luteránusok között is szép számmal akadhattak németek és más nemzetiségűek.³⁹

A Délvidék egyik legjelentősebb ipari és kereskedelmi centrumában, *Temesvárott* már az 1790-es évek elején is magas volt a polgárjogot nyert kézművesek számaránya: 75 új polgár közül 47 — 62,66% — folytatott ipari tevékenységet, kereskedő pedig 11 (14,66%) volt. Figyelemre méltó az iparúzók nemzetiségi megoszlása is: magyar csupán 3; legnagyobb számmal (27) a németek szerepeltek, volt még 11 „bánáti” (nemzetiségi megjelölés nélkül), 2 „illír”, továbbá 1—1 morva, „oláh”, szlavóniai és görög.⁴⁰ Az iparúzó új polgárok aránya közel 50 évvel később is csaknem ugyanennyi; az 1833 és 1844 közti 12 év alatt polgárjogot nyert 269 családfő közül 167 — 62,08% — volt kézműves; az összeírás sajnos nem tüntette föl, hogy kik voltak közöttük polgárfiak. A nemzetiségi hovatartozás megjelölése itt sem megbízható, mert 11 cseh kivételével mindegyik iparúzót (föltehetően az összes Magyarországon születettet)

³⁷ *Consignatio civium in libera regia civitate Mariatheresiopoli ab anno 1839 usque 21. junii 1845 receptorum.* OL K. 1846/26/8.

³⁸ OL K. 1793/10/277.

³⁹ Verzeichniss von 8-ten Oktober 1838 in der königlichen Freistadt Neusatz in Eid und Pflicht aufgenommenen Bürgern. OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.

⁴⁰ A kereskedők között 5 „bánáti”; 2—2 makedón és illír; 1—1 török és német. — *Consignatio neoreceptorum civium liberae regiaeque civitatis Temesvariensis pro anno 1793.* OL K. 1793/10/275.

magyarnak minősítették. Vallásukat tekintve túlnyomó többségük (68,86%) római katolikus, közöttük és főként az 52 (31,14%) görögkeleti iparúzó között itt is nagy számmal lehettek képviselve más nemzetiségűek.⁴¹

A szabad királyi városok átlaga körül mozgott az ipari foglalkozást folytató új polgárok aránya Dél-Magyarország egyik legjelentősebb szabad királyi városában, Szegeden. Az 1813 és 1819 között polgárjogot nyert 302 személy közül 163 — 53,97% — volt iparúzó, és 30 — 9,93% — kereskedő.⁴² 1826 és 1830 között 184-en kaptak polgárjogot, köztük 110 kézműves — 59,78% —, és 19 kereskedő — 10,32%. Az iparosok közötti *intergenerációs mobilitás* Szegeden is tapasztalható *csékely voltát* mutatja, hogy a polgárjogot nyertek közel felének (48,18%-nak) az apja is rendelkezett polgárjoggal. A polgárnak fölvelt kereskedőknél viszont ez az arány csak 36,84% volt.⁴³ Az 1830 és 1833 közt újonnan fölvelt polgárok között némileg kisebb a kézművesek aránya; 272 új polgár közül 126, azaz 46,32% volt iparúzó.⁴⁴

Hogy valaki a polgárjogot elnyerhesse, szigorú anyagi, származási, erkölcsi stb. követelményeknek kellett eleget tgyen — más városokhoz hasonlóan — Szegeden is, ahol — az általános gyakorlatnak megfelelően — a belső tanács magának tartotta fön a polgárok soraiba való beiktatásnak a jogát, a választott község pedig igyekezett befolyását erre is kiterjeszteni. (E testületeknek a kézművesiparral való kapcsolatával munkánk III. részében foglalkozunk.) A szegedi választott község 1826-ban pl. panaszt tett a Helytartótanácsnál, hogy „esméretlenek, alább való sorsú érdemtelenek is a polgárság közé bevételődnek . . . , akik városunkba alig szivárkoztak, következőleg még idegenek . . . , szószóló urunk ellentmondása mellett . . . beiktatván . . .” Miután a Helytartótanács ismételten kikérte ez ügyben a „legfelsőbb hely” véleményét, 1839. évi leiratában megerősítette a magisztrátus addigi jogkörét, de a tanácsnak meghagyta, hogy hallgassák meg „az esedező utcájában lakó előkelőbb és szomszéd választott polgárokat is, (és) mindenkor szoros vizsgálat tétessen . . .” e fontos kérdésben.⁴⁵ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

A szegedi törzsökös polgárság gondosan ügyelt arra, hogy sem „alulról” sem „felülről” ne kerülhessenek illetéktelenek soraik közé. Az egyik zupplikánst pl. azzal utasították el, hogy túlságosan megnőtt a „kurta kocsmák” száma a városban, s mint ismeretes, „. . . a polgári joggal a bormérési jus is öszve kapcsolva lenne . . .” Mintegy 12 évig sikerült húzni-halasztani *nemes Zsemberi József* kérésének teljesítését, amelyet a vármegye is támogatott, s a folyamodvány ismételten megjárta Budát és Bécsét. Pedig a kérelmező apja 23 éve volt városi polgár, s emellett „nem megvethető jószágokkal” is rendelkezett. 1826-ban még is azzal az indokolással utasították vissza a

⁴¹ Verzeichniss der neu aufgenommenen Bürger in der königlichen Freistadt Temesvár . . . OL K. 1844/48/44.

⁴² Tabella neoreceptorum civium in l. r. civitate Szegediensi . . . — Az új polgárok túlnyomó része magyar, 71 — 23,5% — kivételével. A nem magyarok a „rácok”, a szlávok (?), a csehek, az illírek, a németek, a bajorok és a románok között oszlottak meg, a legtöbb rác a kereskedők között volt. OL Ht. Dep. Civ. 1821/46/21.

⁴³ OL K. 1832/32/50.

⁴⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1834/47/3.

⁴⁵ Uo. 1839/47/44. L. még *Eperjessy, Szeged*. 196—198.

folyamodót, hogy „se mestersége, se háza” nincsen, s csak a „legfelsőbb hely” döntésének eleget téve iktatták be 1838-ban a polgárok közé.⁴⁶

Szegeden érvényben volt pl. az a gyakorlat is, hogy csak olyan személyeket vettek föl, polgárnak, akik beszerezték a *polgárórság* egyenruháját, és jártasságot szereztek a fegyverforgatásban.⁴⁷ E követelménnyel másutt, pl. Esztergomban is találkozunk, ahol a helybeli csizmadia céh csupán olyanokat volt hajlandó fölvenni a mesterek sorába, akiknek volt egyenruhája. A magisztrátushoz írt 1819. évi folyamodványukban erről a következőket olvashatjuk: „... fölsőbb parancsolatok szerint csak ingatlan jószág birtokos ... polgárok vétetődhetnek a polgári katonaság közé ... s amíg a város ... a kegyelmesen rendelt polgári katonaság kötelességeitől ... föl nem oldoztatott volna, az magyar egyforma öltetű század pedig igen kifogyna, ezentúl céhünkbe más ... egy sem vétetődjön be, mint (aki) ... ezen századnak uniformisát magának megszerzendí ...” A magisztrátus megjegyzés nélkül terjesztette föl e kérést, a Helytartótanács pedig azt, mint a céhszabályok szellemével ellenkezőt, visszautasította.⁴⁸

Amikor pl. a komáromi asztalosok azért folyamodtak, hogy az „egyenruha megszerzésének kötelezettsége nélkül”⁴⁹ nyerhessék el a polgárságot, a városi tanács arról tájékoztatta a felsőbbiséget, hogy e jogot csak azoknak szokták megadni, akik az egyenruhát is megszerzik, s azt ünnepélyes alkalmakkor viselik.

Mint „polgár és polgárkatoná” kért mesterjogot pl. Debreceni József debreceni csizmadialegény is, aki a városi tanácshoz írt folyamodványában a következőkre hivatkozott: „két esztendővel ezelőtt a polgárkatonák közé ... felvételtem ... mint házzal bíró gazda két esztendővel ezelőtt concivitáltattam ... a csizmadiamesterséget ... atyámnál tanulván ...”⁵⁰

Az idegenből jöttek számára a polgárjog megszerzésének elengedhetetlen föltétele volt, hogy mindenekelőtt elnyerjék a *letelepedési engedélyt* (incolatus). Egy korábban Pápán dolgozó köszőrüsmester pl., aki Győrött szándékozott letelepedni, volt földesurának tisztartójától, gróf Esterházy Miklós császári királyi kamarás „önagységának Tata, Gesztes, Pápa, Ugod és Devecser várak és uradalmak örökös földesurának ... praefectusától” hozott ajánlólevéllel kívánt nyomatékot adni kérelmének.⁵¹ De a városi hatóságok nagyon is megfontolták az engedély megadását, még olyan városban is, mint pl. Aradon, amely nem régen nyerte a szabad királyi rangot. Arad magisztrátusa pl. 1843. évi fölterjesztésében ragaszkodott ahhoz, hogy csak azzal a föltétellel adják ki egy mesterségért folyamodó asztalosnak a remeket, ha az előbb megszerezte a lakhatási jogot.⁵²

A polgárjog megadását még szigorúbb föltételekhez kötötték, különösen az *idegeneknél*. Egy mester- és polgárjogért folyamodó, Ausztriából származó német vargalegényt pl. a pozsonyi magisztrátus azért utasított el, mert vándorkönyvével nem

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Reizner III. 44.

⁴⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1820/44/2.

⁴⁹ „... absque obligatione vestitum uniformorum comparandi ...” Uo. 1822/17/6.

⁵⁰ Uo. 1820/20/25.

⁵¹ Uo. 1817/34/27.

⁵² Uo. 1843/7/30.

tudta bizonyítani, hogy joga van az örökös tartományokon kívül is munkát végezni, s mesterségbeli tudásáról sem adott elegendő bizonyítást.⁵³ Egy polgárjogot kérelmező újvidéki kertészlegényt viszont fiatalsága és „tapasztalatlansága” miatt utasítottak el, továbbá azért, mert kocsmáltatással kíván foglalkozni, „amely a városban kirekesztőleg a polgárok üzletéhez tartozik”.⁵⁴

Az előbbieket az bizonyítja, hogy szabad királyi városainkban a polgárjogot az idegenből jött iparűzőknek sokkal nehezebb volt elnyerniük, mint a többnyire „hazafinak” nevezett helybelieknek, a „*törzsökös*” polgárok leszármazottainak. A továbbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy e városokban a *mesterség* is többnyire a *családon belül*, főként apáról fiúra vagy a mester lányát, özvegyét elvevő legényre hagyományozódott. A szabad királyi városi kézművesek között az *intergenerációs mobilitás* mértéke ezért jóval *alacsonyabb volt, mint a mezővárosokban és különösen a falvakban*, ahol a mesterek jóval nagyobb hányada érkezett a mezőgazdaságból.⁵⁵ A kézműveselem mobilitásának ez a csekély volta a magyarázata a szabad királyi városi céheket jellemző bezárkózásnak, „*családi hitbizomány*nak”⁵⁶ és *konzervatív szellemnek*.

Arra, hogy a mesterség főként a családban öröklődött, a történeti irodalomban is számos utalást találunk,⁵⁷ de statisztikai módszerekkel is bizonyíthatnánk pl. a legkülönbözőbb városokból származó vándorlás alóli fölmentések százai alapján, amelyek túlnyomórészt olyanoktól származnak, akiknek szülei, olykor nagyszülei vagy oldalági rokonai maguk is mesterek, özvegy mesterasszonyok voltak, és sokszor polgárjoggal is rendelkeztek.⁵⁸ Mivel e kérdés részletes elemzése külön tanulmány tárgya lehetne, jelen összefüggésben meg kell elégednünk néhány, a hajdani kézművesek mindennapi életéből vett példával. Érdeemes megszólaltatni magukat az érdekelteket is, mint pl. a mesterségért folyamodó Miklós János *komáromi* halászegényt, akinek az apja is halász volt: „Fiatalabb lévén — olvassuk a szupplikáns kérvényében — *édesatyám mellett* töltöttem . . . el üdömet az halászatnak megtanulásában . . .” Később a maga és „egyebeknek hálójával” hozzáfogott a halászathoz, de nem tudott abból megélni, ráadásul egy többgyermekes özvegyet is feleségül vett. Majd „a tekéntetes Nemes magistrátustól kikérvén a *polgárságot* . . . feleséges és gyermekes, contributiót fizető esküdt polgár lévén, és emellett a *bormérést* is követvén, de mivel sem egyedül . . . a bor mérésből, sem pedig különösen az nyomorult halászatból . . . el nem élhetnék, . . . e kettőt összekapcsolni . . . kívánván, egyszersmind (az) ide való halász céhben (!) magamat mesterembernek béiktatni óhajtanám.”⁵⁹ (Kiemelés tőlem — E. G.) Komáromban maradván különösen a helyi molnárcéhben találunk számos példát arra, hogy a kérelmezők apjuk mesterségét

⁵³ Uo. 1846/38/99.

⁵⁴ Uo. 1842/34/11.

⁵⁵ Vö. *Eperjessy* 1977. 37—41. — *Uő*: Pécs. 269.

⁵⁶ *Eperjessy* 1967. 109.

⁵⁷ Így volt ez pl. *Szegeden* a legtöbb mesterségnél, inkább csak a csizmiadiák között akadtak olyanok, akik fiukat papnak, prókátornak szánták (*Reizner* III. 470). — Debrecen nonográfusa is kiemeli a helybeli céhek „*immobilitását*”. *Komoróczy* 1974. 157.

⁵⁸ Vö.: pl. *Eperjessy*, Pécs. 269.

⁵⁹ Az érvelés mind a várost, mind a Helytartótanácsot meggyőzte, s elnyerte a mesterjogot (OL Ht. Dep. Civ. 1819/17/24).

kívánják folytatni, amit — többek között — a jelentősebb értéket képviselő malomtulajdon fenntartásának igénye is indokolt. A vándorlás alóli fölmentésért folyamodó Csallány János molnárlegény, maga is molnármeister fia, apjának 1 és 3 fertály malma van, továbbá háza és más jószágai.⁶⁰ Ifjú Rózsa Pál molnárlegény apjának 1 és 1/2 malma van, de abból szelütése miatt egy részt már el kellett adjon, ezért kéri fia fölmentését.⁶¹ Varjú József molnárlegény apjának egy polgári telken épült háza, és egy egész malomból álló gazdasága volt, apja beteg lett, és még „neveletlen testvérei” is vannak, haza kell tehát térnie, hogy átvegye a gazdaságot.⁶² Németh Ignác molnárlegény apjának csupán „csekély gazdasága” van, de már elérte a 66 esztendő, és fiára kell hagynia a gazdaságot.⁶³ Csejtei János molnárlegénynek azért kell hazatérnie a vándorlásból, mert szülei elhaltak, apjától egy malom maradt rá, amit vezetnie kell.⁶⁴ Bakódi János molnárlegény azzal támasztja alá a magisztrátushoz írt kérelmét, hogy „minden ágon lévői ezen Nagyságos városnak terheit viselő hív polgárjai voltak”.⁶⁵ Tóth János molnárlegény ugyan nem helybeli lakos, de a céh igazolja, hogy van egy fertály malma, s a „böcsületes legény . . . jámborul viselte magát . . . s ez felett (!) meghalálozott mestere özvegyének s árváinak műhelyében s hasznára munkálkodni . . . kíván”. (Kiemelés tőlem — E. G.)⁶⁶

Olyan városban is főleg a családon belül öröklődött a mesterség, ahol viszonylag kisebb volt a polgárjoggal rendelkezők s azon belül az iparúzők aránya, mint pl. *Debrecenben*. Veres István fazekaslegénynek pl. az apja „polgár és fazekasmeister volt ezen nemes városban” — olvashatjuk a céhbiztos jelentésében —, anyja „mint polgár özvegye házzal és szőlővel bíró tulajdonos, minden előforduló terheket viselni s a quartélyos katonákat tartani” köteles; a legény pedig a fazekascéhben, mint nótárius és mint „dékány híven munkállódott”.⁶⁷ A mészároscéh jelentése szerint öreg Jóna Mihály „debrecenyi polgár és mészáros mester”-nek „mind mezei gazdaságát, mind

⁶⁰ Uo. 1816/41/8.

⁶¹ Uo. 1819/17/7.

⁶² Uo. 1834/18/16.

⁶³ Uo. 1836/18/16.

⁶⁴ Uo. 1836/18/17.

⁶⁵ Uo. 1816/41/16.

⁶⁶ 1817/41/19. — A vándorlás alóli fölmentésre irányuló kérelmek alapján csupán a *komáromi molnárcehben* a következő legényekről tudjuk, hogy apjuk mesterségét vitték tovább: Balázi István (uo. 1818/41/15); Varjú József, akinek az apja céhmeister volt, valószínűleg rokona a 62. jegyzetben említett azonos nevű molnárlegénynek (uo. 1824/18/8 és 29); Csallány József föltehetően rokona a 60. jegyzetben szereplőnek (uo. 1825/18/10); Solti Dániel (uo. 1832/18/10); Varjú János (l. fentebb a család többi molnármeisterséggel foglalkozó tagját (uo. 1835/18/4); Prágai Mihály, akinek az apja a molnárkodással felhagyva „hajózással foglalatkosodik” (uo. 1836/18/16); Kis József (uo. 1842/18/1); Prágai Ferenc, akinek testvére is molnár (uo. 1843/18/7); Kotten István (uo. 1847/18/34). — A komáromi *halászcéhben* többek között pl. Kántor Ferenc (uo. 1822/17/10); Tuba Sámuel (uo. 1825/18/12, 14); Tóth János (uo. 1827/17/8); Garay András, aki apja „végrendelése szerint a mesterséghez tartozó eszközöket átalvette. . .” (uo. 1835/18/12); Török István (uo. 1838/18/3); Suba Samu (uo. 1843/18/14); ifj. Galambos István (uo. 1846/18/8) folytatta apja mesterségét, Tuba Lajos ugyancsak halászmester apjának „mesterségéhez tartozó eszközei és a haszonbérleti tavainak halászata özvegy mostoha anyjára maradtak” (uo. 1845/18/5). Több ilyenrel találkozunk a mészárosok, a fazekasok, a vargák, az asztalosok, a festők, a takácsok stb. között is; Üveges Mihály polgár és „arany s ezüstművész mester” pl. mostohafiának a fölmentéséért folyamodott (uo. 1844/18/21) stb.

⁶⁷ Uo. 1813/25/9.

... mesterségét” fia kívánja továbbfolytatni.⁶⁸ Szabó József csizmadialegény apjának, aki polgár és szintén csizmadia, háza van és szőleje két helyen, a legény testvére is csizmadia.⁶⁹ Az „ide való szüléktől származott” Sós István „fűsüs” (fésűs) legény apja helybeli „teherhordozó polgár”.⁷⁰ Erős Mihály, aki mint „deák” „nagyobb oskolákat is elvégzett”, betegsége miatt abbahagyta a tanulást, és — apjához hasonlóan — maga is visszatért a kaptafához.⁷¹ Hajnal István tímárlegény apja műhelyében dolgozott,⁷² Szilágyi Sándor csizmadialegény pedig apósánál tanulta ki a mesterséget.⁷³

Hasonló példákat az ország valamennyi városában találunk. Heidenreich Lajos *kőszegi* lakatoslegény pl. — miután „meghalálozott atyjának virágzó lakatos műhelye (reá) ... mint egyetlen örökösre szállott —, apja mesterségét folytatta tovább”.⁷⁴ Franzisca Püchler, Franziscus Jagenteufel *győri* aranyműves „hátrahagyott özvegye” kinyilvánította abbéli szándékát, hogy Julius nevű fiára hagyja atyja mesterségét.⁷⁵ Biermann Gottlieb *pozsonyi* péklegénynek a nagyapja is e mesterséget űzte.⁷⁶ Mayer György *pozsonyi* köszörűs utóbb a kesztyűs mesterséget is kitanulta, majd „néhai Kopsgutter Fülöp ... jeles kesztyűsmester özvegyét házastársul elvenni szándékozván”, annak mesterségét is folytatni kívánta.⁷⁷ Siegel József *pozsonyi* vargalegény viszont, akinek, mint „vőlegénynek” a vargamesterek sorába való iktatását Domonkos Sónia (föltehetően egy helybeli mester leánya) egyenesen a legfelsőbb helyen (!) kérvényezte, — a város jelentése szerint — a nevezett leányt „... *esmérősének* elismerte légyen, de az ő (ti. a vargalegény) tudta nélkül tett ... folyamodásról semmitse akar tudni...” (Kiemelés tőlem — E. G.) E legény tehát a mesterjog megszerzésének reményében sem vállalta a frigyét.⁷⁸ Schätzel Károly *soproni* kovácslegény viszont özvegy anyjának a mesterségét kívánta folytatni; — a városi tanács jelentése szerint — már 34 esztendő, 18 éve „legénykedik”, a baromorvoslást Bécsben, a „Császár Királyi Baromorvosi Intézetben” tanulta ki, vándorlása alatt kétszer megfordult Pozsonyban is, ahol az „országgyűlések lefolyta alatt ... lovakat és kocsit tartó uraságok öszvesereglése miatt szép tapasztalatokat szerezhetett”.⁷⁹

A fenti példák is azt illusztrálják, hogy a városi céhes kézművesség olyan zárt világ, amely elsősorban a saját soraiban találta meg az utánpótlását, az utódok pedig többnyire az előző nemzedék tevékenységét folytatták. Ezért föl kell tennünk a

⁶⁸ Uo. 1819/20/23.

⁶⁹ Uo. 1822/20/59.

⁷⁰ Uo. 1822/20/23.

⁷¹ Uo. 1823/21/16.

⁷² Uo. 1824/21/57.

⁷³ Uo. 1842/21/16. — A Helytartótanács városi osztályának 1813 és 1848 közötti *debreceni* anyagában további 43 olyan helybeli iparoslegény vándorlás alóli fölmentésre irányuló kérelmét vehetjük számba, akik *apjuk mesterségét folytatták*.

⁷⁴ Uo. 1844/25/11.

⁷⁵ „... aurifabri olim jauriensis relicta vidua ego opificium paternum resignare parata sum ...” (uo. 1821/25/2).

⁷⁶ Uo. 1846/38/92.

⁷⁷ Uo. 1847/38/15.

⁷⁸ Uo. 1841/38/16.

⁷⁹ Uo. 1841/44/9.

kérdést, tényleg olyan vonzó volt a kézművesmesterség, hoy a leszármazottak annyira ragaszkodtak hozzá? Vajon a *kortársak* hogyan vélekedtek erről?

A korabeli politikai irodalomban számos keserű megjegyzést találunk arról, hogy az ipari pályát hazánkban a kereskedéssel együtt nem tartják a magyar emberhez méltó tevékenységnek. Még a német nyelven író *Schwartner Márton* is úgy vélekedik a 19. század elején, hogy a házi szolgák és a házmesterek fiai is megvetik az ipari foglalkozást. Ez is az oka annak, hogy a céhes mesterek többségét németek teszik ki, magyarokat inkább a csizmadia, a szabó és a gombkötő mesterségben találni.⁸⁰ *Szentpétery József*, a nemesi származású pesti ötvösmester felháborodva utasítja vissza az 1830-as évek elején *Csaplovics* azon állítását, hogy magyarok csupán a gombkötők között akadnak, és saját példájára is hivatkozva — nemesi és mesteremberi öntudattal — hangsúlyozza, hogy magyarok is el tudnak sajátítani bármilyen mesterséget. Ő viszont az első olyan érdekelt, aki úgy vélekedik, hogy — legalábbis a módosabb kézművesek — fiaik révén ki akarnak emelkedni saját osztályukból: „Micsoda szomorú sorsa az a magyar nemesnek, hogy . . . csak egy szerencsés sorsú közönséges mesterember is, már sem fiát többé mesterségre, sem pedig leányát egy mesterembernek adni nem akarja.”⁸¹ Ezzel a megállapítással jó tíz évvel később *Erdélyi János*nál is találkozunk: „A műszorgalom előmenetelét hátráltatja . . . azon kevés tekintet, sőt megvetés, melynek hazánkban a kézművesi osztály még maiglan kitétetik. Azért is igen ritkán láthatni, hogy dúsabb kézműves fiát ismét valami mesterségre szánná . . . , hanem inkább csak azon törekedik, hogy miképpen nevelhesse azt tekintetes úrnak. Azon mesterséget, melyen maga oly könnyen boldogult, . . . néhány évek előtt bevándorlott német legénynek átengedi, maga pedig pályafutása babérkoszorúján nyugalmazva . . . leginkább abban gyönyörködik, hogy úrfiai miképp fejlődnek ki nagy reményű tekintetes urakká, ámbár ezeknek érdemök vajmi gyakran csak abból áll, hogy atyjok szerzeményét divatosan s nagyobb lármával tudják elkölteni.”⁸² Az Iparegyesület lapjának, a *Hetilap*nak névtelen cikkírója a fenti munka megjelenésével egyidőben hasonló véleményének adott hangot.⁸³ A reformellenzék neves képviselői közül *Pulszky Ferenc* a következőkben látta a polgári fejlődés egyik fő akadályát. Ha a polgár elég vagyont szerzett magának — írta a *Pesti Hirlap* 1843. augusztus 11-i vezércikkében —, „. . . azon van, hogy megneemesedhessék, s jószágot vehessen, a polgárság ezért örökké megfosztatik természetes vezetőitől, s capacitását rendszeren a nemességnek adja át, hiszen csaknem mindennapos látvány, hogy a . . . polgárnak fia . . . táblabíróvá lesz . . .” Ez nyomja el a polgárságban a

⁸⁰ *Schwartner* I. 201.

⁸¹ *Szentpétery* i. m. 50, 66.

⁸² *Erdélyi* 1843. 151.

⁸³ „Egy magyar mester” aláírással a „Mesterré lenni nem is oly bajos a céheknél” című cikkben: „A polgárember, mihelyst egy két garast szerezhett, fiát már tekintetes úrrá neveli, nemzeti úr már neki magának is csekély cím. Általában nálunk a mesterség olyan valami állapot, mely után senki sem kívánczik, mely alacsonynak tekintetik a magasabb rendek által, s melyből ezért menekedni is törekszik (a) legtöbb ember. Már hogyan legyen így erős a mesterségi állapot, ha nem tiszteltetik és vállaltatik más által, mint akinek módja nincs magasabb polcra hágni . . .” (HL. 1846. április 17.) E cikk tehát Erdélyi János, Fényes Elek gondozásában megjelent (Nemzeti iparunk című) munkája *második kiadása évében* látott napvilágot, a párhuzamok minden bizonnyal ezzel is magyarázhatók.

„közszellemet”, s helyébe „a csekélyes nyárs-polgárságot” emeli, amely „... a város falain kívül nem ismer hazát...”⁸⁴

E publicisták és politikusok „a haza fölemelkedését” kívánták — többek között — a *nemzeti ipar előremozdításával* vagy pl. a városok jogainak rendezésével is szorgalmazni, de semmiképpen nem tévedtek abban, hogy a föltörekvő kézművesmesterek nem vállalkozó nagypolgárokká kívántak lenni, hanem nemességet akartak szerezni maguknak, ill. fiaiknak, vagy legalábbis a nemesi életformához próbáltak idomulni — nem csupán 1848 előtt, hanem jóval azután is. A korabeli közírók ugyanakkor nagyon jól ismerték az „iparososztály” bezárkózását, éles szavakkal ostromozták a céhes mesterek „szűkkeblűségét”, s a céhekben jelölték meg az ipar fejlődésének egyik fő akadályát.⁸⁵ Az egykorú politikai irodalom jeles képviselői nem fukarkodtak a nemesség bírálatával sem a tekintetben, hogy az lenézi a kézművesmesterséget. A sok közül idézzük *Szokolay Istvánnak*, a céhrendszer eltörlése egyik leghatározottabb követelődjének sorait: „... nemcsak felsőbb köreink, de a középszerű birtokosok, sőt szegény nemeseink is szégyenlenek velök (ti. az alsóbb osztályhoz tartozó iparosokkal) társalgni; ... a magyar arisztokratianak ... alapelve, fiait semmi esetre sem adni mesterségre”. Pedig szerzőnk szerint a szegényebb nemességet csak az menthetné meg a lesüllyedéstől, ha rászánná magát az ipari foglalkozásra: „... ezen kisnemességnek — írja — csak két jövője lehet; vagy mesterség által javítani helyzetin és jólétre vergődni, vagy jobbágy-telkeken adózó jobbágyaikkal összelepedni, legfeljebb a pusztá cím megtartásával”.⁸⁶

Az *Iparegyesületnek* az országgyűléshez terjesztett emlékiratában, amelynek szövegezői *Kossuth* mellett *Szentkirályi* és *Bloch Móric* voltak, szintén nemcsak arról olvashatunk, hogy „... az iparúzó, mihelyt szorgalma és jó szerencséje vagyonhoz juttatták, azonnal kilépni törekszik osztályából...” (!), hanem arról is, hogy „... rangosabb s némileg már politikai állással dicsekvő osztályaink ... rangalattinak, alázónak tartják gyermekeiket e pályára neveltetni”.⁸⁷

Az idézett publicisták és politikusok valóban jól ismerték a *korabeli* nemességnek az iparról és a kereskedésről alkotott véleményét. E vélekedés nem sok változást mutat közel egy évszázaddal később sem, nemcsak az egykori nemesek leszármazottainál, hanem a hozzájuk hasonlítani igyekvő „középosztálynál” sem. Ez azonban nem változtat azon a *tényen*, hogy a legjelentősebb tőkés ipari üzemek jó része nagybirtokosok tulajdonában vagy érdekeltségében volt 1848 előtt, s a *kézművesmesterek és városi polgárok* között jóval több nemest találunk, mint arra pusztán a korabeli politikai irodalomból következtethetünk.

A mezővárosokban és falvakban működő *nemesi származású* iparúzókról, akiknek száma pl. Gyöngyösön, Miskolcon, Pápán, Veszprémben stb., tehát éppen a legfejlettebb iparú mezővárosokban, továbbá a nemesi községekben feltűnően magas volt, korábban írtunk. Előfordult az is, pl. a Bács megyei Nemesmiliticsen, hogy

⁸⁴ PH. 1843. 273. (Az „Adalék a városi kérdéshez” c. cikk II. folytatása „Nemzeti egység” címmel.)

⁸⁵ Részletesebben *Eperjessy* 1967. 157—159.

⁸⁶ *Szokolay István*: Céhek és iparszabadság. Pesten, 1846. 33., 109.

⁸⁷ Az Iparegyesület fölterjesztése az országgyűléshez a céhek tárgyában. HL., 1845. június 6. és június 10. — L. még *Gelléri Mór*: 50 év a magyar ipar történetéből. 1842—1892. Bp., 1892. 297.

kisnemesek azért folyamodtak céhprivilegiumért, mert nem tudtak földjükből megélni.⁸⁸

A nemesség a szabad királyi városok jórésztében politikai vezető szerephez jutott,⁸⁹ vagy, mint pl. Székesfehérvárott a város irányítását kezükben tartó polgári családok szereztek később nemességet.⁹⁰ A nemesek közül sokan — mint arra fentebb utaltunk — a szabad királyi városokban ingatlanokat vásároltak, és polgárjogot nyertek. *Székesfehérvárott* pl. 1828-ban 122 (4,5%) volt a nemesi családfők száma, többségük mint háztulajdonos, szántó és szőlőbirtokos a város legvagyonosabb rétegéhez tartozott.⁹¹ Amint fentebb láttuk, az 1830-as években e városban az újpolgárok között is tekintélyes számú nemes is köztük iparúzókat is találunk. Az 1828. évi összeírás „megjegyzések” (observationes) rovatában vagy a családfő nevénel olykor az illető nemesi voltára utaló följegyzést is olvashatunk. Ennek az alapján pl. *Kassán* a kézművesiparral foglalkozó családfők 4%-ára,⁹² *Kőszegen* azok 2,3%-ára⁹³ tehető a nemesi származásúak aránya. Jelentős volt a nemesi iparúzók száma többek között *Komáromban* is. Itt a csizmadiák között pl. egy Zsidó Gábor nevezetű mester, az asztalosok között pedig *Jókai Sámuel* (?) özvegye, „asztalos mesternő”, nemes volt.⁹⁴ *Szegeden* pl. az 1830-as években a csizmadiacéh „előljárója”, Simony István is nemesember.⁹⁵

A nemeseket azonban a kézművesek a legtöbb helyen nem szívesen látták a céhekben. A *soproni* borbélyok és kirurgusok pl. 1827-ben folyamodványt intéztek a városi tanácshoz, hogy Gallus Ferencet fosszák meg a mesterségétől. A magisztrátus jelentéséből megtudjuk, hogy a nevezett már 1797-ben és 1800-ban is gyakorolta mesterségét a felkelt nemesi csapatoknál, s ezután vették föl „a borbélyok testületébe”.⁹⁶

A céhes mesterek azt is nagyon megfontolták, hogy *nemesi származású legényeket* fogadjanak soraikba, e kérdéssel a legényekről szóló fejezetben —; a városi hatóságoknak a nemesi vármegyékkel a céhmonopólium és a nemesi iparúzók — vagy éppen a nemesek borkereskedése — körül forgó sokszor igen éles hangú vitáival pedig munkánk harmadik részében kívánunk részletesebben foglalkozni.

⁸⁸ *Eperjessy* 1967. 75—77.

⁸⁹ *Mályusz Elemér*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahresschrift für sozial und Wirtschaftsgeschichte, 1927.

⁹⁰ *Kállay* 1972. 25.

⁹¹ *Pálffy* 1938.

⁹² Függelék XIII. tábla.

⁹³ Függelék I. tábla.

⁹⁴ „Nobilis Samuelis Jókai vidua, arculariorum magistra”. OL Conscript. 1828. Komárom.

⁹⁵ E kérdést elsősorban a nemesség kereskedelmi tevékenységének oldaláról vizsgálva, szélesebb összefüggésbe állítva világítja meg *Pach Zsigmond Pál*: „üzlet, szellem és magyar nemzeti szellem” c. tanulmányában. *Történelmi Szemle* 1983. 2. sz.

⁹⁶ „... in contubernio chyrurgorum incorporatus esset ...” OL Ht. Dep. Civ. 1827/44/29.

3. A CÉHEK BEZÁRKÓZÁSA

A VIDÉKI IPAROSOK

A „törzsökös” iparosok többnyire azon a címen igyekeztek az „idegenek” fölvételét megakadályozni, hogy elegendő vagy éppen „feles számban” vannak, s ezért maguk sem tudnak megélni mesterségükből. Az 1813. évi céhszabályzat XXVII. cikkelye szigorúan tilalmazta a kiváltságos mestereknek a *zárt szám* kialakítására irányuló törekvését: a kézműveseknek „bizonyos számhoz való köttetésük s szorítások (*úgy mint némely városokban szokásban vagy*) örökre eltiltatnak, és semmi alkalmas legényt sem lehet csupán azért többé a mesterek közzé való felvételtől eltiltatni, hogy *teljes számmal vannak . . .*” Kivéve a borbélyokat (és seborvosokat), továbbá a gyógyszerészeket, valamint azokat a kézműveseket, akiknek „portékái” „*az élet első szükségei közzé számláltatnak, és ezért törvényes árszabás alá tartoznak*”, pl. a pékeket, mészárosokat, henteseket, szappanosokat; ezek száma „*a Város vagy Helység körülállásaihoz mérsékelte*”; a *másféle mestereknek száma pedig határozatlan maradjon*. A céhszabályzatnak ugyanez a cikkelye a „*családi hitbizomány*” ellen is intézkedik: „*. . . a Mesterember fia vagy azon Legény, aki valamely Mesternek özvegyét akarja elvenni*” semmiféle céhbeli kötelezettség, sem az inaskodás sem a három esztendő s vándorlás és a remeklés alól fel nem menthető; s ennek is le kell rónia a 25 forintos mestertaksát.¹ (Kiemelések tőlem — E. G.)

A szabad királyi városokban működő kiváltságos iparúzők — a városi polgár és a mesterségében jártas kézműves büszke öntudatával — tudatlan parasztiparosnak nevezik az idegenből s kiváltképp a falvakból és mezővárosokból érkezőket. A szegedi mesterek pl. több ízben is kérték a felsőbb hatóságok támogatását a mezővárosokból, falvakból és más közeli helységekből „beköltözni készülő”² ellen; a bognárok, a kovácsok, a lakatosok, a szabók, a tímárok és az asztalosok pl. 1825-ben, akik magukról azt állították, hogy mint képzett mesterek a lakosság szükségleteit messzemenően ki tudják elégíteni.³

A szegedi (és más városokbeli) mestereknek nem csekély gondot okozott, hogy az 1813. évi céhszabályzat 24. cikkelye szerint a másutt remekelt mestereket *újabb remek nélkül* be kellett fogadniok.⁴ Egy a szegedi céhben magát fölvétetni kívánó

¹Kassics 114.

²„. . . ex oppidis, pagis et aliis possessionibus . . . propinquis . . . immigrare parantes . . .” OL Ht. Dep. Civ. 1825/47/80.

³„. . . sunt . . . infrascriptis caetibus complures periti magistri incorporati, sequaliter publico Szegediensi plene sufficiunt . . .” Uo.

⁴Az ilyeneknek a helybeli hatóságoktól és a Helytartótanáctól engedélyt kellett kérniök az elköltözéshez, s bizonyoslevelet hozniök, amellyel igazolták a remek elkészítését, ill. azt, hogy a céhbeli mesterek sorába fölvették őket korábbi lakhelyükön. Kassics 113.

kiskundorozzmai kovácsot pl. csak azért sikerült remek készítésére kötelezni, mert kiderítették róla, hogy mint az 1817-ben alakult dorozzmai vegyes céh⁵ alapító tagja korábban ilyet nem csinált; a szupplikáns egyébként egy szegedi „*adózó polgár és nemes*” leányát vette feleségül.⁶ Egy árokszállási szücsöt viszont, akit nem is mesternek, hanem „juhásznak” tituláltak, azzal vádolták a szegedi mesterek, azért remekelt falun, hogy kijátssza az igényesebb szegedi céhet. A szupplikáns — szerintük — többször is említette, hogy oda megy a remekét elkészíteni, és onnan „nyolc hetek múlva, mint mester ide vissza fog jönni”.⁷

A szegedi mesterek kezdeményezésére a szabadkai, aradi, újvidéki, zombori és székesfehérvári céhes iparosok 1846-ban kísérletet tettek a céhszabályzat fent említett cikkelyének megváltoztatására. Javaslatuk szerint csak az „... *egyik sz. kir. városból a másikba költözködő (s) már remekelt ... mesternek engedessék meg mesterségének ... új remekelés nélküli üzése, viszont a falun vagy mezővárosban remekelt mester, ha királyi városban akar letelepedni ... új remeket tartozzék készíteni*”.⁸ Hogy a szegedi céhes mestereknek *ekkor is* ugyanaz volt a vidéken remekelt kézművesekről alkotott véleménye, mint társaiknak a dorozzmai és árokszállási szupplikánsokról 20 évvel korábban, a bognároknak a városi levéltárban található iratai is szemléletes módon bizonyítják: a vándorló idejét ki sem töltött bognárlegény — szerintük — „... nem jelenti magát Szegeden mesternek, hanem kimén Dorozsmára, hol több nemű *kontároknak* (!) ... egy céhök van, ezeket afelől biztosítja, hogy ott végkép letelepedni nem kíván, és így, mivel a bognár remeket csizmadia vagy varga ítéli meg, könnyen bevéteti magát, és pedig *csékély áldozat mellett* mesternek, azután jelenti magát Szegeden, és azt mondja, én már egy kiváltságos céhnél remekeltem ... , ez nyomasztó reánk”. (Kiemelés tőlem — E. G.)

Olykor az is előfordult, hogy mezővárosi céhes kézművesek szabad királyi városban fölszabadított legényeket sem voltak hajlandók képzett iparosoknak elismerni, mint pl. az aradi pintércéh a Temesvárott tanult legényeket. Arad megye közönségének 1813. évi jelentése szerint ennek oka az, hogy a temesváriaknak nem volt céhkiváltságuk.⁹ Az aradi mesterek ezért azt követelték, hogy a temesváriak, amíg nem szereznek maguknak privilégiumot, Budán vagy másutt, ahol kiváltságos céhek vannak, szabadítsák föl legényeiket.¹⁰ Persze Arad nem akármilyen mezőváros volt, a Kamara fennhatósága alatt is számos kiváltságot élvezett, céhei is nagyobb múltra tekinthetnek vissza, mint a jórészt 1810-es években alakult temesvári céhek. Arad kb.

⁵ Eperjessy 1967. 233.

⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1822/46/27.

⁷ A szupplikáns a Helytartótanácshoz intézett panaszában azt is szóvá teszi, hogy a szegedi mesterek az idegenektől gyakran kétszer-háromszor követelnek remeket, s — a céhszabályok ellenére — 50–60 Ft-os lakoma tartására kötelezik őket. Uo. 1823/47/16. — Részletesebben: Eperjessy, Szeged. 174–176.

⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1846/47/82. — A szegedi asztalosok már 1838-ban is folyamodtak hasonló kéréssel a Kancelláriához (uo. 1838/47/28 és Cs. M. L. Céhíratok 1819–1847. L. még uo. a szürszabó, a német szabó, a „sarus” [varga] stb. céh fentiekkel egybehangzó véleményét is!) — Az ügy fontosságára tekintettel a Helytartótanács véleményt kért az érdekelt városi hatóságoktól. (E kérdéssel a városi hatóságoknak a céhekkel kapcsolatos álláspontját elemezve munkánk harmadik részében kívánunk részletesebben foglalkozni.)

⁹ A temesvári kádárok tényleg csak 1815-ben nyerték el a Kancelláriától a privilégiumot. Eperjessy 1967. 251.

¹⁰ Ezzel az érveléssel a Helytartótanács is egyetértett. OL Ht. Dep. Civ. 1813/6/2.

két évtizeddel később (1834-ben) el is nyerte a szabad királyi rangot, s a helybeli mesterek ettől kezdve a magisztrátus még hathatósabb támogatását élvezhették — többek között a mezővárosi iparúzóik ellen is. Igen tanulságos Florek István Gyorok (Arad megye) mezővárosi csizmadiamesternek a kálváriája, akit Arad 1835-ben fölvelt a lakosok sorába, és a vásáron a helybeliek után jelölt ki neki helyet, de a helybeli csizmadiák elutasították a céhbe való föl vételét, és megakadályozták a vásárban való árulását, s amikor újból megpróbálkozott ezzel, sátrát is összetörték. Florek, miután a magisztrátustól nem kapott védelmet, ismételten panasszal fordult a Helytartótanácshoz, szövé téve, hogy az alcéhmester 100 pFt-ot kért tőle a föl vétel kieszközléséért, a céh pedig 30 pFt-ot az újbóli remek megváltásáért. A céhbiztos halogatta a föl vételéről intézkedő céhgyűlés összehívását, a céh pedig arra hivatkozott, hogy csak a karácsonyi céhgyűlésen szokták az új mestereket fölvenni. A céhbiztos szerint a mesterek azért nem hajlandók befogadni a szupplikánst, mert az „egész céhet a kortsmában nyilvánosan szidalmazta”, s „az egész városban szerte gyalázni és piszkolni meg nem szűnik” a céh elöljáróit. A kérelmezőnek az a panasza sem felel meg — a céhbiztos szerint — az igazságnak, hogy a „céhből kilöketett” és az egyik mester által „majd agyon ütettetett”. A magisztrátus — természetesen — elfogadta a céhbiztos jelentését, s a Helytartótanács ismételt fölszólítására csak nagy késedelemmel küldte föl tudósítását. Majd a Helytartótanács megelégedve a huzavonát, 1836. március 1-i leiratában rendkívül szigorú hangon „megfeddette” a városi tanácsot „gondatlansága” miatt; „... egyszersmind meghagyatik, hogy az esedezőt ... minden további halasztás nélkül, tüstént jegyzői kézzel beiktassa, és öt (!) a *céhnek akarminémű üldözése, huzavonásai és zsarolásai ellen* törvényes hatóságánál fogva alkalmaztatni szoros kötelességének tartsa, a céhet pedig ... keményen megdorgálja”. (Kiemelés tőlem — E. G.) Mivel a kérelmező vegzatúrája — folytatódik a leirat — „a céh biztosának tulajdonítható”, ezért a magisztrátust arra utasítják, hogy azt „*vétkes egyetértéséért*” és azért, mert „a tanácsot hivatalával visszaélve a céh kedvére tett valótlan jelentésével tévedésbe hozni merészlette, ezen Országos Feő (!) Kormányszék nevében az egész tanács előtt keményen megdorgálja”, és *hivatalától megfossza*. A városi tanács jó két hónappal későbbi újabb jelentése szerint eleget tettek ugyan a gyoroki csizmadia föl vételének, „de nem titkolhatják el mély fájdalomukat”, hogy „tisztársukat megdorgáltatni és elmozdítani” parancsoltattak. A magisztrátus szerint a céhbiztos nem terheli semmi mulasztás, minden bajnak oka „egyedül Florek István az elöljáróság s a céh elleni nyilvános piszkolódása s a céhnek emiatt eredt ellentőrekvése s gáncsoskodása”. Ezért kérik, hogy a céhbiztos ne kelljen megdorgálni és leváltani.¹¹

Nem a fent említett gyoroki mester volt az egyetlen vidéki kézműves, akinek a céhbe való föl vételét az aradiak megtagadták. A helybeli ácsok pl. egy gyoroki ács mestert

¹¹ A Helytartótanács 1836. augusztus 30-i leiratában nyomatékosan fölszólította a tanácsot, hogy „a rendelést tüstént foganatba tegye”. A magisztrátus csak október 3-án jelentette, hogy annak úgy-ahogy eleget tettek. Egyesítették ugyanis az addig „*elkülönözve volt két felekezetű csizmadiaikat*”, s ezzel a szóban forgó céhbiztos hivatalát megszüntették. Tehát inkább egy testületbe vonták össze a magyar mestereket (ezek 1815-ben nyertek magyarnyelvű kiváltságot — *Eperjessy* 1967. 212.) és a görögkeletieket, csakhogy egy mezővárosi mester meghurcolása miatt ne kelljen a céhbiztos leváltaniok (OL Ht. Dep. Civ. 1837/7/9). Az aradi római katolikus és görögkeleti csizmadiák közti ellentétre l. részletesebben jelen fejezet 135. jegyzetét!

akartak újabb remeklésre kényszeríteni,¹² sőt egy helybeli lakatosnak is megtagadták a céhbe való fölvételét, mert az „a céhbeli szabásoknak nyilvános kijátszásával mesterré tételét Gyorok mezővárosában . . . eszközölte” (vagyis ott készítette el remekét).¹³ A Makón remekelt Molnár István kovácsnak, aki Aradon házat vett, csak oly föltétellel volt hajlandó a városi hatóság megadni a lakhatási engedélyt, ha az lemond a mesterségéről. Amikor azután a nevezett kovács visszavonta lemondását, a céh kifogásokat támasztott ellene: járatlan a baromorvoslásban, és „erkölcstelen viseletét” is szóvá tették.¹⁴ Egy kunszentmártoni kovács fölvételét, aki a várostól elnyerte a lakhatási engedélyt, a kovácsok „elégészes számukra” hivatkozva utasították el.¹⁵

A kőművesek egy Újaradról (a Maros bal partján Araddal átellenben fekvő mezőváros) származó, de később Aradon polgárjogot nyert kézművest, aki Szegeden remekelt, azért nem voltak hajlandók a céhbe fogadni, mert szerintük csak „egyszerű . . . külmesternek (!) sem való” remeket készített, és „kundsajtját” is meghamisította. A szupplikáns egyébként több éven keresztül gimnáziumba is járt, a mesterséget apjánál tanulta, majd „több jeles mind belső, mind külső országokban s fővárosokban . . . bőven vádorlott” — olvashatjuk a városnak a kérelmezőt támogató jelentésében.¹⁶ Az aradi molnárok nehezen tudtak megférni egy céhben¹⁷ a városhoz ugyancsak közel eső falu, Zsigmondháza molnármestereivel. Az aradi magisztrátus 1846. évi jelentése szerint az aradi és a zsigmondházi molnárok megegyeztek abban, hogy a remeklő mestereket önállóan veszik föl, a céhmestert a városi, az atyamestert pedig a falusi molnárok közül fölváltva választják, de a céhláda kulcsait Aradon tartják. Amikor azonban zsigmondházi céhmestert választottak, a kulcsok is hozzákerültek, azt csak a falu földesurának hozzájárulásával tudták visszaszerezni, s a legények fölszabadításakor is nehezen tudtak a kulcsokhoz jutni.¹⁸ Arra való hivatkozással, hogy a privilégiumot a helybeliek kapták, az aradi mestereket, a város, Arad vármegye közönsége viszont a falusiakat támogatta.¹⁹ A magisztrátus később a

¹² Uo. 1846/7/63.

¹³ Uo. 1845/7/69.

¹⁴ Uo. 1845/7/71. — A Helytartótanács úgy intézkedett, hogy fel kell venni a céhbe, de nem avatkozhat a baromorvoslásba (uo. 1847/7/86.). Erkölcsei kifogásokat emeltek pl. a lakatosok is egy Gyulán remekelt mester ellen: „. . . garázda, nyughatatlan magaviseletű s részeges ember” — ráadásul a „mesteridíjat lefizetni nem képes” (uo. 1842/7/63).

¹⁵ Az ügy nem csak a Helytartótanács, hanem a Kancellária elé is eljutott, a kormányzservek elrendelték a kérelmező fölvételét (uo. 1843/7/24).

¹⁶ A szupplikáns mellékelte iskolai bizonyítványát, amely szerint 1815-től 1819-ig „. . . a prima grammatica usque primam humanitatem . . . in regio gymnasio scholas frequentasse”. Annak tisztázását viszont a Helytartótanács is szükségesnek tartotta, hogyan adhattak neki 1820-ban 3 évi inasságról szóló igazolást, amikor az „oskolai” bizonyítványa szerint az 1820/21. évben Nagyváradon járt hatodik osztályba (uo. 1836/7/49).

¹⁷ A város jelentése szerint a zsigmondházi molnárok az aradiakkal együtt 1770-ben kaptak először közös kiváltságot, s azt 1818-ban megújították. (Ez utóbbit megtaláljuk a Kancellária által vezetett Liber Caehaliumban, de ott a zsigmondháziak nincsenek megemlítve. *Eperjessy* 1967. 212.)

¹⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1846/7/56.

¹⁹ Uo. 1847/7/30.

helybeli és a falusi mesterek különválására tett javaslatot, ill. arra, hogy az utóbbiak önálló szabadalmat váltsanak maguknak.²⁰

A zsigmondházi falusi molnárok tehát nem *filiális mesterek* voltak, hanem — legalábbis elvben — ugyanolyan tagjai az aradi céhnek, mint a városi kézművesek. Az anyacéhek és a filiák közötti fölé- és alárendeltségi kapcsolatok létesítését, mint a céheknél tapasztalható gyakori „visszaélések” egyik előidézőjét az 1729. évi 10. tc. is szigorúan tilalmazta, de még a 19. sz. elején is sok helyütt találunk városi anyacéhtől függő falusi-mezővárosi leánycéhet.²¹ Pest vármegye pl. 1810-ben több fölirotat intézett a Helytartótanácshoz, hogy addig, amíg a céhek állapotát országosan nem rendezik, a kormányzék adjon utasítást *Buda*, ill. *Pest* város tanácsának, hogy a budai mészároscéh, ill. a pesti bogárnár és kovács céh artikulusait adják mintául a Pilis járásbeli mészárosoknak,²² ill. a ráckevei, dömsödi és több Csepel-szigeti helység mestereinek.²³ Az 1813. évi céhszabályzat XXVIII. cikkelye azonban nem ismerte el törvényesnek a filiális céheket, hanem úgy intézkedett, hogy a céhek fölvehetnek „... egy-két *vidéki* mesterembereket²⁴ a szomszédságból, de mindenikét egyenként, s *nem filiális titulus* vagy más akármely *szín alatt* ...”, mégpedig a *mesteri taksa felének* a letétele mellett.²⁵ (Kiemelés tőlem — E. G.)

De a városi és vidéki céhek közötti filiális kapcsolatok ezután sem szűntek meg, a városi céhek annak az intézkedésnek sem tettek eleget, hogy a vidéki mesterektől fél taksát szedjenek, s az aradiakhoz hasonlóan másutt is elzárkóztak a vidéki iparosok fölvételétől. Temesvár magisztrátusa pl. azért tagadta meg egy — éppen Aradon remekelt — „puskaművésztől” a lakhatási engedélyt, mert a kérelmező előbbi lakóhelyén megfelelő „életággal ellátva vagyon, és kívánt átköltözésének semmi ésszerű okát” nem tudja adni.²⁶

A virágzó délvidéki és alföldi városi céhek kiváltságolt mestereihez hasonlóan a privilégiumaikat sok esetben meg sem újító *dunántúli* kézművesek is elzárkóztak a falusi és mezővárosi iparúzókkal szemben, mint pl. a pécsi²⁷ és a székesfehérvári²⁸ mesterek. A községi szappanosok, akiknek nem volt megújított kiváltságuk, pl. egy városukból Pozsonyba költözött és később visszatért iparost, mint idegen mestert

²⁰ A Helytartótanács ezzel nem értett egyet — véleménye szerint —, a huzavonában a falusiak húzták a rövidebbet, ezért a városhoz, ill. a megyéhez intézett leiratában elrendelte a falusi mestereknek a „közös szabadalom ... s a céhbeli ügyek ... gyakorlatába (való) ... haladék nélküli ... visszahelyeztetését”. (Uo. 1847/7/42.)

²¹ Részletesebben *Eperjessy* 1967. 24—26.

²² OL Ht. Dep. Civ. 1810/3/75.

²³ Uo. 1811/5. sz. nélkül.

²⁴ Az eredeti latin, ill. német szövegben: „unum aliumve *ruri* degentem magistrum e vicinia ...”; „einen oder der andern *Landmeister* in der Nähe ...” *Kassics* 83, ill. 149.

²⁵ Uo. 115.

²⁶ Ezt az érvelést a Ht. is elfogadta (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/27). — Egy *Vingán* (Temes megye) remekelt tímár mester ügyében viszont, aki a céhszabályzatnak megfelelően újabb remeklés nélkül kérte „a céh kötekedései ellenére” a temesvári céhbe való fölvételét (uo. 1846/48/60), úgy intézkedett a kormányzék, hogy a kérelmezőt fél taksával kell a céhbe iktatni (uo. 1848/3/27). Hasonlóképpen utasítja a Ht., ill. a Kancellária pl. az *újvidéki* kovács céhet egy Omorovicán (Bács megye) remekelt kovács újabb remek nélküli fölvételére (uo. 1842/34/16).

²⁷ *Eperjessy*, Pécs 274.

²⁸ *Eperjessy*, Székesfehérvár.

tiltanak el az iparüzéstől²⁹; az ugyancsak érvényes szabadalom nélküli szabók pedig egy Kőszegre költözött lékai mestert akarnak újabb remeklésre szorítani.³⁰ A régi kiváltságlevelüket használó kismartoni szabók azon a címen tagadják meg egy csepregi mester fölvételét, mert korábbi lakóhelyén állítólag pulykát lopott, a valóságban azonban zárt számot szeretnének kialakítani.³¹

Nem volt kiváltságuk az esztergomi fazekasoknak sem, de — a magisztrátus támogatását kérve — igyekeztek megakadályozni a „vidéki jövevény fazekasok”, köztük a várossal egybeépült Szenttamás mezővárosbeliek, továbbá „az edényüket árulató tothok” (!) hetipiacon való kereskedését,³² vagy pl. azt, hogy egy helybeli kézműves özvegye, aki Szenttamáson lakott, a mesterdíj lefizetése után továbbfolytathassa férje mesterségét.³³ Ugyanígy a kiváltsággal nem rendelkező szíjgyártók is vonakodtak egy Nyitrán remekelt mester beiktatásától.³⁴ Az esztergomi molnárok, akik 1817-ben a szenttamásiakkal és a szentgyörgymezeiekkel együtt közös céhszabadságot váltottak, viszont maguknak kértek védelmet a városi magisztrátustól az említettek, valamint a „német részről való” és vízivárosi mesterek ellen, akik — mint a panasztevő esztergomiak szótartették — „már annyira elszaporodtak, hogy elsőseget kívánnak”. Ebben az esetben tehát a *szabad királyi városban működő mesterek* azok, akik attól tartanak, hogy a mezővárosiak — mint az esztergomiak írják — őket „megsemmisíteni” „... (és) eltapodni” akarják, „mindenféle gyalázkodásokkal” illetve, hogy a mi becsületes céhünk olyan ... mint a csizmadiák talpja” (!). Az esztergomi mesterek fő gondja az, hogy a „nagyságos vármegyében lévő” filiális mestereket a mezővárosiak akarják magukhoz kapcsolni, s az inasok és a legények szegődtetését is azok akarják végezni. A szabad királyi városi molnárok viszont görcsösen ragaszkodnak a korábbi vezetőszerrepükhöz, ezért kéri a városi tanácsot — amint beadványukban olvashatjuk — „... az ellenkezők ... hozzánk ismét szorítottassanak ... s hogy a Ns Esztergom Vármegyébe helyezettett Duna és pataki malmokban ... (működő molnároknál) ... , kik céhünkben vannak beiktatva, és hozzánk tartozandók, esztendőnként kétszer a visitációt reguláink és privilegiumunk szerént megtehessek”.³⁵

A többi dunántúli városból is számos példát említhetünk a vidékiekkel szembeni elzárkózásra. Az érvényes szabadalommal nem rendelkező komáromi lakatos „céh” pl. egy Győrszigeten remekelt és a Komárommal szomszédos Újszőnybe költözött mestert akart újabb remek készítésére kényszeríteni.³⁶ Egy Komáromban remekelt asztalostól viszont a kiváltságlevellel nem bíró győri asztalos „céh” követelt újabb remeket,³⁷ egy győrszigeti asztalosnak pedig nem akarták engedni, hogy Győrött is gyakorolja mesterségét.³⁸

²⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1838/25/1.

³⁰ Uo. 1840/25/7.

³¹ Uo. 1812/69/8.

³² Uo. 1827/45/24.

³³ Uo. 1845/45/44.

³⁴ Uo. 1845/45/40.

³⁵ Uo. 1817/6/44.

³⁶ Uo. 1817/41/29.

³⁷ Uo. 1835/26/8.

³⁸ Uo. 1821/25/11. — L. még — többek között — a győri kiváltságolt tímár céh elzárkózását egy Pásztón (Heves megye) remekelt mester fölvételétől (uo. 1835/26/25).

Felsőmagyarország ipari és kereskedelmi központjában, Pozsonyban is több példát találunk arra, hogy az érvényes kiváltságlevél híján lévő mesterek céhesek módjára akadályozzák a „vidékiek” működését. Így pl. a helybeli sütő „céh” — a magisztrátussal egyetértésben — a Pozsonnyal egybeépült, de a megye fennhatósága alá tartozó Pozsonyváralja mezővárosban működő pékektől kobozta el a városban árusított süteményeket.³⁹ A bognár „céh” pedig a legfelsőbb helyen tett panaszt a városi tanács ellen, mert az fölmentett a remeklés alól egy pozsonyváraljai bognárt, aki 23 éven keresztül „főkmesterként” (filiálisként) működött.⁴⁰ A szabad királyi városi mesterek a legtöbb helyen megtagadták az *idegenből származó legények* mesterré való fölvetelét is, e kérdéssel a legényekről szóló fejezetben kívánunk foglalkozni.

A KONTÁROK

A városi mesterek mindazokat az iparúzókat, akik valamely privilégizált szakmába vágó ipari tevékenységet végeztek a mesterség elnyerése nélkül, kontároknak tekintették. Kontároknak minősültek azok a *vidékről* — többnyire falvakból és mezővárosokból — *származó mesterek* is, akiktől valamilyen címen megtagadták a céhbe való fölvetelt, továbbá a nem remekelt, de a „*maguk kezére*” *dolgozó legények*; a *zsidó iparúzők*; a csaknem minden városban megtalálható nagyszámú *háziiparos*, köztük pl. kenyérsütő és szappanfőző asszonyok, hentesek, halászok, „magyar” faragók és cigánykovácsok stb., akik nem tartoztak céhekbe.

A kontárok működését Magyarországon a 19. század elején kibocsátott központi céhügyi rendelkezések is tiltották a céhes településeken.⁴¹ Az 1813. évi céhszabályzatnak — a céhbeliiek által oly sokat idézett s a céhrendszer ellenzőitől — köztük elsősorban a vármegyéktől — oly gyakran vitatott XXXIII. cikkelye a következőképpen intézkedett: „*A céhbe nem állott mestereknek ott, hol céhek vagynak, helyek nincsen*”. Azokban a falvakban viszont, ahol nem alakultak céhek, bármilyen iparos letelepedhetik a földesúr engedélyével, és akár egyedül, akár legények segítségével is űzheti mesterségét. Ezek az iparosok azonban nem adhatnak ki „tanúságleveleket” („Kundschaftokat”), hanem csak „az illető földesuraság” vagy a helybeli előljáróság. Ezeket a tanúságleveleket a céhek „minden nehézség vagy büntetés nélkül elfogadni tartoznak, de ezen rendelkezésnek ereje . . . ki nem terjesztetik az *olyas kontár mesterekre is, kik különféle városokban felsőbb engedelem mellett mostanában tartózkodnak*”.⁴² (Kiemelés tőlem — E. G.) A céhszabályzat idézett cikkelye tehát nemcsak a kontárkodást tiltó rendelkezést tartalmazta, hanem arra is utalt, hogy a *városokban működhetnek* — ill. ténylegesen is tevékenykednek — *engedélyezett kontárok* (akiket — többek között — az a korlátozás különböztetett meg a céhbeli mesterektől, hogy nem adhatnak ki az inasok felszabadításáról, a legények vándorlásáról stb. szóló „bizonyosságlevelet”).

³⁹ Uo. 1845/38/37.

⁴⁰ A város jelentéséből megtudjuk, hogy az illető már 51 éves és beteg („rossz mellével” bajlódik); a céh nehéz és költséges remeket adott neki, amelynek költségeit a szupplikáns nem tudja fedezni (uo. 1844/38/51).

⁴¹ Az 1805. évi céhszabályzat 8. cikkelye szerint „ott, ahol rendes céhek találtnak, kontároknak helye nem lehet . . .” *Kassics* 36.

⁴² *Kassics* 120.

Kontárokat — méghozzá igen nagy számban — falvakban és mezővárosokban is találunk, ezek jórészt a *tanulatlan paraszti iparosok*⁴³ s főleg a *zsellérek közül kerültek ki*, akiknek a mezőgazdaság már nem, a kézműipar pedig — többek között a falusi és mezővárosi céhek elzárkózása miatt — még nem tudott megfelelő megélhetést biztosítani. A *céhen kívül rekedt* mezővárosi és falusi *iparúzóknak a száma a zselléresedéssel párhuzamosan*, mind a fejlett iparú mezővárosokban, mint pl. Miskolcon, Gyöngyösön, Pápán stb., ahol az 1828. évi összeírás alkalmával egyetlen telkes jobbágyot sem írtak össze, mind pedig — a szakképzett iparosok hiánya miatt — az iparilag kevésbé fejlett falvakban és mezővárosokban egyaránt *növekedett*.⁴⁴ A *falusi és mezővárosi kontárok működését a vármegyei hatóságok* szinte kivétel nélkül nemcsak elnézték, hanem a *céhszabályzat ellenére* s a *céhügyi rendeleteket* következetesen végrehajtó *központi kormányzervekkel nem egyszer szembeszegülve*, csaknem mindenütt *támogatták* is. részben azért, mert fölismerték, hogy a *csekély számú céhes iparos igen drágán* termel, s nem képes a szükségleteket kielégíteni. Nem kevésbé pedig azért, mert a liberális eszméktől vezérelve a „céhmonopóliumban” látták a „*honi ipar*” fejlődésének s így a „nemzet fölemelkedésének” egyik akadályát, a kontárok működésének engedélyezésével pedig a „szabad ipar” kibontakozását a gyakorlatban is szorgalmazni kívánták.⁴⁵ A falusi és a mezővárosi *tömeges kontáriparúzás* így — a zselléresedéssel összefüggésben — a *feudalizmus válságának egyik tünete*, a *vármegyék* pedig azért támogatták a kontáripart, mert a *céhrendszer fölszámolására törekedtek*. A városokban viszont egyéni elbírálás alapján, kivételesen, de a céhszabályok adta keretek között, a *céhrendszer korszerűbbé tételének szándékával* engedélyezték — elsősorban a központi kormányzervek — a kontárok működését. Főleg az iparilag *fejlettebb városokban* működtek nagyobb számban kontárok és céhen kívüli iparúzók. E jelenség a városokban többnyire a *céhrendszer válságára* utal, amely — amint azt munkánk első részében tárgyaltuk — itt általában korábban bekövetkezett, mint a mezővárosokban és a falvakban. A kontáripar *társadalmi bázisa* is *eltérő* volt a városban, ill. a vidéken; a falvakban és a mezővárosokban elsősorban a *zsellérek*, a városokban pedig főként a mesterség megszerzésével járó anyagi áldozatokat vállalni nem tudó *legények és plebejus elemek* közül kerültek ki a kontárok. Ugyanakkor hasonló társadalmi csoportok (pl. háziiparosok, zsidó iparúzók) is megtalálhatók itt és ott — nem is csekély számban — a céhen kívül rekedt iparúzók között.

A *Hetilap* cikkírója 1846-ban a következőket írja egy meg nem nevezett város ipari viszonyairól: „... e városban, melyben e sorokat írom, van 19 céh, számlál körülbelül 1200 mestert, ezeken kívül vannak még olyak is, kik részint más városba tartoznak céhhez, s olyak is, kik *elegendő pénz hiánya miatt kontárkodnak, 4—500* ...”⁴⁶ (Kiemelés tőlem — E. G.) Csak találgathatunk, melyik városra illik e tudósítás, de mindenképpen olyanra, mint pl. Buda, Pozsony (itt ugyan kevesebb volt a „legális” céhek száma), Temesvár, esetleg Szeged. *Pesten* pl. nemcsak a mesterek, hanem a

⁴³ Eperjessy 1967. 148—150.

⁴⁴ Uo. 137—152.

⁴⁵ Részletesen: uo. 152—177.

⁴⁶ *Mester János*: A céhek mint egyesületek c. cikkéből. HL. 1846. 69. sz. aug. 28. — E szerzővel többször is találkozunk a lap cikkírói között. A „Mester János” föltehetően álnév, választása alighanem összefüggésbe hozható a HL. azévi 53. és 79. számában is cikkező „Mesterffyével”.

céhek — és a kontárok — száma is jóval több volt, mint amiről az imént olvashattunk. Pesten (és Budán) *Dóka Klára* kutatásai szerint kontároknak tekintették azokat a legényeket, továbbá tanácsilag fölvetett mestereket, akik *önkéntesen vagy a tanácstól nyert engedély* alapján saját kezükre dolgoztak. A legények egy része olyan „ideiglenes kontár” volt, aki csak addig dolgozott saját kezére, amíg a mesterjog megszerzéséhez szükséges pénzt össze nem gyűjtötte. Közülük sokan később megszerezték a tanácsai mesterjogot, és iparuk után adót fizettek, de nem lettek a céhek tagjai. Voltak „örökös kontárok” is, akik nem nyertek a hatóságtól mesterjogot, ezek szintén adóztak. Pesten 1840-ben közel 2500 volt az adófizető legények száma, többségük valószínűleg kontárként működött. Legtöbb engedélyezett kontár az asztalosiparban található; 1845-ben 100 mester mellett 600 kontár; a német szabóknál 1848-ban 485 mester mellett 627 kontár, a vargáknál ugyanekkor 223 mester mellett több mint kétszer annyi, 466 kontár dolgozott.⁴⁷ *Budán* az 1840-es évek elején kb. 600 volt a kontárkodó legények száma.⁴⁸ A Helytartótanács városi osztályának pesti iratai között gyakran találkozunk kontárkodási, ill. remeklés alóli felmentésre irányuló kérelmekkel.⁴⁹ A céhes mesterek, ill. a kontárok mellett meg kell különböztetni azokat a kézműveseket, akik *céhen kívüli iparágakat* űztek, s akik a városi hatóságból nyert egyéni iparengedély alapján működtek. Pesten pl. a kenyérsütők és a „fekete pékek”, továbbá a „vörös hentések”, cukrászok, csokoládékészítők stb. céhen kívül tevékenykedtek.⁵⁰ *Weisz Ferdinánd* a *Hetilapban* írt cikkében 1847-ben Pesten 34, Budán 16 ilyen iparágat sorolt föl.⁵¹

Céhen kívüli iparágat más városokban is bőségesen találunk.⁵² S ha pl. *Győrben* valóban nem voltak „tanácsilag felvett mesterek”,⁵³ de más szabad királyi városban találkozunk ilyenekkel is. Főleg az iparilag legfejlettebb városokban volt figyelemre méltó azoknak az iparűzőknek a száma, akik mesterségük szabad űzhetésére, ill. kontárkodásra kértek (ill. kaptak) engedélyt. *Pozsonyban* pl. egy Morvaországból származó szabómesternek előbb „gyógyíthatatlan rossz melle” miatt megengedték a vadhússal való kereskedést, az illető később eredeti mesterségének szabad űzése iránt nyújtott be folyamodványt.⁵⁴ Szauder János pozsonyi német vargakontár 1846-ban

⁴⁷ *Dóka* 1979. 112—113. — L. még a Bp. III. 340. oldalán található adatokat. Eszerint pl. 1826-ban Pesten az összes mester 54,5% céhes és testületi, 14,1%-a céhen kívüli, 30,2% kontár és 1,2% zsidó.

⁴⁸ *Dóka* 1979. 114.

⁴⁹ 1847-ben többek között pl. Kocsis János német vargalegény remeklés alóli fölmentést kért, és 2 legény tartására engedélyt (OL Ht. Dep. Civ. 1847/36/276); Becker Gottlieb, amíg nem remekel, 1 legényt tarthat (uo. 1847/36/284); Judnek András szabólegény remeklés nélkül kapott mesterjogot (uo. 1847/36/286); egy Berlinből származó szabónak 1 legény tarthatását engedélyzték (uo. 1847/36/304); több asztalos kontár a „legények segedelmével élő kontárok pénzbeli büntetésének” elengedéséért folyamodott (uo. 1847/36/306); Heidelberg József asztaloslegény 1 legény tarthatását kérte, de okmányai hiányában nem nyerte el azt (uo. 1847/36/104) stb.

⁵⁰ *Dóka* 1979. 35., itt 26 céhen kívüli iparágat említ, továbbá: 130—131.

⁵¹ A Céhkényszer és iparszabadság c. cikkben. HL, 1847. 26. — Idézve *Eperjessy* 1967. 53. — Egy-két iparág, mint pl. a serfőzés és a harisnyatakácság tévesen szerepel az idézett cikkben a céhen kívüli mesterségek között.

⁵² L. a Függelék, ill. munkánk első részének I. fejezetét.

⁵³ L. erről *Balázs Péter* megjegyzését (i. m. 51.)

⁵⁴ Minden bizonnyal engedély nélkül végezte a szabó mesterséget, mert a szabók panaszára műhelyét „bírói zár” alá vették. OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/47.

szemének gyengesége miatt egy legény tarthatásának engedélyezését kérte.⁵⁵ Pfeiffer Ádámnak megengedték, hogy maga kezére űzze továbbra is a „szerfestő”-mesterséget,⁵⁶ jöllehet a céh 1845-ben szabadalmat nyert.⁵⁷ Feisz Frigyes 1847-ben a legfelsőbb helyre nyújtott be folyamodványt, hogy szabó mesterségét a maga kezére űzhesse.⁵⁸ A városi tanács 1 évvel későbbi jelentése szerint „a helybeli szabómesterek és szabókontárok száma igen nagy”, ezért helyesebb lenne, ha mesterjogot kérne a várostól.⁵⁹ Még 1848-ban is találunk több hasonló kérvényt. Szeifert Vilmos fésűmester pl. azért eszedezett, hogy a szalagáru cikkek árusítása mellett is folytathassa mesterségét.⁶⁰ Vacha Ferenc „fűvózeneszer-készítő”-nek engedélyezte a Helytartótanács, hogy az esztergályosmesterséget is, mint rokonszakmát remeklés nélkül a maga kezére űzhesse egy esztergályos legény „segedelmével”.⁶¹ Salamon Ferenc könyvkötőnek, aki a kormányosztálytól kért oltalmat a „céh” és a városi tanács „méltatlanságai” ellen, engedélyezte a Helytartótanács, hogy amíg remekét elkészíti, mesterségét legények segítségével folytathassa.⁶²

E kérelmeknek többnyire *Pozsony magisztrátusa is helyt adott*, a mesterség szabad űzhetését inkább csak az idegenektől tagadták meg. Így pl. Németh János nevű somogyi származású német szabómestertől, aki — a város jelentése szerint — nem tudott elegendő indokot fölhozni „kontárkodásra célzó” kérelmének alátámasztására, amely kedvezményt viszont „helyben született . . . vagy katonai szolgálat után külön méltánylást igényelhető személyektől megtagadni nem lehet . . .” A városban egyébként is igen nagy — 172 — a német szabók száma, „keresetmódjuk . . . a szomszéd pozsonyváraljai szabómesterek által is . . . kisebbítettik”⁶³. Nem adott engedélyt a kontárkodásra a magisztrátus a „nem ide való születésű” és „kurta látású” Trauter János német vargának sem, akitől a „céh” a „topánkákat” és a „mesterségéhez tartozó eszközeit” elkobozta. A tanács jelentése szerint a nevezett nem tartozik „. . . azok közé, akik . . . itteni érdemeiknél fogva saját kezeikre való mesterségüzésre engedelmet nyerni szoktak, . . .”, kontárkodási kérelmétől a számos helybeli vargamesterek terheltsége miatt is . . .” elmozdított. (Kiemelés tőlem — E. G.) A Helytartótanács 1845-ben ennek ellenére engedélyt adott neki „a kontárkodás űzhetésére”.⁶⁴

Míg Pozsonyban viszonylag csekély volt az érvényes szabadalommal rendelkező céhek száma — e körülmény itt a céhrendszer bomlására utal —, addig *Temesvárott*, ahol az országban Pest után a legtöbb privilegizált céh működött — s itt inkább a céhek virágzásáról beszélhetünk —, ugyancsak több olyan iparossal találkozunk, aki kontárkodásra kért (és kapott) engedélyt. A temesvári magisztrátus, miután 3 „héber” szappanos felhagyott iparával, engedélyt adott bizonyos Szavits Dánielnek és a

⁵⁵ Uo. 1846/38/33.

⁵⁶ Uo. 1846/38/38.

⁵⁷ *Eperjessy* 1967. 244.

⁵⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1847/38/70.

⁵⁹ Uo. 1848/38/12.

⁶⁰ Uo. 1848/38/6.

⁶¹ Uo. 1848/38/4.

⁶² Uo. 1848/38/24.

⁶³ Uo. 1845/38/63; 1846/38/44. — Ezt az érvelést a Ht. is elfogadta.

⁶⁴ Uo. 1845/38/53.

Csakováról Temesvárra költözött Nikolits Kosztának, hogy a szappanosmesterséget — tehát egy zárt számú iparágak közé tartozó s a városban privilegizált céh által üzött szakmát — „... addig is, míg a rendes számú mesterek sorában üresség támadna, legények nélkül, ... tulajdon kezükre szabadon ...” üzhessék.⁶⁵ Egy a József külvárosban lakó takács, aki betegsége miatt nem tudta folytatni eredeti mesteriségét, ugyanebben az évben kolbászkészítésre és eladására kért engedélyt.⁶⁶ Müller György asztalos mesteriségének „szabad üzhetésére” nyújtott be 1847-ben folyamodványt,⁶⁷ egy másik asztalos 1848 elején „minden remeklés nélkül” kívánt mesterjogot nyerni,⁶⁸ egy helybeli „lakos és cipőcsináló”, amíg remeklésre nem képes, mesteriségének legényekkel folytatását kérelmezte.⁶⁹

A Délvidék többi szabad királyi városában is jelentős volt a privilegizált céhek száma, s ezekben is viszonylag sokan kértek engedélyt kontárkodásra. *Szegeden* pl. nemcsak több ilyen kérelemmel,⁷⁰ hanem olyan kézművessel is találkozunk, aki meg is kapta erre az engedélyt.⁷¹ Amikor az *újvidéki* magisztrátus ugyancsak engedélyezte több bognárnak, hogy a maguk kezére dolgozhassanak, a helybeli bognárcéh a „legfelsőbb helytől” kérte az „alakosok” (vagyis a kontárok)⁷² megbüntetését. A *szabadkai* borbélyok⁷³ és az *aradi* kőművesmesterek⁷⁴ a Helytartótanácshoz folyamodtak, hogy tiltsa meg az ilyen kontárok működését.

A Felvidék északkeleti régiójának ipari központjában, *Kassán* — ahol ugyancsak viszonylag jelentős volt a céhek száma —, szintén akadtak olyan iparüzők, akik „maguk kezére” kívántak dolgozni.⁷⁵ *Pécsett*, ahol dunántúli viszonylatban a legtöbb érvényes szabadalommal rendelkező céh működött, a magisztrátussal szemben a Helytartótanács adott engedélyt egy asztalos kontárnak, hogy két segéddel dolgozhassék.⁷⁶ Sőt *Kőszegen* is találunk példát arra, hogy a „saját kézre” történő iparüzést⁷⁷ engedélyezték.

Tanácsilag fölvelt mesterekkel és engedélyezett kontárokkal mindazonáltal — Pestet leszámítva — nem túl nagy számban találkozunk városainkban. Ezek

⁶⁵ Uo. 1845/48/45. A Helytartótanács a kontárkodásra adott engedélyt azonban nem hagyta jóvá, nemcsak azért, mert helyben volt privilegizált céh, hanem azért is, mert a „szappanosmesterek meghatározott számában” nem volt üresedés.

⁶⁶ Uo. 1845/48/56.

⁶⁷ Uo. 1847/48/83.

⁶⁸ Uo. 1848/48/34.

⁶⁹ Uo. 1847/48/66.

⁷⁰ Pl. egy Bekker Bertalan nevű obsitos katona (uo. 1845/47/48), vagy Vismayer János bognár és „fegyveres polgár” (uo. 1845/47/51) stb.

⁷¹ Pl. Paprika Ferenc kovácslegény és „polgárfinak” azzal a föltétellel engedélyezte a Ht. a saját kézre történő iparüzést, ha nem ártja bele magát a baromorvoslásba (uo. 1839/47/18). Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*, 176—179.

⁷² A Kancellária leiratában „pseudo magister”-eknek nevezik őket. OL Ht. Dep. Civ. 1844/34/32.

⁷³ Uo. 1818/21/11.

⁷⁴ Uo. 1845/7/58.

⁷⁵ Pl. egy kádár, aki mesteriségének „szabad és akadály nélküli üzhetését” kérte (uo. 1846/16/80); egy kefekötő, aki a város és a „céh” tilalma ellenére kívánt működni (uo. 1847/16/53, 79).

⁷⁶ *Eperjessy, Pécs* 273.

⁷⁷ Egy Antonius Heinrich nevű német vargának a városi hatóság és a Helytartótanács megengedte, hogy női cipőket a maga kezére készíthessen („calceos . . . muliebres ad proprium pugnum conficere possit”). OL Ht. Dep. Civ. 1819/24/2.

működéséhez — mint láttuk — a céhszabályok adta keretek között, indokolt esetben a kormányzások s ritkábban a városi hatóságok is hozzájárultak. Sokkal nagyobb számban tevékenykedtek viszont csaknem minden városban a *háziiparosok*. Működésüket a céhszabályok szintén lehetővé tették abban az esetben, ha mesterségüket a privilégium elnyerése *előtt is* gyakorolták. Csupán a céhbeltiek követték el mindent korlátozásuk vagy eltiltásuk érdekében. A *szegedi* lakatos-, asztalos-, nemkülönbén az ács- és kőművescéhnek pl. a legtöbb gondot a „*szám nélküli magyar faragók*” okozták, akik a céhesek szerint „semmi mesterséget nem tanultak”. Abban tényleg igazuk volt a kiváltságolt mestereknek, hogy a faragóknak felette nagy a számuk: 1819-ben pl. csaknem 200 mestert, 1830-ban pedig a legényekkel és inasokkal együtt közel 500 faragót írtak össze.⁷⁸ Az az azonban távolról sem felelt meg a valóságnak, hogy a faragók nem lettek volna jártasak szakmájukban, ami — többek között — a céhbeltiek panaszából is kiviláglik. Azt ugyanis a céhesek sem kifogásolták, hogy a faragók „... új hajókat, új malmokat csinálnak; azokat javíthatják, fenyőkből deszkát, léceket vághatnak, sárból, nádból és gyékényből munkálkodhatnak, ezért őket (!) nem vádoljuk, csak privilégiumunk ellen magukat mesterségünkbe ne avassák ...” — olvassuk a magisztrátushoz intézett beadványukban. Az asztalosok szerint a faragók mesterségükbe avatkoznak, amikor „... ablakfákat, ráákat, bélelt és enyvelt ...” ajtókat készítenek. Kárt okoznak a lakatosoknak is, mert „... a házak építését ... minden lakatos munkával ...” vállalják, s „... csak a kulcsot adják által a gazdának”. Az ács- és kőművescéh is eltűri, hogy a faragók „... házakat vagy egyéb épületeket vert falakból és csupán vályogból ...” készítsenek, és azokat „... függő horogfákkal, náddal vagy gyékénnyel ... tetejezhessék, de ... egy darab égetett téglát se rakhassanak ... , a kőkémények felállítása nékiek tilalmas legyen ... , a *szegényembereknek tulajdon kezeivel ... szabad lévén téglákat fundamentomban (!) rakni, a tapasztóknak, faragóknak, magyar építőknak, vagy akármely nevezet alatt előforduló fusseroknak (!), mivel itten céh vagyon, kőből vagy téglából építeni ... , rendes ácsi munkát*” végezni azonban semmiképpen sincs megengedve. (Kiemelés tőlem — E. G.)

A háziiparosok viszont, akik magukat „magyar kőművesek (-nek) és faragók” (-nak) nevezik, azzal érvelnek a magisztrátus előtt, hogy a céhbeltiek rendkívül drágán és rosszul dolgoznak. Előadják, hogy ők számos épületet, malmot és nagyobb hajót készítettek, hiba nélkül. A kőművesek viszont hibát hibára halmoznak, pl. „Dugonics Ádám tanácsbeli úr házánál az ámbitus alatt” s más házaknál is a „bolthajtások leszakadoztak”. A céhesek többnyire más városokban és községekben vállalnak föl nagyobb épületeket és templomokat, ha viszont „városunk dolgaira szükségesek ácsok vagy kőművesek, akkor bennünket magok helett (!) küldöznek”. Mellékelik néhány helybeli lakos nyilatkozatát is, amely szerint senki sem kötelezheti a megrendelőket arra, hogy a céhbeltiekkel sokkal drágábban dolgoztasson: „... a szegény építő gazdának erszényére nem lehet olcsóbb mestereket fogadni, hanem köteles a *német* legényeknek, ... kik regvel 6 órától déli 11 óráig és 1 órától 5-ig ímmel folytatják munkájukat, fizetni 6 vagy több forintokra menő napi béreket”. „Ellenkezőek” munkájának szerfeletti drágaságára nem kevésbé meggyőző példát említene: „Balázs Árkádus tanácsbeli úr a boltja javítására először *német*

⁷⁸ Függelék XVII. tábla.

mesterekkel alkudozott, kik 700—800 forintokra beszéltek, (és) 25 darab fenyőt kívántak, a magyar faragók 80 forintokért 6 darab fenyővel elkészítették” (Kiemelés tőlem.). Az előbbieket olvasva nem csodálkozhatunk azon, hogy a magisztrátus a Helytartótanácsához írt 1812. évi fölterjesztésében a faragók mellett foglalt állást, többek között arra utalva, a „szegény adózó népet” nem lehet megakadályozni abban, hogy olcsóbban maga végezze, ill. végeztesse háza építését és javítását.⁷⁹

A fentiekhez hasonló érvekkel a későbbiekben is több ízben találkozunk Szegeden — és más városokban — a céhesek és a kontárok, ill. háziiparosok egymás elleni panaszaiban. A „tanult”, „német” mesterek valóban drágábban dolgoztak, de általában nem végeztek rosszabb munkát, amiként azt a magyar faragók szóvá tették. A szegedi magisztrátus előbbi állásfoglalását sem volna helyes úgy értelmezni, hogy többnyire a kontároknak fogta volna pártját a céhesek ellen. Egy „polgárt és faragót” pl. 1819-ben „40 forintban exequáltak”, mert az asztalosok munkájába avatkozott, és — az 1813. évi céhszabály XXXIV. cikkelyének megfelelően⁸⁰ — *szerszámaikat is „konfiskálták”*, azokat a városkapitány „licitationaliter” eladandja, (s) árát az ispotálnak szolgáltatandja”.⁸¹ Nem engedélyezték sokak között pl. Lotos Teréziának, nemes Gombos István asztaloslegény özvegyének sem a koporsók és sírkeresztek készítését. Az asztalosok és ácsok az özvegyet nemcsak azzal vádolták, hogy mesterségükbe avatkozik, hanem azzal is, hogy „... koporsókat... kéz alatt, orvul paraszt faragókkal is csináltat, az eők (!) céhbeli privilégiumuk tilalma ellen, nekik sérelmükre s éelmlük szorítására”.⁸²

A *cigánykovácsok* működését viszont azért engedélyezte a szegedi magisztrátus, mert azok „régől fogva”⁸³ s már a kovácscéh privilégiumának kiadása előtt is űzték mesterségüket, így a céhszabályzat szerint sem lehet eltiltani őket. A polgár voltokra büszke céhesek azonban „nyomós” érveket sorakoztatnak fel a kontárkodó cigányok ellen: „... nemcsak pléheket, lakatokat, pánccélokat és sarkantyúkat készítenek, sőt ... a közönséges piacon (és) heti vásárokon *velünk egy sorban állni, s mesterségünkben (!) avatkozni merészelnek*, ... azt ilyesnemű emberek nem kívánhatják, hogy *mivélünk*,

⁷⁹ Ezt a Ht. is elfogadta azzal a megszorítással, hogy a faragók kisebb és olcsóbb épületeket vályogból („luto aut luteis non ustis tegulis”) készíthetnek, a nagyobb épületek a kiváltságos mestereknek vannak fönntartva („... majoris momenti aedificorum constructione ... privilegiatis ... murariorum asciariorumque caetibus”). OL Ht. Dep. Civ. 1815/7/2. — Részletesen: *Eperjessy, Szeged. 177. Vö.*: e döntést a Szegedi Levéltárban található fogalmazvány szövegével: „Magyar faragóknak vagy fusseroknak azon munkákban (!),- amelyek nagyobb iszkábával (!) vitetnek végben (!), avatkozni egyáltalában szabad nem lézen, azonban *malomházak*, olyatén vizenálló építményeknek, melyekben iszkábálás nem kívántatik, készítése nem tilalmaztatik ... a céhbeli *super* vagy hajókészítőlegényeknek se engedtetik az meg, hogy ... nagyobb munkák, úgy mint hajók, kompok, ladikok vagy malomhajók csinálását fölvállalhassák”. CsML. IV. A. 1003. I. 1767—1847. (Kiemelés tőlem — E. G.)

⁸⁰ A kontárok és idegen iparosok „portékái” pl. a heti vásárokon „szabadon elfoglaltathatnak”, „nem ... a helybéli mesteremberektül magoktül, és erőszakosan, hanem az iránta tudósított helybéli előljáráóság hatalmával”. *Kassics* 121.

⁸¹ OL Ht. Dep. Civ. 1820/46/21. Részletesebben: *Eperjessy, Szeged. 177—178.*

⁸² A város a Helytartótanácsot is úgy tájékoztatja, hogy az özvegy nemcsak csinált koporsókat (tumbas), hanem faragókkal is készített („per hungaricos asciarios vulgo farago compellatos fieri curet”). Uo. 1819/46/27.

⁸³ „ab antiquissimis temporibus”. (Uo. 1820/46/5.)

akik oskolákat jární, több esztendőig inaskodni, vándorlani kénszerítettünk, ők velünk egy cathegóriába vétettévé . . .”, szabadon űzhessék mesterségüket. (Kiemelés tőlem. — E. G.) De el is szólják magukat a kiváltságosok: a cigányok „. . . a mienknél sokkal alábbvalót olcsóbban adogadják, a népet tőlünk elidegenítik, s . . . bennünket adózó, porciózó, hív polgárokat tetemesen károsítanak”.⁸⁴ A szegedi céhes mesterek a parasztfaragókon és cigánykovácsokon kívül sokat hadakoztak pl. a szalonnaárulók⁸⁵ és méginkább a kenyérsütő asszonyok ellen is — más városok céhes mestereihez hasonlóan.

A *kőszegi* pékek pl. ugyancsak több ízben kérték a *sütőasszonyok* eltiltását,⁸⁶ vagy pl. a *soproni* édessütemény készítőik⁸⁷ a hasonló cikkek gyártó és árusító asszonyokét.⁸⁸ Az *újvidéki* pékcéhnek „a kenyérsütő asszonyok és fekete sütők” okoztak gondot. A városi tanács szerint viszont szükség van ezek működésére, mert „. . . a pékkészítmények(et) emésztő nép osztálya, a mesteremberek, művészek, iparúzők, kereskedők e városban napról napra . . .” szaporodnak. Az asszonyok pedig „. . . a kenyérsütést legrégebb időktől fogva . . .” űzik, ezért sem tilthatják el őket.⁸⁹ Az *újvidéki* halászcéhnek a legfelsőbb helyen utasították el azt a kérelmét, hogy a kontár halászoknak tiltsák el a hal árusítását.⁹⁰ A *komáromi* halászok kérését a városi tanács sem találta méltányosnak, mert a céhen kívüli halászok „kezdettől fogva” engedéllyel árusítják a halat a piac kijelölt helyén.⁹¹ A *temesvári* len és gyapot szövő takács céh a „házaló tótokat”, akiknek csupán a vászonárulás volt megengedve, a gyapotból készült cikkek heti piacon történő árulásától akarta eltiltani.⁹² Több város szappanosmestereihez hasonlóan a *győri* szappanos „céh” is igyekezett megakadályozni „a gyertyát és szappant áruló . . . lakosok” működését, de — az egyébként privilégiummal nem rendelkező — „céhnek” azt a szokatlan kérelmét, hogy a kontár szappanosok „ellen hozott tanácsi végzéseket saját költségén kinyomathassa”, (!) mind a magisztrátus, mind a Helytartótanács elutasította.⁹³

A kiváltsággal bíró *mészárosok és hentesek a húsvágó „kontárok” elleni panaszaikkal* országszerte ostromolták a hatóságokat. A *komáromi* hentes céh pl., amely csak 1845-ben váltotta ki a privilégiumot, azon nyomban föllépett a „sertéshúst, zsírt és aprólékot” addig szabadon áruló lakosok ellen, s amikor a Helytartótanács elutasította a céh panaszát,⁹⁴ az a legfelsőbb helyen próbált kiváltságának érvényt szerezni.⁹⁵ A privilegizált mesterek többek között azzal vádolták a „kontárokat”, hogy „nyerészség tekintetéből” nem átallanak „sült sertéshúst” árulni, „mely alakban

⁸⁴ A Ht. ebben az esetben is helyben hagyta a város döntését. Uo. 1819/6/21, 1820/46/13. Részletesebben *Eperjessy* uo.

⁸⁵ Pl. OL Ht. Dep. Civ. 1836/47/49.

⁸⁶ „restrictionem feminarum pistrinam exercentium” — pl. 1791-ben. OL Ht. Dep. Civ. 1791. 50/3.

⁸⁷ Köztük pl. egy Jacob *Kugler* nevű mester.

⁸⁸ „. . . mulieres a confectione et distractione placentarum sacharatarum sub nomine *Christkindel-Bäckt* . . .” (uo. 1825/44/7).

⁸⁹ Uo. 1845/34/24.

⁹⁰ Uo. 1843/34/8.

⁹¹ Uo. 1839/18/39.

⁹² Uo. 1847/48/65; 1848/48/7.

⁹³ Uo. 1844/26/25.

⁹⁴ Uo. 1846/18/33.

⁹⁵ Uo. 1847/18/10.

nehezebb a döghúst megösmerni”. A városi tanács ez ügyben a céh mellett foglalt állát, s úgy tűnik, hogy e „kontárok” — legalább is részben — sikerült „jobb belátásra bírni”, a magisztrátus jelentése szerint ezek ugyanis csak a 4 téli hónapban ragaszkodtak a hús szabad árulásához.⁹⁶

Igen sok „álmészáros” működött pl. *Debrecenben*, akikkel kapcsolatban a Helytartótanács 1833-ban úgy rendelkezett, hogy egy részüket — akik be tudják bizonyítani mesterségbeli jártasságukat — be kell iktatni a mészáros céhbe. A többieket pedig, akik hetenként kétszer délelőtti órákon szabadon mérhetnek ki húst, életük végéig meg kell hagyni e gyakorlatban.⁹⁷

Ha viszont a kontárok történetesen *nemesi kúrián* húzódtak meg, a legtöbb esetben sem a céhbeliék, sem a városi hatóság nem tudta megakadályozni működésüket. A céhes mestereknek az ilyen kontárok korlátozására irányuló törekvése nem egy esetben vezetett a városi és megyei hatóságok közötti éles vitához. Így történt ez pl. a *komáromi Pamperl-fivérek* esetében, akik mint kontár pékek nemcsak a Szeiff-féle nemesi kúrián, majd a báró Hornig család és gróf Zichy János telkén árusították készítményeiket, hanem a város piacán is megkísérelték azt. A városi tanács ezért 1818-ban elkoboztatta áruikat, sőt azokat a lakosokat is megbüntette, akik tőlük vásároltak.⁹⁸ A magisztrátus két évvel későbbi fölterjesztésében arra kérte a Helytartótanácsot, hogy ne csak a nevezettekkel, hanem számos kontár pékkel szemben is szerezzen érvényt, az 1813. évi céhszabályzatnak.⁹⁹ Komárom vármegye viszont a város ellenében a kontároknak fogta pártját: „Által látván a Tekintetes Státusok, hogy a városi céhbeli pékek Pamperlre . . . azért törnek, mivel az *a süteményeket jobb mértékben és olcsóbban náloknál árulni szokta* . . . Meghagyatott Ghyczy Ráphael főbíró úrnak, hogy . . . *Komárom városát fiscális acciónak fenytéke alatt* intse meg, hogy ezentúl a városi pékek által Pamperl péken semminémű erőszakot tételni . . . ne engedje, mivel ő a várbeli katonaságnak teljes meglegedésével és nagyobb haszonnal is, mint sem e városi céhbeli pékek akarták süteményeiket adni . . . contractusának eleget tenni valósággal tapasztaltatik”. (Kiemelés tőlem — E. G.)¹⁰⁰ A megye közönsége a Helytartótanácsához intézett föliratában hangsúlyozta, hogy a nemesi kúrián működő pékek nem tartoznak a város joghatósága alá. A szóban forgó kontárt eszerint nem lehet abban megakadályozni, hogy „. . . mint a kenyérsütéshez jól értő mesterember a *nemesi kúrián péki süteményeket csinálhasson, és azokat* mind ott, a *nemesi funduson*, mind . . . akármely privátus contrahenseinek árulhassa, . . . a curiák ámbátor a polgári fundusoknak sorában vannak is, *sem politikai, sem törvényes tekintetben nem tartoznak a város jurisdictiója* alá . . .” Még azt az állítást is

⁹⁶ Uo. 1847/18/32.

⁹⁷ Az ügy a kormánysszékeken többször megfordult, s (1823 óta) több mint egy évtizedig húzódtott (uo. 1833/21/38).

⁹⁸ A nevezett kontárok a város jelentése szerint „in curia olim Szeifiana, nunc Barone Hornigiana pisturas suas non tantum in curia hac publice venui exposuissent, verum recentius in altero quoque curia Joanne comite Zichyana in publico civitatis hujus foro sita, scuto etiam pistoris palam exposito, audacter distrahere . . . attentissent. . .” OL Ht. Dep. Civ. 1818/41/18.

⁹⁹ „. . . innumeri pseudo opifices . . . opificiaque sua cum manifesto privilegialium articulozorum contemptu, privilegiatorum vero magistrorum gravissimo prejudicio exercituri essent . . .” (Uo. 1820/17/10.)

¹⁰⁰ A megye 1820. március 7-i közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonatából (uo. 1820/17/10).

megkockáztatják, hogy a céhügyi rendelkezés érvénye nem terjed ki a nemesi birtokra,¹⁰¹ s a megyei árszabás alá eső, elsőrendű szükségletek közé tartozó élelmiszerek árusítása tekintetében „... a királyi városok is engedelmeskedni tartoznak ... a vármegyék gondoskodó végzéseinek” (!).¹⁰² A vármegye szerint a pékcéh és a városi hatóság által eltiltott kontárok sohasem árusítottak a piacon, viszont a kiváló készítményeiről „... országszerte esméretes (komáromi) *sütőnek a piacon számosan kenyereket és cipókat árulnak, sőt faluról is szoktak sült kenyeret a piacra áruba hozni anélkül, hogy ez ellen a komáromi pékek valaha ellenkeztek volna*”. (Kiemelés tőlem. — E. G.)¹⁰³

Komáromban nemcsak pékek, hanem pl. *kontárasztalosok* is működtek *nemesi birtokon*: „... ezen városunkban elszaporodott kontároknak számok, kik is *többnyire curiális helyekre vévén magokat, az hová a mi kegyes magistrátusunknak ereje ki nem terjedhet*” (kiemelés tőlem — E. G.) — amint azt a céhnek a Helytartótanácshoz intézett 1820. évi panaszában olvashatjuk. A privilegizált mesterek szóvá tették, hogy ezeken kívül más kontárokkal is meggyűlt a bajuk: „... emellett vagynak *civilis helyeken* is, akiknek jöllehet az asztalos portékákhoz semmi közök nem volna, mégis másunnan hozott asztalos mobiliákat szabadon árulgatnak”. Sőt olyan fazekas is akad, aki beleártja magát a mesterségükbe. (Kiemelés tőlem — E. G.)¹⁰⁴ Arról nincs tudomásunk, mi volt a magistrátus álláspontja az asztaloscéh e panaszával kapcsolatban. Kontárok viszont továbbra is tevékenykedtek Komáromban, amint arra a Helytartótanács 1824. évi leiratából is következtethetünk,¹⁰⁵ sőt olyan asztaloskontárok is voltak, akiktől — a céhszabályzat fentebb említett cikkelyét megszegve — nem a városi hatóság, hanem a *céh kobozta el szerszámait*.¹⁰⁶

Az 1813. évi céhügyi rendelet kibocsátása *előtt többnyire* a céhes mesterek igyekeztek érvényt szerezni jogaiknak a kontárokkal szemben úgy is, hogy ezek szerszámait „konfiskálva”, megfosztották őket működési lehetőségüktől. A céhesek olykor szabadalom-levelükben is megpróbálták rögzíteni e „jogukat”, amint azt pl. a szatmárnémeti asztaloscéh 1809. évi kiváltságlevelével tervezetében olvashatjuk: ha kontárnál és bármely mesternél „... idegen munka tanáltatik, a *céhmesterek erejével is elvétethessen*”. (Kiemelés tőlem — E. G.) A tanácsnak azonban tudnia kell a szerszámok elkobzásáról: „... a nemes tanács hírével annak (ti. a kontárnak) minden műszere(i) műveivel együtt elvétethessenek”.¹⁰⁷ Az 1813. évi céhszabályzat kiadása után viszont e városban is *többnyire* a tanács kobozta el a kontárok szerszámait, amint

¹⁰¹ „... azon felséges rendelkezések, melyek az céhben lévő mestereknek tilalma iránt fennállnak, a városnak mind politikai, mind törvényes jurisdiccióján és kebelén kívül lévő curiákra és azokon lakozó mesterekre... ki nem terjeszthetők...” (uo. 1821/17/23).

¹⁰² „... a kenyér minden első szükségű élelembeli szerek között a legelső, és abban minden szorongattatás a publicumnak ostorozására és botránkoztatására szolgálhatna, ... amelyek iránt a vármegyei hatalomnak szorgalmatoskodni és gondoskodni törvényes jussa.”

¹⁰³ A megye 1821. július 16-i fölterjesztéséből (uo.) — A Helytartótanács 1820. július 11-i végzésében előbb a kontárokat tiltotta el, majd egy évvel későbbi leiratában — a megyének a nemesi telken működő pékekre vonatkozó érvelését elfogadva — megváltoztatta e határozatát, és engedélyt adott működésükre.

¹⁰⁴ Uo. 1820/17/2.

¹⁰⁵ Uo. 1824/18/4.

¹⁰⁶ Uo. 1841/18/10.

¹⁰⁷ Uo. 1809/5/13.

arról Szatmárnémeti magisztrátusa pl. 1846-ban a Helytartótanácsot tudósította. Egy — ugyancsak — asztalos kontártól eszerint azért vették el a szerszámokat, mert az „... megszokott kontárkodásait többszöri tanácsi s kapitányi eltiltások ellenére ... a helybeli kiváltságos asztalos céh jogai sérelmével folytonos ellenszegüléssel gyakorolta”. Egy ízben visszaadták az illetőnek szerszámait, de azután újra elvették tőle, és három napi „fogsággal” is büntették, mert nem szűnt meg kontárkodni.¹⁰⁸

Amint a fent említett szatmárnémeti asztalosoknak, így pl. a pozsonyi német varga mestereknek sem volt Kancellária által megújított céhprivilegiuma, utóbbiak viszont ennek ellenére nem csupán a szerszámaikat akarták a kontároktól elkobozni, hanem arra nézve is szerették volna a felsőbbség engedélyét elnyerni, hogy a *kontároktól elvett cikkeket maguk értékesíthessék*.¹⁰⁹

A nemesi kúriákon működő kontárok fenti ügyei a királyi városoknak és a nemesi vármegyéknek az országos politikát érintő hatásköri vitáira —, vagy pl. a kontárok szerszámainak elkobzásával kapcsolatos visszaélések a városok céhekkel kapcsolatos álláspontjára is fényt derítenek, e kérdésekkel fontosságukra tekintettel munkánk III. részében —, a *kontárok jelentékeny hányadát kitevő kontárkodó legényekkel* pedig a legényekről szóló fejezetben kívánunk *részletesebben* foglalkozni.

A céhes mesterek az előbbieken kívüli kontároknak tekintették azokat — a sokszor ugyancsak — céhbeli kézműveseket is, akik *más kiváltságolt szakmába avatkoztak*. Ezt egyébként az 1813. évi céhszabályzat XXIV. cikkelye is tiltotta.¹¹⁰ A győri ácsmesterek pl. — akiknek egyébként nem volt megújított kiváltságlevelük — e cikkelyre hivatkozva kérték 1825-ben egy helybeli kőműves eltiltását az ácsmesterséghez tartozó munkák főlvállalásától, így pl. a vármegye házának restaurálásától.¹¹¹ Különösen a *rokonszakmáknál* volt nehéz elhatárolni a hatásköröket. Így pl. a debreceni mészárosok, akik a hentesek után egy évvel (1821-ben) újították meg kiváltságukat, a sertésvágó hentesek érdekeit sértették nemcsak a disznóhús, hanem — amint azt a hentesek panaszolták — a különösen nagy hasznot hajtó szalonna árusításával is. Amikor a Helytartótanács a mészárosoknak erre engedélyt adott, a hentesek nem voltak restek a Kancelláriához fordulni, arra hivatkozva, hogy „az itt folyvást tartózkodó számos katonaságnak s a tanuló ifjúságnak” az ellátása megköveteli, hogy

¹⁰⁸ Uo. 1846/43/37. — Az asztalosoknak azonban nem volt érvényes szabadalma, csupán a 107. jegyzetben említett projektumukat ismerjük. (L. még *Eperjessy* 1967. 248.) — A szatmárnémeti magisztrátus más esetekben is (pl. 1836-ban a kőműves és ács egyesült céhnek — ennek azonban volt érvényes kiváltsága —) a céheseknek fogta pártját a kontárokkal szemben (uo. 1836/47/7).

¹⁰⁹ Pozsony magisztrátusa a Helytartótanácsához intézett fölterjesztésében a céhszabályzat XXXVI. cikkelyére hivatkozva, törvénytelennek minősítette kérelmüket. A város *liberális álláspontját* tükrözik többek között a jelentés következő sorai: „... hogyha ... a vargacéh részéről most igénylett *önként* nékie megengedtetnék, a *kontárok kifürkészésére* már most is néha *több időt vesztegető*, mint sem saját munkájuk után néző néhány *vargamesterek ingerkedései növekednének* ...” (uo. 1846/38/45). (Kiemelés tőlem. — E. G.)

¹¹⁰ „Mivel minden mesterembereknek csak azon mesterségeknek kézművei szolgálnak élelmökre, melyet gyakorolnak: óvják magokat a mesteremberek, hogy az egyik osztály a másiknak munkáit ... ne készítse, és mások mesterségébe bé ne vágjon, hanem kiki maradjon meg azon munkák és művek mellett, melyek a régi szokás és divat szerént az ő mesterségükhöz tartoznak ...” *Kassics* 120.

¹¹¹ A Ht. elutasította az ácsokat azzal az indoklással, hogy az építetők szabadon választhatják meg azt a mestert, akibe bizalmukat helyezik; ez nem ellenkezik a céhszabályok említett cikkelyének szellemével sem (uo. 1825/26/49).

a húsmérés „folyvást menjen”, s ennek a követelménynek — szerintük — elsősorban a több mint 100 tagból álló hentescéh tud eleget tenni.¹¹² A magisztrátus nem tudta eldönteni, a kiváltságolt henteseknek vagy az ugyancsak privilegizált mészárosoknak fogja-e pártját, csupán azt jegyezte meg fölterjesztésében, hogy a mészárosok 342 év (!) óta árusítják szabadon a szalonnát.¹¹³

Egymáshoz közel álló szakma volt pl. a kerékgyártó és az asztalosmesterség is. Amikor pl. a kassai asztalosok legfoglalták és árverés útján értékesítették egy a mesterségükbe avatkozó kerékgyártó készítményeit, a Helytartótanács 1846-ban úgy intézkedett, hogy mivel a bútorok már „harmadik kézen” vannak, azoknak csupán az árát kell a kerékgyártónak visszaadniok. A kerékgyártónak pedig megengedték egy asztaloslegény alkalmazását, azzal a megkötéssel, hogy az a legénnyel csak a kerékgyártó mesterséghez tartozó cikkeket csináltathat.¹¹⁴

Még közelebb álltak egymáshoz a „magyar”, „német” stb. jelzővel illetett mesterségek, amelyeket többnyire a magyar és a német „módi” szerint lehet megkülönböztetni egymástól. Szegeden pl. *Bálint Sándor* szerint a „magyar” mesterségek a paraszti sorban élő földművelő polgárságnak, továbbá a népesedő szállások pásztorainak valamint a halászoknak, a „vízenjáróknak” a szükségleteit, a „német” szakmák pedig az urbanizálódó iparos, kereskedő és hivatalviselő rétegek finomabb igényeit elégítették ki.¹¹⁵ Pl. a helybeli magyar és német szücsök villongásaiban is a paraszti izléshagyomány és a külföldi divatáramlatokkal számoló polgáriásodás ütközött egymással.¹¹⁶ Hasonló példákat a magyar és német mesterségekkel kapcsolatban¹¹⁷ az ország minden tájáról nagy számban említhetünk. A székesfehérvári magisztrátus pl. 1820-ban a helybeli német szabó „céh”¹¹⁸ panaszára „a feladott kontár személyeket a drágább és csinosabb asszonyi öltözeteknek készítésétől újlag és keményen” eltiltotta, sőt a „munkákban lévő ruhákat” is elkobozta tőlük. E „kontárok” között *magyar szabók* is voltak, akik a német mesterségbe avatkoztak. A magyar szabók védekezésükben arra hivatkoztak, hogy nekik is számolniok kell a divat változásával: „... a nagyságos város kebelében nagyobb száma ... (van) azon magyar ruházatsinálóknak, akik magyar munkára bėjővén, *mostanában egyedül német munkát folytatnak*”. (Kiemelés tőlem — E. G.) Érvelésük *viselettörténeti* szempontból is figyelmet érdemel: „... a kamáslinál, térdig érő bugyogónál és azt követő gombos kapcánál egyebet nem ismerünk német ruházatnak, effélét pedig mivel hazánk fiai nem viselnek, nem szabunk, nem is varrunk”. Szerintük nemcsak „a magyar mente és a szíjjas nadrág” jelenti a magyar viseletet, ha csak ez volna, akkor — amint írják — elegendő lenne a városban egyetlen magyar szabó, pedig ezek száma 33, a német férfi és asszonyszabóké csupán 12.

¹¹² Uo. 1833/21/52.

¹¹³ Uo. 1834/21/45.

¹¹⁴ Uo. 1846/16/11.

¹¹⁵ *Bálint S.*, Szeged, 1959. 56.

¹¹⁶ Uő.: A szegedi bőrművesség. Bp., 1961. 21.

¹¹⁷ L. a Függelékben található iparosösszeírásokat, vagy a sok közül a pécsi német magyar szücsöknek a kérelmét, akik a németektől külön akartak válni (OL Ht. Dep. Civ. 1809/5/12).

¹¹⁸ Amiként egyetlen helybeli iparoscéhnek, nekik sem volt megújított kiváltságlevelük (l. az I. rész 1. 146. jegyzet!).

Különben a német szabók is beavatkoznak az ő mesterségükbe, amikor „magyar mentét és reverendát” varrnak, s ráadásul — teszik hozzá — „magyar legényeinket műhelekbe nagyobb fizetés mellett hódítják”.¹¹⁹ A magisztrátus és a Helytartótanács csupán a kontárok eltiltását tartotta szükségesnek, a magyar szabókét viszont nem.

Ugyanígy engedélyezte a magyar tímár céhvel szemben a városi hatóság és a Helytartótanács 1834-ben pl. egy szatmárnémeti német tímárnak a működését, mivel ennek „kézművei” a magyar tímárokéétól „egészen különbözőek”,¹²⁰ vagy Debrecen magisztrátusa és a kormányzék 1841-ben a tímárcéh ellenkezésére egy kordovánbőr készítő „kontárét”, mivel a céh „a vidéket . . . jól elkészített elégséges kordovánnyal ellátni nem képes”.¹²¹ A Helytartótanács e döntéseiben minden bizonnyal az az elhatározás is közrejátszott, hogy a kormányzék az 1830-as évek végén *országosan kívánta rendezni a rokon szakmák működését*, amint azt pl. Torontál megyéhez intézett leirata is bizonyítja.¹²²

A magyar, német stb. jelzőkkel illetett mesterségnevek azonban nemcsak fogyasztói ízlésbeli jellemzőire és az illető szakmák *sajátos technológiai eljárásaira* utalnak,¹²³ hanem olykor a *kézművesek nemzeti hovatarozására* is, hasonlóan sok céh kiváltságához, amelyek több esetben szintén föltüntették, milyen nemzetiségű, ill. vallású mesterek nyerték el azt. A kiváltságlevelek nyelvéből viszont nem tudunk egyértelmű következtetést levonni a szabad királyi városokban működő mesterek nemzetiségére, csakúgy mint a mezővárosiakéra sem,¹²⁴ mivel az 1815 után adományozott (ill. megújított) privilégiumok jelentős része magyar nyelvű volt a nem magyar lakta városokban is. A nagyobb szakértelmet kívánó „finomabb” mesterségek művelői, mint pl. az órások, lakatosok, puskaművesek, kőművesek stb. sok helyütt főleg a német iparosok közül kerültek ki. A jobbára német polgárok lakta Sopron, Pozsony stb. kézműveseinek jelentős része ugyancsak főleg német nemzetiségű, vagy pl. a délvidéki Temesvár, Újvidék stb. iparosai is főként németek és szerbek voltak. Újvidéken a város történetírója szerint csupán egyetlen magyar céh létezett: a magyar szabóké; a többi céhben viszont — legalábbis 1848 előtt — békésen megfértek egymással a szerb, német, ill. a kisebb számú magyar mesterek.¹²⁵ A délvidéki falvakban, ill. szabad királyi városokban, mint pl. Aradon, Újvidéken, Zomborban

¹¹⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1822/7/103. — Részletesebben *Eperjessy, Székesfehérvár*.

¹²⁰ Uo. 1834/43/24.

¹²¹ Uo. 1841/21/28. — *Győr* magisztrátusa viszont 1832-ben eltiltotta a helybeli vargákat, hogy tímármunkát végezzenek, s amikor „tímár módra kikészített bőröket” találtak náluk, azokat elkobozták, és „nyilvános kótyavetyére” bocsátották. E döntést a Ht. és a Kancellária is helybenhagyta (uo. 1837/26/24). A „magyar tímárok” egyébként csak 1845-ben újították meg szabadalmukat. (*Eperjessy* 1967. 229.)

¹²² 1838. április 24. kelettel: „. . . az egymással hasonlatos mesterséget űző céhbéliek közt . . . keletkező viszálykodások megelőzése végett szükséges lenne . . . az egymással csakugyan hasonlatos mesterségeknek (minők pl. a magyar és német szabók, vargák, tímárok s. a. t.) nevezetei és innet származó különbségek időjárástól teljesen eltöröltetvén, az efféle egymással hasonlatos céhbéli egyesületek minden mesterember tagjának a kézművek készítése kölcsönös jognál fogva szabadon megengedtések . . .” (OL Ht. Dep. Civ. 1838/2/66.)

¹²³ L. elsősorban *Dóka* 1979. 20. s. köv.

¹²⁴ Vö.: *Eperjessy* 1967. 78—80.

¹²⁵ *Érdúj helyi* 289—300.

több, *görögkeleti* mestereknek adományozott *céhprivilegiumot*¹²⁶ ismerünk. A görögkeleti céhek mestereinek *túlnyomó része* ugyancsak *szerb nemzetiségű* volt.

A nem katolikus mesterekre vonatkozó 17—18. századi céhbeli korlátozások s a katolikus ünnepek és szertartások megtartására vonatkozó előírások¹²⁷ II. József türelmi rendelete¹²⁸ után nem voltak érvényben. Az 1813. évi céhszabályzat XXX. cikkelye pl. csupán a római katolikus mestereknek és legényeknek írta elő, hogy a „minden fertály esztendőben vagy kántorhéten” a céh költségén tartandó misén kötelesek „tisztesseges öltözetben megjelenni”, hasonlóképpen az úrnapi processiókon is csak ők tartoznak a céh zászlajával részt venni. Az előírás külön is hangsúlyozza, hogy ezt „... egyedül csak a r. catholicusokrul, és semmiképp se kelleltik azokrúl is érteni, kik ... más vagy türedelmi valláshoz tartozandók”.¹²⁹ (Kiemelés tőlem — E. G.) Ez azonban a valóságban nem jelentette azt, hogy a többségben lévő nemzetiség, ill. felekezet ne próbálta volna olykor a maga súlyát a céhen belül érvényesíteni, esetleg a kisebbségben lévöket *működésükben korlátozni*.

A céhen belüli nemzeti és vallási ellentétekre vezethető vissza az egy felekezeten lévő kézműveseknek a közös céhből való kiválásra, ill. önállósodásra irányuló törekvése. A *görögkeleti vallású újvidéki kovácsok, kerékgyártók és bognárok*;¹³⁰ továbbá az ugyancsak újvidéki *római katolikus csizmadiák*¹³¹ pl. 1818-ban tettek kísérletet arra, hogy a másik felekezetbeliektől különválva önálló kiváltságot szerezzenek maguknak. A Helytartótanács azonban elutasította e kérésüket, hivatkozva arra, hogy a két felekezeten lévő helybeli kalmárok is csak egy privilegiumot nyertek. A kovácsok és társaik ezért csupán egy kiváltságlevelet válthattak ki 1821-ben — német nyelven; a csizmadiák pedig — minden bizonnyal hosszú huzakodás után — csak 1 évvel a forradalom előtt — magyar nyelven.¹³²

Aradon pl. a *római katolikus magyar csizmadiák* szerettek volna a görögkeletiektől különválva önálló céhet alakítani. A magyar csizmadiák a városi tanácshoz intézett folyamodványukban többek között nagy számukra hivatkoznak: „Eszteudők által az óhitű csizmadiákkal egy céhbe (!) lévén, mindenkor legnagyobb egyetértésben ... éltünk, de ... a csizmadiák száma ... jelenleg 140-re szaporodott meg, hogy mindnyájan gyűléstartáskor egy terembe (!) már semmiképpen be nem férhettünk, azonkívül a köz céhbeli dolgokat annyi sok tagokból álló gyülekezetben csendes és nyugodt elmével elintézni már lehetetlenség volna ...” Miután a Helytartótanács többször visszautasította e kérelmüket, megelégedtek volna azzal is, hogy egy kiváltságlevél és egy céhpecsét mellett a két felekezetnek csupán külön céhládája, ill. — nekik természetesen „magyar nyelven írandó” — jegyzőkönyvük legyen, amint azt „*más sz. kir. városokban is ... divatban lenni*” tapasztalták; s ahogyan e városban is a görögkeleti, ill. a római katolikus szabóknak¹³³ saját privilegiumuk van. A

¹²⁶ L. e munka I. rész I. fejezetében a 270., a 273. és a 274. jegyzeteket!

¹²⁷ Részletesen pl. *Eperjessy* 1967. 110—122.

¹²⁸ Uo. 118.

¹²⁹ *Kassics* 118—119.

¹³⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1818/6/10, 64.

¹³¹ Uo. 1818/6. sz. nélkül.

¹³² *Eperjessy* 1967. 220.

¹³³ Az előbbieket valóban külön szabadalom-levelet nyertek 1817-ben, az utóbbiak pedig 1823-ban (I. rész I. fejezet 270. jegyzet).

magisztrátushoz intézett beadványukban a magyar csizmadiák a legényeknek és az inasoknak két felekezet közti elosztására is javaslatot tettek úgy, hogy „a két hiten lévő csizmadialeányok mind a két hiten való csizmadia mestereknél szabadon dolgozzanak”, s ha netalán vita kerekedne, úgy egyik felekezet „a maga hitsorsosait pártolni ne merészelje”. Az inasok maradjanak jelenlegi mesterüknél, majd később „kiki a *maga hitsorsosait vagy nemzetét* fogadja bé inasnak”. (Kiemelés tőlem — E. G.) A két felekezet közötti békétlenség különben több évtizeddel korábbi keletű. Arad megye közgyűlése 1823-ban pl. úgy intézkedett a tisztségviselők választásáról, hogy céh-, ill. atyamesternek mind „az magyar részen”, mind az „görög nem egyesült hiten lévő mesterek közül” ketten-ketten „candidáltassanak”. A görög hiten lévők 1815-ben, amikor közös privilégiumot kaptak, inkább önálló szabadalmat szerettek volna váltani. A „magyarok” különválási szándékát viszont később semmiképpen sem támogatták, azzal vádolva őket, hogy „a céhbéli hivatalokra szünet nélkül ásitoznak” (!). A céhbiztos elnöklete alatt 1837-ben tartott céhgyűlésen a „magyarok” ismét a különválás mellett „voksoltak”. A görögkeletiek viszont igyekeztek megcáfolni azt az érvet, hogy 140-en nem férnek meg egy céhben: „Szeged, Szabadka, Kecskemét, Nagyvárád, Debrecen és más több városban is a csizmadia mestereknek különbféle (!) hiten lévő és több százakra, ami több . . . Debrecen városában ezeren felül szaporodott számok lévén egy privilégiumjok mellett szinte (szintén) egy céhet, egy ládát s egy protokollumot tartanak”. Azzal is érveltek, hogy a vékonyszabóknak és a szűrszabóknak azért nem lehet egy céhük, mert a mesterségük is különböző, a német és a magyar szűcsöknek is ugyanezért van két privilégiumuk¹³⁴: „. . . egy csávás paraszti ködmönt és subát készítő magyar szűcs egy drága prémekkel, finomabb ízlésű selem és mátériákkal munkálkodó német szűccsel mestersége különbségére nézve is egy céhbe(n) nem lehet, de a csizmadia . . . akár katolikus, akár g. n. e. (görög nem egyesült) hitű légyen, . . . a csizrát csak egyformán varrja”. Az sem felel meg a valóságnak az „óhitűek” szerint, hogy az „*ily népes és felséges épületekkel teljes városban* a céhgyűlés tartására . . . alkalmatos . . . s elegendő nagyságú (helyiségek) százával (ne) találtatnának”, amint azt a magyarok állítják. A magisztrátus viszont a római katolikusokat támogatta, ill. a különválási törekvést egyengette, a Helytartótanács rendeletének pedig csak késedelmesen tett eleget, ezért a kormányzék igen kemény dorgálását vonta magára.¹³⁵ (Kiemelés tőlem — E. G.)

¹³⁴ Lehet, hogy különváltan működtek, de csak egy, 1817. évi német nyelvű kiváltságuk volt (I. rész 1. fejezet 270. jegyzet).

¹³⁵ A Helytartótanács 1836. aug. 16-i leiratában így feddette meg a tanácsot: „. . . az, hogy az aradi csizmadiák „. . . két különös s csak hitvallás által különböző céhfelekezetekre oszlottak, semmiképpen jóvá nem hagyattathatik, hogy ezen városi tanács ezen megkülönböztést nemcsak meg nem akadályozta, hanem arrul ezen kormányzékhez még jelentést se téve, azt közhatározása által helytelenül . . . erősíteni merészlette” (az utóbbi szót a fogalmazványban törölték, s helyette a „sietett” szót iktatták be). A Ht. a Kancelláriát is részletesen tájékoztatta az ügyről (OL Ht. Dep. Civ. 1837/7/81., l. még uo. 1836/7/53). — A római katolikus és görögkeleti csizmadiákra való utalást l. még e fejezet 11. jegyzetében is.

4. A ZSIDÓ IPARÚZÓK

A kiváltságolt mesterek minden versenytársuknál veszélyesebb ellenfelüket a náluk sokkal mozgékonyabb zsidó házaló és boltos kereskedőkben és a portékáikat többnyire olcsóbban kínáló zsidó iparúzóknak látták. Azzal sokáig nem törődtek — hiszen kívül is esett hatáskörükön —, hogy a 18. század második felétől a zsidók bekapcsolódtak a nagybirtok termékeinek forgalmazásába, de a hagyományos polgári foglalkozásoktól, a céhes ipartól és a boltos kereskedéstől a szabad királyi városokban távortartani igyekezvén őket, akkor is a terménykereskedelemre próbálták korlátozni a tevékenységüket, amikor az nagyobb tőkék fölhalmozását tette lehetővé, és alapjává lett nem egy céhen kívüli ipari vállalkozásnak.¹

A 18. század 3—4. évtizedétől kedve a főként Cseh- és Morvaországból, valamint az osztrák örökös tartományokból, majd a 19. század elejétől többnyire a Galiciából származó zsidók főként a *földesúri és egyházi birtokon* nyertek engedélyt a letelepedésre. Az 1848 előtti évtizedekben a nemesi *vármegyék* nemcsak a kontárok, hanem az ugyancsak céhen kívüli *zsidó iparúzók működését is támogatták* a falvakban és a mezővárosokban.² A rendi társadalomból kirekesztett zsidóságnak a szabad királyi városokban való térfoglalását viszont a törzsköcs polgárságnak hosszú ideig sikerült megakadályoznia.

A török kiűzése után megújított vagy újonnan adományozott szabad királyi városi kiváltságok a magisztrátusokra ruházták a zsidók városokban való letelepedésének engedélyezését. A városi hatóságok viszont gyakran nemcsak a zsidók, hanem a protestánsok beköltözéséhez sem járultak hozzá a II. József türelmi rendeletét megelőző időszakban.

II. József 1781. május 13-i rendelete, amelyet csak 2 évvel később léptettek életbe, a bányavárosok kivételével lehetővé tette a zsidók városokba való költözködését, és megnyitotta előttük a közép- és felsőfokú iskolákat. II. József rendszerének összeomlása után több városban kísérletet tettek a zsidók eltávolítására. *Buda* magisztrátusa pl. 1790. május 12-én a Helytartótanácsához intézett föliratában arra hivatkozott, hogy az 1703. évi I. Lipóttól származó privilégiumuk szerint a város joga a zsidók letelepedését engedélyezni, s csak a felsőbbség kényszerítette őket³ a zsidók

¹ Vö.: *Eperjessy Géza: Zsidó iparúzók a reformkori szabad királyi városokban. Századok, 1983. 4. sz.* Az idézett tanulmányt jelen munkánk alábbi fejezeténél a továbbiakban is alapul vettük, és fölhasználtuk. — E kérdést elsősorban politikai történeti összefüggésben tárgyaló irodalomból l. *Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja c. tanulmányát. Történelmi Szemle. 1982. 2. sz.*

² *Eperjessy 1967. 125—136.*

³ „...iudeos recipere coacta fuerat...” OL Ht. Dep. Commenc. 1790/176/7.

befogadására. *Sopron* városa ugyancsak arra hivatkozott, hogy a szabad királyi városi jogok szenvedtek csorbát akkor, amikor a zsidókat be kellett fogadniok, és kérte a zsidóknak a városból való eltávolítását.⁴ *Pesten* csak az 1780-as években telepedhettek meg állandóan a zsidók, s a városi tanács itt is indítványozta a polgárság követelésére kiköltöztetésüket.⁵ Hogy nem csupán az említett városokra korlátozódott e törekvés, azt többek között a kormányzéseknek *Újvidék*hez intézett leirata és horvátországi példák is bizonyítják.⁶

A Helytartótanács határozottan visszautasította e kísérleteket arra hivatkozva, hogy ezt az ügyet az *országgyűlésnek* kell rendeznie, s az említett törvényhatóságokat arra intette, hogy amíg törvény nem születik, ne háborgassák a zsidókat.⁷ A rövidesen kibocsátott 1790. évi 38. törvénycikk úgy intézkedett, hogy a „Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekben, ide nem értve a királyi bányavárosokat, azon állapotban, amelyben 1790. január elején voltak, megtartassanak, és ha netalán abból kizavartattak volna, visszahelyeztessenek”.

E törvényt több helyen úgy értelmezték, hogy az csak a korábban beköltözőtekre vonatkozik, ezért a később bevándoroltakat nem akarták megtűrni. A zsidók száma azonban, s köztük az iparúzóké, különösen a forradalom előtti években — nem utolsósorban az 1840. évi XXIX. tc. hatására — jelentősen növekedett a szabad királyi városokban is. E törvény ti. lehetővé tette, hogy a letelepedési jogot nyert zsidók a bányavárosokon kívül bárhol, így a szabad királyi városokban is szabadon foglalkozhassanak iparral és kereskedelemmel, akár „maguk kezére” akár „vallásukbeli legények segítségével”.

Győrött pl. az 1828. évi összeírás alkalmával még egyetlen zsidót sem találtak, az 1840-es években 66 család letelepedését engedélyezték.⁸ *Pécsett* és *Székesfehérvárott* csak az 1830-as évek második felében járultak hozzá mindössze 2—2 zsidócsalád beköltözéséhez.⁹ *Pesten* az 1851. évi összeírás alkalmával a zsidóság aránya már kb. 15%, túlnyomórészüik iparral és kereskedelemmel foglalkozott. A forradalom idején 1023 volt a zsidó kereskedők és 487 a zsidó iparúzők száma (ugyanakkor a többi kereskedőé 667, az iparosoké pedig 2774).¹⁰ *Budán* csupán 5% körül mozgott a zsidóság aránya, a kamarai igazgatás alá tartozó *Óbuda* mezővárosban, a magyarországi zsidóság egyik legjelentősebb gazdasági és kulturális centrumában ez viszont a 32%-ot is megközelítette.¹¹ Az incolátus megszerzésének nehézségei miatt más

⁴ Uo. 1790/176/17.

⁵ *Bp.* III. 386.

⁶ *Újvidéket* illetően: OL Ht. Dep. Commerc. 1790/176/2; *Eszéket* illetően: uo. 1790/176/13; *Varasd megyére*: uo. 1790/176/9, 15.

⁷ A Budához intézett 1790. május 25. leiratban pl.: „quaestioque haec nonnisi diaetaliter superari posset, ... Judaeos in gremio civitatum imperturbate relinquendos esse”. Hasonló értelemben figyelmeztették a többi városokat is.

⁸ Az 1828. évi állapotról vonatkozóan: *Pálffy* 1934. 3. — A zsidók beköltözésére *Balázs* 1980. 106.

⁹ *Eperjessy Pécs*, 274. — Pécssett azonban korábban is élhettek zsidók, 1813-ban pl. 8 felnőtt férfit, 1823-ban 10 zsidó családot irtak össze. Vö. *Schweitzer József*: A pécsi izr. hitközség története. *Bp.* 1966. 26. L. még *Eperjessy, Székesfehérvár*.

¹⁰ *Spira* 1974. 328.

¹¹ *Bp.* III. 349—400.

szabad királyi városok körzetében is többnyire a közeli falvakban és mezővárosokban tömörült a zsidóság, pl. Győr közelében a püspöki tulajdonban lévő *Győrszigeten*,¹² vagy Székesfehérvár helyett a Fehér megyei *Lovasberényben*.¹³

A zsidók iparűzését az 1805. évi és az 1813. évi királyi rendeletek szabályozták. Az 1805. évi rendelet szerint a zsidók saját kezükre vagy zsidó legények segítségével gyakorolhatják a mesterségüket, és taníthatják mesterségre ifjaikat, amíg elegendő nem lesz a számuk ahhoz, hogy maguk között céheket alakítsanak.¹⁴ Az 1813. évi rendelet lényegében ugyanezt ismétli meg, hivatkozva az 1783. évi rendelet és az 1790. évi 38. tc. „kedvezéseire”.¹⁵ Jóllehet *zsidó céhalakítási kísérlettel* az 1820-as évektől kezdve számos helyen találkozunk, céhprivilegiumot a *Kancellária* zsidóknak *sehosem adományozott*.¹⁶ A miskolci zsidó iparosok ugyan 1836-ban az 1813. évi artikulusok alapján a városi tanács hozzájárulásával „sorcéhet” alakítottak, szabályzatukat a diósgyőri koronauralom, mint földesúri hatóság és a vármegye ugyanebben az évben jóváhagyta,¹⁷ de ők sem nyertek királyi privilegiumot.

Nem kevés tanulsággal jár a zsidó iparűzők helyzetének vizsgálata olyan településen, amely a tárgyalt korban emelkedett *mezővárosból szabad királyi várossá*. Ilyen volt *Arad* kamarai mezőváros, a délkeleti országrész egyik legjelentősebb kereskedelmi empórium. A város 1834-ben váltotta meg magát a koronától nem kevesebb, mint 336 ezer forintért.¹⁸ *Arad* jeles történetírója, *Márki Sándor* rámutatott arra, hogy a város e rangemelésében részük volt a zsidóknak is, akiket „a tanács mindig mellőzött”, kikről azonban már ekkor megírta Fények Elek, hogy „némely pestiekkal egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak”.²⁰ A szabadalomlevél ünnepélyes átadásakor b. Orczy Lőrinc királyi biztost a zsinagógánál a rabbi, a városházánál pedig a polgármester magyar nyelvű beszéddel üdvözölte, ami azért is figyelemre méltó, mert a helybeli polgárság túlnyomó része ekkor német és szerb nyelvű. A vármegye viszont nem volt hajlandó a várost törvényhatósága alól kiengedni, a megye karai és rendjei több ízben tiltakoztak a város rangemelése ellen, és sérelmeiket 1835-ben az országgyűlésen elő is terjesztették.²¹

Nem *Arad* megye volt az egyetlen, amely ellenezte a „kebelében” fekvő mezőváros felszabadulását. Az 1608-ig visszanyúló rendi hagyományoknak megfelelően pl. *Bács* megye is tiltakozott az 1779-ben szabad királyi jogot nyert *Szabadka*²² és az *Araddal*

¹² *Balázs* 1980. 107.

¹³ *Dr. Pfeiffer Károly*: Fejér megye 1848. évi zsidóösszeírása. Székesfehérvár, 1930.

¹⁴ *Kassics* 32.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Részletesen: *Eperjessy* 1967. 130.

¹⁷ *Sós Endre*: Zsidók a magyar városokban. H. és é. n. 188. L. még *Halmy Béla—Leszih Andor*: *Miskolc (Magyar Városok Monográfiája)*. Bp., 1929. 109.

¹⁸ *Márki, Arad* 877.

¹⁹ *Márki, Arad* 518., l. még *Lakatos* i. m. 245.

²⁰ *Márki, Arad*. 538. — Az idézet Márkinál! — *Fényes Elek* adatai szerint *Aradnak* 1851-ben 18156 lakosa volt. *Fényes* 1851. I. 38. Az aradi zsidóság ekkori pontos számát nem ismerjük, de a két évtizeddel későbbi adatokból, amikor arányuk meghaladta a 11%-ot, visszakövetkeztetve más városokéhoz viszonyítva jelentősnek vélhetjük.

²¹ *Márki, Arad* 521.

²² *Iványi* 321.

szomszédos Temes megye az 1781-ben privilegizált *Temesvár*²³ rangemelése ellen. E városok szabad királyi jogait azonban becikkelyezték az 1790. évi országgyűlésen, az 1780-ban szabad királyi jogokat nyert Pécsset,²⁴ és a király által szabad királyi jogaiban 1835-ben megerősített Aradot azonban az országgyűlés 1848 előtt nem iktatta be a szabad királyi városok sorába.

A megyék és köztük Arad vármegye álláspontja azonban sokkal ellentmondásosabb volt annál, hogy egyértelműen maradinak bélyegezhetnénk, hiszen többnyire a *szabad ipart és kereskedést* támogatta, amint azt Arad megye 1813. február 3-i közgyűlési határozata is bizonyítja: „... a műhvek árulóinak sokaságátul függ az oltsóság, melynek behozásában valamint más nagyságos megyék, úgy ezen . . . megye is fáradozna”. Ezért a kereskedők ellen panaszt tevő aradi szíjgyártókat arra utasítják, hogy a kereskedők „elaltatására igyekezzenek ők is minden műhveiket” olcsóbban adni.²⁵ Az egy céhben meg nem férő keresztény és zsidó szabók vitájában a szolgabíró 1821-ben az olcsóbban dolgozó zsidóknak fogta pártját: „... ezen felekezetű nép sokkal olcsóbban dolgoznának, mely által mintegy zabolázzák a céhbelieket . . . , és azáltal a közönségre nagy jó és könnyebbség háramolna”. Ezért üdvösnek tartaná, ha „ezen elszaporodott . . . nép” — olvassuk a jelentésben — nemcsak a kereskedés, hanem „*kézimunkája által* is alkalmatosságot nyerne” a megélhetéshez.²⁶ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

A szabad királyi jogok megszerzése után viszont a céhes kötöttségek javára billent a mérleg Arad városában. Az aradi „suszterek” 1836-ban a városi tanácshoz intézett panaszukban szóvá teszik „... a tetemes költséggel szerzett céhprivilegium legérzékenyebb sérelmére” és mindnyájuk „felszámíthatatlan kárára” fájdalmasan tapasztalják, hogy az „idevaló zsidó kereskedők” a cipőkkel való kereskedést „a legnagyobb kiterjedésben, szabadon, nyilvánosan bitorolják . . .” A német vargacéh felügyeletével megbízott tanácsnok, mint céhbiztos szerint nincs szükség a kereskedők tevékenységére, mert a céh képes a „publikumot” ellátni „ordinárébb” cipőkkel. A város ennek megfelelően 1837-ben jelentette a Helytartótanácsnak, a kereskedőket eltiltották olyan cipők árusításától, amelyeket az 1818-ban privilegizált német vargacéh tagjai készítettek. A Helytartótanács helybenhagyta ezt a céhügyi szabályzatnak megfelelő végzést, majd 1838-ban a Kancelláriához terjesztette a zsidó kereskedők újabb folyamodványát, amelyben azok a finomabb bécsi cipők²⁷ árusításának engedélyezését kérelmezték.

A céhbeli iparosok azelőtt is élvezték a tanács pártfogását a kontárokkal és a zsidókkal szemben, de a megye ellenére nem mindig tudták érvényesíteni kiváltságait. A *szabad királyi jog elnyerése után* viszont sokkal jobb esélyeik voltak ahhoz, hogy versenytársaik fölé kerekedjenek. A megye még 1828-ban engedélyezte pl. egy Lázár

²³ *Szentkláray* 94.

²⁴ *Eperjessy, Pécs*. 274.

²⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1839/7/1.

²⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1821/6/256. — A Helytartótanácsnak ekkor (1821. szept. 28) is az volt még az álláspontja, hogy célszerű volna, ha a zsidók önálló céhet alakítanának: „... si sufficienti numero sunt, confecto paradigmate separatim caetum efformare valeant”.

²⁷ „... cum calcaeis viennensibus quaestum exercendi usu...” OL Ht. Dep. Civ. 1839/7/1. — A Kancellária ezt elutasította, amiről a Ht. 1839. január 2-án értesítette a várost.

nevű zsidónak a kész gubák árusítását, majd 1829-ben pártfogásában részesített egy másik zsidó kereskedőt, akitől a „Pestről készen hozott és közönségesen árult” nadrágokat a céhbelieliek kérésére a város elkoboztatta. 1836-ban viszont a magyar, német és „illír” céhbeli mesterek elérkezettnek látták az időt arra, hogy a városban „tartózkodó” (!) zsidóknak, mint céhükhöz nem tartozó „kontároknak” az eltiltását kérik.²⁸ Vagy amikor egy helybéli zsidó szabó özvegye egy erdélyi származású zsidó szabólegénnyel házasságra kívánt lépni, s az utóbbi azért folyamodott, hogy őt is vegyék fel a „türelmezettek” sorába, a kérést a városi hatóság azzal a sztereotip indoklással utasította el, hogy a „helybéli” keresztény szabók is nehezen élnek, ezért számukat „kivált idegen származású zsidókkal szaporítani” nem lenne kívánatos.²⁹ Egy Csehországból származó s különben „csekélyebb somma” készpénzzel rendelkező zsidó szabónak a kérelmét pedig, hogy készítményeit heti piacon árúsihassa, azzal utasítják el, hogy az idegen országbeli zsidók elszaporodása a helybéli keresztény mestereket „végromlással” fenyegeti.³⁰

Az előbbieket alapján levonhatjuk a következtetést, a törzsökös polgárság a szabadalomlevél kiváltásával nem azért vállalt csaknem erőit meghaladó áldozatot, hogy annak előnyeiből a zsidók is részesüljenek, akiknek egyébként — mint fentebb láttuk — nem csekély szerepük volt a város rangemelésében. E megállapítást egyebek között az 1836. november 12-i városi tanácsülés jegyzőkönyvi kivonata is csaknem szó szerint igazolja: „... a kocsmáltatás jussának gyakorlása a sok ügyel bajjal s áldozatokkal szerzett kegyelmes privilégium szerint *egyedül a keresztényeket s polgárokat illeti* . . . Hirschl Jakabnak a házában való kocsmáltatás iránti kérését az egész község (választó község) ellenezte, igen sajnosan tapasztalva, hogy . . . ezen zsidó a szabad királyi város egész polgárság(a) s kereszténység(e) sérelmére, szegényére s mintegy dacára (!) a kocsmáltatás jussát kített céggel üzi”.³¹ (Kiemelés tőlem — E. G.) A nevezett vállalkozó saját költségén házában „theátromot” épített, s italt méretett a nézőközönségnek.³² A választó község nem törődött a színházzal, annál inkább sérelmezte, hogy a tanács engedélyt adott a zsidónak a kocsmáltatásra. A tanács a polgárság erélyes föllépésére kénytelen volt visszavonni az italmérési engedélyt: „a . . . theátrumi igaznak (jognak) gyakorlása . . . színjátszóknak tartása . . . a . . . zsidó házában . . . megszenvedtetne”, de mivel „a nézőknek . . . szomjúságok eloltására az italok mérése elkerülhetetlen”, az italmérést csak keresztény kocsmáros üzheti — olvashatjuk a tanács végzésben. A vállalkozó azonban nem nyugodott bele a döntésbe, és a kocsmáltatásba való visszahelyezését kérte. Ennek elutasítását a tanács azzal indokolta, hogy az *italmérés egyedül a városi polgárokat illető jog*. A

²⁸ Uo. 1836/7/57.

²⁹ Uo. 1840/7/30.

³⁰ Uo. 1841/7/4 és 1843/7/5. — L. még egy bonyhádi születésű zsidó zsidó vagy pl. Spilmann Jakab zsidó szabó kérelmének elutasítását. Uo. 1843/7/32 és 1846/7/19.

³¹ Uo. 1837/7/30.

³² Arad színházi élete meglepően élénk volt. 1827-ben magyar színtársulat is föllépett a városban, az 1840-es években a több mint ezer személyt (!) befogadó színházban — az országban először — magyar nyelvű operaelőadás is elhangzott, de többnyire német színtársulatok működtek. — *Lakatos* i. m. 1881. 130., 132., 223.

Helytartótanácsához intézett fölterjesztésben ugyan elszólják magukat: a zsidó a kocsmáltatás megváltásáért fizetett (bizonyára nem keveset!) a városi kasszába, de a pénz visszaadták neki.³³

Hasonló érveléssel kívánt megszabadulni a város a többi zsidó kocsmárostól is. 1839-ben pl. arról tájékoztatják a Helytartótanácsot, hogy több aradi kocsmában a zsidók mint haszonbérzők „a polgári jogokat . . . gyakorolják, ez pedig . . . a kegyelmes felszabadulásbeli privilégium . . . elleni visszaélés”.³⁴ Ameddig tehát Arad vármegye, ill. a Kamara fennhatósága alatt állott a város, a kocsmáltatást zsidók is árendálhatták. A városi szabadalom elnyerése után viszont ennek gyakorlását a kiváltságos polgárok maguk számára kívánták biztosítani, olykor a bérleti összeg visszafizetése árán az érvényes szerződést is meg akarták szüntetni.

A Helytartótanács ezekkel az országos joggyakorlatnak megfelelő városi intézkedésekkel egyetértett. Nem járult viszont hozzá a zsidók kereskedésének olyan elvi alapon történő eltiltásához, mintha kereskedni csak a polgárjoggal rendelkezőknek volna szabad.³⁵ Ilyen indoklással, ill. a felszabadítási privilégiumra való hivatkozással utasította el a város többek között Epstein Simon zsidó szücs abbéli folyamodványát, hogy termékeit heti piacon és boltban árusíthassa. A Helytartótanács ezt a városi végzést azzal vetette el, hogy nemrégiben egy másik zsidónak, Herczeg Márknak ugyanezt megengedték.

A zsidó kereskedők korlátozására a megisztrátusnak más eszközei is voltak. A felszabadítási privilégium megszerzése után nem sokkal megváltoztatták pl. a *zsidók elárusító helyét*, a „ponyvasátoros zsidó kereskedőket” a vásártérről egy mellékutcába helyezték át. Ezt a hatáskörébe tartozó döntést a tér szűk voltával, s a gyakori közlekedési balesetekkel indokolta a város a Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésében.³⁶

Eltiltották a zsidó iparosokat attól, hogy termékeiket *kirakatba* tegyék. Amint azt a Helytartótanácshoz írt jelentésében a város nyíltan meg is mondta: a helybeli zsidókat az iparüzésben a „... szabad királyi Pest városában divatozó szokáshoz képest . . . korlátoztatni vélvén”.³⁷ Csupán abban tévedtek, hogy a kirakatok használata Pesten nem volt megtiltva a zsidóknak. Egy zsidó tímárnak ugyancsak a „pesti példára” tiltották el a város a céttábla kitételét és a kirakat használatát, hivatkozva a „helybeli keresztény és privilegizált céhek panaszára és zúgolódására, hogy a zsidóknak, noha remeket nem készítettek, s így a mesteri jognak elérhetésében

³³ OL Ht. Dep. Civ. 1842/7/60.

³⁴ Uo. 1839/7/39. Ugyancsak azért nem támogatták egy helybeli zsidó abbéli kérelmét, hogy szeszes italokat *gyárilag* készíthessen, mert a kocsmáltatási jog csak a polgárokat illeti. OL Ht. Dep. Commerc. 1841/18/69.

³⁵ „Commercium iusque tabernae seu fornacis nemini, nisi iure concivilitatis gaudent competere” . . . OL Ht. Dep. Civ. 1837/7/32. — Előfordult, hogy „rend fenntartásának” érdekeire s a polgárság szociális körülményére hivatkozva utasították el a zsidók boltnyitási kérelmét: „... nagy számban légyenek a keresztényeknek lisztes boltjai . . . a boltok szaporítása az amúgy is elfoglalt rendőrségnek még több dolgot adna, a lisztkereskedés az elaggott s kiváltképpen özvegyességben lévő polgároknak . . . vagyon szánva”. Uo. 1841/7/31.

³⁶ Uo. 1837/7/16.

³⁷ Uo. 1838/7/6.

sem nem fáradoztak, sem nem költöttek annyit, amennyit ők...”, nem lehet több joguk, mint a keresztényeknek.³⁸

A város nemcsak a zsidók kereskedési tevékenységét kívánta megszorítani, hanem el akarta vitatni az *ingatlan bírhatási jogot* azoktól is, akik azt törvényesen megszerezték. Amikor pl. (a fentebb említett) Herczeg Márk még a város „felszabadulása előtt” egy másik zsidótól vásárolt házat a saját nevére akarta íratni, a város ehhez nem járult hozzá, azzal az indoklással, hogy „hazai törvényeink szerint polgári teleknek megvételére a bírására szabad királyi városban jussa nem lehet” zsidónak.³⁹ A Helytartótanács nem csak ezt a határozatot utasította vissza, mint olyant, amely ellenkezik az 1834. évi privilégiummal, hanem 1836. évi leiratában nyomatékosan figyelmeztette is a várost a törvények szigorú megtartására: „... a *szabadulási váltságlevél* értelme szerint azok a zsidók, kik a szabadulási időpontban Aradon laktak, s örökös szerződés mellett házakat bírtak, azoknak birtokában nem háborgathatnak... ezen városi tanács a zsidókkal való bánásmódjával magát a szabadulási váltságlevél értelmében s a törvények, nevezetesen (az) 1790/1-ik 38. cikkely rendelkezéséhez szorosan alkalmaztatni kötelességének esmérje”.⁴⁰ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Arad város tanácsa a zsidókkal kapcsolatos bárminemű döntésének meghozatalánál a „helybeli” iparos és kereskedő polgárság érdekeit tartotta szem előtt. A zsidók korlátozásában pedig főként a *céhes iparúzó*k jártak elől. A céhesek voltak azok, akik pl. Scherfer Móric zsidó „asszonyszabótól” elkobozták „holmijait”, és azokat „licitáción” eladták.⁴¹ A mesterek szinte kifogyhatatlanok voltak a vetélytársaik ellen fordítható eszközök kifundálásában. Többször előfordult, hogy azok „erkölcsi” ellen emeltek kifogást,⁴² vagy azzal érveltek, hogy az illető zsidó nem tud vándorkönyvet fölmutatni.⁴³ Az aradi céhekbe a szabad királyi jog elnyerése után általában nem vették föl a zsidókat, ellentétben a korábbi időkkel, amikor a megye pl. 1822-ben engedélyt adott zsidónak cégbe lépésére.⁴⁴ Arra, hogy Arad szabad királyi városban zsidót nem engedtek be maguk közé a céhes mesterek, Winkler Jakab zsidó tímár kérelméből is következtethetünk. A nevezett, akit a privilégizált kézművesek eltiltottak a Debrecenben és Pesten vásárolt bőrök eladásától,⁴⁵ a cégbe való fölvetelét arra hivatkozva kérte, hogy pl. Csakován, Makón,⁴⁶ Lugoson, Nagybecskereken, Nagykárolyban stb. zsidók is lehetnek a céhek tagjai. E folyamodvány elég szokatlan, mert az ügy a Kancelláriát is megjárta.⁴⁷

³⁸ Uo. 1838/7/19.

³⁹ Uo. 1837/7/64. — A város később sem járult hozzá ahhoz, hogy egy helybeli zsidó nagykereskedő a vásárolt telket és házat a nevére írassa. uo. 1845/7/75.

⁴⁰ Uo. 1837/7/16.

⁴¹ Uo. 1838/7/78. 1839/7/76.

⁴² Uo. 1844/7/59, 1846/7/76.

⁴³ Uo. 1843/7/17.

⁴⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1839/7/71.

⁴⁵ Uo. 1839/7/69.

⁴⁶ A közeli Makón valóban voltak zsidó céhtagok, a szabók 1818-ban még külön esküformulát is engedélyeztek részükre. L. Dr. *Kecskeméti Ármint*: A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. 8.

⁴⁷ L. a 44. jegyzetben található levéltári hivatkozást

A nem is régen szabad királyi városi privilégiumot nyert város céhes mesterei a *falvából és mezővárosokból érkezett zsidó iparűzőket* — a városi tanáccsal egyetértésben — többek között azon a címen utasították el, hogy azok nem értenek szakmájukhoz. Így érveltek pl. az Arad megyei Szentanna mezővárosban remekelt Fellner Márton zsidó kádármester befogadása ellen — amint azt a városnak a Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésében olvashatjuk: „... ha olyatén paraszti mezővárosban, mint Szentanna is, aljasabb remekdarabokat készíteni szokott mesterembereket szabad királyi városban ... céhbe bevenni kellene, akkoron mindegyik elkerülvén a szabad királyi városokat, ahol nagyobb ügyesség s tökéletesebb remekdarabok kívántatnak, inkább remekelné(nek) mezővárosokban, mivel ottan a mesterek tudatlanabbak lévén, aljasabb, tökéletlenebb remekdarabokat is elfogadnak, s csak azután kívánkoznának szabad királyi városba jönni, ezáltal az egész város megtelne tudatlan mesterekkel...”⁴⁸

A mezővárosi zsidó iparűzőket könnyebben távol tudták tartani, sokkal nagyobb veszélyt jelentettek a céhesekre az olyan zsidók, akik megfelelő tőkeerőt igazolva *gyárszabadalmat* kívántak maguknak szerezni. Winkler Jakab zsidó tímár ebbéli kérelmét a város pl. úgy véleményezte, hogy az a privilégizált keresztény tímárok teljes romlását fogja okozni.⁴⁹ A Helytartótanács ennek ellenére megadta a kért engedélyt.

Csupán egyetlen olyan esetről van tudomásunk, amikor Arad városa a *céh ellenében* zsidónak fogta pártját. Ez történt, amikor Landsberger József „héber zsidó” engedélyt adott kész ruhák árusítására, s a német szabó céh ezért több ízben is a panasszal fordult a Helytartótanácshoz a város ellen.⁵⁰ Az 1845. december 22-i tanácsülés jegyzőkönyvi bejegyzésével egybehangzóan a város 1846. március 18-án — a Helytartótanács ismételt sürgetésére — azt jelentette, hogy Pest és Pozsony példájára jártak el az engedély megadásakor. Továbbá tekintettel voltak a lakosok igényeire és a vásárok alkalmával Aradon nagyszámban megjelenő idegenekre, akik *távolabbi vidékekről, főként Erdélyből* érkeznek, s kész ruhákat kívánnak vásárolni. Az efféle kereskedést — írják — „... városunk nagyobb előhaladása tekintetéből ... kívánatosnak (és) szükségesnek ...” találják. Az engedélyt azzal a feltétellel adták, hogy a kérelmező a ruhákat a helybeli szabómesterekkel készítteti, „kiknek ezáltal alkalom nyújtatik a nagyobb keresetre”. A jegyzőkönyvből, ill. a fölterjesztésből kiderül, hogy a szóban forgó kereskedő az engedélyért nem csekély anyagi áldozatot hozott. (A városi pénztárba tűzoltószerkért 11 pengőforintot, a kórházi pénztárba 20 pengőforintot és a szegényházra 20 pengőforintot fizetett.)⁵¹ Feltehetően többet is adhatott ennél, amire a városnak egy félévvel későbbi jelentéséből következtethetünk: A kérelmező „vagyonbeli állapotát tekintve ... a mesterség üzésére és a kereskedés folytatására, több ezer pengőforintokra rúgó ingó vagyona elégséges biztosítékot” nyújt.⁵² A folyamodónak, aki a városi tanács szerint a zsidóvárosságot beszűntette, az 1840. 29. tc. alapján engedélyezték működését, méghozzá utcára nyíló boltban.

⁴⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1845/7/46.

⁴⁹ „... privilegiorum christianorum plenariam ruinam ... allaturam credeamus.” — OL Ht. Dep. Commerc. 1839/18/100. — A Ht. ennek ellenére megadta a kért szabadalmat.

⁵⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1846/7/10.

⁵¹ Uo. 1846/7/35.

⁵² Uo. 1846/7/89.

A Helytartótanács azonban nem értett egyet e döntéssel, mert zsidó kézműves mesterségét csak zsidó legényekkel űzheti, utcára nyíló boltban pedig csak céhes mesterek árulhatnak, ezért eltiltotta a szóban forgó zsidót a kész ruhák árulásától. A céhesek újabb beadványából megtudjuk, hogy a város később mesterjoggal is fölruházta a nevezettet, aki szerintük soha nem tanulta az ipart. A céhesek állítása szerint csalárd bukást is színlelt „számos hitelezői megrontására”, ezért áruit az aradi *váltótörvénytörvény* lefoglalta.⁵³ Érdemes azonban a leginkább érdekelt Landsbergert is meghallgatni, akinek kérvényét ott találjuk ellenlábásainak beadványa mellett. Nyolc éve telepedett le a városban, s — mint írja — „... szegénységemhez képest nyert zsidósággal egy kevés pénzt összevgyűjtöttem”. Szóvá teszi, hogy az 1840. évi 29. tc.-nek köszönhetően a „magyar honba(n) született héberségnek” sikerült azon „szerencsében részesülnie, hogy ... az egyedül üzérkedésre ... szorított zsidóság a mesterségeket szabadon ... űzhetve (a) *haza javára* tevőleges egyén lehessen ... (ezért) a héberség ... átlátva a munkásságnak mind (a) magára, mind a hazára való hasznosságát, sietett a törvény jótékonyosságát élvezni, és mindenféle mesterségeket tanulni.” E kérvényt minden bizonnyal nem a szóban forgó zsidó fogalmazta, de valószínűleg egyetértett rabbijának, a város felszabadulásakor hazafias szónoklatot tartó *Chorin Áron*nak, a törekvéseivel, aki — az akkor Pápán tevékenykedő országos hírű főrabbit, Lőw Lipótot is megelőzve, ill. az 1842-ben Pesten alakult *zsidó iparfejlesztő egyesület* vezetőihez hasonlóan, akik az ipar mellett a földművelés elterjesztését is szorgalmazták — hitsorsosait az ipari pálya felé irányította.⁵⁴ Az ügy még a forradalom előtt sem zárult le, Landsberger ismét folyamodott a kész ruhák árusításának jogáért, a Helytartótanács pedig arról kért jelentést a várostól, vannak-e a zsidó mesterembereknek Aradon utcára nyíló boltjaik.⁵⁵

A továbbiakban vizsgáljuk meg a zsidó iparúzóik helyzetét azokban a *délvidéki szabad királyi városokban*, amelyek néhány évtizeddel Arad előtt nyerték el a városi privilégiumot. Az Aradtól nem messze fekvő *Temesvár* a délkeleti országrész ugyancsak fontos ipari és kereskedelmi gócpontja volt, 1848 táján kb. 20 ezer lakossal, a zsidók száma pedig megközelítette a 600-at. Az 1844. évi városi tisztújítás alkalmával 42 zsidó iparúzót számláltak össze, az iparosok 3,79%-a volt ekkor zsidó Temesvárott.⁵⁶ Kereskedelmének országosan jelentős cikkei a gabona, a bőr és az élőállat.⁵⁷ A kereskedelemben korábban főként a görögök, örmények és rácok játszották a vezető

⁵³ Uo. 1847/7/12.

⁵⁴ *Venetianer* 1922. 41. — A fentiekkel ellentétben érdemes a kiváltságos iparosok álláspontját kifejező *Szentpétery József* pesti ötvösmester vélekedésére utalni: „... meggondolván azt, hogy a *zsidó a kereskedésre a legalkalmasabb lévén*”, mesterségük gyakorlásában meg lehet ugyan őket hagyni, de nem helyes nekik „tanítványokat” adni. A szegényebb zsidó olyan mesterséget válasszon „amelyben az ő családságát nem gyakorolhatja”, mint pl. a kőműves, az ács, a kovács, az asztalos, a lakatos, a tímár, a varga, a takács szakma. i. m. 72. — Szentpétery nézeteinek bírálatára l. *Weiss Ferdinánd*: Céhszabályzati paralellák c. cikkét. HL. 1847. 204.

⁵⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1848/7/13.

⁵⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44. Mégpedig 1 árpkészítő, 1 olajsajtoló, 6 rozsolisgyártó, 3 szappanfőző, 1 arany- és ezüstműves, 1 szűcs, 1 gombkötő, 1 sapkakészítő, 1 selyemfestő, 13 német szabó, 1 vattakészítő, 3 üveges, 2 fiakeres, 1 dohányvágó, 2 esernyőgyártó, 2 kárpitos, 2 pipakészítő. Ugyanakkor 153 kereskedő közül 43 (kb. 28%) volt zsidó (Függelék XVIII. tábla).

⁵⁷ *Fényes* 1851, IV. 195.

szerepet, velük csupán egy-két zsidó család tudott versenyezni. Temesvárott a török idők alatt is éltek ún. török vagy spanyol zsidók, majd a gr. Mercy vezette kamarai adminisztráció idején ún. német zsidók is letelepedtek.⁵⁸

A forradalom előtti évtizedekben a temesvári zsidók viszonylag kevesebb „gondot” okoztak a főként német és szerb polgárság vezette városi hatóságnak; mint aradi sorstársaik, de a céhes mesterek itt is korlátozták a zsidó iparosok tevékenységét. A magyar szabócéh a Helytartótanácshoz 1806-ban fölterjesztett szabadalomlevéltervezetében pl. kikötötte: „Az zsidóbéli mesternek, ha az tanács által, akármilyen conditio alatt is bevételődik, csak annyira szabad maga jól megtanult mesterségét vagy magányosan vagy zsidó legénnyel folytatni, hogy céhbéli mesternek kárt ne okozzon”.⁵⁹ Egy zsidó üvegesnek később „tulajdon kezével” megengedték mesterségének üzését, de amikor az házalni „merészelt”, a céh összetörte üvegeit.⁶⁰ A zsidó iparosokat itt nem veszik föl a céhekbe, azok többnyire „felsőbb engedelem mellett” folytatják mesterségüket, anélkül, hogy vándoroltak és remekeltek volna, — tette szóvá a város jelentésében. A zsidó szabók száma ezért a keresztények rovására „felette megszaporodott”. Emiatt utasítja el pl. a város az idegenből jött Waldmann Náthán „asszonyi ruhaszabó” iparendély iránti kérelmét. A Helytartótanács viszont figyelmezteti a magisztrátust: a „héber szabók számának növekedése” az 1840. évi törvény értelmében nem lehet akadály a kérés teljesítésének.⁶¹

Nem járult hozzá a temesvári tanács — a törvény ellenére — egy olyan zsidó szabó letelepedéséhez sem, aki a Torontál megyei Nagyszentmiklós községből származott, mesterségéről nincs semmi bizonyítványa, csupán az ottani „héber közösségtől” egy igazolása; a nagyszentmiklósi uradalomtól sem kapott írást, hogy törvényesen költözött el onnan. A kérelmező a város földesúri fennhatósága alá tartozó Mehala községben lakik, de tanácsi engedély nélkül, ráadásul már 50 éves, s a magisztrátus attól tart, hogy agg korában a város „közönségének terhére” lesz.⁶²

A Helytartótanács ezekben az esetekben is szigorúan őrködött a törvényesség fölött, előfordult azonban, hogy a Kancellária fölülbírálta a Helytartótanács intézkedését. Ez történt pl. egy „török alattvaló” zsidó kereskedő ügyében, akinek a Kancellária álláspontja szerint az ausztriai birodalom és Törökország közti szerződés értelmében nem lehet megakadályozni bárholi, így pl. temesvári letelepedését, amit viszont a városi hatóság és a Helytartótanács korábban elutasított.⁶³

Sokkal ellentmondásosabb volt az *újvidéki* magisztrátus álláspontja a zsidó iparosok és kereskedők ügyében az általunk tárgyalt időszakban. A főként szerbek és németek lakta város népessége 1848 táján meghaladta a 17 ezret, a zsidóké pedig a 700-

⁵⁸ Szentkláray. 50., 75., 81., 93.

⁵⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1806/36.

⁶⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1845/48/68.

⁶¹ Uo. 1846/48/45, 1847/48/3 — A keresztény mesterek nagy számára való hivatkozással utasított el a város egy másik zsidó „asszonyszabót” —, akit viszont visszaküldtek származási helyére, Bártfára. Uo. 1844/48/64.

⁶² Uo. 1845/48/23 — Nem adtak műhelynyitási engedélyt pl. egy olyan „héber” sebésznek és borbélynak, aki állítólag nem tanulta ki rendesen mesterségét. Uo. 1848/48/24.

⁶³ Uo. 1847/48/28.

at.⁶⁴ A céhes mesterek itt is minden eszközt fölhasználtak a zsidó iparosok és kereskedők korlátozására.

A „kontárkodáson” rajtakapott zsidó mesterektől a céhbeliék Újvidéken is elkobozták szerszámaikat. Egy zsidó üveges pl. csak akkor kapta vissza a Helytartótanács közbelépésére azokat, amikor a kárvallott bepanaszolta az asztalosokat és a szerszámaikat lefoglaló asztalos céh biztosát. Utóbbit viszont a Helytartótanács elsősorban azért róta meg, mert más mesterséget űző iparosok fölött is „hatósági jogot” gyakorolt.⁶⁵ A városi tanács az 1840. évi törvény értelmében többnyire megadta a zsidóknak az iparüzési jogot, mint pl. egy másik zsidó üvegesnek, de az üvegárukkal való kereskedést megtiltotta.⁶⁶ Amikor az üvegescéh egy további zsidónak adott engedély visszavonását kérte, a magisztrátus a Helytartótanácsához intézett fölterjesztésében hangsúlyozta, a szóban forgó Kohn Simony csak saját készítményeinek árulására kapott engedélyt, az idegen „portékák” eladását pedig a lefoglalás terhe alatt szigorúan megtiltották neki. Annál is inkább, mivel a tanács semmiképpen sem helyezelné, hogy a „céhbeli keresztény mestereknek (a) sorsa a zsidókénál, akik semminemű céhbeli terheket nem viselnek, (de) a céhbeli jogokat a keresztény mesterekkel egyformán magoknak tulajdonítják, rosszabb legyen”.⁶⁷

A céhek itt is különösen azt tartották veszélyesnek, ha a zsidó iparúzők vállalkozásszerű, *nagybani kereskedésbe fogtak*. Több mint 10 évig húzódott az illet kezdeményező Scheinberger Antal zsidó tímárnak és bőrkereskedőnek a kiváltságolt tabakos céhvel való vitája. A Helytartótanács még 1835-ben engedélyt adott a nevezettnek az általa készített bőrökkel való kereskedésre. A zsidó tímár azonban ki akarta bővíteni üzletét a „más gyárosoktól is szerzett” bőrökkel „nyílt boltbani korlátlan, szabad” kereskedésre. Azzal indokolta kérését, hogy a kevés számú tabakos nem képes a szükségleteket kielégíteni. Az ügy többször megjárta a budai és bécsi kormányzések, amelyek a városi tanáccsal egyetértésben elutasították a kérelmezőt.⁶⁸

A városi tanács csak bizonyos korlátok között tűrte el a zsidók kereskedését. A kocs máltatást pl. megváltási díj ellenében engedélyezte⁶⁹ — amint az a szabad királyi városokban általában szokásos volt. Megtiltotta viszont a céhek követelésére nevüket, mesterségüket föltüntető cégtáblák használatát.⁷⁰

A német vargák panaszára 1846-ban eltiltották a „kereskedőknél és zsidóknál” található cipők árulását, a „kereskedői társulatnak és a zsidó községnek” téve

⁶⁴ Fényes 1851. IV. 241. — A város történetírójának a canonica visitatiók alapján számított adatai szerint 1848-ban 1320 volt a zsidók száma. *Érdújrhelyi* 238.

⁶⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1840/34/40.

⁶⁶ Uo. 1842/34/29.

⁶⁷ Uo. 1846/34/13 — Hasonlóképpen érvelnek pl. egy zsidó szabólegénynek adott iparengedély ügyében is. Uo. 1846/34/25.

⁶⁸ Uo. 1844/34/10.

⁶⁹ Ennek fizetése alól kérte 1844-ben a „zsidó communitás” a fölmentést. Uo. 1844/34/29. Erről az ügyről a Kancellária az előbbiekkal egybehangzóan a bécsi Udvari Kamarát is tájékoztatta. Wien Finanzarchiv 1844/26/2. VI. 27. — A nagy hatáskörrel rendelkező zsidó község a városban már az 1770-es évektől működött. *Érdújrhelyi* 236.

⁷⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1842/34/20, 1847/34/31.

kötelességévé, hogy a cipők lefoglalásának terhe alatt örködjének a tilalom megtartásán.⁷¹

Figyelemre méltó, hogy a városnak egy évvel korábban határozottan liberális volt az álláspontja a vargacéh és a kereskedők vitájában. A város akkor visszautasította a német vargák azon folyamodványát, hogy tiltsák el a helybeli „kereskedőket és zsidókat (a) Bécsbül (és) Pestrül” hozott cipők árulásától, még hozzá nagyon is korszerű érveléssel: Amíg a német vargák nem lesznek képesek ellátni a publikumot — olvashatjuk a tanács fölterjesztésében — „...oly jó s szép munkával s portékával, mint minőt ... a kereskedők boltjaikban árulnak...”, hogy ez által „a *vetélkedés szelleme...*” *felébredtessék*, engedélyezik az utóbbiaknak a cipők árulását.⁷² (Kiemelés tőlem. — E. G.) Hogy miért változott meg ugyanebben a kérdésben egy év alatt az újvidéki magisztrátus álláspontja, ahhoz csak részben szolgál magyarázatul a Helytartótanács fenti ügygel kapcsolatos elutasító határozata. A Helytartótanács ti. nem hagyta jóvá a város végzését, mivel az sérti a céhszabályokat. Amíg a „céhek léteznek”, addig a „kereskedők és izraeliták” országos vásárokon kívül nem árusíthatnak oly cikkeket, amelyeket a céhesek gyártanak — olvashatjuk a Helytartótanács leiratában. Újvidék tanácsának fenti döntése azonban kivételes volt, s valószínű, hogy eme állásfoglalásakor is a helybeli kereskedők (és nem a zsidók) érdekeit tartotta szem előtt, mint ahogy korábban is és később is mindig a *céhes polgárság* érdekeit védelmezte. Így támogatták pl. a kiváltságolt kádármestereket a bor- és cserépedényeket áruló pálinkakereskedőkkel és kontárokkal, vagy 1847-ben ismét a céhbeli vargákat a mesterségük körébe tartozó cikkeket árusító kereskedő-testülettel szemben.⁷³

A Délvidék egyik legjelentősebb szabad királyi városában, Szegeden azért is tanulságos a zsidó iparosok és kereskedők helyzetének vizsgálata, mert mindkét fél — a céhes polgárok s az őket támogató városi hatóság, ill. a zsidók — olyan „*modern*” *érveket* sorakoztatnak föl vitájukban, amelyeket kései utódaik mintegy száz évvel később is hangoztattak.

Mint a többi szabad királyi városban, Szegeden is korlátozták a zsidók letelepedését. A „választott község” 1825-ben úgy tudta, hogy II. József koráig nem laktak Szegeden zsidók. Tévesen vélték azonban, hogy letelepedésük kezdete 1786 lett volna, mivel a hivatkozott iratban⁷⁴ 1781. évi adat is található.

Azt, hogy a zsidók boltot nyithassanak, a helybeli német és rác kereskedők igyekeztek mindenképpen megakadályozni. De azt kezdettől fogva lehetővé tették,

⁷¹ Uo. 1846/34/12.

⁷² Uo. 1845/34/19.

⁷³ Uo. 1846/34/15, 1847/34/28.

⁷⁴ *Consignatio Judeorum...* in *Libera Regiaque Civitate Szegediensi peracta* (1792. dec. 14-i kelettel). Az iratban 38 nevet (családfőt) találunk; közülük 2 domiciliatus és 32 inquilinus. Hatan egyébként a tanács tudta nélkül („*sine scitu*”) telepedtek meg. — OL Ht. Dep. Civ. 1825/47/8. — *Lőw I.* is utal arra, hogy az első zsidó 1781-ben telepedett le a városban, 1784-ben pedig 11 család kapott lakhatási engedélyt. *Lőw Immánuel és Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig.* Szeged. 1—2. — *Szabad György* szíves tájékoztatása szerint az 1784-ben Szegedre telepedett zsidó családok között voltak iparosok is, pl. francia (Blanc) nevű szücsmesterek. — Részletesebben *Eperjessy, Szeged.*

hogy *terménykereskedelemmel* foglalkozzanak, ezáltal — akaratlanul is — a legjövődelmzőbb kereskedelmi ágat nyitották meg előttük.⁷⁵

A konkurenciát a „bennszülött” polgárság leplezetlen nyíltsággal igyekszik letörni: Egy helybeli kereskedő 1816-ban pl. a következő folyamodványt nyújtotta be a városhoz: „... új kereskedésem most nyilván, ... a vásárok alkalmatosságával egy sátor helyre szükségem volna, ... *helybeli lakos és polgár volnék* (kiemelés tőlem — E. G.), méltóztasson egy vidéki zsidónak sátorhelyét nékem általengedni”.⁷⁶

A kenyérharcot rendkívül komolyan vették, és mindkét oldalon nagyon éles hangot használtak. 1832-ben pl. a szabócéh sürgette az „igen elszaporodott s hallhatatlan szabadsággal bíró zsidó szabóknak korlátok közé való” szorítását. A céh a zsidókat kontároknak nevezi, akik ráadásul még legényeket is tartanak. Ezzel a céhbeli jogait súlyos sérelem éri: a „zsidók mint csak türelmezettek, a keresztény hazafiaknál nagyobb jussal nem bírhatnak...” — írják —, „ha egy keresztény embernek meg nem engedtetik privilégiumunk ellenébe(n) a mesterségüzés, egy ravasz zsidónak pedig szinte úgy, ... a hazafi lakosokat, kik javaikat, s életüket készek előféléért(!) feláldozni, minden *jöttment, türelmezett zsidó* né nyomorgassa, ... látván a zsidók mindenfelől való pártfogásukat, ... a természettől beléjük öntetett s minden felvigyázást kijátszó csalfalkodásaiknál fogva egész erejükből iparkodnak, hogy a velük egy életmódot gyakorló keresztény hazafiakat ... semmivé tegyék”. (Kiemelés tőlem — E. G.)

Fleischl Márk szabó, akit a céhesek el akartak tiltani, viszont tiltakozik az ellen, hogy ő kontárkodna. A tanácstól mint „türelmezett” zsidó engedélyt kapott mestersége üzésére, s ettől — amint ő is éles hangot megütve írja — a céhbelieknek „az emberiség korlátjain is túlrúgó *nemzeti gyűlölségből* (kiemelés tőlem) eredett szófizmái által el nem tiltatthatom... az ellenkező céh ... az ocsmány nemzeti gyűlölségből behájjosodott szemeit felnyitni sem tudja...” A városi tanács a céhkomisszáriusra bízta a két fél meghallgatását, ill. kibékítését.⁷⁷

Az „arcvonalak” sokkal világosabban kirajzolódtak a mesterségért folyamodó Khón Móric és a „céhbeli”⁷⁸ üvegesek vitájában, amelyben a város egyértelműen a monopóliumra törő iparüzőket támogatta. A magisztrátus egy bizottságot küldött ki két szenátor vezetésével az ügy kivizsgálására. A „céhbeli” üvegesek attól tartottak (amint azt a bizottsághoz írt beadványukban olvashatjuk), hogy ha a kérelmezőnek megengednék az iparüzést, az nemcsak „... boltban, hanem még utcákon is járva fogja ... portékáit árulni, s heti vásárokon, és pedig olcsóbb áron elhinteni, ... hogy magához szoktathassa a vevőket...” Majd arra utalnak, hogy a sok engedékenységgel következtében úgy „elszaporodnak a zsidók Szegeden, mint Óbudán”.

A kiküldött bizottság határozottan a kérelmező ellen foglalt állást, aki különben egy helybeli „türelmezett” zsidó és pálinkafőző fia. Az a véleményük, hogy „nincs

⁷⁵ *Ruzsás Lajos*: A városi fejlődés a 18—19. századi Délmagyarországon. Klny. a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének értesítője — 1964—65. c. kötetéből Bp., 1966. 29. — L. még *Vincze Sándor*: Szeged város gazdaságpolitikája a 18. század első felében (Baja, 1942.) c. tanulmányát.

⁷⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1816/7/15 — Mivel erre semmilyen jogcím nem volt, a város nem vette vissza a sátorhelyet, amelyet korábban egy pesti zsidó kereskedőnek adott, e döntést természetesen a Helytartótanács is jóváhagyta.

⁷⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1832/47/50.

⁷⁸ Kiváltságos üveges céh nem volt a városban *Eperjessy* 1967. 226.

városunknak arra szüksége, hogy kebelében izraelita üveges is üzze mesterségét, mert szomorú tapasztalás szerint . . . minden városokban találtak üvegesek, s a falukon, sőt még városunkbéli tanyáinkon is az össze-vissza futkosó, üveget áruló, csöcselék zsidók látják el a szükségét, mostani üvegeseinknek száma is feleslegesnek látszik, s keresetünk annál silányabb lesz, minél több helybeli nevendékeink vagynak . . .”, akik rövidesen hazajönnek a vándorlásból. Megismétlik az üvegesek fentebbi vélekedését: „. . . valóban fájdalmas is lenne, és ezernyi ezer hív adózó polgártársaink sziveik vérzenének, ha ezen törzsökös magyar városbul zsidó város, egy Óbuda alakulna”. (Kiemelés tőlem. — E. G.) Különösen azért veszélyesek a céhbeliekre — véleményük szerint — a zsidó kézművesek, mert „szemrevaló árukat vesznek elő, s a tudatlanokat . . . ámitásaik mellett az *olcsóság csalfa színe* alatt magokhoz csábítják . . .” (Kiemelés tőlem. — E. G.) Még azt a véleményt is megkockáztatja a bizottság, hogy a zsidóknak adott szabadság *felborítaná a kialakult társadalmi egyensúlyt*; „. . . ha a zsidóságnak . . . a mesterségek megengedtetnek, mi lesz belőlünk? Felhágván így a zsidók a türelmezés köréből a polgárság mezejébe, ez a nemességbe (!), és így egyszerre az eddig jól kormányzott hazában . . . zűrzavaros fejtelenségek támadnának, s a közboldogság száműzetetnek . . .”

E jelentést csak az egyik tanácsnok írta alá, a másik külön feljegyzést készített, amelyet viszont az első nem tartott kielégítőnek. De a másik feljegyzés is javasolta a zsidó iparos elutasítását, viszont nem tartalmazta az elsőben olvasható nagyon is elfogult vélekedéseket. A városi tanács így 1838. július 2-i feliratában a zsidó iparos elutasítását kérte. A Helytartótanács pedig oly fontosnak tartotta az ügyet, hogy arról a Kancelláriát is tájékoztatta.⁷⁹

Az ügy azonban ezzel nem zárult le, mivel a város nem teljesítette a felsőbb hatóság rendelkezését. A szegedi izraelita közösség erre 1838 végén a legfelsőbb helyre juttatta el panaszát, mely szerint ők is éppen olyan adófizetők és *igaz hazafiak*, mint a céhbeliék: „. . . a kereskedést és mesterséget szabadon gyakorolva adózásainknak pontos lefizetésük mellett . . . képessé tehetjük magunkat arra, hogy áldozatainkkal *az édes hazát segélhessük* . . ., ámbátor csak türelmezettek, mégis minden tekintetben *valódi hazafiak lehessünk* . . ., Szeged . . . tanácsának közhatározata célzatát oda látjuk irányoztatni, hogy a mesterségek szabad gyakorlatában hitsorsosaink” . . . korlátoztassanak. (Kiemelés tőlem. — E. G.) A város a következő évben a Kancelláriát is megkereste, támogatva a „céhbeliék” ügyét, s a Helytartótanács ismételten a legfelsőbb helyhez fordult, majd 1839. október 22-én nyomatékosan „utasította” Szegedet „. . . a fennálló szabályos rendelkezések teljesítésére”.⁸⁰

Néhány kivételesebb esetben viszont Szeged városa védelmébe vette a zsidó iparosokat, ill. kereskedőket. Amikor pl. Wagner János ezüstműves Karstein Jakab zsidó ellen 1820-ban panaszt tett, utóbbi a Helytartótanácshoz fordult támogatásért, arra hivatkozva, hogy munkáját közmegelégedésre végzi évek óta, s ezért elnyerte a polgárjogot (?) („inter cives eiusdem civitatis numerari fuerim”); Szegeden nincs is ötvös céh — amiben igaza volt —, de Wagner, mint „monopolista” gyakorolja a mesterséget. A város előbb eltiltotta Karsteint a munkától „confiscatio fenyítéke

⁷⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1839/47/13. A fentiekkel lényegében egyezően l. *Lőw I. és Kulinyi Zs.* i. m. 42—43.

⁸⁰ Uo. 1839/47/45.

alatt”, majd a Helytartótanács leirata után ismét kivizsgálva az ügyet, a monopóliumra törekvő mestert elutasította.⁸¹

Még egy hasonló esetről van tudomásunk. A privilegizált szabó céhvel szemben a tanács 1844-ben a zsidó kereskedőket támogatta, s állásfoglalását „szociális” érvekkel indokolta fölterjesztésében: „... több elszegényedett és mesterségük üzésére alkalmatlanná vált céhbéli szabómesterek a kebelbéli zsidó kereskedők által ... ócska ruhadarabok átváltoztatására ... (és) a szegényebb sorsú lakosok szükségére szolgáló olcsóbbnemű új ruhadarabok készítésével megbízattatván, ez által ... a nyomasztó végső ínségtől óva a mindennapi élelem nevelésére alkalmat szerezhetnek, ... a szegényebb sorsú lakosoknak a concurrentia neveltetésével alkalom nyújtatik ruhabeliéknél olcsóbbani megszerzésére...” (Kiemelés tőlem. — E. G.)⁸²

A többi nem kevés esetben a zsidókkal szemben s a „hazaí” céhesek mellett foglalt állást a városi hatóság, a Helytartótanács viszont mindig érvényt szerzett a hatályos jogszabályoknak. Hely hiányában nincs lehetőségünk ezeket a különben igen érdekes ügyeket bemutatni, noha azokba a városkapitánytól kezdve a hajdúig, a kalmároktól és uzorásoktól az iparosokig, földművelőig és dohánykertészekig sokan belebonnyolódtak.⁸³ Csupán egyetlen esetet említünk meg még, amely a forradalom előtt két héttel zárult le, anélkül, hogy érdemileg befejeződött volna. Polják (Pollák) Fülöp szegedi születésű sütőlegényt remeklés után a (Torontál megyei) nagyszentmiklósi céhbe vették föl. Később Szegedre visszatérve újabb remeklés nélkül kívánt a céhbe lépni, és készítményeit az udvarban lévő műhelyében árulni. A céh azonban remeklésre akarta szorítani, s a város ezt méltányosnak találta. Ez az ügy ismét megjárta Budát és Bécsset. A Kancelláriának az volt az álláspontja: „... rendőri tekintetből kívánatos, hogy az izraelita mesteremberek is a fennálló céhekbe lépjenek, és a céhbéli szabályoknak alávetessenek, s ... a céhek minden javaiban részesíttessenek”. (Kiemelés tőlem. — E. G.)⁸⁴

Az ország Pest után legnépesebb városának, *Debrecennek* az 1820-as években még nem voltak állandó zsidó lakosai.⁸⁵ Az 1840-es években is viszonylag csekély a

⁸¹ Uo. 1820/46/9. és 1820/46/23.

⁸² Uo. 1844/47/45. — Érdekes viszont, hogy ez esetben — kivételesen — a Ht. veszi védelmébe a céhes mestereket, és megsemmisíti a város döntését, mivel a város *határozata sérti az érvényes céhszabályokat*: A zsidó kereskedőknek ugyanis csak „őbutorokat” és már elkopott ruhadarabokat szabad árulni. — L. még uo. 1845/47/52. és 1847/47/115. — A város hasonlóképpen megengedte két zsidónak, hogy új ruhákat nyitott sátorokban árúshassanak, a Ht. viszont azt a szabócéh panaszára eltiltotta. Uo. 1846/47/11.

⁸³ Ilyen volt pl. Reiner Jakab és József zsidó kereskedők és a szentiváni dohánytermelők vitája, amikor az előbbieket néhány adósuk kocsját és lovát lefoglaltatták, a városkapitány viszont a zsidókat megverette hajdúival. Uo. 1818/7/24, 1819/46/5 és 6. — A szegedi zsidó iparúzó ügyeire l. még többek között Prinz Éliás zsidó szabó kb. 10 éve húzódó pörét (uo. 1832/47/83). A zsidó Kajetaner Mójzesnek, aki a vár oldalában 1814 óta árult rosolist, 20 évvel később el kellett bontani deszkasátrát, mert csúfítja a városképet. E döntéssel a Ht. is egyetértett (uo. 1833/47/71). Spitzer Sámuel, szegedi születésű gombkötőlegénynek mestersége szabad üzetésére irányuló kérelmét többször visszautasították (uo. 1834/47/3). Stern Károlynak végül is csak a Ht. engedélyezte, hogy „hítsorsos legények segedelmével” gyakorolja a szappanos mesterséget (uo. 1838/47/46). Klein Mátyás azt kérelmezte, hogy a „közárverésen” elkobzott s eladott sapkák árát adják neki vissza (uo. 1840/47/42). Nem támogatták Sternberg Jakab szabó és paplanos lakhatási és iparendélyezési kérelmét (uo. 1842/47/43). Stern Jakabot viszont nemcsak a város, hanem a Ht. is eltiltotta az ócskavasból készített munkák készítésétől, mivel sérti a céh érdekeit (uo. 1845/47/35).

⁸⁴ Uo. 1847/47/63 és 78; 1848/47/9.

⁸⁵ 1822. évi adat szerint zsidónak nem volt lakhatási engedélye a városban OL Ht. Dep. Civ. 1822/20/66.

debreceni zsidók száma,⁸⁶ de volt bizonyos önkormányzatuk, a „zsidóközösség”,⁸⁷ amely képviselte érdekeiket.

A debreceni civisek — más városok polgáraihoz hasonlóan — még a 40-es években is igyekeztek távoltartani az iparüző zsidókat. A letelepedési és iparüzési engedélyért folyamodó Kohn Dávid szappanfőzőt pl. azzal az indokolással utasították el, hogy a szappanosoknak évszázadok óta van e városban céhük. A nem céhbeli, helybeli és vidékiek egyaránt az „általuk főzött szappant és mártott gyertyát” csak az országos vásárokon árusíthatják.⁸⁸

A debreceni polgárságnak nem annyira a helybeli iparüző zsidók versenye okozott gondot, hanem a külföldi és hazai *gyáripar konkurenciája*, s nem kevésbé annak a veszélye, hogy függő viszonyba kerülnek a zsidó nagykereskedőktől és gyárosoktól. A gombkötők pl. zsidó kereskedőktől vásárolták a nyersanyagot, akik azt az osztrák tartományokban szerezték be, a kékfestők a vásznat az Óbudai „fabrikás zsidóktól” (Goldbergertől és másoktól) vették.⁸⁹

Nem véletlen tehát, hogy a debreceni céhes polgárok főként a zsidó kereskedőkkel szemben védekeznek. Letelepedésüket ugyan sokáig megakadályozták, de kereskedelmi tevékenységüket bizonyos korlátok között engedélyezték. A zsidó kereskedőknek a vásárban már az 1810-es években is voltak állandó sátoraik.⁹⁰ A zsidó nagykereskedők korlátozása céljából, akik a városi hatóság jelentése szerint „... a vásár rendes határideje előtt már két héttel, sőt előbb is megjelentek, és portékáikat a többi kereskedőknek ... nagy sérelmére titkon árulgatták”⁹¹, az 1830-as években meghatározták a kirakodás és az adásvétel kezdetének időpontját. Előfordult, hogy több pesti zsidó nagykereskedőt megbírságotlaltak, fejenként 50 forintra, mert nem tartották be a meghatározott időpontokat.⁹²

A debreceni tanács különösen a zsidó kocsmárosok tevékenységére fordított megkülönböztetett figyelmet. Az 1830-as években a „külső vásárállás helyén” fölépítettek egy „zsidó vendéglőházat ... egyedül a zsidók kényelmére”. A haszonbérleti szerződés szerint a vásárban csak a bérlőnek volt szabad „koscher ételt vagy italt” árulni és odavinni. Ezért utasították el egy pesti zsidó ruhakereskedő kérését, hogy máshonnan hozathasson ételt, „bár az emberi jogoknak a zsidók személyében is tisztelői vagyunk” — írta a magisztrátus a Helytartótanácsához intézett fölterjesztésében. (Kiemelés tőlem. — E. G.)⁹³

A városi tanács a „választott hites közönséggel” egyetértésben nem kívánta a kocsmákat, ill. az italmérést zsidóknak haszonbérbe adni, még akkor sem, ha azok jóval többet ígértek a keresztényeknél. Ezért a Kamara és a Helytartótanács több ízben is megrovásban részesítette a várost.⁹⁴ Előfordult, hogy még a Kancellária is

⁸⁶ Amikor pl. 1844-ben a zsidók azért folyamodtak, hogy saját mézszárszékét nyithassanak, amely őket „köscher hússal kellőleg elláthatja”, a város azt jelenti a Ht-nak, „mindössze csak kevés számú egyénekből állanak, kik itteni lakhatásra engedélyt nyertek”. Uo. 1844/21/4.

⁸⁷ Komoróczy 1974. 95.

⁸⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1844/21/31.

⁸⁹ Komoróczy 1973. 153—154.

⁹⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1814/23/23.

⁹¹ OL Ht. Dep. Civ. 1833/21/101.

⁹² Uo. 1845/21/1.

⁹³ Uo. 1839/21/13.

⁹⁴ Komoróczy 1974. 95—98.

beavatkozott az ügybe, mint pl. Áron Ábrahám árendás esetében, elrendelve, hogy a nevezett „a pálinkaméresi jog haszonbéri árveréséhez bocsájtandó”. A várost pedig szokatlan szigorúsággal marasztalta el „abbeli engedetlenségéért, hogy a Magyar Királyi udvari Kincstár . . . rendeletének a köteles engedelmességet ismételt meghagyás után is megtagadni merészkedett”.⁹⁵ A város ennek ellenére kérte a felsőbbség hozzájárulását 1844-ben a pálinkát áruló zsidók eltiltásához, amit a zsidók visszaéléseivel, ill. a házipénztár károsodásával indokolt: „. . . országos vásárainkba beszállított nagy mennyiségű pályinkákat az azokat áruló izraeliták helypénz fizetés alól kihúzni oly csellel szokták . . . (hogy) egy . . . közbirtokosnak . . . írásbeli bizonyítványát mutatják elő . . . mintha a pályinka az övé volna . . .”⁹⁶ Mind a város mind a kormányzások elutasították 1845-ben Lefkovicz Mátyás kérését, hogy „hitsorsai” részére addig gyakorolt kocsmáltatási jogában meghagyattasson. A város jelentéséből megtudjuk, hogy a nevezett mielőtt Debrecenben letelepedett volna, a Szeles nevű külső vendégfogadó „alhaszonbérloje” volt. Amikor azután incolatust nyert, a „város egyik főutcáján egy emeletes házat egész udvarral” kibérelt, nemcsak kocsmát, hanem vendégfogadót is nyitott, s ezzel csak a „polgárokat illető jogokat bitorolt”.⁹⁷

Kassa város tanácsának — Debrecennel ellentétben — nem volt kifogása az ellen, hogy a pálinkaméresi jog árverésére zsidókat is bocsássanak.⁹⁸ Az ekkor nagyobb részt szlovák, kisebb részt magyar és német lakosságú város népessége kb. 14 ezer, a zsidók száma pedig meghaladta az ezret.⁹⁹ A zsidók térfoglalása itt is az 1840-es években gyorsult meg, ezt azonban a város igyekezett korlátozni. Weisz Jakab „héber” asztaloslegénynek pl. nem engedélyezték a letelepedést, mivel mestersége tanulásáról és a vándorlásról nem voltak bizonyítványai „nehogy (a zsidó) alattomos kontárkodása által — amint azt a Helytartótanácshoz írt fölterjesztésben olvashatjuk — a helybeli szabadalmas asztalos céhbéli . . . mesterek . . . a naponkint e várost ellepő zsidóság nevedő megtelepedésével” élelmük keresésében rövidséget szenvedjenek. A „jó rend és biztonság tekintetéből” ráadásul arra utasították a kapitányi hivatalt, hogy a kérelmező „kiutasítása iránt kellően intézkedjen”. (Kiemelés tőlem — E. G.)¹⁰⁰

Nem járulnak hozzá egy iparengedélyért folyamodó „héber” üveges kérelméhez sem, mivel *előzetes engedelem nélkül* költözött be a városba, és csak később kért engedélyt a lakhatásra és az ipar gyakorlására. A Helytartótanács is egyetértett a végzéssel, mivel a szupplikáns nem tudta bizonyítani, hogy kellőképpen megtanulta mesterségét.¹⁰¹ Amikor a tanács engedélyt adott két „héber” szabónak az ipar

⁹⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1841/21/27.

⁹⁶ Uo. 1844/21/27.

⁹⁷ Uo. 1845/21/56. — L. még a Kancellária hasonló tartalmú átiratát a bécsi Udvari Kamarához. Wien, Finanzarchiv. 1845/26/2. IX. 2.

⁹⁸ Uo. 1846/16/54. L. még a Kancellária 1847. május 15-i följegyzését, valamint a Magyar Kamarához intézett július 14-i átiratát: . . . „a tartandó árveréshez mindenki, aki a haszonbérleti feltételeknek megfelel, következőleg az elegendő biztosítást nyújtható zsidók is bocsáttassanak”. Wien, Finanzarchiv. 1847/26/2. VIII. 3.

⁹⁹ *Fényes* 1851. II. 183—184.

¹⁰⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1844/16/17.

¹⁰¹ Uo. 1844/16/8.

gyakorlására és készruhák árulására, a német és a magyar szabó céh e végzést ugyancsak azon a címen akarta visszavonni, hogy a zsidók nem tanulták ki rendesen a mesterséget.¹⁰²

Míg a céhbeliék itt is szűkkeblűek voltak, a városi tanács többé-kevésbé a törvényesség talaján állott, amint azt két további — Tállyán tanult — zsidó szabónak adott készruha árulási engedély is igazolja. A céhesek ellenére a város megadta Weisz Józsefnek és Frölich Móricznak az engedélyt, miután azok mesterségbeli tudásukról és „erkölcsös viseletükről” kellő bizonyítékot nyújtottak.

Míg a kassai zsidóságban belül a galíciai eredetű és más volt lengyel tartományokból származó, addig *Pozsonyban* inkább a Morva- és Csehországból érkezett, régebben letelepedett zsidóelem dominált, eltekintve a város őshonos zsidó lakosaitól. Pozsony mintegy 42 ezer lakosából közel 5000 (kb. 11,5%) volt zsidó.¹⁰³

Az 1848 márciusi és áprilisi pozsonyi, ill. észak-nyugat magyarországi zsidóellenes kilengéseknek¹⁰⁴ voltak bizonyos „békésebb” előzményei. Az 1840-es években Pozsony — túlnyomórészt német és szlovák — céhes polgársága az iparos-kereskedő zsidóságot minden téren igyekezett korlátozni. A szabó „céh”¹⁰⁵ pl. követelte, hogy Treusch Dávid zsidó szabót tiltsák el a csupán mestereket és polgárokat illető jogok gyakorlásától, a város pedig elrendelte a műhely utcára nyíló ajtajának bezárását.¹⁰⁶ A szabó „céh” követelésére a magisztrátus folyamodványt intézett a Helytartótanács-hoz, hogy a megye hatáskörébe tartozó *Pozsonyváralján* is tiltsák el a pesti zsidó szabóknak a ruhák árusítását az országos vásáron kívül.¹⁰⁷

Sok zsidó, aki Pozsonyban nem kapott letelepedési engedélyt, Pozsonyváralja mezővárosban húzódott meg. A hatóság vigyázott arra, nehogy innen „szivárognak be” a zsidók a városba. Az idevaló Wagner Lipót és egy évvel később Pollák Jakab zsidó szobafestőket pl. azért nem vették föl lakosnak, mert csak a váraljai zsidó községből voltak bizonyítványaik, ill. nem tudták kellőképpen igazolni mesterségbeli tudásukat. A Helytartótanács azonban mindkét esetben helyt adott a zsidók kérelmének az 1840. évi XXIX. tc. alapján.¹⁰⁸

A zsidóknak csak szigorú megkötésekkel adtak engedélyt vendéglő tartására, Markstein Jónásnak 1843-ban pl. csak úgy, hogy cégtábláján föltüntette, vendéglője csak a zsidók ellátására szolgál.¹⁰⁹ Mintegy 3 évig húzódott a zsidó boltosok, ill. a városi tanács vitája a boltbérletek ügyében. Az „Arany Naphoz” címzett vendéglő tulajdonosnője ugyanis a belsővárosban lévő házában boltokat adott bérbe zsidóknak, a „polgári kereskedők” és a tanács viszont a zsidó boltosok tevékenységét a külvárosokra kívánta korlátozni. Az ügybe a Helytartótanács és a Kancellária is többször beavatkozott, és az 1840. évi törvények alapján engedélyezte a zsidó

¹⁰² Uo. 1846/16/61.

¹⁰³ *Fényes* 1851. III. 255.

¹⁰⁴ *Bernstein* 1898. 45—46., 68—75.

¹⁰⁵ A szabóknak nem volt 1813 után megújított érvényes privilégiumuk. (I. Rész I. fejezet 187. jegyzet.)

¹⁰⁶ OL Ht. Dep.-Civ. 1845/38/12.

¹⁰⁷ Uo. 1843/38/34.

¹⁰⁸ Uo. 1843/38/10. és uo. 1844/38/19. — A sok példa közül említsük meg pl. a kötélgyártó mesterek folyamodványát, amelyben azok a tanácstól a lószőrfonásra engedélyt nyert zsidóktól a jogositvány visszavonását kérték. Uo. 1845/38/26.

¹⁰⁹ Uo. 1843/38/7 és 1843/38/19.

boltbérlok működését.¹¹⁰ A forradalom előtt néhány héttel (1848. február 8-án) a Helytartótanács a Kancelláriához küldött javaslatában úgy vélekedett, hogy e kérdést általánosan a *törvényhozásnak* kell rendeznie. Pozsonyban jelenleg csak azoknak a zsidóknak engedjék meg a kereskedést, akik „... az arra megkívántató képességet, vagyont kimutatandják...”, és mindazon kellékeknek, melyek a keresztyény kereskedőktől követeltnék, kiknek állapotjuk a zsidókénál súlyosabb nem lehet, teljesen megfelelnek.”¹¹¹ A pozsonyi céhek előljárói a forradalom előtt néhány nappal ismét kérelmeztek a legfelsőbb helyen, hogy a zsidókat a házalást illetően, továbbá „a belvárosbani lakhatásra, a bolttarthatásra ... az előbbi korlátok közé...” szorítsák.¹¹² A Helytartótanácsnak és a Kancelláriának azonban nem volt már módja az ügyben intézkedést hozni.

Pozsonyhoz hasonlóan, *Pesten* szintén sor került 1848 áprilisában zsidóellenes zavargásokra.¹¹³ A zsidóság aránya itt az 1830-as évek közepére megközelítette a 10%-ot, majd az 1840-es években tovább növekedett.¹¹⁴ A *Pesten* és Óbudán működő tőkés ipari üzemek közül jó néhány zsidó kereskedő és iparos vállalkozása volt. Az ún. kizárólagos privilégiummal rendelkező céhen kívüli iparosok között is szép számmal akadtak zsidók, főleg a pesti és budai szabóiparban. Ezek tevékenységét a céhes mesterek árgus szemmel figyelték, s igyekeztek akadályozni, kiváltképpen, ha zsidókkal társultak.¹¹⁵

A pesti ipar nemcsak minőségében, hanem volumenében is felülmúlta bármelyik hazai városét. Noha — mint korábban láttuk — a céhek száma jóval nagyobb, mint bárhol az országban, az ipar szerkezete lényegesen modernebb, a céhen kívül üzemek súlya jóval nagyobb volt e városban. A céhes polgárság zsidókkal szembeni magatartása viszont lényegében azonos volt más városokéval, a városi tanács pedig többnyire a céheket támogatta, amint azt *Dóka Klára* részletesebben bemutatja.¹¹⁶

Hátrányos megkülönböztetésben volt részük a zsidó kereskedőknek és iparosoknak olyan, jelentőségét már régen elveszített, csekély népességű városban is, mint pl. a Pesthez közel fekvő *Esztergomban*. A városi hatóság itt többnyire magas összeg ellenében adott letelepedési engedélyt a zsidóknak. Egy vágvecsei zsidó fakereskedő, aki a gróf Zichy és Hunyadi uradalmakból hozott ajánlóleveleket, pl. 600 forint ellenében kapott incolátust, de ingatlant nem vásárolhatott. A kérelmezőnek, aki már 10—15 ezer forint értékű faárut beszerzett, és két „Schreibert” fölfogadott, a kereskedést további 50 forintos taksa ellenében engedélyezték.¹¹⁷ A lakhatási jogot

¹¹⁰ Uo. 1846/38/16, és 108., 1847/38/77.

¹¹¹ Uo. 1848/38/10.

¹¹² Uo. 1848/38/60.

¹¹³ *Spira*, 1974. 323—329. L. még *Zsoldos* 1948.

¹¹⁴ *Moess Alfréd*: Pest megye és Pest-Buda zsidó lakosságának demográfiája 1749—1846. Bp., 1968. 60—64.

¹¹⁵ *Dóka* 1979. 123. — A kizárólagos privilégiumot (*privilegia exclusiva*) az 1822. évi 6137. sz. rendelet alapján maximálisan 15 évre azok nyerhették el, akik valamilyen technikai találmányt, felfedezést vagy újítást vezettek be. Az így kiváltságoltak műhelyükben találmányuk előállítására megfelelő munkaerőt alkalmazhattak (az eredeti szövegben: „*adjunctis sibi sociis*”) lerakatot (*depositorium*) létesíthettek, azt hasznonbérbe is adhatták, a földesúri jogok tiszteletben tartásával („*salvo tamen ... jure dominali*”). *Kassics* 206.

¹¹⁶ *Dóka* 1979. 118—123.

¹¹⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1837/45/17.

nem nyert zsidók az Esztergom melletti mezővárosokban telepedtek le, mint pl. az a zsidó orvos, akinek a felesége Szenttamáson „asszonyi kézi s divatmívekkel” folytatott kereskedést. Esztergomba való beköltözésüket a választott községgel egyetértésben a magisztrátus is ellenezte.¹¹⁸ A zsidók ipari tevékenységét azok a „céhes” kézművesek is gátolták, mint pl. a bőrös tímárok, akiknek nem volt 1815 után megújított privilégiumuk. E mesterek nem túrták el, ha valamelyik társuk zsidónál dolgozott, azt pedig különösen nem, hogy a *termeléshez szükséges tőkével és nyersanyaggal rendelkező* zsidó elszegényedett keresztény kézművesek segítségével fogjon vállalkozásba. Egy tímárt pl. azzal vádoltak társai, hogy egy Lőw Ignác nevű zsidónál heti 3 pengőforintért dolgozik. A város jelentéséből megtudjuk, hogy a bevádolt tímár valóban nem űzi „maga kezére . . . a nagy pénzerőt kívánó tímármesterséget szegénysége tekintetéből . . . s . . . a megkívántató szerszámok és bőrök a zsidóé lévén . . . egyedül munkájáért fizettetik, sőt ha saját pénzén vett bőrét készíti, a szerszámok használatáért ő köteles fizetni”. (Kiemelés tőlem. — E. G.) A bepanaszolt tímár többek között azzal védekezett, hogy Komáromban is dolgoznak keresztény legények zsidóknál.¹¹⁹

Az Esztergomtól nem messze eső, élénk kereskedővárosban, *Komáromban*, amelynek lakossága 1848 körül 20 ezer körül mozgott, s a zsidóság száma (kb. 800) ugyancsak elég tekintélyes, a gabona, liszt és fakereskedést főképp zsidók bonyolították le.¹²⁰ A helybeli céhes sütőmesterek tényleg szóvá tették, hogy a *nemesi telkeken élő* s „mesterséget sohasem tanult” zsidó pékek keresztény legényeket alkalmaznak. Ezek a zsidók így nemcsak mesterségükbe avatkoztak, hanem megsértik az 1840. évi törvényeket is a keresztény legények tartásával, akiket ráadásul, mint *kontárokat* dolgoztatnak.¹²¹ A keresztény pékeknek különben nem ez volt az első panaszuk a *kontárkodó zsidók ellen*, akik az előző fejezetben említett más kontárokhoz hasonlóan szintén nemesi telkeken kerestek védelmet. A kiváltságolt pékek pl. 1818-ban is kérték a zsidók eltiltását a magisztrátustól.¹²²

A csupán polgárjoggal rendelkező lakosokat illető kocszmáltatás gyakorlását — természetesen — Komáromban sem engedték meg a zsidóknak. Egy zsidót pl. 1842-ben azért utasítottak el, mert az 1647. évi 78. tc. szerint *még a nemeseknek sincs megengedve a bormérés*, ha nincsenek a polgárok közé fölvéve.¹²³ A törzsökös polgároknak többnyire még akkor is sikerült a zsidók működését megakadályozni vagy korlátozni, ha nem volt megújított céhkiváltságuk. Így tiltották el pl. a komáromi fazekasok a zöld edényekkel való kereskedéstől egy zsidót, aki az edényeket vidéken, ill. helyben *vásárolta föl*.

A zsidó iparosokkal és kereskedőkkel szemben a *pécsi* céhes mesterek éppenúgy élvezték a városi hatóság támogatását,¹²⁴ mint a magyarországi városokban általában. Noha nem sok idő telt el azóta, hogy néhány zsidó családnak engedélyezték

¹¹⁸ Uo. 1845/45/10.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ *Fényes* 1851. II. 238.

¹²¹ OL Ht. Dep. Civ. 1842/18/14.

¹²² „. . . pseudo magistris (et) judeos . . . in curiis nobilitariis . . . damno . . . magistrorum et pernicie gremialium civum . . .” Uo. 1818/41/19.

¹²³ Uo. 1842/18/11.

¹²⁴ Részletesebben: *Eperjessy* 1979, 273—274.

Pécsett a letelepedést,¹²⁵ 1848 tavaszán azon a címen akarták őket eltávolítani, hogy engedély nélkül laknak a városban.¹²⁶ A gabonakereskedés központjában, a mintegy 17 ezer lakosú Győrben viszont nem került sor zsidó ellenes zavargásokra 1848 tavaszán.¹²⁷ A győri polgárságnak 1848 nyarán is az volt az álláspontja, hogy nem kívánja az ott lakó zsidók számát szaporítani; s amíg e kérdést a törvényhozás nem rendezi, csupán a *nyerstermékekkel való kereskedést engedélyezik* nekik, köztük is csak a Magyarországon születetteknek, akik bizonyítani tudják becsületességüket.¹²⁸

A győri céhes mesterek olykor még a *megye támogatását* is megszerezték a zsidó kereskedőkkel szemben, amint azt 1813. évi limitáció bizonyítja. A mesterek panaszolták, hogy a bőrt és a gyapjút a zsidók sok helyütt előre „elkapdozzák”, azért ők kénytelenek azt „felesleg való uzsorával” megszerezni. A zsidóknak ezert „confiscáció” terhe alatt megtiltották ezeknek a termékeknek a mesterek elől való fölvásárlását.¹²⁹ A megyei hatóság és a földesúri uradalmak azonban az esetek túlnyomó részében itt is támogatták a zsidó kereskedőket. Amikor pl. Győr magisztrátusa 1820-ban eltiltotta Reich Jakab győrszigeti serfőzőnek a sör árulását a városban, az uradalom megkérdezése után a megye a zsidó támogatását javasolta a Helytartótanácsnak.¹³⁰

Mint korábban említettük, a városban való letelepedés nehézségei miatt a zsidók a Győrrel egybeépült, közigazgatásilag azonban a városhoz nem tartozó *Győrszigeten* húzódtak meg. A városi tanács nem engedélyezte, hogy a győrszigeti zsidók a városi heti piacon árulhassanak, s ott sátrat állítsanak. Így utasították el pl. 1822-ben a győrszigeti Elia Kőnig zsidó posztókereskedő kérelmét.¹³¹ A hatóság azonban azt sem nézte jó szemmel, hogy a vásártéren kívül, a „külvárosban” (in peripheria) árúsíthassanak a győrszigetiek.¹³² A tanács és a zsidó iparosok szívós és hosszú küzdelmet folytattak, a zsidók pedig többnyire nem nélkülözhatték a Helytartótanács támogatását, mint pl. 1834-ben a győrszigeti Kőnig Illés (minden bizonnyal azonos a fentebb említett személlyel), aki csak a kormányzék közbelépésére kapott engedélyt arra, hogy a gyapjút és más termékeit a győri országos vásáron árúsíthassa.¹³³

A céhes mesterek Győrött sem válogattak az eszközökben a konkurenciával szemben. A mézáróscéh és a városi tanács 1844-ben pl. azzal vádolta a mézáróscéh kibérlésére vállalkozó győrszigeti zsidót, aki egyébként igen nagy összeget (4000 forintot) ígért az árverésen, hogy „monopóliumra” tör, s a „concurrentia jótékonyágát”(!) kívánja megszüntetni. A zsidó vállalkozását főként azért tartják „veszélyesnek” mert az „*koldus botra*” juttatja vagy szolgaképpen *magának alárendeli*” a céhes mestereket. (Kiemelés tőlem — E. G.) Olykor „erélyesebb” eszközöket is alkalmaztak a mesterek, mint pl. Kőnig Jósiás zsidóval szemben, aki 1845-ben

¹²⁵ L. a 9. jegyzetet

¹²⁶ Bernstein 1898. 54. 79—80.

¹²⁷ Bernstein 1898. 54., Balázs 1980. 234.

¹²⁸ Bernstein 1898. 82.

¹²⁹ Szávay Gyula: Győr. Győr, 1896. 251.

¹³⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1820/25/15.

¹³¹ Uo. 1822/25/1.

¹³² Uo. 1822/25/14, 19. A győri és győrszigeti zsidókkal kapcsolatban részletesebben l. Balázs 1980. 106—112.

¹³³ OL Ht. Dep. Civ. 1834/26/63.

panaszt tett a legfelsőbb helyen, hogy boltja kinyitásakor „erőszakoskodások” következtében súlyos károkat szenvedett. A városi tanács igazoló jelentése szerint a nevezett csak „kimustrált” holmik árulására kapott engedélyt, de a boltját mindenféle új kelmékkel töltötte meg, s ezzel a helybéli adófizető kalmároknak és céhbeli mestereknek kárt okozott. Ezért az új portékák árulásától eltiltották, majd boltja „kapitányi hivatalunk által az ismétölt panaszra tüstént” bezárattott, mégpedig azért „nehogy — mint írják — a zsidók eránt csínfogásaik miatt különben is kevés rokonszenvet tanúsító számos mesterembereink szomorúabb következtetésű meggondolatlanságokra vetemedjenek”. A Helytartótanács ezt az intézkedést ugyan helyben hagyta, de „a vagyon és személyes bátorságot veszélyeztető botrányos tény iránt szoros vizsgálatot” rendelt el, továbbá a kártokozók megbüntetését és törvényes elégtételt a kárt szenvedettnek. (Kiemelés tőlem — E. G.)¹³⁴

Székesfehérvárott csak 1837-ben engedélyezték két zsidónak a beköltözést — de igen magas taksa mellett: „együl-együl 1000 Ft (fizettetett be) váltókban a kamarási cassába. . .”¹³⁵ Figyelemre méltó hogy a letelepedési engedély megadását illetően a magisztrátus sem volt egy véleményen. A „kisebbség” különvéleményét terjesztette föl a Helytartótanácsához, tiltakozva a beköltözés megengedése ellen. Arra hivatkoztak, hogy a városi kiváltságlevél szerint „egyedül a magisztrátus joga a zsidókat és cigányokat beengedni vagy nem beengedni”.¹³⁶ A fentebb idézett „beengedni” (admittere) kifejezés pedig csak az 1—2 napra (!) való bebocsátást jelentheti — szerintük.¹³⁷ A városi kiváltságlevél alapján a nem katolikusokat sem tűrték meg Fehérvárott, II. József türelmi rendeletéig, ill. az 1790. XXVI. tc-ig „még a protestáns vallású keresztény hazafiaknak sem volt lakása a városban megengedve”. Ezért kéri a magisztrátusbeli kisebbség „a további zavarok (!) eltávolítására . . . a tanácsi többség végzését, (amelyet) . . . a zsidók beszállításából képzelt nagy boldogság reményétől elragadtatva . . . határozott el” megsemmisíteni, s a zsidók által befizetett összegeket visszafizettetni. A tanácsi „többség” a liberális eszmékre s a terménykereskedelemmel foglalkozó zsidóktól remélhető felvirágzására hivatkozik. Érdemes szó szerint idézni érvelését: „. . . ezen vármegyébe helyezett lovasberényi számosabb kereskedő zsidók avégett folyamodtak hozzánk, hogy városunk kebelében a lakhatást nékik megengedjük . . . , a józan felvilágosodás előrehaladtával a zsidók elleni vallásos előítéletek homálya már eloszlik, . . . Pest városa közel léte miatt itt semmi kereskedés nem lévén, a kereskedésnek, mint a nemzeti jólét egyik főszeközének . . . felsegélését a természetmennyekkel és gypjával, vidékünk e bő áldásával főképpen kereskedő zsidók itt lakhatása által. . .” remélhetjük — írják fölterjesztésükben.¹³⁸ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A törzsökös polgárság azonban sokáig nem tudott belenyugodni a megszokottnál — a vidéki mestereknél, a kontároknál, az önállósodni kívánó legényeknél — sokkal mozgékonyabb konkurenciának a bebocsátásába. Ismeretes a népgyűlés 1848. április

¹³⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1844/26/32 és 1845/26/13. — Mivel azonban a rendbontóknak nem sikerült nyomára akadni, s a kárvallott csupán ablakainak kitérését tudta bizonyítani, a legfelsőbb hely az ügyet 1848 elején befejezettnek nyilvánította (uo. 1848/26/10).

¹³⁵ Uo. 1841/6/11. — A fehérvári zsidókkal kapcsolatban részletesebben: *Eperjessy, Székesfehérvár.*

¹³⁶ „. . . iudeos et zingaros admittere vel non admittere. . .”

¹³⁷ A 19. sz. elején csak a vásárok idején engedték be a zsidókat, de a város rendelete értelmében még az éjszakát sem tölthették a városban. *Balázi László: Az ipari és kereskedelmi tökefelhalmozás a 19. század első évtizedeiben Fejér megyében. Fejér megyei Tört. Évkönyv. 7. Székesfehérvár., 1973. 111.*

¹³⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1841/6/11.

5-i azon határozata, amely szerint a zsidóknak el kell hagyniok a várost.¹³⁹ Az esemény mindmáig legalaposabb krónikása, úgy tudja, hogy egy Kucz nevű *kalaposmester* izgatására hozták e határozatot.¹⁴⁰

Az 1848. évi zavargásoknak azonban Fehérvárott is voltak *előzményei*, amint azt a városi tanácsnak a Helytartótanácsához intézett fölterjesztéséből tudjuk, amelyben a felsőbbiséget a „zsidóknak (a) királyi városokban polgári képességre emeltetése ellen . . . támadt . . . *mozgalmak*”-ról tudósítja. A város ezeket az „*öszvesereglések*”-et meg akarta *szüntetni*. Amikor azután a „lakosság egy része a városházán lévő polgári teremben” összegyűlt, Király György *szabómester* a „*gyülekezetet felingerelte*”. Beszámolnak arról is, hogy a „fő izgatót” 12 napi fogságra ítélték, mások ellen pört indítottak, némelyeket pedig megdorgáltak.¹⁴¹ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Noha a helybeli kereskedők is többször tiltakoztak a zsidó kereskedők ellen,¹⁴² elsősorban az *iparosok* voltak a zsidó konkurencia elleni küzdelem élharcosai. Amikor pl. a Helytartótanács — a városi tanács ellenére — engedélyt adott Tanzer Márton zsidó „asszonyszabó” kérelmének, hogy Fehérvárott letelepedjék, és az 1840. 29. tc. értelmében tanult mesterségét saját vallásabeli legényekkel üzhesse, a szabó „*céh*”¹⁴³ e határozat ellen a legfelsőbb helyhez fordult. Tanulságos a magisztrátusnak ezzel kapcsolatos fölterjesztése, amely szerint csupán néhány zsidónak adtak engedélyt az itt lakásra, „de csak azon feltétel alatt, (hogy) . . . *csak nagyban és csak természetmennyekkel kereskedhessenek . . . , mesterséget űző . . . soha egyetlenegy sem tartózkodhatott*” Fehérvárott.¹⁴⁴ (Kiemelés tőlem — E. G.) Tehát — más városokhoz, pl. Szegedhez, Győrhöz stb. hasonlóan — Fehérvárott is a korábbi, 18. századi gyakorlatnak megfelelően, amikor az még kevésbé volt jövedelmező, a *gabonakereskedelemre korlátozták tevékenységüket*, az iparból pedig — nem sok sikerrel — ki akarták rekeszteni őket. A városi tanács nem hallgatja el azon véleményét sem, hogy nagyon fél a hivatkozott 1840. XXIX. tc. „*káros*” következményeitől: „. . . a céhbéli számos mesterembereknek . . . végelpusztulása kétségbe nem vonható”, ha „a mesterségűző zsidóságnak . . . végnélküli bevétele által a mesterségbeli néposztály végetlenül” megnövekszik. Nem titkolja el a magisztrátus, hogy egyedül és kizárólag a polgárságnak — ahogyan megfogalmazták —, „a *középrendnek* további fennállhatását, sőt azutáni virágoztatását” hordozza szívében, és ezt várja el az országgyűléstől is: „Biztosan hisszük . . . , hogy hazánk törvényhozó testülete az *országunk velejét, a középpolgári rendet* e törvény alkotásakor enyészetnek indítani nem szándékozhatta . . .”, s ezért kéri a Helytartótanácsot, hogy a *legfelsőbb helyen* a törvénynek „a céhbéli rend érdekében leendő . . . magyarázatát” eszközölje ki.¹⁴⁵ E

¹³⁹ Erdős Ferenc: A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Székesfehérvár, 1978. 28.

¹⁴⁰ L. Lauschmann Gyula kéziratosa munkáját a Fejér Megyei Levéltárban, a szerző a zsidóellenes zavargást részben szóbeli források alapján dolgozta föl. A népgyűlés határozatát a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság által kiküldött Pulszky Ferenc teljhatalmú kormánybiztos az 1840. 29. tc-re hivatkozva semmisítette meg. Vö. Pulszky Ferenc: Életem és korom. 2. kiadás. Bp., 1958. I. 342—346., és Zsoldos 1948. 69—70.

¹⁴¹ OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/23.

¹⁴² Véries József: A székesfehérvári kereskedelmi társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár 1910. 139, 156.

¹⁴³ Mint az I. Rész 1. fejezetében láttuk, itt egyetlen iparos céh sem újította meg szabadalmát 1815 után.

¹⁴⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/6.

¹⁴⁵ Uo.

kétségkívül nagy horderejű és az országos politikát is érintő elvi kérdésről a Helytartótanács természetesen a Kancelláriát is tájékoztatta, amely helyben hagyta a Helytartótanács döntését, s a város és a „céh” különvéleményét elutasította.

Az előbb említett zsidó szabón kívül mások is folyamodtak lakhatási és iparendélyért, vagy az „öszérarussági kereset” üzését kérték.¹⁴⁶ A *városi tanács e kérelmeket mind elutasította*, érvelése ez esetekben csaknem szó szerint azonos: „... a zsidóság végetlen bevételével a királyi városoknak hanyatlását . . . , a *mesterembereknek* tönkre jutását előrelátjuk . . . , (s) a zsidóság bevétele ellen . . . a *városi nép között élénken mutatkozott ingerültségből származható eseményeket elkerülni óhajtjuk*” (Kiemelés tőlem. — E. G.) Figyelemre méltó, hogy a Helytartótanács is elutasította a fenti kérelmeket, arra hivatkozva, hogy e kérdést az *országgyűlés* fogja törvényesen rendezni.¹⁴⁷ Hogy a Helytartótanács is szükségesnek tartotta a zsidó iparúzők helyzetének rendezését, azt pl. egy 1843. évi, a megyékhez és a városokhoz intézett *országos körlevél*¹⁴⁸ alapján is föltételezhetjük.

Noha a reformellenzék jeles képviselői közül többen fölemelték szavukat az 1843—44. évi országgyűlésen a zsidók polgárosítása érdekében, a törvényhozásnak ekkor nem sikerült rendeznie e kérdést.

A következő években a fehérvári zsidó iparosok és kereskedők további kérelmekkel ostromolták a városi hatóságot, amely nem változtatta meg korábbi álláspontját. A Helytartótanács viszont a későbbiekben ismét támogatta a zsidó iparosok letelepedését és mesterségük gyakorlását,¹⁴⁹ ellentétben a „céhes” mesterekkel, akik a *forradalom előtti években is korlátozták* a fehérvári zsidó iparúzők működését.¹⁵⁰

¹⁴⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/44, 1844/6/45, 1844/6/46, 1845/6/25.

¹⁴⁷ L. pl. a Helytartótanács 1844. október 29-i leiratát: „ez ügyben készülő törvényig, amelyhez véleményadó küldöttség nevezetett ki, a folyamodó kérését teljesíteni jónak nem látjuk”. Uo. 1844/6/44. — E döntéssel a Kancellária is egyetértett.

¹⁴⁸ Uo. 1843/63. — A körlevélben arról kértek tájékoztatást, vannak-e „kebelükben” külföldi (nevezetesen Poroszországból származó) zsidó iparoslegények. A törvényhatóságok túlnyomó része nemleges választ adott. *Szabadka* pl. azt jelentette, hogy csak igen gyéren szoktak zsidó legények jelentkezni (uo. 1843/63/16). Igen tanulságos és kimerítő volt pl. a *soproni* magisztrátus válasza arról, hogyan fogadják „céhbeli” iparosaik a zsidó legényeket. Eszerint az asztalos, az esztergályos, az üveges és a kádár „céhek” akkor sem fogadnának föl zsidó legényeket, ha jönnének ilyenek hozzájuk. A szűcs, a kesztyűs, a gombkötő, a kárpitos a krepénverő, a szűrszabó és a magyar „céheknél” sincs zsidó legény, mert nem „tűrnék el” őket a keresztény legények. Egyedül a német szabó „céhnél” dolgozik zsidó legény, de az „honunkból” származik. Az ács, a kőműves, a kőfaragó az „utcarakó”, a cserépfedő és fénymázoló „céhek” ugyancsak hajlandók lennének zsidó legényeket fölfogadni (Uo. 1843/63/18). — Vö. az I./190. jegyzettel!

¹⁴⁹ A Trencsén megyében született Stern Ármin zsidó arany- és ezüstműves működését pl. azzal az indokolásával engedélyezi a Helytartótanács, hogy az vándorlását kitöltötte. Uo. 1845/6/31.

¹⁵⁰ Baumgartner Lázár nyéki „héber szabónak” a város azért nem akarja engedélyezni a beköltözését, mert sem vándorlását, sem felszabadulását nem tudja bizonyítani, s vándorkönyvét is meghamisította. (Uo. 1846/6/35). — Úgy látszik azonban, a nevezetnek a városban való letelepedését mégsem sikerült megakadályozni, később ugyanis a Helytartótanácshoz folyamodik, hogy engedélyezzék a szabómesterség üzését s az általa „*most gyakorolt gabonakereskedés helyett ruhákkal kereskedés nyithatását*”. (Kiemelés tőlem — E. G.) (Uo. 1848/6/1.) — A város nem támogatta pl. Jármuth Adolf „helybeli héber német vargának” folyamodványát sem azon indoklás alapján, hogy az 1840. 29. tc. nem értelmezhető úgy, hogy az „izraelita mesterembereknek” több könnyítést adna, mint a keresztényeknek, akikről megkívánják a remeket. A Helytartótanács azonban engedélyezi „saját vallású legények segedelmével” való üzhetését és készítményeinek árusítását, de „nem az utcára nyílt boltban, hanem az udvarba nyílt műhelyben, . . . nevét és mestersége nemét magában foglaló táblának felfüggesztése mellett” (uo. 1847/6/8, 19).

5. A LEGÉNYEK

Az „iparososztály” másik nagy csoportját az *inasok* és a *legények* alkották. Számuk az iparilag kevésbé fejlett városokban — mint láttuk — nem érte el a mesterekét. Azzal ugyancsak foglalkoztunk az előző fejezetekben, hogy elsősorban a *munkaerőhiány* miatt fordítottak oly nagy figyelmet a mesterek a legények szegődtetésének szabályozására, mivel az általuk foglalkoztatott munkaerő mennyiségétől függött az ipar eredményes folytatása; a műhelyükben dolgozó legények száma pedig — egyebek mellett — vagyoni állapotukat is nagymértékben meghatározta. Nem véletlen, hogy a központi céhügyi rendeletek s így az *1813. évi céhszabályzat* artikulusainak nagyobb része is épp az inasokkal és a legényekkel foglalkozik. Előírja pl., hogy az inasnak, aki bármelyik törvényesen bevett felekezethez tartozhat, a mesternél való jelentkezéskor be kell mutatnia keresztlevelét; továbbá, ha történetesen jobbágy származású lenne, a földesúrtól való elbocsátó levelét; a felvételért 1 Ft 30 krajcár díjat kell fizetnie, ezenkívül „cautiót” is le kell tennie. Általában 3 évig kellett a mesternél inaskodnia; a péceknél, az ácsoknál, a kötélgyártóknál, a bábsütőknél és a fazekasoknál azonban csak 2 évig; a szücsöknél, az aranyműveseknél és kőfaragóknál, a tabakoknál és az órásoknál viszont 4 évig. „Hív, szorgalmatos és engedelmes legyen; a mester pedig jó móddal bánjék vele, s többet a házi munkára, mintsem a mesterség tanulására ne fogja.”¹ Mint annyi más céhbeli intézkedés, az utóbbi sem valósult meg mindig a gyakorlatban, amint arra az *Iparegyesület* újságjában, a Hetilap cikkírója oly szemléletesen hívja föl az olvasók figyelmét: „Mi volt a műhelyek körül eddig, sőt még most is mi ott az inas? . . . a cselédség legalsóbb fokú egyéne; melynek (!) a legutolsó Hausknecht és konyhaszolgáló dísztelen, szennyező teendőit kell végeznie. A mesterné asszony után kosarat hordani a piacra; görnyedezni a terhek alatt, miket az összevásárolt; munkálkodni a konyhában; dajkáskodni a gyermek körül, azt hátton hordani, avval játszani, azt tisztogatni: a műhelyben csak akkor fordulni meg, mikor a legénységnek bor kell s mikor ütlegező viszketegségének üllő szüksége(s) . . .”²

A kiszabott tanuló időt letöltő inast a céh köteles volt *legénnyé* fölszabadítani, s a fölszabadításról bizonyoságlevelet (Kundschaftot) kiállítani — újabb 1 Ft 30 krajcáros

¹ Az I—III. cikkelyből — *Kassics* 99—100.

² *Mesterffy*: A mesterinas ne legyen cseléd c. cikkéből. HL. 1846. 629. — Hasonló gondolatok, hasonló megfogalmazásban az Iparegyesület egy évvel korábbi emlékiratában: nem engedhető meg „. . . , hogy a kézműiparosá válandó, de szegény, fizetésre nem képes gyermek vagy ifjú a mesterné szolgálatára házi szolga, konyhapeczér vagy szárazdajka szerepét játssza; vagy legyen a műhely legényeinek futosója (!) vagy üllője, amint vagy iszákkedvők korcsmába küldözést vagy markok viszketege verekedést óhajtat (!) velük . . .” *Gelléri* i. m. 289.

taksa ellenében.³ A legény pedig tartozott *legalább 3 évi vándorútra* menni, sőt „ha mestersége kívánja”, ennél is hosszabb ideig „magát gyakorolni”.⁴ Ez a „legénykedés” nemegyszer *hosszú évekig — évtizedekig tartott*, amint azt többek között a vándorlás alóli fölmentésre irányuló kérelmek százai is bizonyítják. A *pesti* vargáknál, szabóknál, kőműveseknél és mészárosoknál az 1840-es években a legényidő *Dóka Klára* kutatásai szerint átlagosan 10—20 évre, a lakatosoknál, asztalosoknál csizmadiáknál pedig 10—15 évre tehető.⁵ Fejér János debreceni csutoráslegényt pl., aki egy „ide való” polgár és csutorásmester fia már 56 éves, de nem tudott magának mesterséget szerezni, a hátralévő vándorlás alól csupán hajlott kora miatt mentik föl.⁶ Mészáros Sándor debreceni csizmadialegényt viszont, aki már 24 éve (!) legény, s 1821-ben szabadult föl az inasi sorból, apja műhelyében, majd Hajdúsámsonban több éven keresztül kontárkodott, ezután Nagyváradon és Váradolaszin másfélévet vándorolt, majd szülővárosában varrogatással és napszámmal kereste kenyerét, 1845-ben (!) a hátralévő vándorlási idő letöltésére kötelezik.⁷ A már „hanyatló korú” Fleck András komáromi kovácslegény sem töltötte még le a kötelező vándorlási időt, és 25 éve él legénysorban.⁸

Az öreg legények közül sokan családot alapítottak, feleségül véve pl. a „megejtett leányt . . . a nagyobb hiba elhárítására”, mint pl. az a debreceni henteslegény, akit a céh mint családos embert is vándorlásra akart szorítani.⁹ 18 éve „feleséges” és 25 éve legény pl. Szekeres István komáromi molnár, aki apjánál tanult, és csak 3 fertály esztendő t vándorolt.¹⁰ „6 élő gyermeke” volt pl. az 1830-ban nősült Erdei Gábor debreceni csizmadialegéynek, aki még 1813-ban szabadult föl apja műhelyében, s vándorlását apja halála után szakította félbe.¹¹

A sok gyerekes, szegény sorban élő legényeknek vajmi kevés reményük volt arra, hogy a mesterséget valaha is megszerezzék. Kivételt jelentettek viszont azok a szerencsés legények, akik az özvegy mesterasszony kezével a mesterjogot is elnyerték, mint pl. Stadler József győri cserepeslegény, aki egy helybeli cserepes „mesternőt” szándékozott „házastársul venni”, amit a magisztrátus is támogatott, mivel ezzel „a fiatal özvegynek óhajtása is teljesedvén, (s) a lélekre . . . (és) testre kártékonyan ható titkos szövetségeknek is eleje vétethetik” — mint írják —, a hátralevő vándorlási időt el is engedték a legénynek.¹²

A magisztrátus és a felsőbb hatóságok támogatását élvezték azok a legények is, akik hosszabb időt, gyakran évtizedeket töltöttek el *katonai szolgálatban*, s mint *obsitosok* folyamodtak mesterjogért. Ilyen indoklással mentik föl a vándorlás alól pl. Szőnyi Sámuel debreceni csizmadialegényt, aki 1807-ben szabadult föl az inasi sorból, és 3 évvel később, amint azt folyamodványában olvashatjuk — amikor „. . . az ország

³ VIII—IX. cikkely — *Kassics* 102—103.

⁴ X—XV. cikkely. Uo. 103—105.

⁵ *Dóka* 1979. 97.

⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1813/25/11.

⁷ Uo. 1845/21/19.

⁸ Uo. 1841/18/13.

⁹ Uo. 1841/21/42.

¹⁰ Uo. 1840/18/4.

¹¹ Uo. 1841/21/1.

¹² Uo. 1847/26/61.

szükségéhez képest ... sok katonák kívántattak, és a sok vándorló legényeket elfogdosták, vándorolni ki nem merem indulni, azonban a Nagyságos várostól is több ízbe(n) katona kívántatván, én mint *hív hazafi* (!) az 1810. esztendőbe(n) a Nagyságos városért a volunteer katonák közé állottam, és míg el nem bocsáttattam, híven szolgáltam”.¹³ (Kiemelés tőlem — E. G.) A becsületesen eltöltött 21 éves katonai szolgálatára tekintettel menti föl a Helytartótanács Tar János debreceni fazekaslegényt is, aki „... a Lichtenstein nevet viselő magyar lovasezredhez” állt be katonának, majd több mint két évtized után „örökös szabadsággal haza bocsájtott”.¹⁴ A *soproni* szabó „céh” sem emelt kifogást Macák Vencel morvaországi születésű legény fölvétele ellen, aki 34 évi (!) katonai szolgálat után mint 52 esztendő „invalidus” kért mesterjogot.¹⁵ Modrey Antal *temesvári* hentes „csak” 20 évig volt katona, de a város fölterjesztése szerint minden áldozatra kész, hogy elnyerje a céh mesterséget: ... még öreg napjaiban is *inasnak* beállván, a mesterséget a céh megelégedésére tökéletesen megtanulta ...”, és „... az elveendő özvegy első férjétől hátramaradt 10 gyámoltalan gyermek (!) kitartásának gondja (is) nyomja ősz fejét ...”¹⁶ Horváth János győri csizmadiáért, aki „gyalog regimentben” szolgált, s mint „invalidus katona a fegyverviseléstül és eőFölsége (!) szolgálattól felszabadított”, testvére, Horváth József helybeli lakatosmester vállalt kezességet: „önéki örökös kenyeret és lakást kívánok adni, hogy eőtet (!) semminémű szükségben a Felsőes Aerariumra szorulni soha nem engedem ...”¹⁷

Az ilyen kérelmezőknek általában elengedték a vándorlást, mint pl. Füzi János komáromi halászegénynek megromlott egészségi állapotára tekintettel 23 évi és 2 hónapi katonáskodása után,¹⁸ vagy Sárközi János debreceni csizmadialegénynek, aki „a Felsőeset és Hazát 17 esztendeig és 1 hónapig híven szolgált”, és mint nyomorék kapott obsitot.¹⁹ Olykor könnyebb remeket adtak neki, mint pl. Erdélyi Ferenc debreceni kerékgyártónak, aki a magisztrátus szerint hosszú katonai szolgálata alatt a „nyereg és kerékgyártást is ügyesen gyakorolta, de eddig nem volt módja magának valamely vagyont szerezni”,²⁰ vagy megengedték neki, hogy a vándorlási időt helyben tölthesse le mint pl. Billek Vencel *temesvári* henteslegénynek, aki mint volt gyalogezredbeli őrmester 11 évig katonáskodás után rokkantként folyamodott fölvetélért.²¹ A debreceni Féhn József viszont, aki „káv és tracteurház” nyitására

¹³ Uo. 1817/22/17.

¹⁴ Uo. 1821/20/17.

¹⁵ Uo. 1844/44/18.

¹⁶ Uo. 1846/48/44. — Szigorúbb volt viszont a *temesvári* magisztrátus pl. Valentits Gábor „agg katona” és szabó ügyében, aki folyamodványában többek között az alábbiakra hivatkozva kérte a remekléslé alóli fölmentését: „ameddig egészséges valék, *Felsőesemnek és édes hazámnak* számos esztendőig a legnagyobb hűséggel és készséggel szolgáltam”. (Kiemelés tőlem — E. G.) A céh kontárnak nevezi a kérelmezőt, a városi tanács pedig ragaszkodik ahhoz, hogy legalább szabja ki a kitűzött remek darabot, s a céh vállalja magára annak megvarrását (uo. 1845/48/15, 59.).

¹⁷ Uo. 1823/26/25.

¹⁸ Uo. 1838/18/1.

¹⁹ Uo. 1832/21/65. — Így kapott fölmentést pl. Szokolai István debreceni csizmadialegény is, aki 12 évig volt legénysorban, és csak 4 évet katonáskodott a „báró Máriaassy gyalog regimentben, és a háborúban a továbbszolgálatra alkalmatlanná tétetvén az invalidusok provisiójára is méltónak találtatott” (uo. 1822/20/55.).

²⁰ Uo. 1843/21/23.

²¹ Uo. 1845/48/48.

kapott a magisztrátustól engedélyt, nem volt elesett ember; a nevezett „ifjú korában ő felségét szolgálta, mint reguláris katona, azután két rendbeli insurrectiókban szolgált mint főtiszt ezen város részéről, (s) mióta . . . a polgárkatonaság felállott, azóta a gyalogságnál kapitányi szolgálatot tévesen . . .” — jelenti róla a városi hatóság.²²

A céhszabályok által előírt kötelezettségek alól a katonai szolgálat pusztá ténye azonban nem vonta maga után szükségképpen a fölmentést. A Helytartótanács pl. 1816-ban két debreceni tímárlegény kérelmére adott válaszában arra figyelmeztette a várost, hogy csak akkor lenne indokolt a fölmentésük, ha a hatóság, amikor katonának állította őket, megígérte volna nekik, hogy „visszajövetelükkor őket mesterekké teszi”.²³

A hazai városokban vándorolt s a gyakran „külhonban” is megfordult mesterlegények nem kevés szakmai fogást és tapasztalatot gyűjthettek, mint az a soproni kártyafestő, aki mostoha apja műhelyében tanulta mesterségét, de bécsi gyárban is dolgozott.²⁴ A „finomabb” mesterségek művelői között sok külföldi is próbált magyar földön szerencsét, mint pl. Grassi Vince, aki mint „mozaik és gipsz figurák öntésével” foglalkozó legény az „olaszhoni Páviából” érkezett Esztergomba, de a városkapitány bizonyítványát és „utilevelét” elkobozta. Enélkül viszont nem szegődhet el sehoh sem, pedig a „pest-budai állóhidnál” napi 3 Ft-os bért is kaphatna.²⁵ Minden bizonnyal nagy szakmai jártasságot szerzett Krucsillág József kassai ács is, és mint „mesterséget vezető főlegény” az átlagosnál ugyancsak nagyobb fizetésre tarthatott igényt.²⁶ Persze nemcsak ilyen kvalifikált iparúzők dolgoztak az építőiparban, egy győri kőfaragónak pl. csupán egyetlen „napszámosa”²⁷ volt.

A képzett legényeket gyakran nélkülözték a halászmesterek is. A komáromi *halászok* pl. „az bizonytalan keresménynek csekélysége miatt . . . parasztemberekre, hajós legényekre és más egyéb szegényebb életű és sorsú emberekre, akik legalább csak evedzeni . . .” tudnak, szoktak szorulni, panaszolja föl egy helybeli halászlegény. Ő maga viszont 8 éve dolgozik egy helybeli mesternél, s „3 esztendőktől fogva — írja — az ő hálójával járván az képét viselem”. Ez alatt az idő alatt jól kitanulta mesterségét: „. . . ezen két . . . nagy Dunákban, úgy mint az öreg Dunában és (a) Vág Dunában halászni jól tudnék s mindenféle kisebb és nagyobb hálóknak megkötését egészen kitanultam volna . . .”, ezért kéri a vándorlás alóli fölmentését.²⁸ A tanult halászsoknak valóban ismerniök kellett a halfogás csinján-bínján kívül a *hálókészítést* is, amint azt pl. az esztergomi halászok 1836. évi kiváltságlevel-tervezete is bizonyítja, amely remekként, „egy pár szak és vercese” kötését írta elő a mesterségre pályázóknak.²⁹

A *molnároknak* szintén érteniök kellett a szűkebb értelemben vett mesterségen kívül — többek között — a *vízenjáráshoz*, amint arról pl. a komáromi molnárcéh a

²² Uo. 1814/27/20.

²³ Uo. 1816/22/64.

²⁴ Uo. 1845/44/9.

²⁵ Uo. 1843/45/8.

²⁶ Uo. 1846/16/1.

²⁷ Uo. 1846/26/36.

²⁸ Uo. 1818/41/2.

²⁹ Uo. 1836/36/19.

magisztrátust tájékoztatta egy, a Dunán való közlekedésben jártasságot szerzett s 15 éve szolgáló molnárlegény kérelmét támogatva. Ha viszont — olvassuk a molnárcéh előterjesztésében — „patakon lévő malomból jön legény, vízen járni nem tudván . . .” ugyanígy „. . . az másutt tanultak nem tudván az Duna hátán malmok közt ladikkal járni, gyakran az örlött jószágot elmerítik . . .”³⁰ A molnárlegényeknek meg kellett tanulniok azt is, hogyan kell *megreparálni* a malom elromlott alkaltrészeit, remekként nemcsak ezek készítését, hanem olykor *egész malom összeállítását* is előírták a céhek. Tóth József komáromi molnárlegény szakmabeli tudását pl. a helybeli céh azért is méltányolta, mert a legény korábban a kádármesterséget is kitanulta, s a *faragásban* ezért megfelelő jártasságot szerzett.³¹

Mérei Gyula alapvető kutatásai szerint a hazai céhes kézművesiparban a mester és a legény közötti korábbi „patriarchális” kapcsolat a 19. század elejétől mindinkább háttérbe szorult, s az a *munkaadó és a munkavállaló viszonyát* kezdte magára öltetni.³² A külföldi (és részben hazai) tőkésipar versenyétől szorongatott céhes mesterek arra törekednek, hogy a legényeik munkaerejét kizsákmányolják, s *béreiket* leszorítsák.³³

A legények *bérét* a központi céhügyi rendelkezések nem szabták meg, ezt a *mesterek és legények* közötti mindenkori *megállapodásra* bízta, a legényeknek a *magasabb bér elérését célzó „összveszövetkezéseit”* azonban ismételten és szigorúan *tilalmazták*. Így pl. 1802-ben, amikor „szabad királyi P. (valószínűleg Pest) városa” jelentette, hogy „a kiszabott bérrel meg nem elégedő és öszveszólalkozásból dolgozni nem akaró varga, vagyis csizmadialegények közül sokan gazdáiktól minden bizonyáglevelével nélkül titkon elillantottak . . .” ugyanezen év június 15-én megtiltotta a kormánysszék, hogy bárhol is kundsajt nélkül fogadjanak föl legényeket,³⁴ és két hónappal később (augusztus 31-én) azt is, hogy ilyen ügyben a legények egymásnak leveleket („Ausschreibungen”) küldözgessenek.³⁵ Öt évvel később ugyancsak Pest tanácsának, ill. az ottani kőművesmesterek panaszára, hogy ti. „számos kőműves mesterlegények . . . rész szerint adósságaik miatt, rész szerint . . . más . . . mesterektől nagyobb bér ígérete által elcsábítottak”, a Helytartótanács ismét megtiltotta az ilyen, kundschaft nélkül távozó legények szegődtetését, azzal az indoklással, hogy e visszaélés alkalmat nyújthatna ezeknek, hogy „gazdáikat” (!) bérük felemeltetéséért „kényők szerint zsarolhassák”. Továbbá azt is megakadályozni kívánván, hogy a legények „. . . oda, hol minden zsinórmérték nélkül legnagyobb napibérek adatnak, öszvecsődüljenek; más helyeken ellenben a mesterek e részben szükségét szenvedni kénytelenitessenek”.³⁶ Az 1813. évi céhszabályzat XVIII. cikkelye ezért általánosságban is eltiltotta a legények egymás közötti azon „egységét”, „hogy más bérért a munkát mestereiktől fel nem vállalják, mintsem amelyben ők előre megegyeztek”. Az ilyen legényeket „*lázítónak*” kell tekinteni, a helybeli előjárásának őket „*árestommal*” vagy más megérdemelt büntetéssel kell sújtania.³⁷ A céhügyi rendelkezés XX. cikkelye arról is intézkedik,

³⁰ Uo. 1821/17/15.

³¹ Uo. 1844/18/9.

³² *Mérei Gyula*: Munkásmozgalmak 1848—49. BP., 1848. 12., 20., 21., 23; *Mérei* 1848. 60—61.

³³ *Mérei* 1948. 78—80; *Mérei* 1951. 143., 154., 210—215., 338—349. stb. Vö.: *Eperjessy* 1967. 93. s köv.

³⁴ *Kassics* 18.

³⁵ Uo. 30.

³⁶ Az 1802. febr. 3-i rendeletből, uo. 40.

³⁷ Uo. 108.

hogy az „öreg” és az „új legényeknek” (Lohnjung) fizetendő munkabérek tekintetében sok helyütt tapasztalható s a fiatalokat sújtó hátrányos megkülönböztetést meg kell szüntetni, a mesterek „szabadságokra hagyatván, hogy az oly *legényeknek, ki jobban érti és forgatja a mesterségét, nagyobb hetibért adhassanak*” . . . Lehetősége nyíljk továbbá arra is a mesternek, hogy a legügyesebbet „első legénynek” állítsa „*bővebb jutalommal*”.³⁸ (Kiemelés tőlem — E. G.) Az 1824. évi rendelet, továbbá ennek 1827. évi megújítása megtiltja a „némely szabad királyi városokban” tapasztalható azon „visszaélést”, hogy a tímárlegények a nyers marhabőröket a rajtuk található „húsos ragasztékoktól” megtisztogassák azzal a céllal, hogy abból *maguk számára* bőrenyvet (Lederleim) készíthessenek. A mesterek ezt — a Helytartótanács véleménye szerint — azért szokták a legényeknek megengedni, hogy „*a divatozó hetibéرنél kevesebbet fizethessenek*” . . . A legények ezért ott, ahol erre nincs lehetőségük, „gazdáikat odahagyják”.³⁹

Más szakmáknál is előfordult, hogy a mesterek a kialakult hetibér mellett (vagy helyett) természetbeni juttatásokban is részesítették a legényeket, így különösen az élelmiszeriparban, pl. a hentes-, a mészáros- stb. vagy éppen a molnármesterségnél. A fentebbiekben többször is említett komáromi molnárlégenyek pl. 1817-ben előbb a magisztrátushoz, majd a Helytartótanácsához fordultak azzal a panaszukkal, hogy „*a gazdák* élelmekre megígért *gabonabeli béreket* kifizetni megtagadták”. Sőt, amikor nem engedtek a legények igazukból, a céhből is kizárták őket. A legényeket „egyenként-kettőnként elől (!) hivattatván”, megkérdezték tőlük, „*ki akarna a céhben megmaradni. . . ki nem? . . .*” A legények — akik egyébként sem a várostól, sem a kormányzékttól nem kaptak támogatást — azt is szóvá tették, hogy ők is ugyanúgy viselik a terheket, s fizetik az adót, mint mestereik: „*közülük nagyobb számban házakat bírván, attul portiót fizetni, katonát tartani, más terhek viselésére a vagyonukhoz képest úgy, mint a gazdák s céhbeli mesterek szorítottak*”.⁴⁰

A céhekben újra meg újra felmerülő vita tárgya volt, hogy bizonyos időszakra fizetett átalánybér helyett esetleg célszerű lenne a *teljesítmény utáni darabér* bevezetése. Erre nézve — többek között — egy tolnai csizmadiamester 1811-ben olyan javaslatot tett, hogy töröljk az artikulusokban szereplő azon előírást, amely szerint a csizmadialegénynek naponta 2 csizmát kell varrnia, s ezután „*magának szabadon dolgozhaszon*”, ehelyett vezessék be azt a gyakorlatot, hogy „*ahány párt jól elkészít, érdeme szerint annyiért fizessen néki a gazda*”. A javaslattevő szerint az addig divatozó szokásnak az volt a hátránya, hogy a legény a mesternek jól-rosszul megvarrott csizmákkal sokszor már délre elkészülve arra törekedett, hogy a gazdáét „*mentül előbb félrevethesse, és a maga munkájához foghasson*”. A Helytartótanács e javaslatot véleményezés céljából elküldte *Pest, Buda, Székesfehérvár, Pozsony, Sopron, Győr és Kassa* csizmadiacéheinek.⁴¹ A *pesti* csizmadiacéh pl. azt válaszolta, ők — a *budai* céhhez hasonlóan — arra törekszenek, hogy a legényeknek megfelelő bért fizessenek,

³⁸ Uo. 110. — Az 1821. évi július 10-i és az 1824. január 27-i rendeletek ismételten tilalmazzák az ilyen céhből létrejött „összeszövetkezéseket” a legények között (uo. 192., 218.).

³⁹ L. az 1824. október 26-i és az 1827. évi június 19-i rendeletet. Az utóbbi a tímárokon kívül az „*irhásokat, vagyis tabakokat*” is említi. *Kassics* 223., 232.

⁴⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1817/41/14.

⁴¹ Részletesebben: *Eperjessy* 1967. 95—96.

abban viszont a két céh még nem tudott megegyezni, hogy megengedjék-e a legényeknek a tolnai mester által említett gyakorlat szerinti saját munkát.⁴² A *soproni* magisztrátus szerint náluk nem engedélyezik, hogy a mester munkáját befejezve a legények maguk számára dolgozhassanak.⁴³ Igen tanulságos a *pozsonyiak* részletes válasza. E szerint a napi 2 pár csizma nem azért szerepel az artikulusokban, hogy a legények „rossz munkát tégyenek. Tanuló gyermekeinket sem biztatjuk azon okból a gyorsaságra...”. A pozsonyi mesterek ezért nem értenek egyet a darabbér bevezetésével, továbbá azért sem, mert az utóbbi időben csökkent a csizmák iránti kereslet, épp a legigényesebb vásárlóknál, „... a főméltóságú rendek(nél), kiknél... most... megszűnt az magyar csizmáknak becse...” Szerintük a legényeket csak azok a mesterek fizethetnék „pár szerént”, kiknek „sok szép fogadott munkáik volnának”, azok viszont, akik „vásárookra munkálodnak”, csupán a „publikum” kárára drágábban tudnák azt kínálni. A darabbér bevezetése szerintük azért is káros lenne, mert a mesterek közötti *vagyonai különbségek növekedéséhez* vezetne, a mesterek pedig képtelenek lennének a legényeknek nagyobb bért fizetni. A legényeknek viszont nem nagyobb bérre van szükségük, hanem arra, hogy a *mesterségét minél jobban elsajátítsák* — a céhes hagyományoknak megfelelően: „... nem is kívánt még az okos legény legénységében gazdagodni, hanem inkább azon törekedett, hogy mesterséget helyesen megtanulhassa...” Ezért arra kéri a céh a kormányszéket, hogy ilyen „*haszontalan újságnak*” bevezetésétől „kegyesen megkíméljék, mert ez... több kárt és bajt, mint hasznot hoz magával”. Ha az új szisztéma szerint fizetnék a béreket, a legények, akik „*most is kevés engedelmességet mutatnak*”, fölvennék a német (!) segédek „életelmódját”, akiknek „sok pénzük lévén, csak akkor dolgoznak, midőn nekik tetszik... első magát előadandó vasárnapon megköszönvén az szolgálatot, odébb mennek, restek lévén a munkára, a *publikumnak koldulásokkal alkalmatlankodnak*”.⁴⁴

A fölterjesztése utóbbi szavait a Helytartótanács tisztviselője húzta alá, minden bizonnyal azért, mert különösen nyomós érvnek tartotta. A kormányszék már 1792-ben foglalkozott a „közébátorság” védelme céljából azokkal legényekkel, akik „házzal *koldulnak*, és lopásokra is vetemednek”.⁴⁵ Az 1824. évi rendelet az ilyeneknek nemcsak a céhes mesterek általi fölsegélyezését írta elő, hanem azt is, hogy a koldulókat származási helyükre kell utasítani.⁴⁶ Az 1816. évi rendelet által kötelezővé tett vándorkönyv vagy „*útilevél*”, amely a vándorúton levő legény számára igazolásul szolgált, 5. paragrafusában „kemény fenyíték terhe alatt” tilalmazza a koldulást és „az ide s tova való céliránytalan kóborlás”-t.⁴⁷

A darabbérrel kapcsolatos viták olykor nemcsak a magyarországi kormányzésekhez, hanem a bécsi hatóságokhoz is eljutottak. 1846-ban pl. a bécsi Udvari Kamara foglalkozott a kassai mészároscéh panaszával, amelyet az a „darabdíjnak 1 pFt-ra való felemelését helyben hagyó Királyi Kamarai rendelet ellen” nyújtott be.⁴⁸

⁴² OL Ht. Dep. Civ. 1811/5/40.

⁴³ Uo. 1811/5/39.

⁴⁴ Uo. 1811/5/38. I. még *Eperjessy* 1967.

⁴⁵ Az 1792. szeptember 16-i rendeletben előírva, hogy ezeknek a céhek segílyt nyújtsanak. *Kassics* I.

⁴⁶ Az 1824. október 26-i kelettel *Kassics* 224.

⁴⁷ Uo. 252. — I. még *Eperjessy* 1967. 96.

⁴⁸ Wien, Finanzarchiv. 1846/26/2. I. 13. kelettel.

A MESTERRÉ VÁLÁS KORLÁTOZÁSA

A sokszor hosszú évekig (olykor évtizedekig) húzódó „legénykedés” alatt nemcsak a mesterség fortélyait lehetett elsajátítani, hanem szorgalmas munkával és kitaró takarékossgal — szerencsés esetben — annyi pénzt is össze lehetett gyűjteni, ami fedezhette a mesterjog megszerzésének a költségeit. Az 1813. évi céhszabályzat XXI. cikkelye szerint a mesterségért folyamodó legénynek — miután letöltötte a kötelező vándorlási idejét — be kellett mutatnia keresztlevelét (amely igazolta a céh által megkövetelt nagykorúságát); az inasi éveit, felszabadulását tanúsító biznyságlevelét és vándorkönyvét. Mindezekkel „az öszevgyűlt céhnél magát illendőképben bejelenteni ...” tartozott. Hogy a mesterséget milyen nehéz volt megszerezni erre a céhszabályzat idézett cikkelyéből is következtethetünk: „... hogy ... mindazon *káros következesek*, melyek eddig némely céheknek nyakaskodások miatt a mesterségre vágyakozó legényekre és a közjóra (!) *háromlottanak*, eltávoztassanak; t. i. hogy ámbár az ilyen legények mesterségökben elég jártasok lettek volna is, a céhek által különféle színek alatt sokáig húzattatván, vonattatván, és időközben *pénzeknek nagyobb részét elköltvén, vagy mesterségüket ... nem űzhették*, vagy éppen *feltett céljaiktól elállani kéntelenítettek*, sokan ... a céheknek efféle bánásmódjok miatt elijesztetvén, a mesteri jus megnyerése keresésérül egészen lemondottak...”⁴⁹ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

Mivel a tőkés nagyipar versenyével már egyre kevésbé tudtak a céhes kézművesek megbirkózni, a konkurenciának legalább azt a formáját igyekeztek letörni, ami többé-kevésbé módjukban állott: így — mint azt fentebb láttuk — a vidéki iparűzők, a kontárok és a zsidó iparűzők versenyét. A legények fölött azonban mint munkaadóknak még több hatalmuk volt, s ezenkívül — jelentős mértékben — tőlük függött az is, kit fogadnak be mesternek maguk közé.

Mindenekelőtt az *idegen legények* mesterré válását próbálták megakadályozni görcsös igyekezettel, amire különösen a *halódó kisvárosi céhekben* találunk szemléletes példákat. Tipikus kézműves „karriert” futott be pl. Windisch Ferenc csizmadialegény, aki a herceg Esterházy uradalmához tartozó Császárfalván (Kaiserdorf) született, majd Kabold mezővárosban tanulta a mesterséget, ezután egy *kismartoni* polgár és harisnyakötő mester lányának kezét és a lány örökségeként apósa házát elnyerve, folyamodott mesterségért. A kérelmezőt viszont nemcsak (az érvényes kiváltsággal nem rendelkező) „céh”, hanem a városi tanács is elutasította, hivatkozva a helybeli csizmadiák nagy (16) számára, akiket egy újabb, mégpedig „idegen” (extraneus) legény fölvétele „romlásba” döntene.⁵⁰ A *kőszegi* posztós „céh”, amelynek a város 1818-i fölterjesztése szerint 98 mester tagja volt (érvényes kiváltságlevele viszont nem), egyenesen a legfelsőbb helyhez fordult a kérésével, engedélyezzék, hogy

⁴⁹ *Kassics* 111.

⁵⁰ „... si extranei ... magistri creandi forent, indubie ruinae conscituri ...” OL Ht. Dep. Civ. 1818/23/18. L. még uo. 1818/23/4, 8. — A magisztrátus hosszú fölterjesztésekkel ostromolta ez ügyben a Helytartótanácsot, igénybe véve a város királyi biztosának (Fogarassy Gábornak) a támogatását is. A Helytartótanács viszont a céhszabályzatra hivatkozva, amely tiltja a csizmadiáknál a zárt szám alkalmazását, ismételen a legény föl vételére utasította a várost, csak úgy, mint pl. az ugyanebben az időben mesterjogért folyamodó Bóhm Ferenc csizmadiá legény ügyében is (Az utóbbira l. uo. 1818/23/2, 10.)

elzárkózhasanak a nem kőszegi születésű legények fölvétele elől.⁵¹ A magisztrátus igazolta is a Helytartótanácsnak küldött fölterjesztésében, hogy az addigi gyakorlat szerint csak kivételes esetben vettek föl Kőszegen idegen legényt mesternek.⁵² Az ügyről a Helytartótanács akképpen tájékoztatta a Kancelláriát, hogy a kőszegiek azért tiltakoznak az idegenek fölvétele ellen, mert a városban 30 olyan helybeli posztós-legény van, aki még nem kapta meg a mesterjogot. A „céh” kérelmét pedig azért kell visszaautasítani, met a kőszegiek azon érve, hogy a helybeliek fiait másutt sem veszik föl mesternek, ugyancsak ellenkezik a céhszabályzattal.⁵³

Nem nyert mester- és polgárjogot *Sopronban* pl. egy Pozsonyban született kárpitóslégény, jóllehet a legény szerint 1817-ben csupán egyetlen ilyen mester⁵⁴ volt a városban,⁵⁵ s teyűk hozzá, egyetlen helybeli iparágnak — így a kárpitósoknak — sem volt érvényes kiváltságlevelük. A *győri* szabómesterek sem újították meg meg szabadalmukat,⁵⁶ amikor 1820-ban tiltakoztak egy vidéki szabólegény befogadása ellen, pedig a legény 16 évig dolgozott a városban. Majd „a magyar viselet” divatjának elmúltával és a helybeli mesterek nagy száma miatt kénytelen volt először a várostól „csak egy néhány lépésre” fekvő Győrszigetre, majd az ottani szabók elől Ménfőre költözni, végül a Komáromi megyei Mocs községben, mint „az uraság szabója” húzódott meg.⁵⁷ A helybeli német vargák, akik egyáltalán nem újították meg kiváltságukat (csak a magyar vargák 1819-ben), 1816-ban megakadályozták egy idegenből származó legény mesterré válását, akit a magisztrátus jelentése szerint nem is ismernek a városban.⁵⁸ A kádár „céh” (ugyancsak kiváltság nélkül) azzal az indokolással utasított el egy idegenből jött legényt, hogy előbb az adózó polgárok fiait kell fölvenni.⁵⁹ A szabadalom-levellel szintén nem rendelkező győri köszörűsök is elzárkóztak egy „idegen” befogadásától, aki pedig — amint korábban más összefüggésben említettük — méltóságos galánthai és fraknoi Esterházy Miklós pápai uradalmának prefektusától hozott ajánló levelet.⁶⁰ A cserepesek pedig, akik alighogy megkapták a kiváltságot, azonnyomban bezárták a kaput a mesterségért folyamodó idegen legények előtt.⁶¹

Az idegen legények fölvételétől való elzárkózás nemcsak a hanyatló dunántúli-, hanem a virágzó alföldi, délvidéki céhekre is jellemző volt. A *debreceni* csizmadiáknál pl. — más városok egyéb szakmaíhoz hasonlóan — az a gyakorlat alakult ki, hogy nem elégedtek meg a céhszabályzat által előírt vándorlási idő letöltésével, hanem még egy

⁵¹ Uo. 1818/28/8.

⁵² Uo. 1818/28/15.

⁵³ Az 1828. évi összeírás szerint 7 egyedül dolgozó posztós legény volt a városban (Függelék I. tábla).

⁵⁴ Az 1830. évekbeli restaurációs összeírások viszont 3 kárpitósmester tüntetnek föl (Függelék II. tábla).

⁵⁵ A német nevű legény többek között azzal érvel, hogy reá, mint pozsonyi születésű magyarra („mihi velut Hungaro Posonio oriundo”) azért van szükség a városban, nehogy a közönség idegen, bécsi árura szoruljon (OL. Ht. Dep. Civ. 1817/25/10).

⁵⁶ Azt 1825-ben váltották ki. *Eperjessy* 1967. 229.

⁵⁷ A városi tanács a mestereket támogatta, s arra hivatkozott, hogy 3 helybeli szabó munka híján kénytelen volt elköltözni („... tres magistri ob defectum laborum ... ad alia loca domicilium suum transtulerint ...”) (OL Ht. Dep. Civ. 1820/25/33)

⁵⁸ Uo. 1816/34/1.

⁵⁹ Uo. 1825/26/21.

⁶⁰ Uo. 1818/34/27.

⁶¹ Uo. 1847/26/14.

(vagy több), a városban teljesítendő ún. „mesteresztendő” is megköveteltek a mesterségre pályázóktól, mint attól a Farkas Károly nevű legénytől, aki a helybeli céhben már addig is leszolgált 6 évet.⁶² A debreceni tímárok pl. arra hivatkozva nem járultak hozzá a vándorlásból hátra lévő (rövid) idő elengedéséhez, hogy az ezt kérelmező legény nem náluk szabadult föl, ill. nem náluk tanulta mesterségét, mintahogy *más városok* tímármesterei sem veszik tekintetbe a Debrecenből jött legényeknél az itt letöltött vándor éveket.⁶³ Hogy ez a gyakorlat mennyire meggrögzött volt a debreceni tímároknál, azt pl. egy negyedszázaddal későbbi hasonló kérelem is bizonyítja, amelynek sem a céh, sem a magisztrátus azért nem akart helyt adni, mert az illető legény „más városbeli mesternél” szabadult föl.⁶⁴

A kiváltságolt mesterek, akár a halódó, akár az újonnan alakult céhekhez tartoztak, mindenhol több-kevesebb sikerrel korlátozták (elsősorban vidéki) legényeik mesterré válását. Arról viszont semmiképpen sem mondtak le, hogy *bármi áron munkaerőhöz* jussanak, akár a céhszabályzat által tiltott legénycsábítás⁶⁵ révén, vagy a *beteg mesterek*, ill. a *mesterek özvegyeinek* érdekében⁶⁶ a legényszegődtetés tekintetében hozott intézkedések megsértésével.

Hogy a kiváltságolt mesterek nem egyszer milyen embertelen módon jártak el a vidéki (vagy vidékre szakadt) legényekkel szemben, azt pl. egy aradi csizmadiamester „elmaradott özvegyének” a Helytartótanácshoz intézett keserű panasza is bizonyítja. A négy gyermekes özvegy férje elhunytával kénytelen volt „legöregebbik” fiát, aki Szentanna mezővárosban szolgált mint csizmadialegény, hazahivatni. A legényre azonban az a 2 aradi mester tartott igényt, akinél ez korábban dolgozott, s a céh, valamint a céhbiztos segítségével, ill. a „...városi rendőrség által 8 napig börtönöztetni, s ottan éheztetni és annyira elkészeríteni merészelték, hogy ezért fiam — amint azt a fölterjesztésben olvassuk — tulajdon előttem tett nyilatkozatása szerint magát az élők sorából felakasztással kivégezni nyilatkozta”. A céhbiztos a legény ruháit is lefoglaltatta, az aradi törvényszék pedig a mester „rágalmazó panaszaira” a legényt elmarasztalta, és „árstaltatta”. Hogy mi lett a sorsa a szóban forgó legénynek, nem tudjuk. Nem valószínű azonban, hogy az aradi csizmadiák támogatták volna

⁶² Uo. 1843/21/48.

⁶³ A szóban forgó tímárlegény által előadottak arra utalnak, hogy a gyártási technológiát a helyi adottságok nagy mértékben meghatározták: „A tímár mesterség gyakorlása az olyan ... városokban(n), ahol folyó víz vagyon, egészen különbözik az ezen nemes városban (ti. Debrecenben) gyakoroltatni szokott *taposás* által végbemenő munka módjától ...” — A magisztrátus egyébként csak a tényeket közölte fölterjesztésében, a Helytartótanácsból várta a döntést. (Uo. 1820/20/44.)

⁶⁴ Uo. 1845/21/68.

⁶⁵ Az 1813. évi rendelet XXXI. cikkelye szerint „... egy mesternek sem léven szabad másnak legényét akármiképpen is elidegeníteni és magához csábítani, az okozott kár visszafordításának büntetése alatt”. *Kassics* 119.

⁶⁶ A fenti szabályzat XXXVIII. cikkelye szerint. „Ha a megbetegedett mesterembernek egy legénye sem volna, a céh ... oly rendelést köteles tenni, hogy a többi mesterembertársai rendre, az öregebbtől elkezdvén, munkáinak folytatására egyikét legényeik közül nyolc napra, mindaddig, amíg valamely vándorlegény nem érkezik, néki oda engedjék. ... kivévén, ha az olyas mester ragadós nyaválában feküdné.” *Kassics* 123. — A XL. cikkely előírja, hogy az *özvegyet* férje halála után a mesterséget illetően úgy kell tekinteni, mintha férje még most is élne. Ezért nemcsak a mesterség folytatását kell megengedni, hanem azt is, hogy egy „értelmes és jó erkölcsű legényt ... azaz egy táblalegényt” (olyat, aki ért a mesterséghez) választhassanak. Ha pedig ilyen nem volna, a céh kötelessége, hogy ilyen legényt az özvegyhez rendeljen. *Kassics* 124.

mesterré válását, holott nem is volt idegen, hiszen özvegy anyjához tért vissza egy közeli mezővárosból. De mindenképpen a legény volt a *gyengébbik fél*, akivel szemben a mesterek érvényesíteni tudták a céhbiztos és a városi tanács segítségével hatalmukat.

Sokkal ellentmondásosabb volt a kiváltságolt mestereknek a *nemesi származású legényekkel szemben* elfoglalt álláspontja. Nemesi származású mesterek — amint azt fentebb láttuk — nem kevés számban működtek a városi céhekben. A céhszabályok természetesen a nemesi iparúzókre is kötelezőek voltak. Ezek anyagilag nem igen különböztek többi mestertársuktól, de mint nemesek gyakran több jogot vindikáltak maguknak. A „nemtelenek” a nemesi származású iparosokat is voltaképpen „idegeneknek” tekintették, mégha sokszor irigyelték is őket, vagy éppen hasonulni igyekeztek hozzájuk. Számuk növelését a nemesi származású legények mesterré válásának akadályozásával igyekeztek korlátozni, elsősorban azért, mert *féltek* az ilyenek fölvételének számukra kedvezőtlen következményeitől.

Így zárkóztak el pl. a komáromi kádárok (akiknek egyébként nem is volt megújított szabadalmuk) nemes Bese András fölvételétől, aki mesterségét, „az itt lévő nemes telkeken űzi”.⁶⁷ A város sem támogatta fölvételét, mert véleménye szerint elegendő a kádárok száma, s a városnak nincs is szőlőhegye.⁶⁸ A „céh” szerint a kérelmező csonkasága miatt (csupán egy keze volt), amit csak „paikosságának” tulajdoníthat, el sem tudja készíteni a remeket.⁶⁹ Még nemességét is kétségbe vonják: „... magát nemesnek lenni állítja, s ezen álorca alatt nyújtotta bé volt a *Tekéntes Nemes Vármegyéhez* könyörgő levelét, gondolván, hogy ott majd ... *sikerülni fog kérése*, holott bölcsen tudva vagyon ... , hogy nevezett ... atyja is mind személyétül, *mind ... életmódjától mint nemtelen adó alá vetve volt...*” A mesterek azonban ellentmondásba keverednek, kiderül ti., hogy állítólagos rossz természete miatt félnek tőle, s az is, hogy őket, *mint polgárokat* megsértette: „... zabolátlan rossz nyelvésege annyira vitte, hogy legközelebb tartatott céhgyülésünk alkalmatosságával félretétén minden erántunk való becsületet és engedelmességet, *bennünket, céhbeli mestereket és polgárokat legyalázott, és öszveszidott*”.⁷⁰ (Kiemlés tőlem. — E. G.)

Hosszú évekig húzódott és ismételten a Helytartótanács elé jutott a komáromi molnárcéh és nemes nagytokaji Szivanyó István [nevét némely ügyiratban *Jókai* (Szivanyó) Istvánnak írják] közti vita. Szabó Lajos, a fölkelő sereg komáromi „batalionja 4-ik compagnijának” egykori főhadnagya igazolja, hogy a megyebeli Ekel községből származott „nemes legény az 1809-ik esztendőbeli nagyságos felkelő seregnél ... vicekáplári hivatalt viselvén, magát mind tisztjei eránti engedelmességgel, mind hivataljában ... megkülönböztette...” Ezután több komáromi molnárnál dolgozott, de azokkal „*összekülönbözött*”, majd a várost elhagyva a mocii céhben „*reálépett a mesteremberi sorsra*”. A komáromi molnárcéh azzal utasítja el fölvételét, hogy nem töltötte ki a vándorlási időt, és remekét sem akarják elfogadni. A legény többször is a Helytartótanácshoz fordult igazáért, hivatkozva pl. a nemesi seregnél szerzett érdemeire: „... azt érdemltem a becsületes ... molnárcéhtől, hogy ... (én)

⁶⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1847/7/70.

⁶⁸ „... sufficientes ... numerat viatores magistros ... civitas nullo gaudeat promontorio ...”

⁶⁹ A nemes legény mellett nyilatkozó vármegyei írnok viszont tanúsítja, hogy a legutóbbi tűznél az miképpen „jeleskedett”, felugorva „egy fecskendező kocsira, és annak csőjét ... egy kezével igazgatta ...”

⁷⁰ A Helytartótanács a városhoz és a megyéhez intézett leiratában úgy intézkedett, hogy testi hibájára tekintettel könnyű remeket kell neki adni, s ennek elkészítése után föl kell venni a céhbe. (Uo. 1838/18/19.)

mint *nemes hazafi* a magam hazájába(n) a *mesterségem folytatásától* eltiltassam, aki . . . azon háborús időben a *többi nemes ifjakkal* fegyvert kötöttem, és életemet . . . felszentelni nem sajnálottam”.⁷¹ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

Azok elől a nemes legények elől viszont, akik jobban alkalmazkodtak a céhbeli erkölcsökhöz, vagy éppen a mesterek családjába házasodtak, a komáromi molnárok sem zárkóztak el. Így támogatta pl. a céh nemes Mézes Ferenc molnárlegénynek a vándorlás alóli fölmentését, aki pedig csak 6 hétig (!) legénykedett egy bakonyi „forrásmalomban”, majd beteg lett, s visszatért a városba. Itt érte őt az 1811. évben „a nemes ifjakon azon végre tett conscriptio, hogy azok . . . exercérozás végett megjelenjenek”. A legény ennek eleget is tett minden évben, s végül „ittthon maradott (vagyis nem ment el vándorolni) . . . (majd) eltelvén ideje, megházasodott, elvevén egy öreg mesterünknek leányát, aki malmából lánya successiójába átadott nekie félfertály malmot”.⁷² A debreceni mészároscéh komisszáriusa pl. ilyen indokok alapján pártfogolja a 8 éve legénykedő nemes Péntek Bálint mesterek sorába való föl vételét, akinek a városban „harmadfél ezer váltóforintot érő successiója” is van. A legény különben mint „nemes személy” 1809-ben a „nemes Bihar vármegyei ezred mellett” mészárosként teljesített szolgálatot a „Haza oltalmára”.⁷³

A fentiek azonban inkább kivételes esetek voltak, a céhes mesterek általában a *nemesi származású legények föl vételével szemben* foglaltak állást a szabad királyi városokban. Nemes Sarkadi Szabó József debreceni szabólegény pl. szintén a Bihar megyei nemes felkelt „lovass regimentsnél” szolgált, s mint szabó „kitanult mestersege szerént” a sereg „mondurjai” készítésében szerzett érdemeket. Noha a legény felmenői „mintegy 150 esztendő óta ezen nemes városban . . . hív polgárok és szabómesterek voltak”, a *céh nem támogatta* a föl vételét.⁷⁴ Nemes Bóth László győri csizmadialegény ügye nemcsak a magisztrátust és a Helytartótanácsot, hanem — minden bizonnyal a legény nemes voltára tekintettel — a legfelsőbb helyet is hosszú időn keresztül foglalkoztatta. Nemcsak az a gyakran előforduló panasz okozott a felső szerveknek gondot, hogy a céh hibát találva remekében, azt elvetette. A remekről egyébként több megkérdezett céh is adott szakértői véleményt. A nagymegyeriek szerint pl. csak az „irigy szemek” találhatnak abban hibát, ill. ők csak olyan hiányosságot észleltek, amit a legény ellenségei szándékosan, „hamis szín alatt” ejtettek abban. A győrszigetiek szerint viszont a 3 kiadott remekdarab közül az egyik olyan, hogy még „vásárra is különbek” készülnek. A Győr tőszomszédságában működő győrszigetieket persze a szabad királyi város céhes mesterei nem kevésbé befolyásolhatták. A győrszigetiek azt is szóvá tették, hogy a nevezett legény a vásárban kiszorította helyéről céhmesterüket, pedig „ő nem mesterember, és mégis közöttünk árul, sőt még (több) céhtársunkat is

⁷¹ A város és a Helytartótanács korábban ű céhet támogatta, majd álláspontját megváltoztatta. A Helytartótanács 1818-ban fölmentette a legényt a hátralévő vándorlási idő alól. uo. 1817/41/2, 12, 15; 1818/41/8, 10, 11, 12.

⁷² Uo. 1818/41/4. — Hasonlóképpen támogatja a komáromi molnárceh pl. az *ugyancsak beházasodott* nemes Sente Jánost, aki 1809-ben, amikor „. . . dühös ellenségünk — mint írják — édes hazánk nem kevés részét meglepte, ennek az kiüzésére felkelt nemes seregnék . . . valóságos tagja lévén”. Vándorlását ezért nem tudta befejezni. Most már háza van, egy fertály malma, felesége és gyerekei (uo. 1817/41/10).

⁷³ Uo. 1813/25/37.

⁷⁴ S mivel megfelelő igazolásai sem voltak a céhbeli kötelezettségek teljesítéséről, a Ht. két ízben is visszautasította kérelmét (uo. 1813/25/39).

kiszorított helyekből". (Kiemelés tölem. — E. G.) Ezért *verekedésre* is került sor a mesterek és a legény között, az előbbieket ennek címerét is levették házáról. A megkérdezett komáromi céh viszont csak szótöbbséggel minősítette el nem fogadhatónak („pluralitate votorum rejectum”) a remeket. A városi tanács a Kancellária határozatának megfelelően úgy határozott, hogy a legény zavartalan körülmények között, a városházán csináljon új remeket.⁷⁵

Az előbbi nemes legény persze nyughatatlan személy volt, aki kitérte helyükről a céhes mestereket. De ilyen lehetett az a soproni kor- és osztályostársa is, Perlaki József nemes csizmadialegény, aki csak 2 és félévig szolgált a poncichtereknél, akik nagy számukra s a legény rossz erkölceire⁷⁶ hivatkozva tagadták meg tőle a remek föladását. Szombathy Péter esztergomi mészárosmester ellen is egy ilyen nyughatatlan legény, Magnati Károly mészárossegéd és „nemes személy” tett olyan vallomást, hogy a nevezett mester azért nem hajlandó visszaadni egy másik legénynek a nála letett 1000 (!) Ft-os kaucióból a hátralévő közel 600 forintot, mert e legény a mestert megsértette, hogy ti. „döglött marhákát is vágattatott légyen”.⁷⁷ A polgári rendbe tartozó társainál sokkal önértetesebb volt pl. Tóth János fehérvári csizmadialegény és nemesember is, akinek a mesterek szintén visszadobták remekét. „Az atyáskodó irgalom nem kell néki” — mondják róla a mesterek — csak megrázza magát”. A városi tanács 1816. évi jegyzőkönyvi kivonatában pedig az alábbiakat olvashatjuk: a . . . törvényszéknek köteles tiszteletét megvetvén azon becsmérő fennhéjázással, hogy . . . önéki itten tenni nem tudnak, . . . sérelmes vakmerőségéért, midőn árestommal fenyegettetett, azon garázda megvetéssel élt volna, hogy ő *nemesember* . . . (ezért) a tisztí főügyviselő . . . hivatalosan kérte, hogy . . . a széktörés váltságában marasztaltatnék . . .⁷⁸ Nem fért össze a céhes mesterekkel nemes Kigyósy Mihály aradi takácslegény sem, aki a céh vezgaturája ellen védelmet kérve,⁷⁹ panaszt tett a Helytartótanácsnál „szövőasztalának erőszakos elvétele” és a városból való kiutasítása miatt.

A *közönséges, a „nemtelen” legényekkel szemben* persze sokkal eredményesebben alkalmazták a céhbéli mesterek az *erkölcsi kifogások* fegyverét, hiszen azok kevésbé találhattak támogatást a vármegyénél (és a kormányserveknél), mint a nemesi származásúak. Az 1813. évi céhszabályzat jó néhány cikkelye foglalkozott a legény magaviseletével, tilalmazva pl. a legény éjszakai kimaradását és „kicsapongását”

⁷⁵ Uo. 1814/26/3, 37, 41; 1815/34/13, 22, 28; 1816/34/7, 10. — A helybeli asztalosok pl. egy Nagy Pál nevű nemesi származású asztaloslegény fölvetelét, aki korábban Komáromban már filiális mester volt, tagadták meg; remekét többször elutasították, s amikor az illető ennek ellenére — a legények segítségével — tovább folytatta mesterségét, szerszámait és termékeit elkobozták, s azokat 1822-ben 89 Ft 30 krajcárért, a következő évben 73 Ft 49 krajcárért elárverezték. A magisztrátus is azt javasolta a Ht-nak, hogy inkább a szomszédos Győrszigeten iktassák be a szupplikánst (uo. 1824/26/34).

⁷⁶ „. . . noxii moralis characteris homo . . .” Uo. 1814/42/9, 10. — Ez az ügy is eljutott a Kancelláriához.

⁷⁷ Uo. 1814/14/33.

⁷⁸ Uo. 1817/18/4. — Részletesebben: *Eperjessy Székesfehérvár*.

⁷⁹ „Contra vexas caetus textorum tueri . . .” — A magisztrátus azzal védekezik, hogy a nevezett azonos azzal a Lukács Mihállyal (alias Kigyósy), akit 1836-ban a Ht. is elutasított „helytelen kéréséről”. A Ht. viszont 1839. január 29-i leiratában leszögezi, hogy akkor csak a városnak azzal a döntésével értettek egyet, hogy a mester- és polgárjogot nem adták meg neki, de nem volt szó az otlakás megtagadásáról („. . . nullatenus vero ab incolatu in civitate hac . . . amotus fuërit”). Most viszont nemcsak erre, hanem a „*saját kezére való dolgozhatásra*” is engedélyt adnak neki („*facultatem opificium suum ibidem ad proprium pugnum exercendi . . .*”) uo. 1839/7/10.

(XVI); a korhelyhétfőt (Blaumontag — XVII.); előírva, hogy a céh előjárói iránt mindenkor „tisztelettel és engedelemmel viseltetni tartoznak, . . . a tőlök való függést, mestereiknek javokat, a hűséget, szorgalmat és a csendességnek . . . fenntartását fő kötelességeknek tartásák . . .” (XX.), ugyanezt többször megismételve többek között a céhgyűlésen tanúsítandó „illendő” viselkedést is megkövetelték. (XXX., XVIII. stb.)⁸⁰

Annak elbírálása, hogy a mesterséget kérelmező legény viselkedése megfelelt-e ezeknek a követelményeknek, természetesen a céhmestereken múltott. Ezek pedig ha egyéb (pl. a vándorlással, a remekléssel stb. kapcsolatos) tárgyszerűbb kifogásokat nem támaszthattak, szívesen éltek ezzel az eszközzel, különösen a „nyughatatlan”, a céhbeli kötelmeket nehezebben tűrő legényekkel szemben. Az általunk vizsgált városok csaknem mindegyikében találunk számos olyan példát, amelyek a mesterek és a legények közötti személyes konfliktusokra is fényt derítenek, megelevenítve egy-egy „gazdáját” (állítólag) megkárosító, hanyag vagy éppen „dombérozó”, „feslett nőszemélyekkel” kicsapongó életet élő, „rossz erkölcsű” legény alakját.⁸¹ A debreceni kovácsok pl. 1823-ban egész sereg kifogást emelve Demeter János kovácslegény ellen, követelték, tagadják meg tőle a mesterjogot. Szóvá tették pl. hogy „gorombául bánt a publikummal”. Igaz ugyan, hogy külhonban is vándorolt, de onnan — bizonyosan — azért tért vissza, mert valami galibát követett el. A debreceni mesterek sorra rossz bizonyítványt adtak róla, egyikük azzal is vádolta, hogy „. . . a dolgoztató emberek vasait . . . elrontotta . . . szolgálómmal rossz életet élt, kinn éjszakált . . .”, továbbá lopkodta a mester szerszámain. A bikaházi vendégfogadás is megerősítette, hogy mulató természetű. A céhmester fentieknek ellentmondó jelentése szerint vándorlása után visszatért Debrecenbe, de nem kovácsmestereknél, hanem másfél éve „Esztergános (Esztergályos?) Kőrösy István ökelménél lakik, és ott mit dolgozik mit nem, az a céh előtt tudva nincs, és így nem adván magát . . . a céhnek felvigyázása alá. . . , engedetlenségének nyilvánosságos jelét bizonyította”. A legény ezzel szemben azzal védekezik, hogy „nem kapott műhelyt”, a céhmester viszont tanúsítja, hogy rossz erkölcsi ellenére is „rendeltek volna neki”. A legény vallomásából kiderül, hogy 10 évig legénykedett, a baromorvoslást pedig a pesti egyetemen tanulta, mégpedig saját költségén, holott a céhnek kötelessége lett volna őt ebben támogatni. A remeket nem adták ki neki a debreceniek, hanem úgy határoztak, hogy szülőföldjén készítse el azt (eszerint nem volt debreceni származású). Nem kevésbé figyelemre méltó a legénynek az az érve, hogy ő járatosabb a szakmában, mint a kovácsmesterek. A „. . . mechanikához megkívántató mindenféle művszereket . . . , melyek a vízlövő machinákhoz és vízipuskához tartoznak, elkészíteni megtanultam. . .” Kőrösy mechanikusnál (nyilván a fentebb említett kézművesnél) — vallja a legény. Szerinte a céhbeliéktől félnek s azért adnak „bal információt”, hogy „. . . ne én lehessen közöttük a tanultabb kovácsmester. . .” (Kiemelés tőlem. — E. G.) A magisztrátus a céhes mestereket támogatta, a Helytartótanács viszont nem látott eleendő okot arra, hogy a céhszabályzatnak megfelelően megtagadják tőle a mesterjogot.⁸²

⁸⁰ *Kassics* 107., 109., 117., 128. stb.

⁸¹ *Eperjessy Pécs* 272.; uő. *Szeged*. 184—185.; uő *Székesfehérvár*.

⁸² . . . nulloque delicto aut graviore culpa contra supplicansem probata . . .” OL Ht. Dep. Civ. 1823/21/58.

Előfordult viszont — igaz ritkábban —, hogy a debreceni mesterek nagyobb vétségeket elkövető legényekkel szemben is kevésbé szigorúan jártak el. Egy mészároslegényt, akit lopás miatt csuktak börtönbe, a büntetés letöltése után pl. visszavették a céhbe.⁸³ Egy német szabólegényt, aki ittas állapotban összeszólalkozott mesterével, s ezért a várost el kellett hagynia, a mesterek egy része később visszahívta Pestről.⁸⁴

Nem nyerte el viszont a mesterséget kb. negyedszázaddal később az a debreceni kalaposlegény, aki a magisztrátus jelentése szerint csupán pusztá tagadással kívánta magát „kitisztítani” azon vád alól, hogy „ő rendbontó, korhelyhétfőket tartó és a legényeket lázító lett volna”. A többi legény föllázítása ugyanis — amint azt a továbbiakban tárgyaljuk — a legsúlyosabb vétségek közé számított. A legény azzal védekezett, hogy a mesterek között „titkos” (?) ellenségei vannak. A céhesek szerint, amikor az atyamester egy másik mesterhez rendelte, vándorkönyvét is itthagya, Nagykárolyba távozott, s ott egy csapszékben egy bírói ítélettel sújtott „rossz személyhez vonta magát, hová a kalapos legényeket is kecsgettette.” Noha a városkapitány kitiltatta Debrecenből, visszatért oda, sőt az említett és „erkölcsi jellemére nézve megrovott bormérő személyt” is nőül vette.⁸⁵ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

A városi hatóságok — általában — tárgyilagosabb álláspontot foglaltak el a „vétkes” legényekkel szemben, mint a fölvetelt többnyire ellenző céhes mesterek. Egy csizmadialegénynek pl. az esztergomi céh azért nem volt hajlandó föladni a remeket, mert az illető a céh iránt „nem a törvényes tisztelettel és engedelmisséggel viseltetik” és „erkölcstelensége miatt . . . sok adósságokba verve magát, tékozló indulatjáról is

⁸³ Ezzel mind a magisztrátus, mind a Ht. egyetértett. Uo. 1822/20/16.

⁸⁴ A német szabó „céhnek” különben nem volt megújított kiváltságlevele. — A céhkommisszárius szerint csak néhány céhbeli mester kívánta a legényt visszahívni, aki csak kis vétséget követett el. A magisztrátus és a Ht. azonban nem adott helyt kérésüknek. (uo. 1822/20/2).

⁸⁵ E legény elutasításával a Ht. is egyetértett (uo. 1846/21/66), hasonlóan pl. egy debreceni asztaloslegényével is, aki ellen „botránys élete miatt” bírói eljárást indítottak (uo. 1825/21/22). — A debreceni magisztrátus nem csupán a vétkes legényekkel, hanem a *törvény ellen súlyosan vétő mesterekkel szemben is* eljár. 1816-ban pl. 300 Ft kártérítésre, ezenkívül három évi „vasban s közönséges dologban . . . a maga tulajdon költségein eltöltendő” rabságra, továbbá „angáriánként” (negyedévenként) „25-ével elszenvendő mindössze 325 páltzára” ítélte a városi törvényszék „rab” Kovács Mihály mészáros mestert, aki a „tanyák közé lóháton kimenvén” egy helybeli lakos 200 Ft-ot érő meddő tehenét elhajtotta, majd azt levágva, mészárszékében a húst kimérte, a bőrt pedig „vargamester Gál Istvánnak” eladta. Mivel ez volt az első bűncselekménye, eltekintettek „a hazai törvények által rendeltetett halálos büntetéstől”. A pör föllebezés után a királyi tábla elé került, az ítéletet a személyes helyben hagyta, de a 3 hónaponként 25 páltcautést félévenkénti 30-ra változtatta (uo. 1821/20/15). Geréb István debreceni mészáros mestert 1822-ben orgazdaságért (2 lopott marha megvételéért) 1 évi rabságra és mestersége elvesztésére ítélték. A nevezett mester 11 évvel később (1833-ban) mestersége visszaadásáért nyújtott be folyamodványt. „Jó viselkedése”-re tekintettel a Kancellária teljesítette kérését (uo. 1837/21/40).

Amikor 1844-ben a debreceni magisztrátus *visszadta a mesterjogot* egy gyilkosság miatt elítélt s a büntetését kitöltött mészárosnak, a többi céhes mesterek a Kancelláriához nyújtották be ez elleni tiltakozásukat, azzal érvelve, hogy a gyilkosság sokkal nagyobb bűn, mint az orgazdaság, amely miatt viszont a céhszabályok a céhből való kirekesztést írják elő. A magisztrátus szerint viszont a büntetés célja semmiképpen nem lehet „. . . valakit tanult mestersége által szerezhető élmele keresésétől megfosztani, s ekép. . . kényszeríteni arra, hogy élelmét tilalmas úton szerezze meg. . .” (uo. 1844/21/46. ill. 1845/21/38). — Egy korábban 3 tinót lopott debreceni mészáros sem akart a céh visszafogadni 1848-ban, a város ekkor a Helytartótanáctól kérte a döntést, mivel az meghaladja hatáskörét (uo. 1848/21/4).

bizonyoságot tett. . .” A céh ezért háromszor büntetésben is részesítette. A 6 évet szolgált legény viszont — a város jelentése szerint — hajlandó elvenni egy helybeli polgár lányát, fölvételeért a magisztrátus, ill. a Helytartótanács is támogatta.⁸⁶ Egy „alattomos járatú” (!) szabó legény fölvétele viszont, aki Pesten köpönyeget lopott, s ezért 8 napi áristomra büntették, sőt volt „gazdájától” ugyancsak Pesten „az almáriumból 30 forintokat elidegenített”, nemcsak a céh ellenezte, hanem Esztergom tanácsa is, utóbbi főleg azért, mert nem helybeli születésű: „. . . a nem is idevaló legénynek behelyeztetésével az eddig csendes szabói társaságnak nyughatatlanságát. . .” — nem kívánhatjuk.⁸⁷

A kundschaftját meghamisító, *csaláson rajtakapott* s egyéb nagyobb vétésekkel terhelt legények fölvétele elől — a céhhel egyetértésben a városi hatóságok elzárkóztak. Egy győri szabólegényt, aki egy leányt megbecstelenített, majd a fenyegető több éves büntetés elől „elillantott”, s ráadásul tanúságlevelét is meghamisította, a mesterek — természetesen — elutasították. A céh szerint nem felel meg az igazságnak, hogy a legény — amint az állítja — részt vett volna a lipcei csatában, hiszen csak 1815 nagypéntekén állott be „500 forintért katonának”, s obsitját sem tudja fölmutatni.⁸⁸ Egy komáromi legényt is azért utasítottak el, mert pecsétet hamisított.⁸⁹

Nem kevésbé voltak szigorúak a súlyosabb bűnökkel terhelt legényekkel szemben a *délvidéki városok* céhes mesterei (és városi hatóságai). Egy rablásért 2 évi börtönnel sújtott henteslegény fölvétele pl. ezért utasították el Temesvárott,⁹⁰ vagy pl. Aradon egy molnárlegény mesterré tételét, aki „garázda és botrányos magaviselete miatt a polgári egyenruhás vadász századból is kirekesztetett. . .”⁹¹

A kiváltságos mesterek leghatékonyabb eszköze, amelynek segítségével a legények mesterré válását megakadályozhatták (vagy legalábbis megnehezítették), a *remeklés* volt. Az 1813. évi céhszabályzat XX. cikkelye szerint a mesterségre pályázó legény „okvetlenül remekelni tartozik”. Ugyanakkor a céhet is kötelezték arra, hogy a fentebb tárgyalt kötelezettségeit teljesítő és a megfelelő bizonyítványokkal rendelkező legénynek „haladék nélkül” föl kell adni a remeket.⁹² Míg pl. a vándorlás alóli fölmentésre irányuló kérelmeknek, ha azok kellőképpen indokoltak voltak, csaknem kivétel nélkül helyt adtak — különösen az 1830-as, 40-es évektől —, addig a szakmabeli tudás biztosítása céljából a remek elkészítését a kormányzések szigorúan

⁸⁶ Uo. 1819/44/16. — Egy soproni takácslegényt szintén fölvettek a „céhbe”, aki „egy nőszemélyt teherbe ejtven, azt annak becsülete helyreállítására feleségül vette” (uo. 1845/44/39). Pozsony magisztrátusa ugyancsak megadta egy helybeli asztalosnak a mesterjogot, akit egyszer ittas állapota miatt a városházán bezártak. Az illető asztalos szerszámok készítésére kért engedélyt később, s ezt a Ht. a várossal egyetértésben azzal a kikötéssel teljesítette, hogy nem fog az asztalosmesterségbe avatkozni (uo. 1846/38/32).

⁸⁷ A legény később kiköltözött az érseki vizivárosba, s ott is „sürgeti” fölvételeét. Uo. 1832/45/33.

⁸⁸ Uo. 1823/26/31. — Sem az említett, sem egy másik vétkesnek bizonyult szabólegény fölvételehez nem járult hozzá a győri magisztrátus (uo. 1815/34/19). Ugyanígy egy további erkölcstelenséggel vádolt szabólegény (uo. 1818/34/2) és egy hasonló váddal terhelt ácslegény mesterré tételét is ellenzi Győr tanácsa, noha csak 3 ács van a városban. A Ht. viszont ragaszkodik az utóbbiaknál a mesterjog megadásához, mert az illetők teljesítették céhbéli kötelezettségeiket (uo. 1820/25/17).

⁸⁹ Uo. 1827/18/13.

⁹⁰ Uo. 1844/48/23; 1847/48/49.

⁹¹ Uo. 1842/7/30.

⁹² *Kassics* 111.

megkövetelték. A XXII. cikkely ismételten leszögezte, hogy a remek „oly elkerülhetetlenül szükséges, hogy ettől sem a céh, sem a helybeli előljáróság” senkit sem menthet föl. Ez alól nagyon indokolt esetben (pl. súlyosabb betegség, testi gyengeség, fogyatékoság stb.) csak a *Helytartótanács* adhatja meg a fölmentést. Jól ismerve a céheknek a remeklés megnehezítésére irányuló „visszaéléseit”, az idézett cikkely azt is előírta, a céhbiztosok és a magisztrátus „szoros kötelessége”, hogy a mesterlegények a remeklés közben minden hiában (!) való bolygatásuktól, vexáktól és üldöztetésektől mentté tétessenek”.⁹³ A XXIII. cikkely megtiltotta a mestereknek a remekre való „felvigyázat örve alatt” napidíj és „evési ivási költségek követelését, s leszögezte, hogy a céh tartozik a remeklő kívánságára — visszatérítendő — kölcsönt adni.⁹⁴ A céhszabályzat arról is intézkedett, hogy ha az első remeket a céhesek nem fogadnák el, a szupplikáns másikat csinálhat, s ha ezt is visszavetnék, akkor az előljáróság hozzájárulásával saját költségen más városbeli céhbeli mesterekkel elbíráltathatja munkáját. A remekhibákat azonban nem szabad pénzen megváltatni (XXIV. cikkely).⁹⁵ A remek kijelölésénél ügyelni kell arra, hogy az ne legyen költséges, de ugyanakkor könnyen lehessen értékesíteni. A remeket hibátlanul elkészítő legényt pedig föltétel nélkül be kell iktatni „a mesterek és polgárok” sorába (XXV. cikkely).⁹⁶

A valóságban azonban a céhszabályzat csaknem minden említett előírását megszegték a céhes mesterek. Noha a *remeklés megnehezítése általános* jelenség a szabad királyi városokban, minden egyes remekügy a találékony önkényeskedés, ill. a remeket elbíráló mestereknek kiszolgáltatott legény kálváriájának is *sajátos* példája. Részletesebb bemutatásuk azért is hasznos lenne, mert ezek tükrében életszerűbben ismerhetnők meg a mesterek és legények, mint munkaadók és munkavállalók között kibontakozó (osztály)ellentéteket, ill. emberi konfliktusokat. A remeknek föladott munkadarab(ok) alapján az egyes mesterségek *technikai színvonalára*; a helyi *divatra és ízlésre*, ill. azok változására is *következtethetünk*. Noha a remeklés egyedül is külön tanulmány tárgya lehetne, ez esetben is meg kell elégednünk néhány jellemző példa bemutatásával.

Az 1813. évi szabályozás előtti kiváltságlevelek között több olyat találunk, amelyek az illető céh által kiadandó speciális remekre nézve is tartalmaztak előírást. A *kassai* mészárosok 1807. évi kiváltságlevel-tervezete szerint pl. a remeklőnek egy kövér ökröt és egy hízott ártányt kellett 3 öreg mester és a céhbiztosok (?) jelenlétében levágni és szabályszerűen fölbontani.⁹⁷ A későbbiekben a szokás és a céh döntése határozta meg, milyen remeket kell egy-egy iparágban, ill. városban készíteni. A céhek igen gyakran nem tettek eleget a céhügyi rendelkezés azon intézkedéseinek, hogy a remek olcsón előállítható és egyben könnyen eladható legyen. Schillerwein Ferenc győri gombkötőlegény pl. 1818-ban a Helytartótanáctól kért védelmet a megújított kiváltságlevellel nem is rendelkező „céh” „zaklatásai” ellen. Szóvá tette, hogy a remek készítésére „vigyázó” mesterek etetése és itatása több mint 150 forintjába került, a három mester ezenkívül fejenként napi 3 (összesen 9) forintot követelt tőle. Továbbá aranyból kell

⁹³ Uo. 112.

⁹⁴ Uo. 113.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo. 114.

⁹⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1807/5/132.

elkészítenie a remekét, „akármibe kerül is”, ennek költsége legalább 300 Ft-ot tesz ki. Eddigi kiadásai együttesen a 800 forintot (!) is meghaladták. A remekét azonban a mesterek nem fogadták el, jöllehet a magyaróváriak azt megfelelőnek találták. Végül is arra kéri a kormányzékot, hogy új remeket jelöltsenek ki számára, amely „...kelendő munkából, nem pedig *ezelőtt száz esztendőekkel szokásban...*” volt munkából álljon.⁹⁸ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

Nem ez volt az egyetlen legény, akinek a mesterré lételét a győri gombkötők a remeklés segítségével próbálták megakadályozni. Kb. negyedszázaddal később pl. egy özvegy mesterasszonynál dolgozó „táblalegényt”, Stefkovics Jánost utasították el, aki pedig „a nemes város 19 hajdúinak sinormunkáját” minden segítség nélkül elkészítette. A legénynek többször is pénzt kellett gyűjtenie társai között, hogy a remekét, amit a „céhesek” nem fogadtak el, be tudja fejezni. A város ekkor úgy döntött, hogy egy „szokott” remeket kell adni számára, mégpedig egy „úgynevezett *attila dolmányra való munkát, úgy, amint az mostanában divatos*”.⁹⁹ (Kiemelés tőlem. — E. G.) A fehérvári magyar gombkötő „céh” (ugyancsak megújított szabadalom híján) azért vetette el 1816-ban Gombás Ferenc remekét, mert az „arany scofium habos gombokat” hibásnak ítélték, a többi 5 darabot, így „a szekfüves kalpagkötőt, szíromfonyásos aranygombot, sújtásos csonka makkot, az ezüst scofium barátságos gombházat és a rostélyos darabokat”, tehát több, költséges luxuscikket is hibásnak találtak. Ezeket viszont a megkérdezett pesti, budai, veszprémi, kanizsai és a pécsi gombkötők elfogadhatóknak ítélték.¹⁰⁰

Nagy József szegedi asztaloslegénynek pl. 1822-ben egy 12 személyes, kihúzó, kőrisfából készítendő politürozott „csikos” asztalt adtak ki remeknek, azonkívül egy remekrajzot, továbbá egy „secretair almárjomot”, ami nemcsak hogy sokba kerül, de „*e városban kelendő nem is volna*”.¹⁰¹ A 14 éve „legénykedő” és 3 gyerekes Biczók Antal szegedi bognárlegénynek pl. „*a régi mód szerint*” egy paraszt kocsihoz való négy kereket és egy kocsiрудat, tehát könnyebb remeket jelöltek ki a mesterek. A legény ezután 3 évvel (!) azzal a panasszal fordult a magisztrátushoz, hogy a céh mondvascinált kifogásokkal halogatja a remek elfogadását. A legénynek a céhvel való huzavona (a gyűlés összehívása, folyamodványok íratása stb.) eddig 169 Ft 30 krajcárjába került, ebben az összegben a remek anyagának a költsége nem is volt benne. Egy későbbi beadványában a legény már interesre fölvetett 300 forintra rúgó kiadásait tette szóvá. Mily nagy örömmel tértem vissza — panaszolja naivan —

⁹⁸ A Ht. intézkedett, hogy új és megfelelő remeket adjanak neki, a magisztrátus védelmezze meg a céh zaklatásától: „... per ... civicum magistratum ... antelati sodalis se contra vexas caetus tueri petentis ... probari...” Uo. 1818/34/17.

⁹⁹ Uo. 1840/26. — A következő remekléssel kapcsolatos vitákat ld. még a győri céhekben: egy boglárkészítő (aurichalcarius) legény ügye, aki szülei házánál csinálta a remeket, mert másutt akadályoztatva lett volna (uo. 1814/26/72, 33, 42); Maróthy Mihály magyar szabólegény — (uo. 1821/25/29); Michael Hellederer ácslegény (uo. 1821/25/67); Antsiskó Pál csizmadialegény — (uo. 1821/25/71, 1822/25/3); Iftkó István csizmadialegény — (uo. 1827/26/75); Oravecz Ignác szabólegény ügye (uo. 1827/26/71). Horváth Antal szabólegény remekének elbírálásához két komáromi szabót kérnek föl, akiket a céh nem akart elfogadni. A magisztrátus és a Ht. is elutasította a céhet (uo. 1835/26/26).

¹⁰⁰ Uo. 1816/10/43, 51 — Részletesebben: *Eperjessy Székesfehérvár*. — A magisztrátus viszont a legényt támogatta, akit újabb remek elkészítése után fölvettek a céhbe.

¹⁰¹ Uo. 1822/46/45, 1823/47/3. — Részletesebben: *Eperjessy, Szeged*.

„születtem földjére . . . , ez tehát a *hazafi szeretet!* Egy olyan ifjúnak jutalma, kinek elei sok számos esztendőktől fogva a városi terheket viselik és kinek ősei még a *török idejében* (!) is e nagyságos városban nem kevésbé nyomorgattak”.¹⁰² (Kiemelés tőlem. — E. G.) A soproni lakatosmesterek (ezeknek sem volt érvényes céhszabadjuk) sokkal bonyolultabb remeket fundáltak ki, a mesterségre pályázó Korn Kristófnak pl. 1834-ben egy szekér-emelőcsigát adták föl, amit azonban az nem tudott megcsinálni.¹⁰³

A néhány mesterből-vállalkozóból álló kőművescéhek remekei voltak általában a *legnehezebben* elkészíthetők, amint azt egy 1847. évi debreceni példa is bizonyítja. A debreceni mesterek Sáska Jánostól többek között egy tervrajz elkészítését követelték, mégpedig egy 50 négyszögölnyi területen kialakítandó, 1200 személyes, oszlopcsarnokos *színházat*, továbbá egy „casino lakét táncteremmel egybekötve”. A színházban természetesen legyen „néző hely és játszóhely” páholyokkal és karzattal, „*légfűtésre* elrendezve”; a színészek és a statiszták számára „öltözőhely”, ezenkívül könyvtár, ruhatár, festőterem (nyilván a díszleteknek), lomtár stb. A tervrajzot azután minden indokolás nélkül visszautasították.¹⁰⁴

Mielőtt kiadták volna a remeket, több városhoz hasonlóan a debreceni mesterek egy ún. „próbaév” — l. előbb is — letöltésére kötelezték a szupplikánsokat — a céhszabályok ellenére. A helybeli szücsök 1844-ben ezt követelték pl. Doby Ferentől, aki a Helytartótanáctól kért védelmet.¹⁰⁵ Amiként több más városban is, Aradon pl. csak az év egy bizonyos szakában voltak hajlandók föladni a remeket; a csizmadiák csak farsangkor, amint azt a magisztrátus is kárhóztatta. Eszerint, ha épp a farsang végén jelentkezne egy legény, annak „a jövő farsangig . . . idő s költség veszteséggel . . . várakozni kelletik”. S ha akkor föl is adják neki a remeket, „a cég valami akadályt és nehézséget találván”, az újból a következő farsangig halasztatik, s „a szegény legény ügye több évekig elhurcoltatik”.¹⁰⁶

Gyakori „visszaélés” a remekhibák pénzen való megváltatása, amelyet — többek között — a 3 ács és 2 kőművesmesterből álló szatmárnémeti cég is követelt a pályázóktól. Zagyva Imre ácslegény remekét hibásnak találva, azt a nagykarolyi mesterekkel is megvizsgáltatták, akik szolidarisok lévén szatmárnémeti társaikkal,

¹⁰² OL Ht. Dep. Civ. 1825/47/13. — Részletesebben: *Eperjessy, Szeged.* 180—186.

¹⁰³ A magisztrátus határozata szerint később más remeket adtak neki. Uo. 1834/44/47.

¹⁰⁴ Uo. 1847/21/53, 1848/21/9.

¹⁰⁵ Uo. 1844/21/31. — A sok közül l. még az alábbi debreceni remekléssel kapcsolatos vitákat: Lévai Károly kovácslegény fölmentési kérelmének a cég általi visszautasítása (uo. 1837/21/32.); Litsman Ferenc asztaloslegény hasonló kérelme (uo. 1845/21/16); Nagy Gábor tímár újabb remek alól kér fölmentést (uo. 1847/21/13); Mészáros Sándor csizmadialegény könnyű remeket kap (uo. 1847/21/14); Huzrik Károly szappanfőző „virágos(!) szappanfőzési és gyertyaöntésbeli remeket” kér, amelyet saját műhelyében és „saját kitanult módja” szerint kíván elkészíteni (uo. 1847/21/51). Major Sándor magyar tímárlegény 15 darabból (!) álló remekét a debreceni mesterek hibásnak, a pestiek viszont jónak minősítették. A Ht. nemcsak a legény fölvetelére ad utasítást — a magisztrátust is megfeddve, hogy a céhszabályzatnak nem szerzett érvényt — hanem a „látómesterek” által „kizsarolt” 20 vFt visszafizetésére is (uo. 1847/21/10).

¹⁰⁶ Uo. 1846/7/85. — L. még — többek között — az alábbi remekléssel kapcsolatos aradi vitákat: több csizmadialegény kérelme a Ht-hoz, amelyben a cég által „gyakorolni szokott korlátlan visszaélések” ellen folyamodik védelmért (uo. 1838/7/32); a csizmadiacég folyamodványa, hogy a Ht. utasítása a magisztrátust a mesterré tételre vonatkozó rendeletek megtartására (uo. 1846/7/77); Gyuroskó Dániel szücslegény — (uo. 1845/7/99); és Erős Lajos asztaloslegény remeklési ügye (uo. 1847/7/8) stb.

szintén nem minősítették azt megfelelőnek. A magisztrátus szerint viszont a szupplikáns jól érti mesterségét, hiszen a reformata oskola emeletes épületének „fedelét” is ő hozta helyre.¹⁰⁷

A remekléssel kapcsolatos huzavonára a dunántúli városokban, így Pécsen¹⁰⁸, s a „Dunán innen” fekvő Komáromban¹⁰⁹ is bőségesen találni példát. A kőszegi varga „céh” (érvényes kiváltságlevél híján) pl. a városi tanács 1818. évi jegyzőkönyvi kivonata szerint magát a városban időző királyi kommiszáriust kérte föl arra, hogy Antonius Heinrich vargalegényt a „Felséges rendelések” szerint újabb „remegére” (remekre) kötelezzék. Előző remekét különben a budaiakkal vizsgáltatták meg. Ezzel az üggyel nemcsak a Helytartótanács, hanem a Kancellária is foglalkozott, s e várost a legény fölvételére kötelezték.¹¹⁰ Gruber József esztergomi szabólegény remekügye kb. 5 évig húzódott, a legény többször fordult a Helytartótanácsához védelemért, kérve, hogy térítse meg a céhvel a tőle törvénytelenül kicsikart 20 pengő forintot, továbbá az az 500 forintnyi költséget, amelyet a remek készítése fölemésztett. A céh 4 darabból álló remeket adott neki: „szokásos egyszerű attila, rövid dolmány . . . rövid mente és nadrág”, amit a magisztrátus egy „egyszerűen zsinórozott attila dolmányra” változtatott.¹¹¹

A forradalom előtti évtizedekben nem csupán a vándorlás alóli fölmentésre irányuló kérelmek szaporodtak el a szabad királyi városi céhekben — ami a céhszervezet bomlásának egyik tünete —, hanem az előbbieknél ugyan kevesebb, de különösen az 1830-as évektől növekvő számú *remeklés alóli mentesítési kérelmek* is. Ilyenek olykor az iparilag kevésbé fejlett városokban, mint pl. Szatmárnémetiben¹¹² is előfordultak, amelyeknek a kormányzék a céhszabályzat említett XXII. cikkelye alapján helyt adott. *Főként azonban az iparilag fejlettebb városokban* növekedett meg az ezt kérelmezők száma, akiket gyakran a magisztrátus is támogatott. *Aradon* 1845-ben — többek között — Petrik János szücslegény adott be ilyen folyamodványt.¹¹³ Wágner Antal mészároslegényt ugyanebben az évben a magisztrátus vette föl „tanácsilag” mesterré,¹¹⁴ de a céh, amely csak ebben az évben nyerte el a privilégiumot, követelte, hogy a nevezettet újabb remeklésre szorítsák, s térítsék meg azt a pénzt, amelyet a céh a

¹⁰⁷ Uo. 1841/43/3. — Gurovsky Antal vargalegény remekét szintén a nagykarolyiakkal bíraltatták fölül a szatmári vargák, — egyébként 4 évvel korábban (1839-ben), mielőtt korábbi kiváltságukat megújították volna. A legénytől „bőr és műszereit” elkobozták, s tőle is „felesleges taxákat” követeltek. (uo. 1839/43/2).

¹⁰⁸ *Eperjessy, Pécs* 271—272.

¹⁰⁹ Üveges Mihály komáromi polgár és arany-ezüst műves mester mostohafiának pl. remekmunkaként egy másik helybeli mester felügyelete alatt egy pár függőt kellett készítenie, amelyet a győriekkel bíraltattak el (uo. 1845/18/7).

¹¹⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1818/28/13, 19. — Ugyanebben az évben egy szabólegénynek, aki csak női munkát végez, a „céh” ilyen remeket adott föl, s kikötötték, hogy a pályázó nem avatkozhat a férfiszabók mesterségébe. A Ht. ezzel egyetértett, de figyelmeztette a magisztrátust, hogy a jövőben következetesen tegyen eleget a céhügyi rendelkezéseknek (uo. 1818/28/6).

¹¹¹ Uo. 1845/45/25. L. még — többek között — Joannes Dovretyek helybeli csizmadialegény panaszát, aki arra hivatkozva, hogy nem bírja fedezni a remeklés költségeit és elviselni a céh zaklatásait, át akar lépni az érsekújvári céhbe (uo. 1820/44/3).

¹¹² L. pl. Balázs György lakatoslegény fölmentését, amelyet a város a szupplikáns testi fogyatékosságára, továbbá szegénységére való tekintettel támogatott (uo. 1840/43/6).

¹¹³ Uo. 1845/7/82.

¹¹⁴ Uo. 1845/7/80.

korábbi remeket elbíráló szegedi mestereknek fizetett. A Helytartótanács helyben hagyta a város döntését, s a vonakodó céheseket szigorúan megfeddette: „... tiszteletlen magaviselete és a helybeli hatóság iránti engedetlensége miatt (ti. a cég) a tanács színe előtt komolyan megdorgálandó, (s) . . . szigorú büntetés terhe alatt illő tisztelet és engedelmességre utasítandó”.¹¹⁵

Temesvárott egy tímárlegényt — a Kancellária hozzájárulásával — 1845-ben mentettek föl a remeklás alól.¹¹⁶ Sós Mihály rézöntőlegény szerszámok híján nem tudta elkészíteni a lakatoscég által kiadott 3 darabból álló remeket, s ilyeneket a cég sem volt hajlandó neki kölcsönözni, majd a mesterség „maga kezére való üzése címe alatt” mint kontárt letartóztatták. A Helytartótanács úgy intézkedett, hogy csupán egy darabból álló és könnyen eladható remeket jelöljenek ki neki; szegénysége miatt a céhládából kölcsönt folyósítsanak számára, s addig is a maga és családja ellátására 1 legény tarthatását is engedélyezték.¹¹⁷ A nevezett ezzel sem elégedett meg, a következő évben ez alól a remek alól is fölmentést kért, és engedélyt „címere” kifüggeszthetésére.¹¹⁸

Molnár Samu *kassai* asztaloslegénynek, amíg a könnyű remekét el nem készíti, 1847-ben 2 segéd tartására adott a Helytartótanács engedélyt.¹¹⁹ Bernard Bieber *soproni* kőműves pallérnak 1815-ben engedélyezték 2 legény tarthatását a remeklás előtt, és nyújtottak védelmet a „cég” zaklatásai ellen.¹²⁰ A legtöbb remeklás alóli fölmentésre irányuló folyamodvánnyal — Pestet és Budát leszámítva — *Pozsonyban* találkozunk, s ezeket — a legtöbb esetben — a városi tanács is támogatta. Anton Szonék kötélgyártó legény mesterré tételét pl. 1840-ben ugyan a városi tanács nem helyezte, mert a remekét megbíráló soproni mesterek sem tartották vizsgamunkáját megfelelőnek, betegségére tekintettel azonban a Helytartótanács az újabb remeklás alól fölmentette a nevezettet.¹²¹ A helybeli nyerges-„cég” azon vádját viszont, hogy Geirt József nyergeslegény a remeklésnél más munkáját használta volna föl „alattomosan”, a magisztrátus is elutasította, a Helytartótanács pedig, hogy „a cég kötekedéseitől mentve maradjon”, elrendelte, az újabb remeket a cég költségére másutt vizsgálják meg, s addig is 2 legény tartását engedélyezik a nevezettnek.¹²² A városi tanács is támogatta Vacha Ferenc „fúvó zeneszerkészítőnek” a remeklás alóli fölmentését, a helybeli esztergályos „cég” viszont ragaszkodott remekléséhez. A

¹¹⁵ Uo. 1846/7/18.

¹¹⁶ Uo. 1845/48/8.

¹¹⁷ Uo. 1847/48/78.

¹¹⁸ Uo. 1848/48/2.

¹¹⁹ Uo. 1847/16/5. — Bednarik András *kassai* óraslegény újabb haladékat kapott a remek elkészítésére (uo. 1844/16/26). — L. még többek között Zöldi András *kassai* remeklő nyergeslegény ügyét (uo. 1846/16/64).

¹²⁰ Uo. 1815/24/4. — Lackner Alajos *soproni* szabólegény ügyében a Ht. úgy intézkedett, hogy a város második remekét jelöltessen ki, s „szorgosan felügyeljen, hogy a cég háborgatásai ellen mentve legyen” (uo. 1842/44/12). — Teophil Roech könyvkötőlegény remekügyével a Kancellária is több ízben foglalkozott, s a remek elkészítéséhez újabb haladékat adtak neki (uo. 1825/44/2). Maschler Mihály szabólegény föl vételét viszont, aki pedig helybeli mester fia volt, és első remekét a kismartoniak sem tartották megfelelőnek, elutasították, mert nem csinált újabb remeket (uo. 1836/44/5).

¹²¹ Uo. 1840/38/34.

¹²² Uo. 1841/38/23.

magisztrátus szerint a szupplikáns által csinált zeneszerszámok, pl. a „clarinettek” készítése nagyobb ügyességet kíván, mint az esztergályozás. A helybeli császár királyi szabadalmazott „aransodratgyár” számára és a gombkötő, ill. a lakatosmesterek részére is kitűnő fűrőgépeket készített a nevezett. Süketsége miatt viszont már nem tud zeneszerszámokat csinálni, de olyan esztergályos munkákat igen, amelyenket ezelőtt „Bécsből idehozatni kellett” — olvashatjuk a tanács pártfogó jelentésében.¹²³ Megadta a pozsonyi magisztrátus a mesteri és polgári jogot — a „céh” ellenére — pl. Szalay Sándor csizmadialegéynek is, akinek a remekét a mesterek — előbb a helybeliek, majd a szentgyörgyiek — elvetették. A szupplikáns erre a remeket önhatalmúlag Komáromba vitte harmadszori elbírálásra, de a céhesek szerint más munkáját mutatta ott be.¹²⁴

Nem a remek volt az egyedüli olyan „vizsga”, amellyel a mesterségre pályázónak be kellett bizonyítania szakmai fölkészültségét. A központi rendeletek a kovácsoknak pl. előírták „a *baromorvosi tudomány*” elsajátítását is, s az intézkedést 1801-től több ízben megújították.¹²⁵ A baromorvoslás „tudománya” azonban — a remekhez hasonlóan — nemcsak a szakmában való jártasság bizonyítéka volt, hanem annak hiánya gyakran indokul szolgált a mesterségre pályázó elutasítására is. A sok közül erre elsősorban a nagyhatárú s az állattenyésztésben kiemelkedő szerepet játszó *Debrecenből* mutatunk be néhány példát. Troska Antal debreceni kovácslegényt 1821-ben azért utasította el pl. a céh, mert Debrecenben minden remeklőtől megkívánják „azon tudomány kitanulását”.¹²⁶ A következő évben Bánkus Ferencről úgy nyilatkozott a magisztrátus, hogy a nevezett minden föltételnek megfelelne, a céh csupán azt kifogásolja, hogy nem szerzett jártasságot a baromorvoslásban. Miután a szupplikáns a Helytartótanácsához intézett panaszában szóvátette, hogy a városban több olyan kovácsmester van, akik ezt ugyancsak nem tanulták ki, a kormányzék jelentést kért a tényállásról. Ugyanakkor arra figyelmeztette a várost, a céh szabályok lehetővé teszik, hogy ha valaki akadályoztatva lenne a baromorvoslásnak az egyetemi tanfolyamon történő elsajátításában, a remekelés előtt ezeket az ismereteket olyan helybeli mestertől tanulja meg, aki e kurzust Pesten elvégezte. A város újabb jelentéséből kitűnik, hogy három ilyen vizsgát le nem tett mester van Debrecenben; az egyik „árva sorsára való tekintetből mint *idevaló fi* bocsátódott a remekeléshez”, a másíknak azért adtak e stúdium alól fölmentést, mert „a nemes felkölt seregnél is szolgált”, a harmadikat pedig a Helytartótanács mentette föl — a vándorlás alól. Különben is — fejeződik be az előterjesztés — helyben nincs olyan mester, aki képes lenne „theoretice” a szupplikánst tanítani.¹²⁷

¹²³ Uo. 1848/38/4.

¹²⁴ A Ht. 1847. dec. 22-i leiratában arra utalva, hogy a céhszabályzat fentebb említett 24. cikkelye szerint a remeklőnek joga volt a kétszeri visszautasítás után megválasztania, hogy kik vizsgálják meg remekét, elrendelte a legény beiktatását (uo. 1847/38/76).

¹²⁵ Az 1799. évi szeptember 25-i rendelet fölszólította a törvényhatóságokat, hogy azokat a kovácsokat, akiknek ehhez kedvük van, utasítsák a „Pesti Királyi Egyetemenbeli Baromorvoslás Tudománya rendes tanítójához”, az 1801. febr. 10-i intézkedés pedig arra *kötelezte* a kovácsokat, hogy 6 éven belül szerezzenek képesítést ezen ismeretekből. E rendeletnek azonban csekély volt a foganatja, ezért 1812-ben és 1826-ban is megújították. *Kassics* 22., 25—26., 62—63., 231. — Részletesebben: *Eperjessy* 1967. 99.

¹²⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1821/20/34.

¹²⁷ A Ht. rosszállását fejezi ki, hogy a rendeletek ellenére vannak ilyen kovácsok, a várost pedig kötelezi arra, hogy gondoskodjék a szupplikáns megfelelő fölkészítéséről (uo. 1823/21/46).

Nyomós okok (betegség stb.) alapján a Helytartótanács ez alól is adott fölmentést, ilyen esetekben azonban kikötötték, hogy az illető „nem avatkozhat a baromorvoslásba”. Így adnak pl. fölmentést 1842-ben Deák András debreceni „agg katonának”, aki 11 és fél évig szolgált a „württembergi huszár regementben”. A magisztrátus szerint e legény alkalmatlan a tanulásra, s noha az árvpénztárban 1500 Ft-os öröksége van, mint invalidus csupán napi 3 krajcár „soldból” él.¹²⁸ A céh viszont az ilyen fölmentések ellen is tiltakozott, hivatkozva a mesterek nagy számára, továbbá az előregedett mesterekre és az özvegy mesternékre, akik csak terhet jelentenek számukra.¹²⁹ Akadnak olyan debreceni legények is, akik nem kapják meg a fölmentést, mint pl. Takács Mihály, akinek özvegy anyja kovácmesterné, s két testvére is vándorúton van, a céh szerint a kötelező vándorlását sem töltötte le (csupán 20 hete van hátra!). A Helytartótanács szerint sincs „elegendő ok” mentesítésére.¹³⁰

Más városokbeli, így *temesvári*¹³¹ vagy a feltűnően nagyszámú *szatmárnémeti*¹³² példák is azt bizonyítják, hogy a céhek e próba segítségével is igyekeztek a legények mesterré tételét akadályozni, a városi hatóságok és a kormányzék viszont többnyire támogatták a fölmentést.

Azoktól a borbélyoktól, akik *seborvoslással* is foglalkoztak (chirurgusok), az 1820. évi december 5. rendelet értelmében megkövetelték, hogy a „Királyi Tudományegyetem Orvosi Karától” az ebben való jártasságukat bizonyító oklevelet szerezzenek. A törvényhatóságoknak ugyanakkor kötelességévé tették, hogy a diploma nélkülieknek csupán a borotválást engedélyezzék, s ezekre „megyebeli fő orvosaik (per gremiales Physicos) és járásbeli szolgabíráik által serényen” felügyeljenek.¹³³ Az 1824. évi július 13-i rendelet ezt lényegében megismételve, lehetőséget adott a diploma nélküli borbélyoknak — hogy a seborvosi mesterségbe nem avatkozva maguk között céhet

¹²⁸ Uo. 1842/21/16. — Ugyanebben az évben mentik föl pl. Némethi Mihály debreceni kovácslegényt, akinek testvérel együtt 500 Ft-ot érő háza van, abban kovácműhely és szerszámok. A legény, már 36 éves, s a vándorlást kétszeresen is kitöltötte, baromorvoslással azonban ő sem foglalkozhat (uo. 1842/21/9). — Somogyi Gábor fölmentését a magisztrátus azért támogatja, mert 16 évet vándorolt; idősebb és szegényebb annál, hogy a tanulással járó költségeket fedezni tudja. A Ht. azonban kiköti, hogy e tudományt valamelyik helybeli mesternél elsajátítsa (uo. 1845/43/18).

¹²⁹ Pl. Kolláth János (uo. 1838/21/5) vagy Jankovics József fölszabadtása ellen (uo. 1841/21/22.)

¹³⁰ Uo. 1844/21/9. — Nem adnak fölmentést — a „céh” tiltakozása miatt — pl. Heinrich Frigyes *soproni* kovácslegénynek sem, aki több évig volt katoná; a magisztrátus szerint ezért nem tudta tanulmányait befejezni, már előrehaladott korban van, s kovácmester apja is rászorult segítségére (uo. 1822/43/10).

¹³¹ Zeller Rupert kovácslegény pl., aki özvegy Müller Katalin „kovácmesternő művezetője” volt — úgy tűnik —, e korlátozás ellenére is foglalkozott az állatokkal, a céh ugyanis kérte, hogy tiltsák el „az üzött lópatkolástól” (uo. 1847/48/80).

¹³² A magisztrátus 1838. évi jelentése arról tudósít, hogy a városban csupán egyetlen olyan kovácmester van, aki ezt kitanulta (uo. 1838/43/25). 1843-ban már 2 ilyen mesterről tesznek említést (uo. 1843/43/5); 1846-ban pedig arról, hogy ezeken kívül a városnak egy „rendes okleveles baromorvososa” is van (uo. 1846/43/15). A városi tanács részben a pályázók szegénysége (uo. 1834/43/31, 1842/43/3), részben pedig azért javasolta a fölmentést, mert az illető legények *nem tudnak írni és olvasni*, s ezért sem képesek elvégezni a tanfolyamot (uo. 1835/43/4, 1843/43/4). Csupán Szász János fölmentési kérelmét — aki ugyancsak írástudatlan; házasember, söt gyerekei is vannak — utasítják el 1837-ben, azzal az indokolással, hogy a városban és környékén a baromorvosok híjával lévén, „... ennek káros következtéseit . . . igen terhesen . . . érezték a múlt esztendőkből . . . (amikor) több száz marháinkat elvitt a marhadög” (uo. 1837/43/3).

¹³³ *Kassics* 190—191.

alakíthassanak, inasokat és legényeket tarthassanak, és azokat felszabadíthassák.¹³⁴ Ennek megfelelően adományozták a céh kiváltságot is, a szabadalomlevélben azonban e kikötést is megjelölve, mint pl. az újvidéki borbélyoknál (barbitonsor) az 1824. évi szabadalomban.¹³⁵ A diplomás kirurgusok pedig éberem ügyeltek arra, nehogy valamelyik borbély beavatkozzon mesterségükbe. Az esztergomi „rendes seborvosok” pl. 1833-ban följelentették Gubits Józsefet, aki csupán „kisebb némű sebész munkát. . . , orvosi rendelésből eret vágni, piócat felrakni, fogat húzni . . .” kívánt, ill. a seborvosok szerint ténylegesen végzett is.¹³⁶

A borbélycéhek — a városi tanács egyetértésével — a mesterségre pályázó legényeket rendszerint azzal utasították el, hogy az illetőnek nincs seborvoslásra jogosító diplomája, de nemcsak ettől, hanem a beretválástól is el akarták őket tiltani. A *győri* „chirurgusok grémiuma” (céhszabadalmuk nem volt) nagy számukra hivatkozva kérték pl. 1825-ben Gulás József révfalui származású borbélyt a működésében megakadályozni. A magisztrátus is azzal érvelt, hogy a helybeli borbélyok mindnyájan képzett seborvosok — akik ennek jeléül tányért (orbiculus) szoktak műhelyükre függeszteni. A kérelmezőnek nincs felcseri képesítése, ezért megkülönböztetésül csak beretvát akaszthatna ki.¹³⁷ Egy kb. 20 évvel később jelentkező helybeli születésű legényt is elutasított a tanács arra hivatkozva, hogy a „borbélyműhelyek ember emlékezetet meghaladó üdötül fogva . . . okleveles sebészek kezén voltak, és jelenleg is léteznek”.¹³⁸ *Debrecen* magisztrátusa hasonló indokolással tagadta meg 1833-ban pl. Kállay István mesterré tételét.¹³⁹ *Debrecenben*¹⁴⁰ s másutt, pl. *Komáromban*¹⁴¹ is nem csupán a műhely-, hanem *borbély* (ill. *chirurgus*) *mesteri jog* is *adható* és *vehető* volt, a magisztrátus csupán azokat részesítette ebben, akik a műhelyt megvásárolták. A Helytartótanács azonban 1840. évi *Debrecen*hez intézett leiratában leszögezte, hogy e mesterség „mint személyes jog a fennálló legfelső szabályzat értelmében” nem adható el.¹⁴²

A Mária Terézia és II. József által bevezetett *rajziskolák* új szerepet nyertek az 1795. szeptember 15. rendelet következtében, amely *jó néhány iparág tanulóinak kötelezővé tette* ezek elvégzését olyan városokban, ahol volt ilyen iskola; továbbá a 4. „normális” osztályt, „vagyis az ún. polgári classis” kijárását is, amelyben egyéb tárgyakon kívül földmérést és a „kézi művelési tudományoknak elemeit” oktatták. A városi „polgárok

¹³⁴ Uo. 219—221.

¹³⁵ „. . . quatenus professionem mechanicam exercens” *Eperjessy* 1967. 220.

¹³⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1833/45/45.

¹³⁷ A Ht. szerint nincs helye az ilyen megkülönböztetésnek, a szupplikáns az előírt képesítés megszerzése után seborvoslással is foglalkozott (uo. 1825/26/10).

¹³⁸ Uo. 1846/26/37. — Inkább csak kuriózum, hogy olyan legénnyel is (Mátis Antal gombkötő) találkozunk Győrött, aki — ha nem is baromorvoslást tanult az egyetemi tanfolyamon, de korábban „*bölcsész tanulmányokkal*” (!) (philosophicis studiis) foglalkozott, majd amikor gombkötő mesterséget folytató apja megöregedett, kitanulta e szakmát. Figyelemre méltó, hogy e legényt nem mentették föl a hátralévő másfélévi vándorlás alól (uo. 1832/26/51).

¹³⁹ Uo. 1833/21/71.

¹⁴⁰ Uo. 1838/21/9.

¹⁴¹ Uo. 1839/18/28.

¹⁴² Laky János „diplomatikus seb- és szülészorvos” kérelmének a magisztrátus által történt elutasításával kapcsolatban (uo. 1840/21/2). — A *debreceni borbélyoknak* különben nem volt érvényes céhszabadalma.

vagy lakosok fiai közül mesterinasnak” senkit sem volt szabad fölvenni, aki ezeket nem végezte el a *rendelet által fölsorolt 22 szakmában*.¹⁴³ A rajzolni tudást a főhatóság oly fontosnak tartotta, hogy a fentieket 4 alkalommal még megismételte, és kiegészítette.¹⁴⁴ E kérdés részletesebb tárgyalása külön művelődés-, ill. a *neveléstörténeti* elemzés feladat lehetne.

Olykor e kötelezettség alól is fölmentették a legényeket, mint pl. a magisztrátus javaslatára Stulc Sámuel *fehérvári* bognárt 1820-ban.¹⁴⁵ Többnyire azonban az ilyen iskolát végzettek remekrajzában is hibát találtak a mesterek, mint pl. 1820-ban a *debreceniek* Kerékgyártó Mihály kerékgyártólegénynek az aktákhoz mellékelte, föltűnően szép kiállítású, szekeret, batárt, sőt kerti pavillont ábrázoló vázlataiban. A legényt Kiss Sámuel „cs. kir. rendes tanító” vezette be, „a rajzolás . . . mesterségebe”, s kitűnő bizonyítványt adott róla: „. . . a megkívánható rajzolásokba(n) jó előmenetet tett, s abba(n) magát a többiek felett megkülönböztette, amit az említett tudósításhoz ragasztott (mellékelte) és már felsőbb helyeken is megfordult rajzolat darabjai nyilván bizonyítanak”.¹⁴⁶ Pintér Ignác *győri* asztalos rajzában két ízben is hibát találtak a „céhesek” (érvényes kiváltságuk különben nem volt), s egy harmadikat követeltek tőle.¹⁴⁷

A remeklés, valamint jó néhány mesterségnél az ehhez kapcsolódó egyéb kötelezettségek nem az utolsó akadály volt, amellyel a mesterségre „vágyakozó” legénynek meg kellett birkóznia. Az 1813. évi céhszabályzat XXVI. cikkelye értelmében be kellett még fizetnie a *25 Ft-os mestertaksát* a céhládjába. E cikkely megengedi, hogy ennél kevesebbet követeljenek ott, ahol addig ez volt szokásban. Arról viszont nem intézkedik, hogy a taksát ezüstben vagy váltócédulában kell-e fizetni, de tiltja „a mesteri ebédek . . . vagy uzsonnák”, ill. a 25 forintnál nagyobb taksa követelését, amelyet „némely céhek . . . azért . . . szoktak megvenni, hogy a felvételt

¹⁴³ Mégpedig a kőműves, kőfaragó, padlózó (gypsarius), asztalos, kerékgyártó, ács, lakatos, ötvös (aurifaber), velencei rézműves vagy gombkötő (auricalcharius), sárgarézműves vagy rézöntő (flavifusor), harangöntő, bádogos, rézműves (cuprarius), aranyműves (aurifex), paszomántverő (limbularius), német gombkötő, anyagszövő takács (materiarum textor, Zeugmacher), damaszt és vászonszövő takács (Damasc et telae textor), nyereggyártó, szíjgyártó, műszerszámkészítő (Zeugschmied — instrumentorum mathematicorum confector) és a fazekasmesterségben. *Kassics* 4—14.

¹⁴⁴ 1808. júl. 12-én pl. úgy intézkedett, hogy csak az nyerheti el a kőművesmesteri jogot, aki megfelelő *tervrajzot* tud készíteni, ill. igazolja a rajziskola elvégzését (uo. 42—44); 1815. január 3-án ismét szigorú köteletségévé teszi a hatóságoknak, hogy szorgalmazzák a rajzolni tudás elsajátítását, mert „a mesteri rangra vágyódó” legények „igen silány és tökéletlen . . . remek rajzolatokat” készítenek, hogy már azokból is „*vastag tudatlanságaikat*, tökéletlenségüket s a mesteri állapotrú való”, alkalmatlanságukat észre lehet venni. A rajzolni tudást annál is inkább fontosnak tartja a kormánysszék, mert tökéletesebb „műszert, vagy készítményt” a *haziaiak nem tudnak csinálni*, ezeket az *örökös tartományokból* vagy pedig „*külső országokból — nagy és terhes költség — s idővesztéssel* . . .” kell behozatni (uo. 177. — Kiemelés tőlem — E. G.). Az 1818. július 3. rendelet arra inti a törvényhatóságokat, akadályozzák meg, hogy az inasok olyan helyekre menjenek, ahol nincsenek rajziskolák, és ott őket a céhek „törvénytelenül és vakmerően legénységre” fölszabadják (uo. 188.). — Nem sok foganatja lehetett mindennek, mert 1821. június 6-án arra utasítják a hatóságokat, hogy az inasokat és a legényeket büntetés terhe alatt ezen iskolába való járásra szorítsák (uo. 191.)

¹⁴⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1820/17/6.

¹⁴⁶ Uo. 1820/20/40.

¹⁴⁷ A „céh” a pestiekkel kívánta a remeket fölülbíraltatni, a városi tanács viszont elfogadta azt. (uo. 1841/26/41).

nehézségük”.¹⁴⁸ A későbbiekben a kormányzók arra az álláspontra helyezkedett, hogy a 25 Ft-os taksát csupán *váltócédulában* szabad követelni, s ennek megfelelően megróttá azokat a céheket, ill. az azokra felügyelő törvényhatóságokat, amelyek azt ezüstpénzben szedték (ill. ezt a törvénytelen gyakorlatot eltűrték), mint pl. 1844-ben (az érvényes privilégiummal különben nem is rendelkező) *szatmárnémeti* asztalos „céhet”.¹⁴⁹ Elutasították pl. az *aradi* asztaloscéh azon folyamodványát is, amelyben az a taksa ezüstpénzben való szedésének engedélyezéséért folyamodott, arra való hivatkozással, hogy ez „*más helyeken is . . . ezüst pénzben fizetetik . . .*”, ill. a bankópénzben szedett taksákkal „. . . költségei nem . . . fedeztethetnek”.¹⁵⁰ (Kiemelés tőlem. — E. G.) 1840-ben 33 *szatmárnémeti* mester kérelmezte az ezüstben szedett „felesleg” taxák visszafizetését, közülök többen közvetlenül a Helytartótanácshoz fordultak, mert kérésükre a magisztrátus „kedvetlen” választ adott. A helybeli gubáscéh pl. jegyzőkönyvében szorgosan följegyezte „a céhbe állási taxa fizetésén nyugtalankodók . . .” nevét, 1833-ban 15-, 1839-ben 7-, 1835-ben 4-, 1836-ban 6-, 1837-ben 5-, 1838-ban pedig 1 ilyen elégedetlenkedő nevét, összesen tehát 38-ét. Ettől kezdve azután — állítólag — bankóban szedték a taxát.¹⁵¹

Abban feltétlenül igaza volt a fentebb idézett aradi céhes mestereknek, hogy más helyeken is — tegyük hozzá, igen sok helyütt — ezüstpénzben követelték a taxát. De nem csak így srófolták föl e díjat, hanem egyéb címeken ennek *gyakran tíz-hússzorosát is* követelték. Amikor pl. 1846-ban Karsa Antal tatai szücsmester az *esztergomi* céhbe való föl vételért folyamodott, kérte, hogy fizessék vissza neki azt a 661 Ft 27 krajcárt(!), amelyet mestersége megszerzésére költött.¹⁵² Ebben az összegben nyilván a remeklés költségei is benne voltak, de ez mindenképpen olyan összeg, amelyet a mesterségre pályázó legények túlnyomó többsége nem volt képes vállalni. Orosz Györgytől pl. 1840-ben (az érvényes szabadalom nélküli) *szatmárnémeti* fazekas „céh” 225 Ft-ot követelt a mesterré való föl vételért. A magisztrátus azt jelentette a kormányzéknek, hogy a kérelmező ebből „csak” 171 Ft-ot fizetett be, s a „céh” „megelégszik” még további 30 Ft-tal. A felterjesztésből egyébként az is kitűnik, hogy — a céhszabályzat ellenére — a vándorlást és a remeklést „egyezség útján” pénzért váltatták meg a nevezettel.¹⁵³ Kováts Mihály *debreceni* kerékgyártó 1824-ben a városban tartózkodó királyi biztoshoz fordult panaszával, hogy az „idevaló” mesterek gyakran összeülnek különféle „színek alatt”, a meg nem jelenőket megbüntetik, a művek árát szabályellenesen maguk közt meghatározzák, s ezáltal a „publikumot tetszések szerént húzzák”, azokat, akik e megállapodásokat nem tartják meg, ugyancsak megbírságozzák. A nevezett azt is fölpanaszolta, hogy ő „a polgári

¹⁴⁸ *Kassics* 114. Az ezüstben vagy bankóban való fizetésről ekkor azért sem intézkedhettek, mert e két pénznem értékarányát csak az 1816. évi devalváció alkalmával rögzítették.

¹⁴⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1844/43/27.

¹⁵⁰ Uo. 1843/7/15.

¹⁵¹ A városi tanács fölterjesztésében arra hivatkozott, a céhszabályzat nem tisztázta, hogy milyen pénzben kell szedni a taxát. Ők csak 1838-ban kapták meg a Ht. végzését, mely szerint váltócédulában kell azt behajtani, a rendeletet azonban visszamenőleges hatállyal nem lehet végrehajtani — „meggondolva az abból minden céhre háramló zavarokat”. A Ht. elfogadta ezt az érvelést, de a rendelet „szoros” megtartására figyelmeztette a várost (uo. 1841/43/13).

¹⁵² Uo. 1844/45/8.

¹⁵³ Uo. 1840/43/16.

katonaságból való kiszabadulásakor” 100 Ft-ot tartozott a „céhnek” fizetni.¹⁵⁴ Szoboszlai János szabót pl., aki Nagykállóban remekelt, a debreceni céh (újabb remekre és) 100 vFt fizetésre kötelezte. Ebből azonban a kérelmező csak 50 Ft-ot tudott kifizetni, és a hátralevő összegről „contractust” adott, s amikor ennek nem tudott eleget tenni, a városkapitány elé idéztették, és „executiót” rendeltek el ellene.¹⁵⁵

Sokáig húzódott pl. Kolbert József *győri* szabó ügye, aki több évig dolgozott Magyaróváron, majd visszatérte után Győrszigetre költözött. A nevezettől „csupán” 56 Ft 30 krajcárt követeltek, amiben benne volt a „zászlópénz” (amit a céhzászlóra fizetettek vele), a halottas fundatiókhöz való adakozás és efféle aprólékos költségek”. Ebből „nagy szorgalommal” 32 Ft-ot váltócédulában lefizetett, s még a *kamatokat* (!) is hajlandó lett volna kiizzadni, de a hátralék miatt „gyalázatosan exequáltak”, és „műszereitől is megfosztották” — panasolta. Mindez 1823 körül történt, a legény 10 évvel korábban szabadult Győrött. Iratai szerint ezután Győr városa által „katonának megfogattatott”. Mivel Magyaróvárort beiktatták mesternek, a céh eltekintett a „szokásos” (!) 108 Ft-os taxától, s megelégedett a fentebb említett 56 Ft-tal. A magisztrátus katonai szolgálata ellenére sem támogatta Győrben való letelepedését. Az illetékes főszolgabíró is úgy vélekedett, hogy mivel Óvárort és Győrszigeten „kevesebb szabók közt meg nem élhetett, Győr városában rendkívül . . . sokaságú mesteremberek közt annyival kevésbé fogja célját elérni”. Ebben nem is tévedett. A szabók ugyanis — mint azt egy évvel később a magisztrátus a kormányzásoknak jelentette — azt is kiderítették róla, hogy magaviselete miatt Óvárort 15 botütésre ítélték, a komáromi céh is rossz véleményt adott „erkölcséről”.¹⁵⁶

E város peremére (pontosabban a várossal egybeépült, de a megyei közigazgatás alá tartozó, püspöki tulajdonban lévő községbe) szorult szabó sorsának további alakulását nem ismerjük. Feltehetően ő is azoknak a kontároknak — ill. *kontárkodó legényeknek* — a számát gyarapította, akik nem tudván megbirkózni a mesterségre áhítozók elé állított számos akadály közül akár csak egyetleneggyel is, *sohasem nyerték el a mesterjogot*. A szabad királyi városi céhes mesterek kiváltságukra hivatkozva nemcsak a kontárok eltiltásához ragaszkodtak — amint azzal korábban foglalkoztunk. A kontárkodó legények tevékenységét (akiknek száma egyes iparágakban, pl. a kőműves és az ácsmesterségben különösen magas volt) részben nagy számuk miatt s kiváltképp azért tartották igen veszélyesnek, mert alacsony díj ellenében vállalták föl a munkát. Ezek nem tisztelve a vállalkozói költségek kialakult normáit, megsértették „a rendet”, sőt más szakmabeli társaikat is e rossz példa követésére csábították. Nem utolsósorban ez az utóbbi érv, a többi legény *föllázításának* a

¹⁵⁴ A debreceni kerékgyártók csak 1828-ban, tehát jóval a panaszban foglaltak után újították meg szabadalmukat. *Eperjessy* 1967. 230., és OL Ht. Dep. Civ. 1824/21/76.

¹⁵⁵ A város jelentéséből kitűnik, hogy a céh eljárásával lényegében egyetértének, továbbá az is, hogy a taxát itt is ezüstpénzben szedték. — A Ht. 1837. július 25-i leiratában arra utasítja a magisztrátust, hogy a 25 vFt-on felül követelt díjat vissza kell a szupplikánsnak fizetni (uo. 1837/21/34). — Elrendelte a kormányzók 1846-ban pl. Gyureszki Dániel *aradi* szücsmester számára is a „föllösleg” szedett 86 pFt mesterdíj visszafizetését (uo. 1846/7/59).

¹⁵⁶ Uo. 1823/26/42, 57; 1824/26/17 — 1837-ben pl. Kovács Ferenc *győri* csizmadia azért nyújtotta be panaszát, mert a „céh” 25 Ft helyett 48 Ft-os taxát követelt tőle. A céh, amelynek nem volt új szabályzata, a magisztrátus szerint „emberemlékezet óta” 48 Ft-ot szed az új mesterektől (uo. 1837/26/19).

lehetősége (a legények szervezkedésével s az ezt tiltó céhügyi rendeletekkel a továbbiakban foglalkozunk) volt az, amely a városi hatóságokat arra készítette, hogy a *kontárkodó legényekkel szemben még szigorúbban járjanak el, mint a többi kontárok-kal.*

Debrecen törvényszéke pl. 1811-ben 7 kőműves és 8 ács legény ügyében úgy határozott, hogy azok a kontárkodástól „... most újra kemény feddés alatt” eltiltassanak ... aki mester alatt nem dolgozik például ... megbüntettetik ...” 1812-ben 11 kőműveslegényt fenyegetnek meg azzal, hogy ha tovább kontárkodnak, „áristommal és közönséges dologgal (köz munkával), sőt pálcával is meg fognak büntettetni”. Az 1818. évi törvényszéki ítélet szerint 10 kőműves és 5 ácslegény, akik „nagyobb és új épületeket felvállaltak, és magok kezére ... még most sem szüntek meg (dolgozni) ... mint vakmerő és (a) felsőbb rendelkezések ellen rugodozó (!) kontárlegények egyenként két heti áristomra ítéltetnek, és szorosan meghagyódik nekik, hogy az áristomnak eltöltése után magoknak azonnal mestert válasszanak, és azoknál dolgozzanak.” Részletesen foglalkozik a törvényszék pl. Peier Frigyes pallérlegény ügyével, aki 20 évi vándorlás után 1793-ban telepedett le Debrecenben, s amikor ráomlott a fal, a tanács megengedte neki, hogy a maga kezére dolgozzon. 1819-ben, mint 40 éve (!) legénysorban lévő kőműves, úgy nyilatkozik hogy jobban szeretne a mesterek sorába kerülni. Az iratok között található igazolás szerint a nagy tűz után, a városnak a „nagy romlásból származott ... szüksége tekintetéből” engedték meg neki, hogy saját kezére dolgozzon, de csak mint „tapasztóember, válogból és sárból ...” A pörben több legény ellene vallott, hogy ti. megszegte a fenti korlátozást, és nem tűri „az ide való rendet és subordinációt ... a többi legénynek is az engedetlenségre és lázadásra példát ad. ...” (Kiemelés tölem. — E. G.) A céh — amely a nevezett öreglegény szerint csak 5 mesterből áll — semmiképpen nem akarta elfogadni őt mesternek. Talán féltékenyek is voltak rá, mert jól értette a szakmáját; a kisvárdai uradalom tisztartójának igazolása szerint pl. a *vele együtt dolgozó legényekkel* jól megcsinálta a helybeli „római catholica szentegyháznak a belső munkáit az boltozattal együtt”. A pörben szerepel még — sokak között — egy Illyés Bálint nevű legény is, aki vallomása szerint nem tud a „mesternapszámból” megélni, sógora házáat 600 Ft-ért építette föl, amiért „a Meister 1500 Ft-ot kért”.¹⁵⁷

Néhány évtizeddel később — más városok kontáraihoz és kontárkodó legényeihez hasonlóan — jó néhány olyan debreceni kőműves és ácslegénnyel találkozunk, aki a kormányszéktől *engedélyt kért* (vagy kapott is) a *kontárkodásra*. Így pl. 1832-ben Almásy János kőműveslegény, akit a céh többször eltiltott a kontárkodástól, de nem engedelmeskedett, sőt a többi legénynek is, „mint lázasztó (!) utat mutatott ... az egész legénységnek példát adván ... többekkel öszveállván ...”¹⁵⁸ Keller János kőműves-

¹⁵⁷ A pör főszereplője Peier Frigyes volt, akire a mesterek által fölvonultatott tanúk — köztük legények is — úgy vallottak, hogy van némi tőkéje, s abból 700 forintot „interesse” is kiadott. A Helytartótanács 1819-ben úgy intézkedett, hogy csak remeklés után lehet a céhbe fölvenni az akkor már közel 60 éves legényt. Azt viszont ismét megengedik neki, hogy kisebb munkákat, vályogból maga kezére csináljon („... minores labores murarios, constructionem domuncularum ex inustis tegulis ... ad proprium pugnum ... suscipere et perficere possit. ...”). Uo. 1819/20/49.

¹⁵⁸ A magisztrátus e kérelmezőt sem támogatta, s a Ht. sem engedélyezte, hogy kontárkodjék, de figyelmeztette a várost, hogy a mesterjogot „a szokott módon” elnyerheti (uo. 1832/21/5) — l. még egy kiszolgált katonára hasonló kérelmét is (uo. 1848/21/2).

legénynek betegsége miatt engedte a kormányzék, hogy a *magá kezére* üzze mesterségét. A magisztrátus nem foglalt állást, csupán a céh tiltakozását terjesztette föl: a legénynek a kontárkodásra adott engedély” . . . az egész céhet zavarba és romlásba hozná, amidőn mostan is és *többszöri büntetések mellett is nehéz lévén a kőműveslegényeket a kontárkodástól eltaroztatni*, ha csak egynek is megengedtetne a magá kezére dolgozás, a *többiek is* . . . ugyanezt követelnék, és *erőszakosan is magokat* (annak) *gyakorlatában tennék*”.¹⁵⁹ (Kiemelés és tölem. — E. G.) Kunszt János helybeli kalaposlegénynek 1846-ban katonai szolgálatára tekintettel (14 év után altisztként szerelt le) s főként azzal az indoklással engedte meg a Helytartótanács a kontárkodást, hogy a selyemkalapok készítése és tisztítása nem sérti a céh érdekeit.¹⁶⁰

A debreceni ács és kőműveslegényeken kívül a *fehértvári* ácslegények is engedélyt kértek a kontárkodásra, utóbbiak 1843-ban csupán addig, amíg a városnak a legutóbbi „tűzveszély által hamuba döntött része felépülend”. A fehértvári tanács (is) a mestereket támogatta, a legényekkel szemben, akik a céhszabályok ellenére (különben nem is volt érvényes szabadalmuk) „mestereiket odahagyván, munkát vállaltak”. A mesterek azt kifogásolták, hogy a magukat önállósított legények *nagyobb jövedelemre* tudnak szert tenni, mint amit bér fomájában kapnának: a magukat „. . . tetteleg függetlenített legények az *építőktől kétszeres, sőt háromszoros* napszámot követelven, e szomorú alkalmat az építők zsarolásával magok mértéktelen hasznára” fordítják — olvassuk a magisztrátus fölterjesztésében. A magisztrátus ezért „kénytelen volt . . . az ilyen zsarolások zabolázására a napszámokat meghatározni, a legényeket a magok kezére való munkafogadástól eltiltani, és mestereiknél való munkába állásra kötelezni”. A tanács azt az érvet is fölhozta a kontárkodó legények ellen, hogy a vidéki mesterek munkavállalásának engedélyezésével *még a szabad versenyt* is előmozdította: „. . . a már számosan magokat jelentő vidéki mestereknek a városban munkát vállalni megengedtetvén, a *kivánatos versengés*. . . a *még kívánatosabb rend* fenntartásával már el is éretett”.¹⁶¹ (Kiemelés tölem. — E. G.). E „meggyőző” érvelést — a Helytartótanács is magáévá tette, amely — amint azt a továbbiakban látni fogjuk — igen *nagy súlyt helyezett a legények közötti rend fenntartására*.

Olyan legényekkel, akik kontárkodásra kértek (vagy kaptak) engedélyt, az iparilag kevésbé jelentős városokban, mint pl. *Szatmárnémetiben*¹⁶² és *Komáromban*¹⁶³ szórványosabban, az iparilag fejlettebb városokban viszont gyakrabban találkozunk. Senghár Gottfried *temesvári* mészároslegény pl. a tanácstól kapott mesterjogot, majd erről — a céh nyomására — utóbb lemondott.¹⁶⁴ Andressen Friedrich asztalos legény

¹⁵⁹Uo. 1845/21/69.

¹⁶⁰ Ezzel az érveléssel sem a céh, sem a magisztrátus nem értett egyet. Uo. 1846/21/69.

¹⁶¹ uo. 1843/6/33. — Részletesebben: *Eperjessy, Székesfehértvári*.

¹⁶² Kelemen István szatmári tímárlegény pl. 1836-ban a legfelsőbb helyre nyújtotta be folyamodványát, hogy engedélyezzék neki a „fekete bőrök” készítését. Mint családos embernek — a városi tanáccsal egyetértve — könnyű remeket rendeltek számára, s a céhládából kölcsönt annak elkészítésére (uo. 1836/43/2). — Móricz Sándor asztaloslegénynek, aki a „céh” szerint „folytonosan kontárkodik”, s ezért a szerszámokat elkobozták tőle”, olcsón elkészíthető és könnyen eladható remeket szabnak ki, elrendelik a törvénytelenül kicsikart pénz visszatérítését. Amíg remekét el nem készíti, mesterségének *magá kezére üzhetését* is megengedik (uo. 1846/43/38).

¹⁶³ Pl. Mentál Ignác asztaloslegény, uo. 1843/18/11.

¹⁶⁴ Uo. 1846/48/63.

pl. 1847-ben mesterségének — legények alkalmazása nélküli — szabad üzésére nyújtott be folyamodványt.¹⁶⁵ Az *aradi* magisztrátus 1838-ban engedélyezte a paraszt faragóknak és több ácslegénynek, hogy „aljasabb rendű munkákat s javításokat avagy a városból kijebb házacskákat” készítsenek — a céh tiltakozása ellenére.¹⁶⁶ 1844-ben több helybeli kőműveslegény terjesztette föl kérését a kormányshoz, hogy engedélyezzék mesterségük szabad üzését.¹⁶⁷

A városi hatóságok többnyire csak bizonyos korlátok között, kivételesen, különleges helyzetben nézték el a kontárlegények működését. Így kapott pl. *Kassa* magisztrátusától engedélyt a maga kezére való dolgozásra Guzsik György ácslegény, aki „... az akkoriban (1841-ben) támadt szerencsétlen tűzvész alkalmával a megkívánt elégséges ácsmesterek hiányában munkák vállalásával megbízott ... s azóta is folytonosan foglalkozik az ácsmunkával.”¹⁶⁸

Pestet leszámítva *Pozsonyban* találkozunk a *legtöbb kontárkodó legénnyel*, köztük olyanokkal, akik erre engedélyt kértek,¹⁶⁹ ill. akik ezt — nyomós okok alapján — a kormányshoz meg is kapták.¹⁷⁰ A pozsonyi magisztrátus a fenti esetekben ugyancsak többnyire a mestereket támogatta, akik — a tanács véleménye szerint — azért élnek nehezen, mert „... számos helybeli szabó legény saját kezére (!) mesterségüzési engedelem birtokában létezik”.¹⁷¹

Az egyes városokban található kisebb vagy nagyobb számú kontárlegény nem kevés gondot okozott a hatóságoknak, kiváltképp akkor, ha *szervezkedni* kezdtek, netalán *föllázdak a törvényes rend ellen*. Mint fentebb jeleztük, a *központi kormányshoz* is rendkívüli figyelmet fordítottak a legények — nem egyszer drákói szigorúsággal tilalmazott — mindennemű szervezkedésének megakadályozására. Az 1813. évi céhszabályzat XVIII. cikkelye pl. áristommal fenyegette azokat a legényeket, akik egymás között megegyeznek, hogy csak bizonyos bérért vállalnak munkát a mestereknél. A következő cikkely tiltotta, hogy „összevebarátkozási egyesületeket” alakítsanak, „különös gyűléseket” tartsanak, és maguk számára „tulajdon rendszabályokat” készítsenek.¹⁷² Azt a legényt, aki a többieket fellázítja vagy a mestereiktől „elidegeníti”, a helybeli előjáróság „keményen” büntesse meg, s ha megszökne az

¹⁶⁵ Uo. 1847/48/54.

¹⁶⁶ Uo. 1838/7/72.

¹⁶⁷ Uo. 1844/7/44 — L. még egy ugyancsak aradi kalaposlegény kérvényét, aki a remek elengedését, s I legény és I inas tarthatását kérte (uo. 1840/7/1); továbbá egy takácslegény (uo. 1840/7/48); egy német szabólegény (uo. 1846/7/71); egy német vargalegény kérelmét a kontárkodás engedélyezésére (uo. 1846/7/81). Utóbbinak a céh és a magisztrátus ellenére engedélyezi a Ht. nemcsak a saját kézre történő iparüzést, hanem I legény tartását is, amíg el nem készíti remekét (uo. 1847/7/36).

¹⁶⁸ Uo. 1846/16/2. — L. még — többek között — egy helybeli szabó legény folyamodványát a maga kezére történő dolgozhatásra (uo. 1844/16/17) vagy egy asztaloslegényét, aki a remek elkészítésének további halasztását és egy-két legény alkalmazását kérte (uo. 1846/16/65).

¹⁶⁹ Pl. Joannes Schöner, Sauter János és Staroschinschtz Balázs német vargalegény (uo. 1840/38/24., 1845/38/19, 1847/38/79). Csillag Ferenc, sütőlegény pl. „élete hosszaiig” kért fekete kenyérsütési jogot (uo. 1848/38/11).

¹⁷⁰ Pl. Uhrll Károly szabólegénynek (uo. 1844/38/68); Teschmayer János vargalegénynek (uo. 1845/38/34); Kopp Ferdinánd vargalegénynek a varga mesterséghez szükséges eszközök gyártására azzal az indokolással, hogy az e mesterséghez tartozó iparosoknak nincsen céhe (uo. 1846/38/100).

¹⁷¹ Uo. 1845/38/13.

¹⁷² *Kassics* 108.

ítélet elől, mint „lázító a fenyítő törvények” szerint ítéltessék meg.¹⁷³ A XXX. cikkely még a *halálbüntetést* is kilátásba helyezi: „... ha akármi szín alatt is öszveszövetkezének ... vagy éppen csoportosan felzendülni, és már efélékre vetemedni merészkednének, tudják meg, hogy kemény áristommal, testi büntetésekkel, sőt gonosz tetteikhez képest... halálos büntetéssel is meg fognak fenyíttetni. Hasonló büntetéssel ... fognak illetetni azok is, kik az efféle erőszakoskodókat pártolnák ...”¹⁷⁴ Az LV. cikkely tiltja pl. az ún. „társpohár” tartását, és ismételten a legények fellázítását (Aufstehen der Gesellen),¹⁷⁵ ill. szervezkedését hasonlóan a későbbi központi rendelkezésekhez.¹⁷⁶

Történeti irodalmunkban, elsősorban *Mérei Gyula* idézett munkáiban, továbbá másutt is¹⁷⁷ több példát találunk a legények szervezkedésére. Ilyenekkel nemcsak az ország ipari központjában, *Pesten*, hanem kisebb és nagyobb városokban egyaránt találkozunk. A *soproni* vargalegények 1846. évi megállapodása pl. — amelyről a magisztrátus a kormányzékot is részletesen tájékoztatta — elég békés jellegű volt. A helybeli varga legények a bárhonnán érkező társaikat csupán arra kötelezték, hogy pár pengő forintból álló ún. beállási díjat fizessenek társaságuknak. Az ilyeneket Thalergesellen-nek nevezték, megkülönböztetvén a többiektől. Azt már veszélyesebbnek tartotta a városi tanács, hogy a beállni nem akarókat a szervezkedők megpróbálták csatlakozásra bírni, a közjük nem állókat pl. különböző „csúfnevekkel” illették; a társaságba tartozókat pedig a többieknél különbnek nevezték.¹⁷⁸

A *kalaposlegények* 1830—40-es évekbeli országos szervezkedése több évtizedes múltra tekinthet vissza, erre éppen egy kisvárosban, *Szatmárnémetiben* találunk példát. A helybeli kalaposcéh biztosa 1818-ban részletesen tájékoztatta a legények által bizonyos mesternek műhelyével szemben alkalmazott *bojkott* mibenlétéről a magisztrátust. E bojkott az ún. „schimpfoltatás” valamely „gazdának” a „megbecstelenítése”. Ezt olyannal szemben alkalmazzák a legények, aki pl. a legénynek addig szokásban lévő bérét lejjebb akarná szállítani, vagy ha „fröstökre addig járt bort, pálinkát vagy szalonnát ... le akarná fogni”, vagy ha a gazda döghez nyúlna (!); vagy ha azt kívánná a legénytől, hogy amikor az eszik, vegye le a „sipkát” (márpedig a legény „jussa”, hogy sapkával a fején egyen, s akinek nincs sapkája, ezen just úgy gyakorolja, hogy festetlen kalapot tesz a fejére!). De nemcsak a mestert, hanem a legényt is meg lehet „schimpfolni” (vagyis kiközösíteni), akkor pl., ha társai észre veszik, hogy „csak egy darab fát is tészen az üst alá, vagy egy veder vizet tölt az üstbe, vagy akármi kisebbet lendít, (mint) ami az ő kötelességei (közé) szoroson nem tartozik”. A „schimpf” alatt álló mesternél nem szabad egy legénynek sem dolgozni „a legénytársai által reá rakatandó testi büntetés terhe alatt”. A „schimpf” alóli „megbékélés” a mesternek legalább 10—20 forintjába kerül. Ha legényt „schimpfolnak meg”, azt a mesterek nem fogadhatják be „megschimpfoltatás terhe alatt”. Így a

¹⁷³ XX. cikkely. Uo. 109—110.

¹⁷⁴ Uo. 117.

¹⁷⁵ Uo. 129.

¹⁷⁶ Pl. 1821. júl. 10. (*Kassics* 191—192.); 1824. január 27. (Uo. 218.)

¹⁷⁷ Pl. a pesti kalaposlegények 1840. évi, ill. a szabólegények 1842. évi mozgalmaira (*Bp.* III. 338—339.) vagy a *debreceni kalaposlegények* szervezkedésére (*Komoróczy* 1973. 167—168., *uő.* 1974. 158.) stb.

¹⁷⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1846/44/18.

legénynek is vagy meg kell „békélni” a fenn írt módon, vagy el kell bújdosnia oda, ahol semmit sem tudnak róla. Nemcsak közvetlenül, hanem levél útján is lehet egy-egy mestert bojkott alá vetni. Ilyen esetben a megschimpfoló legénytársasághoz kell az illetőnek a megfelelő „taxával folyamodnia”. A Helytartótanács 1818. szeptember 29-i leiratából kitűnik, hogy e — a céh szabályzattal ellenkező — visszaélés nemcsak a kalapos-, hanem a *varga-* és az *asztaloslegényeknél* is tapasztalható. A kormányzések arra inti ezért a várost, hogy az efféle elkövető legényeket, ill. az azokat eltűrő mestereket méltó büntetéssel sújtsa.¹⁷⁹

Debrecen magisztrátusa 1834. október 1-én jelentette a kormányzéseknek, hogy a helybeli *kalaposlegények* az „országszerte” divatozó szokásnak megfelelően e városban is súlyos vétkeket követtek el: Azokat a legényeket ti., akiket valamely tettükért elmarasztalnak, „a *magok gyűléseikben* megütögetik, s *megverik*, és ha mestereik vagy céhbeli előljáróik által ezen veszedelmes szokástól tiltatnak, a munkát *mindjárt felmondják* és . . . a városnak *elhagyásával fenyegetőznek*”. (Kiemelés tőlem — E. G.) A tanács pár héttel későbbi fölterjesztése szerint az egyik helybeli kalapos legény halálát épp egy ilyen, társai által történt megverése okozta. Ezért a magisztrátus arra kéri a kormányzést, hogy országszerte „eltörölni és gyökerestől kiirtani” méltóztasson az ilyen „visszaéléseket”. A Helytartótanács szerint azonban nincs szükség országos intézkedésre a kalaposlegényeket illetően, mert más törvényhatóságok területén nem voltak hasonló atrocitások. 1840. augusztus 11-én mégis országos érvényű rendelkezést hozott a kormányzések „a kalaposlegények közt divatozó rendtelenségek” megszüntetésére, amire — többek között — a *nagyváradi*, a *veszprémi*, a *zombori* és az *újvidéki* kalaposcéhekben tapasztalható események készítették.¹⁸⁰

A kalaposlegények mozgalmi azonban sokáig nem szűntek meg, utóregzéseikről, föltételezett nemzetközi (német és francia) kapcsolataikról, nem különben a *reformkorba visszanyúló előzményeiről* 1857. és 1858. évi rendőri és törvényhatósági jelentések is tudósítanak. A *pesti kalaposlegények mozgalmának elfojtásáról* szóló jelentés szerzői — nem ismervén az 1810-es évek végi előzményeket — pl. úgy tudják, hogy e szervezkedés 1831-ben, a *kolerajárvány idejében* kezdődött, amikor néhány kalaposmester le akarta szorítani a béreket. Azokat a legényeket, akik ebbe belenyugodtak, „*koleristák*”-nak, az ellenszegülőket pedig „*regalisták*”-nak nevezték. A *veszprémi* kalaposcéhnek a főszolgabíróhoz intézett jelentése ugyancsak 1831-hez köti a legények két „*pártjának*” létrejöttét. Szerintük a „*regalisták*” régi „*reguláik*” szerint csak a szűkebb értelemben vett kalaposmunkára hajlandók; megtagadják, hogy fát, vizet hordjanak, begyűjtsanak az üst alá stb., s azokat a mestereket és legényeket, akik e szabályokat nem tartják meg, becstelennek nyilvánítják. A *regalisták* ún. „*főtörvényszékeket*” állítottak fel *Pesten*, *Újvidéken* és az erdélyi *Nagyszébenben*, „*altörvényszékeket*” pedig *Aradon*, *Eszéken*, *Pécsett*, *Sopronban*, *Pozsonyban* és *Temesvárott*. Utóbbiaknak az előbbieket mindenről tájékoztatniok kellett. Az 1857. évi *újvidéki* jelentés szerint 1845-ben a helybeli kalaposlegények

¹⁷⁹ „. . . illos . . . magistris et sodales, qui factis per se dispositionibus morem gerere . . . condigna poena subijcere non intermittat”. Uo. 1818/41/16.

¹⁸⁰ Az egész kútforrás (uo. 1842/64) a kalaposlegények ügyeivel foglalkozik.

otthagyták és becstelennek nyilvánították az egyik mestert, amikor az kártérítésre akarta őket kötelezni, annak ellenére, hogy a Helytartótanács kilátásba helyezte a szervezkedésben résztvevők megbüntetését. A *debreceni* kalaposlegények magaviseletéről szóló 1858. évi jelentés szerint most ugyan nincsenek náluk zavarok, de 12—14 évvel ezelőtt náluk is voltak a kalaposlegények között „koleristák” és „regalisták”.¹⁸¹

Sokkal ártatlanabb volt a *debreceni* kőműveslegények ama folyamodványa, akik — más városok legényeihez hasonlóan — maguk számára afféle *betegsegélyző pénztárt* szerettek volna létesíteni: „... a betegek vagy vándorló legények (s) ... más szükséges célra fizetni szokott pénzek kezelésihez a céhládán kívüli ... láda” tartását kérelmezve 1846-ban. E kérelmet a céh sem ellenezte, s a város is támogatta, hangsúlyozván, hogy a legények gyűléseit csak városi tisztviselő és legalább egy mester jelenlétében tarthatnák. A Helytartótanács azonban nem hagyta azt helyben, mert ellenkezik az 1821. évi rendelettel.¹⁸² A magisztrátus a következő évben megismételte kérelmét, hivatkozva arra, hogy másutt, „... jelesen Budán, Pest fővárosokban, úgy külső országokban is” megengedik a legényeknek a külön láda tartását. Továbbá a *debreceni* céh is kívánja, hogy „a céhbéli eddig rendben nem tarthatott legények külön ládába tehessék öszvetett pénzüket”.¹⁸³ (Kiemelés tőlem — E. G.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A szabad királyi városok kézművesmesterei — a *mezővárosiakhoz hasonlóan* — anyagi helyzetüket tekintve három nagyobb csoportra oszlottak. A mesterek átlagosan 5—10%-át kitevő *módosabbak* vagyonának túlnyomó részét a szabad királyi városokban is a tágasabb lakóház és más ingatlanok (belső telek, kert, szőlő, esetleg szántó), továbbá az állatállomány tették ki, s jóval kisebb hányad esett a műhelyre és annak felszerelésére, a termeléshez szükséges nyersanyagokra és az árukészletre. E gazdagabb mesterek között voltak olyanok, akik kereskedelmi és hitelügyletekkel is foglalkoztak, pénzköveteléseik és adósságaik meghaladták az átlagos mértéket. Jövedelmük jelentékeny részét ők is főként ingatlanok szerzésére fordították, mint mezővárosi osztályostársaik. A mesterek zömét a lakóházzal, műhellyel, kisebb szőlővel vagy kerttel, néhány háziállattal rendelkező, önállóan vagy egy segéddel dolgozó *átlagos vagyonúak* tették ki. A *vagyontalan*, csupán műhellyel rendelkező, s többnyire más házában lakó kézművesek aránya, továbbá a legényként dolgozó, pauper sorba süllyedt mesterek száma nagyobb volt mint a mezővárosokban.

¹⁸¹ Az említett veszprémi jelentés szerint még 1847-ben is voltak Székesfehérvárott „regalista” legények; Győrben, Veszprémben és Pápán viszont mind a mesterek, mind a legények „koleristák”, s ezért becstelennek tartják őket. — Az 1857. évi újvidéki és az aradi jelentés szerint még mindig van több helyen, pl. *Pesten* hasonló „rendetlenség”. *Aradon* viszont 1850-ben megszűnt a legények társulása, bár ezután is előfordult, hogy egy-két legény megtagadta a munkát. A *kassai* kalaposlegények társulatáról szóló 1858. évi jelentés szerint a 4 helybeli kalaposmesternél dolgozó 12 legény „kolerista”, viszont az alsómecenzéfi kalaposlegények még egy évvel azelőtt koleristák voltak. *Sashegyi Oszkár*: Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849—1867. Bp., 1959. 201—209.

¹⁸² OL Ht. Dep. Civ. 1846/21/22.

¹⁸³ A Ht. ezt is elutasította, hivatkozva pl. az ezt tiltó 1824. és 1836. évi központi rendeletekre.

A szabad királyi városokban működő kézművesmesterek közötti *vagyon* differenciálódás mértéke a vizsgált időszak végén föltűnően erősödött, amire — többek között — a több legényt foglalkoztató vagyonosabbak és a legények nélkül dolgozók arányának erőteljes növekedéséből is következtethetünk.

Noha nem minden esetben a több legényt foglalkoztató mesterek számítottak a legvagyonosabbaknak, a mesterek anyagi helyzete és az általuk foglalkoztatott legények száma között szoros az összefüggés. Elsősorban azért, mert a megfelelő munkaerő biztosítása volt a föltétele az ipar eredményes folytatásának a vagyonosabbak számára, ill. a műhely fönttartásának az átlagos vagyonúak részére. A mesterek ezért fordítottak oly nagy figyelmet a legények szegődtetésének szabályozására; azaz a szükséges munkaerő megszerzésére, ill. magukhoz kötésére.

A szabad királyi városok lakossága — eltérően a falvakétól és a mezővárosokétól — nem állt földesúri fennhatóság alatt; a teljes jogú lakosok pedig *polgárjoggal* rendelkeztek. A szabad királyi városokban — leszámítva a felső és alsó értékeket — kb. minden ötödik—harmadik családfőnek volt polgárjoga. A polgárjoggal rendelkező családfők között legnagyobb számban és arányban a kézművesek szerepeltek. Arányuk a vizsgált időszak végén továbbnövekedett, amint azt az újonnan fölvett polgárok névsorai (is) bizonyítják.

A szabad királyi városok kézművestársadalmának egyik jellemző vonása, hogy az intergenerációs mobilitás mértéke ott jóval alacsonyabb volt, mint a falvakban és a mezővárosokban. A polgárjogot nyert szabad királyi városi kézművesek jelentékeny része a város törzsökös polgárságából került ki, fölmenőiknek túlnyomó része is rendelkezett polgárjoggal. Így a mesterséghez hasonlóan a polgárjog is főként a családon belül öröklődött, ezt rendkívül nehéz volt a „jött-menteknek” megszerezni. A mobilitásnak ez a csekély volta az alapja a szabad királyi városi céheket jellemző bezárkózásnak és hagyományörző szellemnek.

Míg a mezővárosok iparüzői közé — részben a földesúri és megyei támogatásnak köszönhetően — könnyebben bejuthattak korábban mezőgazdasági munkával foglalkozó vagy faluról származó elemek, addig a kiváltságolt szabad királyi városi mesterek — a városi tanács támogatását is élvezve — eredményesebben zárkóztak el a vidéki iparüzőkkel szemben. A kontárokkal szemben ugyancsak számíthattak a városi hatóságok védelmére. A szabad királyi városi kontároknak — akiknek száma a vizsgált időszak második felében jelentősen növekedett — más volt a társadalmi bázisa, mint a mezővárosiaknak. A szabad királyi városiak főként a céhbe jutás költségeit vállalni nem képes legények és pauper elemek, a mezővárosiak pedig inkább a szellérek sorából kerültek ki. A mezővárosi kontárok működését ugyanakkor a céhrendszer fölszámolását szorgalmazó vármegyék többnyire támogatták, a szabad királyi városokban pedig csupán egyéni elbírálás alapján s kivételesen adtak engedélyt — elsősorban a központi kormányzatszervek — a kontárkodásra. A céhrendszer mélyülő válságát jelenti, hogy a legjelentősebb iparú városokban, így főként Pesten és Budán nagy volt az engedélyezett kontárok száma, de találkoztunk ilyenekkel olyan városokban is, mint Pozsony, Temesvár, Szeged, Újvidék, Pécs stb.

A városi hatóságok több esetben engedélyezték a céheseknél olcsóbban dolgozó háziiparosok és más céhen kívüli iparüzők működését, mint pl. a parasztfaragók, cigánykovácsok, sütőasszonyok, paraszthentesek és mészárosok stb., akik közül nem kevesen nemesi kúriákon találtak védelemre.

A céhes mestereknél olcsóbban dolgoztak a *zsidó iparúzó*k is, akiknek működését a mezővárosokban és a falvakban a földesurak és a vármegyék ugyancsak támogatták. A szabad királyi városi hatóságok viszont hosszú ideig nem adtak engedélyt a zsidóknak a városokban való letelepedésére sem. A városokban főként az 1830—40-es évektől lakhatási jogot nyerő zsidó iparúzóknak működését a kiváltságolt mesterek — a városi hatóságok segítségével — igyekeztek mindenáron megakadályozni. A zsidó iparúzókkal szembeni bánásmódnak a város rangemelkedésével összefüggő megváltozása jól megfigyelhető oly városban (Aradon), amely a vizsgált időszakban lett mezővárosból szabad királyi várossá. A zsidók elleni zavargásoknak szintén a törzsökös kézművesmesterek voltak a hangadói.

A szabad királyi városok iparostársadalmának másik nagy csoportját a *legények* alkották, akiknek a száma általában jóval nagyobb volt, mint a mezővárosokban, noha a kevésbé fejlett iparú szabad királyi városokban alatta maradt a mesterekének.

A céhügyi rendeletek igen részletesen foglalkoztak az inasok és a legények fölvetelével, tanulmányi és vándorlási idejük szabályozásával, felszabadulásuk módjával, a remekléssel, a mesterré levés egyéb föltételeivel stb. Nem határozták meg viszont a munkabért, ezt a mesterek és a legények közti megállapodástól tették függővé. Hogy a céheken belüli patriarchális kapcsolatokat a feudalizmus válságának a korában munkaadó és a munkavállaló közti viszony kezdte egyre inkább háttérbe szorítani, a szabad királyi városokban az addig szokásos napi-, ill. hetibér helyett a teljesítmény után fizetendő darabbér körüli igen élénk vita is jelzi.

A céhrendszer bomlásának nem kevésbé jellemző tünete az, hogy a mesterek egyrésztől mindent elkövettek a szükséges munkaerő biztosítására, másrésztől minden igyekezetükkel azon voltak, hogy legényeik mesterré válását megakadályozzák, vagyis a konkurenciának legalább azt a formáját korlátozzák, ami leginkább módjukban állott. Így próbálták mindenekelőtt az „idegen” (vidéki és más városokbeli), továbbá a nemesi származású legények mesterré lételét korlátozni; a mesterjelöltekkel szemben erkölcsi kifogásokat támasztani. Leghatékonyabb eszközük a *remeklés* fondorlatos megnehezítése volt. Számos szakmában nem csekély akadályt jelentett a mesterjelölteknek a rajziskola elvégzésének, továbbá a baromorvosi és a seborvosi vizsga letételének kötelezettsége. A fölemelt mestertaksával és egyéb törvénytelen anyagi követelésekkel pedig szinte elviselhetetlen terheket róttak a kiváltságolt kézművesek a mesterségre pályázók jelentékeny részére.

A céhrendszer bomlásának elmélyülését jelzi, hogy — főként a legfejlettebb iparú városokban — megnövekedett a kontárkodó, ill. kontárkodásra engedélyt nyert, remeklés alól felmentést kapott, saját kezükre dolgozó legények száma. Noha a céhszabályok a legsúlyosabb büntetések kilátásba helyezésével tiltották a legények szervezkedését, azt nem sikerült elfojtani. Több szakmában, legerőteljesebben a kalaposlegényeknél, országos méretű, több évtizedig tartó szervezkedésre is sor került, amely számos szabad királyi városra (és néhány mezővárosra) kiterjedt.

1. A VÁROSI HATÓSÁG ÉS A KÉZMŰVESIPAR

A kormányzések nagy súlyt helyeztek arra, hogy a törvényhatóságok — köztük a városi magisztrátusok — a központi rendeleteknek megfelelően gyakorolják a céhek irányításában rájuk ruházott jogokat és kötelességeket. Csupán 1792 és 1829 között mintegy 30 alkalommal szabályozták ebbéli feladataikat.¹ Az 1813. évi céhszabályzatnak kb. 20 cikkelye foglalkozik a törvényhatóságoknak e jogkörével az inasok szegődtetésének felügyeletétől legénnyé való fölszabadításukig, a legények vándorlásának, remeklésének, mesterré tételének stb. ellenőrzéséig, vagy éppen a szervezkedő legények megbüntetéséig.² E rendeletek részletesen szabályozták a magisztrátusok céhekre felügyelő — s rendszerint az ún. belső tanácsból kikerülő — szenatori rangú tisztviselőinek, a *céhbiztosoknak* (commissáriusok) a kötelességeit is. Mindennek részletesebb elemzése *iparjogtörténeti* tanulmány főladata. Jelen munkában csupán arra vállalkozhatunk, hogy bemutassuk, *milyen volt a valóságban a városok iparpolitikája*.

Az előző fejezetekben — más összefüggésben — számos olyan esettel találkozhatunk, amikor egyes városok magisztrátusa engedélyezte azoknak a sütőasszonyoknak vagy pl. halászoknak a működését, akik „régől fogva”, a céhkiváltságoknak a privilégizált mesterek általi megszerzése előtt szabadon gyakorolhatták mesterségüket. Másutt pl. a sokkal olcsóbban dolgozó parasztfaragókat vagy a cigánykovácsokat vették pártfogásukba a céhbeli mesterekkel szemben. E példák is arra figyelmeztetnek, hogy alaposabban meg kell vizsgálni a városi hatóságok és a céhek kapcsolatát. A magisztrátusok tényleg a „törzsökös”, ill. a kiváltságolt kézművesek érdekeit tartották szemük előtt az esetek többségében, pl. a vidéki mesterekkel, a kontárokkal s főként a zsidó iparüzőkkel és kereskedőkkel stb. szemben. Ugyanakkor nemcsak a náluk sokkal olcsóbban dolgozó háziiparosok, hanem némely fejlettebb iparú városban olykor a kontárok működését is engedélyezték, a remeklési ügyek elbírálásakor pedig nemegyszer erélyesen fölléptek a céhek „önkénye” ellen, néha — az egyébként náluk sokkal liberálisabb — kormányzések rosszallását is magukra vonva. A városi hatóságok tehát — ha *nem is ellentmondásuktól mentesen* — többnyire objektívabb

¹ Így 1792-ben; 1793-ban; 1795-ben 2 alkalommal; 1798-ban; 1799-ben 2 alkalommal; 1801-ben; 1805-ben; 1807-ben; 1808-ban; 1810-ben; 1813-ban 4 alkalommal; 1814-ben 2 alkalommal; 1822-ben 2 ízben; 1824-ben; 1825-ben; 1827-ben 2 alkalommal; 1828-ban; 1829-ben 2 ízben. (*Kassics* 1., 2., 3., 9., 17., 19., 22., 25., 35., 40., 47., 49., 51., 99. s köv. 166., 168., 169., 172., 175., 206., 217—218., 226., 232., 235—236., 238., 241.)

² Az I., a VI., a XI., a XIII., a XIV., a XIX., a XX., a XXII., a XXIX., a XXX., XXXI., a XXXII., a XXXIV., a XXXV., a XLVI., az L., az LI., az LII., az LIII., az LIV. cikkelyben (*Kassics* 99. s köv.).

álláspontot foglaltak el az iparüzés tekintetében, mint a sokkal elfogultabb céhes mesterek. Azt a leegyszerűsítő értékelést így mindjárt előljáróban el kell vetnünk, hogy a szabad királyi városok irányító testületei általában a céhmonopóliumot védelmezték volna az 1848 előtti évtizedekben. Az alábbiakban látni fogjuk, a városi hatóságok és a céhek közötti kapcsolat nem volt minden esetben harmonikus; a magisztrátusok nem ritkán *igen erélyesen és szigorúan* fölléptek a határozataikat megszegő *céhes mesterek ellen*.

A többszáz tagból álló debreceni csizmadiacéh és a helybeli tanács közötti pör pl., amellyel a Helytartótanács és a Kancellária is foglalkozott, sem volt egyedüli eset. A debreceni magisztrátusnak a csizmadiacéhet elmarasztaló 1820. évi határozatát s az abból következő bonyodalmakat egy „szokványos” céhbeli „visszaélésre” lehet visszavezetni. A céh ti. visszautasította egy családos és beteg legény (név szerint Terek Ferenc) remekét, aki különben az előírt időnél tovább „legénykedett”. A magisztrátus szerint a céh elsikkasztotta a legény fölvételi kérelmét, s a remekében talált hibák nem voltak „tetemesek”. Amikor a hatóság elrendelte a mesterek közé való beiktatását, a céh „... némely tagjai az *egész céhet felzendítvén* arra a vakmerő bátorságra vetemedtek, hogy a *magisztratuális rendelkezésnek nyilván is ellene mondani bátorkodtak* ... mely nyilvánvaló lázasztó cselekedetért a céhmesterek *fiscális actio alá vettvén*, az engedetlenségért megpirongattatván ... de ennek sem lett foganatja ...” — olvassuk a városnak a Helytartótanácsához írt fölterjesztésében. A magisztrátus erre az engedetlenségben élen járó főkolomposokat „... nehogy a veszedelmes példaadás ... nagyobb lábra ... kapjon”, pörbe fogta, továbbá a céh vezetőit, mint „... alkalmatlan előljárókat ... hivatalukból” elmozdította, három csizmadiamester pedig mint „... esméretes lázasztók és zenebonát szerzők, a többi engedetlenek példájára áristommal fenyítették...” A városi tanács fölterjesztésében hangsúlyozta, hogy mindezzel semmi olyat nem követett el, amit „erőszaknak, a *céhprivilegium megrontásának, szabad kényen való uralkodásnak* lehetne...” nevezni, mint ahogyan azt a céh panaszolta „őfelségének”.

A magisztrátus a pör során az egész céhet kihallgatta. A mesterek többsége eszerint nem is tudott a város elleni panaszról, s a „recursust” aláírók közül is ketten „visszaléptek” — utólag. A városi tanács szerint így csupán néhány nyughatatlan mester, „aki ... az egész céh nevét hamisan vevén fel...”, fordult a kormányzékhez, s céljuk nem volt egyéb, mint „... a publica auctoritást felforgatni, a céhet lázasztani...” A magisztrátus nemcsak ezek megbüntetését kérte a Helytartótanáctól, hanem a városnak „... *illendő és teljes elégtételt adatni...*”, továbbá „... példás büntetés alá vettetni ... azon sértegető ... mocskos és rágalmas kifejezésekkel teljes recursus íróját...”, mégpedig a szabad királyi Pest városában „... tartózkodó és az efféle *lázasztó* és zenebonára mutató *írások készítéséről* ... *esméretes* Urbányi Józsefet...” is, akit a Helytartótanács már egyszer eltiltott a működéstől (Kiemelések tőlem — E. G.).

Az iratokhoz mellékelt tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint 2 „exmissus senator”, továbbá a csizmadiacéh biztosa és egy nótárius a céhnek mind az 598 tagját³ maga elé

³ Az irat ennyi nevet tartalmaz, a csizmadiacéhnek pl. 1828-ban viszont csak 499 tagja volt (Függelék XIV. tábla).

idézte, „...elővévén a céhbelieknek a lajstromát, abból fejenként előszólétottunk minden embert, és a vallását (vallomását) excipiálván s feljegyezvén, egyenként elbocsátottuk őket...” Közülük többen nem jelentek meg, néhányan jobbnak látták, ha beteget jelentenek. A panasz (recursus) aláírói közül is többen azt állították, hogy nem javasolták annak a kormányzékhez való fölterjesztését. A jegyzőkönyvben szereplő sok név mellett ilyen megjegyzéseket olvashatunk: „nem volt híremmel”, „nem volt akaratommal”, „semmi szándék nem volt bennem”, „hívtak engem is, de nem állottam rá”, stb. Az egyik csizmadia neve mellett a következő megjegyzés szerepel: „...nem tudtam, míg felment, hanem azután láttam valamely magyar instanciát, amelyről azt mondták, hogy azt adták be öfelségéhez. De abban nem volt semmi illetlenség...” Hét további csizmadia azt vallotta, hogy nekik sem volt tudomásuk az instanciáról, amit némelyek „az egész céh neve alatt” benyújtottak „...tekintetes nemes tanács ellen, melyet az egész céh nagyon szégyell, hogy olyan nyughatatlan emberek akadnak közöttünk”. Bizonyítják, hogy e renitens csizmadiák „...sorról sorra járták a mestereket, hogy azokat is beléhúzhassák a perbe, de senki (?) sem állott melléjük”.

A város „ordinárius fiscálisának” jelentéséből megtudjuk, hogy e viharos ügy előzményei 1818 januárjáig vezethetők vissza, amikor a szóban forgó csizmadialegény a céhbe való fölvetelét kérte, majd ez év júniusában panaszt tett a magisztrátusnál, hogy a mesterek olyan hibákat találtak remekében, „...melyeket szántsándékkal magok cselekedtek...” Amikor a magisztrátus Tereket ennek ellenére beiktatta a céhbe, tiltakoztak a város határozata ellen, a kiküldött szenátor által tartott céhgyűlésen pedig a mesterek „...azt merték declarálni, hogy *készebbek a magistratus kezébe adni magokat*, mintsem hogy Terek Ferencet magok közé bévegyék”. Erre újra törvényszék elé állították őket, s újból „atyai módon megintetődtek”. Amikor azután a céh vezetői nem hátráltak meg a magisztrátus előtt, Kardos István és Besenyi Ferenc céhmester, Kovács István, „a céh írója” (jegyzője), valamint Kovács János atyamester „mint a kormányra alkalmatlan és zűrzavart s engedetlenséget hintető emberek hivatalukból törvényesen kitették...” Ezenkívül Mezei Ferenc, Pázmán András és Kis Ferenc „...mint nyers, nyakas emberek egy héti áristomra ítéltettek...” A nevezettek ez év (1818) szeptemberében adták be az instanciát öfelségéhez, amelyben a város határozatának kivizsgálását, és hivatalukba való visszahelyezésüket kérték. A magisztrátus ekkor úgy rendelkezett, hogy a panasztevők élőszóban adják elő keresetüket. A nevezettek azonban magukra maradtak, a többi mesterek ugyanis nem mertek kiállni mellettük a hatósággal szemben. A leváltott vezetők viszont továbbra is a céh nevében léptek föl, s újabb instanciát adtak be, ez volt tele a várost sértő inkriminált kifejezésekkel.

Az ügy, amellyel a budai és a bécsi kormányzékek ismételten foglalkoztak, 1820 júniusában zárult le, amikor a Helytartótanács arról értesítette a debreceni magisztrátust, hogy a legfelsőbb hely is elutasította a „lábadó” csizmadiák beadványát, arra intve őket, hogy mindenkor a köteles tisztelettel viseltessenek a hatóság iránt.⁴ A kormányzék Pest megyét is fölszólította arra, hasson oda, hogy az

⁴ „...semet in pace et tranquillitate contineant, et legali suae iurisdictioni ac superioritati competenter debitum respectum ... adhibeant...”

ügyben szereplő Urbányi József, aki a debreceni csizmadiákat a városi tanács ellen „felbújtotta”, a jövőben maradjon nyugton.⁵

Nem a debreceni csizmadiacéh volt az egyetlen, amely szembe mert fordulni a nagytekintélyű magisztrátussal. A más városokban is a legnépesebbek közé tartozó csizmadia — és más — céh(ek) ill. a városi hatóság közötti viszony sem volt mindig konfliktusoktól mentes, az illetékes magisztrátus pedig a debrecenihez hasonlóan őket is „megregulázta”. A városok belső tanácsa általában mindenütt határozottan érvényesítette a céhek fölötti irányító szerepét, a céhek „engedetlen”, „renitens” vezetőit vagy egyszerű tagjait másutt is a köteles tiszteletre szorította, erélyesebben lépve föl velük szemben, mint a külső tanács vagy „választott község” (electa civitas), amelyben — mint látni fogjuk — a kézműveseknek jelentős volt a száma, és ennél fogva a befolyása is.

A magisztrátusok jó részének céhekkel kapcsolatos álláspontja azonban nemcsak tárgyilagosabb volt a választott községekénél, hanem olykor humánusnak, az 1830—40-es évektől kezdve pedig — persze nem ellentmondások nélkül — viszonylag liberálisnak is minősíthető. A debreceni magisztrátus pl. 1833-ban Katona Márton fazekaslegénynek a vándorlás alóli felszabadítását támogatva javasolta a kormányzéknek, hogy e nyomorék legény a vándorlási idejét helybeli mestereknél tölthesse (különben apja is fazekasmester volt), s engedjék meg neki, hogy a fazekasmesterség „könnyebb részét, úgymint a pipakészítést a maga kezére gyakorolhassa”, mert nyomorék kezével nem tud edényeket formázni.⁶ Nem kevésbé volt figyelemre méltó pl. a debreceni magisztrátus állásfoglalása Fornács Dániel szücslegény esetében, aki szülei halála után hazatért vándorlásából, hogy elfoglalja örökségét, s házastársat is eljegyzett. De „a felsőbb királyi rendeletek a még vándorlásban lévő legényeknek a házasságot meg nem engedik — olvashatjuk a tanács fölterjesztésében — és ezen az okon az illető prédikátor nem akarta jegyesével összeesketni”. Ezért a szupplikáns inkább lemondott a mesterségről. A magisztrátus erre fölteszi a kérdést, helyes-e ragaszkodni a fenti megszorításhoz, „... vajjon a közönségnek melyikből lesz inkább haszna; — abból ... ha a dolgozó kezek száma szaporodik...”⁷ (Kiemelés tőlem — E. G.)

E város „liberális” iparpolitikájának jó példája a helybeli cigánykovácsok ügyében hozott határozata is. Amikor a helybeli kovácscéh benyújtotta folyamodványát, hogy a kontárkodó cigányokat tiltsák el „a szekérhez tartozó” új és ócskavasból készítendő munkáktól, a magisztrátus a céhesek kérelmét a következő indoklással utasította el 1840-ben: „... az iparnak tágasabb mezőt nyitó mostani korban, hogy ... a csekélyebb és alábbvaló munkák ... az ócskavasból való igazítások és foldozások ... amelyeket a kovácslók (ti. a cigányok) *jutalmasabban és hamarább elkészítenek* ... nékiek, mint szinte (szintén) adófizető, közterheket viselő és háznépet tartó lakosoknak ...” nem lehet megtiltani. (Kiemelés tőlem — E. G.) A város egy későbbi

⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1820/20/12, 48.

⁶ Uo. 1833/21/63.

⁷ Uo. 1833/21/77. — A sok közül I. még pl. Szabó János és Lukács János ácslegények kérelmének támogatását, amelyet a céh a rajzolásban való járatlanságuk és „erkölcstelen magaviseletük” miatt ellenzett, a magisztrátus szerint viszont a nevezettek „több helybeli ácsmesterekhez hasonlítva eléggé járatosak...” mesterségükben (uo. 1842/21/12).

jelentésében a következőkre hívja föl a kormányzék figyelmét: az ún. „... kovácsló társaság régi időkől fogva létezik ... eleinte annak tagjai új magyarokból (!), sőt nagyrészt most is olyanokból állván, minthogy ők a kovácsláshoz, muzsikához és sárral való munkához oly különös természeti hajlandósággal vonattatnak, hogy ha ezekben meggátoltatnának ... , készebbek heverni vagy kóborolni és lopni, csalni ...”⁸ A debreceni magisztrátus tehát úgy vélekedik, hogy „a közjó”, ill. a „közrend” érdekében is biztosítani kell azon céhen kívüli iparúzóik működését, ill. azok számának szaporítását, akik a kiváltságolt mestereknél olcsóbban dolgoznak. Ezért utasítják határozottan rendre a „gáncsoskodó” céhbelleket, mint pl. 1843-ban Kovács János henteslegény fölvétele ügyében, akit a céh azért nem bocsájtott remeklésre, mert mindössze 37 hete (!) hiányzott a vándorlásból. Ezt az időt, mivel a *céh nem rendelt neki helyet*, kénytelen volt a legény apja (ugyancsak hentes) műhelyében eltölteni, s a céh ezen a címen tagadta meg tőle a mesterjogot. A céhet a *városi törvényszék* „alaptalan köztöködéséért megféleltette”.⁹ Nem támogatta a debreceni magisztrátus a helybeli „német csizmadiák” (a városi tanács szerint vargák) azon kérelmét sem, hogy a helybeli kalmárokat tiltsák el a csizmák árulásától. A tanács ez ügyben azt jelentette a kormányzéknek, hogy a céhesek által följelentett kereskedőt „... a céh háborgatásai alól ...” fölloldozták, s azért is engedélyezte neki a lábbelik árusítását, mert a helybeli kalmárok „kezdettől fogva” nemcsak nyersanyagokat, hanem késztermékeket, így pl. kalapokat, késeket, pipákat stb. is árulnak anélkül, hogy a céheknek „... eszökbé jutott volna ezen gyakorlat ellen szavokat emelni”. A magisztrátus szerint a *céhesek* lényegében *monopóliumra törnek*: „... ez az egyedáruság ... a közönségre nézve igen káros hatást gyakorolna ... ha a német csizmadiák hasonló jóságú műveket ugyanazon áron adnák, mint kereskedő Szikszay József (a följelentett kalmár), hasonló keletre ők is számolhatnának, hogy pedig a nagy közönség az *ő rosszabb műveiket drágább áron legyen kénytelen megfizetni, a közigazsággal s az összes társaság céljával meg nem egyezhető* ...”¹⁰ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A debreceni magisztrátus elsősorban arra fordított megkülönböztetett figyelmet, hogy a város „földesúri” hatásköre alá tartozó *királyi haszonvételek* (regale beneficium) körül minden rendben legyen. Jóllehet Debrecenben nem volt jelentős bortermelés, a magisztrátus gondosan ügyelt arra, hogy senki ne mérhessen engedély nélkül házában „*vak bort és pálinkát*”. Ha valakit történetesen rajtakaptak ezen, szigorúan megbüntették, mint pl. Karácson József „*contribuens polgárt*”, akit négy ízben találtak vétkesnek. A nevezett — amint panasolja — már „... 65 esztendős ... , 45 esztendős gazda és polgár létemre se földdel se kaszálóval nem bírok ... (az italok elvételére, továbbá) ... házamnak eladására, az árának kezembe való adására, a városból való kimenettetésre ...” ítélték.¹¹ Megbírságotlák a helybeli vagy más városokbeli szeszgyártókat is, ha szabálytalanul jártak el, mint pl. 1844-ben Schuller

⁸ Uo. 1841/21/36.

⁹ Uo. 1843/21/1. — Határozottan visszautasította pl. a városi tanács az asztaloscéh azon „*rágalmait*” is, hogy az apja műhelyében fölszabadult Licsmann Ferenc asztaloslegény remeklés alóli fölmentéséhez mellékelt orvosi bizonyítványok nem voltak megfelelőek. A Ht. ez esetben is, mint általában, helybenhagyta a magisztrátusnak a céhszabályoknak megfelelő intézkedéseit (uo. 1846/21/50).

¹⁰ Uo. 1842/21/39.

¹¹ Uo. 1817/22/23, 29.

Ferenc pesti „szeszkeszítőt”, akit eltiltottak a debreceni vásárban 13 éve gyakorolt likőrárulástól, továbbá 13 vFt bírságra ítélték.¹² A magisztrátus bor és szeszmerési szabályzatot is készített,¹³ amelyet többször megújított, az egyikben „a vakbor vagy pálinkamérésben elmarasztottak neveit” is megtaláljuk. A bormérést szabályzó e megkötések indíthatták az egyik helybeli polgárt (név szerint Auer Andrást), hogy 1828-ban papírra vesse a szabad bormérés bevezetését szorgalmazó javaslatát („Mely nagy hasznára és boldogulására volna Ns. Szabad Királyi Debrecen városának a szabad bormérés, arról való rövid elmékedései egy ugyanezen város javát igazán kívánó polgárjának” címmel). Más városok tanácsához hasonlóan a debreceni magisztrátus is gondosan ügyelt a tulajdonában lévő csárdák, vendéglők, pálinka- és sörfőzőház (továbbá malmok stb.) bérleti szerződéseire, amelyek csak a Magyar Kamara jóváhagyásával léptek érvénybe, sőt ezekről a magyar kormányzék a bécsi Udvari Kamarát is mindig tájékoztatta.¹⁴

A debreceni tanácsnak elsősorban a város tulajdonában lévő *mészároscékek bérletével* kapcsolatos s a *mészároscéhvel* több évtizeden keresztül folytatott, időnként igen *éles vita* okozott sok gondot. A mészárosok több ízben fordultak panaszukkal a kormányzékhez, így pl. 1825-ben, hogy a város a 26 mészárszéke közül csupán 15-öt engedett át nekik — privilégiumaik ellenére —, a többit pedig a henteseknek adta. 1831-ben a céhszabadalom nélküli „marhavágó hentes társaság” ellen nyújtották be a mészárosok panaszukat. A magisztrátus ekkor úgy tájékoztatta a Helytartótanácsot, hogy a marhavágó henteseknek megengedte a hét két napján a húsmérést, mivel az „*a mészáros céh tagjainak mindenkor nagy vetélkedő társa volt*”, s javasolták, hogy az országos vásárokon is engedélyezzék ezeknek a hús árulását. Így szerintük „... a hús szűke eránt előállni szokott sok panaszok meg fognak szűnni, és a lakosok a nagy számmal idegyülekező sokasággal együtt hús dolgában ki fognak elégítettni”.¹⁵ A magisztrátus egy 6 évvel korábbi (1825. évi) fölterjesztésében is hivatkozott arra, hogy az általuk engedélyezett 22 tagú marhavágó hentestársaság működésére a 40 ezer lakost számláló városban igen nagy szükség van. 1833. évi jelentésében pedig arról tájékoztatta a kormányzékot, hogy a társaságnak csak az apróbb marhák vágását engedélyezték — a mészáros céh ellenére, amelyet viszont állandóan rendszabályozniok kellett: „... gyakran az egész céh alája érvén az intésnek és büntetésnek (sic) ... az egész céhnek el kellett venni ... tiltódni (!) ... , az ilyen visszaéléseknek és rendetlenségeknek az elhárítására a marhavágó henteseknek a mészárosokkal való *vetélkedések nem kevés segedelmük szok(tak) szolgálni a közönségnek javára és hasznára*...”¹⁶ (Kiemelés tőlem. — E. G.) A mészárosokkal való vita különösen 1844-től vált élessé, amikor a céh egyenesen „*őfelségéhez*” folyamodott „*igazáért*”, a Helytartótanács pedig több ízben sürgette a magisztrátus jelentését.¹⁷ E vitának egyik oka az volt, hogy

¹² Uo. 1844/21/26.

¹³ „... Circa epocillationem vinorum et cremati” — uo. 1837/21/21, 38., 49. L. még 1836/21/22.

¹⁴ Pl. 1795-ben, amikor a „Fekete sas” („Nigra aquila”) vendéglőt új árendásnak adták (Wien, Hofkammerarchiv 1795/1/16/58). L. még a debreceni vendéglők, csárdák, italérés és pálinkafőzés, továbbá malmok árendaszerződéseit (uo. 1820/26/3/5), vagy a sörház bérletét (uo. Finanzarchiv 1836/26/2. III. 4., 1836/26/2. XII. 24. stb.).

¹⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1825/21/9.

¹⁶ Uo. 1833/21/37.

¹⁷ Uo. 1845/21/38; 1846/21/3. stb.

a magisztrátus elrendelte a szándékos emberölésért a 3 évi börtönbüntetését letöltött Bányai Márton mészárosmesternek a céhbe való visszavételét, amit a Kancellária is helyben hagyott.¹⁸ A mészárosok ellenkezésének fő oka pedig az volt, hogy a város engedélyezte a céhen kívülieknek, így pl. „a nőszemélyeknek” a vágott borjű és bárány árulását. A Kancellária viszont kompromisszumos határozatot hozott a Helytartótanács javaslatára; az asszonyok csak egészben árusíthatják a borjút és a bárányt, a mészárosok viszont „fontonként” is.¹⁹

Különösen tanulságos a mészároscéh és a magisztrátus közt 1845-től 1847-ig folyó igen éles vita, melyről a Helytartótanács a Kancelláriát is kimerítően tájékoztatta. A debreceni tanács 1845-ben a mészároscéh tiltakozása ellenére újabb remek nélkül a mesterek közé iktatta Sarkadi Szabó Gábort, aki az erdélyi Nagyenyeden nyerte el a céhszabályok szerint törvényesen a mesterjogot. A mészároscéh viszont arra hivatkozva, hogy a nevezett más országbeli, követelte az újabb remeket, és nem volt hajlandó elfogadni a városi tanács által megítélt 30 vFt mestertaksa átvételét sem. A magisztrátus erre 1846-ban a városi főügyvédet arra utasította, hogy az „engedetlen” mészárosmestereket „a törvényszék eleibe” állítsa. A mesterek a bíróságon úgy nyilatkoztak, hogy „... a céh hatalmában áll annak elhatározása, vajon a városi tanács részéről hozott végzésnek kelljen-e engedelmességni... (s a nevezett személy) céhbe állását makacs ellenszegüléssel újra gátolták...”, a város döntésének foganatosítását addig halasztani kívánva, amíg öfelségétől számukra kedvező válasz nem érkezik. Erre a magisztrátus ismét meghagyta a tisztí főügyvédnek, hogy a renitenseket haladék nélkül „törvénybe idézze”, s őt, valamint a céhbiztost megbízta azzal, hogy a szupplikánst mestersége gyakorlásában „... végrehajtó hatalommal bévezessék, s nékie áruló mészárszéket rendeljenek...”. Miután az engedetlen mesterek elleni büntetőperben ítéletet hoztak, a céh úgy nyilatkozott, hogy a nevezettet a tanácsi végzésnek engedelmeskedve „céhbeli társának megismeri ugyan”, de fenntartja magának a jogot, hogy ismételten „Királyi Felsőged kegyelmes színe eleibe” forduljon. A Helytartótanács szerint „az alperes céhbeli mészáros mesterek ... a köztanácsi határozat ellen ... tanúsított vakmerő ellenszegülési vétségükért a testi büntetést (!) megérdemelnék”, de a magisztrátus befogadó nyilatkozatukra tekintettel eltekintett attól. Viszont a céhet 100 PFT-nak „... a polgári kórház részére teendő megfizetésében elmarasztalta”, s a tanácsi tisztviselőket ismét utasította a bírói ítéletnek „... szükség esetén bírói hatalommal is eszközözendő végrehajtására”. Erre a céhmester némi „tétovázás után ... a céh nevében kinyilatkoztatta”, hogy a bírói ítéletnek engedelmeskedni „... az alattvalói köteleiségeknél fogva kéntelenítettük ugyan”, de a nevezett által a mesteri díj fejében „leolvasott 30 forintokat még sem fogadja el” azért, mert e díjat csak a remeklő mesterektől szokták átvenni. Az ügy végül is azzal zárult, hogy a céh kénytelen volt — fogcsikorgatva — engedni: a magisztrátus „a mészárszék kulcsának átadásával ... (a nevezettet) a mészárszéki jog gyakorlatába bévezette, (s) a 100 forintnyi bündíj (!) ... a céhmester által készpénzben lefizettetett”. A

¹⁸ Uo. 1846/21/40.

¹⁹ Uo. 1846/21/29.

Helytartótanács lényegében egyet értve a magisztrátus eljárásával, javasolta a Kancelláriának annak megerősítését.²⁰

Noha egy-egy város céhekkal kapcsolatos sajátos álláspontjának részletesebb tárgyalása elsősorban helytörténeti tanulmányok feladata, jelen munkában sem elégedhetünk meg azzal a sommás megállapítással, hogy a többi szabad királyi város iparpolitikájában is a Debrecenéhez hasonló vonásokat figyelhetünk meg. A következőkben ezért néhány város példáján keresztül megkíséreljük fölvázolni a szabad királyi városokra általában érvényes jellemzőket.

Szatmárnémeti kézművesiparának szerkezete — amint azt az I. fejezetben láttuk — sok tekintetben hasonló volt a debrecenihez. E két város között azonban nemcsak ezért, vagy pl. az azonos régióhoz való tartozásuk miatt vonhatunk párhuzamot. Mindkét város társadalmában és annak irányító testületeiben — amint azt a későbbiekben érinteni fogjuk — egyaránt érvényesült pl. a kálvinista egyház vezető szerepe. Ugyanakkor iparpolitikájuk is sok hasonló vonást mutat. Szatmárnémeti magisztrátusa is — természetesen — a kiváltságolt polgárok és a céhbeli kézművesek érdekeit tartotta szem előtt. De a tanács céhekkal kapcsolatos álláspontja az 1830-as évektől kezdve itt is „liberálisabbá” vált. A magisztrátus 1832-ben pl. arra kötelezte a városnak a csizmadiák után legnépesebb céhét, a gubásokat, hogy fizessék vissza az általuk katonának állított Fazekas Andrásnak azt a 37 conventiós forintot, amelyet az mestertaksa fejében a céhládába befizetett. A városi tanács a kormányzékhez küldött jelentésében utal arra, hogy amikor „a legközelebbi országgyűlés közajánlásánál fogva” Szatmárnémetitől is újoncokat kértek, a magisztrátus fölszólította a céheket, hogy „kebelekből arra valókat jelelnének ki”. A tanács ezután úgy rendelkezett, hogy a legény által befizetett taksa csak akkor kerüljön a céh tulajdonába, amikor a legény kiszabadulván a katonaság alól, ténylegesen elkezdheti mesterségének gyakorlását.²¹

A szatmári magisztrátus iparpolitikája sem volt azonban ellentmondás nélküli. Így pl. eltűrte, hogy (az előző fejezetben említettek kivül) az érvényes kiváltságlevéllel nem rendelkező fazekas „céh” is „felesleg” taksát szedjen, ill. azt ezüstpénzben követelje. A Helytartótanács azért 1841-ben megfeddette a magisztrátust: „... kedvetlenül tapasztalván, hogy ezen városi tanács a helybeli céheknél (zsarolásokat) tűr...”. Fölszólította a kormányzék, utasítsa a fazekascéhet, hogy az fizesse vissza a panasztevőknek a különbözetet; s a tanács ügyeljen arra is, hogy a céh az illetőket „... üldözni bármi ürügy alatt ne bátorkodjék”.²²

A szatmári magisztrátus azonban a legtöbb esetben a *céhmonopólium ellen* foglalt állást. Amikor pl. a helybeli szappanosok 1837-ben kérték, hogy a szegedi szappanosokat tiltsák el a helybeli vásárokon való árulástól, a városi tanács arról tudósította a kormányzékot, hogy mivel „... a szegedi és a debreceni szappan a

²⁰ Igaz, hogy az 1818. november 20-i (14 005. számú) királyi rendelet tiltja a már egy helyen megtelepedett kézműveseknek „fontos ok nélkül” más helyre való költözését, de a szupplikáns *szülőföldjére* való visszatelepése a kormányzék szerint elegendő indokul szolgált, s a céhszabályok tiltják a már egy helyen remekelt mestertől újabb remek követelését, valamint a taksának pengő pénzben való fizetését, amit a mészárosok akartak. A céhet ezért nemcsak „alaptalan kérelmétől kell elmozdítani”, hanem helyben kell hagyni a „tettleg megtétt” pénzbeli büntetést is. Uo. 1847/21/47.

²¹ A Ht. egyetértett a város e döntésével. Uo. 1832/43/26.

²² Uo. 1841/43/11.

helybelit jóságával hasonlíthatatlanul felülmúlja . . . , annak akármikori árulását . . . ” engedélyezték. Hasonlóképpen indokolták a másutt készített fazekak és faárúk értékesítésének a heti piacokon és vásárokon való engedélyezését is: „Fazekasaink . . . akár a föld, akár a kéz hibája miatt a *bányai* (nagybányai) vagy a *gömöri edényeknél sokkal alábbvalót* . . . ” készítene; „. . . kádárjaink csupán kemény tölgyfából dolgozván, az *erdélyi fenyőedényeknek heti vásárokon való árulását el nem tiltjuk* . . . ”²³ (Kiemelés tőlem — E. G.) határozottan visszautasította a magisztrátus ugyanebben az évben a helybeli szabók tiltakozását egy legény fölvétele ellen; ez esetben arra is utalva, hogy a szabóknak nincs privilégiumuk, csupán „tanácsi engedelemmel” folytatják mesterségüket. A városi tanács arra kérte a kormányzékot, hogy a szabókat „. . . a *közönségre nézve . . . ártalmas egyedárusásra célzó kérelmek*től mozdítsa el . . . ”, hogy azok „. . . műveiknek *nem a szabad adásvevés korlátozása, hanem jobb minéműségben* készítése által törekedjenek az idegenek felett elsőbbséget nyerni.”²⁴ (Kiemelés tőlem — E. G.) Az 1843-ban privilégiumot nyert vargák a legfelsőbb helytől kérték kiváltságaik védelmét a mesterségükbe avatkozó helybeli kereskedőkkel szemben, mert a várostól azt nem várhatták. A magisztrátus ugyanis — amint azt a kormányzéknek jelentette — csupán a „közönségesebb lábbelik” árulásától tiltotta el a kalmárokat, a „finomabb lábbelik” árusítását viszont megengedte nekik.²⁵ 1846-ban „a céh” tiltakozása ellenére remeklés nélkül mesternek iktattak be pl. egy szíjgyártólegényt,²⁶ s tanácsilag mesterjogot adtak egy kádárlegénynek, aki korábban Nagybányán készítette el remekét. Az utóbbi fölvétele ellen a kádárok azt a kifogást hozták föl, hogy a nagybányaiaknak nincs királyi kiváltságuk, továbbá az illető legény nem töltötte ki vándorlási idejét. A város fölterjesztésében viszont kifejtette, hogy a helybeli kádároknak *sincs* érvényes szabadalmuk, s a vándoridő le nem töltését a remeket elfogadó nagybányai mestereknek kellett volna kifogásolniuk.²⁷ A szatmárnémeti magisztrátus olykor erélyesebben is eljár az engedelmességet megtagadó mesterek ellen. Pl. 1846-ban, amikor (az ugyancsak az érvényes kiváltság nélküli) az talos „céh” tiltakozása ellenére elrendelte a Mátészalkán mesterjogot nyert Marton József fölvételét, akit a helybeliek ennek ellenére sem voltak hajlandók befogadni, a céh „ellenszegülő tagjait . . . keményen megdorgáltatta”, és mivel a céh továbbra is „makacs ellenszegülést tanúsított”, a céh elöljáróit „*fenyítő perbe fogatni*” rendelte, amint arról a magisztrátus a kormányzékot tudósította.²⁸ A városi tanács objektivitását mutatja viszont, hogy a fenti eset után néhány héttel később elutasította

²³ Uo. 1837/43/32. — A magisztrátus fölterjesztésében nem utalt arra, hogy a szappanosoknak ekkor még nem volt érvényes kiváltságuk, ezt csak 1846-ban váltották ki (*Eperjessy* 1967. 248.); a fazekasok csupán céhalakítási kérelmet nyújtottak be 1807-ben, a kádároknak szintén nem volt szabadalmuk, (I. I./1. fejezet, 251. s köv. jegyzet)

²⁴ A Ht. is egyetértett a város döntésével — Uo. 1837/43/25.

²⁵ A Kancellária 1844. július 12-i leiratában viszont „a varga céh mesterségéhez tartozó művek”, így nyilván a finomabb cikkek árulásától is eltiltotta a kereskedőket. Uo. 1844/43/21.

²⁶ A Ht. helybenhagyta e döntést. Uo. 1846/43/6.

²⁷ Uo. 1846/43/21.

²⁸ A mesterek ekkor a Kancelláriához fordultak, hogy semmisítse meg a város döntését (uo. 1846/43/13). A kormányzék határozatát nem ismerjük, csupán annak a Szatmár megyéhez intézett utasítását, hogy az vizsgálja meg a mátészalkai céhnél „a tényálladékok” (uo. 1846/43/43). — Különbön a mátészalkai asztalosoknak sem volt érvényes kiváltságuk (*Eperjessy* 1967. 247).

egy ugyancsak vidéki asztaloslegény fölvételi kérelmét, amelyet alaptalannak, sőt „... a céhnek a folyamodó által álutakon szándéklott kijátszás”-nak minősített. A Helytartótanács-hoz intézett fölterjesztésében a magisztrátus következőképpen indokolta meg álláspontját: „Midőn ... egyeseket a *céhek zsarnokoskodásai ellenébe(n)* pártolni mindenkor kötelességünknek ösmértünk, úgy más részről a *céhek kiváltságos jogait* némely fejtelenségre hajlandó egyeseknek alattomos fondorkodásai s kijátszási szándékuk ellenébe(n) *épen fenntartani esedezünk*”.²⁹ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

A szatmárnémeti tanács is nagy figyelmet fordított *királyi haszonvételeire*, köztük a bormérés jogának vagy pl. a vendéglők árendáztatására, amit felsőfokon ugyancsak a Magyar Kamara, ill. a bécsi Hofkammer hagyott jóvá.³⁰ E haszonvételeket, köztük a város tulajdonában lévő *mészárszékek* bérletét a licitáción legtöbbet ígérőnek ítélték. 1788-ban pl. egy bizonyos Óvári Antalnak adták bérbe az egyik mészárszéket a *mészároscéh tiltakozása ellenére*, állítólag árverés nélkül, amint azt a céh a Magyar Kamarának panaszolta. A céh e mészárszéket is meg szeretne volna szerezni, azzal érvelve, hogy bennük „nagyobb securitása (biztonsága) vagyon a domestica cassának (házi pénztárnak)”, mint a nevezett árendásban, akinek sok terhes adósságát intabuláltak, és „semmi névvel nevezhető jószágá nincsen ... és tudva lévő nagy szegénysége miatt az utóbbi esztendőre való summát ... sem fizette be a neves város cassájába ...” A céh azonban minden bizonnyal tévesen tájékoztatta a kormányzatot, a város 1791. július 30-i tanácsülésének jegyzőkönyve ugyanis azt bizonyítja, hogy a céh „a marháknak drága volta miatt” önként lemondott az árendáról, a magisztrátus pedig „*kótyavetyén*” adta bérbe a mészárszéket 3 évre 112 Ft és 31 krajcárért a nevezettnek, aki „a város népét és a vidékét a maga nyilvánvaló kárával (?) jó hússal fentartotta” a hús drágasága idején is.³¹ A magisztrátus a későbbiekben is hasonló módon járt el a mészárszékek árendáztatásánál, s ragaszkodott ahhoz a jogához is, hogy a szükségletnek megfelelően maga szabja meg a mészárosok számát. 1840-ben elutasította pl. Kósa József mészároslegény remek feladására irányuló kérelmét azzal az indoklással, hogy a mesterek számát 20-ban állapították meg, ezek azonban jelenleg 38-an vannak,³² s mind „a közönségre (?)”, mind a mészáros mesterekre nézve káros ... , ha ők ... mértéktelenül szaporodnak”. A kérelmezőnek tehát várni kell addig, amíg a mesterek száma 20-ra nem csökken.³³ Elutasította viszont a város 1843-ban a mészároscéh azon követelését, hogy a céhen kívülieket tiltsák el a hús árulásától. A magisztrátus arra hivatkozott, hogy a mészárosoknak csak a marhahús vágásra van kiváltságuk, a város pedig *földesúri jogánál fogva* bárkinek megengedheti vagy megtilthatja a hentesáruk (így a szalonna, háj, sertés-, bányanyúl stb.) árulását.³⁴

²⁹ A Ht. annál is inkább helyben hagyta a város döntését, mert csak nyomós indokok alapján lehet engedélyezni a kézműveseknek egyik helyről a másikra való költözését. Uo. 1846/43/38.

³⁰ L. pl. Wien Hofkammerarchív 1805/26/1. 347., ill. Finanzarchív 1836/26/2. X. 12; Vagy a Zöldfához címzett vendéglő (diversoria ad viridem arborem) licitáció útján történő árendálását (uo. 1820/26/1. 620).

³¹ OL K. 1791/157/2.

³² Az 1841. évi restaurációs összeírás is 38 mészarost talált a városban, az 1847. évi szerint pedig 23-ra csökkent a számuk (Függelék XV. tábla).

³³ A Ht. is egyetértett a város döntésével. OL Ht. Dep. Civ. 1840/43/2.

³⁴ A Ht. ezt a döntést is helybenhagyta. Uo. 1843/43/5.

A déli-délkeleti országrész szabad királyi városaiban — amint azt az I. fejezetben láttuk — a 19. század első évtizedeiben következett el a céhrendszer virágkora. A továbbiakban e városok magisztrátusainak iparpolitikáját kívánjuk jellemezni. Munkánk II. részének 3. fejezetében bemutattuk pl., hogy Arad tanácsa miképpen támogatta a helybeli magyar csizmadiák önálló céh alakítására irányuló törekvéseit. A város 1840-es években liberálisabbá váló iparpolitikájának a következménye, hogy a hatóság és több céh között kiéleződött az ellentét. Arad tanácsa pl. súlyosan kifogásolta a csizmadiacéhnek a remekléssel kapcsolatos visszaéléseit, amint arról 1846-ban a Helytartótanácsot is tudósította: „...a folyamodó céhnek (ti. a csizmadiáknak) nem a kegyelmes kiváltságon, hanem ... önkényes szokáson alapuló és a remekelni kívánó legényeknek *elnyomtatása* és előmenetelükben hátráltatására ... intézett kívánatukat igazságtalan(nak) ... találván ... az ügyefogyott legények sorsuknak elősegüléséül határozatba vitt intézkedésünket ... fenntartani mély alázattal esedezünk ...”³⁵ 1844-ben megengedték pl. Brunhuber Keresztély ácslegénynek, hogy legények és inasok segítsége nélkül vásári sátrakat állíthasson föl. A céh ekkor az illetőt, mint kontárt följelentette a Helytartótanácsnak, és kérte eltiltását, a kormányzék pedig finoman megpirongatta a magisztrátust: „...gondosan felügyeljen, hogy a *céhszabályok alóli önkényes eltérések által alapos panaszokra ok ne szolgáltatassék.*”³⁶ (Kiemelés tőlem.) A szappanfőző mestereket a tűzveszély és „az egészségi állapotra ... kellemetlenül ható voltuk” miatt akarta a magisztrátus kitelepíteni a belvárosból a Maros partra, ami ellen az érintettek tiltakoztak a kormányzéknel.³⁷

Az aradi tanács is gondosan ügyelt az elsőrendű szükségleteket ellátó zártszámú mesterségek tevékenységére. 1847-ben pl. a helybeli pékek számát 10-ben kívánta egyszer s mindenkorra meghatározni azzal az indokolással, hogy ennyi sütőmester a város „közönségét ... maguk és vagyonbeli állásuk megrontása nélkül mindenkoron elláthatná”. A Helytartótanács ezt a döntést azzal a megjegyzéssel hagyta csak jóvá, hogy több évre előre nem lehet meghatározni számukat, hanem csak a szükségletnek megfelelően.³⁸ A magisztrátus 1845-ben megszüntette azt „...a közönségre *egyed-áruságánál fogva károsan ható...*” gyakorlatot, hogy peracet csak a céhbeliék süthetnek, s ezt *minden péknek* megengedte. A kormányzék ezt „...az egyedáruság megelőzésére célirányosan hozott...” városi végzést megerősítette, és a tiltakozó céhet elutasította.³⁹

A város tulajdonában lévő hússzékek elosztásába az aradi magisztrátus sem tűrte el a hentes-, ill. a mészároscéh beleszólását, 1845-ben pl. az egyik széket nem céhbeli, hanem egy többet ígérő céhen kívüli mesternek adta bérbe.⁴⁰ A kormányzék nem kifogásolta az aradi tanácsnak azt a gyakorlatát, hogy „...az egész céhnek vagy egyes

³⁵ Uo. 1847/7/1. 70.

³⁶ Ezután valószínűleg tiltotta a tanács a működéstől, mert a következő év február 25-i kelettel a nevezett kérelmet nyújtott be, hogy 25 éves gyakorlatára és „aggkorára” tekintettel engedélyezzék neki a sátrak felállítását. Uo. 1845/7/13.

³⁷ Uo. 1844/7/62; 1845/7/97 — E határozatot a Ht. is helyben hagyta.

³⁸ Uo. 1847/7/63.

³⁹ Uo. 1845/7/42.

⁴⁰ Uo. 1845/7/104 — Az aradi hentescéhhez kapcsolatos ügyekre l. még uo. 1828/2/279; 1832/2/148; 1834/7/85, 141; 1837/7/8, 63, 66, 77; 1839/7/42, 85, 86, stb.

mestereknek a marhahús kiszolgáltatásában . . . tapasztalando makacssága esetére a mézszárszéki jog . . . más alkalmas, ha mindjárt idegen céhből is lévő, de minden esetben mesteri joggal bíró mézszárosnak . . .” adatik bérbe, csupán azt helytelenítette, hogy a város nemcsak ilyen árendást fogadott el. Elutasította viszont a kormányzék a mézszároscéh azon kérelmét, hogy a tőle a város által elvett „zsidó vágószéket” adják neki vissza, s a megyei árszabás alá eső hús árát emeljék föl.⁴¹ Az aradi tanács más esetekben is maga döntötte el, hogy kinek adja a mézszárszék bérletét, pl. 1843-ban egy bizonyos Vannay Bálint mézszárosmesternek, akit a céh azért ellenzett, mert a nevezett állítólag „csöd pör” alatt áll, és mint „vagyonatlan, mézszárszéket nem tarthatna”. A város viszont azt jelentette, hogy az illető olyan kauciót tett le, amit a többi mesterek nem voltak hajlandók, s annak idején, 1816—1817-ben, a város „legkárosabb éveiben” Aradnak sok szolgálatot tett. Az ügy a Kancelláriát is megjárta, amely elutasította a céhesek óvását.⁴² A magisztrátus 1845-ben szükségesnek vélte a kormányzékét arról tájékoztatni, hogy a mézszárosok esetében is *tiszteletben tartja a céhkiváltságokat*: „. . .nem céhbeli mézszárosnak a bérlői árverésen megjelenni s marhahúst akár fontonként, akár másképpen árulni tilos. . .” — írták —, nyilván azért, mert a céh ennek ellenkezőjét panaszolta. Hogy valami igazság mégis lehetett a céhesek panaszában, arra a magisztrátus fölterjesztésének következő soraiból is következtethetünk. A város szerint ugyanis meg szokták engedni a gazdának, hogy kimérje sérült marhájának a húsát, és *mindenki árulhat* füstölt húst, szappant, szalonnát, gyertyát, továbbá zsírt és vaját iccénként.⁴³ Ugyanebben az évben a mézszároscéh a mesterek számát 8-ban kívánta volna korlátozni, és tiltakozását jelentette egy bizonyos Wagner Antal nevű legény fölvétele ellen. A magisztrátus ekkor is éles szavakkal bélyegezte meg a mestereknek „. . .a közönség zsarolására és bomlasztására szolgáló, káros egyedáruság üzésével . . . gyakorolandó önkényes visszaéléseit . . .”⁴⁴ (Kiemelés tőlem. — E. G.) Hogy az aradi mézszároscéh és a magisztrátus közti kapcsolat ezután sem változott, az az 1847. évi Helytartótanácsához intézett fölterjesztésből is kiténik. A város ekkor ugyanis jelentette, hogy Papp György mézszároslegényt „. . .a céh méltatlan hurcoltatása és helytelen kifogásai ellenébe(n) . . . a mesterek sorában a tanács színe előtt beiktattuk . . .”⁴⁵ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

A *temesvári* magisztrátusnak sokkal ellentmondásosabb volt a céhpolitikája. Amint azt az előző fejezetben említettük, több esetben engedélyt adtak a kontárkodásra, az alábbi példák szerint viszont többnyire a mestereket támogatták a mesterjogot kérő iparúzókkal szemben. Amikor pl. Eisele Márton könyvkötőlegény 1844-ben mesterjogért folyamodott, a városi tanács — a különben kiváltság nélküli „céhvel” egyetértésben — azt jelentette a kormányzéknek, a meglévő mestereknek is annyi már a számuk, hogy alig tudnak megélni.⁴⁶ Elutasították 1846-ban pl. Zolkiev Wolf

⁴¹ Uo. 1841/7/6.

⁴² Uo. 1843/7/7.

⁴³ Uo. 1845/7/64.

⁴⁴ Ez az ügy is a Kancellária elé került, amely elutasította a céh panaszát. Uo. 1845/7/98/107.

⁴⁵ Uo. 1847/7/68. — A Ht. e döntést is jóváhagyta (uo. 1847/7/94).

⁴⁶ „. . . numerus eorundem adductus sit, idem subsistentiam suam vix ex opificio hoc nancisci valeant. . .”. A Ht. viszont azzal utasította el tiltakozásukat, hogy a könyvkötőknél nincs számbeli korlátozás uo. 1844/48/2.

folyamodványát is, hogy sapkakészítéssel foglalkozhassék, mert már van 2 sapkagyártó mester, s e „18,000 lélekből álló” városban majdnem minden szabó- és szűcmester csinál sapkát.⁴⁷

Újvidék magisztrátusa a céhszabályzat korábban idézett 27. cikkelyének megfelelően, a helybeli céhvel egyetértésben s más városok példájára hivatkozva kívánta pl. 1845-ben (15-ben) meghatározni az engedélyezett borbélymesterek számát, mert e 17 ezer lakosú városban többen nem tudnának megélni. A város jelentése szerint ekkor 20 volt a mesterek száma,⁴⁸ s a csökkentés csak ezek közül ötnek „a kimúltával” lépne érvénybe, amit a kormányzék is helyben hagyott.⁴⁹ Annál nagyobb vihart keltett, hogy a magisztrátus engedélyezte Ipits Demeter és Euthim bognároknak a kontárkodást, és hogy a Bács megyei Kuczura mezővárosban remekelt Apró Györgyöt beiktatta a céh tiltakozása ellenére a mesterek sorába. A céhesek a Kancelláriához fordultak jogorvoslatért. A városi tanács igazoló jelentésében elutasította a céh azon vádját, hogy ő „a céhszabályok ellen(ére) az alakosok (kontárok) számát nagyobbítaná”. (Kijelentés tölem. — E. G.) Az említett bognárok már „régóta” készítenek „durvább bognármunkát” a városban, s amikor őket „meghagyták” mesterségük gyakorlásában, határozatuknak a céh „annyira ellenszegült, hogy egyik tagját, Schmied Ignácot hat órányi fogsággal megbüntetni kéntelenítettünk, midőn ... (az) erőszakosan elvett műszerek visszaadása iránt szó keletkezett...” Minderről a Helytartótanács a Kancelláriát is részletesen tájékoztatta. Majd 1847. július 20-án kelt leiratában arról értesítette a várost, hogy a legfelsőbb hely is keményen megróta „a perbe fogott egyéneket ... a városi tisztviselők ellen tanúsított vétkes magokviselése...” miatt, de arra is figyelmeztette a magisztrátust, hogy a jövőben „... hatósági körén túl ne lépjen...”, és ha olyan eset fordulna elő, amiről a céhszabályok nem intézkednek, akkor „felsőbb határozatot” kérjen a kormányzékától.⁵⁰

Nem ez volt azonban az egyetlen eset, amikor az újvidéki magisztrátus a céhügyekben átlépte hatáskörét, sőt az is előfordult, hogy az *engedetlen céhet egyenesen feloszlatta*. Erre — a példa nélküli végzésre — akkor került sor, amikor a helybeli pékcéhet a városi tanács meg sem hallgatta Mendl Károly péklegény várdorlás alóli fölmentésével kapcsolatban, hanem a nevezettnek remeklés nélkül mesterjogot adott. A pékcéhet pedig, amikor az a gabona drágaságára s a meg nem felelő árszabásra hivatkozva, „... a közönséget péksüteményekkel ellátni vonakodott, tanácsiltug feloszlottnak nyilvánította”. A Helytartótanács ezért 1846. október 13-i leiratában kemény hangon figyelmeztette a várost, hogy csupán törvényes eszközöket használhat fel annak érdekében, hogy a közönség az elsőrendű élelmickekben szükségét ne szenvedjen, továbbá „... hatáskörét meghaladja...”, hogy egy legfelsőbb

⁴⁷ A Ht. természetesen e kifogást sem hagyta helyben, mivel e szakmában sem volt zártszám. (Uo. 1845/48/30.) — Megerősítette viszont a kormányzék a következő évben Hubauer Fülöp háztulajdonos és takácsmester azon kérelmének a város által történt elutasítását, hogy hentesmesterséget folytathasson. A magisztrátus szerint ugyanis a folyamodó a henteséget nem tanulta, ami nehezebb szakma egy hozzá hasonló beteg embernek, mint az eredeti mestersége, s különben is van megfelelő „keresetmódja”, amiből meg tud élni. (uo. 1846/48/39).

⁴⁸ Az 1842. évi restaurációs összeírás szerint viszont csak 13 (Függelék XIX. tábla).

⁴⁹ Uo. 1845/34/30.

⁵⁰ Uo. 1847/34/16.

kegyelmes céh kiváltsággal ellátott céhet végzésileg feloszlattnak nyilatkoztathasson; ennél fogva kebelében a sütő mesterek céhe jelenleg is létezik . . . (!)⁵¹ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Munkánk II. részében foglalkoztunk azzal, hogy Szeged magisztrátusa a többi szabad királyi városokhoz hasonlóan a kontárokkal és a kontárkodó legényekkel szemben — magától értetődően — a kiváltságolt mestereket támogatta, ugyanakkor — a céh ellenére — lehetőséget adott a jutányosabban dolgozó parasztfaragók és cigánykovácsok működésére. A szegedi magisztrátus iparpolitikája ezért — ellentmondásaival együtt — a liberálisabb magisztrátusokéival vethető egybe; s a megyékétől „csupán” annyiban különbözött, hogy a céhen kívüli szabad ipart nem támogatta, és nem kívánta a céhrendszer fölszámolását. A szegedi magisztrátus azonban nem csupán a fenti esetekben, hanem az 1810-es évektől kezdve általában objektív álláspontot képviselt a céhesek „önkényével”, a mesterek „túlkapásaival” szemben. 1812-ben pl. utasítást adott az illetékes céhbiztosnak, hogy maga jelölje ki a remeket egy legény számára, mert a vargacéh erre nem volt hajlandó, s 1813. július 2-i fölterjesztésében arról tájékoztatta a kormány széket, hogy a céhmestert „. . . az ispotálynak fizetendő váltói 12 forintokra . . .” büntették.⁵² Egy mészároslegénynek a vándorlás alól való fölmentését 1822-ben a mesterek számának a publikum érdekében történő gyarapítása céljából támogatta a magisztrátus, s ezért, hogy a lakosság a céh által okozott „gyötrelmektől” megszabaduljon.⁵³ Határozottan visszautasították pl. a sütőcéh azon kérelmét, amelyben az egy legénynek újabb remek készítésére való utasítását indítványozta. A város szerint a céh magát „minden figyelemre . . . érdemtelenné” tette: érdemlegesen el sem bírálhatják a pékek a remeket, mert „a közönséget szakadatlanul rossz sűteményekkel” látják el, s így „mesterségbeli jussaikkal” élnek vissza. A Helytartótanács csak azért nem változtatta meg a városnak e döntését, mert nem akarta annak tekintélyét lerombolni, de figyelmeztette azt a céhszabályok megtartására.⁵⁴

Szeged e határozata nem volt egyedülálló. 1843-ban pl. engedélyezték — a fentebb említett magisztrátusokhoz hasonlóan —, hogy nem céhbeli mesterek is bérelhessenek mészárszéket. A város azzal érvelt, hogy a húsmérési jog a városé, s ezzel nem lehet ellentétben az általuk is „tisztelőben tartott” céhszabadalom. A közönség érdekében szükségesnek tartja a tanács, hogy a sertéshúshoz hasonlóan a borjú- és juhhús mérése is mindenkinek meg legyen engedve, és az „egyedáruság” gyengítése céljából a

⁵¹ Uo. 1846/34/21.

⁵² Uo. 1813/15 sz. nélkül.

⁵³ A kérelmezőt, akinek apja szegedi polgár és takácsmester volt, s maga a Torontál megyei Kikindán tanult, a Helytartótanács először visszautasította. Mire az föllebbezett, s az ügy a Kancelláriát is megjárta, a Kancellária jóváhagyásával a Helytartótanács végül is fölmentette. A várososhoz küldött 1822. október 22-i leiratban olvashatjuk a következőket „. . . multiplicationem lanionum . . . hac civitate tanto magis necessariam esse . . . quo publicum a divexationibus lanionum . . . vigentibus tandem aliquando liberari possit” (a mészárosok számának növelése annál inkább szükséges, hogy a lakosság — a mészárosok gyötörtetéseitől végre valahára megszabaduljon).

⁵⁴ A Ht. leiratában a következőket olvashatjuk: a . . . „törvényhatósági tekintet (!) fenntartása végett . . . (a város) határozata ugyan fennhagyatik, (de a) jövődre nézve . . . meghagyatik, hogy a közönséges céhbeli szabályok, nevezetesen a 24. cikkely rendelkezéseihez magát pontosan alkalmaztatni kötelességének esmérje”. Uo. 1836/47/48.

mészárszékek bérletének árverésén céhenkívüliek is részt vehessenek. Annál is inkább, mert a mészárosceh majdnem ingyen használja nemcsak a városi mészárszékeket, hanem az ezer holdas kaszálót is.⁵⁵ 1846-ban a magisztrátus engedélyt adott arra, hogy egy kovácsmester egy nem remekelt iparosnak adja haszonbérbe műhelyét. Ez az ügy is eljutott a „legfelsőbb helyre”, s annak döntése után a Helytartótanács a városnak a „legfelsőbb rendszabályokkal összeütköző”⁵⁶ határozatát megsemmisítette”.

A céhes mestereknek a vidéki iparúzókkal szembeni elzárkózásával kapcsolatban utaltunk arra, hogy 1846-ban a szegedi, továbbá a szabadkai, az aradi, az újvidéki, a zombori és a székesfehérvári céhek javaslatot tettek az 1813. évi céhszabályzat 24. cikkelyének a megváltoztatására olyképpen, hogy a mezővárosokban remekelt mestereket kötelezzék új remek készítésére, s a vonatkozó (8.) jegyzetben arra is, hogy a kormányzék az érdekelt városok magisztrátusától véleményt kért a céhszabályzatot érintő eme országos fontosságú kérdéstről. Szeged városa a Helytartótanács többszöri sürgetésére 1847. június 14-i kelettel terjesztette föl véleményét, amely közel állott a szabad iparúzést szorgalmazó vármegyék liberális álláspontjához: „... a mezővárosok(ban) és falukban remekelt mesterek gyakran nem kevésbé ügyesek tanult kézművészetük vezetésében, mint azok, akik királyi városban remekeltek, a királyi városi céhbeliek által sürgetett megszorítás tehát az itt-ott felvillanó iparszabadság szikrájának eloltására s alacsonyszerű kenyéririgységből az iparosságnak ... hasznára válható ... ügyes kezeknek a cselekvőség mezejéről ki szorításra ... a mesterjog elnyerésének nehezítésére ... a műipar kifejlődésének gátlására vezethetne”.⁵⁷ (Kiemelés tőlem — E. G.) Míg pl. Szabadka magisztrátusának véleménye lényegében megegyezett Szegedével⁵⁸, addig Eszék úgy vélekedett, hogy a vidéki vegyes céhekben a mesterek nem tudják megfelelően elbírálni a remeket. Zombor magisztrátusa is azt az álláspontot képviselte, hogy a falusi és mezővárosi céhekben különféle szakmákhoz tartozó mesterek lévén együtt — ez különösen a Bács megyei „óriáscehekre jellemző, amint azt az I. rész I. fejezetében láttuk — ezért a remek megítéléséhez szükséges „szakismeretekkel” (ez a magisztrátus kifejezése!) nem rendelkeznek: „... a bogárnár a csizmadia remekét és viszont jól el nem ítélni ...” Ezért egyetértenek a mezővárosi és falusi mesterekre vonatkozó megszorításokkal.⁵⁹ Az ügy horderejére tekintettel 1847. augusztus 10-i kelettel a Helytartótanács a Kancelláriát is tudósította, *szó szerint átvéve a szegedi fogalmazvány érvelését*.⁶⁰ A Kancellária ragaszkodott a céhszabályzat 24. paragrafusának változatlan fenntartásához, s ennek megfelelően a Helytartótanács Szegedet és a többi várost 1847. október 19-i leiratában arról tudósította, hogy a folyamodó céhek kérelmét elutasították.⁶¹

⁵⁵ Uo. 1843/47/17.

⁵⁶ Amint a Ht. leiratában olvassuk, a céhszabályok tiltják a mesterség üzése jogának haszonbérbe adását „kiváltképpen olyan egyéneknek, kik (a) megkívántató kellékekkel nem bírnak”. Uo. 1847/47/4.

⁵⁷ A fölterjesztés fogalmazványa: CsML 1814—1847. Céhiratok; ennek a Ht-hoz eljuttatott, az előbbivel szó szerint azonos szövege: OL Ht. Dep. Civ. 1847/47/62.

⁵⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1847/47/65.

⁵⁹ Uo. 1846/47/82.

⁶⁰ Uo. 1847/47/78.

⁶¹ Uo. 1847/47/106. és CsML 1814—1847. Céhiratok. Minderről részletesebben: Eperjessy, Szeged. 175—176.

Nem mondhatunk le annak vázlatos tárgyalásáról sem, milyen volt a *dunántúli városok* magisztrátusainak politikája a felügyeletük alatt álló halódó, kiváltságaikat többnyire meg nem újító céhekkal kapcsolatban. *Kőszeg városát* pl. a bormérésből származó tekintélyes jövedelem, amely az 1830-as évek derekán évente mintegy 32 és félezer forintra becsülhető, ill. az ezt veszélyeztető „idegen borok” behozatala sokkal inkább foglalkoztatta, mint a céhügyek. A Magyar Királyi Kamara 1836-ban úgy vélekedett, hogy minden monopólium káros e modern korban (!)⁶², ezért a magisztrátushoz és a választó község tagjainak többségéhez hasonlóan hasznosnak tartanak az idegen borok Kőszegre való bevitelének engedélyezését, úgy azonban, hogy ezzel ne az immunitást élvező nemesek, hanem csak a városi polgárok és szőlősgazdák foglalkozhassanak.⁶³

1844-ben a bécsi Hofkammer hozzájárulásával engedélyezték is az idegen borok Kőszegre való bevitelét, ami az *accisa* révén jelentős hasznot hozott a városi pénztárnak, a szőlősgazdáknak viszont kárt okozott. A Magyar Kamara 1847-ben mégis javasolta a bécsi Hofkammernek e gyakorlat fenntartását, legalábbis addig, amíg az országgyűlés másképpen nem intézkedik, úgy azonban, hogy a város az akónkénti 48 krajcáros *accisából* származó jövedelmet 3 esztendőre árendáltassa.⁶⁴

A községi magisztrátus a hatáskörébe eső „céheket” illetően — amelyek közül csak kettőnek volt megújított privilégiuma — szintén viszonylag objektív álláspontot képviselt. 1821-ben pl. nem értett egyet a „céhbeli” szappanosokkal, akik azért tiltakoztak egy Teophil Frölich nevű legény fölvétele ellen, mert az inkább falusi gazdasággal foglalkozik⁶⁵; számuk további növelése csak romlásukat idézné elő, mivel a közeli Sopronban, Sárvárton, Szombathelyen, Rohoncon és Nyéken is bőségesen elegendő szappanosmester működik. A városi hatóság viszont úgy tájékoztatta a kormányzékot, hogy nincs elegendő szappanos a városban, és nincs ok e zárt számú „céhben” a szupplikáns elutasítására.⁶⁶ Nem támogatta a magisztrátus a helybeli ácsmestereket sem a következő évben, amikor azok egy Eszterházan tanult ácsállér fölvetelét megtagadták. A városi tanács szerint a szupplikáns jól ismeri a mesterségét, igaz ugyan, hogy rajziskolát nem végzett, de a kérvényhez csatolt melléletek, pl. az acsádi urasági kastélynál végzett munkája is bizonyítják fölkészültségét.⁶⁷ A borkereskedőkkel szemben viszont a tímár „céh” mellett foglaltak állást, melynek tagjai a magisztrátus szerint megfelelő készítményekkel képesek ellátni a várost.⁶⁸

Kőszegéhez hasonló volt pl. az *esztergomi* magisztrátus álláspontja is, amely pl. 1824-ben megtagadta a mesterjogot egy sütőlegénytől azon indoklással, hogy e

⁶² „...onme monopolium ... noxium sít, moderno aevo disputationem amplius non recipere...”

⁶³ „...libertas haec solum ad gremiales cives una vinearum possessores restringatur...”, Wien Finanzarchív 1836/26/2. III. 19. l. még uo. VII. 5.

⁶⁴ „...accisam ... ad triennium exarendandam”. Uo. 1847/26/26. II. l. — Az ügymenetnek megfelelően erről a Hofkammer a Magyar Kancellária véleményét is kikérte, majd az utóbbi kormányzék 1847. július 29-i leiratában a Helytartótanácsot értesítette arról, hogy őfelsége továbbra is engedélyezte a bor bevitelét Kőszegre a fenti feltételek mellett (uo. 1847/26/2. IX. 7).

⁶⁵ „...oeconomiae rurali sit deditus...”

⁶⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1821/24/10.

⁶⁷ Uo. 1822/24/33.

⁶⁸ L. I. Rész. 3. fejezet 128. jegyzet

szakmában a városnak joga van a mesterek számát meghatározni.⁶⁹ A csizmadiacéh ellenében viszont, amely nem akarta kiadni a remeket a kb. 6 évig vándorolt Paulovits Jánosnak, a városi tanács 1827-ben a legényt vette védelmébe a Helytartótanács egyetértésével.⁷⁰ Amikor (a megújított kiváltsággal nem rendelkező) lakatos „céh” 1835-ben Valentinovics Imre lakatoslegény és „megszabadult katona” fölvétele céljából összehívott céhgyűlésért 30 Ft-ot fizettetett a szupplikánssal, majd a remek megváltásáért további 87 Ft 30 krajcárt hajtottak be rajta, a magisztrátus elrendelte, hogy „a kizsartolt pénz nékie azonnal visszaadassék”, s utasították a „céhet”, hogy a céhgyűlésért kifizettetett 30 Ft-ból is adjanak neki vissza 25 Ft-ot, mert ennyit szoktak annak összehívásáért szedni, s amint a tanács a kormányzéknek jelentette, ezt az összeget „... kemény megdorgálás ... mellett azonnal be is hajtották...”⁷¹ A magisztrátus elutasította 1841-ben a helybeli mészáros „céh” azon kérelmét is, hogy a város hagyjon föl a mészárlási jog és az ahhoz tartozó legeltetés árverésével, a „céh” ehelyett minden évben „meghatározott somma” pénzt kívánt a városi pénztárba fizetni.⁷²

A községi és az esztergomi magisztrátus említett intézkedései azonban nem minősíthetők „liberálisnak”, e hatóságok csupán a céhszabályzatnak megfelelően jártak el, amikor védelmet nyújtottak a mesterjogért folyamodóknak a céhek „túlkapásai” ellen, a Helytartótanács is ezért hagyta azokat jóvá. Az viszont föltétlenül pozitívum, hogy e városok — a többi városi tanácshoz hasonlóan — e kötelességeiknek *többnyire következetesen* eleget tettek. Iparpolitikájuk értékelésekor azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a vidéki kézművesekkel vagy pl. a zsidó iparúzókkal szemben — mint korábban láttuk — már sokkal elfogultabban védelmezték a törzsökös polgárság érdekeit.

Az Esztergomhoz közel (a Duna másik oldalán) fekvő *Komáromban* az 1848 előtti évtizedekben kevésbé tapasztalható a céhrendszer bomlása, mint a dunántúli városok többségében. A komáromi magisztrátus iparpolitikája a konzervatívabb városi tanácsokéival mutat inkább hasonlóságot. Mint korábban (az I. rész 3. fejezetében) utaltunk rá, a város a helybeli asztaloscéh érdekét képviselte pl. egy 1820-ban bútorraktár nyithatásáért folyamodó fazekasmesterrel szemben, a vállalkozót pedig kontárnak minősítette, aki a máshonnan hozott bútoroknak a vásár idején kívüli árusításával kárt okoz az asztalosoknak.⁷³ A csizmadiacéh mellett foglalt állást a magisztrátus 1841-ben a panaszt tevő Fábíán Samu ellenében — amint azt a kormányzékhez küldött tanácsi fölterjesztésben olvashatjuk: „... hitelt nem érdemelhet, hogy egy oly testületben, mint a helybeli mintegy száz tagokból álló csizmadiacéh mindnyájan a jó rend ellenségei, a jámbor erkölcsből elfajultak, és vétkekkel

⁶⁹ A kormányzék leiratában arra utalt, hogy a céhszabályzat 21. cikkelye értelmében a város joga és kötelessége céh vezgaturája ellen föllépni („... contra omnes studiosae caetus vexae protegere noverit...”)

⁷⁰ Uo. 1827/45/18.

⁷¹ Uo. 1835/45/4.

⁷² Uo. 1841/45/3.

⁷³ „... ad benigna elargita caehalia privilegia pseudo magistris in fundis civibus haud tolerari, unum hic adesse figulum magistrum... , qui res ad cubiculares instructiones pertinentes, nequaquam per se confectas, sed aliunde adlatas extra nundinarum tempus dividit”. A folyamodó kérelme a Ht. véleménye szerint is ellenkezett a céhszabályokkal. (A levéltári jelezetet I. I. rész. 3. fejezet 115. jegyzetében!)

billegezetek...” lennének.⁷⁴ A magisztrátus a céhbeli mesterek érdekét tartotta szembe előtt 1833-ban is, amikor — hatósági jogkörének megfelelően — nem járult hozzá, hogy a városban engedélyezett 6 péken kívül egy 7. is mesterjogot kapjon. A pékek a városhoz intézett beadványukban arra hivatkoznak, hogy „... az ily magyar városban a nép a kenyerét vagy maga süti vagy azt a piacon veszi...”⁷⁵ (Kiemelés tőlem — E. G.) A pékek ezért kenyeret ritkábban sütnek, s inkább a zsemlyesütésből próbálják magukat fenntartani. Így nehezen tudnak megélni: „... alig vagynak közülünk ketten, akik mesterségeket egész kiterjedésben folytathatnánk”. De elszólják magukat, amikor arra utalnak, hogy a pékjog a városban adás-vétel tárgya. 7 évvel korábban pl. 1700 Ft-ért, 1833-ban pedig 2000 Ft-ért lehetett azt megvásárolni az özvegytől vagy más örökösöktől, s a szupplikáns is megvehetné azt ennyiért. A Helytartótanács nem vitatja ugyan a városnak a jogát, hogy a sütőmestereknek számát meghatározza, de leiratában figyelmeztette a magisztrátust, hogy a mesterjog adás-vétele ellenkezik a céhszabályokkal.⁷⁶

A pécsi tanácsról is megállapíthatjuk, hogy elsősorban a céhes mesterek érdekeinek védelmét tartotta szembe előtt, az 1820-as évektől kezdve viszont tárgyilagosabb álláspontot képviselt a céhekkel kapcsolatban. A remekügyek elbírálásakor pl. elsősorban azt a körülményt vette figyelembe, hogy az illető mesterre szüksége van-e a város közönségének; a „szokatlan”, ill. nem értékesíthető remeket elvetette, „a felsőbb szervektől is kárhoztatott monopóliumot” károsnak tartotta.⁷⁷

Amint azt munkánk 1. fejezetében láttuk, Pécshez hasonlóan Győrben is viszonylag kevésbé volt előrehaladott a céhrendszer bomlása, mint a többi dunántúli városban. A reformkori Győr monográfusa szerint a városi tanács az 1820-as években a céhes mestereket még a lakosság érdekeinek sérelmére is védelmébe vette a konkurenciával szemben, az 1830-as és különösen az 1840-es években viszont a mesterek monopolisztikus törekvéseivel szemben több esetben is a mesterjogért küzdő legények oldalára állt.⁷⁸ Ha e megállapítást lényegében helytállónak is tartjuk, úgy véljük, ennél *ellentmondásosabb* volt a győri magisztrátus iparpolitikája az 1848 előtti évtizedekben. Több tény bizonyítja pl., hogy a győri tanács már az 1820-as években is szem előtt tartotta a fogyasztók érdekeit egy-egy mesterjogért benyújtott kérelem elbírálásakor. Amikor pl. 1824-ben Sámuel Czeiter könyvkötőlegény közvetlenül a Helytartótanács-hoz fordult mesterjogért, a magisztrátus arról tudósította a kormányzatot, hogy mivel helyben nincs könyvkötő céh, a győri könyvkötők a pozsonyi „céhbe”⁷⁹ vannak „incorporálva”. Amennyiben a szupplikánst a pozsonyiak felveszik mesternek, s az bemutatja erről az igazolást, azonnal engedélyezik mestersége gyakorlását.⁸⁰ Hasonló

⁷⁴ A Ht. is elutasította a panaszost, de a várost is figyelmeztette kötelességére: „... szorgos gondoskodására bizatik, hogy a céhek *semmi nemű zsarolásokat* el ne kövessenek ... az általános céhszabályokat mindenkben megtartsák.” (Kiemelés tőlem.) uo. 1841/18/35.

⁷⁵ A város jelentése is utal arra, hogy mintegy 50 kenyeret áruló sütőasszony van a városban („... in gremio civitatis hujus ... circa 50 pistrices forenses inveniantur”). — Az 1828. összeírás szerint 6-, az 1846. évi szerint pedig 7 pékmester volt a városban (Függelék. IX. tábla).

⁷⁶ „... venditione opificiorum velut benignis normalibus nulla ratione tolerari queunte...” ezért a szupplikánsnak a céhbe való fölvételét nem lehet megakadályozni. Uo. 1833/18/9.

⁷⁷ Részletesebben: *Eperjessy, Pécs* 271—272.

⁷⁸ *Balázs* 1980. 48—50.

⁷⁹ *Eperjessy* 1967. 244.

⁸⁰ A Ht. ezt tudomásul vette. OL Ht. Dep. Civ. 1824/26/41.

volt a magisztrátus állásfoglalása 3 évvel később Mainz Márk kárpitos kérelmével kapcsolatban is, amikor a folyamodót a helybeli nyergesek el akarták tiltani tevékenységétől, ill. azt győrszigeti lakóhelyére kívánták korlátozni. A városi tanács szerint mivel helyben nincs kárpitos céh, a győri kárpitosok a pozsonyi céhhez tartoznak. A szupplikáns jól elsajátította mesterségét, így nem lehet akadálya működésének.⁸¹ A magisztrátus ugyanebben az évben védelmébe vette pl. Franz Wurda tímárlegényt is, akit a céh a remekhibákért 100 Ft büntetéssel sújtott, és újabb remeklésre akart szorítani.⁸²

Olyan példákat is ismerünk, hogy néhány kézművest a „céh” tiltakozása ellenére a magisztrátus iktatott be mesternek. 1845-ben pl. Pethő Antal „csereprakó” legény működésére azért adtak engedélyt, mert a városban csak egyetlen „aggsághoz közlgő” cserepesmester működik, és egy özvegy, aki „női állása tekintetéből a csereprakást nem kormányozhatja”.⁸³ Thoma Pált, aki a szentmártoni céhben remekelt, mint helybeli adózó polgárt és háztulajdonost „tisztéletbeli mesterként” vették föl a mesterek sorába — ugyancsak a céhesek tiltakozása ellenére, s az ügyről a Helytartótanács a Kancelláriát is részletesen tájékoztatta.⁸⁴ A „kőfaragócéh üldözéseinek és zsarolásainak gátat vetni akarván...”, amint azt a tanács fölterjesztésében olvashatjuk, Birkmayer Ignácnak nemcsak a kőfaragómunkák főlvállalását engedélyezték 1845-ben, azon indoklással, hogy a szobrászat „szabad művészet...”, hanem legények alkalmazását is, oly föltétellel, hogy azok „... a céhbéli szabályokat és kötelességeket . . . mintha (céhes) kőfaragómesternél volnának, teljesíteni kötelesek legyenek . . .”⁸⁵ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A győri magisztrátus is szigorúan megkövetelte, hogy a céhek eleget tegyenek határozatainak, s amennyiben azt nem teljesítették, az engedetlen céhbéli előjárókat elmozdította hivatalukból. Csaknem egy évtizedig húzódó pörre került sor a városi tanács és (a különben érvényes kiváltságlevéllel nem rendelkező) csizmadia „céh” között az 1820-as években, amellyel nemcsak a budai és bécsi kormányzések, hanem még a tankerületi főigazgatóság(!) is foglalkoztak. E nagy vihart keverő ügyet Horváth Ferenc csizmadialegény mesterré való fölvételének megtagadása robbantotta ki 1819-ben. Az akkor 9 éve szabadult legénynek a mesterek (többek között) azért nem akarták kiadni a remeket, mert az egyik mester lányát (akit nem volt hajlandó feleségül venni) állítólag „le k . . . zta . . . , s a kocsmából is kilökte . . .” A legény viszont azt állította, hogy a mesterek, mivel sokan vannak, nem akarnak senkit maguk közé engedni, mégha jól is tudja mesterségét, mint pl. ő, aki női lábbel is tud csinálni. A legény és a mesterek kölcsönösen megvádolták egymást, hogy pénzért hamis tanúkat állítottak. A céhbéliek a legény „rossz erkölceit” így próbálták bizonyítani. Amikor Kőteles József céhmester a céhgyűlést összehívta, a mesterek vallomása szerint a céhmester

⁸¹ Uo. 1827/26/31.

⁸² Uo. 1827/26/81. — Támogatta a tanács 1833-ban pl. Singer György kőműveslegény remeklés kijelölésére benyújtott kérelmét a „céh” ellenében, mivel a folyamodó több, mint 12 évi vándorlása alatt becsületesen kitanulta mesterségét, többek között Bécs városában (uo. 1833/26/12).

⁸³ Uo. 1845/26/9. — A cserepesek az utcakőfaragókkal együtt csak 1847-ben nyertek privilégiumot. *Eperjessy* 1967. 229.

⁸⁴ Uo. 1845/26/36.

⁸⁵ Uo. 1845/26/38. — A kőfaragóknak nem volt érvényes céhkiváltságuk (*Eperjessy* uo.).

fölszólítására mindenki a legény ellen „voksolt”. A magisztrátus 1819. november 26-i fölterjesztésében megerősítette a legény azon állítását, hogy a csizmadia „céhben” csupán a mester özvegyét vagy lányát feleségül vevő legényt veszik föl akadály nélkül. A tanács úgy vélekedik, hogy el kell mozdítani a nevezett céhmestert, akinek a működéséhez sok „visszaélés” fűződik, és gondoskodni kell arról is, hogy a céh új szabályzatot kapjon.⁸⁶ A csizmadialegényt a város rendeletére a mestereknek a következő évben föl kellett venniük a céhbe.

Ekkor váltotta le a város a céhmestert is — viharos körülmények között, amint arról a mesterek a pör során nyilatkoztak: „Tekintetes bíró úr azt mondá: a hosszas pörnek, melyet Köteles József folytatott, vége van . . . Köteles a céhmesterségről letétetett, és megakcióztatik, a céhnek eddig tett költségeit meg kell néki fizetni(e), nem bizonyos, hogy (a) burgerségben megmarad-é, vagy sem. Akkor K. J. mondá: hogy nem magáért, hanem a céhért folytatta a pört . . .” A céhmestert a vallomástevők szerint „szörnyű gyaláztatjával” váltották le: „. . . az egész céhnek a városházához kellett jönni . . .” Ott két céhbiztos jelenlétében folyt le a céhgyűlés, amelyen Szaváry Ignác „tétetett céhmesternek, aki nem akart rá voksolni, tekintetes Rábolt komisszárius úr megfenyegette . . .” A leváltott céhmester sem akart „voksolni . . . mondván . . . le nem tétettem a céhmesterségről a felséges consilium (Helytartótanács) által . . . sem önéki (ti. Kötelesnek) a maga védelmére, sem nekünk nem volt szabad csak szólani is . . .” Az az 58 csizmadia, aki aláírásával is tanúsította a fentieket,⁸⁷ úgy vélekedett, hogy Köteles leváltása óta csak egyenletlenség van a céhben. A két évvel későbbi vallomások viszont azt bizonyítják, hogy a mesterek jelentős része a leváltott Köteles ellen fordult, kijelentve, hogy az ő „processuskodásából eredt céhünknek rendetlensége”. De utódja alatt sem javult a helyzet. Szaváry Ignác ellen is több vádat hoztak föl a mesterek, hogy pl. ellenségeit áristomba csukatta; amíg Köteles ellen folyt a pör, „hamis instanciát” készített, amelyre 30 ember megesküdt; a céhgyűlésen tettelesen verekedtek a mesterek: „az ellenkező részről erőszakosan rajtunk jöttek majd huszonöten . . .”⁸⁸

A pörben, amely két alkalommal is a Kancellária elé került, a leváltott céhmester is, aki többek között „a polgári katonaság zászlótartója” volt, vallomást tett, hogy ő Fessel Zsigmond győri akadémiai professzorhoz⁸⁹ folyamodott segítségért; „mivel más pártfogót éppen nem találhatnék . . . a dologban (!) a nemes magisztrátus belekeverve lévén . . .”. A professzor tanácsára fogadott föl Bécsben egy ágenset is, hogy az az ottani hivatalokban eljárjon ügyében. Köteles tagadta, hogy a professzor „. . . valaha előljáróim ellen csak legkisebben is lázított volna, vagy az előljárók ellen legkisebb tiszteletlenséget javasolt volna . . . (s védelmét) . . . nem pénzért, nem fizetésért, hanem ingyen és csak könyörületességből . . .” vállalta.⁹⁰ Az ügy további

⁸⁶ Uo. 1827/26/50.

⁸⁷ Uo. 1822/25/12. Egy 1819. évi lista szerint 108 mester volt a „céhben”. Az 1822. évi restaurációkor pedig 118 mestert írtak össze (Függelék V. tábla).

⁸⁸ L. a 86. jegyzetet.

⁸⁹ „. . . in Academia Regia Jauriensi Linguae ac Literaturae Hungarae professor . . .”

⁹⁰ Az ügybe belekeveredett Fessel Zsigmonddal kapcsolatban *Fejér György*, a jeles történettudós is, mint győri tankerületi főigazgató jelentést tett 1822. március 5-i kelettel. Ebben többek között föltette a kérdést, hogyan tud egy akadémiai tanár megélni családjával a 350—400 forintos fizetéséből („. . . 350 usque 400 florenis . . . cum uxore et familia quomodo vivat?”). A jövőben Fejér szerint megfelelő fizetést kell a

fejleményeit nem ismerjük. Azt, hogy a győri csizmadia „céhben” a későbbiekben sem jöhetett minden rendbe, az is valószínűvé teszi, hogy ez a *több mint száz tagot számláló testület ezután sem újította meg kiváltságát.*

A győri magisztrátus is ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy az elsőrendű szükségleteket kielégítő mesterségeknél maga határozza meg a mesterek számát. 1814-ben pl. elutasították egy péklegény mesterré való fölvételét, mert véleményük szerint elegendő 6 pék a városban, ugyanis még kb. 100 asszony is süt kenyeret a lakosság ellátására.⁹¹ *Balázs Péter* szemléletesen mutatja be, hogyan védelmezte a városi tanács 1820-ban a kiváltságos sütőmesterek érdekeit a mesterjogért folyamadó Vojtsek Mihály péklegénnyel szemben.⁹² Érdeemes ezzel kapcsolatban arra is utalni, hogy a magisztrátus ez ügyben azokat a lakosokat is kihallgatta, akik a szupplikáns kérelmét aláírásukkal támogatták. Többségüket pusztán az a körülmény is, hogy a nagytekintélyű tanács színe elé idézték őket, meggondolásra készítette, s úgy nyilatkoztak, ahogyan azt elvárták tőlük. Az ún. „vallató pontokra” az első tanú, név szerint Somogyi István polgár és szűrszabó mester, aki már 70. életévét taposta, úgy nyilatkozott, hogy a péklegény „könyörgő levelét” ő hordozta a városban, erre Vojtsek szólította föl, de nem kapott tőle semmiféle „ajándékot”. Egy másik tanú (Blaskó Mihály városi fertálmester) bevallotta viszont, hogy ama levél hurcolására „bizonyos jutalom mellett (a szupplikáns által) kérettetett”; egy továbbinak, aki ugyancsak fertálmester volt, 4 forint jutalmat ígértek, ha aláírásokat szerez.⁹³

Nem tartotta szükségesnek a városi tanács a szappanosmesterek számának az emelését sem, mivel a 4 meglévő mester jól el tudja látni az igényeket. Így utasították el pl. 1821-ben Grand Péter kisbéri szappanos fölvételi kérelmét.⁹⁴ Az ugyancsak zárt számú mészáros mesterségen belül is a magisztrátus kívánta meghatározni a mesterek és a székek számát, ezért utasított el pl. egy kérelmezőt 1820-ban, aki az újavárosban egy harmadik boltot akart nyitni.⁹⁵ Négy évvel később Schöpf Pál helybeli polgár és „céhes” mészáros elismerve, hogy a mészárszék föllállítása, akár csak a földesuraknak, a városnak is „a regálé beneficiumához tartozik”; ő csupán saját házában szeretne boltot nyitni. Arra is hivatkozott, hogy amikor ő legény volt, 1798-ban Pesten 15, most 32, Budán 17, most 26 mészárszék (volt) található. Győrről pedig annak idején 9, és most is csak 10 mészárszék működik, holott e város „... azolta (!) sokat népesedett ... napról-napra most is nevelkedik”. A kérelmező azt is megemlíti, hogy ő már kétszer is *kilépett a „céhből”*⁹⁶, mert „nem hasznos vélek egy hajóba evedzni”. (Kiemelés

tanároknak adni, nehogy hasonló kellemetlenségekbe keveredjenek („Ne professores publici in tales exercerent inconveniencias, gubernio dependis mercedibus aequis providendum foret. . .”). Ebből viszont arra következtethetünk, hogy Fessel Zs. esetleg pénzt is fogadhatott el védői tevékenységéért. A Helytartótanács végül két héttel későbbi kelettel leiratot intézett a győri főigazgatóhoz, amely szerint helyesebb volna, ha a nevezett professzor a jövőben jobban ügyelne arra, hogy hasonló ügyekbe avatkozzék. (Uo. 1822/25/12).

⁹¹ Uo. 1814/26/5, 11, 26.

⁹² *Balázs* 1980. 48—49.

⁹³ OL Ht. Dep. Civ. 1820/25/53. Ezt az iratot *Balázs P.* is idézi. — L. még OL Ht. Dep. Civ. 1821/25/9, 20. stb.

⁹⁴ Uo. 1821/25/61.

⁹⁵ Uo. 1820/25/35.

⁹⁶ Nem volt érvényes privilégiumuk (*Eperjessy* 1967. 229).

tőlen. — E. G.) A város ekkor sem akarta a mészárszékek számát emelni, hanem azt ajánlotta a kérelmezőnek, társuljon valamelyik mészárszékkel bérlő mestertársával.⁹⁷

Arra valóban számos példát találunk, hogy a győri magisztrátus az 1810—20-as években a céhes mestereket támogatta a mesterjogot kérő legényekkel szemben.⁹⁸ Ilyen esetekkel azonban *később*, az 1830-as években *is* találkozunk, kiváltképp ha a szupplikáns idegen volt, mint pl. 1832-ben Julius Ebel szíjgyártó, aki „Burkusországából” származott. A szíjgyártó mesterek nagy számukra (14, köztük 3 özvegy)⁹⁹ hivatkozva utasították el kérelmét; szerintük Pesten is 12 szíjgyártó működik, pedig annak népessége „Győr városáét hatszorosan felülmúlja, . . . ekkoráig — panaszzolják — élelmünk napról-napra tengődvé mesterségünkéből szereztük meg, ezután *keserű napszámmal* legyünk kénytelenek . . .”, amit a tanács „polgárai felől való atyai gondoskodása” sem tűrhet el. A magisztrátus valóban pártfogásába vette a mestereket, s az is kitűnik a tanács fölterjesztéséből, hogy külön német és külön magyar szíjgyártó „céh” működött a városban, tegyük azonban hozzá mindkettő érvényes privilégium nélkül.¹⁰⁰ (Kiemelés tőlem. — E. G.) A fentiek alapján nem lepődhetünk meg azon, hogy *Győr* is azon városok közé tartozott, amely a *céhek fenntartását kívánta*, s az 1843—44. évi országgyűlésre küldött követeinek ezt mihez tartás végett utasításul is adta.¹⁰¹

Még ellentmondásosabb volt a *soproni magisztrátus* iparpolitikája. Amint azt munkánk I. részének 1. fejezetében láttuk, e fejlett iparú városban egyetlen iparoscéh sem újította meg kiváltságát 1813 után, a városi tanács viszont — más városokhoz hasonlóan — e testületeket is céhekként kezelte. Jelen összefüggésben arra kívánunk utalni, hogy az 1810-es, 20-as években a soproni magisztrátus is többnyire a „céhes” mestereket támogatta a legényekkel szemben, a későbbiekben pedig objektívebb álláspontot foglalt el. 1812-ben pl. — a kőműves mesterekkel egyetértésben — elutasította a tanács Bernhard Piebel kőművespallér fölvételi kérelmét. A legény 12 évig vándorolt, és sok tapasztalatot szerzett várak, kastélyok, templomok, majorságok, gyárak stb. építésénél. A nevezettek nem is annyira a legény szakértelmét vonták kétségbe — noha azzal is vádolták, hogy hamisított rajziskolai bizonyítványt mutatott be, amelyet egy helybeli festő készített számára —, hanem azt hangsúlyozták, hogy

⁹⁷ Erre volt is precedens, ill. lehetőség, mivel pl. 2 mester 3 székét is bérelt. Uo. 1824/26/25. — L. még pl. Hacinger Ferenc helybeli polgár és mészáros kérelmét, aki az új városban szerette volna a megüresedett mészárszéket elnyerni (uo. 1841/26/29). — Elutasította a magisztrátus két évvel később pl. Pintér Mátyás kérelmét, aki a mészárosmesterek közé szerette volna magát fölvétetni. A tanács a kérelmezőt, mint fürdőst, ill. kocsmárost emlegeti, akinek két rendbeli jól jövedelmező keresetmódja is van; a mészáros szakmát pedig már több, mint 20 éve abbahagyta. Kérését azért nem teljesítheti, mert az újjá városban nincs üresedés (uo. 1846/26/1).

⁹⁸ Pl. 1815-ben Molnár Lipót csizmadialegénnnyel szemben (uo. 1815/34/1); 1817-ben Stephan Tauber harisnyakötő legénnnyel szemben (uo. 1817/34/50—51). Nem támogatják pl. 1823-ban Horváth Dániel szücslegény fölvételét a mesterek nagy száma és szegénysége miatt (uo. 1823/26/51, 55); vagy négy évvel később Horeczky Mátyásét, akit nem is ismernek a városban (uo. 1827/26/79) stb.

⁹⁹ Az 1829. évi restauráció alkalmával viszont csak 7; 1836-ban pedig 10 szíjgyártó mestert írtak össze (Függelék V. tábla).

¹⁰⁰ A Ht. természetesen elutasította a „céh” és a magisztrátus tiltakozását. Uo. 1832/26/56.

¹⁰¹ *Csizmadia* 1941. 135.

hárman is könnyen el tudják látni a város és környékének szükségleteit.¹⁰² A mesterek nagy számára, nehéz megélhetésére és arra hivatkozva, hogy a meglévő mesterek is ki tudják elégíteni az igényeket, utasította el a városi tanács az 1812—1813-as években pl. Ignác Raáb szabó-¹⁰³ és Altmann György¹⁰⁴ cukrászlegény-, 1824—25-ben Joseph Fortl¹⁰⁵ szabó-, ill. Joannes Mayerhofer fésűslegény¹⁰⁶ fölvételi kérelmét. A Helytartótanács ezekben az esetekben is elrendelte a folyamodók „céhbe” való iktatását.

Viszont az 1800-as évek elején is találunk arra példát, hogy a kiváltságolt mesterek ellen foglalt állást a magisztrátus, igaz, saját álláspontjához következetesen ragaszkodva. Amikor pl. a soproni fuvarosok (aurigae provinciales) 1807-ben folyamodványt nyújtottak be, hogy számukat 15-ben határozzák meg, és tiltsák meg a kontárfuvarosok működését¹⁰⁷, a tanács úgy vélekedett, a *privilegium kiadása után* sem volna célszerű korlátozni a céhenkívüli fuvarosok számát, mert a *céhbeliek nem tudnák ellátni az igényeket, s emiatt a fuvarozás költségei növekednének*.¹⁰⁸ Talán ez is — egyik — oka volt annak, hogy a *soproni fuvarosok nem látták értelmét szabadalmuk megújításának*.

Nem kevésbé tanulságos a soproni magisztrátus állásfoglalása az 1830-as években a helybeli posztónyírók „céhével” szemben, amely el akarta tiltani a Weskowszky fivérek attól, hogy az általuk gyártott *géppel* végezzék a posztónyírást. A Helytartótanács is helybenhagyta a gép használatát támogató városi döntést, s felhívta a magisztrátus figyelmét, nem ártana, ha e gépet a „céhbeliek” is használnák a közönség szükségleteinek jobb kielégítése céljából.¹⁰⁹

A soproni tanács nemcsak a „céhek” szabályszerű működésére ügyelt föl, hanem olykor a gyártási műveletekbe is beleavatkozott. Erre utal pl. négy soproni posztógyártónak a legfelsőbb helyre eljuttatott panaszja, hogy ti. a magisztrátus megtiltotta az indigó használatát a „*kék posztó*” előállításánál, holott e festék nemcsak célszerű, hanem olcsó is.¹¹⁰ A fenti ügygel kapcsolatban említést érdemel, hogy a városi tanács haszonvételei között egy bizonyos festékanyagot tartalmazó fű¹¹¹

¹⁰² A helybeli népiskola igazgatója és rajztanítója (graphidis magister) is tanúsítja, hogy hamisak a bizonyítványai, e legény viszont igazolta, hogy az iskolát nem helyben, hanem Ausztriában végezte. A Ht. több alkalommal foglalkozott az ügygel, majd 1812. november 3-i kelettel úgy intézkedett, hogy föl kell venni a „céhbe”. OL Ht. Dep. Civ. 1812/48/5, 8, 10.

¹⁰³ Uo. 1813/23/2.

¹⁰⁴ Uo. 1813/23/4, 6.

¹⁰⁵ Uo. 1824/44/38.

¹⁰⁶ Uo. 1825/44/5.

¹⁰⁷ „...pseudo vecturantes . . . a praestandis vecturis arceri . . .”

¹⁰⁸ Uo. 1807/5/119, 140, 141. Az 1840-es években pl. a soproni magisztrátus büntetéssel sújtott egy „idegen” bőrárukat áruló tímármestert. A Ht.-hot intézett fölterjesztésben a város hangsúlyozta, a kereskedők, ill. a tímárok közül az „nyerendi el az elsőbbséget”, aki a „közönséget jó és olcsó készítményekkel” fogja ellátni. (Uo. 1845/44/1.)

¹⁰⁹ „...scopo melioris publici provisione . . .” Uo. 1832/44/63.

¹¹⁰ A posztós „céh” is tanúsította, hogy tagjainak többsége indigót használ a festésre, ill. van még egy másik módszerük is: „... a gyapjút indigó által alapjában sötétkék színnel ellátván, azt külsőképpen egyéb festékkel is festik”. Az így festett kékposztó nem ereszti a színét. — A Ht. minderről a Kancelláriát is tájékoztatta, amely helybenhagyta ugyan a város döntését, de a magisztrátust „megrótta” a felsőbb rendelet egyik pontjának „hibás magyarázata miatt”. — A Ht. ügyintézője ezt az aktát tévesen sorolta a közzegi esetek közé, amint azt jelzete is mutatja: uo. 1842/25/32.

¹¹¹ „...collectio carthani tinctorii vulgo Schar oder Herbkrammt, scilicet herbae coloratoriae . . .”

árendája is szerepelt, amelyet 1820-ban egy Redl nevű vállalkozónak adtak bérbe 300 forintért, amint azt a Magyar Kamara a Hofkammer-nek jelentette.¹¹² Lehetséges, hogy a magisztrátus az efféle helyi festőanyagok fölhasználását szorgalmazta a hatáskörébe tartozó céheknel, s ezért tiltotta meg az indigó alkalmazását.

Az 1830-as évektől kezdve a soproni tanács is következetesebben lépett föl a mesterek monopoliomos törekvéseivel szemben. 1832-ben elutasította pl. a helybeli sütőket, akik el akarták tiltani Georg Holczmann boltbérletét, hogy a piacon is áruljon;¹¹³ vagy 1834-ben a kovács „céh” ellenére elrendelték Tóth Márton számára a remek főadását, ill. a nevezett „céhbe” való iktatását.¹¹⁴ Határozottan visszautasította a magisztrátus 1845-ben az ácsoknak a kormányzékhez benyújtott ama kérelmét is, hogy Ullein Antal „*tanácsilag fölvelt*” ácsot töröljék a mesterek sorából. A kormányzékhez intézett fölterjesztésben a városi tanács hangsúlyozta, hogy az ácsokat csupán az „... új mester befogadása által reájuk háromlandó rövidség” befolyásolta panaszuk benyújtásakor.¹¹⁵ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Amint munkánk I. részének I. fejezetében is utaltunk rá, semmiképpen sem lehet véletlen, hogy olyan városokban, mint Sopron vagy Székesfehérvár egyetlenegy mesterség képviselői sem újították meg 1848 előtt kiváltságukat. Igaz, hogy itt több szakmában alig-alig tudtak megbirkózni az örökös tartományok, vagy Székesfehérvár esetében a sokkal fejlettebb pesti ipar versenyével, de nem egy olyan iparág volt e városokban, amelynek mesterei képesek lettek volna a céhlevél kiváltásának költségeit fedezni, *Fel kell tételeznünk*, hogy Sopronban és Székesfehérvárott — egyéb okok mellett — a magisztrátus céhekkel kapcsolatos állásfoglalása is szerepet játszott abban, hogy nem került sor 1813 után egyetlen céhszabadalom megújítására, ill. kiváltására.

E feltételezést elsősorban a *székesfehérvári magisztrátus céhpolitikája* látszik igazolni. Figyelemre méltó, hogy Fehérvárott is a legnépesebb, a több mint 100 mestert magában foglaló csizmadiacéh és a tanács közötti ellentét vált a legélesebbé. A fehérvári csizmadiák (az aláírók között 3 nemes is találunk) 1822-ben panaszt tettek a Helytartótanácsnál a városi hatóság ellen, hogy az *nem teljesítette a céhekkel kapcsolatos felsőbb rendelkezéseket*. Ezért — írják — „... elszéledésben (elszéledésben) és rendtartás nélkül, zavarodásban, mely még soha nem történt, szenvedünk”, és kéri, hogy a „*rendtartást*” (a céhszabadalmat) szolgáltassák ki nekik. (Kiemelés tőlem — E. G.) Eszerint, a *tanács nem kívánta, vagy legalább is nem támogatta kiváltságuk megújítását*, s azért folyamodnak a felsőbbséghez, hogy az a magisztrátus „fenyegetéseitől” védje meg őket: A „Tekintetes nemes tanács — folytatják panaszukat — az csizmadiamestereket az tanácsházhoz citáltatja, és ijesztgetéssel, retteggetéssel ... e mellett áristommal és fenyegetéskép... mind az nemeseket, mind a polgárokat az igazság keresése végett (miatt) büntetni kívánnák”¹¹⁶ A város és a „céh” közti háborúság oka (vagy következménye?) az volt, hogy a céhbiztos olyan céhmestert (név szerint Orsonits Ferencet) erőszakolt a céhre, akit az idősebb mesterek és sokan

¹¹² Wien, Hofkammerarchív 1820/26/2,134.

¹¹³ OL Ht. Dep. Civ. 1832/44/6.

¹¹⁴ Uo. 1834/44/31.

¹¹⁵ Uo. 1845/44/17.

¹¹⁶ Uo. 1822/7/25, 34.

mások nem akartak. Egy másik fölterjesztésükben a csizmadiák szavá teszik azt is, hogy a céhbiztos jelöltje eddig nem viselt kisebb céhbeli „hivatalokat”, nincs neki céhgyűlés tartására alkalmas háza, ezért drága pénzen kell illet bérelniök, s részére „a voksoknak többsége igazán nem (is) ütött ki”. Ráadásul a céhbiztos „... céhládánkat a városi kapitány ... segedelme mellett a városi pandúroknak fegyveres kezei közt erőszakosan ... elvette ...”¹¹⁷

Mielőtt a város — a Helytartótanács többszöri sürgetésére — jelentést tett volna, a maga hatáskörében kivizsgáltatta az ügyet, s a további zavargások megakadályozására a városkapitányt fölhatalmazta, hogy „a cs. k. katonaság segedelmét eszközölje”.¹¹⁸ Majd az 1822. december 30-i részletes jelentésben a magisztrátus arról tudósította a Helytartótanácsot, hogy a céhbiztos 3 jelöltet állított a céhmesterségre, közülük kettő ugyanannyi voksot kapott, s a céhbiztos a két utóbbi közül a fentemlített Orsonitsot nyilvánította céhmesternek. „Ezzel a választással az idősebbek nem voltak megelégedve”.¹¹⁹ Amikor azután a céhbiztos a céhládának az új céhmesterhez való elvitelét elrendelte, azt több mester meg akarta akadályozni, ezért rendelt ki a céhbiztos „3 városi hajdút”¹²⁰. Majd amidőn ezeket is megtámadták, a kapitány a városi tanácshoz fordult, hogy gondoskodjék a *katonai segítségéről*,¹²¹ Ekkor a városkapitány 12 hajdút rendelt a céh házához, majd az egyik renitenskedőt 48 órai „polgári áristommal” sújtotta. Végül a tanács is megerősítette a céhbiztos által kandidált céhmestert. A magisztrátus ismételten hivatkozott az idősebb és a fiatalabb mesterek között a legények elosztása miatti ellentétre. Végül hangsúlyozta, csupán azt tette, amit a „város tekintélye”¹²² megkövetelt, s már csak azért is szükséges a panasztevőket elutasítani, *nehogy más „céhek” is kövessék a rossz példát*.¹²³ A Helytartótanács 1823 január 21-i leiratában, helybenhagyta a város döntését, és a „céhet” elutasította, mert mindenféle nemzeti, vallási és életkorbeli megkülönböztetés ellenés a céhszabályokkal. Úgy véli azonban a kormányszék, hogy a céhbiztos meg gondolatlanul cselekedett,

¹¹⁷ Uo. 1822/7/83. L. még FML Repertorium 1822. I. 191: „A csizmadiák ellen biztosuk panasza, hogy a céhtábla elvitetésekor mint vakmerősködtek”. — A Helytartótanács 1822. szeptember 24-i leiratában kötelezte a várost, hogy egy órát sem mulasztva egy hónapon belül („nulla amplius interiecta hora intra tempus unius mensis”) válaszoljon. Ez azonban nem történt meg, ezért a panaszosok kb. 2 hónappal később megújították kérelmüket azzal a megjegyzéssel, hogy kénytelenek lesznek a legfelsőbb helyhez fordulni jogorvoslatért. A Helytartótanács november 19-én már haladék nélkül és szigorú hangon („sub gravissimo responsionis onere”) megsürgette a város fölterjesztését. — A csizmadiák 1822. december 30-án a városi tanácshoz intézett beadványukban is elpanaszolták sérelmeiket. De mentegetőznek azért, hogy mestertársaik „... anélkül hogy (velük) ... a folyamodványt közölték volna, azt a felséges consiliumhoz beadták”. Szabadkoznak amiatt is, ha a fölterjesztésben netalán „... illetlen és valótlan vádak, személyes sértések (lennének) elöljáróink ellen”, de ez „... előttünk fel nem olvastatott, tudtunkra nem adatott” (ti. a fölterjesztés). A dolog lényegét azonban fenntartják, hogy ti. a céhbiztos „olyan próbálatlan új embert tétetett céhük mesterévé, aki magát arra ... érdemessé nem tette”. Végül hivatkoznak az ifjabb és az idősebb mesterek között a legények szegődtetésével kapcsolatos vitára is (uo. 1823/7/2).

¹¹⁸ Utóbbi döntés az 1823. január 25—26. tanácsülés jegyzőkönyvi kivonatában.

¹¹⁹ „Hac electione non contenti seniores magistri” ... (uo.)

¹²⁰ „tres civitatis satrapas”

¹²¹ „... ad casum necessitatis evocato etiam militari adiutorio procuranda ...”

¹²² „... manutententia autoritatis nostrae magistrualis ...”

¹²³ „... ne et alii caetus ad idmodi temerarius ansae ab exemplo horum ... prolabi praesumant ...”

amikor Orsonitsot nevezte ki céhmesterré, ahelyett, hogy új választást rendelt volna el. A választást ugyan megerősítették, de *csak a város tekintélyének megőrzése végett*” (!)¹²⁴

Az ügy hullámai ezzel azonban nem ültek el, kb. 1 évvel később Fekete János és Fekete László csizmadiamester gróf Brunsvik József főtárnokmesterhez fordult panasszal. A beadványból többek közt az is kitűnik, hogy a város zavargásokban leginkább bűnösnek talált két csizmadia közül az egyiket 14, a másikat 21 „napi üdeig tartó polgári áristommal” büntette.¹²⁵ A panaszt a Helytartótanács a városhoz továbbította, az pedig „alaposan” kivizsgálta. Az érdekeltek — mint ahogy az ilyen esetben lenni szokott — cserbenhagyták szóvivőiket. Miután a város a behívott csizmadiákat „egyenként” kihallgatta, közülük 89-es (!) odanyilatkoztak, hogy nem értenek egyet a panasszal, 7-es ugyan egyet értettek vele, de nem ismerték annak tartalmát, s csak a két legelszántabb tartott ki. Úgy tűnik azonban, a város is jobbnak látta engedni, ill. valamiféle kompromisszum született: A hosszú jelentés végén a lényeg csupán egy rövid megjegyzés: „... a mult választáson ... más választatott céhmesternek, azolta az egész céh küzhallás szerént türhető bátorságban vagyon”.¹²⁶

A csizmadiák és a városi hatóság közötti viszony mindennek ellenére sem lett zavartalan. Mintegy 20 évvel később a csizmadia „céh” a Helytartótanácshoz „*kiváltságolt jogaiba(n) e város tanácsa által történt megszorításáról*” panaszt intézett. Az újabb vita oka egy remeklőnek a „céhtől” ismételt visszautasítása volt. A magisztrátus 1841. október 22-i jelentésében arról tudósította a felsőbbséget, hogy a céh a remeklővel jelentkezésekor „törvénytelenül” 100 Ft-ot fizettetett, ami ellenkezik a „céhcikkelyek szellemével” s „a felsőbb parancsolatok által nyilvánított kormányászéki intézetekkel, melyek a folyamodónak *a céh fondorkodásaitul* való oltalmát a hatóságoknak kötelességül teszik”. (Kiemelés tőlem — E. G.) A város vissza is adatta a remeklőnek a kicsikart pénzt. Ez az ügy is megjárta a Kancelláriát, amely helybenhagyta a városnak és a Helytartótanácsnak a „céhet” elmarasztaló döntését.¹²⁷

A csizmadia „céhvel” folytatott több évtizedes vita talán rávilágít arra is, hogy *miért nem ösztönözte* Fehérvár magisztrátusa a céhprivilegiumok megújítását. Feltehetően azért, mert *így hathatósabban tudta ellenőrzési jogát érvényesíteni*. A „céheket — amint azt az I. fejezetben láttuk — de facto a fehérvári magisztrátus is elismerte. A belső

¹²⁴ ... tantum in sustentationem auctoritatis civici hujus magistratus...” (uo.)

¹²⁵ Uo. 1823/7/27.

¹²⁶ — A város 1824. június 4-i jelentéséből. (Uo. 1824/7/35.) — A kompromisszumra utal Kruppai Dávid csizmadialegény ügye is, amellyel a Helytartótanács és a Kancellária is foglalkozott. A legényt a „céh” erkölcstelenséggel vádolta. A tanúk „... bizonyos szolgálóval való esetéről” vallottak: Egy tanú szerint előtte is „heverték együtt”, „a szolgáló ételben és italban neki kedvezett”. Miután a lány teherbe esett, a legény Pestre menekült, de visszatérvén, nem jelentkezett az atyamesternél, hanem önkényesen beállt az egyik műhelybe, s ott mint egy „fejes, engedetlen ... Füscher úgy dolgozik.” Az érdekelt mester azonban úgy vallott, hogy az atyamester tudtával fogadta fel Kruppait, „... a piacon álldogálva találván”. A mellékletben olvashatjuk az *idősebb mesterek* beadványát, amely szerint ők kezdettől fogva *nem értettek egyet* a fiatalabbak erkölcsi kifogásaival, s jelen sem voltak azon a céhgyűlésen, amikor Kruppai kérelmével foglalkoztak. A magisztrátus tehát ekkorra megszerezte az idősebb mesterek támogatását. (uo. 1823/7/58, 72, 94).

¹²⁷ Uo. 1843/6/10.

tanács 1771 óta¹²⁸ a céhbiztosok útján gyakorolta a céhek ellenőrzését, s a céhbiztosi intézmény az általunk vizsgált időszakban is tovább élt Fehérvárott. A tanács ezt 1821-ben pl. a következőképpen szabályozta: „a céhek biztosságai, melyekkel eddig (a) bíró, (a) polgármester és kapitány urak jeleskedtek, a tanács tagjaira felosztattak”.¹²⁹ A tanács nemcsak a céheket illető „mindennapi” ügyekkel (szerződötetés, vándorlás alóli fölmentés, remeklés stb.) foglalkozott, hanem a kézműipart érintő fontosabb elvi, tartalmi, közigazgatási kérdésekkel is. Utóbbiakra a városi levéltárban azonban csak a repertóriumok utalnak, a jelzett iratok — valamilyen oknál fogva — következetesen nincsenek a helyükön.¹³⁰ Ez lehet a magyarázata annak, hogy a városi hatóságot ellenőrző szervek, a királyi biztos, továbbá a Helytartótanács (olykor még a Kancellária sem) voltak tisztában, mi is a tényleges helyzet a fehérvári „céhek” körül. (Részletesebben l. a 3. fejezetben!)

A „legveszélyesebb” ellenfelekkel viszont — amint azt az előző fejezetekben láthattuk —, mint a zsidó iparúzókkal vagy a szervezkedő legényekkel szemben a legteljesebb volt a fehérvári magisztrátus és a „céhek” közötti egyetértés. A céhes mesterek a haszonvételek béreletekor is igyekeztek a tanács jóindulatát elnyerni, s annak döntéseit a legtöbb esetben maguk is támogatták. Amikor pl. 1790-ben a választott polgárság kifogást tett a város malmait bérlő Pürger Antal ellen, aki a malmokat másoknak „subárendálta”, s a subárendátorok hibás mértéket használva és más „agyafurt módon” kárt okoztak „az egész népnek”, az akkor még „legális” (vagyis érvényes kiváltságlevéllel rendelkező) molnárcéh is megvádolta a bérlőt, hogy az a malmokat „... a keresztényi kívánságon sokkal ... felülterjedő maga nyereségével kívánta használni...”¹³¹

Az ország Pestet követően legfejlettebb iparú városában, *Pozsonyban* is viszonylag kevés céhkiváltságot újítottak meg az 1848 előtti évtizedekben, de — amint azt az I. rész 1. fejezetében tárgyaltuk — a szakmák jelentős részében itt is céhszerű keretek között működtek a mesterek. Hogy a magisztrátus itt is liberális álláspontot foglalt el a céhek ügyében, noha nem kívánta a céhrendszer eltörlését, azt az is bizonyítja, hogy Pest után itt találkozunk a legtöbb engedélyezett kontárral. A pozsonyi tanács liberális iparpolitikáját az 1840-es években számos egyéb tény is igazolja. A pozsonyi magisztrátus is elsősorban azt tartotta ekkor szem előtt, hogy a lakosság iparcikk (és élelmiszer) szükségleteit, mégpedig megfelelő áron, ki tudják elégíteni a helybeli iparúzók. A kézművesek monopóliumos törekvéseit pedig főként azért ellenezte, mert az a köz érdekeit veszélyeztette. Amikor pl. az egyetlen „céhbeli” cserépfödő mester 1844-ben tiltakozott Mach Antal cserepeslegény fölvétele ellen, azzal „érvelve”, hogy a

¹²⁸ Kállay István: Székesfehérvár városi kormányzata. Fejér Megyei Történeli Évkönyv. 7. Székesfehérvár. 1973. 125.

¹²⁹ FML Repertorium. Székesfehérvár, 1821. 1. 124.

¹³⁰ Pl. a korábbi kiváltságok megújítását elrendelő, 1813. évi rendelettel kapcsolatos iratok (FML Protocollum de anno 1813); a céhek biztosainak kijelölése a tisztújítás után (uo. 1830. 2. 1016); a céhek rendbentartása (!) (uo. 1833. 5/1032.); a céhbiztosokkal kapcsolatos újabb intézkedések (FML Repertorium 1834. 8. 1555.); a céheket illető különböző döntések (uo. 1835. 3. 546, 6. 1279., 7. 1287., 8. 1672 stb.); a céhbiztosságok újabb felosztása (uo. 1836. 3. 458.). — Minderről részletesebben: *Eperjessy, Székesfehérvár*.

¹³¹ Helytörténeli tárgyú tanulmányban érdemes lenne részletesen bemutatni, hogyan vallottak az örlető gazdák is az árendások ellen; továbbá, hogyan nyilatkoztak az „albérlő” molnármesterek, ill. a választott polgárság tagjai a fenti ügyben. OL K. 1791/112/5.

városban egy mester is „elégnél több volna”, a magisztrátus a néhány évvel korábbi nagy tűz utáni határozatára hivatkozva, amikor ti. elrendelték, hogy a háztulajdonosok házaikat kötelesek cseréppel fedetni, támogatta e legény beiktatását, mert a publikum érdeke azt kívánja, hogy több ilyen mester működjék a városban.¹³² 1846-ban fölmentették a „kiskorúság” és a vándorlás alóli kötelezettség alól Böll Antal kertészlegényt, aki a helybeli „kertészmesterek szabályai szerint”¹³³ a mesteri jog elnyeréséhez szükséges konyhakert-bérlet megszerzése céljából „ünnepélyes” szerződést kötött egy pozsonyi „kertészmesterrel”, és lányát is feleségül vette.¹³⁴ Hasonlóképpen támogatták Frey Henrik kőfaragó kérelmét is, hogy remeklés nélkül vegyék föl a „céhbe”, mivel csupán egyetlen özvegy mesterasszony volt az egyesült kőműves és kőfaragó „céhben”.¹³⁵

A pozsonyi magisztrátus liberális iparpolitikáját nem kevésbé jellemzi az a tény, hogy a céhek visszaéléseit *elvi alapon* is elítélte. Ez történt pl. akkor, amikor a bádogos „céh” 1845-ben követelte a Poroszországból származó Friedrich Schulz „Magyarhonból (való) kiparancsoltatást”, a legényt viszont, miután a nevezett egy özvegy mesternével házasságra lépett, a magisztrátus „*tanácsilag*” vette föl mesternek. A remeket (egy „kemence” — vagy inkább sparhelt? — rajzát és annak elkészítését) is a város adta föl a szupplikánsnak. A kormányzékhez intézett fölterjesztésben pedig ekképp indokolta meg döntését: „... ugyanazon céhnek vonakodása . . . minden céheknél divatozott azon ingerkedések és üldözések sorába tartozik, melyeknek elmellőzését a kegyes szabályok a helybeli előjáróságok kötelességül meghagyják . . .” (Kiemelés tőlem — E. G.) A Helytartótanács azonban az érvényes rendelet értelmében fölfüggesztette a város döntését, amíg a szupplikáns elbocsájtó levele megérkezik Poroszországból.¹³⁶ A „céh” ebbe sem nyugodott bele, hanem követelte, hogy mind a nevezettet, mind feleségét addig is tiltsák el a mesterség gyakorlásától. A magisztrátus újabb fölterjesztésében fölhívta a kormányzék figyelmét, hogy Schulz már régen mester lehetne, ha „... a céh által alaptalan ellenvetések ürügye alatt . . . vissza nem tartatott volna . . .”. Ezért — mint írják — „... a céhnek . . . végzetlen ingerkedésétől megmenteni, és a céhet . . . kötelességének haladék nélküli beteljesítésére szorítani . . .” kívántuk —; s ezzel a Helytartótanács is egyetértett.¹³⁷ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Ugyanígy vette védelmébe 1846-ban a városi tanács a „céh” „üldöztetéseivel” szemben Szauter János vargalegényt, s amikor a mesterek vonakodtak kiadni neki a remeket, a magisztrátus jelölte ki azt (mégpedig egy pár „német csizmát” és egy pár „asszonyi topánkát”). Mivel a mesterek az elkészült remeket hibásnak találták, a tanács gondoskodott annak a nagyszombati és a soproni mesterek általi elbírálásáról. A magisztrátus arról is tájékoztatja a kormányzékot, hogy a városi tisztviselők is aláírták azt a jegyzőkönyvet, amelyet a városi „lajstromozó hivatal előszobájában” vettek föl arról, hogy az említett remekdarabokat megvásároló személyek (bizonyos

¹³² OL Ht. Dep. Civ. 1844/38/16.

¹³³ A kertészek 1840-ben céhkiváltságot váltottak. L. *Eperjessy* 1967. 244.

¹³⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1846/38/98.

¹³⁵ Uo. 1848/38/70.

¹³⁶ Uo. 1845/38/7.

¹³⁷ Uo. 1846/38/90.

Kuspert János és Hübner Borbála) „... lábaikra felhúzva megpróbálván, és azokban fel s alá járkálván a munkákat különösen jóknak találták...” A tanács ezért úgy nyilatkozik a folyamodóról, akinek a remek elkészítéséig egyébként megengedték a *kontárkodást*, hogy a mesterség üzésében az „... a *mostani drága időben* végromlás nélkül nem gátolható szegényember...”; a céhnek súlyosan elítélendő „makacsságával” szemben ezért kívánják őt támogatni. A Helytartótanács is egyetértett azzal, hogy a „céh” továbbra is ellenkezze, akkor „jegyzői kézzel” iktassék be; s úgy rendelkezett, hogy a varga „céh” a város tanácsának a „végzései iránt mutatott engedetlensége és részlehajlása miatt (a) tanácsülésben (a) legfelsőbb (hely) nevében megdorgálandó...”¹³⁸ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A pozsonyi magisztrátus is csupán azon föltétel mellett volt hajlandó *újabb céhkiváltság* megszerzéséhez beleegyezését adni, ha a szabadalom nem gátolja azoknak a céhen kívülieknek a működését, akik korábban is üzték az illető szakmába vágó tevékenységüket. Föltehetően ez is az *egyik oka annak, hogy a mintegy 120*¹³⁹ *pozsonyi mesterség közül miért csupán 7-nek volt érvényes kiváltsága.* Amikor pl. a mázoló (akik 1845-ben váltották ki a privilégiumot)¹⁴⁰ 1846-ban kérést intéztek a városi tanácshoz, tiltsa el a céhenkívüli szobafestőket, fénymázolókat és aranyozókat az iparüzéstől, továbbá címtáblájukon a mázolásra utaló kifejezés használatától, a *magisztrátus* a következőképpen indokolta meg a kormányzékhez intézett fölterjesztésében állásfoglalását. A városi tanács csupán a mázolóknak „... a *magok közti jobb rendre szolgáló kegyelmes céhbéli szabadalom elnyerhetését elősegíteni*, (és) nem másoknak máris fennálló jogait kétségbe hozni szándékozott...”, amikor támogatták, hogy a mázolókat elnyerjék a kiváltságot. *De semmiképpen sem akarja azt, hogy a mázolókat kizáró szabadalomot kapjanak*, hanem csupán olyat, amilyennel pl. a pesti mázolókat rendelkeznek. A pesti kiváltságlevél¹⁴¹ ugyanis — a magisztrátus szerint — lehetőséget ad arra az ottani szobafestőknek, hogy az általuk *korábban* is üzött mázó munkát a privilégium *kiadása után is* zavartalanul üzzék. E fontos elvi kérdésről, amely a királyi kiváltságlevél érvényét érintette, a Kancelláriát is tájékoztatta a Helytartótanács, s a céh óvását a „legfelsőbb hely” is elutasította.¹⁴² Ugyanebben az évben vetették el a kormányzék a pozsonyi mázócéh ama kérelmét is, hogy tiltsák el Varuso Domokost a szakmájukba vágó tevékenységtől. A magisztrátus viszont arról tájékoztatta a felsőbbtséget, hogy a nevezett már 1836 óta foglalkozik bőrmázolással — közmegelegedésre.¹⁴³ A pozsonyi tanács ez esetben is támogatta az említett kézműves szabad iparüzését. A tárgyilagosság kedvéért azonban le kell szögeznünk, a városi tanácsot ezen utóbbi állásfoglalásakor nem (vagy legalábbis nemcsak) liberális megfontolások vezették, hiszen — amint azt korábban tárgyaltuk — az 1813. évi céhszabályzat kontárkodást tiltó (XXXIII. cikkelye) sem zárta ki azon céhen kívüliek tevékenységét, akik a privilégium-levél kiadása *előtt* is

¹³⁸ Uo. 1847/38/79. — E jelzetet I. a II. 5. fejezet 169. jegyzetében is.

¹³⁹ Függelék, X. tábla.

¹⁴⁰ „Szerfestők” név alatt: *Eperjessy* 1967. 244.

¹⁴¹ Nyilván a pesti mázó (verniciarius) céh 1827. évi kiváltságlevelére utalnak, amelyet e budaiakkal együtt nyertek (*Eperjessy* 1967. 243.).

¹⁴² OL Ht. Dep. Civ. 1846/38/103.

¹⁴³ Uo. 1846/38/101.

gyakorolták mesterségüket. Ez azonban mit sem von le a pozsonyi magisztrátus monopólium ellenes álláspontjának értékéből.

A pozsonyi városi tanács a *céhek fenntartását az iparűzők közötti rend fenntartása céljából viszont szükségesnek tartotta* különösen az elsőrendű szükségleteket ellátó, zárt számú mesterségeknél. Elutasították pl. a fekete kenyeret sütők ama kérelmét 1840-ben, engedélyezzék számukra, hogy házukban is árusíthassák készítményeiket. A magisztrátusnak a kormányshoz intézett fölterjesztéséből megtudjuk, hogy a fekete kenyér sütőket kontároknak tekintették, s számuk 1808-ban 26-ra emelkedett. Mivel a lakosság kedvelte készítményeiket, e sütők „elszenvedését a tanács célszerűnek” tekintette, s de csak a „piacon” engedélyezték árusításukat, számukat 8-ban korlátozták; később pedig polgárjoggal is fölruházták őket. Mivel azonban a fekete sütők a fenti tilalmat (hogy ti. csak e piacon árulhatnak) többször megszegték, és mert a „rendes” pékek „a limitáció . . . szigorúsága alatt” tartatnak, és „. . . a közönséget akármely veszélyes időszakban és az önérdekjöknek feláldozásával (?) is kötelesek kenyérral ellátni”, a fekete sütők viszont „ezen kötelesség alatt nem nyögnek”, és amikor „nem kedvezvén nékiek az idő körülményei, a sütéssel akármikor felhagyhatnak”, a fekete sütők kedvéért — a magisztrátus véleménye szerint — a fehér sütők jogait „rövidíteni políciái tekintetekből sem (lenne) tanácsos” (Kiemelés tőlem. E. G.) Ezért nem engedélyezték, hogy a fekete sütők házuknál is árulják a kenyeret, amint azok azt szerették volna, ill. a fehérsütőket kötelezték arra, hogy ők is süssenek olyan fekete kenyeret, amit a közönség kíván.¹⁴⁴ Támogatta viszont a város 1848 elején az iparengedélyért folyamodó bajorországi származású Heuschmann Keresztély fekete sütő kérelmét: „. . . a mostani időkben a blumenthali külvárosban létező szegényebb sorsú népnek (az) otthoni kenyérsütés nehézségei miatti szűkölködését tekintetbe vévén. . .” (Kiemelés tőlem.) Így a forradalom — ill. a helybeli zsidóellenes zavargások — előtt néhány héttel a pozsonyi tanács engedélyezte, hogy a fekete kenyérsütők száma 8-ról 9-re emelkedjék.¹⁴⁵

Kassán, amely városban az 1840-es években Pozsonyhoz hasonlóan ugyancsak sok céhen kívüli tőkés ipari üzemet —, de Pozsonnyal ellentétben viszonylag sok „legális” céhet is találunk, a városi tanács szintén föllépett a *céhmonopólium ellen*. Amikor pl. a mészárosceh 1844-ben panaszt tett a Helytartótanácsnál a város ellen, hogy az 5-tel szaporította a *tanácsilag fölvevett* mesterek számát, a magisztrátus éles hangon bélyegezte meg fölterjesztésében a céhet: „. . . a helybeli lakos polgár ifjaknak céhbéli előléptetések és élelmi boldogulásuk megszorításával. . .” vádolva a kiváltságolt mestereket. A város kifogásolt döntését pedig „. . . a naponként szaporodó elégtelen népesség szükségéi irányában már is lábra kapott és *szüntelen panaszokra alkalmat szolgáló egyedáruság káros következménye*” elhárításának jogos szándékával indokolta. (Kiemelés tőlem — E. G.) A Helytartótanács nem hagyta jóvá a város e határozatát, mivel nem látta megfelelően bizonyítva, hogy a mesterek számának ilyen mértékű növelése a közönség ellátása szempontjából szükséges lenne, továbbá azért, mert az árszabás alá tartozó zártszámú céheknel — üresség nem léteiben — a mesterek számának „öt egyénnel való szaporítása egészen szokatlan. . .”¹⁴⁶ A kassai

¹⁴⁴ Uo. 1841/38/58.

¹⁴⁵ Uo. 1848/38/18.

¹⁴⁶ Uo. 1844/16/5.

magisztrátus ennek ellenére más esetben is hozott hasonló határozatokat. A helybeli sütőcéh pl. 1848-ban arra kérte a kormányzékot, hogy semmisítse meg a város ama döntését „amelyben 2-vel növelte a *tanácsilag fölvevett* pékmesterek számát, és utasítsa a szupplikánsokat az üresedés kivására. A magisztrátus fenti döntését indokoló jelentését a forradalmi márciusi napokban (március 24-én) terjesztette föl, s a Helytartótanács egyik utolsó határozata az volt, amellyel (április 10-én) a hozzáforduló kassai sütőcéh panaszát elutasította.¹⁴⁷

Pozsony, Kassa és más fejlett kézműiparral — továbbá tőkés ipari üzemekkel is — rendelkező városok magisztrátusainak iparpolitikája az 1830-as és különösen az 1840-es években sok hasonlóságot mutat *Pest városáéval*, amelynek a magisztrátusa *Dóka Klára* helytálló megállapítása szerint a „közjó előmozdítását” tartotta fő feladatának, és az volt az alapelve, hogy „mindenki űzheti mesterségét, lehetőleg céhes keretben, a céhek viszont az arra érdemes egyéneket ne utasítsák vissza”.¹⁴⁸

Annak magyarázatát, hogy a szabad királyi városok túlnyomó többsége az 1848 előtti évtizedekben objektív iparpolitikát folytatott, de a céhszabályokat többnyire tiszteletben tartotta, abban kell keresnünk, hogy a 19. század elejére — legalábbis a jelentősebb városokban — megszűnt a *céhek és a városi tanács közötti szoros összefonódás*. A *pesti belső tanácsban* pl. a kereskedelemből meggazdagodott, ill. az ingatlan — és háztulajdonos patríciusréteg vette át a vezető szerepet, amelynek már lazább volt a kapcsolata a céhekkal, de mivel tekintetbe kellett vennie a céhes iparnak a város gazdasági életében és társadalmában betöltött szerepét, iparpolitikája nem volt ellentmondás nélküli.¹⁴⁹

A jelentősebb városokban a *belső tanács* tagjai (vagy azok többsége) a tárgyalatkorban már olyan *jogvégezett vagy litterátus személyek*, akik járatosak lévén a corpus jurisban s többek között a céhes ipart szabályozó központi intézkedésekben, a törvényeknek és a rendeleteknek többnyire érvényt szereztek a gyakorlatban. A kézműveselem befolyása a város vezető testületei közül főként az *ún. külső tanácsban*, más néven „*választott községben*” érvényesült. Nem egy városban az iparűzők alkották a választott község abszolút többségét, de másutt is meghatározó volt részesedésük. *Pesten* pl. 1838-ban a választott polgárság tagjainak 56%-a iparos, és 27,2%-a kereskedő;¹⁵⁰ 1843-ban pedig 125 tag közül 71 iparos (56,8%), 34 kereskedő (27,2%), 8 honorácior (6,4%), 2 gyáros (1,6%), és 10 „magánzó” (8%)¹⁵¹.

Győrött pl. sokkal nagyobb volt a kereskedőelem súlya a választott községen belül, ami egyben a kereskedésnek a város gazdasági életében játszott vezető szerepét is tükrözi. A tagság mintegy fele a kereskedők, kalmárok, továbbá a gyógyszer és dohányárusok közül kerül ki 1846-ban, s az iparűzők részesedése (60 tag közül 17 fő) mindössze 28,3%.¹⁵² Kb. másfél évtizeddel korábban is hasonló az iparűzők súlya

¹⁴⁷ Uo. 1848/16/12, 24.

¹⁴⁸ *Dóka* 1979. 89.

¹⁴⁹ *Berlász Jenő*: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc kori szabályozás. 1790—1840. Sz. 1967. 3—4. sz. 571.

¹⁵⁰ *Dóka* 1979. 89.

¹⁵¹ *Dóka Klára*: A pesti céhrendszer válságának, kibontakozása az 1840-es években. (Az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszékének kiadványai I.) Bp., 1970. 225.

¹⁵² *Balázs* 1980. 125.

Győrött. A 60 tagú testületben 1831-ben 21 kézműves (35%), 29 kereskedő (48,33%), továbbá 5 vendéglős (8,33%), 2 bérlő (3,33%) 2 egyéb foglalkozású és 1 honorácior található.¹⁵³ Noha mindet magyarnak minősítették, 5-en külföldi származásúak.¹⁵⁴ Túlnyomó többségük (47-es, 78,33%) római katolikus, 11 (18,33%) lutheránus és 1—1 református, ill. görögkeleti vallású. A választott község véleménye szerint azonban ez az arány nem fejezte ki az egyes felekezeteknek a város lakosságán belüli tényleges súlyát,¹⁵⁵ ezért az 1831. novemberi tanácsülési jegyzőkönyv tanúsága szerint öfelségéhez kérelmet intéztek, hogy a belső- és a külső tanács tagjai egyenlően vagy legalábbis harmadrésben a két protestáns (az evangélikus és a református) vallás követőiből kerüljenek ki.¹⁵⁶

Az a törekvés, hogy a belső és a külső tanács (ill. a választott község) összetétele reálisan tükrözze az illető város *felekezeti* s az ennek többnyire megfelelő *nemzetiségi megoszlását*, nemcsak Győrött, hanem a szabad királyi városok túlnyomó részében is megfigyelhető az 1848 előtti évtizedekben. A felekezetek közötti béke megerősítése céljából, ill. a nemzetiségek közötti egyenlenségek elhárítása érdekében a kormányzások is fontosnak tartották a megfelelő egyensúly biztosítását e testületekben. A Magyar Királyi Kamara 1792. február 29-én az öfelségéhez intézett fölíratában javasolta pl., hogy a *temesvári* belső és külső tanácsban egyenlő legyen a római katolikusok és a görögkeletiek részesedése, mivel a legutóbbi tisztújítás után, amikor a királyi biztos 35 római katolikust és csupán 25 „szerbet” javasolt a választott községbe; ill. a belső tanácsba 6 római katolikust és csak 4 „illirt”, nagy vita támadt a lakosok között.¹⁵⁷ A *budai* német és a magyar polgárok közötti viszály elhárítására javasolta a

¹⁵³ Hogy a fenti 1846. évi adatokkal jobban össze lehessen vetni, a gyógyszerészt is a kereskedőkhöz számítottuk. — L. „Nomina sexaginta virorum” az 1831. évből OL K. 1833/15/11.

¹⁵⁴ 2 csehországi, 1 ausztriai, 1 szászországi és 1 német birodalmi. — Említést érdemel, hogy Győr azon városok közé tartozott, amely pecsétjének latin nyelvű kőiratát az elsőik között s méghozzá kancelláriai engedély nélkül változtatta magyar nyelvűre. Ezért a Ht. a Kancellária nevében a magisztrátust 1844. március 12-i leiratában megfeddette. A Kancellária a magyar nyelvű kőiratot csak néhány hónappal később, július 4-én engedélyezte a városnak. (OL Ht. Dep. Civ. 1844/26/19). — Ezt az engedélyt pl. Újvidék csak 1847 végén kapta meg (uo. 1848/34/4).

¹⁵⁵ „Az 1831-ik Popularis Conscriptio kivonata, mely szerint Szabad Királyi Győr Városa kebelében lakozó férfi személyek száma” (vallási hovatartozásuk szerint) az alábbi:

	Római kat.	Evan- gélikus	Refor- mátus	Görög- keleti
Belső városban	1808	233	35	42
Új városban	1259	558	145	4
Majorokban	704	204	9	2
Szabadhegyen	258	132	64	—
Összesen:	4029	1127	253	48

¹⁵⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1839/26/19.

¹⁵⁷ „... tam in interiori senatu, quam etiam in electa communitate inaequalis individuorum numerus inter romano-catholicos et graeci ritus non unitos defixus habeatur, et id ipsum variis discordiis inspecie . . . querelio per illyricos recentissime positos ansam praebuerit, ad stabiliendam inter incolas pacem . . . existimetur per commissionem mixtam, ut *par numerus* commembrorum electae communitatis non minus quam etiam interioris senatus ex utraque religionis parte constituatur. . .” (Kiemelés tölem. — E. G.) Wien Hofkammerarchiv 1791—1792. 26. 309—317.

Magyar Kancellária 1792. október 25-én, hogy a szószóló (a választott község vezetője, latin nevén tribunus plebis, német nevén Fürmender) választásánál, továbbá a választott közönség tagjainak kijelölésénél a *magyarokat is egyenlő arányban* (!) vegyék tekintetbe.¹⁵⁸

Noha némely városban, mint pl. *Aradon* 1834 után a tisztikar választásánál a vallási különbségeket nem vették figyelembe¹⁵⁹, a városok többségében a római katolikus valláshoz tartozók túlsúlya érvényesült a belső és a külső tanácsban. Előfordult viszont, igaz ritkábban, hogy református többségű városban, mint pl. *Szatmárnémetiben* a katolikus vallásukat szorították háttérbe. Amikor a katolikus vallású levéltáros, továbbá külső tanácsbeli jegyző és tiszteletbeli ügyész ezért panaszt tett a kormányzéknel, a magisztrátus 1842. június 18-i fölterjesztésében azzal „védekezett”, hogy az 1790. évi 26. tc. 5. paragrafusa értelmében egyik felekezetet sem szabad a hivatalnokok választásánál előnyben részesíteni. A katolikusok és a görögkatolikusok együttesen a népességnek alig több, mint egy negyedét teszik ki a városban, a reformátusok pedig kb. háromnegyedét, ebből „...önként következik ... azon részről, melyen több a népesség, több is a hivataloskodó pályára szánt egyén...” Viszont a katolikusok számarányukhoz viszonyított részesedése nagyon is kedvező, mivel a 13 szenátor közül 6, és a 40 „esküdt” közül 16 „... állandóan ... katolikus”. Az üresedéskor pedig mindig „... azon vallású jelöltetik, amilyen volt az üresség előtt...”¹⁶⁰ Amikor a kormányzék *rosszallását fejezte ki a katolikusok mellőzése miatt*, a magisztrátus 1844. június 1-i fölterjesztésében a következőképpen válaszolt: „Igen érzékenyen hatott reánk a Nagyméltóságú Helytartótanács k(egyes) leirata ... (hogy) némely alsóbb hivatalokra az 1790/91. 26. tc. ... ellenére ... egyedül reformált egyének jelöltettek ki...” Elismerik, hogy e tisztségekre tényleg csak reformátusokat kandidáltak, de ezt nem vallásuk miatt tették, hanem azért, mert ők voltak arra a *legalkalmasabbak* (!). Biztosítják a kormányzéknek arról is, hogy a köztük „... vallási tekintetben, mint eddig, úgy most is, *testvérszeretet uralkodik*...”¹⁶¹ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A kormányzék még kevésbé értette egyet azzal a törekvéssel, hogy olyan városban, ahol a protestáns elem kisebbségben volt, vallásra való tekintet nélkül az arra legalkalmasabbakat válasszák meg a hivatalokra.¹⁶² A Kancellária csupán azt hagyta helyben 1846-ban, hogy a tisztségeket és a választó közönség sorait vallási megkülönböztetés nélkül „... azon időrendi sorban, amint megürültek ...”, töltsék be.¹⁶³ A *komáromi* „helvét” vallásúak (reformátusok) azon kérelmét szintén elutasította 1845-ben a Kancellária, hogy a választott községbe „a népesség számához

¹⁵⁸ „...circa querimonias civium budensium nationis hungaræ semet in electam communitatem proportionato numero deligi, et alternativam in tribunatu plebis observari petentium ... occasione futura restaurationis tam quoad tribunalum, quam vero numerum civium in electam communitatem deligendorum æqua ratio observetur...” (Kiemelés tőlem) Wien uo. 1792/26/4/260, 266, 269, 270; L. még — többek között — a Magyar Kamara 1820. október 19-i jelentését is a Hofkammer-hez. Wien uo. 1820/26/3. 108.

¹⁵⁹ *Márki, Arad* II. 520.

¹⁶⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1842/43/24.

¹⁶¹ Uo. 1844/43/22.

¹⁶² Pl. Selmecbányán: „... sine ullo religionis discrimine et evangelicos et romano catholicos, quos ceteris paribus maxime idoneos et dignissimos...” Wien Hofkammerarchiv. 1815/26/1/82, 113.

¹⁶³ Pl. Besztercebányán: Wien Finanzarchiv 1846/26/2. VI. 23.

és adójuk mennyiségéhez képest aránylag (arányosan) választassanak”, mert a protestáns elem térnyerését nem tartotta kívánatosnak.¹⁶⁴

A városok jelentős részében azonban a felekezeti arányoknak megfelelően töltötték be a hivatalokat, és az újabb restauráció alkalmával a soron következő vallásbeliek közül választották a tisztviselőket; a *belső tanácsbelieket* pedig — mint fentebb is említettük — a nagyobb városokban *többnyire a honoráciorok, jogvégzettek* közül. Mint pl. *Sopronban* az 1842. évi tisztújítás alkalmával, amikor „a polgármesteri hivatal . . . a katolikusok részét illetvén”, megválasztott Pátzill József ezelőtt ügyvéd, később tanácsnok, városkapitány, helyettes bíró és a „nemzeti oskolák” igazgatója. A városbírói hivatal „jelenn az evangélikusok részét illetvén”; megválasztott Laitner Ferenc ezelőtt ügyvéd, városi levéltárnok és tiszti ügyész, később tanácsnok, főbíró, polgármester és Sopron vármegye táblabírája. A városkapitányi tisztségre szintén evangélikust választottak, Martiny Ferenc személyében, aki korábban ugyancsak ügyvéd volt, majd aljegyző, tanácsnok, helyettes kapitány és Sopron vármegye táblabírája. A tanácsnokok egyenlő arányban kerültek ki a katolikus és a lutheránus „részről”, köztük levéltárnok, ügyvéd aljegyző, a választott közönség szószólója stb. található. A választott polgárság tagjait is arányosan választották a két felekezetből.¹⁶⁵

Hogy az egyes felekezetekhez tartozó tisztviselők a lakosság tényleges vallási megoszlásának, vagy a felekezetek mindenkori gazdasági és társadalmi súlyának megfelelően jussanak szerephez, ismételten felülvizsgálták a felosztás korábbi elveit. *Kőszeg* tanácsulése pl. 1838. május 11-én, hogy „. . . a pópisták és evangélikusok közti aránytalan felosztásból . . . eredhető minden legkisebb vizálgodások (a) jövedőre nézvést elháríttassanak, a tisztviselési arányok kidolgozására egy kiküldöttséget . . .” nevezett ki.¹⁶⁶ Az „érdemes választó község” itt 1843-ban 60 „egyénekből” állott, s a két felekezet 30—30 taggal szerepelt. A város iparúzó polgárságát 37-en (61,67%) képviselték. Tehát itt a *kézműveselem abszolút többségét élvezett e testületben*. Utánuk a honoráciorok következtek 10 fővel (16,67%); volt még 7 földműves (11,67%) és 6 kereskedő (10%) a választott polgárok között. Az iparúzók nagyobb része egyébként az evangélikus felekezethez tartozott, a 30-ból 21 (70%) volt kézműves, s a szószóló is közülük került ki.¹⁶⁷

A kisebb városok belső tanácsában viszont nemcsak jogvégzett személyeket, hanem pl. iparúzókat, gazdálkodókat, szőlőbirtokosokat is találunk. Az 1846. évi *kismartoni* tisztújítás alkalmával pl. Plankenauer Jánost választották meg főbírává, aki 17 éve töltötte be e tisztséget; vagyonos polgár volt, aki németül „s kevéskét magyarul is” tudott, „deákiskolákba nem járt”. Városkapitánnyá Raáber Ferdinánd ugyancsak vagyonos polgárt és tanácsnokot választották, aki csak németül tudott. Szószóló Hofer Ferenc vagyonos polgár és pékmester lett, aki „több évekig dicsérettel suppléálta” e hivatalt, szintén csak németül tudott.¹⁶⁸ Különben mindnyájan

¹⁶⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1846/18/3.

¹⁶⁵ Uo. 1843/44/13. A következő tisztújításkor viszont az evangélikus részt illette a polgármesteri hivatal, s ekkor a korábbi városkapitányt, Martiny Ferencet választották e tisztségre, a városkapitányi tisztt pedig a katolikus részre szállott. (Uo. 1846/44/24).

¹⁶⁶ Uo. 1843/25/6.

¹⁶⁷ Uo. 1843/25/17.

¹⁶⁸ OL K. 1847/21. № 3.

katolikusok voltak, s magukat magyaroknak vallották. Mivel azonban magyarul nem tudtak, 1845-ben a tanács nevében a legfelsőbb helyre „újólag” folyamodványt terjesztettek, hogy „hivatalos dolgaiknak egyedül csak magyar nyelven leendő folytatása” alól felmentést nyerjenek.¹⁶⁹ Az ekkor megválasztott 9 új választó polgár közül 4 volt iparúzó (1—1 szabó, kalapos, csizmadia és bádogos, közülük csak egy tudott magyarul); 1 tőkepénzes, aki francia anyanyelvén kívül olaszul és németül is tudott, a többiek pedig háztulajdonosok, kertészek és „mezei gazdák” (egyikük „öt iskolát végzett, beszél németül, magyarul és deákul”).

A falusi—kisvárosi szintre visszasüllyedt *Ruszt*on a 8 tagú belső tanács feje gazdálkodó volt, a szenátorok között még 2 gazdát, 1 litterátust, 1 jogban jártas személyt (iuris peritus) és 3 ügyvédet találunk 1837-ben.¹⁷⁰ A 24 tagú „electa civitas”-ban ekkor 18-an voltak gazdálkodók (75%), 5-en iparúzók (20,83%), és csupán egyetlen litterátus akadt. Az 1843. évi tisztújításkor még kisebb az iparúzóknak a választott községben való képviselete. Ekkor 3 kézművest (1—1 ácsot, péket és kádárt — 12,50%), 1 jogban jártas személyt (4,17%) és 20 gazdálkodót (83,33%) választottak e testületbe.¹⁷¹ Ezek az arányok reálisan tükrözték az említett foglalkozások tényleges súlyát azon településen, amely már csak névlegesen tartozott a szabad királyi városok sorába.

Érdemes lenne mind a 24 *felvidéki* szabad királyi városban külön-külön megvizsgálni a vezető testületek összetételét. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a 19. századra lehanyatlott *kisvárosok* magisztrátusai sokban hasonlíthattak a *kisszebeni*hez, ahol az 1836. évi tisztújításhoz a városbíróról és 3 másik szenátorról csupán azt a megjegyzést olvashatjuk, hogy polgárok (civis) voltak; 3 további szenátorról azt, hogy nemesek; s csupán a szószólóról, hogy ügyvédi képesítéssel rendelkezett.¹⁷² A *lőcsei* magisztrátus tagjai viszont az 1837. évi restauráció alkalmával többségükben a honorátorok közül kerültek ki; a bíró ügyvéd (advocatus) volt, a polgármester jogtudó (iuris peritus); a városkapitány és több szenátor tanult ember (litteratus), az egyik szenátor fiskális.¹⁷³

A délkeleti országrész egyik ipari és kereskedelmi központjában, *Aradon*, amely a tárgyalt időszakban nyerte el a hön áhított szabad királyi rangot, 1834. augusztus 25-én a báró Orczy Lőrinc, Arad vármegye főispánja és a város királyi biztosa elnökletével tartott ünnepélyes ülésen került sor az új szabad királyi város első tisztikarának megválasztására, miután az elnök az egybegyűlt polgárokat „... a városnak ... az előbbénitől különböző szabad királyi díszes voltára ...” figyelmeztette. A belső tanácsba akkor 8 ügyvédet (advocatus) választottak, közülük 4 korábban is viselt szenátori tisztséget, 1 pedig bírói hivatalt, rajtuk kívül legalább még 1 szenátor bizonyosan tanult ember volt, s korábban mint jegyző (ordinarius notarius) működött.

¹⁶⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1845/28/8. — A Kancellária azonban figyelmeztette őket, hogy az 1843/44. évi 2. tc. 6. paragrafusát nekik is szigorúan meg kell tartaniok, és az addigi pecsétjük latin-német nyelvű köriratát magyar nyelvűre kell fölcserélniök. (Uo. 1845/28/9.) — *Pozsony* magisztrátusa pl. egy évvel később jelentette azt a kormányszéknek, hogy a jegyzőkönyveket „... az itt ... általánosan divatozó német nyelven vezetik”; a tanácsülési jegyzőkönyveket pedig három nyelven, magyarul, németül, és „deákul” (uo. 1846/38/37).

¹⁷⁰ Status personalis et salarialis liberae regiaeque civitatis Rusztiensis de anno 1837. (Uo. 1839/40/1.)

¹⁷¹ Uo. 1845/40/2.

¹⁷² Uo. 1838/17/6.

¹⁷³ Uo. 1840/29/8.

A 60 tagú választott községen belül Aradon is a kézművesek száma (27) és részesedése (45%) a legmagasabb, utánuk a kereskedők következnek (mégpedig 18 tözsér 30%-kal és 5 kalmár 8,33%-kal); végül a 10 honorácior (11,66%-kal).¹⁷⁴ Aradon, mint említettük, nem voltak tekintettel a választásokon a vallásbeli különbségekre, a belső tanács tagjainak túlnyomó többsége azonban a nevekből ítélhetően valószínűleg római katolikus, ill. magyar vagy német nemzetiségű volt.

Újvidéken viszont még az 1840-es években is szigorúan ügyeltek arra, hogy a választott községben a római katolikus és a görögkeleti felekezet — s ennek megfelelően a városban kisebbségben levő német és magyar, ill. a többségben lévő szerb elem — egyenlő súllyal szerepeljen. 1843-ban pl. a választott község 84 tagja közül 41 volt római katolikus, 41 görögkeleti, a szószóló is közülük került ki; s volt még 1—1 lutheránus és kálvinista (az utóbbi egy magyar nevű csizmadia). E városban — pl. Győrhez hasonlóan — a kereskedőké volt a vezető szerep a választott községben. A kereskedők, a „spekulánsok” és a kalmárok együttes száma 34 és aránya 40,48%; a 3 kocsmárossal és gyógyszerárussal együttvéve pedig 37, ill. 44,05%. A 30 iparúzó a tagság 35,71%-át tette ki, a 14 honorácior pedig 16,67%-ot. Volt még 2 (2,38%) egyéb, és mindössze 1 gazdálkodó (1,19%) e testületben. A választott község kézművességgel foglalkozó tagjainak túlnyomó része (23) egyébként a római katolikus felekezethez tartozott, a kereskedőké (27) viszont a görögkeletihez; tehát az utóbbiak minden bizonnyal szerb nemzetiségűek voltak. A kereskedők közé sorolt 14 „spekuláns” közül pl. csupán 3 volt római katolikus (egyikük borral üzletelt), és 11 görögkeleti vallású.¹⁷⁵

Szegeden viszont az 1848 előtti évtizedekben már nem vették tekintetbe a vallásbeli különbségeket a választásoknál (a lakosság túlnyomó többsége különben már római katolikus volt ekkor). A belső tanács tagjainak jó része — más nagyobb városokhoz hasonlóan — itt is jogvégzett vagy litterátus, és nemeseket is találunk közöttük. A választott községben itt is meghatározó volt az iparúzók súlya. Az 1830. évi tisztújítás alkalmával pl. e testület elhunyt vagy elköltözött tagjai helyett 50 új személyt kandidáltak, közöttük 20 (40%) volt iparúzó és 7 (14%) kereskedő.¹⁷⁶ A következő, 1833. évi tisztújításkor a választott községbe jelölt 42 személy közül 23 (54,76%) volt iparos és 7 (16,66%) kereskedő Szegeden.¹⁷⁷

A kézművesiparnak a város gazdaságában és társadalmában betöltött szerepét illetően a Szegeddel lényegében azonos kategóriába tartozó *Székesfehérvárott* is nagyjából hasonló volt a belső tanács és a választott község összetétele. Az utóbbiban vagy ahogyan itt akkoriban nevezték, „hatvanasság” sorában nagybirtokosokat, ill. arisztokratákat is találunk, mint pl. gr. Zichy Edmundot és a helyőrség parancsnokát, gróf St. Quentin Ferenc generálist. Utóbbit azért választották be, mert „e város csinosodására és jótévő intézeteire ... segédkeztenyjútt...”, A hatvanasság

¹⁷⁴ „Tabella senatus interni et externi nec non officialium Liberae Regiaeque Civitatis Aradiensis juxta actum restaurationis magistrualis die 25 et 26 et 28-a mensis augusti 1834 sub praesidio illustrissimi domini ... Laurentii Orczy Comitatus Aradiensis supremi comitis qua commissarii regii asservatae”. OL K. 1836/2.

¹⁷⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.

¹⁷⁶ OL K. 1832/32/50. *Részletesebben: Eperjessy, Szeged.* 196—198.

¹⁷⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1834/47/3.

túlnyomó része azonban itt is az iparosok és a kereskedők közül került ki.¹⁷⁸ A fehérvári magisztrátus — mint a korábbiakban láttuk — a kiváltságlevéllel nem rendelkező „céhek” irányításában ennek ellenére töretlenül érvényesítette a maga akaratát. De más fontosabb kérdésekbe sem tűrte a választott község beleszólását. Így pl. — más városokhoz hasonlóan¹⁷⁹ — egyedül a maga jogának tekintette az országgyűlési követek kijelölését, s amikor azt az egyik választott polgár kifogásolta, az illetőt „fiscális actio”-val fenyegették meg.¹⁸⁰ Ugyanígy a maga jogkörébe tartozónak tekintette a magisztrátus a polgárjog megadását is.¹⁸¹ A választott községnek vagy egyes tagjainak a hatáskörük átlépésére irányuló egyéb próbálkozásait is erélyesen visszautasították, megállapítva, hogy a „választott polgárság közt fennforgó bizodalmatlanság s vizáلكodások talpköve nem . . . alapos visszaélésekben györekezne, hanem a választott polgárság közül néhányaknak helytelen és e város privilégiuma ellenére való jussok vadászásából eredett”.¹⁸² Ilyennek minősítették néhány választott polgárnak a plébános választásával kapcsolatos szervezkedését is, pedig a magisztrátus véleménye szerint ez „egyenesen a városi tanács hatásköréhez” tartozik, a tanácsnak pedig „fő tisztje”, hogy minden . . . alattomos összejöveleteket s eljárásokat minden kitelhető módon gátoljon. . . .”¹⁸³ Nemcsak ezt nem tűrte el a magisztrátus, hanem még azt az írnokot vagy aljegyzőt is megbüntették, aki a választott község némely tagjainak a tanácsot sértő kifejezéseit a jegyzőkönyvben rögzítette.

Hogy a belső tanács és a választott község közti kapcsolat másutt sem volt konfliktusoktól mentes; azt többek között pécsi,¹⁸⁴ temesvári,¹⁸⁵ pozsonyi¹⁸⁶ stb.

¹⁷⁸ OL K. 1836/1/25.

¹⁷⁹ Amikor pl. a *szatmárnémeti* „választott esküdt polgárság” az 1832—36. évi országgyűlés alkalmával kísérletet tett arra, hogy a követeket ne csak a belső tanács, hanem az ő soraik közül is válasszák, a magisztrátus ezt erélyesen visszautasította. Hivatkozva pl. arra, hogy a belső tanács tagjai sok évi tapasztalatuk alapján jobban eligazodnak az országos ügyekben, a 40 választott polgárnak viszont alig negyed része viselt még alsóbb rangú hivatali tisztséget is. A választott polgárságnak azt az érvét, hogy az országgyűlésen a belső és a külső tanács viszonyát is tárgyalni fogják, és ezért célszerű volna, ha az utóbbi képviselői is jelen lennének, a magisztrátus olyan demagógiának minősítette, amely „. . . a mai újítást kedvelő idő lelkéből” s „a külföldi példák kölcsonözött . . . képzelet”-ből származik, „mintha a kormányt (vagyis a magisztrátust) s (a) népet (ti. a választott polgárságot) két egymással ellenkező tekintet vezérelné. . . .” A városi levéltárnok is bizonyítja, hogy e város képviselőit 1608 óta rendszeresen meghívták az országgyűlésre, de nem volt példa arra, hogy „követünk az esedezők által kért módon s . . . az esküdtkekből választatott volna. . . .” Az ügyel, horderejére tekintettel — és mivel a választott község 1831. december 27-én közvetlenül a királyhoz intézett „supplex libellus”-t — a Kancellária is foglalkozott, s úgy döntött, hogy mivel a követeket már úgyszólván megválasztották az országgyűlésre, „az esedező község pedig ezen választásnak gyakorlásában soha sem volt”, nincs helye a régi rend megváltoztatásának, annál is inkább mert ezt az ügyet is az országgyűlésnek kell törvényesen rendeznie. A Kancellária e döntéséről 1843. január 29-ig tájékoztatta a Ht. a magisztrátust (OL Ht. Dep. Civ. 1833/43/4).

¹⁸⁰ Az 1835. május 25—26-i elegyes ülés határozatából: OL K. 1836/1/25.

¹⁸¹ Az 1835. július 15-i „elegyes ülésről” (uo.)

¹⁸² Az 1835. július 9-i „elegyes ülésről” (uo.)

¹⁸³ Az 1835. december 15—16-i „elegyes ülés anyagából” (uo.)

¹⁸⁴ Részletesebben l.: *Eperjessy, Pécs* 73. jegyzet.

¹⁸⁵ A temesvári polgárság 1845-ben pl. az előző évi tisztújítás megsemmisítését kérte a legfelsőbb helyen a tisztviselőválasztások alkalmával elkövetett (állítólagos) visszaélések miatt. OL Ht. Dep. Civ. 1845/48/21, 44.

¹⁸⁶ A választott község panaszai elsősorban az úrbéri faizással és borbeviteli vámmal voltak kapcsolatosak Uo. 1841/38/59.

példák is alátámasztják. A magisztrátusok általában nemcsak a céhek irányítását tartották fenn a maguk számára, bár e tekintetben — amint a fentebbieken láttuk — figyelembe vették ama választott községek érdekeit is, amelyekben a kézműveselem döntő befolyással rendelkezett, hanem Fehérvárhoz hasonlóan elutasították a választott testületek minden olyan törekvését is, amely vezető szerepüket bármiképpen csorbíthatta. Az *aradi* magisztrátus és a választott község közötti ellentét pl. nem sokkal a szabad királyi rang megszerzése után kieleződött, az aradi tanács nem csupán az engedetlen céhekkal szemben lépett föl, hanem pl. 1844-ben a „néptribunt”, a választott község szószólóját is leváltotta.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Uo. 1844/7/13, 54.

2. A VÁROSI MAGISZTRÁTUSOK ÉS A NEMESI VÁRMEGYÉK

A szabad királyi városok vezető testülete a *belső tanács* (a magisztrátus), amelynek tagjai — mint láttuk — a jelentősebb városokban jobbra *szakszerűen képzett* tisztviselőkből kerültek ki. E „*bürokratikus elitte*”¹ való testület a várospolitikát érintő fontosabb kérdésekben, így a céhügyekben is határozottan kezében tartotta az irányítást, s a céheket illetően objektívabb álláspontot képviselt, mint a *külső tanács* (a „választott község”), amelyben a céhes polgárság nagy, olykor döntő súllyal rendelkezett. Noha a külső tanács a lakosság „szélesebb” rétegeinek képviselőjében lépett föl, legjobb esetben is csak a *polgárjoggal rendelkezőknek* — vagyis a lakosok alig 20%-ának — az érdekeit képviselte, s e korlátozott számú — többnyire 60 tagú — testület tagjait is a legtöbb városban élethossziglan választották. A belső tanács helyzete még ellentmondásosabb, ugyanis nemcsak a külső tanácsnak a város vezetésében való „beavatkozását” hátrította el, hanem a szabad királyi városok jogait érintő hatásköri kérdésekben is nem egyszer *ellentétbe került* az országos politikában döntő befolyással bíró *nemesi vármegyékkel*. Ez a tény annál is inkább figyelemre méltó, mert a *jobbára patriciusokból álló belső tanács* tagjai között szép számmal találunk *nemeseket* is. Sőt néhány városban, mint pl. az 1780—90-es években Pesten vagy Pozsonyban nemesek alkották a magisztrátusok többségét, s az 1790. évi országgyűlésen részt vevő városi követek túlnyomórésze ugyancsak nemesek közül került ki. *Mályusz Elemér* mutatott rá elsőként arra is, hogy a városok irányító testületébe bekerülő nemesek sok helyütt elmagyarosították a szabad királyi városok hivatalviselő vezető rétegét, de egyszersmind a nemesi életfölfogás rabjaivá is tették azt, ezzel is magyarázva a német eredetű tisztviselő családok ama törekvését, hogy nemességet szerezzenek maguknak.² Az uralkodótól szabad királyi rangra emelt szabad királyi városok, Pécs, Szabadka és Temesvár követői azon indokolással kérték az 1790—91. évi országgyűléstől becikkelyezésüket, hogy falaik között a birtoktalan nemesség otthonra talál, a pécsi követek pedig azzal érveltek, hogy a vagyontalan nemesek számára sokkal előnyösebb, ha szabad királyi városokban élnek, mintsem jobbágytelkeken földesúri joghatóság alatt nemesi mivoltukhoz méltatlan állapotban tengődnek.³ A nemesi ellenállással szemben azonban nemcsak a parasztság és a nemzetiségek, hanem a városi polgárság támogatását is sikerült az udvarnak megszereznie,⁴ az országgyűlésen pedig csupán Temesvárt és Szabadkát (továbbá

¹ *Mo. tört.* 5/1. 657.

² *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. Klny. a Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvéből. I. Bp., 1931. 5. — L. még — többek között — *Makkai* 1961. 7.

³ *Mályusz* i. m. 12.

⁴ *Uo.* 14, 24—31. — L. még *Mo. tört.* 5/1. 64—69.

Pozsegát és Károlyvárost) cikkelyezték be a szabad királyi városok közé, Pécsét viszont nem.

Sok város magisztrátusának voltak nemesi tagjai a 19. század első évtizedeiben is, vagy mint pl. Székesfehérvárott, nemességet szereztek maguknak a vezető polgárcsaládok.⁵ Mindennek ellenére — főként a nemesk vámentessége miatt,⁶ ill. a *királyi haszonvételek ügyében* — ekkor különösen kiéleződtek az ellentétek a városi magisztrátusok és a nemesi vármegyék között. Sopron városa pl. 1810-ben több nemesnek, így Tóth Sándornak, ezenkívül Jánosy Ferenc „császár s királyi szolgálatból kiállott (másutt kiérdemesült, emeritus) kapitánynak” és Sopron megye táblabírájának, továbbá Kotsy Mihály „császári királyi pensionatus főstrázsamesternek” és Sopron, Zala és Vas vármegyék táblabírájának törvényadta jogainál fogva megtiltotta, hogy saját szükségletükön felüli mennyiségben bort hozzanak be a városba. Az utóbbi nemes vallomása szerint a magisztrátus a nevezettekkel együtt őt is azzal vádolta, hogy több Sopronban „... lakozó nemes urak nevére” 12—13 hordó bort hozott be nyereszkesedés, ill. kereskedés céljából „... az idevaló bort természető, adózó polgárságnak kárával és megsértésével...” Ez a szerinte „koholt” vád azonban csupán „... a sopronyi magistratus(nak) ... a hazai nemesekhez általjában viseltető, az egész nemes vármegyében ... tudva levő gyűlölségébül...” származik: (Kiemelés tőlem. — E. G.) A magisztrátusnak „... ezen alattomos törekedései — szerinte — a városban lakó nemeseket minden kitalálható módon piszkálni, igazáiban sértegetni, és ha hatalmában volna, az egész nemességet kipusztítani...” szándékosnak.

Az üggyel az 1812. december 22-én tartott közgyűlésen a vármegye is foglalkozott, hangsúlyozva, nem a várost, hanem Tóth Sándort érte sérelem, amikor neki csupán két hordó új bor behozatalát akarták engedélyezni, és ezzel a nevezettet s „a városban lakozó más nemeseket” korlátozni igyekeztek, hogy „a jövődöbéli asztali szükségekre új bort, kivált valamivel (?) nagyobb mennyiségben...” behozhassanak. Az 1715. évi 36. tc. viszont nem szabja meg a nemesek által a szabad királyi városokba behozható bor mennyiségét és minőségét, csupán annak eladását tiltja meg. Azt is elismerik, hogy a fentebb említett nemes Jánosy Ferenc is vett 2 hordónyt Tóth S. borából, de a város nem engedte meg annak behozatalát, és azt a megye, ill. Dallos György főszolgabíró nyomatékos fölszólítására sem „eszközölhette”. A megyei közgyűlés nem vitatja, hogy nemes Kocsi Mihály a maga és a Sopronban „lakozó más nemesek” számára 12 hordó „külső termésű” bort behozott, de azt nem látja bizonyítottnak, hogy ebből bármit is másoknak „nyereséggel” eladott volna, a városnak a „három nemes személyek” elleni panasza így csak „gyanusságbul” állana. Hangsúlyozzák, hogy ők *nem akarják a város privilégiumait sérteni*, sőt több példát tudnának fölhozni, amikor „... a mi törvényes végzéseinkkel, amelyek Sopron városát is, mint kebelünkbeli egyik földesurat illették, ezen szabad királyi város ellenkezett, és a velünk való viszátkodásra hajlandó indulatját nyilván megmutatta, de ezeket annak idejére elhalasztjuk...” Ebből nyilvánvalóan következik a vármegye szerint az, hogy Sopron városa privilégiumait „... a kebelében lakozó nemeseknek törvényes

⁵ Kállay 1972. 25.

⁶ Hofhauser Margit: A kereskedő testületek a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Bp., 1930. 25., 30.

szabadságok megszorítására és az asztali szükségeknek meghatározására . . .” igyekeznek kiterjeszteni. A törvénynek a városi tanács által „. . . a maga kebeléből kiküldött mesteremberekből származott . . . magyarázata szerint” csak a Sopronban lakó nemes, annak felesége és gyermekei (!) részesülhetnek a „külső borból”, ebből viszont az a képtelenség következik, hogy „. . . a nemes személy vagy senkit meg nem vendéghelthetne, vagy vendégeit vízzel vagy pedig vett sopronyi borral tartani kéntelenítettne.” A megyei közgyűlés véleménye szerint a nemesek által az utóbbi 4 évben behozott 146 akó bor (!) mennyisége „. . . felesleg való nem volt.” A Tóth Sándortól két hordó bort megvásárló Jánosy kapitány pedig „. . . becsületére és nemesi szavára deklaráta”, hogy azt csak a maga szükségére vette meg, a magisztrátus azonban a városi tisztviselőknél és mestereknél „. . . több hitelt adván (adtak) mintsem egy nemesnek, királyi kapitánynak és a nemes vármegye táblabírájának”. (!) A városi tanács így visszaélt „. . . a törvény által engedett kiváltsággal ugyanezen törvényben . . . fent hagyott nemesi praerogatíváink ellen”. A vallomást tévő ezért arra kéri a megyét, hogy a magisztrátusnak „. . . efféle törvénytelen törekedését foganatosan megzabolázza”, nehogy „. . . a fennhéjázó és a nemességet lenyomni igyekező sopronyi tanácsnak napról napra nevedő veszedelmes indulatja . . . még jobban elhatalmasodjon . . .” A megyei közgyűlés mindezek alapján arra kéri a kormánytszéket, hogy utasítsa vissza a város panaszát. (A kiemelések tőlem — E. G.)

A Helytartótanács a Kancelláriához fölterjesztett 1814. február 14-én kelt véleményében szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a törvény nem határozta meg a nemesek által a saját szükségletükre a királyi városokba behozható bor mennyiségét és minőségét. Viszont az is tény, hogy több soproni nemes társaságot alapított a nagyobb mennyiségű bor behozatala céljából.⁷ Majd 1814. április 12-én kelt s a megyéhez, ill. a városhoz intézett leiratában — a Kancellária egyetértésével — elutasította a város panaszát.⁸

A Helytartótanács a Kancellária a fenti esetben tehát sokkal fontosabbnak tekintette a nemesi kiváltságok védelmét, mint annak a kétségtelen ténynek a figyelembevételét, hogy a nemesek által vámentesen behozott nagymennyiségű bor kárt okozott a városnak. A Kamarának, amely a gazdasági szempontokat hivatalból is előbbre valónak tartotta, viszont az volt az álláspontja, hogy az eladás és kimérés céljából behozott bor után mind a nemeseknek mind a polgároknak le kell róniuk a megfelelő illetéket.⁹ Az ilyen ügyekben többnyire a gazdasági szempontot részesítették előnyben a kormánytszékek — természetesen anélkül, hogy megsértették volna a nemesi jogokat —, amint azt a Helytartótanácsnak az Esztergom városa által a borok bevitelért megadóztatott Baranyai Ferenc panaszával kapcsolatban — a Kancellária egyetértésével — hozott 1845. évi döntése is bizonyítja: „. . . azon régi szokás . . . (hogy) a helyben lakozó nemesek egyedül az önhasználatukra behozott vidéki borokra

⁷ „. . . plures nobiles in unam societatem coaluisse, eosdemque sub nomine unius cellarium pro conservatione vinorum magis aptum tenentes maiorem extraneorum vinorum quantitatem innexisse. . .”

⁸ OL Ht. Dep. Civ. 1814/10/12.

⁹ Erre l. pl. a Magyar Kamarának a győri haszonvételek bérletével kapcsolatos véleményes jelentését a Hofkammerhez, amely szerint a nemesek csak a saját szükségletükre behozott bor után élvezhetnek mentességet az illetékek alól („. . . vina pro usu proprio invecata . . . nobiles a taxa . . . alioquin immunes essent . . .”) viszont mind a polgárok, mind a nemesek kötelesek a város haszonvételeit bérlő árendatornak megfizetni az illetéket. Wien Finanzarchiv 1833/26/2. X. 19.

nézve vámmentesek, ellenben a kereskedés végett bevitt borokból eleségvám fejében akónként 6-, a kimérés végett behozottakból . . . 24 krajcárt fizetnek, továbbá is megtartandó . . .”¹⁰

A megyék azonban nemcsak a nemeseknek az ilyen esetekben történt megadóztatását tekintették előjogaik megsértésének, hanem azt is, ha pl. a városok a megyei hatáskörbe tartozó nemtelen személyektől kobozták el a bevitt alkoholt. Amikor pl. Győr városának hajdúi 1819-ben lefoglalták Reichl Jakab győrszigeti *serfőzőnek* a városba szállított 10 hordó sörét, az alispán megbízta Kálotzy szolgabíró, hogy „. . . a nemes várost minden további ezen contribuenszen véghez viendő hatalmaskodástól” letiltsa „. . . mivel már negyedik esztendeje,” hogy a ser behordásának szabad ususában legyen . . .”¹¹

A városoknak az volt az álláspontja, hogy *honoráciorokat nem illetik* meg a nemesség által élvezett kedvezmények a bor behozatalánál, amint azt egy másik, bortermeléséről nevezetes dunántúli város, *Kőszeg* 1834. november 28-i tanácsülésének jegyzőkönyve is bizonyítja. A helybeli magisztrátus Leinbather Mihály ügyvéd városba bevitt borának „confiscálását” az 1647. évi törvény 78. paragrafusának 13. cikkelyével indokolta, amely egyedül csak „*az valóságos nemeseknek*” engedi meg ezt „a törvényben kitett mód és megkötés szerint”, és kifejtette azon véleményét, hogy „. . . az prókatori diploma . . . senkit a nemességre és ezzel öszveköttött jussok . . .” élvezésére nem jogosít. A város kapitányának és a szószólónak ezért meghagyták, hogy strázsamesterek és városi hajdúk segítségével foglalják le a bort, majd vigyék a város pincéjébe, és ha a nevezett netalán ellenállna, „. . . a nemtelen . . . ügyvéd urat is az polgári fogszobába (!) béhelyeztessék . . .”¹²

A városi magisztrátusok és a vármegyék közötti konfliktusokra számos egyéb — a szabad királyi városi jogokat, ill. nemesi kiváltságokat egyaránt érintő — ügy alkalmat nyújtott. Pl. Győr vármegye rendének azon 1839. évi követelése, hogy a győri magisztrátus a városban lévő minden felekezet egyházi anyakönyvét engedje át a megyei levéltárnak, azon indoklással, hogy azok az 1827. évi 23. tc. értelmében az *illetékes törvényhatóság* alá tartoznak.¹³ A törvény ugyanis a *megye értelmezése szerint* nem a városokat tekintette illetékesnek ez ügyben, annál is inkább, mert „. . . a *vármegyék törvényhatósága mindenkor előbbvaló*, és . . . több oly törvényhatóság (van), melynek a *királyi városok mint egyes nemesek . . . alajá (vannak) vetve . . .*” A megye „. . . a Győr városában lakó számos nemes családokra . . .” tekintettel is kéri a kormányzékot kérésének teljesítésére.¹⁴ (Kiemelés tőlem — E. G.) A Kancelláriával folytatott hosszú levelezés után a Helytartótanács 1842-ben elutasította Szatmár vármegye azon intézkedését is, hogy Szatmárnémetiben és Nagybányán „nemes hadnagyszékeket” állított föl, mivel az 1832/36. évi törvény 20. cikkelyének 5. paragrafusa értelmében e bíróság hatálya csupán a *nemesi községekre* terjed ki, és a szabad királyi városokban

¹⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1845/45/20.

¹¹ Uo. 1819/25/8.

¹² Az ügy ezzel nem zárult le, a Ht. városi osztálya Kőszegtől kimerítő jelentést, a Helytartótanács illetékes jogi ügyosztályától pedig véleményt kért. Uo. 1834/25/58.

¹³ „. . . . archivis respectivarum iurisdictionum transferantur”.

¹⁴ A Ht. azonban nem így értelmezte az idézett törvénycikket, ezért nem hagyta azt helyben. Uo. 1839/26/30.

lakó nemesekre semmiképp ki nem terjeszthető, mert a városok „municipiális jogaiba” ütközik.¹⁵ Elutasították pl. 1834-ben — ugyancsak hosszú tanácskozás után — nemes Ormos János debreceni „hites” ügyvédnek a Kancelláriához benyújtott ama panaszát is, hogy a magisztrátus illetéktelenül kobozta el a városi legelőn tartott tehenét azon a címen, hogy nem fizette meg a legeltetésért járó bért. A magisztrátus az 1635. évi 21. tc.-re hivatkozva viszont azzal érvelt, hogy az „utcaszernek” nevezett városi költségek viselésére minden házzal és telekkel bíró személy — legyen az polgár vagy nemes — köteles, csupán a városháza építésére felosztott segedelem lévén a nemesekre nézve szabad akaratokra . . . hagyatva”.¹⁶ Debrecen magisztrátusa kötelezte pl. „az újsori vagyis a város kerítésén kívül sellér (!) telkeken megtelepedett . . .” lakosait, mint „taksásait”, köztük — amint a város jelentésében olvassuk — „*sokan nemesek vagy városból kiköltözött polgárok . . . öregek és tehetetlenek özvegyek*”, hogy évenként *16 gyalog napszámot* teljesítsenek, ill. a napszámot annak „piaci bérével” számolva 15 pengő krajcárral megváltsák.¹⁷

Mint korábban is utaltunk rá, a megyék hosszú harcot folytattak Szabadka, Pécs, Temesvár, majd Arad rangemelésé ellen, s Pécsét és Aradot nem is iktatták be az országgyűlésen a szabad királyi városok közé.¹⁸ Bács megye rendei azzal érveltek az 1790—91. évi országgyűlésen, hogy pl. Szabadka már csak azért sem hasonlítható a többi szabad királyi városokhoz, mert nincsenek díszesebb, nagyobb épületei, sok háznak még ablaka és kéménye sincsen; az inkább viskókból mint házakból álló utcák össze-vissza, minden rend nélkül vannak építve. A lakosság nagyjából műveletlen „incivilis inqualitatus” paraszt, akik *nem méltók a polgár díszes címére. Ipparal nagyon kevesen foglalkoznak*, a város kereskedéséről pedig úgyszólván beszélni sem érdemes.¹⁹

Nem kevésbé tanulságos a magisztrátus és a helybeli, valamint a megyei nemesség több évtizedes küzdelme a Szabadkához tartozó Bajmok és Csantavér, ill. a város által újonnan telepített Sándorfalu fölötti illetékesség miatt, vagy az, hogy a megye Szabadka becikkelyezése után még kb. negyed századig nem volt hajlandó a várost teljesen kiengedni hatásköre alól, továbbra is követelve, hogy az teljesítse a rá eső forspontot.²⁰ A szabadkai nemesek ugyanakkor itt is kivonták magukat a városi közterhek alól, noha az első osztályú telkeknek több mint a fele az ő tulajdonukban volt.²¹ A helybeli nemesi családok a Vojnicsook, a Szendekovicsok, a Parcseticsok, a Rudicsok stb. kisajátították a városi tisztségeket, és óriási földbirtokkal rendelkeztek a város határában. A város becikkelyezése után nem sokkal Gludovác József királyi

¹⁵ Uo. 1842/43/38.

¹⁶ Uo. 1834/21/27.

¹⁷ A város szerint 912 ilyen újsori taksás van a városban, ezek után 14,592 napszámot lehet számolni. — A Ht. azonban nem engedélyezte ennek általában pénzen történő megváltását, mert az sok visszaélésre adna lehetőséget. Csupán az öregek és betegek esetében járult hozzá ahhoz, hogy azok helyettést állítsanak, továbbá ahhoz, hogy a város minden elmulasztott napszámért 15 krajcárt szedjen. Uo. 1835/21/46.

¹⁸ L. II. rész 4. fejezet 22—24. jegyzetet, továbbá pl. *Torontál* megyének 1845. évi feliratát a kormányzékhez, mely szerint, „Arad városa a szabad királyi városok sorába becikkelyezve nem lévén, általunk törvényhatóságnak nem ismertethetik.” OL Ht. Dep. Civ. 1845/7/44.

¹⁹ *Iványi* 321.

²⁰ Uo. 336, 349—350.

²¹ Uo. 378.

biztos olyan javaslatot tett a Kamarának, hogy 800 láncban maximálják a földtulajdon nagyságát, és az ezt meghaladó földterületet osszák ki a többi lakosok között.²² Míg a nemesek — a megye támogatásával — tiltakoztak e javaslat ellen; több ízben is az uralkodóhoz fordulva beadványaikkal,²³ a Magyar Kamara támogatta a tervezetet. Az 1795-ben a városban vizsgálatot tartó Szentgály János kamarai szekretárius azt is kívánatosnak tartotta, hogy a következő tisztújítás alkalmával — a törvényes rendelkezéseknek megfelelően — tekintsenek el olyan nemesek jelölésétől, akik egymással rokoni kapcsolatban állnak.²⁴ A város „nemtelen” polgárai szintén az uralkodóhoz fordultak panaszukkal a megengedettnél nagyobb földet bíró nemesek ellen, akik hamis fölterjesztésekkel próbálják félrevezetni a felsőbb hatóságokat.²⁵ A magisztrátus és a helybeli nemesek közti ellentét a következő évtizedekben sem szűnt meg. A város az 1820-as években is panaszt tett a Helytartótanácsnál azon nemesi tisztviselők ellen, akik a város érdekei ellen tevékenykednek. A magisztrátus és a megye között abban a kérdésben sem volt egyetértés, kinek a hatáskörébe tartozzék a városbeli nemesek szolgálai fölötti ítélkezés.²⁶ Skultéty Ferenc királyi biztos 1836. évi a Kamarához küldött jelentéséből pedig arra következtethetünk, hogy a lakosok birtokában lévő földek, valamint a közlegelők használata körül továbbra sem volt minden rendben.²⁷

Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a *céhek*-, ill. az *ipar és kereskedelem* ügyében is igen gyakran szembe kerültek egymással a magisztrátusok és a nemesi vármegyék. E tekintetben nem csupán arról az elvi ellentétről van szó, hogy a vármegyék túlnyomó része nem kívánta fönntartani a céhrendszert, a magisztrátusok pedig azt szükségesnek tartották, hanem több olyan konkrét esetről is, amely a városi és a megyei illetékességgel, ill. a nemesi kiváltságokkal függött össze.

Amint azt a korábbiakban — a mesterek bezárkózásával kapcsolatban — tárgyaltuk, a mezővárosi és falusi iparúzókat, továbbá a szabad királyi városokban a nemesi tulajdonban lévő telkeken működő kontárokot a kiváltságolt kézművesek igyekeztek a *magisztrátusok támogatásával* működésükben megakadályozni, a vármegyék viszont pártfogásukba vették mind a hatáskörük alá tartozó vidéki iparúzókat, mind a nemesi telken meghúzódó céhen kívülieket. Nem egy megye tiltakozására adott okot az is, hogy *a városok megadóztatták a kézművesmesterséget*

²² Wien, Hofkammerarchiv 1795/26/1, 29, 31, 33, 43. stb.

²³ A megye véleménye szerint a királyi biztos azokat a nemeseket akarja megfosztani a törvényesen szerzett birtokaiktól, akik az állam leghasznosabb tagjai és gyöngyszemei („... nobiles qui utilia status publici membra et peculiorum regionum gemmae sunt non tantum conservandum sed etiam in territoriis liberarum regionum civitatum legitimo modo acquisitis terris et beneficiis privare aut... restringere...” Uo. 1795/26/1, 248, 496, 665, 685, stb.

²⁴ „... in civitate hac per familias Vojnics, Szendekovics, Parcetics et Rudics tam concatenatum sanguinis nexum praexistere, ... omnes item magis precipui civitatis officiales consanguinitate et affinitate inter se iuncti sint, nexumque hunc facere, quod populus huius civitatis ob tardam, inequatam aut nullam etiam iustitiae administrationem uno ore ingemiscens querulatur, concatenatum vinculum hoc relate ad exteriores civicos officiales quidem tolli posse, ... ubi restaurationem magistruallem susceperit cum in cimmissariali activitate sua collacatum sit, sanguine iunctos e candidature prorsus exmittere...” Uo. 1795/26/1. 176.

²⁵ Uo. 1795/26/1/219.

²⁶ *Iványi* 380—381.

²⁷ Wien, Finanzarchiv 1836/26/2. VI. 29.

folytató, városban lakó nemeseket. Győr megye pl. 1842-ben a Helytartótanácsához terjesztette föl ama sérelmét, hogy „... Győr városa által a kebelében lakozó nemesség a mesterségek után külön adó alá vonattatik, és más személyes adózással is terhelhetik.”²⁸ A komáromi „polgári telkeket bíró (de) nem polgár céhbeli nemes mesteremberek” — amint magukat nevezték — ismételten kérték a kormányzékttől, hogy „... a polgárokkal egyenlően reájuk vetett adó terhe alól...” mentsék fel őket. A megye — természetesen — a folyamodókat támogatta, a Kancellária viszont 1838. évi határozatában arra a — törvényes — álláspontra helyezkedett, hogy „... e város kebelében lakó nemesek ha akár polgárok vagy akár csak céhbeli mesteremberek, a város által igazságos arányban szabadon adó alá vettethetnek.” A magisztrátus 1841. évi fölterjesztésében ugyancsak arra hivatkozott, hogy a folyamodók „... polgári mestertársaikkal a polgári jótékonyaságokban egyformán részesülnek, az osztó igazság szerint ezekkel a polgári terheket is egyenlő arányban viselni tartoznak...” A város azt is hangsúlyozta, hogy a közadó megállapításakor az érdekelt nemeseket is mindig meg szokták kérdezni, és ezeknek „... kölcsönös megegyezésével állapíttatik meg a felosztás... , mint más polgári mestertársaikra, nagyobb adó reájuk sem vettetik ki...”²⁹ A polgári rendű komáromi céhes mesterek pedig több ízben intéztek panaszt a nemesi telken működő kontárok ellen, mint pl. a sütőmesterek 1845-ben egy Wagner Antal nevű legény ellen, aki nemesi telken sütökemencét állított, és készítményeit „... polgári telkekre széjjelküldözgeti, s a vevőket (a maga) részére hódítja.” A kormányzéknek ez esetben is az volt az álláspontja, hogy a városi „... törvényhatóság joga, sőt kötelessége...” annak biztosítása, hogy az illető csupán a város fölügyelete alatt álló boltban árulhasson.³⁰

Még tanulságosabb — a különben érvényes kiváltságlevéllel nem rendelkező — komáromi kovácsoknak négy nemesi telken működő kontár elleni panasz, amelyet „az egész céh” nevében Kis József „első céhmester” és Schatzinger Antal „második céhmester” nyújtott be, mivel a mesterek (ill. beadványuk szerzőjének) *határozott polgári öntudatát* is tükrözi. A nemesekkel szemben ritkábban — de nem egyedül csak Komáromban! — jelentkező polgári önérzet illusztrálására szólaltassuk meg az érdekelteket: „Városunkban — írják — többen lévén kovácsmesterek, egyedáruságot, mit megyei termekben ellenünk s velünk egy hajóban evedző polgártársaink ellen leginkább emlegetnek, nem gyakorolhatunk...” *Pedig tehetnénk*, mivel „... királyi kiváltságainknál fogva arra inkább fel volnánk jogosítva, mint a városokba kebeleztet nemestelkek birtokosai az ilyen kontárok befogadására, kik... azt hiszik, hogy... (a) kontárkodás jogával (mit azonban Werbőczy a királyi kisebb haszonvételek jogából kihagyott) kizárólag bírhatnak.” (Kiemelés tőlem — E. G. —, a Werbőczyre való hivatkozás pedig az idézett szövegben!) A panaszt tevő „céhbeliék” arra is utalnak, hogy ők viselik az adóterheket, a kontárok viszont „... gazdáikkal (ti. a nemesekkel) adózni nem akaró elveiknél fogva a városnak csak (a) kényelmében vesznek részt.” (!)³¹ A magisztrátus magáévá tette a „céhesek” panaszát, és 1844. december 27-i

²⁸ OL. Ht. Dep. Civ. 1842/26/1.

²⁹ A Ht. elutasította a folyamodó nemeseket. Uo. 1841/18/34.

³⁰ Uo. 1845/18/26.

³¹ Uo. 1843/18/17. — *Fényes E.* tudósítása szerint Komáromban 72 szabad nemes udvartelek volt, rajta 400 házzal. *Fényes*, 1851. III. 239.

fölterjesztésében arra hivatkozott, hogy az 1723. évi 74. tc. szerint a nemesek szolgálai kizárólag csak uraik szükségletére végezhetnek a szabad királyi városokban ipari tevékenységet. A nemesi telken működő kontárok viszont ezt megszegték, a polgári közterhek viselésében sem vesznek részt, s mivel a mestereknek sok kárt okoztak, a magisztrátus eltiltotta működésüket, és készítményeiket elkoboztatta. Hogy a komáromi magisztrátusnak ez az intézkedése nem volt egyedülálló, arra a Helytartótanácsnak a Komárom, Nógrád, Pest, Ung és Zemplén megyéhez intézett leiratából is következtethetünk, amelyben a kormányzék jelentést kért a nemesi telken „lakozó kontár mesteremberek iránt kebelökben divatozó szokás tárgyában”.³²

Ilyen vitákkal többek között a néhány évtizeddel vagy csak egy-két évvel korábban szabad királyi rangra emelt városokban is találkozunk. *Arad városa és a vármegye* 1837-ben pl. azt vitatta, hogy melyikük illetékességébe tartozik „a vásáros tarifák” meghatározása.³³ *Temesvár* 1844 óta több ízben is a Helytartótanácshoz fordult, mivel az *utivám szedése* tekintetében „... e város hosszú gyakorlat szentesítette joga iránt Temes megye részéről támasztott peres eljárások folyvást megújulnak”, s azért, hogy az „... ily jogtalan megtámadásoktól ... valahára végképpen megmenekülhessen”.³⁴ Pécs magisztrátusa azért kérte a Helytartótanács közbelépését, mert a helybeli „polgárokat és szürszabó mestereket” a megye hatásköre alá tartozó Pécsváradon és Vajszlón, továbbá Somogy, Tolna és Verőce megyében az 1832/36. 33. tc.-et megszegve a vásárokon *helypénz fizetésére kötelezték*, s amikor a mesterek ezt szabad királyi városi polgári kiváltságaikra hivatkozva megtagadták, több szűrt lefoglaltak tőlük, sőt veréssel is megfenyegették őket. Pécs tanácsa egyenesen a Kancelláriához fordult azzal a panaszával, hogy a „rossz mértéket” használó helybeli *mészárosok és pécek fölött gyakorolt fölügyeletével*, ill. intézkedéseivel *a megye megsértette a város törvényhatósági jogait*.³⁵

A magisztrátusok természetesen nem mindig ütnek meg olyan éles hangot a vármegyékkel szemben, amint azt Komárom esetében tapasztalhattuk. *Esztergom* tanácsa pl. magáévá téve — az érvényes kiváltságlevéllel nem rendelkező — fazekasmestereknek „a vidéki jövevény (és) csavargó fazikasok és edényeiket árulgató tóthok”(!) elleni panaszát, 1826. december 9-i átiratában közli a megyével, hogy a vidékieknek engedélyt adtak a Budai utcai kapunál való letelepedésre, de ezek inkább a megye törvényhatósága alá tartozó Szenttamás mezővárosba költöztek át, s működésükkel sok kárt okoznak az esztergomiaknak. A magisztrátus tiszteletteljes hangon védekezik a megye azon észrevétele ellen, hogy a vidékiek eltiltásával „a kirekesztő kereskedést” (monopólium) kívánnák támogatni. A megye érvelésében sajátos módon ötvöződnek a középkori előjogok és a liberális elvek. Arra hivatkoznak ugyanis, hogy egy régi oklevél szerint az esztergomi „főanya káptalanbéli uradalmat” illeti meg a városban a „piarci” helypénzszedés, az eladásra kerülő „kézi művek” közül

³² Uo. 1845/18/1.

³³ Uo. 1837/7/48. — Arad megye rendjei egyébként 1790 után többször is fölléptek a szabad kereskedés érdekében (*Márki, Arad* II. 855, 872.), nem sokkal 1848 előtt pedig a Helytartótanács kért tudósítást a magisztrátustól a városi tanács és a városban lakozó nemesek közti vitáról (OL. Ht. Dep. 1847/7/19).

³⁴ A Ht. döntését az ügyben nem ismerjük, csupán azon leiratot, amelyben megsürgette a megye jelentésének „*haladék nélküli*” fölküldését. Uo. 1847/48/4.

³⁵ *Eperjessy, Pécs* 174.

a „belső jóságúak” mellett elsősorban „a kapós árúak” találhatnak vevőt. Az esztergomi mestereknek is erre, nem pedig a vidékiek korlátozására kellene törekedniök. A Helytartótanács helybenhagyta a megye és a káptalan véleményét, s elutasította a „céh” panaszát.³⁶

A *székesfehérvári magisztrátus* és a *Fejér megye* közötti vita viszont nemcsak szokatlan élessége miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert a nemességgel szemben megnyilvánuló polgári öntudatra is fényt vet, s kiváltképp azért, mert az itt felvetődött kérdések az *országos politika* homlokterében állottak. Fejér megye 1829. december 2-i fölterjesztésében a Helytartótanács tudomására hozta „...alapos törvényeinknek rendelkezéseivel egyenesen összeütköző azon visszaéléseket, amelyekkel a *nemesek ezen szabad királyi Székesfehérvár városában sértegettetnek*”. Sérelmük pedig az, hogy a város heti piacán a *nemesektől is helypénzt szednek*. Bizonyos Veszprém megyei nemesek is szóvá tették: a „...múlt fehérvári vásár alkalmatosságával . . . (az) árendások által a helypénz fizetésére erőszakosan szorítottunk”.³⁷ A veszprémi „nemes kalapos mesterek”, továbbá nemes Kozma Benjamin Szentkirályszabadjáról azt is fölpanaszolták, hogy a helypénzárendások kalapjaikat is elkobozták. Ugyenezen év október 6-án Veszprém megye közönsége terjesztette a Helytartótanács elé sérelmeit, amelyek „... nemes Fehérvárosa (!) által *nemes személyektől kizsartolt helypénzek vétele és vámfizetésének követelése által a nemesi jussokon tétettek*”. (Kiemelés tőlem — E. G.) Sőt Fehérvár a későbbiekben sem „...szünt meg . . . törvénytelenégeit a nemesi jussoknak nyilvánosságos megtagadásával folytatni”.

Ez tényleg elég szokatlan ügy volt, nem a megyék, hanem a városok szoktak inkább ilyen esetben jogorvoslatért a kormányzékhez fordulni. A Helytartótanács az ügy horderejére tekintettel a Kancelláriát is többször tájékoztatta, majd a megyéhez és a városhoz intézett leiratában kitérő választ adott.³⁸

Még élesebb ellentétet váltott ki Fehérvár és a megye között a mészárosok fölügyeletével kapcsolatos vita. Ezt a választott polgárságnak a magisztrátus elleni panaszja robbantotta ki, mely szerint a tanács „a földesúri jusról fogva” a városi székeket és a közlegelőt „igen csekély bérért” s a választott község beleegyezése nélkül engedte át a mészárosoknak. A magisztrátus a Helytartótanács megkeresésére adott válaszában mindenekelőtt azt nehezményezte, hogy a bejelentők e panaszt ugyanannak a fiskálisnak a kezére bízták, akit „mi — amint írják — a városi jussok s polgári szabadságok dühös ellenségének s a városban található együgyű nemesség föllázítójának esmérünk”. (Kiemelés tőlem — E. G.)

A fölterjesztést más tekintetben is *határozott polgári öntudat* jellemzi: „a személyes jusról”, amelyet a „magyar polgárok régen elhunyt királyaiktól nyertek”, van szó többek között; „a város is tagadhatatlanul földesúr volna” — írják. „A szegény polgári gyermek négy vagy öt esztendei sanyarú inaskodása, öt-hat esztendeig tartó fáradságos vándorlása után . . .” áll be a céhbe. A városnak a mészárszék árendálatásából nincs haszna, sőt „. . . a tekintetes nemes vármegye önkényes árszabása által a húsvágást . . . súlyos teherré változtatta . . .”, így az „. . . ún. *regale beneficium* . . .

³⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1827/45/24.

³⁷ OL Ht. Dep. Civ. 1832/7/48.

³⁸ A Ht. 1832. nov. 13-i fogalmazványából: A követelt helypénz szedése „további kegyelmes királyi rendeléstől” függ. OL Ht. Dep. Civ. 1832/7/9.

elviselhetetlen maleficiummá lett..." A Helytartótanács elutasította a választott polgárság bejelentését, de fölszólította a várost a „...mészárosok által gyakorolni szokott visszaéléseknek, melyek eránt ... Fejér megye részéről is panasz tétetett, ... elhárítására...”.

Amikor a megye „...a visszaélésekben bűnös” mészárosokat a szolgabírák által megfenyítette, a város a megyének ezt az eljárását „... el nem esméri, sőt ... törvényes jussai s privilégiumai ... megsértése gyanánt tekénti ...”³⁹ Amíg a megyei fölterjesztés korábbi törvényekre (pl. 1588. 16.; 1625. 40.; 1659. 71.; 1715. 63. 5. tc.) hivatkozva saját jogának tekinti a mészárosok fölügyeletét, addig a város 1832. január 13-i jelentése azt hangsúlyozza, hogy a hivatkozott törvényekben „... nincs ... csak egy szó is ... hogy a húsmérésre való felügyázás a nemes vármegyét illesse,” a felsőbb rendeletek ezt a felügyeletet mindenkor a városi törvényhatóságokra bízták. Okiratokkal is bizonyítják, hogy a város „felügyázói jussát” következetesen gyakorolta, annak a megye soha nem volt „usúsában”. Amikor a mészárosok ellen jogos panasz érkezett, azokat a város „... érdemekhez képest dorgálta, sőt áristommal is büntette, ... a legényeket több ízben keményen fenytvén, nemcsak pénzbeli büntetésre vonatta, hanem a kapitányi hivatalja által mind a városháza, mind pedig a mészárszékek előtt mindenek láttára pálcáztatta, sőt ... midőn az *igen gáncsokodó legény nemesi személyes jussán(ál) fogva kívánta érdemlett büntetését elkerülni*, a nemes vármegyének általadatta”. A Helytartótanács 1832. április 17-én kelt, a megyéhez és a városhoz intézett leiratának fogalmazványában elismerte a város jogkörét: „...a *fenytő jus*, amely ... N. Fejér vármegye által úgy is sohasem gyakoroltatott, ... továbbra is *egyedül ... ezen szabad K. városnak épségben ezennel meghagyatik*”. (Kiemelések tőlem — E. G.)

A fenti ügyek nem az egyedüliek. Fehérvár magisztrátusa később is határozott képviselője a városaink túlnyomó részében hiányzó polgári öntudatnak. Amikor pl. *nemes* Katona György „földműves” panaszt tett a megyei tanácsnál, hogy egy városi hajdú megsértette feleségét, és a megye kérte a hajdú megfenyítését, a város rendkívül éles hangon fejtette ki véleményét „...folyamodó azon állítólagos és álorcás ürügy alatt, *mintha városunkbeli nem nemesek és polgárok az itt lakozó nemesek ellen ... gyűlölséggel és bosszúállással viseltetnének, ... lázító fenyegetéssel merészlett ... kikelni...*” A város szerint *épp a nemesek okozzák a nyugtalanságot*: — Legutóbb is nemes Perlaki Horváth Antal lakásán „számosabb nemesek”, köztük a panaszttevő is, kardosan jelentek meg, pedig az „... ilyen összegyülekezések tisztelt Fejér Vármegye által hivatalos kérésünkön fogva már két ízben is letiltattak”. Ezért a város kéri a megyétől a „...közháborítással fenyegető folyamodókat ... mint veszedelmes lázításra vezetőket ... példás fenyték alá vétetni”. A Helytartótanács most is kompromisszumos döntést hozott, felhívja a várost, hogy a „...nemes és nemtelen lakosok közt vizsgálódásokra vezethető eseteket ... elhárítani igyekezzen ... ,a város lakosai közt a jó rendet ... fenntartsa, (s) evégre a vármegyével is értekezzen”.⁴⁰ (Kiemelések tőlem — E. G.)

³⁹ Erről a megye által kirendelt küldöttség 1831. február 10-i Ht-hoz intézett fölterjesztésében olvashatunk. Uo. 1832/7/15. — Részletesebben l. *Eperjessy, Székesfehérvár*.

⁴⁰ OL Ht. Dep. Civ. 1834/7/4.

Talán nem tévedünk, ha Fehérvár magisztrátusának ezt az öntudatosabb állásfoglalását némileg pozitívabban értékeljük. Minden bizonnyal igaza van *Farkas Gábornak*, hogy a fehérvári polgárságnak a nemességgel szembeni állásfoglalása főként rendi kiváltságainak erősítését célozta. Fő törekvése odairányult, hogy maga is nemessé váljon; s mind a paraszti szabad birtoklás fejlődését, mind az ipari kapitalizmus fejlődését akadályozta.⁴¹ De az is kétségtelen, hogy ilyen határozott hanggal *kevés városban* találkozunk. Fehérvárott viszont (és még néhány városban) a polgárság már a *saját hangját* is hallatta, és nem csupán a helybeli s a megyei nemességgel szemben lépett föl rendi különállásának védelmében, hanem a *reformpolitika több fontos követelését* is magáénak vallotta.

Az 1843/44. évi országgyűlésre követül küldött Eischl János főjegyzőt és Say István városbíró nem csupán a fehérvári magisztrátus és „a hatvanasság” hanem az összes polgárjogúak választották, követeiknek pedig szabadelvű utasítást adtak. Eszerint a városi képviselőtestületek választásánál a polgárjoggal nem rendelkezők negyed része is kapjon szavazati jogot. A polgárjogot ne lehessen pénzért vásárolni. A városban lakó nemeseknek ne legyen több joga, mint más polgároknak. *Városi polgárok is nyerhessenek el magasabb országos tisztségeket*, mivel „... a királyi városok a műipar érdekeit és a nemzeti önállóság és törvényes szabadság egyik leghathatósabb biztosítékát” jelentik. Nem kevésbé fontos a követi utasítás ama pontja, amely szerint *meg kell szüntetni a városoknak a Kamarától és a Helytartótanáctól való kettős függését, a városok ezután csak Helytartótanácsnak legyenek alárendelve.*⁴²

Székesfehérvár követi utasításait a magisztrátus és a „hatvanasság” 1842. december 13-án tartott együttes ülésén fogadták el, amikor a két testület határozatot hozott arról, hogy a „... jövő országgyűlésen követeink szavazata eránti intézkedésekre megegyezve” fognak föllépni. Ugyanezen kelettel kinyomtatták a tanács és a választott község együttes ülésének „kivonatját” (nyilván azért, hogy azt más városoknak is megküldjék), továbbá a királyhoz és a rendekhez megküldendő föliratukat.

A városi reform ügyét népszerűsítő *Pesti Hírlap* erről 1843. január 19-i számában rövid cikkben („Ismét egy új lépés a városok ügyében” címmel) tudósította olvasóit.⁴³ *Kossuth* kb. 2 héttel később e lap február 9-i vezércikkében méltatta Fehérvár követésre méltó tervezetét, de rámutatott annak Fejér megye által történt kedvezőtlen fogadtatására is: „... azon testvérietlen hidegséget, mellyel Fejérvár levelét éppen Fejér megye fogadta, fájjalni tudjuk ... , kulcsát a két törvényhatóság közti gyakori súrlódásban ... ” keressük (kiemelés tőlem — E. G.), s szóvá tette, hogy a főváros mind az ideig nem hallatta hangját a városi reform ügyében: „Mi az oka annak, hogy Pest városa nemcsak a vezéri dicsőségben nem osztozik, de még csak a gyors követés dicsőségében sem?”⁴⁴

A legfelsőbb hely sem hagyta jóvá Fehérvár e „statutumát”, hanem a városokhoz „intézkvényt” küldött, amelyben fölhívta figyelmüket, melyek azok „... a határok, melyek között ... a változtatás megengedett”. *Szeged* városa ezt sérelemként

⁴¹ *Farkas* 1972. 42—43.

⁴² *Csizmadia* 1941. 137.

⁴³ PH. 1843. 214.

⁴⁴ Uo. 220.

terjesztette fel az országgyűlésre, amint azt *Kossuth* a *Pesti Hírlap* 1843. október 15-i vezércikkében megjegyezte.⁴⁵

A fehérvári magisztrátus és választóközség 1842. decemberi — említett — ülésén megvitatták *Sopron, Szabadka, Késmárk és Szatmárnémeti* e tárgyban készült *körleveleit* is. A két testület véleménye szerint a szabad királyi városok „... követeinek állása az országgyűlésen, főleg az 1825/7. évtől ... *valóságos gúny*”. Az az álláspontjuk, hogy Werbőczy Tripartitumának 3. Rész, 8. pontja szerint „... a szabad királyi városok nevezete alatt a polgárok öszvessége (*civium unitas*). ...” értendő, ezért az országgyűlési követeket *az összes polgárnak* kell választania, mint azt — többek között — *Késmárk* is javasolta.⁴⁶

Székesfehérvár programja tehát a reformpolitika több fontos követelését tartalmazta. Így mindenekelőtt a városok „belszerkezetének” már nem halasztható *demokratizálását* is kívánatosnak tartották. Néhány városhoz hasonlóan felismerték ugyanis, hogy ez az egyik legfontosabb föltétele annak, hogy a *liberális megyei követek támogassák a városok országgyűlési szavazati jogának kiterjesztését*.

Javaslataik kidolgozásánál minden bizonnyal figyelembe vették az 1825/27. évi országgyűlés által kiküldött *publico-politico deputáció* városokra vonatkozó *1831. évi tervzetét*,⁴⁷ elfogadva, ill. átvéve annak legfontosabb gondolatait. E tervzet is tartalmazza pl. azt, hogy a városok ügyeit *egyedül a Helytartótanács felügyelete alá* kell rendelni.⁴⁸ Az országgyűlési követeket a szenátus (belső tanács), a külső tanács és az abból választandó elektorok közös szavazatával kell megválasztani.⁴⁹ A szabad királyi városi polgárjogot bárki elnyerheti, akinek „... tisztességes életéről, polgári telek birtoklásáról vagy a megélhetési eszközök ... kielégítő és állandó módjáról ... a polgári hatóságnak elégséges bizonytsága” van.⁵⁰ Nem kevésbé fontosak a bizottságnak a városokban élő nemesek jogaira és kötelességeire vonatkozó javaslatai. Eszerint a nemesek továbbra is mentesek maradnak a katonai bekvártélyozástól, ha saját házukban laknak, továbbá „a fejeváltságtól és akármilyen személyi munkáktól ... az évi vagy állandó szolgák tekintetében is, akik egyedül az ő munkáikra szegődtek el...” Viselniök kell viszont a nemeseknek a többi városi közterheket „... *polgári birtokuk jellegéhez képest akár az általuk üzött kereskedésnek, vásárolásnak vagy mesterségnek* (tehát ide nem értve azon nemeseket, akik ... nyereszkesedéssel foglalkoznak a város körzetén belül...) *rendes adóit és a városok illetékeit, továbbá a telektől, a mesterségtől, a kereskedéstől, a piacozástól jövő ugyanazon adóit megadni* (kötelesek), mint a polgárok számára befogadottak, ahogy a legeltetés javadalma után is arányos bért adnak...”⁵¹ (Kiemelés tőlem. — E. G.)

A fehérvári követi utasítások megvitatása alkalmával — mint fentebb említettük — más városok javaslatait is megtárgyalták. *Sopron javaslata* szerint pl. főleg a gazdasági ügyeik vitelében kell a városoknak függetlenségre szert tenniök. E javaslat tehát csak

⁴⁵ Uo. 291.

⁴⁶ OL Ht. Dep. Civ. 1843/66/2. — Késmárkra l. még PH. 1842. 185. (okt. 9.) is!

⁴⁷ *Csizmadia Andor*: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Bp. 1979. 153. s. köv.

⁴⁸ Uo. 145.

⁴⁹ Uo. 167—168.

⁵⁰ Uo. 171—172.

⁵¹ Uo. 175—176.

közvetve utal a Kamarától való függés lazítására. Arra nézve, hogy ki kaphasson polgárjogot, Sopronnak az a javaslata, hogy minden magyar- és társországbéli nemes; „a jelesebbek vagyis (az) ún. honoratiorok”; „mindenki, aki bizonyos mennyiségű ingatlan birtokkal bír, amint pl. e városban az, aki ezután 5 Ft királyi adót fizet; „aki mesterséget vagy állandó keresetmódot űz, amely iránt (!) vagy mesternek befogadtott vagy városi hatóságtól megengedelmzettet . . .”⁵² (Kiemelés tőlem) Sopronnak a többi városhoz intézett *körlevelében* ugyanakkor olyan javaslatot is találunk, hogy ha a rendek nem fogják kiterjeszteni a városok szavazati jogát, akkor „protestáció mellett” testületileg hagyják el a városok az országgyűlést.⁵³ Miután a két tábla a városi törvényjavaslat tekintetében nem tudott megegyezni, Sopron arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy az országgyűlés helyett *a király támogatását kell a városoknak a szavazati jogok kiterjesztése érdekében megnyerniök.*⁵⁴

Szabadka követi utasításai kidolgozásakor elsősorban a fehérvári, a késmárki, a soproni és szegedi javaslatokat vette figyelembe. E város is kinyomtatta tervezetét. E szerint az országgyűlés legfontosabb főladatának tekintették, hogy „. . . a jelen . . . míveltebb kornak nem alap nélkül magát nevező tizenkilencedik században a nemzet külön osztályzatai szerint még mindig fennlévő *elkülönözési sáncok kiegyenlítését a haza boldogságára* teendők első sorába helyezvén, *a hon javát keble titkában zaj nélkül hordó polgári rendnek alkotmányos állása kivívásában nyújtson segédkezet.* . . .”⁵⁵ (Kiemelés tőlem — E. G.)

A *Pesti Hírlap* 1842. július 14. és 17-i számaiban ismertette *Szabadka* 1842. május 23-án kelt *körlevelét*, kiemelve annak a liberális nemesség programjával megegyező célkitűzéseit (a városok belszerkezetének reformja, a „nyilvánosság hiányának” és a Kamarától való függőség megszüntetése, nem különben az, hogy a városok „hazai nyelven” beszélő követeket küldjenek az országgyűlésre, s irataikat magyar nyelven szerkesszék, „bármely fáradtsággal legyen is ez némely tagjaikra . . .”). A lap ugyanezen számaiban írt vezércikkben *Kossuth* is méltatta *Szabadka* pozitív állásfoglalását, csupán azt kifogásolta, hogy e város nem juttatta még el *körlevelét* a megyékhez, pedig az országgyűlési utasításokat készítő megyei bizottságok már sok helyütt megkezdték működésüket.

Buda 1843. március 30-án a királyhoz intézett fölirata hangsúlyozta: „. . . *felsőgednek városai* (mint *hazánknak negyedik rendje a nemzet testének lényeges része*”, s utalt a városok által kibocsájtott *körlevelekre*, amelynek célja, hogy „az egész negyedik alkotmányos rendnek (a) harmadik rend (ti. a nemesek) által tettelegesen sértett sarkalatos joga érvényességét . . .” kivívja.⁵⁶ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Pest városa csak 1843. októberében készítette el javaslatát, amint ezt *Kossuth* a *Pesti Hírlapban* több alkalommal is kárhóztatta: „. . . míg . . . a kis Késmárktól a hatalmas Debrecenig az ébredésnek élénk jelei cikáztak keresztül, fővárosunk, az ifjú *Pest* agg részvégtlenségben hallgatott. . .” A többi városokhoz eljuttatott *pesti körlevél* szövegezői nem értettek egyet a liberális nemesség ama javaslatával, hogy a 47 szabad

⁵² OL Ht. Dep. Civ. 1843/66/20.

⁵³ Uo. 1843/66/6. L. még PH. 1842. 185.

⁵⁴ *Csizmadia* 1941. 165.

⁵⁵ OL Ht. Dep. Civ. 1843/66/6.

⁵⁶ Uo. 1843/66/27.

királyi város csupán 16, ill. ha a megyék szavazatai „megkettőztetnek”, 32 szavazatot nyerjen az országgyűlésen. Pest városának ezért szilárd meggyőződése, hogy „...terjedelménél, népességénél, műipari s kereskedelmi tekintetben kifejtettebb álláspontjánál (!) fogva neki egy egész, Pest megyééhez hasonló szavazat jutand”. Hangsúlyozzák, a többi királyi várost szintén megilleti a szavazati jog, s az országgyűlésen nem csak egy-egy „város érdeke forog kockán, hanem „... az egész polgári rendé, mely számára, birtokra s értelmiségre nézve sem állván utóbb, mint a követi házban képviselt nemesi rend...” (!) „... a státus java is ... követeli tőlünk, hogy egy vagyonos, értelmes és független középrend ... kifejtését eszközözendők, magunkat elnyomni ne engedjük...” Azt az állítást is megkockáztatják, hogy a „harmadik rend” (vagyis köznemesség) a városok ügyét ezeknek „... egyes hozzájárultuk és beleegyezésük nélkül akarván rendezni ... monarchico aristocratica szerkezetünkől kivetkőztetni készül...”, s emiatt „... a negyedik rend elenyésztétől félhetni...”⁵⁷ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Kossuth — a városok jogainak rendezése ügyében a Pesti Hírlap 1841—1843. évfolyamaiban közölt elvi jelentőségű cikkeiben⁵⁸ foglaltaknak megfelelően — a lap október 12- és 13-i számaiban írt vezércikkében igen élés hangon utasítja vissza a Pest

⁵⁷ PH. 1843. (október 12.) 290. — Nem Pest volt az egyetlen olyan város, amely „individuális” szavazati jogot követel a városoknak, hanem pl. *Kassa* is, amely mint azt *Kossuth* 1843. febr. 26-i vezércikkében (PH. 225.) olvashatjuk, nem kívánta magát „a nemesi rend kegyelmére” bízni.

⁵⁸ L. pl. a PH. 1841. 84—85. számában közölt „Királyi városok” c. vezércikkét, amelyben hangsúlyozza, hogy „... a királyi városok országgyűlési jelen állása több mint igazságtalanság; — valóságos gúny...” A városi szavazati jogról írt vezércikkében (Uo. 86, 87, 88.) kifejtette, hogy mindenképpen rendezni kell a királyi városok országgyűlési szavazati jogát, de a „negyedik rend” ama követelését, hogy a városok a vármegyékkel azonos szavazójogot kapjanak, semmiképpen nem lehet elfogadni. A városok reformjának alapvető elvi kérdéseit a „Városi polgárság” és „Választási rendszer a városokban” című vezércikkeiben fogalmazta meg (Uo. 90, 93, 94.) Eszerint az országgyűlési követ választása az egész polgárság által történjék; ugyancsak az egész polgárság által választassék egy, a jelenlegi electa civitasnál népesebb képviselőtestület 3 évre, amely a megyei közgyűléshez hasonlóan nyilvános üléseket tartson, ezáltal a város a megyei „municipiumok fokára emeltesék”, a hivatalos nyelv pedig „... természetesen csak magyar lehessen”. A „belső szerkezet” ilyen átalakítása az egyedüli biztosítéka annak, hogy a városok „... ne csak idegen növény ... legyenek a magyar alkotmány kertjében...”, hanem „... honunk sajátos institúcióihoz (vagyis a megyei rendszerhez) assimiláltassanak...” A városok belső szerkezetéről írt vezércikkében (PH. 1842. 161.) többek között kifejti, hogy a „... legrosszabbul igazgatott vármegye is kiállaná ... a legjobban igazgatott várossal az összehasonlítást”. A „Még egy szó a szabad királyi városokról” című vezércikkében (Uo. 1842. 165, 166.) többek között rámutat arra, hogy a városi érdekeket az utóbbi időben inkább képviselték a megyei követek, mint a városiak; s kívánatosnak tartja, hogy a városok a kereskedelemhez, az iparhoz, a pénzügyekhez jól értő követeket küldjenek a következő országgyűlésre, ne pedig „verbőczista jövedelmeket, akikben szerfőltött bővében vagyunk”. Az 1843-ban írt cikkeiben — mint fentebb említettük — figyelemmel kíséri egyes városoknak a reform ügyében tett lépéseit; a „Városi polgárság és honoratorok” és a „Polgárcategoriák” című vezércikkeiben (Uo. 1843. 234.) a polgárjog megszerzésének feltételeivel foglalkozik; erre mindenkinek „... születés és osztályzati különbség nélkül szabad tér nyíljék...”, olyan ne legyen polgár „... ki a városnak adót nem fizet”, s „... polgár csak az lehessen, aki polgárjogi qualificatioja által a város érdekeihez csatolva van”. Ezeknek az elveknek *Kossuth* szerint legjobban a *Pest megyei követutatisában* foglaltak felelnek meg.

*Kossuth*tal lényegében egyező módon foglaltak állást a városi reform kérdésében a *Pesti Hírlapban* írt cikkeikben pl. *Trefort* Á. („A városok ügye és az ipar” uo. 1842. 220.); *Pulszky* F. („Adalék a városi kérdéshez” uo. 1843. 272., 274. „Nemesség és polgárság” uo. 1843. 275.) vagy az országgyűlés idején *Eötvös* J. („Városi ügy”) — uo. 1844. szept. 5. 384. sz.

város „kül- s beltanácsának” körlevelében írottakat. E „későn született” körlevél a várakozást „fagypontra süllyeszti” — írja. „... Aki azt akarja, hogy a 600 ezernyi népességű 47 királyi városnak ⁵⁹ a 49 megye ellenében 47 szavazat adassék, az semmit sem akar ... aki voksokat akar belrendezés nélkül, az nemcsak erkölcsi, hanem logikai lehetetlenséget is akar...” A városoknak követelt szavazatok nem az egész polgárságot, hanem csak a belső tanácsot képviselnék, azért” „... az ily rendezés rosszabb, mint a nem rendezés” — vonja le a következtetést. Gúnyos hangon mutat rá a körlevél érvelésében található többi logikai következtetlenségre is. Abból ti., hogy annak szövegezői szerint a harmadik rend a városokat „— a monarchico — aristocraticus szerkezetükből kivetkőztetni készül”, szerinte semmiképpen sem az következik, hogy „a negyedik rend elenyésztétől félhetni”. Éppen ellenkezőleg, inkább „... attól félhetni, hogy egy vagyonos értelmes, független, alkotmányos polgárrend teremteni fog, mert ennek létezését ... leginkább a városok abnormis aristokratiai szerkezete akadályozá...” Végül utal arra is, hogy *Szabadka*, amely korábban liberális álláspontot foglalt el — mint fentebb láttuk —, most „zajos rokonszenvvel” fogadta a pesti körlevelet.⁶⁰

Más városokhoz hasonlóan *Debrecen* is kinyomtatta javaslatait, s fontosnak tartotta, hogy *a városok kettős függését megszüntessék*, ill. a városokat csupán a *Helytartótanácsnak rendeljék alá*. E tervezet különösen fontosnak tartja a nemesség támogatásának megszerzését a városi jogok kiterjesztése érdekében: „... a királyi városoknak általános óhajtása lévén a helyhatósági bíraskodásnak a keblökben lakó nemesek és tisztesrendűek (honoratior) személyeire törvény által leendő kiterjesztése, mely rendszabály a város beligazgatását igen megkönnyítené, és számtalan kifogásoknak és következtelenségeknek venné elejét, minthogy ettől a harmadik rend főképp azért (idegenkedett), mivel a városi tisztviselők választásában részt nem vehetett”. (!) Kifejezetten is utalnak arra, hogy az ország többi rendeinek „méltányosságát” el fogják nyerni, ha a nemeseknek és a honorácioroknak a városok igazságszolgáltatásában és belső kormányzatában megfelelő „részvétet” engednek. Javaslatauk szerint meg kell szüntetni az „örökös” hivatalviselést is úgy, hogy mind a főbb, mind az alsóbb rangú városi tisztviselőket „*a megyék példájára*” csak egy bizonyos időszakra válasszák. Ugyancsak el kell törölni a városok fölött gyámkodó s „a többnyire a beligazgatást megakasztó” királyi biztosi intézményt is. Pl. Szatmárnémetihez hasonlóan *Debrecen* „... nem a túlfeszített követelésektől, hanem a haladás útján teendő lépésektől...” a király és a rendek támogatását egyaránt elnyerve reméli a városok sérelmeinek megszüntetését, ill. jogaik kiterjesztését.⁶¹

⁵⁹ Kossuth következetesen 47 királyi várossal számol, mivel az országgyűlés által be nem cikkelyezett Aradot, Eszékét és Pécsét nem számítja közéjük, Fiume és Buccari pedig a „tengerparti területhez” tartoztak. (L. pl. PH. 1843. 233. a „Királyi városi szavazatarány” c. vezércikkét!)

⁶⁰ *Szabadka* pálfordulásáról a PH. 1843. október 22-i (393.) számában olvasható tudósítás; a követi utasítást úgy változtatták meg, addig semmit sem kell tenni a városok belrendezéséért, amíg szavati joguk nem rendeződik.

⁶¹ OL Ht. Deő. Civ. 1843/66/3. és PH. 1843. 224. Kossuth nem értett egyet (PH. 1843. március 26, 233. sz.) a debreceni körlevéllel abban, hogy az polgárjoggal kívánta fölruházni a városban lakó nemeseket és honoráciorokat a közköltségekhez való hozzájárulás, vagyis az *adózás* kötelezettsége nélkül. Kossuth szerint sem a nemesi származáshoz, sem az iskolai végzettséghez nem szabad kötni a polgárjogot. Károsnak tartja, hogy „... a nép egyes tagjai, mihelyt annyira művelték magukat..., már ezáltal adómentességre

Az országgyűlés 1843. május 27-én regnicolaris deputációt küldött ki a városok „belszerkezetének” reformját érintő törvényjavaslat kidolgozására, külön figyelmet szentelve a városok országgyűlési képviselőire, ill. szavazati jogára. A bizottság tagjai a reformpolitika országos nevű személyiségei, mint pl. Szentkirályi Móric, Bezerédj István, Szemere Bertalan, Klauzál Gábor mellett néhány város képviselője, így a fentebb említett *fehérvári* Eischl János, továbbá Bártfa, Győr, Sopron, Pest és Esztergom egy-egy követe. Mivel Debrecen és Szeged nem volt megelégedve ezzel az összetétellel, a fehérvári, soproni és esztergomi követek helyett utóbb egy-egy szatmárnémeti, beszercebányai és zágrábi követ került a bizottságba.⁶²

A városok belszerkezetéről szóló törvényjavaslat országgyűlési vitájának tárgyalása nem jelen tanulmány főladata. Csupán arra kívánunk utalni, hogy az 1843. novemberében elkészült javaslatok között megtaláljuk a publico-politico *deputáció 1831. évi fentebb érintett tervezetének* legfontosabb indítványait, így a polgárjog kiterjesztését és az országgyűlési követek választásának demokratizálását, a választott tisztviselőknek a polgárság egésze által történt ellenőrzését, s nem utolsó sorban azt, hogy a városokat csupán a Helytartótanács fölügelete alá kívánták rendelni. A városok országgyűlési szavazati jogát pedig olyképpen akarták kiterjeszteni, hogy a 49 város összesen 16 szavazatot kapott volna. E javaslatok azonban — többek között a felső tábla egyet nem értése miatt — nem emelkedtek törvényerőre, mint ahogy pl. az ipar és kereskedelem fejlődését nagymértékben befolyásoló vámügyeket sem sikerült rendezni, vagy a zsidók emancipációját — amit egyébként a városok sem kívántak — sem sikerült ekkor megvalósítani.

A városi jogok kiszélesítésére irányuló törvényjavaslat kudarca nagy csalódást okozott a szabad királyi városokban. Közülük sokan nem az országgyűléstől, hanem a kormánytól várták a megoldást. Mivel „sérelemeiket” nem orvosolták, *Szatmárnémeti* pl. köriratában *új országgyűlés* összehívását sürgette, *Kassa* éles hangon támadta a nemességet, ill. *Breznóbánya* a bocskoros nemeseket.⁶³

Az *utolsó rendi országgyűlésen* ismét napirendre került a városok megoldatlan kérdése, a király által előterjesztett törvényjavaslatok között ekkor a 3. és 4. helyen szerepelt a városok országgyűlési szavazatának és belrendezésének ügye.⁶⁴ Ezen országgyűlés városi törvényjavaslatának vitájával sem kívánunk részletesebben foglalkozni. Csupán arra utalunk, hogy a liberális nemesség a korábbi álláspontjához hasonló módon kívánta rendezni a királyi városok ügyét, amint azt pl. a *Batthyány Lajos* által aláírt s a megyékhez eljuttatott *országos ellenzéki bizottmány* 1847. november 21-i *körlevele* is bizonyítja.⁶⁵ *Kossuth* ugyancsak az általa korábban kifejtett

kiváltságolják... szóval a néptől elszakadjanak...”. A honoráciorok ne mint „ötödik országrend” jelenjenek meg a közéletben, hanem mint „népképviselők”, akik a ... nép érdekeit műveltséggel és tudománnyal egyesítve, nem az értelmiséget, ami magában elvont, testetlen fogalom, hanem a népet képviseljük.” Nem lenne helyes, ... egy bizonyos néposztályt kizárólag tisztessérendűnek nevezni — teszi hozzá — ... s mi jogosítana fel annak kimondására, hogy a műipar, hogy a kereskedelem nem tisztességlátosság?”

⁶² *Csizmadia* 1941. 139.

⁶³ Uo. 168—169.

⁶⁴ *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847—48. Bp. 1951. 304.

⁶⁵ A városok ügyében a következő irányelveket jelölték meg: a) „az egyenes választást”, b) az időnkénti tisztújítást, c) az ülési és törvényszéki nyilvánosságot, d) oly qualificatiót, amely a vagyonosodás nöttével a jogbíró polgárok számának szaporodását el nem zárja” (*Barta* i. m. 309.)

elvek alapján szorgalmazta e nagy horderejű kérdés rendezését, mint az *érdekegyesítési program* egyik első lépésének megvalósítását. Az 1847. október 22-i, a *pesti polgárság előtt* követte választása alkalmából tartott beszédében hivatkozott a Pesti Hírlapban a városok ügyében írt cikkeire; hangsúlyozva „... a polgárságnak ... alkotmányos állásra felemeltetése ... lesz a nemzet kifejlődésének egyik leghatalmasabb emeltyűje...”, s bármennyire is felkarolta ezt az ügyet „a felvilágosodott nemesség, a diadal megnyeréséhez Önök (ti. a polgárok) hazafiúi közremunkálására nélkülözhetetlen szükség vagyom”.⁶⁶ Amikor az 1847. november 17-i kerületi ülésen Pest és más városok képviselői követelték, hogy az országgyűlés soron kívül és első helyen tárgyalja a városok országgyűlési szavazatának kérdését, a megyei követek közül pedig többen javasolták, hogy a szavazati jogot kössék össze a városok belső szerkezetének reformjával, *Kossuth* is fölszólalt: „... Valódi fátumnak tekintem, hogy nálunk mindenki kiváltságra törekszik. Ha valamely város tekintélyesebb kezd lenni, azonnal a *kir. városok* sorába akar lépni. Ha ki a köznép sorából kiemelkedett, azonnal felmentetik a közterhektől, mint honoratior; *senki sem akar nép lenni* ... mindent el (kell) követni a *kir. városok* emelésére, de úgy, hogy kifejlődésök alkotmányos irányban történjék...” (Kiemelés tőlem — E. G.)⁶⁷ Majd *Szentkirályi* vezetésével bizottságot küldtek ki a városi törvényjavaslat kidolgozására, s az országgyűlés 1848 januárjában megkezdte ennek vitáját.

Mint a reformkor több más fontos követelésének megoldását, úgy a városi ügyek rendezését is csak az *1848-as forradalmi törvények* hozták magukkal. Az 1848-i évi törvénykönyv V. cikkeje úgy intézkedett, hogy az országgyűlési képviselőket háromévenként képviseleti úton válasszák, a XXIII. törvénycikk pedig elrendelte, hogy a szabad királyi városok közgyűlését ugyancsak képviselet útján választandó testületekké alakítsák át.

Az 1840-es években — amint láttuk — *akadt néhány olyan város*, amelyeknek a vezető testületei *elfogadták a liberális köznemességnek a városok reformjára vonatkozó javaslatait* — s taktikai okokból vagy őszintén — e városok is kívánták a nemességgel való szövetséget, vagy legalább is el akarták nyerni annak támogatását. Olyan városok is voltak, amelyek támogatták a liberális nemesség ama követelését, hogy *szüntessék meg a városoknak a Kamarától való gazdasági s — tegyük hozzá — egyben politikai függését*. Amint azt a következő fejezetben fogjuk tárgyalni, a Kamara a városok gazdálkodásának, valamint — a tisztújítások ellenőrzésével — azok igazgatásának nemcsak a fontosabb, hanem a legapróbb ügyei fölött is ellenőrzést gyakorolt, a Magyar Kamarának intézkedéseire minden esetben ki kellett kérnie a bécsi főkormányszék, a Hofkammer, ill, a Finanzministerium hozzájárulását.

Figyelemre méltó, hogy a városoknak a kettős függését nemcsak a liberális nemesség — s néhány város —, hanem a *magyar kormányiszékek* közül a *Helytartótanács és a Kancellária is meg akarta szüntetni*. A Magyar Kancellária 1810. december 21-i kelettel arról tájékoztatta a Hofkammert, hogy a Helytartótanács tervezete szerint a királyi városokat ki kell venni a kamarai felügyelet alól, és gazdasági tekintetben is a Helytartótanácsnak kell alárendelni őket. A Kancellária is egyetértett e javaslattal,

⁶⁶ *Barta* i. m. 223—225.

⁶⁷ Uo. 304.

véleményét „alkotmányos érvekkel támasztva alá. Eszerint nincs olyan törvény, amely a királyi városokat a Kamara alá rendelné. Az uralkodó által szentesített törvényeket tehát semmiképpen sem sérti, ha a király egyedül a Helytartótanácson keresztül gyakorolja a városai fölügyeletét.^{67/a} Ezt II. József is fölismerte, amikor 1783-ban gazdaságilag is e kormányzéseknek rendelte alá a városokat.⁶⁸ 1791-ben azonban a Magyar (és az erdélyi) Kamarát ismét a bécsi Hofkammer ellenőrzése alá rendelték.⁶⁹ A Kancellária szerint igen sok zavar származott abból, hogy a városok ismét kettős igazgatás alá kerültek; ezért nem lehet ezeket azonos elvek szerint kormányozni.⁷⁰ A Hofkammer alapos megfontolásra ajánlotta — és ezzel lényegében elutasította —⁷¹ e nagy horderejű javaslatot, amely a Helytartótanács és a Kancellária szerepének árnyaltabb megrajzolásához is adalékul szolgálhat.

^{67/a} „... nulla exstat lex, quae negotia liberarum regiarumque civitatum etiam oeconomica directioni Camarae Regiae Hungaricae aulicae subordinet. ...” Hivatkoznak pl. II. Ulászló egyik törvényére, s arra, hogy a városok 1723 előtt a Helytartótanács alá tartoztak.

⁶⁸ „... oeconomica etiam civitatum negotia anno 1783 consilio Locumtenentia Regio ... cum Camera Regia ... unionem concredidit. ...” Wien, Hofkammerarchiv 1811/26/1. 37. — II. József 1782. április 2-i rendeletével helyezte a Magyar Kamarát a Magyar Kancellária ellenőrzése alá, ezzel évszázados sérelmeket orvosolva. A Kamarának a Helytartótanáccsal való egyesítése csak 1785 végén történt. *Nagy István: A Magyar Kamara: 1686—1848. Bp., 1971. 240—241., 243.*

⁶⁹ *Nagy I. i. m. 289.*

⁷⁰ „... notum enim est ... quantae confusiones in civitatibus nullo non tempore occurrerint, quot iteratae et sumptuosae commissiones exmitti debuerint, quae dum operationes suas finiverunt, intra breve tempus rursus priores discordiae... rediverunt, quarum principalis (causa) semper illa fuit, quod... civitates haec duplici iurisdictioni subiectae fuerint, prout diversi sunt dicasteriorum sensus et respectus, nunquam uniformibus systematicis principiis in ordinem redigi et administrari potuerint ...” Wien, Hofkammerarchiv. 1811/26/1. 37.

⁷¹ L. a Hofkammernek a Kancelláriához intézett 1811. január 17-i átiratát (Wien, Hofkammerarchiv uo.), továbbá Kossuthnak a városok belszerkezetéről írt — fentebb is idézett — 1842. július 17. vezércikkét (PH. 1842. 161.).

3. A KÖZPONTI KORMÁNYSZERVEK IPARPOLITIKÁJA

Tanulmányunk előző fejezeteiben szereplő számos példa alapján láthattuk, hogy a kézművesipar ellenőrzését *felső fokon* gyakorló központi kormányiszékek minden esetben arra törekedtek, hogy érvényt szerezzenek a központi céhügyi rendeleteknek. A magisztrátusoknak a céhes, ill. a céhen kívüli iparüzőkre vonatkozó döntéseit a Helytartótanács és legfelső fokon a Kancellária hagyta jóvá, ill. változtatták meg, ha azok nem feleltek meg a céhügyi szabályoknak. A céhes és céhen kívüli kézművesek nem egyszer fordultak közvetlenül kérelmükkel vagy panaszukkal a Helytartótanács-hoz, sőt „a legfelsőbb helyhez, öfelségéhez”, akinek nevében a Kancellária hozta meg határozatait, főként olyan esetekben, amikor a panaszosok nem számíthattak az illetékes városi törvényhatóság pártfogására. A központi kormányiszékek döntöttek a magisztrátusok és a nemesi vármegyék közti vitás ügyekben is.

Az udvarnak a birodalom különböző tartományaiban és országaiban érvényesülő iparpolitikájával korábbi munkánkban foglalkoztunk részletesebben — többek között — a „klasszikusnak” számító osztrák pozitívista munkákra támaszkodva.⁷² Ezúttal újabb — és legújabb — hazai történeti irodalmunk néhány figyelemre méltó megállapítására is szeretnénk utalni. *Eckhart Ferenc* pl. 1958-ban megjelent munkájában a korábbi művénel⁷³ ugyan némileg árnyaltabban ábrázolja az udvar iparpolitikáját, de ekkor is hangsúlyozza, hogy az II. József idejében és később sem változott lényegesen. Bécsben továbbra is elzárkóztak a magyarországi ipari vállalkozások támogatásától, jöllehet a manufaktúraipar kialakulásának a föltételei éppúgy megvoltak hazánkban (?), mint az osztrák- és cseh tartományokban.⁷⁴ Viszont szerzőnk is rámutat pl. arra, hogy a magyarországi kormányiszékek közül a Helytartótanács kívánatosnak tartotta a hazai manufaktúrák támogatását, nem lévén tudatában annak, hogy ezt Bécsben úgy is meg fogják akadályozni. A Kancellária viszont Eckhart szerint nem nemzeti szempontból kezelte e kérdést, hanem az egész monarchia érdekeit tartotta szem előtt.⁷⁵

⁷² Pl. *Reschauer*: Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und der Kaufmannsgremien mit der österreichischen Bürokratie. Vom Ende des XVII. Jahrhunderts bis zum Jahre 1860. Wien, 1882; *Přibram*: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Erster Band (1740—1798). Leipzig, 1907; *Slokar*: Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914. stb. *Eperjessy* 1967. 185—193.

⁷³ *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia alatt. Bp. 1922.

⁷⁴ In: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp., 1958. 117—120.

⁷⁵ Uo. 128—132.

A II. Lipót uralkodásának végétől Magyarország irányában megmutatkozó „enyhülésnek” megfelelően a 19. század elejétől a hazai vállalkozók is elnyerhették ugyanazokat a kiváltságokat üzemeik részére, mint az örökös tartománybeliek, ha megfeleltek azoknak a föltételeknek, amelyeket az utóbbiak elé állítottak. Mivel azonban továbbra is nagy különbség volt a magyarországi és az osztrák gyáraknak juttatott kedvezmények között, egyforma bánásmódról továbbra sem beszélhetünk. A hazai üzemek különben is csupán kisebb vállalkozások voltak a sassini pamutgyár és a fiumei cukorfinomító kivételével; s csak ez utóbbiak részesültek vámkedvezményben, ami osztrák részről panaszokra szolgáltatott okot; a fiumei gyár pedig nem is magyar, hanem trieszti érdekelttség, ill. belga vállalkozás volt.⁷⁶

Endrei Walter a 18. századi magyarországi textilmanufaktúrákról szóló 1969-ben megjelent munkájában külön fejezetet szentel a bécsi udvar gazdaságpolitikájának értékelésére, vitatva a korábbi hazai szerzők, így többek között Eckhart megállapításait, s minden „előítéletől” mentesen kívánja bemutatni e sokat vitatott kérdést. Rámutat pl. arra, hogy Mária Terézia az 1760-as években még „komolyan támogatta” a magyarországi manufaktúraipar létrejöttét, s szívesebben látta volna a városi manufaktúrák létesítését a főúri alapításoknál, mivel az előbbiektől a kincstári bevételek növelését és a céhek gyengülését remélte, az utóbbiaknál viszont a roboton alapuló üzemek kialakulásától tartott.⁷⁷ Az iparpolitikában változás csupán az osztrák—cseh burzsoázia befolyásának a megerősödésétől, 1771-től következett, amikor különféle korlátozásokkal igyekeztek a magyarországi konkurenciát letörni. A magyarországi vállalkozások egy része valóban ekkor bukott meg, noha ez időben is keletkeztek újabbak, s csupán a legjobban megalapozott üzemek éltek túl a 70-es évek elején induló és 1774-ig folytatódó „még nehezebb periódust”.⁷⁸ Munkánk I/4. fejezetében is utaltunk arra, hogy Endrei megállapítása szerint II. József uralkodásának második szakaszában a selyemkészítő manufaktúrák föllendültek. A század utolsó évtizedében az 1795. évi vámutasítás kedvezőbb intézkedései és néhány újabb privilégium ellenére bizonyos visszaesés mutatkozott, amelyet részben a céhek „felbátorodása”, továbbá „az uralkodó konkrét segítségének hiánya” és „a feudális reakció erősödése” okozott.⁷⁹ Szerzőnk summázott álláspontja így a következő: „... a bécsi udvar gazdaságpolitikája a (18.) század második felében súlyosan hátráltatta a magyarországi manufaktúrák ügyét, de távolról sem volt elegendő likvidálásukhoz... a bukások zömét nem az elhelyezési nehézségek okozták. A gazdaságpolitika — melynek érvényesüléséért a felelősség egy részét az uralkodóról a magyar feudális osztályra kell hárítani — végzetes következményei inkább a kereskedelmi haszon előnytelen megosztásában, az osztrák kereskedelem hazai térhódításában, a hazai tőkeakkumuláció hiányos voltában fejeződött ki.”⁸⁰

A Habsburg birodalomban az 1848-as forradalmat megelőző évtizedekben három főbb területet lehet megkülönböztetni az iparfejlődést (és az iparpolitikát) illetően. Az első Lombardia, Trieszt és Velence, ahol „iparszabadság” uralkodott. A második az

⁷⁶ Uo. 279—282.

⁷⁷ *Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp., 1969. 56.

⁷⁸ Uo. 57.

⁷⁹ Uo. 59.

⁸⁰ Uo. 61.

osztrák és cseh örökös tartományok, valamint Galícia, ahol a céhes iparágak rovására egyre inkább növekedett a céhen kívüli iparágak jelentősége. Végül a harmadik Magyarország és Erdély, ahol az ipar feudális céhszervezete még csaknem töretlenül fennállott.⁸¹

A céhrendszer bomlása azonban Magyarországon is tapasztalható ekkor. A hazai céhszervezetben a nálunk is érvényes császári királyi gyárszabadosok s kiváltképp az 1840. évi 17. tc. ütöttek rést. Az országgyűlések 1790-től javasolták a céhrendszer reformját, a megyék tekintélyes része pedig a céhek eltörlését követelte.⁸² A *reformellenzék* céhekkel kapcsolatos álláspontját illetően is irányadó jelentőségű volt az 1847. évi *Pest megyei követutasítás*, amelynek XVII. pontja ugyancsak szorgalmazta „... a múlt országgyűlésen kidolgozott munkálat nyomán (hogy) az ipar felvirágzását akadályozó céhek eltörlötnének s oly intézkedésekkel pótoltsanak, mellyek ne az ipar megszorítására, hanem inkább felvirágoztatására szolgáljanak”.⁸³ Az 1840-es évek második felében a magyar kormányzások közül a *Helytartótanács és a Kancellária is kívánatosnak tartotta a céhrendszer reformját. Az 1848 februárjára elkészült „Ipari rend” tervezet* „... jelen század igényeihez, hazai körülményeihez és a császár kir. örökös tartományokban fennálló rendszerhez...” kívánta a hazai céhszervezetet igazítani, de messzemenően figyelembe vette az 1843–44. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának céhügyi javaslatait is, szó szerint átvéve annak néhány cikkelyét. A 217 paragrafusból álló helytartótanácsi tervezetnek különösen azok a javaslatai előremutatóak, amelyek meg kívánták könnyíteni az iparüzést a céhen kívüliek számára. Eszerint mindaz, aki nem esik erkölcsi kifogás alá, és igazolja mesterségbeli tudását, valamint elérte a törvényes életkort, olyan településen, ahol nincsenek céhek, segédekkel is dolgozhat, és cégtábláját is kifüggesztheti. Céhes helyeken pedig segédek alkalmazása nélkül mindenki végezhet „saját kezére” ipari tevékenységet, akit a helybeli előjáróság erre följosogít. „Nőszemélyek” minden megszorítás nélkül készíthetnek „mindennemű asszonyi munkákat . . . tanuló vagy segéllő hölgyek alkalmazásával is”. Bizonyos szakmákba vágó cikkek legények és inasok segédletével történhető gyártásával azonban csak a céhek tagjai foglalkozhatnak, kivéve azokat, akik maguk és családjuk részére állítják elő terméjeiket. Ugyancsak kivételt élveznek a gyárok, továbbá „a kincstári kiváltságolt községek” s a földesurak, utóbbiak saját műhelyeikben és a maguk használatára szintén készíthetnek ilyen cikket. A céhek tagjai nemcsak „bevett keresztény” vallásúak lehetnek, hanem „a testület” beleegyezésével zsidók is.⁸⁴

A forradalom előtt néhány héttel elkészült korszerű tervvel sok egyezést mutat az 1848. június 9-én kibocsájtott *Klauzál-féle céhszabálymódosító rendelet*. Utóbbi azonban — noha a céhügylek végleges rendezését nem tekintette a maga föladataának, s azt a *törvényhozástól* várta —, egy lényeges ponton továbbment a helytartótanácsi tervezetnél. Kimondta ugyanis (76.§), hogy saját kezére bárki, bárhol szabadon

⁸¹ Eperjessy 1967. 189—190. — Utalva — többek között — Karl. u. Mathilde Uhlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs, Graz, Wien, Leipzig 1927. II. 580. stb. lapjaira.

⁸² Részletesen: Eperjessy, 1967. 177—184. és 152—177.

⁸³ Barta István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen (1847—48.) Bp., 1951. im. 189.

⁸⁴ Részletesebben Eperjessy 1967. 190—193.

dolgozhat, segédek nélkül, segédekkel pedig rendkívüli esetben, miniszteri engedéllyel.⁸⁵

A Helytartótanács és a Kancellária az általunk vizsgált időszakban — így 1845 és 1848 között is, tehát akkor, amikor az „Ipari rend” tervezete készült — *szigorúan ragaszkodott* az 1805., ill. 1813. évi *céhszabályzat töretlen érvényesítéséhez*, s a központi rendeletek *következetes végrehajtását* tekintette fő feladatának. A magisztrátusok és a kormányzások iparpolitikája közti különbség elsősorban az utóbbiaknak éppen ezzel a következetességével jellemezhető. A kormányzások kétségkívül „liberálisabbak” voltak, mint a céhek érdekeit is figyelembe vevő magisztrátusok, amelyek pl. a vidéki iparúzókkal és zsidó kézművesekkel szemben csaknem minden esetben a törzsökös és céhes polgárok érdekeit védelmezték, s így gyakran megszegték az érvényes rendelkezéseket, a kormányzások sohasem tértek el a rendeletek által meghatározott jogi alaptól.

A céhszabályzat előző fejezetekben tárgyalt cikkelyei értelmében — mint láttuk — a Helytartótanács megvédte a legényeket a céhek „hiában való bolygatásaitól és vexáitól”, s amennyiben a mesterjogért folyamodók megfeleltek a követelményeknek, minden esetben támogatta azok beiktatását. Amikor pl. a győri szabómesterek azzal a kifogással tagadták meg 1823-ban Ráth Ferdinánd fölvételét, hogy az főként külföldön, a német birodalomban és Franciaországban töltötte vándoridejét, a Helytartótanács úgy intézkedett, hogy haladéktalanul ki kell adni neki a remeket.⁸⁶ A céh „zaklatásával” szemben így vették pl. pártfogásba Oravetz György komáromi kovácslegényt 1819-ben,⁸⁷ vagy Sperl Ulrich Ádám pozsonyi henteslegényt 1846-ban. Utóbbi még 1831-ben szabadult, s vándorlását a kolera miatt kellett megszakítania, később Bécsben is dolgozott, majd vendéglőben szolgált mint Kellner és Oberkellner.⁸⁸ A sok példa közül nem kevésbé jellemző a pozsonyi varga „céh” által meghurcolt Schwartzkopf Ignác vargalegény ügyében hozott kancelláriai, ill. helytartótanácsi döntés, amely szerint a nevezettet újabb remek nélkül föl kellett venni a mesterek sorába, és a „céhnek” vissza kellett térítenie a kérelmezőtől „a törvénytelenül kicsikart” díjakat.⁸⁹

A Helytartótanács tisztviselői alaposan megvizsgálták a kérelmezők „erkölcsi” ellen fölhozott vádakát is, s a céhek kifogásait gyakran elvetették. Amikor pl. a szatmárnémeti tímárok azért tagadták meg Pap János tímárlegény fövételét (akinek apja különben ugyancsak tímármester volt), hogy vándorkönyvében „vakarások” találhatók, a Helytartótanács véleménye szerint a kundsajtban látható javításokért nem a legényt, hanem az abba bejegyzőket kell hibáztatni.⁹⁰ Vagy pl. amikor az aradi egyesült kovács és kerékgyártó céh — a magisztrátus egyetértésével — a Makón remekelt Molnár István fölvételét a kérelmező „erkölcstelensége” miatt utasította el, a

⁸⁵ Részletesen *uo.* 193—197.

⁸⁶ A legény apja korábban kézműves volt, aki franciaországi vándorlása idején francia nőt vett feleségül, utóbb pedig *francia nyelvmesterként* működött Győrben. Az e házasságból született legény a rokoni kapcsolatok miatt is töltötte vándoréveinek egy részét Franciaországban. OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/12. 21, 37, 38.

⁸⁷ Uo. 1819/17/20.

⁸⁸ Uo. 1846/38/19.

⁸⁹ Uo. 1843/38/30, 31.

⁹⁰ Uo. 1836/43/19.

Helytartótanács a vádat nem látta kellőképpen megalapozottnak: a céh „... veszedelmes törekvése ... mint puszta hallomásra épült állítás figyelmet nem érdemlően”, olvashatjuk az aradi magisztrátushoz intézett leiratban.⁹¹ Kellő mérlegelés után vetette el a kormányszék pl. a debreceni csizmadiacéhnek és a magisztrátusnak Szendi János csizmadialegény ellen fölhozott azon vádját is, hogy az vándorkönyv, továbbá „... céh és munkanélkül csavarogván ... (csak) ravaszsággal egybekötött rendetlenségre való hajlamát árulta el...”⁹²

A céhszabályzatnak megfelelően — kivéve természetesen az elsőrendű szükségleteket ellátó és meghatározott számú mesterekből álló szakmákat — a Helytartótanács minden esetben elvetette a céhes mestereknek a városi tanács által gyakran támogatott ama kifogását is, hogy nagy számuk miatt maguk sem tudnak megélni.⁹³ Viszont minden esetben helyben hagyták a kormányiszékek a mesterjogért folyamodók kérelmét — vagy éppen a céhes mesterek — elmarasztalását, ha azt megalapozottnak találták. Így utasiotta el pl. a Kancellária és a Helytartótanács Ancsicskó Pál győri csizmadiamesternek a „céhből” való „méltatlan” kizáratása miatti panaszát,⁹⁴ vagy pl. a mesterjogért folyamodó Melcseszko Demeter temesvári szappanoslegény kérelmét, mivel az utóbbi nem tudta igazolni születési helyét és idejét s azt, hogy mesterségét megfelelően kitanulta.⁹⁵

A Helytartótanács minden esetben *magának tartotta fönn a vándorlás alól való fölmentés jogát*, s az 1830-as és különösen az 1840-es évektől általában könnyen megadta a fölmentést a kérelmezőknek. Amikor pl. a debreceni csizmadiacéh 1843-ban vonakodott a vándorlásba beszámítani Vitéz János csizmadialegény helyben letöltött idejét, a Helytartótanács úgy rendelkezett, mindazt az időt, amit a fölszabadított legény munkában töltött, vándorlásnak kell tekinteni.⁹⁶

A korábbi évtizedekben viszont sokkal merevebb volt a kormányiszék álláspontja a vándorlás alóli fölmentéseket illetően. 1816-ban pl. azért utasította vissza a Helytartótanács Steiger Károly komáromi vargalegény kérelmét, mert az csak a szomszéd helységekben és városokban, így pl. Tatán, Mocson és Újszönyben vándorolt, pedig a szupplikánst a magisztrátus is támogatta mint feleséges és 3 gyerekekkel megterhelt embert.⁹⁷ Szakál István komáromi asztaloslegény hasonló kérelmét csak azután teljesítette a kormányiszék, miután a céh is pótlólagosan fölterjesztette azt pártfogoló véleményét.⁹⁸ Sömbörgi János komáromi molnárlegény

⁹¹ Uo. 1846/7/46.

⁹² Uo. 1847/21/26.

⁹³ Hogy csupán egy-két soproni, ill. győri példát említsünk az 1820-as évekből: a *soproni* tímár „céh” pl. erre hivatkozva kívánta elhárítani Joannes Hutter fölvetését (uo. 1820/43/8); a szabó „céh” ugyancsak ezért („...ob numerum magistrorum iam ultra publici necessitatem accretum...”) Verlein József beiktatását (uo. 1824/44/36, 44). Vagy pl. a *győri* kerékgyártó „céh” (uo. 1822/25/30); a kádár „céh” (uo. 1822/25/43), ill. a szücs „céh” hasonló okból történő tiltakozását is ezért minősítette a Ht. törvénytelennek; az utóbbi esetben arra is fölhíva a magisztrátus figyelmét, hogy a szücsök által kifogásolt Horváth Dániel fölvetésének az sem lehet akadály, hogy szülei nem győri adófizető polgárok (uo. 1823/26/14, 35).

⁹⁴ Uo. 1846/26/37.

⁹⁵ Uo. 1848/48/6.

⁹⁶ Uo. 1843/21/35.

⁹⁷ „...uxoratus, tribusque prolibus onustus...” uo. 1816/41/12.

⁹⁸ Uo. 1816/41/2, 4.

kérelmének teljesítése előtt, amelyet a céh és a magisztrátus is támogatott, a kormányzók kimerítő jelentést kért arról, hogy hány olyan molnármester működik a városban, akit a kötelező vándorlás letöltése nélkül vettek föl a céhbe. A magisztrátus 1817. évi jelentése szerint a molnárcéhnek sok külső mestere van a környező helységekben, így Újfalun, Örsön, Aranyoson, Lovadon, Szönyben, Neszmélyen, Izsán, Zsitvátón, Radványban stb. A felsorolt községekben és a városban működő molnármesterek közül csupán 15 vándorolt szabályszerűen; 28 olyan volt, aki csak részben töltötte le a vándorlási időt; és 54 olyan régi mester, akik még a legutóbbi 3 éves vándorlási időt előíró rendelet kibocsájtása előtt lettek a céh tagjai.⁹⁹ Nem adták meg a fölmentést 1822-ben pl. Takács Ferenc debreceni csizmadialegéynek, aki csupán 1 évet vándorolt, pedig özvegy anyját és 4 testvérét kellett támogatnia, a Helytartótanács szerint ugyanis nem lehet senkinél sem eltekinteni a céhszabályzat által előírt kötelezettségektől.¹⁰⁰ Amikor a szatmárnémeti takácscéh hozzájárulását adta ahhoz, hogy Nagy István betegsége miatt, továbbá „... a choleraidő szomorú voltára tekintettel” a vándorlás és a kötelező baromvizi vizsga nélkül léphessen a céhbe (úgy azonban, hogy nem foglalkozhat az állatok gyógyításával), a Helytartótanács ezeket az indokokat sem tartotta megalapozottnak, s a magisztrátus kötelességévé tette, hogy „... a céhet ezen legfelsőbb parancsolatokkal és céhbeli cikkelyekkel ellenkező önkényes s ezért helyben nem hagyható tette miatt megdorgálja, a nevezett legényt pedig a mesteri jus elnyerése végett az ezekben meghatározott kötelességnek elégtételére utasítsa”.¹⁰¹

Amint azt az előző fejezetekben láttuk, a *kormányzók* — s többnyire a magisztrátusok is — *megvédték a remeklő legényeket* a céhes mesterek körmönfont kifogásaival szemben. Amikor pl. Arad tanácsa a Helytartótanács hozzájárulását kérte ahhoz 1839-ben, hogy az asztaloscéh által kétszer elutasított Grünwald Gyulának 3 remeket jelöljenek ki, a kormányzók ezt engedélyezve, arra is fölhívta a város figyelmét, ügyeljen arra, nehogy a legény „... a közönséges céhbeli cikkelyek s több felsőbb szabályos rendeletek által ismételve s erősen megtiltott *zsarolásoknak* kitévéssek, hanem a teendők megtétele után ... minden haladék nélkül a mesterek sorába felvétessék”.¹⁰² (Kiemelés tőlem — E. G.)

A *remeklést* a kormányzók annyira szükségesnek tartotta, hogy ez alól — a szabályzatnak megfelelően — csak valóban indokolt esetben adta meg a fölmentést, mint pl. Varga Sándor debreceni csizmadialegéynek az artikulusok XXII. cikkelyére hivatkozva, súlyos betegségére tekintettel.¹⁰³ A Helytartótanács többnyire csak ahhoz adta beleegyezését, hogy *könnyebb remeket* jelöljenek ki a szupplikánsnak, mint pl. Borsodi Márton győri szabólegénynek, akinek apja is szabó mester volt. A legény a Liechtenstein-ezredben töltött katonai szolgálat miatt a kötelező vándorlási idejét sem töltötte le. A Helytartótanács a hátralévő vándorlás alól fölmentette, sőt ahhoz is hozzájárult, hogy átmenetileg, egy esztendőre két legényt alkalmazzon, ezután azonban *el kell készítenie* — az előírt könnyű remeket.¹⁰⁴ Amikor pl. a debreceni

⁹⁹ Uo. 1817/41/23, 27.

¹⁰⁰ Uo. 1822/20/61.

¹⁰¹ Uo. 1833/43/6.

¹⁰² Uo. 1839/7/91.

¹⁰³ Uo. 1847/21/50.

¹⁰⁴ Uo. 1820/25/39.

asztaloscéh elvetette 1821-ben Tasnádi Antal remekét, de beleegyezett volna abba, hogy a nevezett betegsége miatt a maga kezére folytassa mesterségét, a Helytartótanács úgy intézkedett, hogy egy új, könnyebb remeket mindenképpen el kell a szupplikánsnak készítenie.¹⁰⁵ Vagy amikor a Sziléziából származó Joannes Scholz esztergomi szappanoslegény az egyik özvegy mesterasszonyt feleségül véve kérte a remeklést alól való fölmentését, a Helytartótanács föl hívta a magisztrátus figyelmét, hogy a mesterjog elnyerésének nem a házasság a föltétele, hanem az, hogy a kérelmező eleget tegyen a céhbéli kötelezettségeinek s kiváltképp a remek elkészítésének.¹⁰⁶ Monás Lukács újvidéki kovácslegény céhbe való föl vételét sem engedélyezte 1840-ben a kormányzék remeklés nélkül, csupán ahhoz adta beleegyezését, hogy mesterségének „... saját kezére űzhetése iránt a városi tanácstól nyert engedmény további használatában fenntartassék...”¹⁰⁷ Ugyanígy ragaszkodott a remekléshez a Helytartótanács pl. Petrik János aradi szücslegény esetében is 1846-ban, akinek „... könnyebbnemű, szembajához mérsékelt, sokba nem kerülő és könnyen eladható remek” feladását rendelte el.¹⁰⁸ Nagy Gábor debreceni tímárlegény ama panaszaát illetően, hogy a céh alapos ok nélkül utasította el remekét, a Helytartótanács 1846-ban úgy intézkedett, hogy az ügyet 15 napon belül „részhajlatlan” bizottság által kell a városnak kivizsgálnia.¹⁰⁹ Elrendelte továbbá, hogy 15 napon belül egy újabb, valóban „... a tímármesterséghez tartozó s könnyen eladható” remeket jelöljön ki neki a céh. Ha ez nem történne meg, akkor a városi tanács jelölje ki a remeket. A céhszabályoknak megfelelően ennek elkészítéséhez a céh megfelelő kölcsönt adjon, ezen kívül „a múltató mesterek” által a legénytől törvénytelenül „kizsarolt” 20 vFt-ot is haladék nélkül térítse meg a céh. A céhes mestereket támogató magisztrátusnak viszont az volt a véleménye, hogy ezt az összeget a múltató mesterek nagyon is megérdemelték, mert a remek elkészítése több hónapig (!) tart, s a mesterek ezalatt „házok népét s minden dolgaikat elhagyván, csak a remeklő körül forgolódnak”.¹¹⁰

Kerek István debreceni kovácslegénynek a remeklés és baromorvoslásban való jártasság megszerzésének kötelezettsége alól betegsége miatti fölmentése a legkritikább esetek közé tartozott. A céh és a céhbiztos — természetesen — ellenezte ezt, a magisztrátus nem foglalt állást azon indoklással, hogy a fölmentés a Helytartótanács hatáskörébe tartozik, a kormányzék pedig úgy intézkedett, hogy ha a céh vonakodna teljesíteni a határozatot, akkor a magisztrátus iktassa be „jegyzői kézzel” a kérelmezőt a mesterek sorába.¹¹¹

Az érvényes céhügyi rendelkezések megtartásán szigorúan őrködő kormányzések nemcsak az azokat megszegő mesterekkel szemben jártak el, hanem — amint arra a korábbi fejezetekben más összefüggésben utaltunk — a *céhszabályzatot megsértő törvényhatóságokat is szigorúan megfedették*, mint pl. a királyi kiváltságlevéllel rendelkező pékcéhet fölfüggesztő újvidéki magisztrátust, s nem egy esetben csak a város tekintélyének megőrzése végett hagyták helyben a magisztrátusok céhszabály-

¹⁰⁵ Uo. 1821/20/54.

¹⁰⁶ Uo. 1825/45/6.

¹⁰⁷ Uo. 1840/34/53.

¹⁰⁸ Uo. 1846/7/34.

¹⁰⁹ Uo. 1846/21/63.

¹¹⁰ Uo. 1847/21/13.

¹¹¹ Uo. 1847/21/44.

zatba ütköző végzéseit. A kormányzéseknek különösen azok a céhszabályzattal szembehelyezkedő vármegyei törvényhatóságok okoztak sok gondot, amelyek a hatáskörükbe tartozó mezővárosokban és falvakban engedélyezték pl. a kontárok működését.¹¹² A Helytartótanács és a Kancellária a nemesi vármegyéket is szigorúan figyelmeztette a királyi rendeletek tiszteletben tartására. Velük szemben azonban más hangot ütöttek meg, mint a polgári hatóságokkal szemben. A „király városai” fölötti ellenőrzést a kormányzések a *királyi biztosok* útján *közvetlenül* is gyakorolták, amit — többek között — a gyakori és súlyos visszaélések¹¹³ is indokoltak. A városokhoz intézett kormányzékeny leiratok hangja nem egyszer leckéztető vagy kioktató, de mindenképpen erélyesebb és határozottabb, mint a megyékhez küldött — s már 1844 előtt is gyakrabban magyar nyelvű — végzéseké. Ezt még olyan ügyekben is tapasztalhatjuk, mint pl. a vándorlás alóli fölmentések, amelyeket — mint fentebb említettük — a Helytartótanács is sokkal nagyvonalúbban kezelte az 1830-as, 40-es években. A debreceni magisztrátushoz intézett 1835. évi — különben magyar nyelvű — leiratban pl. észrevételezi a Helytartótanács e város kebelében föltűnően gyakran fordul elő, hogy a felszabadult legények nem indulnak az előírásnak megfelelően vándorútra, hanem „... mindenféle ürügy alatt a vándorlás alól való felmentést eszközölni iparkodnak, ennél fogva — folytatódik a leirat — a városi tanácsnak meghagyatik, hogy . . . a kiadott kegyelmes királyi rendszabások fogamatját törvényes kötelességéhez képest célerányos intézkedések (!) által sikerelni (!) el ne mulassza”.¹¹⁴ Szatmárnémeti magisztrátusát néhány évvel később — ugyancsak magyar nyelvű leiratban — (tekintetbe vévén, hogy e város tanácsa is azon kevesek közé tartozott, amelyek magyar nyelven leveleztek) azért rótták meg a Helytartótanács, mert a város megtúrta, hogy a céhek a mestertaksát pengő pénzben szedték az előírt váltópénz helyett, s figyelmeztette arra, hogy „... a jövőben mesterré lenni kívánó . . . legényekkel eszerint bánjon, s nemcsak ezen szabályokat, hanem a céh dolgában fennálló többi legfelsőbb parancsolatot is . . . szorosan megtartsa”.¹¹⁵ Arra is találunk példát, hogy a kormányzék megváltoztatta a szatmárnémeti tanácsnak az engedetlen céhes mestereket sújtó intézkedéseit, mint pl. 1847-ben, amikor a Helytartótanács „elenyészttette” a városnak az engedelmességet megtagadó asztalosmesterek és céhbeli jegyző elleni „fenyítő pörben” hozott határozatát, csupán ahhoz járult hozzá — nyilván a város tekintélyének megőrzése céljából —, hogy a magisztrátus a kormányzék „legfelsőbb nevében” megfeddje a nevezetteket „*a céhbiztos elleni illetlen kifakadásuk*” miatt.¹¹⁶ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Pozsony magisztrátusát 1844-ben azért rótták meg, mert a céhszabályok ellenére elnézte, hogy Weszterlőw János fodrászt hitelezője mesterségi eszközeitől, sőt mesterjogától is megfossza. A Helytartótanács figyelmeztette a várost, hogy „a fennálló kegyelmes szabályok keményen” tilalmazzák a mesteri jogok adásvételét, s csőd esetében sincs a törvény értelmében helye ezen eszközök elidegenítésének. Ezért a

¹¹² Részletesen: *Eperjessy* 1967. 152—177.

¹¹³ L. pl. *Makkai* 1961. 71.

¹¹⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1835/21/17.

¹¹⁵ Uo. 1838/43/23.

¹¹⁶ Uo. 1847/43/13.

városi tanács „... helytelen eljárása komolyan rosszalatik”¹¹⁷ A temesvári tanácsot is hasonló szabálytalanságok miatt figyelmeztették. Az 1848. január 21-én kelt helytartótanácsi leiratban többek között megsemmisítették Makszimovics Sándor szappanos „mesterségi jogának” haszonbérbe adását helybenhagyó városi határozatot „... a jövődre nézve pedig hasonló mesterségi jogoknak árulását s bérbeadását...” szigorúan megtiltották.¹¹⁸ Azért is megróttá a Helytartótanács a temesvári magisztrátust, mert a céhszabályzat 24. cikkelyét, amely szerint a mesterjog elnyeréséhez a remek elkészítése „elkerülhetetlenül megkívántatik”, megsértette, amikor Gruber János kőműves- és Gruber Károly ácslegénynek „a Bécsi Császári Királyi Egyesült Műegyetem építési osztályánál” bemutatott vizsgadarabját remekként elfogadta, s nem kevésbé azért, mert az 1799. június 4-i körrendelet ellenére a helybeli városkapitány céhbiztosi tisztséget is visel a városban. Ezért a kormányzék „szigorúan meghagyja”, hogy e tisztviselet mentse föl „a céhbiztosi köteleességétől” kapitányi hivatala idejére.¹¹⁹ Újvidék magisztrátusa nemcsak a pékcéh működésének korábban említett fölfüggesztésével lépte túl hatáskörét, hanem pl. akkor is, amikor egy iparosnak 10 éves működési engedélyt adott, a Helytartótanács ezért a városnak a „... hatósági körét túlhaladólag tett” határozatát ugyancsak „elenyészttette”.¹²⁰

A Helytartótanács a kézművesipart érintő ügyekben mindig a céhügyi rendeleteknek és a törvényeknek megfelelően, jogi szempontból következetesen és szakszerűen járt el. Jogi vonatkozásban és a „szakszerűség” tekintetében csupán abban marasztható el, hogy igen sok esetben nem tartotta szem előtt, hogy a különböző visszaélések miatt elutasított mestereknek gyakran nem volt érvényes céhkiváltsága, amit pedig az 1805., ill. 1813. céhszabályzat föltétlenül megkövetelt. Amint azt munkánk I. fejezetében részletesen tárgyaltuk, a városi magisztrátusok is céhesekként kezelték e régi kiváltságaikat meg nem újító kézműveseket, s lényegében ugyanígy járt el a Helytartótanács céhüggyekkel foglalkozó városi osztálya is. Holott csupán a király által a Kancellária útján adományozott, ill. megújított privilégiumok voltak 1815 után érvényben. Noha a kiváltság elnyeréséről közvetlenül a Helytartótanács értesítette a magisztrátusokat, e kormányzéknek nem volt olyan nyilvántartása a céhprivilégiumokról, mint a Kancellária által vezetett „*Liber Caehalium*”, vagyis az 1815 és 1848 között adományozott összes céhprivilégiumot időrendben tartalmazó másolati könyv, vagy a Kancellária fogalmazványairól és a *Liber Caehalium*-ból készült másolatokat tartalmazó *Privilegia Caehalia* (1815—1847) nevű gyűjtemény, amelynek *Indexe* betűrendben sorolja föl a céhszabadalmat nyert helységeket, s amelyet a *Magyar Kamara* gondozott.¹²¹

Azt tehát, hogy a Helytartótanácsnak igen sok esetben nem volt tudomása arról, hogy a szóban forgó iparosoknak nincs érvényes kiváltságlevelük, minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy nem rendelkezett az előbbiekhöz hasonló kimutatással. Az a tény, hogy ilyen gyűjtemény a Helytartótanács jelenlegi levéltári anyagában nem

¹¹⁷ Uo. 1844/38/30.

¹¹⁸ Uo. 1848/48/7.

¹¹⁹ Uo. 1845/48/28.

¹²⁰ Uo. 1847/34/7.

¹²¹ Részletesebben l. Eperjessy 1967. 199—204.

található, nem zárja ki ennek 1815—1848 közti esetleges létezését. Egyéb tények viszont azt bizonyítják, hogy e kormányzéseknek *tényleg* nem volt a céh kiváltságokról nyilvántartása. A sok közül utaljunk pl. a Helytartótanács 1844. évi Esztergomhoz intézett azon leiratára, amelyben arról kért tudósítást a várostól: „... vajon a fent nevezett (ti. szücs) céh kiváltságos levéllel s nevezetesen mely esztendőől ellátva vagyon?”¹²². Esztergomban kevés céhprivilegiumot újítottak meg, de a szücsöknek történetesen két szabadalmuk is volt, a magyar szücsök ezt 1835-ben, a németek pedig 1837-ben nyerték az uralkodótól.¹²³ Ugyancsak arról kért tájékoztatást a Helytartótanács pl. 1846-ban Újvidéktől, hogy az ottani borbélyoknak van-e „céhbeli privilegiumjuk”,¹²⁴ vagy 1848 januárjában Pozsonytól, hogy a „cukrászi és mandoletti sütői egyesületek kegyelmes céhbeli kiváltságlevéllel ellátva vannak-e?”¹²⁵

Számtalan egyéb tény is bizonyítja, — amint arra az előző fejezetekben is utaltunk —, hogy a Helytartótanács igen gyakran *téves információkkal rendelkezett* a szóban forgó mesterek céhbe való tartozásáról. Hogy a következőkben csupán soproni példákra hivatkozunk, a Helytartótanács 1819-ben a viaszgyártókat illetően úgy intézkedett, hogy azokat haladék nélkül iktassák be a bábsütők „céhébe”¹²⁶, holott — amint azt korábban tárgyaltuk — e városban egyetlen mesterség sem rendelkezett érvényes privilegiummal. Hasonlóképpen rendelkeztek több alkalommal a helybeli fuvarosokról¹²⁷ is, 1847-ben pl. eltiltva a szombathelyi fuvarosokat a soproni „céhet” megillető tevékenységektől.¹²⁸ Joannes Pinterics soproni posztógyártónak csupán a saját készítésű posztó festését engedélyezte a Helytartótanács 1832-ben úgy, hogy a „festők privilegiuma továbbra is épségben maradjon.”¹²⁹

Arra minden esetben nagy súlyt helyeztek, hogy a céhszabályzatot a céhes mesterekkel és a magisztrátusokkal betartassák, viszont igen *ritkán figyelt föl* a Helytartótanács arra, hogy a szóban forgó kézműveseknek nincs érvényes privilegiuma, s erről is inkább csak a városi jelentésekből értesült. Így pl. 1827-ben, amikor Sopron magisztrátusa tudósította a kormányzékot arról, hogy a mészárosoknak nincs királyi kiváltsága¹³⁰, a Helytartótanács csak ezután figyelmeztette a várost, hogy szorgalmazza ennek kiváltását. Vagy amikor a szatmárnémeti magisztrátus Juhász József szijgyártólegényt remeklés nélkül beiktatta a mesterek sorába, s az utóbbiak „a legfelsőbb helyen kérték sérelmük orvoslását, a Helytartótanács a Kancelláriához intézett jelentésében csak mellékesen — s kivételesen — utalt arra, hogy a folyamodók „... elavult s így érvénytelen céhszabadalomlevelük helyett ... magoknak új céh kiváltságot mai napig nem eszközöltek, s így valódi céhük nem is létezik”. Ezért — javasolta a Helytartótanács — a városi tanács végzését helyben kell hagyni, mert a

¹²² OL Ht. Dep. Civ. 1844/45/24, 29.

¹²³ Eperjessy 1967. 227.

¹²⁴ OL Ht. Dep. Civ. 1846/34/19. — A kiváltságlevelet 1824-ben nyerték azzal a megszorítással, hogy csak a szűkebb értelemben vett borbélymesterséggel foglalkozhatnak (Eperjessy 1967. 220).

¹²⁵ Uo. 1848/38/5, 14. — A nevezettek egyébként nem rendelkeztek érvényes szabadalommal.

¹²⁶ „... absque mora coetui ceroplastarum incorporari...” uo. 1819/43/4, 17.

¹²⁷ Uo. 1820/43/4, 10. stb.

¹²⁸ Uo. 1847/44/4.

¹²⁹ „... privilegio tinctorum magistrorum civitatis hujus salvo manente...” Uo. 1832/44/65.

¹³⁰ „... altiori loco emanatum privilegium non habet...” Uo. 1827/44/20.

szabályok értelmében ilyen esetben „... a jó viseletű legények remeklés nélkül is szabadon üzhetik mesterségüket”.¹³¹ (Kiemelés tőlem — E. G.)

Az a tény, hogy a céhek kormányzéken felügyeletével megbízott helytartótanácsi osztálynak nem (vagy nem mindig) volt tudomása arról, hogy mely testületek tekinthetők törvényesnek, a különben jól működő bürokratikus gépezetnek kevésbé jelentős hiányosságaira vezethető vissza. Sokkal több problémát okozott a városok *kettős, helytartótanácsi* (és kancelláriai), ill. *kamarai* (és udvari kamarai) irányítása, főként az átfedések és az ezekből eredő ellentmondások miatt. Jóllehet a Magyar Kamara elvben elsősorban a városok gazdálkodása, a Helytartótanács pedig azok igazgatása fölötti felügyeletet gyakorolta, a Helytartótanács elé is gyakran kerültek gazdasági, a Kamara elé pedig pl. várospolitikai s a városi tisztviselőkkel kapcsolatos személyi ügyek. A Magyar Kamara *de jure* ugyan csak a királynak volt alárendelve, de a magyar kormányzék működését a király nevében *de facto* a bécsi Hofkammer ellenőrizte.¹³² A Magyar Kamara az 1800. május 20-i királyi rendelet értelmében önállóan intézhette pl. a városi haszonvételek bérbeadását és adás-vételét, vagy engedélyezhette a városi építkezéseket 2000 Ft-os értékhatár alatt,¹³³ de a *legkisebb horderejű gazdasági* (és egyéb) *ügyekről is köteles volt a Hofkammernek jelentést tenni*, a magyar kormányzék határozatait pedig felső fokon a bécsi Udvari Kamara hagyta jóvá. 1795-ben pl. a Magyar Kamara arról tudósította a Hofkammer, hogy a budai városkapitány a város növekvő népessége miatt egyedül már nem képes fenntartani a város közbiztonságát, ezért javasolta, hogy segédet kellene mellé állítani évi 150 Ft-os fizetéssel, s ehhez kérte a főkormányzék hozzájárulását.¹³⁴ 1820-ban hasonló okok miatt javasolta a Magyar kamara a Hofkammernek a pécsi éjjeliőrök számának 2-ről 6-ra való növelését, egyenként havi 4 Ft-os fizetéssel. Az ügymenetnek megfelelően a Hofkammer ez ügyben átiratot intézett a Magyar Kancelláriához, kikérve annak véleményét és hozzájárulását, majd ennek megtörténte után a Hofkammer a Magyar Kamarát, a Kancellária pedig a neki alárendelt Helytartótanácsot tudósította határozatáról (!).¹³⁵ Ha pedig a Helytartótanács volt a javaslattevő, akkor ez intézett a maga fölöttes szervehez fölratot, mint pl. 1836-ban az Aradon szolgálatot teljesítő örök számának 40-re emeléséről, s a Kancellária fordult átiratával a Hofkammerhez.¹³⁶ Így mind a Kamara, mind a Helytartótanács s azok bécsi fölöttes szervei nemcsak a magasabb rangú városi tisztviselők fizetéséről szereztek tudomást, s hagyták azt jóvá felső fokon, hanem a legalacsonyabb rangúakérol, mint pl. a városi bábáéról vagy a városi hajdúkérol is. A Magyar Kamara 1847-ben pl. a komáromi hajdúk számának 16-ról 18-ra való növelését javasolta a Hofkammernek, s utóbbit arról is tájékoztatta, hogy az első osztályba sorolt városokban jóval nagyobb a hajdúk száma, így Budán 71; Debrecenben 39 hajdú, 6 pandúr és 6 őr, Győrött pedig 30 hajdú szolgál.¹³⁷ A Kancellária a forradalom előtt egy hónappal arról tudósította a

¹³¹ Uo. 1845/43/22.

¹³² Nagy I. 1971. 346.

¹³³ Uo. 302.

¹³⁴ Wien, Hofkammerarchív 1795/26/2. 118.

¹³⁵ Uo. 1820/26/1. 461.

¹³⁶ Wien, Finanzarchív 1836/26/2. V. 5.

¹³⁷ „... I—ae classis civitatibus hajdones majori etiam numero systemati habeantur, utpote Budae sint 71. Debreceni hajdones 39, pandurones 6, satrapae 6 insimul 51; Yaurini 30. . .” Uo. 1847/26/2. VIII. 31.

Hofkammert, hogy a drágaságra való tekintettel a pesti „tömlőcőrök” havi fizetésének 2 Pft-tal való növeléséhez adta hozzájárulását.¹³⁸

A különböző tisztségeket betöltő városi alkalmazottak javadalmazása — a fentieknek megfelelően — nemcsak a Kamarát, hanem a Helytartótanácsot is érintette, s ennek is el kellett nyernie ilyen ügyekben a maga felsőbb hatóságának a hozzájárulását. A Helytartótanács így pl. 1841-ben arról értesítette Arad magisztrátusát, hogy a városi kéményseprőnek a bel- és külvárosi kémények tisztításáért „a legfelsőbb helyen” évi 583 Ft 44 krajcár fizetést állapítottak meg.¹³⁹

Olyan jelentősebb ügyek, mint a városi tisztújítások egyaránt érintették a Magyar Kamarát és Helytartótanácsot, s a városoknak mindkét kormányzékot tudósítaniok kellett jelentésükben nemcsak a városok pénzügyeiről, hanem az újonnan megválasztott magisztrátus és a kiegészített választó község összetételéről; a két tisztújítás között fölvetett új polgárok személyéről és nem utolsó sorban a városban működő mesterek, legények és inasok számáról.¹⁴⁰

A városi magisztrátus tagjai és az alsóbb rangú tisztviselők által gyakran elkövetett visszaélésekkel mindkét kormányzék foglalkozott. A Kismartonban működő királyi biztosnak pl. 1814-ben a város pénzügyeiről is tudósítania kellett a Helytartótanácsot.¹⁴¹ A Helytartótanács nemcsak a pécsi magisztrátus és külső tanács közti ellentétekkel, hanem pl. a főbíró és más szenátorok által elkövetett árvapénztári sikkasztás ügyeivel is foglalkozott 1844-ben, s nemcsak a vétkes tisztviselők leváltásában intézkedett, hanem azok ingó és ingatlan vagyonát is megbecsülte.¹⁴² Nemes Pirger Mihály pécsi főbíró elmozdításáról és a választó község ellene emelt vádjairól pl. a Helytartótanács a Magyar Kamarát, s mindezek a szervek bécsi felsőbb hatóságait is tudósították.¹⁴³ Ugyanígy a Kamara sem csupán olyan kérdésekkel foglalkozott, hogy pl. a városi alkalmazottak is részt vehetnek-e a királyi haszonvételek árverésén,¹⁴⁴ hanem a vétkesnek bizonyult tisztviselők személyi ügyeivel is. A szegedi magisztrátus visszaéléseiről¹⁴⁵ vagy pl. a leváltott Bayer Márton pécsi szenátor viselt dolgairól¹⁴⁶ a Kancellária a Hofkammert is tájékoztatta átiratában.

Mind a Helytartótanács, mind a Magyar Kamara gondosan ügyelt arra, hogy a *rokonai összefonódás korlátozásával is csökkentse a városokban elharapódzott korrupciót*. A magisztrátusoknak a tisztújításról szóló jelentésükben a megválasztott tisztviselőket és a külső tanács tagjait illetően személy szerint is számot kellett adniok arról, hogy valamenyikük sógorságban vagy komaságban áll-e a másikkal. Azt a szenátort, akit rokonsági kapcsolat fűzött egy másik akárcsak alsóbb rangú

¹³⁸ Uo. 1848/26/2. II. 14.

¹³⁹ OL Ht. Dep. Civ. 1841/1/28.

¹⁴⁰ Ennek is köszönhetjük, hogy pl. a kézművesek restaurációs összeírásai (melyeket a Függelékben közöltünk) vagy a kamarai vagy a helytartótanácsi levéltárban, olykor mindkettőben megtalálhatók.

¹⁴¹ OL Ht. Dep. Civ. 1814/37/10, 18, 20, 22, 23, 27, 29.

¹⁴² Uo. 1844/39/11, 13, 16, 26, 34, 39, 55, 75, 138; 1845/39/4, 34, 72; 1846/39/56; 1847/39/15; 1848/39/23. — Részletesebben *Eperjessy, Pécs* 278—279.

¹⁴³ Wien, Finanzarchiv 1846/26/2. I. 22.

¹⁴⁴ „... circa quaestionem an individua ad classem servorum civicorum spectantia a licitationibus... regalium beneficiorum civitatensium asservandis excludenda sint nec ne? ...” — A Kamarának az volt az álláspontja, hogy *ne* vegyenek ebben részt. Wien Finanzarchiv 1847/26/1. XI. 9.

¹⁴⁵ Uo. 1833/26/2. VII. 2.

¹⁴⁶ Uo. 1847/26/2. I. 12.

tisztviselőhöz, a kormányzések többnyire nem erősítették meg hivatalában, minthogy a választott község szószólója vagy tagja sem kapott a legtöbb esetben fölmentést a kormányzektől a magisztrátus útján kérvényezett „vérségi és sógorsági kötelék” alól. Így utasította el pl. 1845-ben a Hofkammer, ill. a Kancellária Villás János nagybányai választott polgár fölmentési kérelmét,¹⁴⁷ aki Torday István helybeli szenátor rokona volt. A fölmentést többnyire csak megkötésekkel adták meg, mint pl. Kemény Pál nagybányai választott polgár esetében, amint arról a Hofkammer-rel történt megállapodás után a Kancellária a Helytartótanácsot is értesítette: „... azon óvás mellett (hogy a nevezett és fivére) ... az illető tárgyalásokban ugyanezen időben részt ne vehessenek”.¹⁴⁸ Hasonlóképpen intézkedett a Kancellária 1847-ben pl. Szilber Antal szegedi szenátor és Lengyel Pál polgármester közötti „másodfokú sógorsági összeköttetés” ügyében is, hogy ti. azokon a tanácsuléseken, amelyeken a polgármester is részt vesz, Szilber Antal „szavazattal ne bírjon”. Ugyanakkor a Kancellária azt is a Helytartótanács figyelmébe ajánlotta, ügyeljen arra, hogy a jövődű tisztújításokon ne jelöljenek másokkal rokoni kapcsolatban álló személyeket a fontosabb városi hivatalokra, „... Szeged városának tanácsa (pedig) az atyafiaságos és sógorsági összeköttetések tárgyában fennálló szabályrendelet pontos megtartására ... komolyan figyelmeztetendő ...”.¹⁴⁹ Hasonló ügyekkel, így pl. a pesti választó polgárok között lévő rokoni kapcsolatokkal még a forradalom napjaiban, 1848 márciusában és árpilisában is foglalkoztak a Bécsben működő kormányzések, mind az Udvari Kamara, mind a Magyar Kancellária.¹⁵⁰

A városok kettős irányításából, továbbá a gazdasági és közigazgatási ügyek összefonódásából következett, hogy a magisztrátusok a Kamarához is gyakran fordultak közigazgatási, a Helytartótanácshoz pedig pénzügyi természetű kérdésekben. A kormányzések ilyenkor többnyire egyeztették álláspontjukat. Így pl. akkor, amikor Sopron magisztrátusa 1845-ben engedélyt kért a Királyi Kincstártól, hogy a Gyáralapító Részvénytársaság” egy 1000 Ft-os részvényét megvásárolhassa a városi pénztárból,¹⁵¹ a Helytartótanács átiratában arról tájékoztatta a Kamarát, hogy még nincs jóváhagyva a társaság alapszabálya.¹⁵² Vagy amikor Szatmárnémeti a Helytartótanács hozzájárulását kérte 200 ezer forintos kölcsön fölveteléhez, hogy abból egy állandó híd, továbbá egy 4 tanítói lakással ellátott iskola és a város határában húzódó országút kövezésének költségeit fedeztessék, a Helytartótanács erről a Kamarához is intézett átiratot.¹⁵³ A Helytartótanács csupán kisebb horderejű gazdasági ügyekben döntött a Kamarával való egyeztetés nélkül, mint pl. 1847-ben, amikor elutasította Győr magisztrátusának azt a folyamodványát, hogy az építendő vasút tárgyában Bécsbe utazó küldöttség részére nem egészen 300 Ft-ot kitevő utiköltséget utalványozhassanak.¹⁵⁴

¹⁴⁷ „... a nexu sanguinis, quo Stephano Torday iungitur dispensari petentis. ...” Uo. 1845/2. XII. 29.

¹⁴⁸ A Hofkammer a „Verwandschaftsdispensation”-ról a Magyar Kamarát is tudósította. Uo. 1846/26/2. IV. 24.

¹⁴⁹ A Hofkammer pedig erről a határozatról a Magyar Kamarát értesítette leiratában. Uo. 1847/26/2. II. 16.

¹⁵⁰ 1848. március 10., ill. április 4-i kelettel. Uo. 1848/26/2. IV. 4.

¹⁵¹ OL Ht. Dep. Civ. 1846/26/8, 1847/26/42.

¹⁵² Uo. 1845/44/27.

¹⁵³ Uo. 1848/43/4.

¹⁵⁴ Uo. 1847/26/42 — l. még 1846/26/8.

A tisztújítások ellenőrzését mind pénzügyi, mind közigazgatási tekintetben a Kamara és a Helytartótanács az 1848-as forradalomig egyaránt gyakorolták. Az e kormányzésekhez intézett 1847—1848. évi restaurációkról szóló városi jelentések hátoldalán pedig többnyire azonos szöveg olvasható: „... a városok belrendszere iránti törvénynek ... remélhető nem sokára bekövetkezendő kihirdetéséig jegyzékbe vétetik...”¹⁵⁵

ÖSSZEFOGLALÁS

Amiként a falusi és mezővárosi iparúzők fölötti ellenőrzést a vármegyei, úgy a szabad királyi városi kézművesek fölügyeletét a városi törvényhatóságok gyakorolták. A jelentősebb szabad királyi városok magisztrátusában a vizsgált időszakban a kereskedelemből meggazdagodott, ingatlan- és háztulajdonos patriciusréteg gyakorolta a vezető szerepet, köztük fontos szerephez jutottak a jogvégezett személyek — s nem kevés számban voltak nemesek is. E „bürokratikus elitte” való vezető testületnek már sokkal lazább volt a kapcsolata a céhekkal, ezért iparpolitikája is sokkal szakszerűbb és objektívebb, mint a városok külső tanácsáé, amelynek túlnyomó többsége a szabad királyi városok nagy részében a kézművesek sorából rekrutálódott.

Jöllehet a városi magisztrátusok is elsősorban a törzsökös polgárság érdekeit képviselték, nem voltak egyértelműen védelmezői a céhmonopóliumnak — különösen az 1830—40-es évekből. Ha nem is minden városban, és nem is ellentmondásoktól mentesen, gyakran fölléptek a céhbeliek „önkényével” szemben.

A céhszabályoknak megfelelően többnyire pártfogásukba vették a remeklő legényeket, a másutt remekelt vidéki mestereket, akiktől a helybeliek törvénytelenül újabb remeket követeltek. A magisztrátusok különösen a város földesúri hatáskörébe tartozó haszonvételek (bormérés, mészárszékek, pékek, malmok stb.) fölügyeletére helyeztek nagy súlyt, s az intézkedéseiket megszegő céhes mesterekkel szemben szigorúan eljárak. Hogy a magisztrátusok és a céhek közötti kapcsolat gyakran nem volt konfliktusoktól mentes, az is bizonyítja, hogy a hatóság nem egyszer önkényesen leváltotta a céhek vezetőségét, sőt az is előfordult, hogy az engedetlen céhet fölöszlatta.

Hogy némely jelentős kézművesiparral rendelkező szabad királyi városban (pl. Székesfehérvárott és Sopronban) 1815 után egyetlen iparoscéh sem újította meg kiváltságát, föltehetően e városok magisztrátusainak iparpolitikájával is magyarázható. Nem kevésbé föltűnő, hogy az ország egyik legjelentősebb ipari központjában, Pozsonyban oly kevés céh váltott ki új szabadalmat, valószínűleg azért is, mert a magisztrátus csak bizonyos föltételek mellett volt hajlandó az újabb céhkiváltság megszerzését támogatni. Ennek ellenére e városok — a többi szabad királyi városokhoz hasonlóan — szükségesnek tartották a céhrendszer fönntartását az iparúzők közötti rend fenntartása érdekében.

A magisztrátusok nemcsak a céhekkal, hanem a külső tanácsokkal szemben is érvényesítették irányító szerepüket. Noha a megyei hatóságokkal szemben többnyire defenzívába vonultak, nem egyszer igen élessé vált a magisztrátusok és a nemesi megyék közötti ellentét — többnyire a királyi haszonvételek (főleg a bormérés)

¹⁵⁵ L. pl. uo. 1848/44/10.

ügyében. Sokszor vezettek heves konfliktusokhoz a városi ipar és kereskedelem ellenőrzésével kapcsolatos hatásköri viták is; a mészárosok és pékek fölügyelete; a nemesi származású kézművesek adóztatása; vagy az, hogy a megyék helypénz fizetésére kötelezték a vásárokon a szabad királyi városi polgárokat stb.

Egyik-másik városban (pl. Komáromban, Fehérvárott stb.) a nemességellenes *polgári öntudat* kialakulásának a jelei is mutatkoznak. Ugyanakkor több városban (pl. Fehérvárott, Szabadkán, Szegeden, Késmárkon, Debrecenben stb.) a hatóságok a reformpolitikának a liberális nemesség által szorgalmazott több fontos követelését, mindenekelőtt a városok „belszerkezetének” a reformját, a polgárjog kiterjesztését, az örökös tisztségek megszüntetését, a városoknak a Kamarától és a Helytartótanáctól való kettős függésének a megszüntetését stb. is magukévá tették, annak érdekében, hogy megszerezzék a liberális nemesség támogatását a városok országgyűlési szavazati jogának kiterjesztéséhez.

A városok kettős függésének a fölszámolását a magyar kormányservek közül a Helytartótanács és a Kancellária is szorgalmazták. E kormányiszékek, továbbá a Magyar Kamara (s az azt ellenőrző Udvari Kamara) gyakorolták a városok legfelső irányítását, többnyire a legapróbb gazdaság, személyi, közigazgatási stb. ügyre is kiterjesztve figyelmüket. A Helytartótanács és a Kancellária következetesen és minden esetben érvényt szerzett a céhügyi rendelkezéseknek az azokat gyakran megszegő céhekkel szemben, s a céhszabályokat (ritkábban) megsértő magisztrátusokat is mindig rendre utasította. A céhszisztem reformját a Helytartótanács és a Kancellária is kívánatosnak tartotta, amint azt az 1848 februárra elkészült „Ipar rend” tervezete is mutatja, amely az 1843—44. évi országgyűlés céhügyi reformjavaslatának számos pontját szó szerint tartalmazza.

FÜGGELÉK

SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK IPAROSÖSSZEÍRÁSAI
REGIONÁLIS CSOPORTOSÍTÁSBAN
(1790—1848)

I. tábla

Köszegi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/266.)			
	Mester	Legény	Legény egyedül	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 vagy több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer és vegyipar</i>											
1. enyvfőző	2	—	—	2	—	—	—	2	—	—	2
2. halász	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. hentes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. húsfőtőlő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. kolbászcsináló	—	—	1 ¹	—	—	—	—	—	—	—	—
6. mézszáros	9 ²	8	—	5	—	4	—	13	6	—	19
7. mézeskalácsos	3	3	—	—	3	—	—	2	2	—	4
8. molnár	9	8	—	1	8	—	—	6	9	2	17
9. pék	12	10	—	4	6	2	—	8	7	7	22
10. sajtos	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
11. serfőző	1 ³	1	—	—	1	—	—	1	2	—	3
12. szappanos	4	1	—	3	1	—	—	3	3	—	6
összesen:	41	32	—	15	20	6	—	35	29	9	73
százalékban:	9,45			36,59	48,78	14,63		9,36			10,14

<i>II. Fém és fémföl- dolgozó ipar</i>											
13. aranyműves	3	1	—	2	1	—	—	1	1	—	2
14. bádogos	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—	2
15. boglárkészítő	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1
16. harangöntő	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
17. késgyártó	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
18. kovács	10	6 ⁴	2	6	4	—	—	8	10	2	20
19. kőszőrűs	1	—	—	1	—	—	—	1	2	—	3
20. kulcskészítő	3	3	—	—	3	—	—	1	3	—	4
21. lakatos	4	2	—	2	2	—	—	3	3	1	7
22. „lőszerműves” (puskagyártó)	2 ⁵	—	—	2	—	—	—	1	1	—	2
23. műszerkészítő (circinorum confector)	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1

¹ az önálló kőműves legények között!² 2 nem gyakorolja, jelenleg gazdálkodó³ a városi serfőző bérlője⁴ egyik cigány⁵ egyik nem gyakorolja, hanem levélhordó

I. tábla folytatása

1835. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1836/25/5.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/25/8.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/25/17.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	15	—	—	15
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	9	4	19	9	8	5	22	4	8	4	16
3	3	—	6	3	3	—	6	3	3	—	6
8	8	4	20	8	8	4	20	8	12	7	27
11	9	6	26	11	9	5	25	11	11	15	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	3	—	4	1	2	—	3	1	—	—	1
6	6	2	14	5	5	—	10	4	3	—	7
38	38	16	92	40	35	14	89	50	37	26	113
8,05			9,70	8,15			8,78	9,75			11,28

1	—	—	1	2	—	—	2	2	—	—	2
2	2	—	4	2	2	—	4	2	3	1	6
2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	7	3	17	9	12	3	24	7	8	1	16
2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
2	2	1	5	2	1	1	4	—	—	—	—
9	6	2	17	10	12	5	27	12	6	5	23
2	—	—	2	2	—	—	2	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

I. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/266.)			
	Mester	Legény	Legény egyedül	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 vagy több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
24. ónműves	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—	2
25. órás	2	—	—	2	—	—	—	3	2	—	5
26. puskaagyké- szítő (sclopo- rum theco- paeus)	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
27. reszelővágó	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
28. rézműves	1	—	—	1	—	—	—	1	1	1	3
29. sarkantyús	1 ⁶	—	—	1	—	—	—	1	1	—	2
30. sárgarézműves	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31. szegcsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32. tűkészítő	3 ⁷	—	—	3	—	—	—	2	—	—	2
összesen:	35	13	2	24	11	—	—	28	26	4	58
százalékban:	8,06			68,57	31,43			7,49			8,06

III. Bőr- és bőr- földolgozó ipar											
33. csizmadia	48 ⁸	14	—	35	12	1	—	42	23	4	69
35. irhakészítő (alutarius)	1	—	—	1	—	—	—	1	1	1	3
35. kesztyűs	2	—	—	2	—	—	—	3	—	—	3
36. „kordová- nyos” (cordio- rum praepa- rator)	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
37. nyereggyártó	5	2	—	3	2	—	—	4	7	3	14
38. szíjgyártó	3	1	—	2	1	—	—	4	1	—	5
39. szűcs	8	1	—	7	1	—	—	15	10	4	29
40. tímár (cerdo)	15	9	2	10	3	2	—	7	8	2	17
41. varga	4 ⁹	2	—	2	2	—	—	—	—	—	—
a) horvát	5 ⁹	—	—	5	—	—	—	4	—	—	4
b) német	16	6	—	10	6	—	—	21	14	2	37
összesen:	109	35	2	79	27	3	—	101	64	16	181
százalékban:	25,12	9,36		72,48	24,77	2,75		27,00			25,14

⁶ nemes⁷ egyiknek a felesége bába⁸ 6 nemes, 3 nem gyakorolja a mesterségét⁹ 1 nem gyakorolja mesterségét

I. tábla folytatása

1835. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1836/25/5.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/25/8.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/25/17.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	1	—	5	3	1	—	4	2	1	—	3
—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	1	—	2	1	1	—	2	1	1	—	2
1	1	—	2	1	1	—	2	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	—	5
2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
35	20	6	61	37	30	9	76	34	22	7	63
7,42			6,43	7,55			7,50	6,63			6,29

58	25	12	95	58	26	14	98	71	29	6	106
1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
3	1	—	4	3	2	—	5	1	1	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	3
5	2	—	7	6	3	—	9	5	3	—	8
3	—	—	3	3	—	—	3	2	—	—	2
8	5	2	15	7	4	1	12	10	6	—	16
10	4	1	15	10	4	2	16	8	10	1	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	1	—	22	21	1	—	22	4	—	—	4
24	18	6	48	24	18	8	50	26	17	13	56
133	56	21	210	133	58	25	216	129	67	20	216
28,18			25,10	27,08			21,32	25,15	19,03		21,56

I. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/266.)			
	Mester	Legény	Legény egyedül	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 vagy több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
IV. Textil és ruhá- zati ipar											
42. festő (kelme)	2	3	—	—	1	1	—	—	—	—	—
43. gombkötő	6	1	—	5	1	—	—	7	4	2	13
44. „harisnyakötő”	2	—	—	2	—	—	—	2	1	1	4
45. kalapos	9	5	—	4	5	—	—	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
b) német	—	—	—	—	—	—	—	4	9	2	15
46. kallós (carminator fullonarius)	2	—	—	2	—	—	—	2	—	—	2
47. kötélgyártó	—	—	—	—	—	—	—	3	—	2	5
48. posztócsináló	101 ¹¹	36	7 ¹⁰	69	29	2	1	69	43	2	114
49. posztónyíró	4	2	—	2	2	—	—	8	3	—	5
50. szabó											
a) magyar	9	4	—	5	4	—	—	13	6	6	25
b) német	26 ¹²	16	1	19	4	—	(3,4,5) 3	16	8	3	27
51. „szőnyegmíves”	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
52. szűrszabó	2	—	—	2	—	—	—	9	—	—	9
53. takács	15	10	—	5	10	—	—	13	12	1	26
54. vászonnyomó (telae impressor)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
55. zubbonykészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	178	77	8	115	56	3	(12) 4	141	86	19	246
százalékban:	41,01	20,59		64,61	31,46	1,68	2,48	37,70	30,82		34,17

¹⁰ egyik nemes; 1 mester legényként dolgozik¹¹ 2 nem gyakorolja a mesterségét, 2 nemes, 1 posztókereskedéssel is foglalkozik¹² egyik nemes

I. tábla folytatása

1835. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1836/25/5.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/25/8.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/25/17.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
2	2	1	5	2	2	1	5	3	3	—	6
4	3	1	8	4	3	1	8	7	5	4	16
2	—	—	2	—	—	—	—	2	3	—	5
—	—	—	—	8	1	—	9	5	—	—	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	1	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
4	—	1	5	4	—	1	5	3	—	—	3
110	16	5	131	115	20	8	143	115	34	20	169
5	2	1	8	4	2	1	7	7	5	1	13
9	5	3	17	9	5	3	17	9	5	3	17
29	16	5	50	29	18	10	57	33	34	11	78
—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	3
2	—	—	2	2	—	—	2	—	—	—	—
8	2	1	11	8	3	2	13	8	1	—	9
1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
186	47	18	251	188	54	27	269	194	91	40	325
39,41	13,02		26,48	38,29	13,92		26,55	37,82	25,85		32,44

I. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/266.)			
	Mester	Legény	Legény egyedül	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 vagy több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>V. Építő és faipar</i>											
56. asztalos	12	14	—	4	6	—	(4,4) 2	8	8	5	21
57. ács (asciarius, f. lignarius)	5	94	62 ¹³	1	—	2	(20,8) 2	5	17	3	25
58. „cserépfödő” (imbricator)	2	20	12	1	—	—	(8) 1	1	3	—	4
59. esztergályos	11	4	—	8	2	1	—	4	—	2	6
60. kádár	6	4	—	2	4	—	—	6	3	—	9
61. kerékgyártó	7	1	—	6	1	—	—	7	3	4	14
62. kőműves	2	63	28 ¹⁴	—	—	—	(15,10) —	3	15	—	18
63. szobafestő (cu- bicolorum pictor)	2	1	—	1	1	—	—	2	—	—	2
64. tetőfedő (tegularius)	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
65. téglavető	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
66. üveges	—	—	—	—	—	—	—	3	2	—	5
összesen:	48	201	102	24	14	3	(79) 7	40	51	14	105
százalékban:	11,06	53,74		50	29,17	6,25	14,58	10,70	18,28		14,58

<i>VI. Szolgáltató ipar</i>											
67. bérkocsis	(1 ¹⁵)	—	—	(1 ¹⁵)	—	—	—	—	—	—	—
68. „fördős”	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2
69. gyógyszerész	(2 ¹⁶)	—	—	(2 ¹⁶)	—	—	—	2	3	—	5
70. kávé	1	1	—	—	1	—	—	1	1	—	2
71. kéményseprő	1 ¹⁷	2	—	—	—	1	—	1	2	—	3
72. „sebész” (chi- rurgus)	(3 ¹⁸)	3 ¹⁸	—	—	(3 ¹⁸)	—	—	4	4	1	9
összesen:	2	6	—	(3 ¹⁸)	(3 ¹⁸) 1	1	—	9	11	1	21
százalékban:	0,46				50	50		2,41			2,92

¹³ köztük malomtulajdonos, lisztkereskedő, kiszolgált katona, nemes¹⁴ köztük 1 kolbászcsináló¹⁵ nincs számítva!¹⁶ a kereskedőknél számolva, egyik nemes¹⁷ és fürdőtulajdonos¹⁸ nincs számolva!

I. tábla folytatása

1835. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1836/25/5.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/25/8.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/25/17.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
4	9	4	17	11	9	4	24	13	12	6	31
3	80	15	98	2	80	15	97	3	18	6	27
2	6	1	9	2	6	1	9	2	10	1	13
7	2	1	10	7	2	1	10	7	—	—	7
6	6	2	14	6	5	2	14	8	8	5	21
7	2	—	9	8	2	1	11	5	3	2	10
4	60	15	79	4	60	18	82	4	35	10	49
3	—	—	3	5	2	1	8	3	1	—	4
2	16	—	18	2	16	5	23	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
2	1	—	3	3	1	—	4	3	—	1	4
40	182	38	260	50	184	48	282	50	87	31	168
8,47	50,42		27,43	10,18	65,95		27,98	9,75	24,72		16,77

—	—	—	—	—	—	—	—	10	—	—	10
2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
2	2	1	5	2	2	1	5	2	1	—	3
3	2	1	6	3	2	1	6	6	—	—	6
1	—	—	1	1	2	—	3	1	2	—	3
4	4	4	12	5	2	1	8	4	5	—	9
12	8	6	26	13	8	3	24	25	8	—	33
2,54			2,74	2,65			2,37	4,87			3,29

I. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/266.)			
	Mester	Legény	Legény egyedül	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 vagy több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
VII. Egyéb											
73. dohánykészítő	(1 ¹⁹)	—	—	1 ¹⁹	—	—	—	—	—	—	—
74. fésűs	8	6	—	3	4	1	—	2	1	1	4
75. gerencsér (fazekas)	4	1	—	3	1	—	—	5	2	3	10
76. kefekötő	2	1	—	1	1	—	—	1	1	—	2
77. kertész	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	4
78. kosárfonó	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—	2
79. könyvkötő	2	1	—	1	1	—	—	2	3	—	5
80. könyv- nyomtató	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
81. orgonacsinaló	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—	2
82. parókakészítő	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	3
84. szítás	3	1	—	2	1	—	—	3	1	—	4
összesen:	21	10	—	12	8	1	—	20	12	4	36
százalékban:	4,84			57,14	38,09	4,76		5,35			5,00

Iparúzők összesen:	434	374	114	269	137	17	11	374	279	67	720
Százalékban:	100			61,98	31,57	3,92	2,53				

63 + 2 mesterség

65 + 3 mesterség

¹⁹ kereskedőnek számítják, egyúttal sóelosztó

A mesterek közül 1828-ban 12 (2,76%) nemes, 10 (2,3%) nem gyakorolja mesterségét

I. tábla folytatása

1835. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1836/25/5.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/25/8.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/25/17.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
7	3	1	11	6	3	1	10	9	3	—	12
8	3	7	18	8	3	2	13	8	5	4	17
1	—	—	1	2	2	—	4	2	1	—	3
3	—	—	3	3	—	—	3	3	—	—	3
—	—	—	—	1	—	—	1	2	1	—	3
3	4	1	8	3	2	1	6	2	18	5	25
—	—	—	—	1	8	4	13	1	9	3	13
1	—	—	1	1	—	—	1	1	1	—	2
1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
3	—	1	4	3	1	—	4	3	2	1	6
28	10	10	48	30	19	8	57	31	40	13	84
5,93			5,06	6,11			5,63	6,04			8,38

472	361	115	948	491	388	134	1013	513	352	137	1002
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	-----	-----	-----	------

65 + 2 mesterség

66 + 3 mesterség

66 + 2 mesterség

II. tábla

Soproni iparosösszeírások

1828. évi regnicolaris összeírás

	Mester	
Szám:	68	nem dolgozik, nincs legénye
Százalék:	9,70	
Szám:	259	dolgozik, nincs legénye
Százalék:	36,95	
Összesen:	327	
Százalékban:	46,65	
Szám:	85	legényekkel, az év egy részében dolgozik
Százalék:	12,13	
Szám:	289	legényekkel, egész évben dolgozik
Százalék:	41,23	
Mindössze:	701*	
Százalékban:	100	
	Legény	
Szám:	158	az év egy részében dolgozik
Százalék:	28,06	
Szám:	405	egész évben dolgozik
Százalék:	71,94	
Összesen:	563	
Százalékban:	100	
	M + L	Mesterek és legények együtt
	1264	

* A javított összegezésben (summa rectificata) a mesterek száma csupán 621, a 80-as különbség a számlálóbiztosok szerint onnan származik, hogy a város céheiben több iparüző, pl. a mészárosok régóta nem gyakorolják mesterségüket, hanem mezőgazdasági munkával foglalkoznak („... in caesarum civitatis complures etiam magistri . . . laniones etc. contineantur, qui opificem . . . iam longiore tempore non exercent, ast semet cum rurali economia occupant . . .”). Van még egy virágzó privilegizált cukorgyár (fabrica zacharacea), továbbá egy szénbánya, amelyet a királyi kincstártól bérelnek, ebben 4 szénbányász (carbonarii) és 63 bányász (fossor) dolgozik.)

II. tábla folytatása

Mesterség	1831. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/28/16.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/44. sz. nélkül)				1842. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/44/13.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1846/44/24.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
I. Élelmiszer és vegyipar																
1. bábsütő (mézeskalácsos)	3	3	—	6	4	4	1	9	5	4	—	9	5	3	1	9
2. borkorcsolyázó (!)	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	4	2	2	—	4
3. cukorgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	30	35	2	—	33	35
4. cukrász	2	1	1	4	2	1	2	5	2	2	1	5	2	1	1	4
5. csokoládécsináló (ciocoladae confector)	2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
6. enyvfőző	2	—	—	2	2	—	—	2	1	—	—	1	1	—	—	1
7. hentes	—	—	—	—	—	—	—	—	12	—	—	12	12	—	—	12
8. húsfüstölő	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	1	—	—	1
9. keményítőcsináló	4	—	—	4	3	—	—	3	3	—	—	3	4	—	—	4
10. kolbászcsináló	9	—	—	9	7	—	—	7	7	5	—	12	4	6	—	10
11. mézárós	12	23	16	51	13	12	18	43	15	15	17	47	14	12	16	42
12. molnár	21	10	3	34	16	18	—	34	15	16	3	34	17	19	2	38
13. pálinkafőző (cremati ustor)	7	—	—	7	4	—	—	4	8	—	—	8	6	—	—	6
14. sajtos	3	14	—	17	5	1	—	6	5	—	—	5	3	—	—	3
15. serfőző	1	5	—	6	1	3	—	4	1	3	—	4	1	4	2	7
16. sütő (pék)	21	27	18	66	20	32	28	80	21	29	27	77	21	30	15	66
17. szappanos	11	4	1	16	11	10	1	22	11	7	2	20	11	12	3	26
18. salétromfőző (salis nitricocctor)	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	99	87	39	225	90	31	50	221	115	85	80	280	109	93	73	275
százalékban:	14,08			13,91	12,48			12,30	15,56			13,91	14,71			12,70

II. tábla folytatása

Mesterség	1831. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/28/16.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/44. sz. nélkül)				1842. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/44/13.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1846/44/24.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
II. Fém és fémfeldolgozó ipar																
19. abronckészítő (circularius aurigae)	1	—	—	1	2	1	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—
20. aranyműves	6	3	2	11	6	1	2	9	7	1	2	10	5	3	—	8
21. aranyozó	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	1	2
22. „cirkalmos” (circularum confector)	1	—	—	1	1	1	—	2	—	—	—	—	1	1	—	2
23. bádogos	2	6	—	8	4	6	—	10	4	6	4	14	—	—	—	—
24. boglárkészítő	5	2	1	8	4	5	2	11	4	5	1	10	5	4	—	9
25. „fejérönöztő” (stannarius)	1	1	1	3	1	1	1	3	1	1	—	2	1	1	—	2
26. harangöntő	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	1	1	1	3
27. késgyártó	1	—	—	1	1	1	—	2	1	1	—	2	6	9	5	20
28. kovács	11	20	3	34	10	21	2	33	10	22	2	34	10	25	4	39
29. kőszőrűs	1	—	1	2	3	1	—	4	3	—	—	3	2	—	—	2
30. kulcsgyártó	2	2	1	5	4	1	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—
31. lakatos	9	23	12	44	11	18	10	39	10	20	16	46	10	21	12	43
32. lánckovács	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	4	2	4	1	7
33. órás	6	1	—	7	6	2	1	9	7	1	3	11	6	6	4	16
34. óratokkészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2
35. puskaagycsináló (scloporum thaeopaeus)	1	—	—	1	—	—	—	—	2	1	—	3	—	—	—	—
36. puskaműves	4	1	—	5	3	2	1	6	1	1	—	2	3	4	—	7
37. reszelővágó	1	2	—	3	2	2	1	5	2	3	1	6	—	—	—	—
38. rézműves	4	2	2	8	4	5	1	10	4	5	5	14	4	3	4	11
39. sárgarézöntő (flavifusor)	1	1	—	2	2	4	3	9	2	2	1	5	1	—	—	1
40. sarkantyús	4	3	1	8	3	3	1	7	3	2	—	5	2	—	—	2
41. szegcsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3	3	1	—	4

42. szerkovács

43. tükészítő

	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
	6	3	1	10	6	1	—	7	6	—	1	7	7	1	—	8
összesen:	68	70	25	163	75	76	27	178	75	71	38	184	72	85	32	189
százalékban:	9,67			10,07	10,40			9,91	10,15			9,14	9,72			8,73

III. Bőr és bőrfeldolgozó ipar

44. csizmadia	64	38	8	110	71	49	24	144	85	46	23	154	75	45	25	145
45. bőrcserző (coriorum praeparator)	2	—	—	2	1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
46. bőröndös	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
47. irhás (alutarius)	2	4	—	6	2	—	—	2	1	2	—	3	1	—	—	1
48. kesztyűs	7	4	2	13	5	2	3	10	4	3	—	7	1	2	—	3
49. nyereggyártó	6	3	3	12	5	3	3	11	5	4	3	12	5	2	3	10
50. szíjgyártó	3	2	—	5	4	4	1	9	3	5	1	9	4	6	—	10
51. sámfacsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3	3	—	—	3
52. szűcs	11	5	2	18	10	8	2	20	10	3	—	13	7	2	—	9
53. tímár	15	19	2	36	23	7	—	30	3	5	—	8	9	6	—	15
54. varga (német)	66	72	9	147	66	56	33	155	68	72	20	160	65	87	29	181
összesen:	176	142	26	349	187	129	66	382	184	140	47	371	171	150	57	378
százalékban:	25,03	20,61		21,57	25,94	17,34		21,26	24,90	15,27		18,43	23,07	13,82		17,45

IV. Textil és ruházati ipar

55. „cérnasodró”	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
56. gombcsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	—	2
57. gombkötő	—	—	—	—	—	—	—	—	9	4	1	14	8	6	—	14
a) magyar	12	2	1	15	10	7	2	19	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	2	—	—	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
58. harisnyakötő	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—

II. tábla folytatása

Mesterség	1831. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/28/16.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/44. sz. nélkül)				1842. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/44/13.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1846/44/24.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
59. harisnyaszövő	4	2	—	6	4	1	—	5	3	—	—	3	3	2	—	5
60. kalapos (német)	9	6	—	15	9	7	—	16	8	8	1	17	7	8	3	18
61. kallós	2	—	—	2	1	—	—	1	1	—	—	1	2	2	—	4
62. kelmefestő (tinctor)	3	3	2	8	4	2	3	9	3	4	1	8	3	6	—	9
63. kelmeszövő	—	—	—	—	—	—	—	—	3	6	4	13	3	5	—	8
64. kötélgyártó	7	1	3	11	6	8	9	23	6	5	6	17	6	11	8	25
65. pamutanyaggyártó (materiarum gossypiarum confector)	1	1	—	2	3	7	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—
66. paplanos	2	—	—	2	3	—	—	3	1	—	—	1	2	—	1	3
67. posztógyártó	52	19	1	72	39	29	4	72	34	27	—	61	48	39	—	87
68. posztónyíró	6	4	2	12	6	12	1	19	4	6	—	10	5	8	1	14
69. sapkacsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
70. selyemfestő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
71. süveges	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
72. szabó																
a) magyar	13	10	2	25	13	7	4	24	12	6	4	22	12	8	3	23
b) német	55	60	9	124	52	65	12	129	55	60	23	138	64	80	10	154
73. színefestő (incolorator)	4	1	1	6	5	10	5	20	—	—	—	—	—	—	—	—
74. szőnyeges	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	4	3	1	—	4
75. szűrszabó	2	1	—	3	3	4	—	7	4	5	—	9	4	6	—	10
76. takács	14	19	—	33	13	2	1	16	15	32	—	47	13	15	1	29
összesen:	188	129	21	338	172	161	41	374	165	164	40	369	188	198	27	413
százalékban:	26,74			20,89	23,86			20,81	22,33			18,33	25,37			19,06

V. Építő és faipar

77. ács	4	51	17	72	3	47	15	65	4	55	8	67	6	52	26	84
78. asztalos	18	27	28	73	20	36	28	84	19	52	34	105	25	55	36	116
79. cserepező	2	5	3	10	2	7	2	11	6	3	5	14	3	7	4	14
80. esztergályos	7	5	3	15	8	8	6	22	8	7	5	20	8	6	5	19
81. kádár	9	15	4	28	10	17	9	36	9	13	8	30	10	13	7	30
82. kerékgyártó	10	6	4	20	8	4	6	18	6	9	4	19	3	5	1	9
83. kőfaragó	2	6	3	11	3	15	9	27	3	11	9	23	3	21	9	33
84. kőműves	4	60	17	81	4	66	32	102	4	115	24	143	3	108	22	133
85. kútmester (kútásó, aquilex)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
86. mázoló	—	—	—	—	—	—	—	—	5	1	6	12	6	5	5	16
87. szobafestő	3	—	—	3	3	—	—	3	4	4	—	8	2	1	—	3
88. téglavető	—	—	—	—	—	—	—	—	5	96	—	101	5	179	—	184
89. tetőfedő (tegularius)	4	—	—	4	6	11	—	17	—	—	—	—	—	—	—	—
90. útburkoló	2	3	1	6	2	4	5	11	2	8	—	10	2	9	2	13
91. üveges	6	—	—	6	6	1	—	7	6	1	—	7	3	2	—	5
összesen:	71	178	80	329	75	216	112	403	81	375	103	559	80	463	117	660
százalékban:	10,10	25,83		20,33	10,40	29,03		22,43	10,96	40,89		27,77	10,80	42,67		30,47

VI. Szolgáltató ipar

92. bérkocsis	15	20	—	35	16	8	—	24	12	15	—	27	11	13	—	24
93. fürdős	1	—	—	1	2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
94. gyógyszerész	4	5	3	12	4	4	1	9	4	4	2	10	4	4	—	8
95. hajfodrász	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	1	—	—	1
96. kávé	5	6	—	11	6	6	—	12	6	11	—	17	5	8	—	13
97. kéményseprő	2	5	1	8	3	5	—	8	3	4	1	8	3	5	1	9
98. seborvos	8	13	5	26	7	14	4	25	7	11	6	24	9	11	4	24
99. vendégfogadós	—	—	—	—	—	—	—	—	14	13	22	49	16	22	17	55
100. „vendéglő” (!) (diversitor)	—	—	—	—	14	15	16	45	4	—	—	4	6	5	1	12
összesen:	35	49	9	93	52	52	21	125	54	58	31	143	57	68	23	148
százalékban:	4,98			5,75	7,21			6,56	7,31			7,10	7,69			6,83

II. tábla folytatása

Mesterség	1831. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/28/16.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/44. sz. nélkül)				1842. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/44/13.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1846/44/24.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
VII. Egyéb																
101. „dohányos”	11	1	—	12	12	2	—	14	9	1	—	10	9	1	—	10
102. fésűs	8	4	8	20	8	7	6	21	6	4	2	12	5	1	1	7
103. gerencsér (fazekas)	5	3	7	15	5	5	3	13	6	4	8	18	5	4	4	13
104. hegedűgyártó (fidium confector)	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
105. kárpitos	3	1	—	4	3	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
106. kártyafestő	4	4	2	10	3	1	2	6	4	2	1	7	5	2	—	7
107. kefekötő	4	3	2	9	4	3	4	11	5	3	6	14	6	4	6	16
108. kertész	12	2	1	15	12	—	—	12	18	—	—	18	15	—	—	15
109. képiró	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
110. kosárfonó	1	—	—	1	3	—	—	3	2	—	—	2	2	1	—	3
111. könyvkötő	4	2	1	7	5 ¹	3	—	8	5 ¹	4	—	9	5	3	—	8
112. könyvnyomtató	1	3	1	5	1	3	—	4	1	4	—	5	1	4	—	5
113. nádszékfonó (sellarius)	1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
114. orgonakészítő	3	2	—	5	2	2	—	4	2	2	—	4	—	—	—	—
115. papírmárványozó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	—	7
116. parókakészítő	2	—	—	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
117. szítás (cribrarius)	5	4	4	13	3	1	—	4	5	—	—	5	5	2	—	7
118. szitaszövő	—	—	—	—	5	2	—	7	1	—	1	2	1	—	—	1
119. szobrász (statuarius, Bildhauer)	1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	66	29	26	121	70	29	15	114	65	24	18	107	64	28	11	103
százalékban:	9,39			7,48	9,71			6,34	8,79			5,32	8,64			4,75

¹ egyik könyvkereskedő

Iparúzóik összesen:	703 ²	689	226	1618	721	744	332	1797	739	917	357	2013	741	1085	340	2166
	91 + 3 mesterség				94 + 2 mesterség				104 mesterség				106 mesterség			

VIII. Nem ipari foglalkozás (kereskedők)																
1. edényárus (vasorum extractor)	3	—	—	3	4	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
2. füstölthúsárus (sabellicorum quaestor)	5	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. kalmár	40	35	37	112	31	48	33	112	36	53	45	134	41	68	47	156
4. „könyvtáros”	—	—	—	—	2 ³	—	—	2	2 ³	1	—	3	2	—	—	2
5. sertéskereskedő	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	6	13	—	—	13
6. „szalagáros”	6	—	—	6	5	—	—	5	5	—	—	5	3	2	—	5
7. szatócs (dardanarius)	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
8. zsibvásáros	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3	3	—	—	3
összesen:	54	35	37	126	44	48	33	125	52	54	45	151	62	70	47	179

² Számuk tehát 2-vel több, mint a „summa rectificatá”-ban!

³ egyik könyvkötő

III. tábla
Kismartoni iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1846. évi restaurációs összeírás OL K. 1847/23 №14.			
	Mester	egyedül dolgozik	1 legénnyel	2 legénnyel	3 legénnyel	házas legény egyedül	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>										
1. cukrász	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
2. ecetfőző	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
3. kolbászkészítő	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
4. mézárós	4	3	—	1	—	—	4	4	4	12
5. mézeskalácsos	1	—	—	1	—	—	2	2	—	4
6. molnár	2	—	1	1	—	—	3	5	2	10
7. pálinkafőző (egyben szabó is)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
8. pék	3	2	—	1	—	—	3	7	—	10
9. serfőző	1 ¹	1	—	—	—	1	1	2	1	4
10. sütő	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2
11. szappanfőző	2	1	1	—	—	—	2	2	—	4
összesen:	10	10	2	4	—	1	17	23	7	47
százalékban:	10,41	10,81	62,5	12,5	25	—	9,94	—	—	11,90

¹ bérlő

II. Fém- és fémföldolgozó ipar											
12. aranyozó	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3	
13. bádogos	1	—	1	—	—	—	2	2	—	4	
14. boglárkészítő (aurichalcarius)	1	—	—	1	—	—	1	1	—	2	
15. kovács	3	1	1	1	—	1	4	3	2	9	
16. köszörűs	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1	
17. műszerész (circinorum confector)	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3	
18. lakatos	4	1	3	—	—	1	4	4	1	9	
19. órás	2	1	1	—	—	—	3	1	—	4	
20. puskaműves	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1	
21. rézműves	1	—	1	—	—	—	1	1	1	3	
22. szegkovács	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1	
	Legény										
összesen:	11	15	6	7	2	—	2	20	16	4	40
százalékban:	11,46	10,14	40	46,67	13,33			11,70			10,13

III. Bőr- és bőrföldolgozó ipar										
23. cipész (crepidarius)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
24. csizmadia	15	6	9	—	—	—	—	—	—	—
25. irhakészítő (alutarius)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
26. kesztyűs	2	1	1	—	—	—	2	3	—	5
27. nyeregyártó	1	—	1	—	—	—	2	4	1	7
28. szíjgyártó	2	1	—	1	—	—	2	1	—	3
29. szűcs	2	2	—	—	—	—	2	3	—	5

III. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1846. évi restaurációs összeírás OL K. 1847/23 №14.			
	Mester	egyedül dolgozik	1 legénnyel	2 legénnyel	3 legénnyel	házas legény egyedül	Mester	Legény	Inas	Összesen
30. tímár (cerdo)	2	—	2	—	—	—	2	4	—	6
31. varga (sutor)	14	4	3	6	1	2	—	—	—	—
a) német	—	—	—	—	—	—	20	16	4	40
összesen:	33	39	15	16	7	2	31	31	5	67
százalékban:	34,38	26,35	38,46	41,02	17,95	2,56	18,13			16,69

IV. Textil- és ruházati iapr										
32. gombkötő	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
33. harisnyaszövő	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—
34. kalapos	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—
a) német	—	—	—	—	—	—	4	7	2	13
35. (kelme)festő (tinctor)	3	1	1	1	—	1	2	2	—	4
36. köteles (funifex)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
a) kötélgyártó (restarius)	1	—	1	—	—	—	3	5	2	10
37. posztógyártó	2	—	1	1	—	1	4	2	—	6
38. szabó	23	14	5	4	—	—	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	2	2	—	4
b) német	—	—	—	—	—	—	24	16	8	48

39. szalagszövő (ligularius)	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	
40. takács	6	1	3	2	—	1 ²	5	6	—	11	
összesen:	31	44	22	13	9	—	4	46	40	12	98
százalékban:	32,29	29,73	50	29,55	20,45			26,90			24,81

V. Építő- és faipar											
41. asztalos	10	8	2	—	—	—	11	7	5	23	
42. ács (Zimmermann)	2	2	—	—	—	22	2	20	6	28	
43. cserepező (imbricator)	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	
44. esztergályos	3	1	2	—	—	—	2	2	—	4	
45. kádár	3	2	1	—	—	—	6	2	—	8	
46. kerékgyártó	3	2	—	1	—	—	3	1	—	4	
47. kőfaragó	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1	
48. kőműves	2	2	—	—	—	5	2	10	4	16	
49. szobafestő (pictor viennensis)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
50. üveges	1	—	1	—	—	—	1	1	1	3	
összesen:	8	26	19	6	1	—	27	30	52	16	98
százalékban:	8,33	17,57	73,07	23,07	3,85			18,13	29,21		24,81

² gyárban (in fabrica)

III. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1846. évi restaurációs összeírás OL K. 1847/23 №14.			
	Mester	egyedül dolgozik	1 legénnyel	2 legénnyel	3 legénnyel	házas legény egyedül	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>VI. Szolgáltató ipar</i>										
51. borbély (chirurgus)	2	—	2	—	—	—	4	—	—	4
52. gyógyszerész	nem ideszámítva!						1	2	—	3
53. kávé	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
összesen:	Legény 2	—	2	—	—	—	7	2	—	9
százalékban:	2,08	1,35					4,09			2,28

<i>VII. Egyéb</i>										
54. dohányszerítő (és gazda)	2	2	—	—	—	—	5	8	—	13
55. fazekas	1	—	1	—	—	—	1	2	1	4
56. fésűs	1	1	—	—	—	—	3	—	—	3
57. kárpitos	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
58. kefekötő	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
59. kertész (Gärtner)	nem ideszámítva!						6	—	—	6
60. könyvkötő	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1
61. kútásó	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3

62. nyomdász		—	—	—	—	—	—	1	2	1	4
63. szobrász (sculptor)		1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	Legény										
összesen:	1	6	5	1	—	—	—	20	14	2	36
százalékban:	1,04	4,05						11,70			9,11
	Legény										
Iparosok összesen:	96	148	77	47	23	1	36	171	178	46	395
százalékban:	100,00	100,00	52,02	31,76	15,54	0,68					

50 mesterség

56 mesterség

Legények száma 1828-ban:

Mesternél dolgozik:	96
Egyedül dolgozik:	36
Összesen:	<u>132</u>

IV. tábla

Ruszi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							
	Mester	egyedül	1 legénnyel	1 inassal	nem dolgozik	özvegy	nemesi telken lakik	legény egyedül
		dolgozik						
I. Élelmiszer- és vegyipar								
1. mészáros	1	1	—	—	—	—	—	—
2. pék	2	2	—	—	—	—	1	—
3. szappanos	2	—	—	—	2	—	—	—
összesen:	5	3	—	—	2	—	1	—
százalékban:	11,90							
II. Fém- és fémföldolgozó ipar								
4. kovács	2	1	1	—	—	—	—	1
5. lakatos	1	1	—	—	—	—	—	—
összesen:	3	2	1	—	—	—	—	1
százalékban:	7,14							
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar								
6. csizmadia	6	6	—	—	—	—	—	—
7. varga	5	4	—	1	—	—	—	—
a) német	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	11	10	—	1	—	—	—	—
százalékban:	26,19							

IV. tábla folytatása

1837. évi restaurációs összeírás OLHt.Dep.Civ. 1839/40/1.				1843. évi restaurációs összeírás Uo. 1845/40/2.			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
3	2	2	7	4	3	1	8
2	1	1	4	2	2	1	5
1	—	—	1	1	—	—	1
6	3	3	12	7	5	2	14
13,04			16,00	14,29			15,91

1	1	—	2	1	1	1	3
2	1	1	4	2	2	—	4
3	2	1	6	3	3	1	7
6,52			8,00	6,12			7,95

6	—	—	6	7	2	1	10
4	5	1	10	5	2	1	8
10	5	1	16	12	4	2	18
21,74			21,33	24,49			20,45

IV. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							
	Mester	egyedül	1 legénnyel	1 inással	nem dolgozik	özvegy	nemesi telken lakik	legény egyedül
<i>IV. Textil- és ruházati ipar</i>								
8. gombkötő (magyar)	—	—	—	—	—	—	—	—
9. szabó	7	5	1	—	1	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	—	—	—	—	—	—	—	—
10. takács	5	2	2	—	—	1 (1 leg.)	—	—
összesen:	12	7	3	—	1	1	—	—
százalékban:	28,57							

<i>V. Építő- és faipar</i>								
11. asztalos	1	1	—	—	—	—	—	—
12. ács (asciarius)	2	2	—	—	—	—	—	—
13. faragó (faber lignarius)	—	—	—	—	—	—	—	—
14. kádár	5	5	—	—	—	—	—	—
15. kerégyártó	1	1	—	—	—	—	—	—
16. kőműves	1	1	—	—	—	—	—	—
17. üveges	1	1	—	—	—	—	—	—
összesen:	11	11	—	—	—	—	—	—
százalékban:	26,19							

<i>VI. Szolgáltató ipar</i>								
18. borbély (chirurgus)	—	—	—	—	—	—	—	—
százalékban:								

Iparosok összesen:	42	33	4	1	3	1	(1)	(1)
százalékban:	100	78,57	9,52	2,38	7,14	2,38		

4 + 1 legény (egyik egyedül)
1 inas

15 mesterség

IV. tábla folytatása

1837. évi restaurációs összeírás OLHt.Dep.Civ. 1839/40/1.				1843. évi restaurációs összeírás Uo. 1845/40/2.			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	—	—	1	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	1	1	—	—	1
4	2	—	6	5	2	1	8
6	2	1	9	6	6	—	12
12	4	1	17	13	8	1	22
26,08			22,66	26,53			25,00

2	2	—	4	3	1	—	4
2	1	—	3	2	1	—	3
2	—	—	2	2	—	1	3
5	1	—	6	3	3	1	7
?	—	—	?	—	—	—	—
2	4	1	7	2	4	1	7
1	—	—	1	1	1	—	2
14	8	1	23	13	10	3	26
30,43			30,67	26,53			29,55

1	—	—	1	1	—	—	1
2,17			1,33	2,04			1,14

46	22	7	75	49	30	9	88
----	----	---	----	----	----	---	----

18 mesterség

18 mesterség

V. tábla

Győri iparosösszeírások

1828. évi *regnicolaris* összeírás (Pálffy 1934)

Mesterek		
Szám:	272	legény nélkül
Százalék:	44,96	
Szám:	213	1 legénnyel dolgozik
Százalék:	35,21	
Szám:	77	2 legénnyel dolgozik
Százalék:	12,73	
Szám:	20	3 legénnyel dolgozik
Százalék:	3,31	
Szám:	23	több legénnyel dolgozik
Százalék:	3,80	
Szám:	333	legényeket foglalkoztatók
Százalék:	55,05	
Összesen:	605	
Százalék:	100%	

A 11 fogadóst és kávést nem minősítették iparúzónek, továbbá az 5 sebészt és borbélyt sem.

A mesterségek száma:	74
A legények száma:	612

Kereskedők

Állat- és terménykereskedő:	86
élelmiszerekkel kereskedik:	68
fával és faragott áruval ker.:	5
fonó és szövő ipari cikkekkel:	10
könyvkereskedő:	1
vaskereskedő:	5
Összesen:	175

V. tábla folytatása

Mesterség	1822. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/45.				1829. évi restaurációs összeírás OL K. 1833/15/11.				1836. évi restaurációs összeírás OL K. 1836/21. № 14.				1846. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1847/26/43.			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>																
1. bábsütő (mézeskalácsos)	4	5	—	9	4	3	—	7	5	3	—	8	5	4	1	10
2. cukrász	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	2	2	1	5
3. csokoládégyártó	1	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
4. halász	—	—	—	—	2	—	—	2	1	7	—	8	1	5	—	6
5. keményítőgyártó	—	—	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
6. mészáros	18	24	14	56	18	22	4	44	15	20	18	53	15	27	6	48
7. molnár	32	51	14	97	29	50	16	95	11	33	12	56	18	60	18	96
8. pék	6	14	3	23	6	14	6	26	9	15	9	33	7	22	1	30
9. salétromfőző	2	12	—	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. serfőző	1	5	—	6	1	5	—	6	1	3	—	4	1	5	—	6
11. szappanos	4	4	—	8	5	6	2	13	5	4	2	11	5	5	—	10
összesen:	69	116	31	216	67	101	28	196	49	85	41	175	54	130	27	211
százalékban:	10,09			11,89	9,56			10,79	8,19			10,32	8,37			10,22

V. tábla folytatása

Mesterség	1822. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/45.				1829. évi restaurációs összeírás OL K. 1833/15/11.				1836. évi restaurációs összeírás OL K. 1836/21. № 14.				1846. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1847/26/43.			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>II. Fém- és fémfeldolgozó ipar</i>																
12. aroncskészítő	1	1	—	2	1	1	—	2	1	1	1	3	—	—	—	—
13. aranyműves	4	5	4	13	4	4	3	11	6	3	6	15	5	—	3	8
14. aranyozó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
15. bádogos	3	3	—	6	4	6	3	13	4	3	1	8	5	4	4	13
16. boglárkészítő	5	1	1	7	3	1	—	4	1	1	1	3	—	—	—	—
17. cinöntő (ónöntő)	2	1	1	4	2	1	—	3	1	2	1	4	1	2	1	4
18. harangöntő	1	2	—	3	1	2	—	3	1	1	—	2	3	2	—	5
19. kőgyártó	—	—	—	—	1	1	1	3	1	1	1	3	1	1	1	3
20. kolompáros	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	3	8
21. kovács	10	22	2	34	10	20	2	32	8	16	2	26	9	21	4	34
22. köszörűs	2	—	—	2	2	—	—	2	3	5	1	9	2	1	2	5
23. kulcskészítő	2	5	—	7	1	1	1	3	1	1	1	3	—	—	—	—
24. lakatos (német)	14	16	7	37	11	20	8	39	5	15	8	28	9	16	6	31
25. lánccsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26. műszerkészítő („szerkovács” circinorum conf., „szerszámkovács”, instrumentorum math. conf.)	1	1	—	2	2	2	1	5	2	2	—	4	1	2	—	3
27. órás	5	2	—	7	6	4	1	11	3	3	2	8	4	8	3	15
28. puskaműves	3	1	1	5	2	2	2	6	2	1	2	5	2	2	1	5
29. ráspolycsináló (reszelővágó)	1	—	—	1	1	1	—	2	1	1	—	2	1	—	—	1
30. rézműves	2	4	2	8	2	3	2	7	2	2	4	8	1	—	1	2
31. sárgarézöntő	1	—	—	1	1	—	1	2	2	—	—	2	—	—	—	—
32. sarkantyúcsináló	1	1	1	3	1	—	2	3	1	—	—	1	—	—	—	—
33. szegcsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	1	4
34. tűcsináló	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
összesen:	59	65	19	143	56	69	27	152	46	58	31	135	52	65	30	147
százalékban:	8,63			7,87	7,99			8,37	7,69			7,96	8,06			7,12

III. Bőr- és bőrfeldolgozó
ipar

35. csizmadia	118	104	36	258	133	115	38	286	120	104	49	273	138	129	35	302
36. irhakészítő	3	3	—	6	6	—	—	6	4	—	—	4	—	—	—	—
37. kesztyűs	5	4	—	9	2	2	1	5	3	2	1	6	4	3	—	7
38. nyereggyártó	5	4	—	9	7	4	2	13	6	5	2	13	3	2	2	7
39. szijgyártó	—	—	—	—	7	6	2	15	10	10	3	23	8	9	1	18
a) magyar	8	9	1	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	2	3	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40. szücs	27	23	4	54	27	24	15	66	24	22	5	51	24	11	4	39
41. tímár	9	19	2	30	4	8	—	12	4	4	2	10	3	9	—	12
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	7	1	20
42. varga																
a) magyar	20	19	3	42	—	—	—	—	12	13	—	25	—	—	—	—
b) német	91	104	34	229	73	72	39	184	66	64	26	156	79	100	50	229
c) szláv	—	—	—	—	15	6	—	21	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	288	292	81	661	274	237	97	608	249	224	88	561	271	270	93	634
százalékban:	42,10	34,56		36,40	39,09	30,70		33,48	41,64	28,68		33,10	42,02	26,01		30,72

V. tábla folytatása

Mesterség	1822. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/45.				1829. évi restaurációs összeírás OL K. 1833/15/11.				1836. évi restaurációs összeírás OL K. 1836/21. № 14.				1846. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1847/26/43.			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>IV. Textil- és ruháztí ipar</i>																
43. gombkötő	—	—	—	—	—	—	—	—	15	3	1	19	14	8	8	30
a) magyar	15	7	—	22	10	11	1	22	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44. harisnyaszövő	9	7	1	17	10	10	2	22	8	1	2	11	6	—	—	6
45. kalapos (német)	7	14	2	23	8	11	9	28	5	8	1	14	5	17	6	28
46. kelmfestő	3	16	15	34	3	9	11	23	3	10	3	16	4	9	4	17
47. kelmeszövő (materiarum confector)	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
48. kötélgyártó	6	5	2	13	4	4	9	17	4	4	9	17	6	5	9	20
49. paplanos	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	6	5	6	17
50. paszományos	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
51. posztócsináló	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2	14	—	16
52. posztónyíró	1	1	—	2	1	1	—	2	2	1	—	3	2	2	—	4
53. szabó																
a) magyar	25	32	14	71	25	36	14	75	23	32	8	63	20	49	10	79
b) német	20	25	21	66	29	32	18	79	32	58	21	111	37	75	32	144
54. szőnyeges	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2
55. szűrszabó	12	8	3	23	13	5	2	20	14	4	—	18	7	2	1	10
56. takács	—	—	—	—	31	32	35	98	15	16	—	31	16	22	6	44
a) magyar	14	8	1	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	16	19	7	42	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
57. zubonykészítő	2	—	—	2	2	—	—	2	—	—	—	—	3	—	—	3
összesen:	134	143	66	343	138	151	101	390	123	137	45	305	128	209	83	420
százalékban:	19,59			18,89	19,69			21,48	20,57			18,00	19,94			20,35

V. Építő- és faipar

58. asztalos	12	24	12	48	11	41	22	74	8	48	19	75	9	62	27	98
59. ács	4	52	5	61	4	14	2	20	4	50	8	62	3	53	19	75
60. cserepező (imbricator)	1	5	1	7	3	—	—	3	1	4	1	6	3	12	6	21
61. esztergályos	5	4	4	14	4	5	1	10	2	4	2	8	2	5	1	8
62. kerékgyártó	5	6	2	13	7	8	2	17	7	2	1	10	7	9	2	18
63. kőfaragó	1	1	—	2	1	2	1	4	2	4	3	9	2	8	6	16
64. kőműves	4	24	—	28	5	30	1	36	4	52	15	71	4	58	20	82
65. „kőrakó” (útburkoló)	1	2	—	3	1	4	—	5	1	1	—	2	2	6	2	10
66. pintér (kádár)	11	10	11	32	19	19	13	51	17	12	9	38	15	20	15	50
67. szobafestő	5	—	—	5	9	3	1	13	7	6	2	15	—	—	—	—
68. tetőfedő	1	18	—	19	1	13	—	14	1	28	—	29	—	—	—	—
69. téglágető	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	14	—	15
70. üveges	4	4	2	10	5	4	2	11	4	1	4	9	4	5	1	10
összesen:	54	150	38	242	70	143	45	258	58	212	64	334	52	252	99	403
százalékban:	7,89	17,75		13,33	9,99	18,52		14,21	9,70	27,14		19,70	8,06	24,28		19,53

VI. Szolgáltató ipar

71. „fördős”	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	1	2
72. kávé	4	8	—	12	6	11	—	17	5	10	—	15	7	15	—	22
73. kéményseprő	2	4	2	8	2	5	—	7	2	4	1	7	2	6	—	8
74. seborvos (és borbély)	9	16	16	41	10	16	11	37	7	14	12	33	7	15	13	35
75. patikárius	3	5	3	11	3	4	1	8	3	3	—	6	3	4	1	8
összesen:	19	33	21	73	22	36	12	70	18	31	13	62	20	40	15	75
százalékban:	2,78			4,02	3,14			3,85	3,01				3,10			3,63

V. tábla folytatása

Mesterség	1822. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1823/26/45.				1829. évi restaurációs összeírás OL K. 1833/15/11.				1836. évi restaurációs összeírás OL K. 1836/21. № 14.				1846. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1847/26/43.			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
VII. Egyéb																
76. dohánykészítő	16	—	—	16	12	—	—	12	14	—	—	14	7	—	—	7
77. fazekas	26	22	20	68	29	13	20	62	14	15	16	45	28	25	18	71
78. fésűs	4	4	2	10	4	1	4	9	5	5	5	15	4	5	1	10
79. hegedűcsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
80. kárpitós	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
81. kártyacsináló	1	1	1	3	1	1	1	3	1	—	1	2	1	1	1	3
82. kefekötő	3	4	—	7	3	2	1	6	3	2	—	5	4	3	—	7
83. „képfaragó” (szobrász)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	1	5
84. „képiró”	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	3	2	12
85. (kertész)	—	—	—	—	11	—	—	11	6	1	—	7	—	—	—	—
86. „kosárkötő”	1	—	—	1	1	1	—	2	1	—	1	2	2	8	2	12
87. könyvkötő	4	6	3	13	4	7	3	14	6	7	6	19	5	10	5	20
88. könyvnyomtató	1	6	4	11	1	5	3	9	1	3	3	7	1	12	2	15
89. orgonacsináló	1	1	—	2	1	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—	1
90. parókakészítő	1	1	—	2	1	1	—	2	1	—	—	1	2	1	1	4
91. rostakészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	1	6
92. szitakészítő	3	1	1	5	5	3	1	9	3	1	2	6	—	—	—	—
összesen:	61	46	31	138	74	35	33	142	55	34	34	123	68	72	34	174
százalékban:	8,92			7,60	10,56			7,82	9,20				10,54			8,43

Iparúzők összesen:	684	845	287	1816	701	772	343	1816	598	781	316	1695	645	1038	381	2064
--------------------	-----	-----	-----	------	-----	-----	-----	------	-----	-----	-----	------	-----	------	-----	------

77 + 4 mesterség

78 + 2 mesterség

76 + 1 mesterség

78 + 1 mesterség

VIII. Nem ipari foglalkozás
(kereskedők)

kalmár
könyváros

összesen:

40	44	31	115	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	43	5	85
1	—	—	1	1	—	—	1	1	1	1	3	1	1	1	—	2
41	44	31	116	1	—	—	1	1	1	1	3	38	44	5	87	

VI. tábla
Pécsi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1828. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1832/39/26.				1832. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1835/39/21.			
	Mester	1. oszt.	2. oszt.	3. oszt.	4. oszt.	5. oszt.	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
I. Élelmiszer- és vegyipar														
1. bábsütő (mézeskalácsos)	5	1	—	4	—	—	5	3	3	11	4	3	3	10
2. cukrász („nyalanksütő”)	1	1	—	—	—	—	1	1	—	2	1	1	—	2
3. enyvfőző	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
4. halász	—	—	—	—	—	—	26	—	—	26	22	2	2	26
5. keményítőgyártó	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
6. kolbászcsináló (fartor)	8	1	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7. mészáros	13	7	3	3	—	—	17	30	12	59	10	22	10	42
8. molnár	29	7	10	3	2	7	28	7	7	42	?	?	?	?
9. pék	9	1	1	7	—	—	8	9	5	22	9	10	6	25
10. serfőző (nevelős)	1	—	—	1	—	—	1	1	—	2	1	3	—	4
11. szappanos	7	1	—	6	—	—	?	—	—	?	8	5	4	17
összesen:	73	19	16	29	2	7	88	51	27	166	55	46	25	126
százalékban:	10,81	26,02	21,92	39,73	2,74	9,59	12,75			10,50	8,97			7,96

II. Fém- és fémfeldolgozó ipar

12. aranyozó (inaurator)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	3	—	2	5
13. bádogos	4	1	—	3	—	—	4	1	6	11	4	3	3	10
14. boglárkészítő (aurichalcarius)	2	1	1	—	—	—	2	—	—	2	2	—	—	2
15. csatos (circularius)	—	—	—	—	—	—	2	1	2	5	2	1	1	4
16. gyűrűkészítő (annularius)	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. harangöntő	1	—	—	1	—	—	1	—	1	2	1	1	—	2
18. késgyártó	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19. kovács	8	5	2	1	—	—	8	10	8	26	9	13	12	34
20. köszörűs (samiator)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	1	—	—	1
21. kulcsgyártó	4	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22. lakatos	19	1	10	8	—	—	9	14	9	32	9	20	10	39
23. öntő	2	—	2	—	—	—	2	—	—	2	2	2	—	4
24. órás	?	—	—	?	—	—	4	4	1	9	4	2	3	9
25. ötvös	4	—	2	2	—	—	4	2	—	6	5	4	3	12
26. puskamíves (sclopetarius, pixidum confector)	1	—	—	1	—	—	2	3	2	7	3	3	3	9
27. „ráspametsző” (ráspoly- készítő, reszelővágó) (limarum incisor)	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	1	1	1	3
28. sárgarézműves ¹ (flavifusor)	3 ¹	—	3 ¹	—	—	—	2	3	—	5	2	2	—	4
29. szegcsináló	—	—	—	—	—	—	3	3	3	9	3	3	—	6
30. tűgyártó ¹ (acuator)	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
a) tűkészítő (acicularius)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	2	2	2	6
31. vörösrézműves	4	1	1	2	—	—	4	4	—	8	4	3	1	8
összesen:	57	10	26	21	—	—	54	46	32	132	57	60	41	158
százalékban:	8,44	17,54	45,61	36,84			7,83			8,35	9,30			9,98

¹ együtt! (az egyik rézműves 1828-ban egyben tűgyártó is volt)

VI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1828. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1832/39/26.				1832. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1835/39/21.			
	Mester	1. oszt.	2. oszt.	3. oszt.	4. oszt.	5. oszt.	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar														
32. „ <u>bocskorvarga</u> ” („topánkakészítő”, peronifex)	17	1	5	11	—	—	50	15	8	73	24	8	3	35
33. <u>cipész</u> („varga”, sutor)	34	—	9	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
a) magyar varga (sutor hungaricus)	—	—	—	—	—	—	9	12	—	21	8	9	—	17
b) német varga (sutor germanicus)	—	—	—	—	—	—	35	26	27	88	31	23	17	71
c) <u>sarukészítő</u> (ocrearius)	9	2	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34. <u>csizmadia</u>	61	3	14	42	—	2 ²	62	42	21	125	54	37	13	104
35. <u>kesztyűs</u>	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36. <u>nyerges</u> (nyeregcsináló)	4	1	3	—	—	—	3	6	2	11	5	4	4	13
37. <u>szíjgyártó</u>	6	2	3	1	—	—	6	3	2	11	7	4	1	12
38. <u>szücs</u>	33	—	1	6	26	—	21	10	4	35	29	18	10	57
39. „ <u>tobak</u> ” (magyar tímár, alutarius hungaricus)	53	1	11	16	25	—	53	10	9	72	54	10	1	65
40. német tímár, „ <u>írhás</u> ” (alutarius germanicus)	1	—	—	1	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
41. tímár	8	3	2	3	—	—	8	7	5	20	14	8	7	29
összesen:	227	13	55	106	51	2 ²	248	131	78	457	227	121	56	404
százalékban:	33,63						35,94	23,43		28,90	37,03	17,82		25,52

² (osztályon kívüli!)

IV. Textil- és ruházati ipar

42. csapó (carminarius)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
43. <u>gombkötő</u> (nodularius hungaricus)	7	—	1	6	—	—	8	2	—	10	6	3	1	10
44. <u>harisnyaszövő</u> (tibialium textor)	8	2	3	3	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
a) <u>kapcakötő</u> (tibialifex)	—	—	—	—	—	—	7	5	1	13	4	3	—	7
45. <u>kalapos</u>	8	3	2	3	—	—	9	16	4	29	6	6	2	14
46. <u>kelmefestő</u> (tinctor)	5	3	2	—	—	—	4	3	1	8	4	6	1	11
47. <u>kötélgyártó</u> (restiarius, funifex)	9	3	2	4	—	—	8	3	9	20	6	4	3	13
48. <u>masamód</u> (csak nők)	5	1	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
49. <u>paplanos</u>	1	—	—	1	—	—	1	—	1	2	2	2	1	5
50. <u>pokrócos</u> (centonifex)	36	4	4	11	—	17 ²	29	7	3	39	22	5	—	27
51. <u>posztógyártó</u> (pannifex)	5	—	2	—	3	—	4	—	—	4	2	—	—	2
52. <u>posztónyíró</u> , „nyíró” (pannirasor)	3	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
53. <u>selymfestő</u> (serici colorator)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
54. <u>szabó</u> (magyar)	23	1	1	21	—	—	26	18	16	60	32	22	14	68
a) német	36	7	9	20	—	—	34	38	15	87	35	60	20	115
55. <u>szűrszabó</u>	15	2	6	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
56. <u>takács</u>	18	1	4	7	6	—	18	15	6	39	9	12	—	21
összesen:	180	28	38	88	9	17 ²	177	121	68	366	137	143	49	329
százalékban:	~6,67	15,55	21,11	48,89	5	9,44	25,65	21,64		23,15	22,35	21,06		20,79

VI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1828. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1832/39/26.				1832. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1835/39/21.			
	Mester	1. oszt.	2. oszt..	3. oszt.	4. oszt.	5. oszt.	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>V. Építő- és faipar</i>														
57. <u>ács</u>	6	1	3	1	1	—	6	43	18	67	3	54	19	76
58. <u>asztalos</u> ³	22 ³	3 ³	10 ³	9 ³	—	—	16	11	14	40	18	30	16	64
59. <u>cserepező</u> (tetőfedő) (imbricator, imbricarius)	2	—	2	—	—	—	2	10	8	20	3	15	10	28
60. <u>esztergályos</u> ³	—	—	—	—	—	—	5	5	7	17	5	4	4	13
61. <u>kádár</u>	16	2	14	—	—	—	16	14	10	40	10	7	2	19
62. <u>karókészítő</u> (baculorum confector)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
63. <u>kerékgyártó</u>	10	4	6	—	—	—	10	3	4	17	10	4	5	16
64. <u>kőfaragó</u>	6	1	2	3	—	—	5	16	8	29	5	20	5	30
65. <u>kőműves</u>	3	1	2	—	—	—	3	62	29	94	3	120	30	153
66. <u>útburkoló</u> , „köpadló” (strator viarum)	1	—	—	1	—	—	1	5	—	6	1	6	—	7
67. <u>üveges</u>	5	1	1	3	—	—	5	3	1	9	3	3	—	6
összesen:	72	14	40	17	1	—	68	172	99	339	61	263	91	415
százalékban:	10,67	19,44	55,55	23,61	1,39		9,86	30,77		21,44	9,95	38,73		26,22

³ együtt! (az egyik asztalos 1828-ban esztergályos munkát is végzett)

VI. Szolgáltató ipar

68. „fördős” (balneator)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	2	—	—	2
69. „füstfaragó” (kémény- seprő, caminarius)	1	—	—	1	—	—	1	2	—	3	1	4	—	5
70. gyógyszerész („patikás”, pharmacopola)	2	2	—	—	—	—	2	4	1	7	2	3	1	6
71. hajfodorító (capillamentor)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
72. kávé (cavearius)	10	3	6	1	—	—	6	—	6	12	10	—	10	20
73. <u>seborvos</u> (chirurgus)	9	2	5	2	—	—	7	12	7	26	6	12	4	22
összesen:	22	7	11	4	—	—	19	18	14	51	22	19	15	56
százalékban:	3,26	31,82	50	18,18			2,75			3,23	3,59			3,54

VI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicularis összeírás						1828. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1832/39/26.				1832. évi restaurációs összeírás OL Ht. Dep. Civ. 1835/39/21.			
	Mester	1. oszt.	2. oszt..	3. oszt.	4. oszt.	5. oszt.	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
VII. Egyéb														
74. dohánykészítő („tobákos”, tabacae confector)	2	1	1	—	—	—	2	—	—	2	2	—	—	2
75. fazekas (gelencsér)	11	1	3	7	—	—	9	5	3	17	13	11	9	33
76. „fésős” (fésüs)	7	—	—	7	—	—	7	7	5	19	7	5	1	13
77. hálókészítő (retarius)	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
78. kefekötő	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
79. „képfaragó” (szobrász, statuárius)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2	—	—	2
80. „képiró”	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	3	—	—	3
81. kertész (hortulanus)	14	3	5	6	—	—	4	—	—	4	17	—	—	17
82. kosárfonó	1	—	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
83. könyvkötő	3	1	2	—	—	—	3	3	3	9	3	3	1	7
84. kútmester (aquilex)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	1	—	—	1
85. nyomdász	1	—	—	1	—	—	1	—	—	1	1	1	—	2
86. orgonacsináló	—	—	—	—	—	—	2	4	1	7	2	5	2	9
87. rostakészítő (cribrarius)	1	1	—	—	—	—	1	—	1	2	2	2	1	5
88. „szitakötő” (incernicularius)	1	1	—	—	—	—	1	1	1	3	1	—	—	1
összesen:	44	9	13	22	—	—	36	20	14	70	54	27	14	95
százalékban:	6,52	20,45	29,55	50			5,22			4,43	8,81			6,00

Mesterek összesen:	675	100	199	287	63	7 ⁴	690	559	332	1581	631	679	291	1583
százalékban:	100	14,81	29,48	42,52	9,33	1,03								

75 + 2 mesterség

79 + 4 mesterség

74 + 3 mesterség

Ebből céhes mesterek: 568 (84,15%)

Ebből céhen kívüli mesterek: 107 (15,85%)

VIII. Nem ipari foglalkozás (kereskedők)														
kalmár (mercator)	26 ⁵	—	—	—	—	—	23	11	10	44	32	27	27	76
„könyváros” (bibliopola)	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3	3	3	1	7
szatócs (dardanarius)	17	5	5	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	43	5	5	7	—	—	26	11	10	47	35	30	28	83

⁴ osztályon kívül: további 19 mester (2,8%) (ld. 2. jegyzet)

⁵ a jegyzékben nincs külön feltüntetve

Az 1828. évi regnicolaris összeírásban 37 „céhes” mesterséget tüntettek föl, ezeket aláhúzással jelöltük. Ugyanakkor a céhen kívüli mesterségek száma 39, összesen 76 mesterség.

VII. tábla

Székesfehérvári iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1835. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/1/25. és Ht. Dep. Civ. 1836/6/24.)			
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>							
1. bábsütő	5	4	9	6	4	4	14
2. cukrász (dulciarius)	2	1	3	2	2	1	5
3. ecetfőző	—	—	—	—	—	—	—
4. halász	—	—	—	4	—	—	4
5. kolbászkészítő, hentes (farciminarius)	—	—	—	35	—	—	35
6. mézárós	7	9	16	8	21	15	44
7. molnár	2	7	9	3	8	4	15
8. olajos (olearius)	—	—	—	1	—	—	1
9. pék, sütő (pistor)	11	11	22	9	19	8	36
a) zsemlesütő	—	—	—	—	—	—	—
10. sajtos	1	—	1	2	—	—	2
11. serfőző	1	2	3	1	2	1	4
12. szappanos	3	2	5	4	5	2	11
összesen:	32	36	68	75	61	35	171
százalékban:	4,83		4,87	9,57			9,69

VII. tábla folytatása

1841—42. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/1/30. és Ht. Dep. Civ. 1847/6/3.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
6	7	1	14	5	5	1	11
1	2	—	3	1	1	2	4
5	—	—	5	2	—	—	2
2	—	—	2	1	—	—	1
45	—	—	45	43	—	—	43
8	20	2	30	4	20	9	33
3	8	3	14	3	8	6	17
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
10	16	6	32	10	13	4	27
2	—	—	2	3	5	—	8
1	—	2	3	2	2	—	4
4	5	3	12	5	4	3	12
87	58	17	162	79	58	25	162
10,71			8,1	9,00			8,33

VII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1835. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/1/25. és Ht. Dep. Civ. 1836/6/24.)			
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>II. Fém- és fémfeldolgozó ipar</i>							
13. arany (ezüst) műves (aurifaber)	3	1	4	3	—	5	8
14. bádogos (laminarius)	3	1	4	4	4	—	8
15. harangöntő	1	1	2	1	—	—	1
16. késgyártó	5	5	10	7	3	5	15
17. kovács	5	13	18	6	18	4	28
18. köszörűs (samiator)	1	—	1	2	1	—	3
19. lakatos és sarkantyús	11	16	27	9	14	2	25
20. mérlegkészítő, „mázsa- csináló” (faber bilancis)	—	—	—	1	—	—	1
21. önműves, cines (stannarius, stannifusor)	1	—	1	1	1	—	2
22. órás	4	2	6	4	—	1	5
23. puskaműves	3	5	8	3	5	3	11
24. reszelővágó, rászacsináló (limarius)	1	1	2	1	—	—	1
25. rézműves (cuprarius)	—	—	—	5	3	5	13
26. rézöntő, sárgarézműves (flavifusor)	1	—	1	1	1	—	2
27. szegkovács (clavarius, clavifaber)	3	1	4	2	—	—	2
28. tűkészítő (acuarius, acuum fabri- cator)	1	—	1	1	—	—	1
29. üstgyártó (ahenarius)	4	3	7	—	—	—	—
összesen:	47	49	96	51	50	25	126
százalékban:	7,09		6,87	6,50			7,14

VII. tábla folytatása

1841—42. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/1/30. és Ht. Dep. Civ. 1847/6/3.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
4	3	5	12	3	3	3	9
4	4	2	10	4	4	—	8
1	—	—	1	1	—	—	1
8	5	8	21	8	9	9	26
6	18	6	30	10	29	6	45
2	2	1	5	2	1	—	3
9	16	5	30	11	20	11	42
1	—	—	1	—	—	—	—
1	1	—	2	1	—	—	1
4	2	2	8	3	1	—	4
3	4	—	7	3	2	—	5
1	1	—	2	1	—	—	1
4	3	6	13	6	6	3	15
1	1	—	2	1	—	—	1
2	3	—	5	2	3	—	5
1	—	1	2	1	1	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—
52	63	36	151	57	79	32	168
6,40			7,55	6,50			8,64

VII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1835. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/1/25. és Ht. Dep. Civ. 1836/6/24.)			
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar</i>							
30. bőrfestő (pellium tinctor)	2	—	2	—	—	—	—
31. cipész, varga	1	—	1	—	—	—	—
a) német	31	32	63	31	51	15	97
b) magyar	46	18	64	57	16	4	77
32. csizmadia	110	109	219	136	128	—	264
33. irhakészítő (alutarius germanicus)	—	—	—	2	1	—	3
34. „kordoványos”	—	—	—	—	—	—	—
35. nyereggyártó	4	3	7	4	1	2	7
36. szijgyártó	13	6	19	12	5	4	21
37. tímár (cerdo)	4	6	10	5	5	4	14
38. „tobak” (alutarius)	55	27	82	64	20	4	88
39. szücs	53	38	91	59	33	21	113
összesen:	319	239	558	370	260	54	684
százalékban:	48,18	32,56	39,97	47,19	36,06		38,75

VII. tábla folytatása

1841—42. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/1/30. és Ht. Dep. Civ. 1847/6/3.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
37	54	34	125	36	50	13	99
55	20	5	80	43	22	9	74
136	134	37	307	169	160	60	389
3	9	—	12	1	1	—	2
2	1	—	3	2	1	—	3
4	2	1	7	4	3	1	8
12	6	4	22	8	3	2	13
5	9	1	15	6	4	—	10
58	23	8	89	83	32	30	145
56	27	18	101	86	34	16	136
368	285	108	761	438	310	131	897
45,32	33,41		38,05	49,94	39,59		45,21

VII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1835. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/1/25. és Ht. Dep. Civ. 1836/6/24.)			
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>IV. Textil- és ruházati ipar (fullo, carminator)</i>							
40. csapó (fullo, carminator)	31	6	37	35	12	6	53
41. csatos	—	—	—	—	—	—	—
42. gombos	—	—	—	—	—	—	—
a) gomböntő (fibularius)	—	—	—	1	—	—	1
43. gombkötő (nodularius)	7	5	12	2	—	—	2
44. „gyapkészítő”, gyapjú- szövő (textor lanae)	—	—	—	3	1	1	5
45. kalapos	4	8	12	4	7	5	16
46. kelmefestő, „színfestő” (tinctor)	2	—	2	3	2	—	5
47. kesztyűs	3	2	5	3	2	—	5
48. kötélgyártó (funifex, restiarius)	5	2	7	4	3	8	15
49. „lábtűkötő” (tibialifex)	8	4	12	10	9	3	22
50. övkészítő (zonarius)	6	5	11	10	7	2	19
51. paplanos	—	—	—	—	—	—	—
52. „posztógyár”	—	—	—	—	—	—	—
53. posztógyártó (pannifex)	6	5	11	9	—	—	9
54. posztónyíró (pannitonsor)	2	—	2	2	1	—	3
55. szabó	1	—	1	—	—	—	—
a) magyar	26	31	57	30	21	6	57
b) német	16	32	48	20	30	13	63
56. szőnyeges	—	—	—	—	—	—	—
57. szűrszabó (braccarius gausapearius)	28	12	40	29	8	3	40
58. takács (telae textor)	31	23	54	29	2	4	35
59. tarisznyás	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	176	135	311	194	105	51	350
százalékban:	26,58		22,27	24,74			19,83

VII. tábla folytatása

1841—42. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/1/30. és Ht. Dep. Civ. 1847/6/3.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
31	8	4	43	31	10	—	41
1	—	—	1	1	—	—	1
2	1	—	3	2	1	—	3
—	—	—	—	—	—	—	—
10	2	—	12	13	5	1	19
1	—	—	1	1	—	—	1
4	7	2	13	6	10	2	18
—	—	—	—	2	—	—	2
3	3	1	7	4	—	—	4
6	3	5	14	5	6	8	19
8	6	4	18	7	4	3	14
—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	1	—	—	—	—
—	—	—	—	1	20	—	21
10	3	2	15	8	6	1	15
3	1	—	4	2	1	—	3
—	—	—	—	—	—	—	—
34	20	9	63	30	29	12	71
25	50	18	93	25	49	21	95
1	—	—	1	—	—	—	—
23	5	3	31	20	6	3	29
30	3	1	34	40	13	6	59
2	2	1	5	3	3	—	6
195	114	50	359	201	163	57	421
24,01			17,95	22,92			21,66

VII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1835. évi restaurációs összeírás (OL. K. 1836/1/25. és Ht. Dep. Civ. 1836/6/24.)			
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>V. Építő- és faipar</i>							
60. ács	4	52	56	—	—	—	—
61. asztalos	12	17	29	11	18	13	42
62. esztergályos	6	3	9	6	3	4	13
63. festő, „főstő” (pictor)	—	—	—	2	2	1	5
64. kádár	9	12	21	9	19	15	43
65. kerékgyártó	8	7	15	7	10	4	21
66. kőfaragó	2	2	4	2	6	2	10
67. kőműves	5	153	158	5	144	34	183
68. tetőfedő (imbricator, tegularius)	1	—	1	1	—	1	2
69. üveges	3	1	4	6	1	1	8
összesen:	50	247	297	49	203	75	327
százalékban:	7,55	33,66	21,27	6,25	28,16		18,53

<i>VI. Szolgáltató ipar</i>							
70. borbély „beretvás” (tonsor)	6	9	15	7	10	9	26
71. gyógyszerész (apothecarius, pharmacopola)	3	4	7	3	3	2	8
72. kávé (cavearius)	4	—	4	7	2	—	9
73. kéményseprő	2	5	7	2	4	1	7
74. vendéglős	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	15	18	33	19	19	12	50
százalékban:	2,26		2,36	2,42			2,83

VII. tábla folytatása

1841—42. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/1/30. és Ht. Dep. Civ. 1847/6/3.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
4	95	30	129	4	95	11	110
11	24	18	53	—	—	—	—
4	4	3	11	4	—	2	6
2	1	1	4	3	2	—	5
12	5	14	31	—	—	—	—
5	7	1	13	6	8	5	19
2	6	4	12	2	10	4	16
4	140	40	184	—	—	—	—
1	—	—	1	2	6	1	9
3	2	—	5	4	2	—	6
48	284	111	443	25	123	23	171
5,91	33,29		22,15	2,85	16,35		8,80

6	5	7	18	7	6	8	21
3	5	—	8	4	5	1	10
5	2	—	7	5	8	—	13
2	6	—	8	2	5	—	7
21	10	—	31	24	—	—	24
37	28	7	72	42	24	9	75
4,56			3,60	4,79			3,86

VII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1835. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/1/25. és Ht. Dep. Civ. 1836/6/24.)			
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
VII. Egyéb							
75. aranyozó (inaurator)	1	—	1	—	—	—	—
76. csutorás (kulacsos)	—	—	—	—	—	—	—
77. dohánykészítő, „tobákos” (tabacarius)	—	—	—	—	—	—	—
78. fazekas „gelencsér”	6	3	9	5	7	—	12
79. fésűs	4	2	6	5	9	2	16
80. kárpitos (tapetarius)	—	—	—	2	—	—	2
81. kefekötő	1	1	2	1	1	1	3
82. kosárfonó (corbifex)	1	—	1	—	—	—	—
83. könyvkötő	2	1	3	2	2	—	4
84. nyomdász	1	2	3	1	1	1	3
85. orgonacsinaló (organarius, organi structor)	1	—	1	1	1	—	2
86. rajzoló	—	—	—	—	—	—	—
87. szitafenécsinaló	—	—	—	—	—	—	—
88. szítás (cribrarius)	5	1	6	6	2	4	12
a) szítaszövő (cribri textor)	—	—	—	2	—	—	2
89. szobrász, „képfaragó” (sculptor, statuarius)	1	—	1	1	—	—	1
összesen:	23	10	33	26	23	8	57
százalékban:	3,47		2,36	3,32			3,23

Iparúzők összesen:	662	734	1396	784	721	260	1765
--------------------	-----	-----	------	-----	-----	-----	------

67 + 4 mesterség

74 + 2 mesterség

VIII. Nem ipari foglalkozás (kereskedők)							
kereskedők (mercator)	51	—	51	38	20	32	90
szatócs „aprólékos” (dardanarius)	—	—	—	70	—	—	70
fakereskedő (ligni quaestor)	—	—	—	1	—	—	1
„sertvéskereskedő” (sabellicorum quaestor)	—	—	—	3	—	—	3
összesen:	51	—	51	112	20	32	164

VII. tábla folytatása

1841—42. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/9.)				1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/1/30. és Ht. Dep. Civ. 1847/6/3.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	—	—	1	2	—	—	2
1	—	—	1	1	—	—	1
1	—	—	1	1	—	—	1
7	8	2	17	7	9	4	20
6	5	1	12	5	5	—	10
—	—	—	—	—	—	—	—
1	2	—	3	2	2	—	4
1	2	1	4	2	2	1	5
2	2	1	5	4	3	—	7
1	2	1	4	1	2	—	3
—	—	—	—	2	—	—	2
2	—	—	2	—	—	—	—
1	—	—	1	1	—	—	1
—	—	—	—	6	3	2	11
—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	1	1	—	—	1
25	21	6	52	35	26	7	68
3,07			2,60	3,99			3,50

812	853	335	2000	877	783	284	1944
-----	-----	-----	------	-----	-----	-----	------

79 + 2 mesterség

77 + 2 mesterség

32	18	16	66	37	22	22	81
81	—	—	81	92	—	—	92
1	—	—	1	2	—	—	2
2	—	—	2	2	—	—	2
116	18	16	150	133	22	22	177

VIII. tábla
Esztergomi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/39. № 14. és Ht. Dep. Civ. 1847/45/36.)			
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
1. <i>Élelmiszer- és vegyipar</i>											
1. bábsütő	2	—	2	—	—	—	—	3	3	3	9
2. cukrász	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
3. halász	7	12	1	1	4	1	—	11	5	3	19
4. hentes	—	—	—	—	—	—	—	11	3	4	18
5. mézszáros	3	9	—	—	1	1	(4) 1	10	14	3	27
6. molnár	8	8	1	6	1	—	—	16	20	5	41
7. serfőző	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	6
8. sütő (pék)	4	5	—	3	1	—	—	3	10	2	15
9. szappanfőző	3	2	1	2	—	—	—	3	4	2	9
összesen:	28	36	6	12	7	2	(4) 1	58	62	24	144
százalékban:	7,43	21,43	21,32	42,86	25	7,14	3,57	11,86			10,80

II. Fém és fémfeldolgozó ipar

10. aranyműves	2	1	1	1	—	—	—	1	—	—	1
11. bádogos	1	—	1	—	—	—	—	2	2	1	5
12. boglárkészítő (aurichalcarius)	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
13. cinöntő (stannifusor)	1	1	—	1	—	—	—	1	1	1	3
14. késes	1	1	—	1	—	—	—	1	—	—	1
15. kolompáros	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	3
16. kovács	4	5	—	3	1	—	—	5	11	—	16
17. köszörűs	1	—	1	—	—	—	—	1	—	1	2
18. lakatos	9	6	3	6	—	—	—	12	9	6	27
19. órás	3	1	2	1	—	—	—	3	—	—	3
20. puskaműves	1	1	—	1	—	—	—	1	—	—	1
21. rézműves	2	—	2	—	—	—	—	1	2	1	4
22. szegcsináló	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
összesen:	26	17	10	15	1	—	—	30	26	12	68
százalékban:	6,90		38,46	57,69	3,85			6,13			5,10

III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar

23. csizmadia	108	88	31	67	9	1	—	155	87	42	284
24. kesztyűs	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1
25. nyerges	1	1	—	1	—	—	—	1	1	—	2
26. szíjgyártó	3	3	—	3	—	—	—	6	2	—	8
27. szűcs	27	13	14	13	—	—	—	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	16	8	3	27
b) német	—	—	—	—	—	—	—	12	4	10	26
28. tímár	2	3	—	1	1	—	—	2	5	2	9
29. varga (magyar)	6	3	3	3	—	—	—	7	7	3	17
a) német	10	9	3	5	2	—	—	11	18	12	41
összesen:	158	120	52	93	12	1	—	211	132	72	415
százalékban:	41,91	35,71	32,91	58,86	7,59	0,63		43,15	20,82		31,13

VIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/39. № 14. és Ht. Dep. Civ. 1847/45/36.)			
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>IV. Textil- és ruházati ipar</i>											
30. gombkötő	4	1	3	1	—	—	—	4	3	2	9
31. festő (kelme)	3	—	3	—	—	—	—	2	3	1	6
32. harisnyás (tibialista)	6	2	4	2	—	—	—	5	—	1	6
33. kalapos	3	2	1	2	—	—	—	3	1	1	5
34. kötélgyártó	2	1	1	1	—	—	—	3	2	4	9
35. posztós (pannifex)	11	3	9	1	1	—	—	9	21	2	42
36. posztónyíró	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
37. szabó	51	28	30	16	3	2	—	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	38	21	16	75
b) német	—	—	—	—	—	—	—	21	38	10	69
38. szűrszabó	12	8	5	6	1	—	—	9	4	—	13
39. takács	21	13	12	8	—	—	(5) 1	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	16	7	3	26
b) német	—	—	—	—	—	—	—	3	5	2	10
összesen:	114	59	68	38	5	2	(5) 1	123	105	42	270
százalékban:	30,24	17,56	59,65	33,33	4,39	1,75	0,88	25,15	16,56		20,26

V. Építő és faipar

40. asztalos	7	7	2	3	2	—	—	11	13	11	35
41. ács	2	24	—	—	—	—	(20, 4) 2	2	138	12	152
42. cserepező	—	—	—	—	—	—	—	1	3	1	5
43. esztergályos	2	1	1	1	—	—	—	3	—	—	3
44. kádár	6	4	3	2	1	—	—	9	5	3	17
45. kerékgyártó	5	4	1	4	—	—	—	6	4	—	10
46. kőfaragó	2	2	—	2	—	—	—	3	1	1	5
47. kőműves	3	52	—	—	—	—	(10, 18, 24) 3	2	100	18	120
48. szobafestő (pictor)	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
49. „téglás”	—	—	—	—	—	—	—	1	10	—	11
50. üveges	1	—	1	—	—	—	5	2	—	1	3
összesen:	30	94	10	12	3	—	(76) 5	40	274	47	301
százalékban:	7,96	27,98	33,33	40	10	—	16,66	8,18	43,22		27,08

VIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás							1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/39. № 14. és Ht. Dep. Civ. 1847/45/36.)			
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>VI. Szolgáltató ipar</i>											
51. „borbél”	—	—	—	—	—	—	—	3	4	2	9
52. „flastromos” (!)	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	4
53. gyógyszerész	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	4
54. kávé	—	—	—	—	—	—	—	3	5	1	9
55. kéményseprő	1	1	—	1	—	—	—	1	3	1	5
összesen:	1	1	—	1	—	—	—	9	16	6	31
százalékban:	0,26							1,84			2,33

VII. Egyéb											
56. „fazikas” (fazekas)	6	5	1	5	—	—	—	7	10	1	18
57. „fésős” (fésűs)	3	1	2	1	—	—	—	4	3	1	8
58. kefekötő	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
59. kertész	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2
60. kosárfonó	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
61. könyvkötő	2	—	2	—	—	—	—	2	1	1	4
62. könyvnyomató	— ¹	—	—	—	—	—	—	1	3	2	6
63. színező (incolorator)	2	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—
64. szítás (cribrifex)	2	1	1	1	—	—	—	2	1	2	5
a. szítaszövő (cribri textor)	2	1	1	1	—	—	—	1	—	—	1
65. szobrász (sculptor)	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	20	9	11	9	—	—	—	18	19	7	44
százalékban:	2,65							3,68			3,30

Iparúzők összesen:	377	336	157	180	28	5	(85) 7	489	634	210	1333
százalékban:	100	100	41,64	47,75	7,43	1,33	1,85				
	54 + 1 mesterség						59 + 3 mesterség				

¹ Az 1819—1823 között felvett új polgárok között 1 nyomdász (Ol Ht. Dep. Civ. 1824/45/21.)

IX. tábla
Komáromi iparos összeírás

Mesterség	1828. évi regnicolaris						
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel
I. Élelmiszer- és vegyipar							
1. cukrász	2	1	1	1	—	—	—
2. disznóhústűstölő (carnis suillae emallator)	7	3	4	3	—	—	—
3. ecetfőző	—	—	—	—	—	—	—
4. halász	19	17	7	9	2	—	—
5. mészáros	5	3	3	1	1	—	(4) 1
6. mézesbábsütő	2	1	1	1	—	—	—
7. molnár (városban)	30	46 ¹	5	5	20	—	—
a) molnár (városon kívül)	23 ²	—	—	—	—	—	—
8. pék (sütő)	6	11	1	1	2	2	—
9. „sertéshúsárus”	—	—	—	—	—	—	—
10. sörfőző	1	2	—	—	1	—	—
11. szappanos	4	4	1	2	1	—	—
összesen:	76	80 ¹	23	23	27	2	(4) 1
százalékban:	12,27	22,74	30,26	30,26	35,53	2,63	1,32

II. Fém- és fémfeldolgozó ipar							
12. aranyműves (aurifaber)	3	—	3	—	—	—	—
13. bádogos	2	1	1	1	—	—	—
14. ezüstműves	4	2	2	2	—	—	—
15. „géptulajdonos”	—	—	—	—	—	—	—
16. gomböntő (gombcsináló, flavifusor)	1	—	1	—	—	—	—
17. késgyártó	4	3	1	3	—	—	—
18. „kolompáros”	—	—	—	—	—	—	—
19. kovács	3	3	—	3	—	—	—
20. kőszőrűs	—	—	—	—	—	—	—
21. kulcsgyártó	1	—	1	—	—	—	—
22. lakatos	9	4	5	4	—	—	—
23. órás	4	1	3	1	—	—	—
24. puskaműves	1	—	1	—	—	—	—
25. rézőntő	—	—	—	—	—	—	—
26. szerkovács	—	—	—	—	—	—	—
27. üstgyártó	2	2	1	—	1	—	—
összesen:	34	16	19	14	1	—	—
százalékban:	7,73	4,13	55,88	41,17	2,94	—	—

¹ egy legény egyedül dolgozik

² nincs beszámítva

IX. tábla folytatása

összeírás						1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/13/17.)
Mester 1/4 évig dolgozik	Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik	egész évben dolgozik	nemes	özvegy- asszony	Mester
—	—	—	2	—	—	1
—	1	—	6	—	—	—
—	—	—	—	—	—	3
18	—	1	—	—	1	13
—	—	—	5	—	—	4
—	1	—	1	—	—	3
—	28	—	2	—	4	60
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	6	—	2	7
—	—	—	—	—	—	29
—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	4	—	—	4
18	30	1	27	—	7	124
						25,67
—	—	—	3	—	—	6
—	—	—	2	—	—	3
—	—	—	4	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	1	—	—	1
—	—	—	4	—	—	2
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	3	—	—	5
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	9	—	—	9
—	—	—	4	—	—	2
—	—	—	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	2	—	—	—
—	—	—	34	—	—	36
						7,45

IX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris						
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel
III. Bőr- és bőrföldolgozó ipar							
28. csizmadia	96	73	31	57	8	—	—
29. „fehér tímár” (alutarius)	1	3	—	—	—	1	—
30. kesztyűs	3	3	1	1	1	—	—
31. övkészítő (cingularius)	1	—	1	—	—	—	—
32. nyerges	4	5	1	1	2	—	—
33. szíjgyártó	8	6	2	6	—	—	—
34. szűcs	11	8	4	6	1	—	—
35. tímár	6	11	1	2	—	3	—
36. varga	26	16	12	12	2	—	—
a) német	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	156	125	53	85	14	4	—
százalékban:	34,45	32,30	33,97	54,49	8,97	2,56	—

IV. Textil- és ruházati ipar							
37. gombkötő	8	4	4	4	—	—	—
38. harisnyaszövő	2	—	2	—	—	—	—
39. kalapos	3	5	—	1	2	—	—
40. kelmefestő	2	1	1	1	—	—	—
41. kötélgyártó	5	4	3	1	—	1	—
42. pamutfonalkészítő	—	—	—	—	—	—	—
43. posztógyártó	1	—	1	—	—	—	—
44. posztónyíró	—	—	—	—	—	—	—
45. szabó (férfi)	—	—	—	—	—	—	—
a) asszony	—	—	—	—	—	—	—
b) magyar	16	15	5	7	4	—	—
c) német	20	19 ³	9	7	1	3	—
46. szűrszabó	4	3	1	3	—	—	—
47. takács	27	9	18	9	—	—	—
48. vattacsínáló	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	88	60 ³	44	33	7	4	—
százalékban:	20,00	15,50	50	37,5	7,95	4,55	—

³ egy mester legényként dolgozik

IX. tábla folytatása

összeírás						1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/13/17.)
Mester 1/4 évig dolgozik	Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik	egész évben dolgozik	nemes	özvegy- asszony	Mester
—	—	—	96	4	2	88
—	—	—	1	—	—	1
—	—	—	3	—	—	3
—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	4	—	—	3
1	—	—	7	2	—	6
—	2	—	9	1	—	10
—	—	—	6	—	—	4
1	1	—	24	—	1	—
—	—	—	—	—	—	12
2	3	—	151	7	3	127
						26,29

—	1	—	7	—	—	4
—	—	—	2	—	—	2
—	—	—	3	—	—	5
—	—	—	2	—	—	2
—	—	—	5	—	—	4
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	17
—	—	—	—	—	—	19
—	—	—	16	—	—	—
1	1	—	18	1	—	—
—	—	4	—	—	—	5
2	—	—	25	—	—	15
—	—	—	—	—	—	1
3	2	4	79	1	—	77
						15,94

IX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris						
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel
<i>V. Építő- és faipar</i>							
49. asztalos	28	21	11	14	2	1	—
50. ác	2	20	—	—	—	—	(10, 10) 2
51. esztergályos	2	2	—	2	—	—	—
52. kádár	6	5	2	3	1	—	—
53. kerégyártó	6	4	2	4	—	—	—
54. kőműves	2	18	—	—	—	—	(10, 8) 2
55. szobafestő (pictor) (zsidók)	2	—	2	—	—	—	—
56. üveges	2	1	1	1	—	—	—
összesen:	50	71	18	24	3	1	(38) 4
százalékban:	11,36	18,35	36	48	6	2	8

<i>VI. Szolgáltató ipar</i>							
57. borbély	4	7	—	1	3	—	—
58. gyógyszerész	—	—	—	—	—	—	—
59. kávé	—	—	—	—	—	—	—
60. kéményseprő	1	3	—	—	—	1	—
összesen:	5	10	—	1	3	1	—
százalékban:	1,13	2,58		20	60	20	

IX. tábla folytatása

összeírás						1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/13/17.)
Mester 1/4 évig dolgozik	Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik	egész évben dolgozik	nemes	özvegy- asszony	Mester
3	2	—	23	2	2	31
—	2	—	—	—	—	3
—	1	—	1	—	—	4
—	—	—	6	—	—	6
—	—	—	6	—	—	3
—	2	—	—	—	—	2
—	—	—	2	—	—	—
—	1	—	1	—	—	2
3	8	—	39	2	2	51
						10,56
—	—	—	4	—	—	6
—	—	—	—	—	—	3
—	—	—	—	—	—	4
—	—	—	1	—	—	1
—	—	—	5	—	—	14
						2,90

IX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris						
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel
<i>VII. Egyéb</i>							
61. fazekas	17	4	14	2	1	—	—
62. fésűs	3	1	2	1	—	—	—
63. hűrcsináló	—	—	—	—	—	—	—
64. kárpitos	—	—	—	—	—	—	—
65. kefekötő	1	1	—	1	—	—	—
66. kertész	—	—	—	—	—	—	—
67. könyvkötő	2	1	1	1	—	—	—
68. könyvnyomtató	1	3	—	—	—	1	—
69. orgonacsinaló	2	2	1	—	1	—	—
70. szítás	3	3	2	—	—	1	—
71. „szítaszemkötő”	—	—	—	—	—	—	—
72. rostakészítő (incernicularius)	1	1	1	—	—	—	—
iparúzó (meghatározás nélkül)	1	2	—	—	1	—	—
összesen:	31	17	21	5	3	2	—
százalékban:	7,05	4,39	67,74	16,13	9,68	6,45	—
Iparúzók összesen:	440	387	178	185	58	14	5
százalékban:	100,00		40,45	42,04	13,18	3,18	1,14
57 + 1 mesterség							
<i>VIII. Nem ipari foglalkozás (kereskedők)</i>							
„aprólékos kereskedő”	—	—	—	—	—	—	—
bőrkereskedő	—	—	—	—	—	—	—
divatárus	—	—	—	—	—	—	—
dohányárus	—	—	—	—	—	—	—
„fűszerész”	—	—	—	—	—	—	—
„gabonakereskedő”	—	—	—	—	—	—	—
„norinbergi szerárus”	—	—	—	—	—	—	—
„réfes kalmár”	—	—	—	—	—	—	—
vasárus	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	107	—	—	—	—	—	—

ebből 62 kalmár (mercator), 45 tózsér

IX. tábla folytatása

összeírás						1846. évi restaurációs összeírás (OL K. 1847/13/17.)
Mester 1/4 évig dolgozik	Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik	egész évben dolgozik	nemes	özvegy- asszony	Mester
—	—	—	17	—	—	16
—	—	—	3	—	—	3
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	22
—	—	—	2	—	—	4
—	—	—	1	1	—	1
—	—	—	2	—	1	—
—	—	—	3	—	—	2
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	1	—	1	—
—	—	—	31	—	2	54
						11,18
26	43	5	366	10	12	483
5,91	9,77	1,14	83,18	2,27	2,72	
63 + 1 mesterség						
—	—	—	—	—	—	52
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	11
—	—	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	3
—	—	—	—	—	—	80

X. tábla

Pozsonyi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás		1839. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/77.)		
	Mester	Mester	Legény	Inas	Összesen
I. Élelmiszer és vegyipar					
1. cukrász	3	4	8	7	19
2. csokoládégyártó	2	3	—	—	3
3. ecetfőző	2	—	—	—	—
4. enyvfőző	1	1	—	—	1
5. halász	6	5	10	1	16
6. hentes és húsfüstölő	31	33	34	10	77
7. keményítőkészítő	6	6	—	—	6
8. kolbászkészítő	—	—	—	—	—
9. mézszáros	36	28	80	20	128
10. mézeskalácsos	4	4	7	1	12
11. molnár	50	38	70	5	113
12. pálinkafőző	4	—	—	—	—
13. pék	48	44	107	36	187
14. sajtos	—	37	—	—	37
15. salétromfőző	—	1	—	—	1
16. serfőző	—	1	—	—	1
17. szappanos	9	11	25	3	39
összesen:	202	216	341	83	640
százalékban:	17,67	19,37	16,68		17,10
II. Fém és fémfeldolgozó ipar					
18. abroncskészítő	1	2	1	1	4
19. aranyfűstműves (auricador)	2	2	4	2	8
20. arany és ezüstműves	12	13	13	12	38
21. aranyozó (illinitör)	6	—	—	—	—
a) aranyozó (inaurátor)	1	1	—	—	1
22. bádogos	8	9	20	12	41
23. boglárkészítő	3	3	5	1	9
24. dróthúzó	—	1	4	—	5
25. ezüstszállhúzó	1	—	—	—	—
26. harangöntő	1	1	—	—	1
27. hámosos (Hammerschmied)	—	1	2	1	4
28. kardgyártó (frameator)	—	1	1	—	2
29. kovács	13	14	50	10	74
30. késgyártó	2	3	2	3	8
31. kőszőrús	3	4	1	—	5
32. kulcsgyártó	7	6	7	3	16
33. lakatos	19	15	43	24	82
34. matematikai-eszközyártó (instr. math. conf.)	—	4	4	5	13

X. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás	1839. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/77.)			
	Mester	Mester	Legény	Inas	Összesen
35. műszerkészítő (circinorum conf.)	8	2	1	1	4
36. önműves	3	2	1	3	6
37. órás	7	7	7	4	18
38. óratokkészítő	1	1	—	—	1
39. puskaagykészítő	2	1	—	—	1
40. puskaműves	5	8	7	1	16
41. reszelővágó	2	2	1	1	4
42. rézmetsző (calcographus)	1	1	—	—	1
43. rézműves	3	3	9	2	14
44. sarkantyús	5	2	6	—	8
45. sárgarézműves	3	2	6	—	8
46. serétöntő (stratagematum fusor)	—	1	—	—	1
47. szerszámkészítő (Instrumentenmacher)	—	5	7	—	12
48. tűkészítő	11	9	10	4	23
összesen:	130	126	212	90	428
százalékban:	11,37	11,30	10,37		11,43

III. Bőr- és bőrföldolgozó ipar					
49. csizmadia	56	49	46	17	112
50. irhakészítő (alutarius)	1	1	1	1	3
a) irhagyártó (Weissgärber)	—	2	2	—	4
51. kesztyűs	11	10	6	—	16
52. kordovános	1	1	1	1	3
53. nyereggyártó	6	7	17	8	32
54. szíjgyártó	10	7	7	3	17
55. szücs	11	4	8	2	14
56. tímár	7	6	11	4	21
57. varga (cseh bohemicus)	8	5	4	—	9
a) német	119	86	156	60	302
Összesen:	230	178	259	96	533
százalékban:	20,12	15,96	12,67		14,24

IV. Textil- és ruházati ipar					
58. gombkötő	—	1	—	—	1
a) magyar	8	7	11	4	22
b) német	2	—	—	—	—
59. gyolcskészítő (Leinwandweber)	—	—	—	—	—
60. harisnyaszövő	3	1	—	—	1
61. kalapos	12	9	11	8	28

X. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás	1839. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/77.)			
	Mester	Mester	Legény	Inas	Összesen
62. kelmefestő	3	5	—	—	5
63. kelmeszövő (Tuchbereiter)	—	1	—	—	1
a) kelmeszövő (Zeugmacher)	—	1	—	—	1
64. kötélgyártó	10	6	8	9	23
65. muszlingyártó	—	1	—	—	1
66. paplanos	3	3	1	—	4
67. paszományos	4	4	2	—	6
68. posztógyáros (Tuchfabrikant)	—	1	—	—	1
69. posztógyártó	13	5	4	1	10
70. posztónyíró	5	4	4	—	8
71. selyemfestő	2	3	3	—	6
72. szabó (magyar)	16	15	9	2	26
a) német	164	164	140	48	352
73. szalaggyártó (ligularum fabricator)	—	4	19	1	24
74. színefestő (incolorator)	—	2	—	—	2
75. takács (telae textor)	—	5	3	1	9
a) takács (textor)	14	7	—	—	7
76. szűrszabó	—	1	—	—	1
77. vászonnyomó (Leinwanddrücker)	—	1	—	—	1
összesen:	259	251	215	74	540
százalékban:	22,66	22,51	10,52		14,43
V. Építő- és faipar					
78. asztalos	46	46	106	63	215
79. ács	4	5	120	20	145
80. cserepező	2	1	4	1	6
81. esztergályos	9	9	10	4	23
82. kádár	12	13	22	15	50
83. kerékgyártó	10	8	22	4	34
84. kőfaragó	2	2	8	2	12
85. kőműves	7	4	354	40	398
86. kútásó	1	4	—	—	4
87. székgyártó	4	4	2	2	8
88. szobafestő	16	17	9	1	27
89. útburkoló	1	2	12	1	15
a) utcakövező (litostrator)	1	—	—	—	—
90. üveges	10	10	8	8	26
összesen:	125	125	677	161	963
százalékban:	10,94	11,21	33,12		25,73

X. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás	1839. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1841/38/77.)			
	Mester	Mester	Legény	Inas	Összesen
VI. Szolgáltató ipar					
91. fiakeres	14	12	46	—	58
92. fodrász (crispator)	6	—	—	—	—
93. fuvaros (auriga provincialis)	15	14	36	1	51
94. fürdős	—	2	—	—	2
95. gyógyszerész	5	5	9	4	18
96. hajós	4	4	10	—	14
97. kávé	7	7	22	—	29
98. kéményseprő	2	2	9	5	16
99. seborvos és borbély	10	10	22	6	38
100. vendéglős	20	20	41	—	61
összesen:	83	76	195	16	287
százalékban:	7,26	6,82	9,54		7,67
VII. Egyéb					
101. dohánykészítő	—	20	5	—	25
102. esernyőgyártó (pluvialium confector)	—	2	—	—	2
103. fazekas	7	7	26	14	47
104. fényező (Lackirer)	—	5	4	1	10
105. fésűs	11	11	11	2	24
106. hegedűkészítő	3	3	2	1	6
107. hűrkészítő	—	2	—	—	2
108. kárpos	4	4	8	8	20
109. kártyafestő	5	2	8	3	13
110. kefekötő	6	6	3	8	17
111. kertész	46	45	15	13	73
112. kosárfonó	3	4	8	8	20
113. könyvkötő	9	8	22	3	33
114. nyomdász	4	4	19	3	26
115. orgonakészítő	1	2	—	—	2
116. parókagyártó	—	6	4	—	10
117. szítás (cribrarius)	4	5	4	—	9
118. szítaszövő (incernicularius)	6	2	3	—	5
119. szobrász	2	1	—	—	1
120. tükörkészítő	3	4	3	—	7
összesen:	114	143	145	64	352
százalékban:	9,97	12,82	7,09		9,40
Iparúzők összesen:	1143	1115	2044	584	4743

98 + 3 mesterség

111 + 8 mesterség

Az 1828. évi regnicolaris összeírás szerint

mester	százalék	
550	48,12	1118 legénnyel dolgozik egész évben
158	(13,82)	503 legénnyel dolgozik az év egy részében
309	(27,03)	legény nélkül dolgozott
126	(11,02)	nem dolgozott
1143	100,00	1621 legény

A városban 2 cs. kir. privilégiummal ellátott gyár volt 1828-ban; 1 szeszgyár és 1 posztógyár, amelyben (természetesen) szintén voltak iparúzők.

Az összeírásban szereplő 50 molnár közül csak 32 gyakorolta mesterségét (9-nek a Weidritz patakon, 23-nak a Dunán volt malma), a többi lisztkereskedéssel foglalkozott.

A városban csupán 1099 iparúzőt írtak össze, a fenti szám (1143) és az utóbbi közti 44 főnyi különbség az összeíró biztosok szerint onnan származik, hogy a céhek jegyzékében azok a mesterek is benne foglaltatnak, akik nem gyakorolják mesterségüket, hanem más módon, mint pl. „házmesterek vagy éppen mint más mestereknél dolgozó legények tartják fenn magukat.” (vel quae dominalium domorum inspectorum vel plane qua sodales aliorum magistrorum se sustentant.)

A céhek jegyzékében szereplő legények száma 1621 (lásd fentebb), az összeírásban viszont csak 1384 legényt számláltak össze. A 237 főnyi különbség onnan ered, hogy a céhek jegyzékében mindenféle segéd, így a kávésoknál és a vendéglősöknél dolgozók; a fuvarosok és fiákeresek segédjei, sőt a mészárosoknál dolgozó mindenféle szolgák is megtalálhatók, akik esetleg csak olykor dolgoznak — az összeíróbiztosok szerint.

Az 1828. évi regnicolaris összeírás alkalmával 236 kalmárt (mercator) írtak össze. Közülük 37-en (15,68%) voltak a „kereskedő társaság” tagjai, így 13 (fűszeres), 9 rőfös (mercator mercium scissilium), 7 vaskereskedő, 4 posztóárus, 3 norinbergi árus s egy papír és írószerkereskedő (2 I. oszt.; 2 II. oszt.; 7 III. oszt.; 9 IV. oszt.; 7 V. oszt.; 9 VI. oszt. és 1 VII. osztályú kereskedő).

Volt még 2 kép és műtárgykereskedő, 24 pántlika és szalagárus (ligularius) 4 könyvkereskedő, 4 vajkereskedő, 4 pálinkaárú, 1 papirkereskedő, 2 illatszerárus, 36 sajtkereskedő, 29 zöldség- és olajkereskedő, 3 fehér szövetárus, 4 hizottmarha kereskedő, 10 cserépedénykereskedő, 4 bőrkereskedő, 9 rövidárúkereskedő, 7 gyümölcskereskedő, 11 női divatárus („vulgo”-marchandes des modes”) 2 magkereskedő, 6 szatócs, 19 dohányárus, 2 lisztkereskedő, összesen: 183.

Ebből:

10	I. osztályú
10	II. osztályú
17	III. osztályú
39	IV. osztályú
64	V. osztályú
43	VI. osztályú

183 kereskedő

Az utóbbi összeghez hozzáadva a 16 zsidó kereskedő és a kereskedő társaság tagjainak (37) számát, a kalmárok fenti 236-os összegét kapjuk.

A zsidó kereskedők közül:

2	I. osztályú
4	II. osztályú
3	III. osztályú
4	IV. osztályú
3	V. osztályú

16 kereskedő

A tőzsérek (quaestor) száma 31 volt. Köztük 8 nagykereskedő (magnarius); továbbá 2 épület és 6 tűzifakereskedő, 4 gyümölcs-, 3 állat-, 6 sertés-, 1 bor és 1 ló kereskedő. Az utóbbiak közül:

12	az I. adóosztályba
3	a II. adóosztályba
2	a III. adóosztályba
3	a IV. adóosztályba
2	az V. adóosztályba
1	a VI. adóosztályba tartozott.

Az 1839. évi restaurációs összeírásban szereplő kereskedők

	Mester	Legény	Inas	Összesen
cserépedénykereskedő	11	—	—	1
főzelékes (zöldségáros)	41	—	—	41
hangszerkereskedő	4	3	—	7
kalmár (mercator)	46	65	35	146
könyvkereskedő	5	4	1	10
szatócs	6	—	—	6
tűzifakereskedő	3	—	—	3
Összesen:	116	72	36	224

XI. tábla
Lőcsei iparos összeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás					1837. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1840/29/20, 1838/29/8.)				
	Mester összesen	Mester legénnyel				Mester legény nélkül	Mester	Legény	Inas	Összesen
		1	3/4	1/2	1/4					
éven keresztül										
I. Élelmiszer- és vegyipar										
1. cukrász	—	—	—	—	—	1	—	—	1	
2. mézárós	27	—	—	—	27	32	4	1	37	
3. mézskalácsos	1	—	—	—	1	2	—	—	2	
4. molnár	1	—	—	—	1	7	6	2	15	
5. pék, sütő (pistor)	14	—	—	2	12	10	3	—	13	
6. szappanfőző	5	—	—	1	4	5	1	2	8	
összesen:	48	—	—	3	45	57	14	5	76	
százalékban:	16,22					17,59			12,22	
II. Fém- és fémföldolgozó ipar										
7. aranyműves	4	—	—	1	3	4	2	2	8	
8. bádogos	1	—	—	—	1	1	1	1	3	
9. boglárkészítő	1	—	—	—	1	2	—	1	3	
10. kovács	9	5	—	—	2	4	7	3	14	
11. kulcskészítő	1	—	—	—	1	1	1	1	3	
12. lakatos	8	1	—	2	5	8	4	6	18	
13. műszerész (mechanikus)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	
14. órás	5	—	—	—	5	3	1	—	4	
15. rézműves	3	—	—	1	1	5	—	—	5	
16. tükészítő	1	—	—	—	1	1	—	—	1	
összesen:	34	7	—	4	3	20	29	16	59	
százalékban:	11,49					8,95			9,49	

III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar										
17. cipész	19	1	—	4	1	13	25	20	6	51
18. csizmadia	23	6	—	—	1	16	25	6	1	32
19. kesztyűs	1	—	—	—	—	1	1	1	—	2
20. nyereggyártó	2	1	—	—	—	1	4	1	—	5
21. szíjgyártó	4	1	—	—	1	2	6	—	1	7
22. szűcs	12	3	—	2	—	7	8	4	1	13
23. tímár	14	—	—	3	—	11	13	1	1	15
összesen:	75	12	—	9	3	51	82	33	10	125
százalékban:	25,34						25,31	14,93		20,09

IV. Textil- és ruházati ipar										
24. gombkötő	4	—	—	—	—	4	3	—	—	3
25. kalapos	8	—	—	—	—	8	8	5	—	13
26. kötélgyártó	3	—	—	1	—	2	3	—	—	3
27. kelmefestő	19	3	1	1	—	14	18	—	1	19
28. paszmányos	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
29. posztógyártó (közönséges)	5	—	—	1	—	4	—	—	—	—
a) finom (subtilis)	13	7	—	—	—	6	—	—	—	—
b) kék (caeruleus)	—	—	—	—	—	—	19	10	—	29
c) (fehér)	—	—	—	—	—	—	6	3	1	10
30. posztónyíró	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
31. szabó	30	12	—	4	1	13	33	30	7	70
32. takács (közönséges)	7	1	—	2	2	2	7	5	1	13
a) (finom)	5	1	—	1	1	2	3	3	—	6
összesen:	95	24	1	10	4	56	101	56	10	167
százalékban:	32,09						31,17	25,4		26,85

XI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1837. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1840/29/20, 1838/29/8.)			
	Mester összesen	Mester legénnyel				Mester legény nélkül	Mester	Legény	Inas	Összesen
		1	3/4	1/2	1/4					
		éven keresztül								
<i>V. Építő- és faipar</i>										
33. ács (asciarius, f. lignarius)	3	—	—	3	—	—	4	4	4	12
34. asztalos	10	3	—	2	2	3	10	11	6	27
35. esztergályos	2	—	—	—	—	2	3	—	—	3
36. kádár	9	1	—	—	—	8	12	7	6	25
37. kerékgyártó	3	1	—	1	—	1	3	5	3	11
38. kőfaragó	2	1	—	1	—	—	2	15	6	23
39. kőműves	2	—	—	2	—	—	1	50	4	55
40. szobafestő	3	—	—	—	—	3	3	—	—	3
41. tetőfedő (tegularius)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
42. üveges	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
összesen:	34	6	—	9	2	17	40	92	29	161
százalékban:	11,49						12,35	41,63		25,88
<i>VI. Szolgáltató ipar</i>										
43. borbély (chirurgus)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
44. gyógyszerész	—	—	—	—	—	—	2	2	1	5
45. kéményseprő	1	—	—	—	—	1	1	3	1	5
összesen:	1	—	—	—	—	1	5	5	2	12
százalékban:	0,34						1,54			1,93

VII. Egyéb										
46. dohánykészítő	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
47. fazekas	6	2	—	—	—	4	4	4	4	12
48. fésűs	1	—	—	—	—	1	1	—	1	2
49. könyvkötő	2	—	—	—	—	2	2	—	—	2
50. nyomdász	—	—	—	—	—	—	1	1	2	4
összesen:	9	2	—	—	—	7	10	5	7	22
százalékban:	3,04						3,09			3,54

Iparúzók összesen:	296	51	1	35	12	187	324	221	77	622
		99								
százalékban:	100	33,45				66,55				
		42 + 2 mesterség				48 + 2 mesterség				

XI. tábla
A legényt tartó mesterek közül

Mesterek	1	3/4	1/2	1/4	Legények száma
	éven keresztül ... legénnyel dolgozik				
1 ács	—	—	20	—	20
1 ács	—	—	11	—	11
1 ács	—	—	7	—	7
1 kőműves	—	—	12	—	12
1 kőfaragó	—	—	4	—	4
2 mester	3	—	—	—	6
4 mester	2	—	—	—	8
3 mester	—	2	—	—	6
2 mester	—	—	2	—	4
3 mester	—	—	1	—	3
1 mester	—	1	—	—	1
36 mester	1	—	—	—	36
32 mester	—	—	1	—	32
11 mester	—	—	—	1	11
összesen: 99					161
Kereskedő	11 kalmár, 9 tőzsér				

XII. tábla

Kisszebeni iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás					1836. évi restaurációs összeírás (OL. Ht. Dep. Civ. 1838/17/6.)			
	Mester	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester legény nélkül	Legény	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>									
1. mészáros	11	1	1	9	3	10	2	1	13
2. mézeskalácsos	3	—	—	3	—	3	—	—	3
3. molnár	?	—	—	—	—	?	—	—	—
4. pék	2	—	—	2	—	—	—	—	—
5. szappanfőző	2	—	—	2	—	—	—	—	—
összesen:	18	1	1	16	3	13	2	1	16
százalékban:	7,29				3,85	5,28	1,27		3,28

<i>II. Fém- és fémföldolgozó ipar</i>									
6. kovács	3	1	—	2	1	4	3	1	8
7. lakatos	2	—	—	2	—	2	3	3	8
8. órás	1	—	—	1	—	—	—	—	—
9. rézműves	3	1	—	2	1	—	—	—	—
10. üstműves	—	—	—	—	—	3	3	3	9
összesen:	9	2	—	7	2	9	9	7	25
százalékban:	3,64				2,56	3,66	5,73		5,12

XII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás					1836. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1838/17/6.)			
	Mester	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester legény nélkül	Legény	Mester	Legény	Inas	Összesen
III. Bőr- és bőrföldolgozó ipar									
11. cipész (sutor)	10	3	—	7	3	9	2	3	14
12. csizmadia	24	11	—	16	11	29	20	4	53
13. irhakészítő (alutarius)	6	1	—	5	1	8	2	2	12
14. nyereggyártó	2	—	—	2	—	2	—	—	2
15. szijgyártó	2	—	—	2	—	2	—	2	4
16. szűcs	7	3	—	4	3	14	3	5	22
17. tímár	20	1	—	19	1	19	5	4	28
összesen:	74	19	—	55	19	83	32	20	135
százalékban:	29,96			30,05	24,36	33,74	20,38		27,66

IV. Textil- és ruházati ipar									
18. gombkötő	2	—	—	2	—	3	—	—	3
19. kalapos	10	1	—	9	1	6	7	1	14
20. kelmefestő	5	—	—	5	—	3	—	1	4
21. kötélgyártó	2	—	—	2	—	1	—	1	2
22. posztógyártó	37	9	2	26	13	36	12	1	49
23. posztónyíró	1	—	—	1	—	—	—	—	—
24. szabó	20	2	1	17	4	19	5	10	34
25. takács	16	5	9	2	23	18	13	7	38
összesen:	93	17	12	64	41	86	37	21	144
százalékban:	37,65			34,97	52,56	34,96	23,57		29,51

<i>V. Építő- és faipar</i>									
26. ács	6	?	?	6	?	11 ¹	21	4	36
27. asztalos	11	2	1	8	4	7	5	10	22
28. kerékgyártó	4	—	—	4	—	3	1	1	5
29. kádár	14	6	—	8	6	13	7	1	21
30. kőműves	6	—	—	6	—	6	29	15	50
31. szobafestő	1	—	—	1	—	2	—	—	2
32. üveges	—	—	—	—	—	1	—	—	1
összesen:	42	8	1	33	10	43	63	31	137
százalékban:	17,00				12,82	17,48	40,13		28,07

<i>VI. Szolgáltató ipar</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—
-----------------------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---

<i>VII. Egyéb</i>									
33. csutorás (sugibularius)	3	—	—	3	—	—	—	—	—
34. fazekas	3	2	—	1	2	3	5	3	11
35. fésűs	4	1	—	3	1	5	1	—	6
36. orgonakészítő	1	—	—	1	—	1	—	—	1
37. papírgyártó	?	—	—	—	?	3	8	2	13
összesen:	11	3	—	8	3	12	14	5	31
százalékban:	4,45				3,85	4,88	8,92		6,35

¹ Köztük molnárok is

XII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás					1836. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1838/17/6.)			
	Mester	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester legény nélkül	Legény	Mester	Legény	Inas	Összesen
Iparúzők összesen:	247	50	14	183	78	246	157	85	488
százalékban:		20,24	5,67	74,08					
	összesen 33 mesterség					összesen 30 mesterség			
Kereskedő (mercator)	3	—	—	3	—	3 ²	—	1	4

² questores aut potius mercatores

XIII. tábla
Kassai iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1841. évi restaurációs összeírás (OL. Ht. Dep. Civ. 1845/16/43 és 1846/16/71.)			
	Mester	Nemes	Idős	Özvegy, nő	Nem dolgozik	Kereskedelemmel is foglalkozik	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>										
1. cukrász	2	—	—	—	—	—	3	3	2	8
2. kolbászkészítő	1	—	—	—	—	1	2	3	2	7
3. mézárós	23	2	2	—	—	—	28	25	24	77
4. mézeskalácsos	7	—	—	—	—	—	8	2	3	13
5. molnár	4	—	1	—	—	—	3	11	12	26
6. pék	13	1	—	1	—	—	4	6	8	18
7. serfőző (ill. bérlő)	1	—	—	—	—	—	1	1	—	2
8. szappanfőző	8	1	1	—	—	—	11	3	3	17
összesen:	59	4	4	1	—	1	60	54	54	168
százalékban:	13,11						13,01			9,74

XIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1841. évi restaurációs összeírás (OL. Ht. Dep. Civ. 1845/16/43 és 1846/16/71.)			
	Mester	Nemes	Idős	Özvegy, nő	Nem dolgozik	Kereskedelemmel is foglalkozik	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>II. Fém- és fémfeldolgozó ipar</i>										
9. aranyműves	5	—	—	—	—	—	4	6	4	14
10. bádogos	4	—	—	—	—	—	5	5	5	15
11. boglárkészítő (aurichalcarius)	1	—	—	—	—	—	4	2	1	7
12. gépész (machinarius)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. harangöntő	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
14. késgyártó	1	—	—	—	—	—	1	3	1	5
15. kovács	4	1	—	—	—	—	5	14	6	25
16. köszörűs	2	—	—	—	—	—	2	—	—	2
17. kulcsgyártó	—	—	—	—	—	—	19	—	—	19
18. lakatos	13	—	2	—	—	—	9	19	13	41
19. műszerész (machanicus)	1	—	—	—	—	—	1	1	—	2
20. ónműves	2	—	1	—	—	—	?	1	—	1
21. órás	6	2	—	—	1	1 ¹	4	6	2	12
22. puskaműves	2	—	—	—	—	—	2	5	4	11
23. reszelővágó	1	—	—	—	—	—	1	2	2	5
24. rézműves (cuprearius)	2	—	—	—	—	—	4	3	7	14
25. sárgarézműves (flavifusor)	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
26. szerszámkészítő (instrumentorum confector)	—	—	—	—	—	—	2	2	1	5
27. tűkészítő	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
28. üstgyártó	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	48	3	4	—	1	1	65	69	46	180
százalékban:	10,67						14,10			10,44

¹ Kassai borral kereskedik

III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar

29. csizmadia	59	—	5	—	—	—	57	55	54	166
30. irhakészítő (alutarius)	6	—	1	—	—	—	2	1	—	3
31. kesztyűs	3	—	—	—	—	—	4	2	2	8
32. nyereggyártó	5	—	—	—	—	—	5	12	5	22
33. szíjgyártó	10	—	1	3	—	—	6	9	3	18
34. szűcs	8	3	—	—	—	—	9	10	6	25
35. tímár	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—
a) vörös tímár (cerdo ruber)	—	—	—	—	—	—	12	6	2	20
36. varga (sutor)	29	1	1	1	—	—	24	35	22	81
összesen:	131	4	8	4	—	—	119	130	94	343
százalékban:	29,11						25,81	16,50		19,90

XIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1841. évi restaurációs összeírás (OL. Ht. Dep. Civ. 1845/16/43 és 1846/16/71.)			
	Mester	Nemes	Idős	Özvegy, nő	Nem dolgozik	Kereskedelemmel is foglalkozik	Mester	Legény	Inas	Összesen
IV. Textil- és ruházati ipar										
37. aranyhímző (acupictor)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38. gombkötő	9	1	—	—	1	—	8	6	3	17
39. festő (kelme)	7	—	—	—	—	—	7	6	1	14
a) festő (tinctor)	—	—	—	—	—	—	5	1	5	11
40. kalapos (petasarius)	10	—	4	1	—	—	—	—	—	—
a) (pileator)	—	—	—	—	—	—	4	18	4	26
41. kötélgyártó (funifex)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(restiarius)	2	—	—	—	—	—	4	4	8	16
42. paszományos (limbulaius)	2	—	—	—	—	—	1	2	—	3
43. pokróckészítő (centonum confector)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44. posztógyártó	5	—	—	—	—	—	2	4	2	8
45. posztónyíró	2	—	—	—	—	—	2	3	1	6
46. szabó	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—
a) magyar	26	1	—	—	—	1 ²	22	18	16	56
b) német	24	—	1	—	—	—	44	61	30	135
47. szűrszabó	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
48. takács	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
49. zsinórkészítő (amentarius)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	111	2	6	1	1	1	100	123	70	293
százalékban:	24,67						21,69	15,61		16,99

² vászonnal kereskedik

V. Építő- és faipar

50. asztalos	17	2	2	1	1	—	16	31	26	73
51. ács (asciarius) (faber lignarius)	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
52. cserepező (imbricator)	—	—	—	—	—	—	3	131	15	149
a) (tegularius)	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
53. esztergályos	4	—	—	—	—	—	6	6	4	16
54. kádár	13	—	1	1	—	—	6	13	14	33
55. kerékgyártó	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—
56. kőfaragó	—	—	—	—	—	—	1	3	2	6
57. kőműves	5	—	—	—	—	—	5	120	100	225
58. szobafestő	9	—	—	—	—	—	9	24	18	51
a) „pictor!”	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3 (?)
59. útburkoló ³	—	—	—	—	—	—	?	2	11	13
60. üveges	5	1	—	—	—	—	4	2	1	7
összesen:	62	3	3	3	1	—	54	332	191	577
százalékban:	13,78							11,71	42,13	33,47

VI. Szolgáltató ipar

61. borbély (barbitonsor)	3	—	—	—	—	—	5	7	4	16
62. fürdős (balneator)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
63. gyógyszerész	—	—	—	—	—	—	3	6	2	11
64. kéményseprő	—	—	—	—	—	—	1	5	2	8
65. seborvos (chirurgus)	2	—	—	—	—	—	7	—	—	7
összesen:	5	—	—	—	—	—	17	18	8	43
százalékban:	1,11						3,69			2,49

³ 1828-ban van 1 útburkoló segéd

XIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás						1841. évi restaurációs összeírás (OL. Ht. Dep. Civ. 1845/16/43 és 1846/16/71.)			
	Mester	Nemes	Idős	Özvegy, nő	Nem dolgozik	Kereskedelemmel is foglalkozik	Mester	Legény	Inas	Összesen
VII. Egyéb										
66. dohánykészítő	—	—	—	—	—	—	3	1	—	4
67. fazekas	10	1	—	—	—	—	7	14	2	23
68. fésűs	1	—	—	—	—	—	5	5	2	12
69. kárpitos	1	—	—	—	—	—	3	1	—	4
70. kefekötő	1	—	—	—	—	—	2	1	—	3
71. kertész	—	—	—	—	—	—	2	3	1	6
72. könyvkötő	6	1	—	—	—	—	6	8	2	16
73. nyomdász	1	—	—	—	—	—	2	18	2	22
74. orgonakészítő	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75. papírgyártó (ill. bérlő)	1	—	—	—	—	—	1	3	—	4
76. parókakészítő (capillamentarius)	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
77. puskaporgyártó	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3
78. rostakészítő (cribrarius)	1	—	—	—	—	—	2	2	1	5
79. síp (kürt)gyártó (syringarum confector)	—	—	—	—	—	—	1	2	1	4
80. szinező (incolorator)	3	—	—	—	—	—	7	—	—	7
81. szobrász (sculptor) meg nem nevezett foglalkozás	2	—	—	—	—	—	3	2	1	6
	5 ⁵	—	—	—	—	2 ⁴	—	—	—	—
összesen:	34	2	—	—	—	2	46	62	12	120
százalékban:	7,56						9,98			6,96

⁴ egyik kenyérrel, a másik pálinkával kereskedik⁵ egyik angol porcelánt készít, egy másik az angol porcelángyárban (in fabrica porcellana anglicana) 10 segédet alkalmaz.

Iparúzők összesen:	450	18	25	9	5	5	461	788	475	1724
százalékban:	100	4,00	5,56	2,00	1,11	1,11				

69 + 4 mesterség

72 + 3 mesterség

VIII. Nem ipari foglalkozás könyvkereskedő	—	—	—	—	—	—	3	3	2	8
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Kereskedő	30 247	Kalmár tőzsér
-----------	-----------	------------------

XIV. tábla

Debreceni iparosösszeírások

1828. évi regnicolaris összeírás

	Mester	Legény
Hatvan utca	230	
Péterfia utca	305	
Csapó utca	227	
Ceglédi utca	220	
Varga utca	252	
Piac utca	238	
Hatvan, Péterfia, Csapó <i>külváros</i>	222	
Cegléd, Varga és Piac <i>külváros</i>	181	
Összesen:	1875	555

1833. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1834/21/11.)

	Mester
I. Élelmiszer- és vegyipar	
1. cukrász	2
2. enyvfőző	2
3. „ecetáruló”	15
4. „káposztacsináló” (káposztagyaluló)	1
5. marhavágó hentes	21
6. mézszáros	58
7. mézeskalácsos	9
8. „olajos”	32
9. sertésvágó hentes	80
10. szappanos	50
11. „virsliaruló”	2
12. zsemlyesütő	4
Összesen:	276
Százalékban:	13,22

II. Fém- és fémföldolgozó ipar

13. bádogos	4
14. „cines”	1
15. késcsináló	11
16. kovács	36
17. köszörűs	2
18. lakatos	23
19. órás	6
20. ötvös	2
21. puskaműves	2
22. rézműves	3
Összesen:	90
Százalékban:	4,31

III. Bőr- és bőrfeldogozó iapr

23. csizmadia	499
24. foltozó varga	2
25. kesztyűs	1
26. nyereggyártó	8
27. „suszter”	7
28. szijgyártó	45
29. szúcs	77
30. tímár	189
	<hr/>
Összesen:	828
Százalékban:	39,66

IV. Textil- és ruházati ipar

31. „festegető” (?)	2
32. gombkötő	17
33. gombos	5
34. gubacsapó	299
35. kalapos	17
36. kötélverő	29
37. „posztónyíró”	1
38. „strimflikötő”	1
39. szabó	113
40. szűrszabó	30
41. szűrtakács	1
42. takács	5
	<hr/>
Összesen:	520
Százalékban:	24,90

V. Építő- és faipar

43. asztalos	30
44. ács	36
45. bodnár (kádár)	20
46. esztergályos	6
47. festő	6
48. kerékgyártó	52
49. kőműves	5
50. téglaverő	37
51. üveges	5
	<hr/>
Összesen:	197
Százalékban:	9,43

VI. Szolgáltató ipar

52. borbély	5
53. kávé	1
54. patikárius	6
55. vásári főző	1
	<hr/>
Összesen:	13
Százalékban:	0,62

VII. Egyéb

56. csutorás	36
57. fazekas	55
58. „fűsűs” (fűsűs)	32
59. hálócsináló	1
60. kefecsináló	1
61. klavirkészítő	1
62. könyvkötő	14
63. paplanos	14
64. rostás	4
65. szítás	4
66. „tapaciros” (kárpitós)	1
67. tubákos (dohánykészítő)	1

Összesen:	164
Százalékban:	7,85
Mesterek összesen:	2088
67 mesterség	

VIII. Nem ipari foglalkozás (kereskedők)

fűszerárús	13
kalmár	124
„kapadozó” () (alkalmi piaci árús)	44
könyvárús	3
„kupec”	25
„mobiliákkal kereskedő”	1
„söregyűjtő” () (sovány marhával kereskedő)	5
„sibvásáros” (zsibárús)	5
„vasáros” (vaskereskedő)	12
vászonáruló	5

Összesen:	237
-----------	-----

XV. tábla

Szatmárnémeti iparosösszeírások

1828. évi regnicolaris összeírás

	Mesterek	
Szám:	479	legény nélkül
Százalék:	63,28	
Szám:	242	1 legénnyel
Százalék:	31,97	
Szám:	26	2 legénnyel
Százalék:	3,43	
Szám:	5	3 legénnyel
Százalék:	0,66	
Szám:	2	5 legénnyel
Százalék:	0,26	
Szám:	2	6 legénnyel
Százalék:	0,26	
Szám:	1	16 legénnyel
Százalék:	0,13	

Összesen: 757

Mesterek egész évben dolgoznak:

Szám:	589	Legények száma: 347
Százalék:	77,89	

Mesterek az év egy részében dolgoznak:

Szám:	168
Százalék:	22,19

XV. tábla folytatása

Mesterség	1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/71.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/43/2.)				1841. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/43/16.)				1847. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1848/43/6.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>																
1. enyvfőző	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	2	—	—	2
2. halász	4	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. mészáros	18	7	5	30	38	9	10	57	38	8	5	51	23	9	5	37
4. mézeskalácsos	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	1	4	3	—	1	4
5. molnár	9	—	—	9	16	2	1	19	21	—	2	23	20	—	3	23
6. olajütő	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3	1	—	—	1
7. „semlyesütő”	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	3	8	3	2	—	5
8. serfőző	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. sütő (pék)	—	—	—	—	2	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—
a) sütőasszony	47	—	—	47	72	—	—	72	—	—	—	—	—	—	—	—
10. szappanos	2	—	—	2	3	—	1	4	3	3	3	9	4	3	4	11
11. virslis	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	4	1	—	—	1
összesen:	81	7	5	93	131	11	13	155	75	13	16	104	57	14	13	84
százalékban:	9,91			7,61	11,21			8,32	6,89			5,64	4,64			4,41

II. Fém- és fémföldolgozó ipar

12. aranyműves	2	—	—	2	—	—	—	—	3	—	—	3	2	2	—	4
13. bádogos	—	—	—	—	2	1	—	3	3	2	1	6	3	4	3	10
14. drótos	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
15. ezüstműves	—	—	—	—	3	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
16. kardgyártó (macheropegus)	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. készgyártó	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18. kovács	17	6	4	27	16	7	5	28	16	10	12	38	4	20	8	32
19. köszörűs	—	—	—	—	1	—	—	1	2	—	—	2	2	—	1	3
20. lakatos	14	4	2	20	8	9	6	23	11	15	18	44	10	14	7	31
21. órás	—	—	—	—	3	—	—	3	1	1	—	2	2	1	—	3
22. puskaműves	1	—	1	2	1	—	—	1	2	—	—	2	3	1	—	4
23. rézműves	—	—	—	—	2	2	1	5	1	1	1	3	2	3	—	5
24. sárgaréz műves	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	36	10	7	53	37	19	12	68	40	29	32	101	29	45	19	93
százalékban:	4,41			4,34	3,16			3,65	3,67			5,48	2,36			4,89

XV. tábla folytatása

Mesterség	1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/71.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/43/2.)				1841. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/43/16.)				1847. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1848/43/6.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
III. Bőr- és bőrföldolgozó ipar																
25. csizmadia	279	77	95	451	340	126	73	539	321	123	53	497	385	45	56	486
26. kesztyűs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
27. nyereggyártó	2	—	—	2	2	—	—	2	2	1	1	4	4	1	1	6
28. szíjgyártó	18	5	6	29	21	3	7	31	19	9	9	37	17	6	7	30
29. szűcs	10	2	2	14	15	9	6	30	14	17	6	37	16	7	6	29
30. tímár	81	28	24	133	127	36	35	198	—	—	—	—	—	—	—	—
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	121	51	34	206	159	30	27	216
b) német	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	4	4	—	—	4
31. varga (sutor germ. schuster)	1	—	—	1	7	4	4	15	8	8	5	21	18	24	19	61
összesen:	391	112	127	630	512	178	125	815	487	209	110	806	604	113	116	833
százalékban:	47,86	57,73	60,19	51,55	43,80	44,39	42,81	43,77	44,72	47,83	34,70	43,73	49,18	28,90	40,85	43,77

<i>IV. Textil- és ruházati ipar</i>																
32. festő (kelme)	—	—	—	—	2	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	2
33. gombkötő	—	—	—	—	6	—	3	9	6	5	1	12	10	3	1	14
a) magyar	5	—	3	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34. gubás (amphitaparius)	49	11	24	84	228	20	17	265	213	14	15	242	280	26	32	338
35. kalapos	—	—	—	—	9	9	6	24	7	5	3	15	8	7	1	16
b) német	5	5	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36. kötélverő	8	—	—	8	10	6	4	20	11	3	10	24	11	3	7	21
37. paplanos	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38. posztónyíró	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
39. szabó	—	—	—	—	64	41	30	135	64	49	36	149	62	52	25	139
a) magyar	48	12	14	74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	1	1	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40. takács	7	1	2	10	9	7	3	19	12	9	12	33	12	19	3	34
összesen:	124	30	44	198	328	83	63	474	316	85	77	478	386	110	69	565
százalékban:	15,18			16,20	28,06			25,46	29,02			25,94	31,43			29,69

XV. tábla folytatása

Mesterség	1792. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/71.)				1838. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1839/43/2.)				1841. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/43/16.)				1847. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1848/43/6.)			
	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
<i>V. Építő- és faipar</i>																
41. asztalos	14	6	5	25	—	—	—	—	23	32	40	95	19	39	34	92
42. ács ¹	17	—	—	17	3	31	7	41	—	—	—	—	—	—	—	—
43. ács és kőműves ¹	—	—	—	—	—	—	—	—	6	50	9	65	7	46	14	67
44. esztergályos	—	—	—	—	1	—	—	1	3	—	—	3	2	—	—	2
45. kádár	61	9	10	80	66	6	15	87	54	4	9	67	55	2	2	59
46. kerékgyártó	45	5	6	56	31	4	6	41	29	1	12	42	27	8	5	40
47. kőműves ¹	1	2	—	3	3	50	11	64	—	—	—	—	—	—	—	—
48. tetőfedő	3	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
49. üveges	1	—	—	1	3	—	1	4	3	—	1	4	4	—	—	4
összesen:	142	22	21	185	107	91	40	238	118	87	71	276	114	95	55	264
százalékban:	17,38			15,14	9,15			12,78	10,84			14,97	9,28			13,87

<i>VI. Szolgáltató ipar</i>																
50. borbély	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	1	2	1	4
51. „fördős” (fürdős)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
52. kéményseprő	—	—	—	—	1	1	1	3	1	2	1	4	1	3	1	5
53. patikárius	1	1	1	3	3	3	3	9	3	3	3	9	4	2	2	8
54. seborvos	4	2	—	6	4	2	—	6	4	—	—	4	—	—	—	—
összesen:	5	3	1	9	8	6	4	18	10	6	4	20	6	7	4	17
százalékban:	0,61			0,74	0,68			0,97	0,92			1,08	0,49			0,89

VII. Egyéb																
55. fazekas	21	7	3	31	17	8	8	33	15	7	1	23	11	3	1	15
56. „fűsüs” (fűsüs)	11	1	3	15	16	5	26	47	—	—	—	—	8	2	5	15
57. fűsüs és csutorás	—	—	—	—	—	—	—	—	18	1	3	22	—	—	—	—
58. könyvkötő	3	2	—	5	5	—	1	6	4	—	1	5	5	—	1	6
59. orgonakészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	1	4
60. rostakészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
61. szítás	3	—	—	3	7	—	—	7	5	—	2	7	5	—	—	5
62. „tukábos” (dohánykészítő)	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1
összesen:	38	10	6	54	46	13	35	94	43	8	7	58	32	7	8	47
százalékban:	4,65			4,42	3,93			5,05	3,95			3,15	2,61			2,47
Iparúzóik összesen:	817	194	211	1222	1169	401	292	1862	1089	437	317	1843	1228	391	284	1903
	38 + 1 mesterség				41 mesterség				49 mesterség				49 mesterség			

VIII. Nem ipari foglalkozás																
kereskedő, kalmár	—	—	—	—	44	12	10	66	44	11	9	64	49	15	28	92

¹ A 42., 43 és 47. számmal jelzett mesterségek két szakmának tekinthetők.

XVI. tábla
Aradi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester 1/4 évig	Mester 1/2 évig	Mester egész évben
	egész évben						legény nélkül		
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>									
1. cukorgyártó (zacharius)	1	—	—	—	—	—	1	—	—
2. cukrász (dulciarius)	1	—	—	—	—	—	1	—	—
3. enyvfőző	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. halász	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. hentes (penesticus)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6. mészáros	3	2	2	—	—	—	—	—	1
7. mézeskalácsos	3	—	—	—	—	—	—	1	2
8. molnár	12	3	1	1	—	—	—	—	10
molnár a városon kívül (nincs számolva)	(3)	—	—	—	—	—	—	—	(3)
9. pék	8	4	4	—	—	—	—	1	3
10. serfőző	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. szappanos	3	1	1	—	—	—	—	—	2
összesen:	31	10	8	1	—	—	2	2	18
százalékban:	10,30		25,80	3,23			6,46	6,46	58,06
százalék összesen:			29,03				70,98		

<i>II. Fém- és fémföldolgozó ipar</i>									
12. aranyműves	3	—	—	—	—	—	1	2	—
13. aranyozó	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. bádogos	2	—	—	—	—	—	1	—	1
15. boglárkészítő	2	—	—	—	—	—	—	—	2
16. ezüstszállhúzó (fili argentei ductor)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. késgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18. kovács	4	5	3	1	—	—	—	—	—
19. kulcsgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20. lakatos	9	3	3	—	—	—	—	—	6
21. műszerész (circinorum conf.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22. önműves	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23. órás	2	—	—	—	—	—	—	—	2

XVI. tábla folytatása

1832. évi restaurációs összeállítás (OL K. 1833/43. № 14.)				1834. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/2. № 14. és OL Ht. Dep. Civ. 1835/7/48.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
—	—	—	—	—	—	—	—
3	—	—	3	3	1	1	5
2	—	2	4	2	1	1	4
15	5	4	24	15	5	4	24
30	5	5	40	31	20	10	61
4	13	2	19	4	10	8	22
7	3	12	22	6	3	2	11
21	36	23	80	21	37	22	80
—	—	—	—	—	—	—	—
7	12	2	21	7	12	2	21
1	4	—	5	1	3	—	4
11	9	4	24	9	9	8	26
101	87	54	242	99	101	58	258
15,75			11,76	14,80			13,71

6	5	4	15	7	7	7	21
1	—	1	2	1	—	—	1
4	4	2	10	4	2	3	9
3	3	—	6	3	2	—	5
1	1	1	3	1	1	—	2
2	1	1	4	2	1	—	3
4	7	3	14	6	12	6	24
1	4	1	6	1	1	—	2
7	23	7	37	8	24	6	38
1	1	1	3	1	1	1	3
1	2	1	4	1	2	2	5
4	—	—	4	4	—	—	4

XVI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester 1/4 évig	Mester 1/2 évig	Mester egész évben
			egész évben				legény nélkül		
24. (óra)tokkészítő (capsularum conf.)	1	—	—	—	—	—	1	—	—
25. puskaműves	4	—	—	—	—	—	—	3	1
26. rézmetsző (calcographus)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27. rézműves (cuprearius) (cuprifaber)	1	2	—	1	—	—	—	—	—
	1	1	1	—	—	—	—	—	—
28. vasszerszámkészítő (faber instrumentorum)	1	—	—	—	—	—	—	1	—
összesen	30	11	7	2	—	—	3	6	12
százalékban:	9,97		23,33	6,67			10	20	40

III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar									
29. csizmadia	74	41	29	6	—	—	4	12	23
30. írha(kordován) készítő (alutarius)	1	—	—	—	—	—	—	—	1
31. kesztyűs (manicarius)	1	2	—	1	—	—	—	—	—
32. nyerges	2	1	1	—	—	—	—	—	1
33. szíjgyártó	6	2	2	—	—	—	—	3	1
34. szűcs	17	6	6	—	—	—	—	8	3
a) gör. keleti	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35. tímár	2	—	—	—	—	—	2	—	—
a) magyar	8	1	1	—	—	—	—	3	4
b) német	8	6	4	1	—	—	—	2	1
36. varga (sutor)	7	5	5	—	—	—	—	—	2
összesen:	126	64	48	8	—	—	6	28	36
százalékban:	41,86		38,09	6,35			4,76	22,22	28,57

IV. Textil- és ruházati ipar									
37. gombkötő	6	1	1	—	—	—	—	—	5
38. harisnyaszövő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
39. kalapos	14	4	4	—	—	—	2	3	5
40. kelmefestő	1	—	—	—	—	—	1	—	—
41. kötélgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—
42. paplanos	1	1	1	—	—	—	—	—	—
43. posztógyártó	1	1	1	—	—	—	—	—	—
44. posztónyíró	3	1	1	—	—	—	—	1	1

XVI. tábla folytatása

1832. évi restaurációs összeállítás (OL K. 1833/43. № 14.)				1834. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/2. № 14. és OL Ht. Dep. Civ. 1835/7/48.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	—	1	2	1	1	—	2
6	6	2	14	6	8	3	17
1	1	—	2	1	1	—	2
3	4	1	8	4	5	2	11
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
46	62	26	134	51	68	30	149
7,18			6,51	7,62			7,92

135	120	41	296	146	70	12	228
12	17	10	39	10	9	6	25
—	—	—	—	—	—	—	—
4	7	3	14	4	6	4	14
10	9	2	21	9	9	8	26
—	—	—	—	—	—	—	—
40	20	5	65	40	22	6	68
8	16	4	28	8	16	4	28
—	—	—	—	—	—	—	—
26	9	—	35	28	10	3	41
—	—	—	—	—	—	—	—
18	31	17	66	19	25	12	56
253	229	82	564	264	167	55	486
99,47	21,81		27,41	39,46	19,11		25,82

7	5	3	15	8	6	4	18
3	4	3	10	1	—	1	2
18	22	12	52	19	20	13	52
—	—	—	—	—	—	—	—
1	1	1	3	6	3	4	13
2	1	1	4	2	1	1	4
2	2	2	6	2	2	3	7
—	—	—	—	—	—	—	—

XVI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester 1	Mester 2	Mester 3	Mester több	Mester 1/4	Mester 1/2	Mester egész
			legénnyel	legénnyel	legénnyel	legénnyel	évig	évig	évben
egész évben						legény nélkül			
45. szabó	37	22	18	2	—	—	3	8	6
a) gör. keleti	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	—
c) német	—	—	—	—	—	—	—	—	—
46. szűrszabó	6	10	1	1	—	(7) 1	—	1	2
47. takács	3	—	—	—	—	—	2	—	1
összesen:	72	40	27	3	—	(7) 1	8	13	20
százalékban:	23,92		37,5	4,17		1,39	11,11	18,05	27,78

V. Építő- és faipar									
48. asztalos	7	4	4	—	—	—	—	—	3
49. ács	2	7	—	—	1	(4) 1	—	—	—
50. esztergályos	—	—	—	—	—	—	—	—	—
51. kádár	12	2	2	—	—	—	—	3	7
52. kerékgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—
53. kőműves	2	4	—	2	—	—	—	—	—
54. szobafestő	1	—	—	—	—	—	—	—	1
55. tetőfedő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
56. útburkoló	—	—	—	—	—	—	—	—	—
57. üveges	3	—	—	—	—	—	1	—	2
összesen:	27	17	6	2	1	(4) 1	1	3	13
százalékban:	8,97		22,22	7,40	3,70	3,70	3,70	11,11	48,15

VI. Szolgáltató ipar									
58. borbély (tonsor)	3	2	2	—	—	—	—	—	1
59. fürdő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
60. gyógyszerész	—	—	—	—	—	—	—	—	—
61. kávé	—	—	—	—	—	—	—	—	—
62. kéménysöpő	1	2	—	1	—	—	—	—	—
63. seborvos	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	4	4	2	1	—	—	—	—	1
százalékban:	1,33		50	25					25

XVI. tábla folytatása

1832. évi restaurációs összeállítás (OL K. 1833/43. № 14.)				1834. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/2. № 14. és OL Ht. Dep. Civ. 1835/7/48.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
—	—	—	—	—	—	—	—
16	20	10	46	11	10	6	27
20	28	5	53	20	28	5	53
29	41	24	94	29	41	24	94
—	—	—	—	—	—	—	—
1	1	1	3	6	9	4	19
99	125	62	286	104	120	65	289
15,44			13,90	15,55			15,36

16	58	20	94	17	60	25	102
4	180	20	204	5	136	16	157
3	2	2	7	3	2	2	7
20	10	6	36	20	9	7	36
6	10	18	34	7	11	18	36
6	200	24	230	4	100	10	114
5	6	3	14	5	5	3	13
1	2	1	4	1	16	2	19
1	3	2	6	1	4	2	7
6	2	3	11	5	1	4	10
68	473	99	640	68	344	89	501
10,61	45,05		31,10	10,16	39,36		26,62

8	16	8	32	5	13	3	21
3	—	—	3	3	2	—	5
3	5	5	13	3	5	5	13
8	11	—	19	8	17	—	25
1	4	—	5	1	4	2	7
5	—	—	5	7	—	—	7
28	36	13	77	27	41	10	78
4,37			3,74	4,04			4,14

XVI. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester 1	Mester 2	Mester 3	Mester több	Mester 1/4	Mester 1/2	Mester egész
			legénnyel	legénnyel	legénnyel	legénnyel	évig	évig	évben
egész évben						legény nélkül			
VII. Egyéb									
64. dohánykészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
65. fazekas	4	—	—	—	—	—	2	1	1
66. fésűs	2	—	—	—	—	—	1	—	1
67. hűrkészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
68. kárpitos	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69. kefekötő	1 ¹	—	—	—	—	—	—	1	—
70. kertész	—	—	—	—	—	—	—	—	—
71. kosárfonó	3	—	—	—	—	—	—	1	2
72. könyvkötő	1	—	—	—	—	—	—	—	1
73. nyomdász	(1) ¹	—	—	(1) ¹	—	—	—	—	—
74. parókakészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75. szítás	—	—	—	—	—	—	—	—	—
76. szobrász kézműves	(1) ²	—	—	—	—	—	—	—	—
összes:	11	—	—	—	—	—	3	3	5
százalékban:	3,65						27,07	27,27	45,45

Iparúzők összesen:	301	146	98	17	1	(11) 2	23	55	105
százalékban:			32,56	5,65	0,33	0,66	7,64	18,27	34,88
százalék összesen:			39,20				60,80		

48 + 3 mesterség

VIII. Nem ipari foglalkozás (kereskedők)									
könyvkereskedő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kereskedő (mercator)	39	—	—	—	—	—	—	—	—

¹ Temesvárott lakik, nincs számítva

² nem meghatározott, nincs számolva

XVI. tábla folytatása

1832. évi restaurációs összeállítás (OL K. 1833/43. № 14.)				1834. évi restaurációs összeírás (OL K. 1836/2. № 14. és OL Ht. Dep. Civ. 1835/7/48.)			
Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	—	—	1	1	—	—	1
10	12	4	26	11	13	5	29
4	8	5	17	4	7	6	17
1	1	1	3	1	—	1	2
2	2	2	6	2	2	3	7
1	2	2	5	1	2	—	3
6	—	—	6	5	—	—	5
10	—	5	15	10	—	5	15
2	3	—	5	3	1	1	5
1	2	2	5	1	2	2	5
1	—	1	2	1	1	—	2
6	6	8	20	15	4	7	26
1	2	1	4	1	1	2	4
—	—	—	—	—	—	—	—
46	38	31	115	56	33	32	121
7,18			5,59	8,37			6,43

641	1050	367	2058	669	847	339	1882

69 + 4 mesterség

3	—	—	3	3	—	—	3
30	15	30	75	31	17	37	85

XVII. tábla
Szegedi iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1819. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1821/46/21.)				1830. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/32/50.)					
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Összesen
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>													
1. cukrász	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
2. enyvfőző	1	2	3	1	—	—	1	2	—	—	2	(1830. évi adatok Reiznernél)	
3. halász	37	—	37	68	—	—	68	10	50	—	60		
4. kásakészítő (piffae confector)	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
5. kolbászkészítő	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—		
6. mézárós	6	6	12	8	16	4	28	7	18	7	32		
7. mézeskalácsos	3	1	4	1	2	1	4	4	3	1	8		
8. molnár	73	—	73	79	—	—	79	74	—	—	74		
9. pék	4	6	10	6	6	1	13	4	6	2	12		
10. sajtos (casearius)	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
11. salétromfőző (salis niri coctor, salnitriarius)	1	4	5	1	—	—	1	1	—	—	1		
12. sörfőző	1	2	3	1	6	—	7	1	—	—	1		
13. sütő (pinsor)	1	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—		
14. szappanfőző	?	—	?	31	—	—	31	30	—	—	30		
összesen:	130	22	152	197	30	6	233	133	77	10	220		
százalékban:	12,29		10,45	15,39			9,97	9,79			7,83		

<i>II. Fém- és fémföldolgozó ipar</i>											
15. aranyműves (ötvös, aurifaber)	4	1	5	2	—	—	2	3	—	—	3
16. bádogos	2	1	3	2	—	—	2	2	3	—	5
17. cinműves (plumbarius)	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
18. késes	8	2	10	7	10	6	23	10	15	5	30
19. kovács	20	16	36	20	23	3	46	29	32	10	71
20. köszörűs (samiator)	2	—	2	2	—	—	2	—	—	—	—
21. lakatos	7	8	15	14	19	9	42	12	23	13	48
22. órás	2	—	2	4	—	2	6	4	—	—	4
23. puskaműves	1	—	1	3	—	—	3	1	—	—	1
24. reszelővágó (limarium incisor)	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1
25. rézműves (cuprearius, cuprifaber)	5	5	12	2	2	1	5	2	2	1	5
26. rézöntő (cuprifusor)	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27. szegkovács (clavicularius, clavellator)	—	—	—	2	2	1	5	2	2	1	5
	1	5	6	1	8	—	9	1	8	—	9
összesen:	54	39	93	60	64	22	146	67	85	30	182
százalékban:	5,10		6,39	4,69			6,24	4,93			6,48

<i>III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar</i>											
28. csizmadia	219	58	277	208	118	38	364	395	130	25	550
29. kesztyűs	1	—	1	—	—	—	—	1	1	—	2
30. nyereggyártó	2	2	4	2	1	1	4	2	1	1	4
31. szíjgyártó	11	6	17	—	—	—	—	12	5	5	22
32. szűcs	104	45	149	150	70	26	246	160	50	11	221
33. tímár (cerdo)	40	23	63	5	13	1	19	9	14	1	24
34. varga (sutor)	13	12	25	—	—	—	—	—	—	—	—
a) német	—	—	—	10	14	7	31	14	18	8	40
b) szláv	—	—	—	41	24	17	82	50	22	15	87
összesen:	390	146	536	416	240	90	746	643	241	66	950
százalékban:	36,86	36,78	36,84	32,5	32,21		31,91	47,35	21,50		33,83

XVII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1819. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1821/46/21.)				1830. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/32/50.)					
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Összesen
<i>IV. Textil- és ruházati ipar</i>													
35. festő, kelmefestő (tinctor)	4	4	8	2	5	1	8	4	7	1	12		
36. gombkötő	6	4	10	7	6	3	16	8	11	9	28		
37. harisnyakészítő	5	—	5	—	—	—	—	2	—	—	2		
38. kalapos (pileator)	23	12	35	—	—	—	—	—	—	—	—		
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	25	18	17	60		
b) német	—	—	—	30	21	9	60	—	—	—	—		
39. kötélgyártó (funifex)	4	2	6	7	11	25	43	6	5	6	17		
a) kötélverő (restarius)	2	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—		
40. paplanos	—	—	—	5	—	—	5	2	—	—	2		
41. paszománykészítő (limbularius)	—	—	—	9	7	5	21	—	—	—	—		
42. posztógyártó	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
43. posztónyíró	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
44. szabó	54	36	90	—	—	—	—	—	—	—	—		
a) magyar	—	—	—	83	25	12	120	56	32	17	105		
b) német	—	—	—	20	17	19	56	26	26	21	73		
45. szűrszabó	15	19	34	25	17	10	52	22	26	6	54		
46. takács	86	22	108	93	27	25	145	114	37	17	168		
47. zubbonykészítő (exomidarius)	—	—	—	2	1	1	4	—	—	—	—		
összesen:	201	100	301	283	137	110	530	265	162	92	521		
százalékban:	19,00		20,69	22,11			22,67	19,51			18,55		

V. Építő- és faipar

48. asztalos	26	24	50	22	36	32	90	28	48	41	117
49. ács (ascarius)	2	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—
50. esztergályos	3	1	4	2	2	2	6	3	1	3	7
51. faragó	102	3	105	—	—	—	—	—	—	—	—
(faber lignarius)											
a) magyar	—	—	—	199	—	—	199	88	352	44	484
b) német	—	—	—	5	65	9	79	5	30	2	37
52. kádár	7	3	10	6	3	—	9	9	8	2	19
53. kerékgyártó	13	9	22	12	17	7	36	14	12	6	32
54. kőműves	4	18	22	5	108	17	130	6	50	12	68
55. mészégető (calcis ustor)	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
56. szobafestő (pictor)	1	1	2	—	—	—	—	1	—	—	1
57. tetőfedő (imbricator)	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
58. üveges	3	3	6	4	4	1	9	3	2	2	7

összesen:

százalékban:

összesen:	162	62	224	255	235	68	558	158	503	113	774
százalékban:	15,31		15,40	19,92	31,54		23,87	11,63	44,87		27,56

XVII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás			1819. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1821/46/21.)				1830. évi restaurációs összeírás (OL K. 1832/32/50.)				Mester	Összesen
	Mester	Legény	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen		
<i>VI. Szolgáltató ipar</i>													
59. borbély (tonsor)	3	4	7	?	—	—	—	?	—	—	—		
60. gyógyszerész	2	3	5	2	4	1	7	2	4	1	7		
61. kávé (cavearius)	—	—	—	4	4	—	8	4	4	—	8		
62. kéményseprő	1	3	4	1	4	—	5	1	3	—	4		
63. seborvos (chirurgus)	1	2	3	4	9	3	16	4	9	3	16		
64. szekeres (aurigator)	56	—	56	—	—	—	—	—	—	—	—		
összesen:	63	12	75	11	21	4	36	11	20	4	35		
százalékban:	5,95		5,15	0,86			1,54	0,81			1,25		

VII. Egyéb													
65. dohánykészítő (tabacarius)	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—		
66. fazekas	45	8	53	48	12	6	66	68	24	10	102		
67. fésűs	5	2	7	5	2	3	10	4	2	—	6		
68. kárpitos	1	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1		
69. kefekötő	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1		
70. kosárfonó (corbifex)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		6 12
													(1830. évi adatok Reiznernél)
71. könyvkötő	1	1	2	—	—	—	—	2	2	—	4		
72. nyomdász	1	1	2	1	1	3	5	1	2	1	4		
73. orgonakészítő	1	1	2	2	—	—	2	1	—	—	1		
74. szítás (cribrarius)	4	3	7	2	3	1	6	3	3	1	7		
összesen:	58	16	74	60	18	13	91	81	33	12	126		
százalékban:	5,48		5,08	4,68			3,88	5,96			4,49		
Iparosok összesen:	1058	397	1455	1282	745	313	2340	1358	1121	329	2808		

63 + 1 mesterség

57 + 3 mesterség

60 + 3 mesterség

Temesvári iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
I. Élelmiszer- és vegyipar										
1. árpakásakészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. cukrász	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—
3. ecetfőző	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—
4. enyvfőző	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. halász	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—
6. hentes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7. keményítőgyártó	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
8. kenyérsütőasszony	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. kolbászkészítő	—	—	5	—	8	—	6	—	1	1
10. mészáros	—	—	1	2	5	10	—	—	3	4
11. mézeskalácsos	2	3	1	—	1	1	—	—	—	—
a) mézeskalácsos és gyertyamártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12. molnár	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
13. olajsajtoló (Öhlmühle)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. pecsenyesütő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15. pék	9	12	3	1	5	4	1	1	3	2
16. rozsolisgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. szalámiárus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18. szappanfőző (smigmator)	—	—	1	1	8	3	—	—	1	1
a) szappanos (saponarius)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
19. szélmalmos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20. viaszgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	16	19	11	4	30	19	8	1	12	8
százalékban:										

XVIII. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény nélkül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Belváros	Német gyárváros	Szerb gyárváros	Majorok	Józsefváros	Zsidók
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
2	4	—	—	2	—	—	6	4	—	2	—	—	—
4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
4	—	4	—	—	—	—	12	4	—	—	—	8	—
—	—	—	—	—	—	—	4	—	3	—	1	—	—
1	—	1	—	—	—	—	2	—	1	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	47	—	1	46	—	—	—
20	1	19	1	—	—	—	15	3	5	4	1	2	—
9	16	1	2	4	2	—	9	—	3	4	—	2	—
4	4	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	7	3	—	—	4	—	—
1	1	—	1	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	17	3	2	10	—	2	—
21	20	7	10	2	2	—	19	7	4	4	2	2	—
—	—	—	—	—	—	—	9	1	—	1	1	—	6
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
10	5	6	3	1	—	—	19	—	2	12	1	1	3
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
77	51	44	19	10	4	—	175	25	21	91	10	17	11
10,01		57,14	24,68	12,99	5,19		15,78						

XVIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
<i>II. Fém- és fémfeldolgozó ipar</i>										
21. abroncskészítő	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—
22. aranyműves	3	3	—	—	5	2	—	—	—	—
23. arany- és ezüstműves	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24. bádogos	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—
25. bárdkészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26. boglárkészítő	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
27. csizmapatkoló (Zichmenbeschläger)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28. fegyverkovács (Zeugschmied)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29. gépész (Maschinist)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30. harangöntő	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—
31. késgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32. kovács	3	11	1	3	3	6	1	—	3	5
33. köszőrüs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34. kulcsgyártó	—	—	2	—	1	1	—	—	—	—
35. lakatos	4	9	—	—	6	9	—	—	—	—
36. önműves	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
37. órás	3	2	—	—	—	—	1	—	1	—
38. puskaműves	1	2	—	—	2	—	—	—	—	—
39. reszelővágó	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
40. rézműves	2	4	—	—	10	1	—	—	—	—
41. sarkantyús	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
42. szegkovács	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
43. szerszámkészítő (Instrumentenmacher)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44. tükészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
összesen:	23	37	5	4	30	21	3	—	5	5
százalékban:										

XVIII. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény nélkül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Belváros	Német gyár-város	Szerb gyár-város	Majorok	József-város	Zsidók
2	1	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
8	5	4	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	11	5	—	5	—	—	1
4	3	1	3	—	—	—	4	3	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—
2	2	—	2	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	1	—	—
2	1	1	1	—	—	—	4	1	1	2	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	4	2	—	1	—	1	—
11	25	1	2	3	3	(4, 4) 2	11	3	1	2	1	4	—
—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—
3	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	18	2	—	6	2	—	6	2	—	3	—	1	—
1	1	—	1	—	—	—	2	1	—	1	—	—	—
5	2	3	2	—	—	—	5	3	—	—	1	1	—
3	2	2	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
12	5	9	1	2	—	—	9	3	—	6	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	2	—	1	1	—	—	—
66	67	28	18	13	5	(8) 2	78	32	8	27	3	7	1
8,58		42,42	27,27	19,70	7,58	3,03	7,03						

XVIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
III. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar										
45. bocskorgyártó (Opintšenmacher román—német)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
46. bőrfestő (Lederfärber)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
47. bőrfényező (Lederlackírer)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
48. cipőkészítő (Schuhmachermeister, sutor)	12	14	5	13	9	9	1	3	8	8
a) török	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
49. csizmadia	10	21	13	2	97	39	5	—	—	—
50. irhakészítő (Weissgärber, alutarius)	—	—	3	2	8	9	—	—	—	—
51. kesztyűs	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
52. kordovános (cordubisiarius)	—	—	—	—	24	10	—	—	—	—
53. nyerges	2	7	—	—	1	1	—	—	2	1
54. szíjgyártó	5	5	—	—	3	2	—	—	—	—
55. szücs	5	5	1	—	83	16	—	—	—	—
56. tímár	—	—	1	—	6	17	—	—	2	2
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) vörös (Rotgerber)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	35	53	23	17	231	103	6	3	12	11
százalékban:										

XVIII. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény nélkül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Belváros	Német gyárváros	Szerb gyárváros	Majorok	Józsefváros	Zsidók
—	—	—	—	—	—	—	8	—	2	6	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
35	47	16	6	5	6	(4, 4, 5) 3	32	9	9	8	1	5	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
125	62	81	33	6	3	(4, 4) 2	174	16	14	133	6	5	—
11	11	4	3	4	—	—	1	—	1	—	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—
24	10	17	4	3	—	—	25	—	—	25	—	—	—
5	9	1	2	—	1	(4) 1	6	2	1	1	—	2	—
8	7	3	3	2	—	—	11	4	—	7	—	—	—
89	21	75	8	5	1	—	105	5	2	96	—	1	1
9	19	2	2	3	—	(5, 6) 2	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	9	—	2	7	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	16	1	3	12	—	—	—
307	187	198	62	28	11	(36) 8	392	40	35	296	7	13	1
39,92	27,30	64,50	20,20	9,12	3,58	2,60	35,35						

XVIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
<i>IV. Textil és ruházati ipar</i>										
57. gombkötő	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
58. harisnyaszövő	—	—	2	2	2	—	—	—	1	—
59. hátizsákkészítő, tarisznyás (Tournistermacher)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
60. kalapos	1	2	4	9	3	3	2	1	—	—
61. kalapkivarró (Hutstepper).	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
62. kelmefestő	—	—	2	3	3	2	—	—	—	—
63. kelmeszövő (Zeugmacher)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
64. kötélverő	1	1	1	2	1	1	—	—	2	2
65. övkészítő (zonarius)	1	1	1	2	2	2	—	—	2	1
66. paplanos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
67. paszományos	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
68. posztókészítő	—	—	—	—	7	3	—	—	—	—
69. posztónyíró	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
70. sapkakészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
71. selymfestő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
72. süveggyártó (mitrarius)	1	1	—	—	8	3	—	—	—	—
73. szabó	36	62	2	3	16	4	1	—	3	4
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
74. szalmakalapgyár lerakata (Strohhutfabriks-Niederlage)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75. szaténkészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
76. szűrszabó	—	—	1	—	23	15	—	—	—	—
77. takács	—	—	3	2	1	—	—	—	1	—
78. vattakészítő (Wattamacher)	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	43	70	18	23	66	33	3	1	9	7
százalékban:										

XVIII. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény nélkül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Belváros	Német gyár-város	Szerb gyár-város	Majorok	Józsefváros	Zsidók
1	1	—	1	—	—	—	9	5	1	1	—	1	1
5	2	4	—	1	—	—	4	—	3	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	40	—	3	37	—	—	—
10	15	3	2	3	1	(4) 1	9	—	6	1	2	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	—	—	—
5	5	1	3	1	—	—	6	—	4	2	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	5	—	4	1	—	—	—
5	6	—	4	1	—	—	9	—	1	5	—	3	—
6	6	1	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
7	3	6	—	—	1	—	4	—	—	4	—	—	—
2	2	—	2	—	—	—	3	2	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	4	1	1	1	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	5	1
9	4	7	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
58	73	26	13	10	4	(4, 4, 5, 9, 6) 5	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	8	5	—	3	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	60	29	4	11	—	3	13
—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
24	15	10	13	1	—	—	33	—	—	33	—	—	—
5	2	4	—	1	—	—	4	—	1	3	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	3	—	2	—	—	—	1
139	134	64	43	19	7	(32) 6	214	45	31	106	2	13	17
18,07	19,56	46,04	30,93	13,70	5,03	4,32	19,30						

XVIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
<i>V. Építő- és faipar</i>										
79. asztalos	6	15	—	—	8	14	2	2	3	3
80. ács	3	32	—	—	1	3	—	—	—	—
81. cserepező	1	2	2	2	—	—	—	—	—	—
82. esztergályos	2	1	—	—	2	1	—	—	—	—
83. kádár	2	2	1	—	3	5	1	—	2	1
84. kerégyártó	2	5	2	2	2	1	—	—	3	3
85. kőfaragó	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
86. kőműves	3	20	—	—	1	18	—	—	1	30
87. kútásó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
88. mázoló (Antsreicher)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
89. székgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
90. szobafestő	3	4	4	1	4	—	1	1	—	—
91. utcakövező (Pflastermeister)	1	7	—	—	—	—	—	—	—	—
92. üveges	6	1	—	—	2	1	—	—	2	—
összesen:	29	89	9	5	23	43	4	3	13	38
százalékban:										
<i>VI. Szolgáltató ipar</i>										
93. borbély	8	14	1	2	6	5	—	—	1	1
94. hajós	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
95. fiakeres	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
96. fodrász (crispator)	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—
97. (kis) fuvaros (Kleinfuhrmann)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
98. kéményseprő	1	7	—	—	—	—	—	—	—	—
99. patikus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	12	23	1	2	6	5	—	—	1	1
százalékban:										

XV. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény- nélkül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 le- génnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Bel- város	Német gyár- város	Szerb gyár- város	Majorok	József- város	Zsidók
19	34	5	4	4	4	(4, 6) 2	16	5	2	5	1	3	—
4	35	—	—	1	1	(15, 15) 2	4	1	—	1	1	1	—
3	4	—	2	1	—	—	3	1	1	1	—	—	—
4	2	2	2	—	—	—	4	3	—	1	—	—	—
9	8	3	4	2	—	—	16	3	2	8	—	3	—
9	11	2	4	2	1	—	11	2	2	3	—	4	—
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	68	—	—	—	—	5	5	2	1	1	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—
12	6	9	2	—	—	(4) 1	—	—	—	—	—	—	—
1	7	—	—	—	—	(7) 1	2	—	—	2	—	—	—
10	2	8	2	—	—	—	12	5	3	1	—	—	3
78	178	30	21	10	6	(51) 11	77	22	13	25	2	12	3
10,14	25,99	38,46	26,92	12,82	7,69	14,10	6,94						
16	22	2	9	3	1	(4) 1	18	7	3	6	—	2	—
—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	8	—
—	—	—	—	—	—	—	21	1	4	2	1	11	2
3	2	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	65	—	4	22	32	7	—
1	7	—	—	—	—	(7) 1	2	1	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	5	2	—	2	—	1	—
20	31	4	9	4	1	(11) 2	119	11	11	33	33	29	2
2,60		20	45	20	5	10	10,73						

XVIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
VII. Egyéb										
100. dohánykészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
a) dohányvágó (tabacae scissor)	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
101. esernyőgyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
102. fazekas	—	—	1	1	1	1	18	6	1	1
103. fésűs	—	—	1	1	1	—	1	2	—	—
104. gyöngyfűző (segmentarius)	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
105. kárpitos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
106. kártyafestő	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
107. kefekötő komédiás (!) (scenifactor)	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
108. kosaras	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—
a) kosárkötő (canistrorum conf.)	—	—	5	4	29	11	3	1	—	—
109. könyvkötő	5	4	—	—	—	—	—	—	—	—
110. könyvnyomtató	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111. orgonagyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
112. parókacsináló	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113. pipakupakkészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
114. rostagyártó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
115. szitakészítő	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—
a) szitakötő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
116. szobrász	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
117. zeneszerszámkészítő	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
összesen:	9	6	10	6	39	13	22	9	2	3
százalékban:										

XVIII. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény nélkül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Belváros	Német gyárváros	Szerb gyárváros	Majorok	Józsefváros	Zsidók
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
21	9	12	9	—	—	—	18	—	2	1	13	2	—
3	3	1	1	1	—	—	5	1	1	2	1	—	—
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—	2
1	1	—	1	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—
2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	—	3	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—
37	16	23	12	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	4	2	2	1	—	—	7	7	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
1	2	—	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	1	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
3	1	2	1	—	—	—	3	1	—	2	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
82	37	50	27	5	—	—	54	14	6	10	15	2	7
10,66		60,98	32,93	6,09			4,87						

XVIII. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás									
	Belváros		Német gyárváros		Szerb gyárváros		Majorok		Józsefváros	
	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény	Mester	Legény
Iparúzők összesen:	167	297	77	61	425	237	46	17	54	73
százalékban:	21,72	43,36	10,01	8,91	55,27	34,60	5,98	2,48	7,02	10,66

77 + 1 mesterség

VIII. Nem ipari foglalkozás										
dohányáros	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
festettselyem-kereskedő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
házaló	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kiskereskedő (Kleinhändler)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
lisztkereskedő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kalmár, kereskedő (mercator)	52	—	10	—	37	—	1	—	8	—
női divatáros („marchand de Mode”)	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
rosolisáros	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
szalonnaáros	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
szatócs (Greissler)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
szilvapálinkaáros	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tőzsér (quaestor)	27	—	1	—	56	—	—	—	7	—
zsibáros	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	83	—	11	—	93	—	1	—	15	—
százalékban:	40,89		5,42		45,81		0,49		7,39	

XVIII. tábla folytatása

1828. évi regnicolaris összeírás							1844. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44.)						
Mester	Legény	Mester legény nélkül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester összesen	Belváros	Német gyárváros	Szerb gyárváros	Majorok	Józsefváros	Zsidók
769	685	418	199	89	34	29	1109	189	125	588	72	93	42
100,00	100,00	54,36	25,88	11,57	4,42	3,77	100	17,04	11,27	53,02	6,49	8,39	3,79
105 + 5 mesterség													
—	—	—	—	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	8
—	—	—	—	—	—	—	41	7	9	15	1	9	—
108	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	14	13	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	9	6	—	1	2	—	—
—	—	—	—	—	—	—	48	12	6	10	1	13	6
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
91	—	—	—	—	—	—	12	—	—	—	—	—	12
—	—	—	—	—	—	—	12	—	—	—	—	—	12
207	—	—	—	—	—	—	153	40	16	28	4	22	43
100							100	26,14	10,46	18,30	2,61	14,38	28,10

XIX. tábla
Újvidéki iparosösszeírások

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 legénnyel	Mester 2 legénnyel	Mester 3 legénnyel	Mester több legénnyel	Mester egész évben dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik
<i>I. Élelmiszer- és vegyipar</i>									
1. cukrász	1	—	1	—	—	—	—	? ¹	? ¹
2. enyvfőző	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. halász	5	5	2	2	—	1	—	3	1
4. keményítőkészítő	3	—	3	—	—	—	—	1	—
5. kolbászkészítő	11	—	11	—	—	—	—	5	—
6. mészáros	4	1	3	1	—	—	—	3	—
7. mézeskalácsos	4	4	1	2	1	—	—	4	—
8. molnár	18	? ²	? ²	? ²	? ²	? ²	? ²	3	—
9. pálinkafőző (liquorum ustor)	2	—	2	—	—	—	—	—	—
10. pék	—	—	—	—	—	—	—	—	—
a) fekete	13	4	9	4	—	—	—	8	2
b) fehér	5	7	1	2	1	1	—	5	—
c) német	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. serfőző	1	—	1	—	—	—	—	1	—
12. szappanos	8	5	4	3	1	—	—	7	—
összesen:	75	26	38 ²	14	3	2	—	40	3
százalékban:	14,53		50,67	18,67	4	2,66			

¹ Nincs megjegyzés, hogy mennyi ideig dolgozott. (?)

² Nincs megjegyzés, hogy egyedül v. hányszor magával dolgozott (?)

XIX. tábla folytatása

			1793. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/277.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.)				
Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 1/4 évig dolgozik	nincs meg- jegyzés	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen	
?	?	1 ¹	1	—	—	1	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	—	—	6	6	6	18	13	15	6	34	
1	1	—	4	—	—	4	2	1	—	3	
3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	—	—	6	12	2	20	3	1	4	8	
—	—	—	3	3	3	9	7	6	3	16	
11	4	18 ²	7	16	—	23	9	13	6	28	
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	6	12	8	26	—	—	—	—	
1	2	—	—	—	—	—	11	3	3	17	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	10	14	11	35	
—	—	—	1	6	3	10	1	—	—	1	
—	1	—	10	10	4	24	15	5	6	26	
19	12	18 ²	1 ¹	44	65	26	135	71	58	39	168
		24		10,45			11,01	12,05			10,94

XIX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 le- génnyel	Mester több legénnyel	Mester egész évben dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik
<i>II. Fém- és fémföldolgozó ipar</i>									
13. abronckészítő (circularius)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. aranyműves	22	1	21	1	—	—	—	4	2
15. aranyozó	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16. bádogos	3	1	2	1	—	—	—	2	—
17. bárdkészítő (securifex)	1	—	1	—	—	—	—	—	—
18. boglárkészítő	2	1	1	1	—	—	—	1	—
19. kéggyártó	1	—	1	—	—	—	—	? ¹	? ¹
20. kovács	7	7	1	5	1	—	—	7	—
a) cigány	16	—	16	—	—	—	—	1	1
21. kőszőrűs	2	—	2	—	—	—	—	1	—
22. lakatos	4	4	1	2	1	—	—	4	—
23. lánckészítő (faber catenarum)	1	—	1	—	—	—	—	? ¹	? ¹
24. ónműves	1	—	1	—	—	—	—	—	—
25. órás	4	1	3	1	—	—	—	3	—
26. pecsétmetsző (zsidó) (sigillorum sculptor)	1	—	1	—	—	—	—	? ¹	? ¹
27. pipakupakkészítő (faicarum obductor)	1	—	1	—	—	—	—	? ¹	? ¹
28. puskaműves	3	2	1	2	—	—	—	1	—
29. rézműves	7	7	3	2	1	1	—	5	—
30. sárgaréz műves	1	—	1	—	—	—	—	—	—
31. szegkovács	2	3	—	1	1	—	—	2	—
32. üstgyártó (lebetarius)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33. vasszerszámkészítő (faber instrumentorum ferreorum)	1	—	1	—	—	—	—	—	—
összesen:	80	27	59	16	4	1	—	31	3
százalékban:	15,50		73,75	20	5	1,25			

XIX. tábla folytatása

			1793. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/277.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.)			
Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 1/4 évig dolgozik	nincs meg- jegyzés	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
7	9	—	51	15	12	78	18	4	—	22
—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
1	—	—	2	4	2	8	4	5	3	12
—	1	—	—	—	—	—	4	3	2	9
—	1	—	1	—	1	2	2	5	1	8
? ¹	? ¹	1 ¹	1	—	—	1	1	1	2	4
—	—	—	4	4	3	11	5	8	2	15
5	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	2	—	1	3	2	—	—	2
—	—	—	4	9	3	16	6	13	3	22
? ¹	? ¹	1 ¹	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
—	1	—	3	1	—	4	3	—	—	3
? ¹	? ¹	1 ¹	—	—	—	—	—	—	—	—
? ¹	? ¹	1 ¹	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	2	1	1	4	4	1	2	7
—	2	—	4	2	3	9	14	5	5	24
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	4	1	7
—	—	—	14	27	5	46	—	—	—	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	24	4	90	63	31	184	67	49	21	137
			21,38			15,00	11,83			8,92

XIX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 le- gényvel	Mester 2 le- gényvel	Mester 3 le- gényvel	Mester több legényvel	Mester egész évben dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik
III. Bőr- és bőrföldolgozó ipar									
34. bocskoros (peronifex)	15	2	13	2	—	—	—	4	3
35. csizmadia	47	43	18	20	5	3	(4) 1	34	2
36. irhakészítő, kordoványos (alutarius)	6	6	2	2	2	—	—	4	1
37. kesztyűs	2	1	1	1	—	—	—	2	—
38. nyerges	6	1	5	1	—	—	—	5	—
39. szíjgyártó	4	2	2	2	—	—	—	3	—
40. szűcs	37	28	19	12	5	—	(6) 1	16	1
41. tímár	4	4	1	2	1	—	—	4	—
42. varga	20	14	9	8	3	—	—	13	1
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német	—	—	—	—	—	—	—	—	—
c) rác	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	141	101	70	50	16	3	(10) 2	85	8
százalékban:	27,33	27,07	49,65	35,46	11,35	2,13	1,42		
IV. Textil- és ruházati ipar									
43. festő (kelme)	2	—	2	—	—	—	—	—	—
44. gombkötő	8	5	3	5	—	—	—	6	—
45. harisnyaszövő	2	—	2	—	—	—	—	1	—
46. kalapos	4	15	—	1	1	—	(6, 6) 2	3	1
47. kötélgyártó	6	8	2	1	2	1	—	5	—
48. paplanos (culcitrarius)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
49. pokrócos (centonifex)	1	1	—	1	—	—	—	—	—
50. posztógyártó	8	—	8	—	—	—	—	—	—
51. posztónyíró	2	1	1	1	—	—	—	—	—
52. selyemfestő (serici colorator)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
53. szabó	62	51	30	21	7	2	(4, 6) 2	37	1
a) magyar	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b) német)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
54. szűrszabó	18	20	4	8	6	—	—	14	—
55. takács	11	1	10	1	—	—	—	—	1
56. takarógyártó (lodiciarius)	3	—	3	—	—	—	—	—	—
57. vászonnyomó (telae impressor)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
58. zubbonykészítő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	127	102	65	39	16	3	(22) 4	66	3
százalékban:	24,61	27,34	51,18	30,71	12,60	2,36	3,15		

XIX. tábla folytatása

			1793. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/277.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.)			
Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 1/4 évig dolgozik	nincs meg- jegyzés	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	7	—	—	—	—	—	16	7	2	25
5	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	—	—	—	—	—	5	4	—	9
—	—	—	2	1	—	3	4	3	—	7
1	—	—	2	2	2	6	4	4	—	8
—	1	—	5	4	1	10	4	1	2	7
11	9	—	56	49	71	176	59	37	29	125
—	—	—	3	6	6	15	3	3	1	7
3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	61	80	26	167
—	—	—	19	20	5	44	29	51	25	105
—	—	—	50	35	40	125	—	—	—	—
21	27	—	137	117	125	379	185	190	85	460
			32,54	24,53		30,91	31,4	30,55		29,95
2	—	—	1	1	2	4	4	3	2	9
2	—	—	9	4	3	16	7	10	1	18
1	—	—	2	2	2	6	3	2	—	5
—	—	—	2	3	2	7	7	19	10	36
—	1	—	6	15	15	36	8	11	7	26
—	—	—	—	—	—	—	4	2	—	6
—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	2
1	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	2	—	—	—	—	—	3	—	—	3
—	—	—	1	2	1	4	—	—	—	—
12	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	35	17	28	80	36	66	40	142
—	—	—	25	30	21	76	34	31	21	86
2	2	—	4	5	7	16	35	25	6	66
3	7	—	—	—	—	—	9	5	—	14
—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	1	2	1	4	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
23	35	—	86	81	82	249	154	174	87	415
			20,43	16,98		20,31	26,15	27,36		27,01

XIX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 le- génnyel	Mester több legénnyel	Mester egész évben dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik
<i>V. Építő- és faipar</i>									
59. asztalos	11	17	1	5	4	—	(4) 1	10	—
60. ács	3	40	—	—	2	—	(36) 1	3	—
61. cserepező (imbricator)	1	—	1	—	—	—	—	—	—
62. esztergályos	5	1	4	1	—	—	—	4	—
63. kádár	7	5	3	3	1	—	—	7	—
64. kerékgyártó	8	3	5	3	—	—	—	5	—
65. kőműves	2	12	—	—	—	—	(6, 6) 2	1	—
66. kővágó (kőfaragó, lapidica)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
67. szobafestő	6	—	6	—	—	—	—	1	—
68. szobrász (képfaragó, sculptor, statuarius)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69. tetőfedő (tegularius)	2	10	—	—	—	—	(4, 6) 2	—	—
70. útburkoló	1	—	1	—	—	—	—	—	—
71. üveges	4	2	2	2	—	—	—	4	—
összesen:	50	90	23	14	7	—	(62) 6	35	—
százalékban:	9,69	24,13	46	28	14		12		
<i>VI. Szolgáltató ipar</i>									
72. borbély	12	11	5	3	4	—	—	12	—
73. hajós (naupega nauta)	2	6	—	1	—	—	(5) 1	—	—
	6	—	6	—	—	—	—	—	—
74. gyógyszerész	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75. kávé	—	—	—	—	—	—	—	—	—
76. kéményseprő	1	1	—	1	—	—	—	1	—
77. seborvos (és borbély)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
összesen:	21	18	11	5	4	—	(5) 1	13	—
százalékban:	4,07		52,38	23,81	19,05		4,76		

XIX. tábla folytatása

			1793. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/277.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.)			
Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 1/4 évig dolgozik	nincs meg- jegyzés	Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
1	—	—	7	14	5	26	14	26	18	58
—	—	—	3	49	10	62	5	43	9	57
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	1	—	1	2	3	2	2	7
—	—	—	4	8	4	16	5	7	10	22
3	—	—	4	8	3	15	8	4	1	13
1	—	—	4	35	17	56	5	49	20	74
—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
2	3	—	1	1	1	3	10	—	—	10
—	—	—	2	5	—	—	7	—	—	—
—	2	—	—	—	—	—	2	—	—	2
1	—	—	1	2	2	5	—	—	—	—
—	—	—	2	2	2	6	3	1	1	5
9	6	—	30	124	45	199	55	132	61	248
			7,13	26,00		16,23	9,34	20,75		16,15
—	—	—	—	—	—	—	13	14	14	41
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	—	—	1	2	1	4	2	2	2	6
—	—	—	3	1	2	6	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	1	2	—	3	2	3	—	5
—	—	—	11	14	11	36	5	—	—	5
7	1	—	16	19	14	49	22	19	16	57
			3,80			4,00	3,74			3,71

XIX. tábla folytatása

Mesterség	1828. évi regnicolaris összeírás								
	Mester	Legény	Mester egyedül	Mester 1 le- génnyel	Mester 2 le- génnyel	Mester 3 le- génnyel	Mester több legénnyel	Mester egész évben dolgozik	Mester 3/4 évig dolgozik
<i>VII. Egyéb</i>									
78. dohánykészítő (tabacarius)	2	2	1	—	1	—	—	2	—
79. dohányvágó (tabacae incisor)	1	—	1	—	—	—	—	—	1
80. fazekas	3	2	1	2	—	—	—	1	2
81. fésűs	4	1	3	1	—	—	—	1	—
82. hűrkészítő (cordarum confector)	1	1	—	1	—	—	—	1	—
83. kertész	—	—	—	—	—	—	—	—	—
84. kosárfonó	1	—	1	—	—	—	—	—	—
85. könyvkötő	2	1	1	1	—	—	—	1	—
86. könyvnyomtató	—	—	—	—	—	—	—	—	—
87. orgonakészítő	1	—	1	—	—	—	—	—	—
88. parókakészítő	1	—	1	—	—	—	—	—	—
89. pipakészítő (faicarum fabricator)	2	1	1	1	—	—	—	2	—
90. szítás	4	1	3	1	—	—	—	—	—
összesen:	22	9	14	7	1	—	—	8	3
százalékban:	4,26		63,64	31,82	4,54				
Iparúzők összesen:	516	373	280 ²	145	51	9	13	278 ¹	20
Százalékban:	100		54,26	28,1	9,88	1,74	2,52	53,88	3,88
74 + 4 mesterség									
<i>VIII. Nem ipari foglalkozás</i>									
festékáruló (pigmentarius)	1	—	—	—	—	—	—	—	—
könyvkereskedő	—	—	—	—	—	—	—	—	—

XIX. tábla folytatása

				1793. évi restaurációs összeírás (OL K. 1793/10/277.)				1843. évi restaurációs összeírás (OL Ht. Dep. Civ. 1843/34/29.)			
Mester 1/2 évig dolgozik	Mester 1/4 évig dolgozik	nincs meg- jegyzés		Mester	Legény	Inas	Összesen	Mester	Legény	Inas	Összesen
—	—	—		3	2	3	8	2	3	—	5
—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—		1	—	—	1	5	3	—	8
1	2	—		2	1	1	4	3	2	—	5
—	—	—		1	—	—	1	2	3	—	5
—	—	—		4	—	—	4	14	—	—	14
—	—	1		1	—	—	1	3	—	—	3
—	1	—		2	3	—	5	—	—	—	—
—	—	—		1	2	1	4	2	3	1	6
—	1	—		—	—	—	—	1	—	1	2
—	1	—		2	—	—	2	—	—	—	—
—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—
—	4	—		1	—	—	1	3	—	—	3
1	9	1		18	8	5	31	35	14	2	51
				4,27			2,53	5,94			3,32
98	114	18 ²	6 ¹	421	477	328	1226	589	633	331	1536
18,99	22,09	3,49	1,16								
62 + 2 mesterség						64 + 3 mesterség					
—	—	1		—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—		3	—	—	3	3	4	—	7

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM

I.

CsML	Csongrád Megyei Levéltár.
FML	Fejér Megyei Levéltár.
OL	Magyar Országos Levéltár
OL Art. Caeh.	OL Magyar Kancellária. Articuli Caehales.
OL CA.	OL Magyar Kancellária. Privilegia Cachalia Abolita.
OL Conscript. 1828.	OL Conscriptio regnicolaris 1828. (Civitates).
OL DC.	OL Departamentum Caehale.
OL Ht. Dep. Civ.	OL Helytartótanács Departamentum Civitatense.
OL Ht. Dep. Commercial.	OL Helytartótanács Departamentum Commercial.
OL K.	OL Kamarai Levéltár
Wien Finanzarchiv.	Wien, Archiv der K. K. Finanzministeriums V. Abteilung. A. Ungarische Abteilung. 26. Königliche Freistädte und Bergstädte. (1821-től)
Wien Hofkammerarchiv.	62. Ungarisches Camerale. Abteilung 26. Frei- und Bergstädte. (1790—1820)

II.

- Bácskai* 1974. *Bácskai Vera*, Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején. Fejér Megyei Történeti évkönyv. 8. Székesfehérvár, 1974.
- Balázs* 1980. *Balázs Péter*, Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Akadémiai, Bp., 1980.
- Bernstein* 1898. *Dr. Bernstein Béla*, Az 1848/49-i magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898. (Jókai Mór előszavával).
- Bp. III.* Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (Szerk. *Kosáry Domokos*, írta *Nagy Lajos* és *Bónis György*) Akadémiai, Bp., 1975. III.
- Csaplovics*, Johann v. *Csaplovics*, Gemälde von Ungern. Pest, 1829. I—II.
- Csizmadia* 1941. *Csizmadia Andor*, A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941.
- Dóka* 1979. *Dóka Klára*, A pest-budai céhes ipar válsága (1840—1872) Akadémiai, Bp., 1979.
- Dóka* 1981. *Dóka Klára*, Budai kézművesek 1828-ban. Történelmi Szemle 1981. 1. sz.
- Eperjessy* 1966. *Eperjessy Géza*, Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-mezővárosi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon. Agrártörténeti Szemle. 1966. 4. sz.
- Eperjessy* 1967. *Eperjessy Géza*, Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) Akadémiai Bp., 1967.
- Eperjessy* 1977. *Eperjessy Géza*, Szabad királyi városi céhek. III. Kézművesipartörténeti Szimpózium ... MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. I. Veszprém. 1977.
- Eperjessy*, Pécs. *Eperjessy Géza*, A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás, 1977. Pécs, 1979. c. kötetből.
- Eperjessy*, Szeged. *Eperjessy Géza*, A kézművesipar, Szegeden az 1848 előtti évtizedekben. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. (Szerk.: *Blazovich László*) VI. Szeged, 1983.
- Eperjessy*, Székesfehérvár. *Eperjessy Géza*, Székesfehérvár kézműipara a XIX. század első felében. Kézirat, 1981. (FML)
- Erdélyi* 1843. *Erdélyi János*, Nemzeti iparunk. Pesten, 1843.
- Érdújhelyi*. *Érdújhelyi Menyhért*, Újvidék története. Újvidék, 1894.

- Farkas 1972. *Farkas Gábor*, A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 6. Székesfehérvár, 1972.
- Fényes 1847. *Fényes Elek*, Magyarország leírása. I—II. Pesten, 1847.
- Fényes 1851. *Fényes Elek*, Magyarország geográfiai szótára. Pesten, 1851. I—IV.
- Gyimesi 1975. *Gyimesi Sándor*, A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai, Bp., 1975.
- HL. Hetilap.
- Horváth M. 1840. *Horváth Mihály*, Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó évszázad alatt. Pest, 1840.
- Iparcímár 1847. *Iparcímár*. Törvényhatóságok, tisztviselők, ügyvédek, gyárosok, kereskedők s minden műiparosok használatára . . . (az) 1847. közönséges évre, (Szerkesztik és kiadják Szalkay Gergely és Németh Gábor) Pesten.
- Iványi. Iványi István, Szabadka Története. Szabadka, 1886—1892. I—II.
- Kállay 1972. *Kállay István*, A szabad királyi városok gazdákodása Mária Terézia korában. Bp., 1972.
- Kassics. *Kassics Ignác*, A Magyarországi Mesterembereket, azoknak Legényeit és Tanítványait, nem különben a Mestercéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécsben, 1835.
- Kataszter. A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. (Szerk. *Éri István, Nagy Lajos, Nagybákai Péter*) Bp., 1976. I—II.
- Komoróczy 1973. *Komoróczy György*, A debreceni céhesipar reformkori helyzete (1820—1848). Különlenyomat a Debreceni Déri Múzeum 1971. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1973.
- Komoróczy 1974. *Komoróczy György*, A reformkori Debrecen. Debrecen. 1974.
- Magda 1819. *Magda Pál*, Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pesten, 1819.
- Makkai 1961. *Makkai László*, A magyar városfejlődés történetének vázlata. (Vidéki városaink. Szerk. *Boros József*) Bp., 1961.
- Márki. *Arad. Márki Sándor*, Arad vármegye és Arad szabad királyi város története I—II. Arad, 1891—1895.
- Mérei 1948. *Mérei Gyula*, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok. 1948. 1—4. sz.
- Mérei 1951. *Mérei Gyula*, Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp., 1951.
- Mo. tört. 5/1. Magyarország története (1790—1848) Akadémiai, Bp., 1980. 5/1—2. (Szerk. *Mérei Gyula, Vörös Károly*).
- Nagy I. 1971. *Nagy István*, A Magyar Kamara. 1686—1848. Akadémiai, Bp., 1971.
- Pálffy 1934. *H. Pálffy Ilona*, Győr sz. kir. város az 1828. évi összeírás megvilágításában. Magyar Statisztikai Szemle. 1934.
- Pálffy 1938. *H. Pálffy Ilona*, Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. Magyar Statisztikai Szemle 1938.
- PH. Pesti Hírlap
- Reizner. *Reizner János*, Szeged története I—II. Szeged, 1899—1900.
- Rúzsás 1956. *Rúzsás Lajos*, A pécsi ipar a feudalizmus végén (1686—1848). Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 6. Pécs, 1956.
- Rúzsás 1963. *Rúzsás Lajos*, A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 43. Series Historica 20. Klny. az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1961—1962” c. kötetéből. Bp., 1963.
- Rúzsás 1964. *Rúzsás Lajos*, A városfejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. 2. rész. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 51. Series Historica 24. Klny. az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1963” c. kötetéből. Bp., 1964.
- Schwartner. *Martin v. Schwartner*, Statistik des Königreichs Ungern. I—II. Ofen, 1809—1811.
- Spira 1974. *Spira György*, 1848 nagyhete Pesten. Századok, 1974. 2. sz.
- Szádeczky. *Szádeczky Lajos*, Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Bp., 1913. I—II.
- Szentkláray. *Szentkláray Jenő*, Temesvár sz. kir. város története. (Klny. a Magyarország vármegyéi és városi „Temesvár” c. monográfiájából) országos Monográfiai Társaság. BP., én.
- Szentszéki. *Szentszéki József*, Észrevétele egy Pesti mesterembernek a czéhek eltörlését javalló vélekedése körül. . . Tudományos gyűjtemény 1832. VII. (júliusi) füzet.
- Szűcs 1955. *Szűcs Jenő*, Városok és kézművesség Magyarországon a XV. században. Bp., 1955.
- T. K. 1896. *Tagányi Károly*, Az 1828. évi összeírás végleges eredményei. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1896. 206—213.
- Venetianer 1922. *Dr. Venetianer Lajos*, A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Bp. 1922.
- Zsoldos 1948. 1848—1849 a magyar zsidóság életében. (Szerk. *Zsoldos Jenő*) Bp., 1948.

HELYNÉVMUTATÓ

- Acsád (Vas m.) 224
 Alföld 9, 15, 27, 28, 57, 85
 Alsó-Ausztria 13, 116
 Alsómecenzéf (Abaúj m. — Nižni Medzev, CS) 206
Arad (Arad, R) 7, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 32, 55, 57, 60, 64, 67, 68, 70, 74, 85, 86, 91, 98, 106, 107, 109, 122, 130, 131, 132, 139, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 183, 186, 189, 192, 193, 200, 203, 205, 206, 219, 241, 243, 244, 246, 254, 261, 268, 270, 271, 275, 276, 384
 Aranyos (Komárom m. — Zlaté Moravce, CS) 270
 Árokszállás (Jászkun-kerület) 130
 Ausztria 76, 81, 96, 102, 117, 118, 122, 231, 240, 267
- Bácska 59, 69
 Baden (A) 118
 Baja (Bács m.) 25
 Bajmók (Bács m. — Bajmak, J) 251
 Bajorország 30, 116, 118, 238
Bakabánya (Pukanec, CS) 14, 15, 51
 Bánát 59, 69, 120
Bártfa (Bardejov, CS) 14, 50, 159, 262
Bazin (Pezinok, CS) 14, 15
 Bécs (Wien, A) 46, 68, 69, 70, 73, 96, 116, 119, 161, 164, 180, 195, 227, 265, 268, 277
Bélabánya (Banská Belá, CS) 14, 51
 Berlin 137
Besztercebánya (Banská Bystrica, CS) 8, 11, 14, 15, 25, 26, 33, 34, 35, 50, 51, 241, 262
 Bonyhád (Tolna m.) 154
 Bosznia 68
Brassó (Brasov, R) 118
 Brennbergbánya (Sopron m.) 81
Breznóbánya (Brezno, CS) 8, 14, 20, 22, 25, 37, 38, 50, 262
 Buccari, Modrus — Fiume — Bakar, J 261
Buda 7, 11, 14, 15, 18, 22, 23, 42, 48, 49, 50, 57, 58, 59, 66, 67, 77, 91, 99, 104, 109, 115, 130, 133, 136, 137, 150, 164, 179, 193, 194, 206, 237, 240, 259, 275
- Bukovina 118
 „Burkusország” (l. Poroszország)
- Csakova (Temes m. — Ciacova, R) 139, 156
 Csantavér (Bács m. — Čantavir, J) 251
 Csákvár (Fejér m.) 13
 Császárfalva (Sopron m. — Kaiserdorf, A) 181
 Csehország 30, 50, 116, 118, 150, 154, 167, 240, 267
 Csepel sziget 133
 Csepreg (Sopron m.) 134
- Debrecen* 7, 9, 11, 14, 15, 17, 20, 22, 24, 31, 32, 52, 57, 59, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 82, 85, 91, 96, 97, 100, 101, 106, 107, 108, 109, 115, 119, 122, 123, 124, 125, 143, 145, 147, 149, 164, 165, 166, 175, 176, 177, 182, 183, 185, 187, 188, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 251, 259, 261, 262, 269, 270, 271, 275, 279, 374
 Délvidék 55, 68, 162
 Devecser (Veszprém m.) 122
 Disznód (Szeben m. — Cisnadie, R) 70
 Dorozsma (Kiskun-, Jászkun-kerület) 130
 Dömsöd (Pest m.) 133
 Dunántúl 9, 15, 27, 28, 57
- Eger (Heves m.) 10, 25
 Ekel (Komárom m., CS) 184
Eperjes (Prešov, CS) 11, 14, 50, 51
 Erdély 13, 66, 68, 69, 96, 109, 118, 154, 157, 217, 267
 Érsekújvár (Nyitra m. — Nové Zámky, CS) 193
 Eszterháza (Sopron m.) 224
Eszék (Osijek, J) 151, 205, 223, 261
Esztergom 7, 11, 17, 19, 21, 22, 25, 27, 33, 47, 48, 62, 64, 67, 73, 84, 104, 105, 107, 115, 117, 134, 168, 169, 172, 177, 186, 189, 193, 197, 199, 224, 225, 254, 262, 271, 274, 338
- Felső-Ausztria 116
Felsőbánya (Baia Spric, R) 14, 15
 Felvidék 20, 27, 28, 57, 68
Fiume (Rijeka, J) 261, 266
 Franciaország 30, 150, 268

Galícia 13, 79, 167, 267
Gács (Nógrád m.) 82
Geszes (Komárom m.) 122
Gönyű (Győr m.) 70

Gyorok (Arad m. — Ghiroce, R) 131, 132
Gyöngyös (Heves m.) 10, 13, 25, 127, 136
Győr 7, 9, 14, 16, 22, 23, 27, 30, 46, 47, 48, 57, 58,
61, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 73, 80, 81, 91, 95, 101,
103, 104, 108, 111, 113, 115, 116, 122, 125, 134,
137, 142, 145, 147, 151, 170, 172, 175, 179, 182,
185, 189, 190, 191, 193, 197, 198, 200, 206, 226,
227, 228, 229, 230, 239, 240, 249, 250, 253, 262,
268, 269, 270, 275, 277, 310
Győrsziget (Győr m.) 30, 134, 152, 170, 182, 185,
200, 250
Gyula (Békés m.) 10, 132

Hajdúsámson (Hajdú városok kerülete) 175
Határövidék 13
Havasalföld 68
Hessen (NSZK) 110
Hódmezővásárhely (Csongrád m.) 70
Horvátország 8, 13, 67, 151

Itália 80
Izsa (Komárom m. — Iža, CS) 270

Kabold (Sopron m. — Kobersdorf, A) 181
Karinthia 116
Károlyváros (Karlovac, J) 248
Kassa (Košice, CS) 7, 11, 14, 17, 22, 27, 30, 31, 51,
52, 57, 61, 65, 67, 77, 88, 89, 91, 102, 109, 115,
116, 118, 119, 128, 139, 146, 166, 177, 179, 180,
194, 203, 206, 238, 239, 260, 262, 367
Kecskemét (Pest m.) 10, 13, 25, 69, 72, 149
Késmárk (Kežmarok, CS) 14, 50, 51, 258, 259, 279
Kikinda (Torontál m. — Velika Kikinda, J) 222
Kisbér (Komárom m.) 229
Kismarton (Eisenstadt, A) 7, 14, 17, 19, 20, 22, 25,
27, 33, 43, 44, 45, 48, 61, 84, 105, 117, 134, 181,
194, 242, 276, 300
Kisszeben (Sabinov, CS) 8, 14, 16, 20, 25, 26, 35,
101, 102, 114, 115, 118, 243, 363
Komárom (Komárno, CS) 7, 11, 14, 17, 19, 20, 22,
25, 26, 27, 31, 33, 48, 51, 52, 57, 67, 69, 70, 72,
84, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 112, 122,
123, 124, 128, 134, 142, 143, 144, 169, 175, 177,
178, 179, 184, 185, 186, 189, 191, 193, 195, 197,
200, 202, 225, 226, 253, 254, 268, 269, 279, 344
Kömlös (Torontál m. — Comlosul Mare, R) 55
Konstantinápoly (Istanbul, T) 116
Körmöcbánya (Kremnica, CS) 14, 50
Kunszentmárton (Jász kun-kerület) 132
Korpona (Krupina, CS) 8, 14, 20, 22, 25, 35, 36, 37
Kosztolány (Nyitra m. — Kostolany, CS) 72

Kőszeg 7, 11, 14, 15, 18, 20, 22, 24, 26, 27, 32, 45,
46, 48, 63, 73, 81, 82, 100, 101, 105, 112, 115,
117, 125, 128, 133, 134, 139, 142, 181, 182, 224,
225, 242, 250, 282
Kuczura (Bács m. — Kucura, J) 221

Lengyelország 116, 118
Léka (Vas m. — Lockenhausen, A) 134
Libetbánya (Lubietová, CS) 8, 14, 20, 22, 25, 38,
39, 51
Lippa (Temes m. — Lipova, R) 55
Lombardia 13, 266
Lovad (Komárom m.) 270
Lovasberény (Fejér m.) 152, 171
Lőcse (Levoča, CS) 8, 14, 17, 20, 22, 25, 26, 35, 51,
115, 118, 243, 358
Lugos (Krassó m. — Lugo, R) 156

Magyaróvár (Moson m.) 108, 200
Makó (Csanád m.) 13, 25, 132, 156, 268
Mátészalka (Szatmár m.) 217
Mehala (I. Temesvár) 159
Ménfő (Győr m.) 182
Miskolc (Borsod m.) 10, 13, 25, 31, 127, 136, 152
Mocs (Komárom m. — Moča, CS) 182, 184, 269
Modor (Modra, CS) 14, 50
Modos (Torontál m. — Jása Tomić, J) 55
Morvaország 30, 50, 116, 118, 137, 150, 167, 176
Moson (Moson m.) 70

Nagybánya (Baia Mare, R) 14, 54, 84, 217, 250,
277
Nagybecskerek (Torontál m. — Zrenjanin, J) 156
Nagyenyed (Alsófejér m. — Aiud, R) 215
Nagykálló (Szabolcs m.) 200
Nagykanizsa (Zala m.) 10
Nagykároly (Szatmár m. — Carei, R) 54, 94, 108,
156, 193
Nagykörös (Pest m.) 10, 72
Nagygyőr (Nógrád m., Velky Meder, Cs) 185
Nagyszeben (Sibiu, R) 205
Nagyszentmiklós (Torontál m. — Sinnicolau
Mare, R) 159, 164
Nagyszombat (Trnava, CS) 11, 14, 44, 47, 50, 736
Nagyvárad (Bihar m. — Oradea, R) 10, 25, 68,
132, 149, 175, 205
Nemeshollós (Vas m.) 100
Nemesmilitics (Bács m. — Svetozar Miletič, J) 127
Neszemény (Komárom m.) 270
Német birodalom 116, 117, 240, 268
Nürnberg (NSZK) 66, 68, 72

Nyék (Sopron m.) 224
Nyíregyháza (Szabolcs m.) 10
Nyitra (Nyitra m. — Nitra, CS) 30, 48, 134

- Omorovica (Bács m. — Stara Moravica, J) 133
 Oroszország 16, 118
 Óbuda (Pest m.) 68, 77, 85, 151, 162, 163, 165, 168
 Óperént (Vas m.) 16
- Őrs (Komárom m., Őrségújfalú — Nova Straž, CS) 270
- Pápa (Veszprém m.) 10, 13, 25, 82, 122, 127, 136, 158, 206
- Párkány (Esztergom m. — Štúrovo, CS) 47, 62
 Pászti (Heves m.) 134
 Pavia (I) 177
- Pécs 7, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 22, 24, 30, 40, 41, 48, 57, 58, 61, 67, 77, 81, 83, 84, 91, 94, 109, 112, 114, 117, 123, 133, 139, 146, 151, 153, 169, 170, 193, 205, 223, 245, 247, 248, 251, 261, 276, 318
 Pécsvára (Baranya m.) 254
 Pest 7, 11, 14, 15, 18, 22, 23, 48, 49, 50, 56, 57, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 74, 77, 81, 91, 95, 96, 98, 99, 103, 104, 106, 109, 115, 126, 133, 136, 137, 151, 154, 155, 157, 158, 161, 168, 171, 175, 178, 179, 187, 188, 189, 194, 195, 198, 203, 204, 205, 206, 210, 230, 237, 239, 259, 260, 262, 263, 277
- Pilisjárás 133
 Poroszország 44, 116, 118, 173, 230, 236
 Pozsega (Požega, J) 248
 Pozsony (Bratislava, CS) 7, 11, 14, 15, 17, 19, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 49, 57, 58, 65, 67, 68, 72, 75, 76, 77, 81, 84, 89, 90, 101, 102, 104, 112, 115, 118, 122, 125, 133, 134, 136, 137, 138, 145, 147, 157, 167, 168, 179, 180, 182, 189, 194, 195, 203, 205, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 245, 247, 268, 272, 352
 Pozsonyváralja (Pozsony m. — I. Pozsony) 135, 167
- Ráckeve (Pest m.) 133
 Radvány (Duna-, Komárom m. — Radvaň nad Dunajom, CS) 270
 Révfalu (Győr m.) 30, 197
 Rimaszombat (Gömör m. — Rimavská Sobota, CS) 31
 Rohonc (Vas m. — Rechnitz, A) 224
 Román fejedelemségek 88
 Ruszt (Rust, A) 7, 14, 18, 19, 22, 25, 40, 43, 44, 48, 61, 105, 243, 306
- Sassin (Nyitra m., Sasvár — Sastin, CS) 266
 Sándorfalu (Bács m., I. Szabadka) 251
 Sárvár (Vas m.) 224
 Selmechánya (Banská Štiavnica, CS) 14, 51, 107, 241
 Sopron 7, 11, 14, 17, 19, 21, 22, 26, 27, 29, 30, 43, 44, 45, 48, 49, 58, 59, 64, 67, 73, 74, 81, 91, 100, 102, 104, 108, 112, 115, 117, 125, 128, 142, 147, 151, 173, 176, 179, 180, 182, 186, 189, 192, 194, 196, 204, 205, 224, 230, 231, 232, 236, 242, 248, 249, 258, 259, 262, 269, 274, 277, 292
- Stájerország 30, 73, 116
 Svájc 118
- Szabadka (Subotica, J) 9, 14, 15, 60, 69, 86, 115, 119, 120, 130, 139, 149, 152, 173, 223, 247, 251, 252, 258, 259, 261, 279
 Szakolca (Skalica, CS) 14, 50, 56
 Szászország 116, 118, 240
 Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 7, 11, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 25, 26, 33, 52, 53, 54, 57, 67, 69, 84, 93, 97, 105, 108, 115, 117, 119, 144, 145, 193, 196, 199, 202, 204, 205, 216, 217, 218, 241, 245, 250, 258, 261, 262, 270, 272, 274, 277, 377
 Szeged 7, 8, 9, 11, 14, 17, 20, 22, 25, 27, 31, 32, 54, 55, 57, 59, 60, 63, 67, 68, 69, 72, 74, 85, 86, 91, 94, 97, 98, 100, 103, 104, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 136, 139, 140, 141, 146, 161, 162, 163, 164, 172, 191, 222, 223, 244, 257, 262, 277, 279, 392
 Székesfehérvár 7, 8, 11, 14, 17, 19, 21, 22, 24, 27, 30, 42, 48, 58, 60, 65, 67, 80, 99, 102, 103, 104, 109, 110, 115, 116, 128, 130, 133, 146, 147, 151, 152, 171, 172, 173, 179, 186, 187, 198, 202, 206, 232, 233, 234, 235, 244, 245, 246, 248, 255, 256, 257, 258, 262, 279, 326
 Szentanna (Arad m. — Sîntana, R) 70, 157, 183
 Szentes (Csongrád m.) 10, 13, 25, 70
 Szentgyörgy (Jur pri Bratislave, CS) 14, 50, 195
 Szentiván (Új-, Torontál m.) 164
 Szentgyörgymezeje (Esztergom m.) 47, 62, 134
 Szentkirályszabadja (Veszprém m.) 255
 Szentmárton (Pannonhalma, Győr m.) 227
 Szenttamás (Esztergom m.) 47, 62, 134, 169, 254
 Szerbia 68
 Szigetvár (Somogy m.) 84
 Szilécia 30, 118, 271
 Szlavónia 67, 116
 Szombathely (Vas m.) 16, 25, 45, 224
 Szőny (Ó-, Komárom m.) 270
- Tata (Komárom m.) 70, 122, 199, 269
 Tállya (Zemplén m.) 167
 Temesvár (Timișoara, R) 7, 11, 14, 15, 17, 21, 22, 23, 27, 29, 30, 56, 57, 58, 66, 68, 70, 75, 77, 86, 87, 88, 91, 105, 112, 115, 117, 120, 121, 130, 133, 136, 138, 139, 142, 147, 158, 159, 170, 189, 194, 196, 202, 205, 220, 240, 245, 247, 251, 269, 278, 398
 Thüringia 118
 Tolna (Tolna m.) 179
 Tóváros (Komárom m.) 84
 Törökország 159
 Trencsén (Trenčín, CS) 14, 50
 Triest (I) 116, 266

Ugod (Veszprém m.) 122
Újarad (Arad m. — Aradul Nou, R) 132
Újbánya (Nová Baňa, CS) 14, 51
Újfalu (Komárom m.) 270
Újszóny (Komárom m.) 134, 269
Újvidék (Novi Sad, J) 7, 9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 22,
24, 27, 31, 56, 57, 66, 67, 75, 87, 91, 95, 96, 105,
107, 115, 120, 123, 130, 133, 139, 142, 147, 148,
151, 159, 160, 161, 197, 205, 221, 240, 244, 271,
273, 274, 412
Vác (Pest m.) 109
Vágvecse (Nyita m. — Veča, CS) 168
Vajszló (Baranya m.) 254
Váradolaszi (I. Nagyvárad) 25, 175
Váradvára (I. Nagyvárad) 25
Váradvelence (I. Nagyvárad) 25

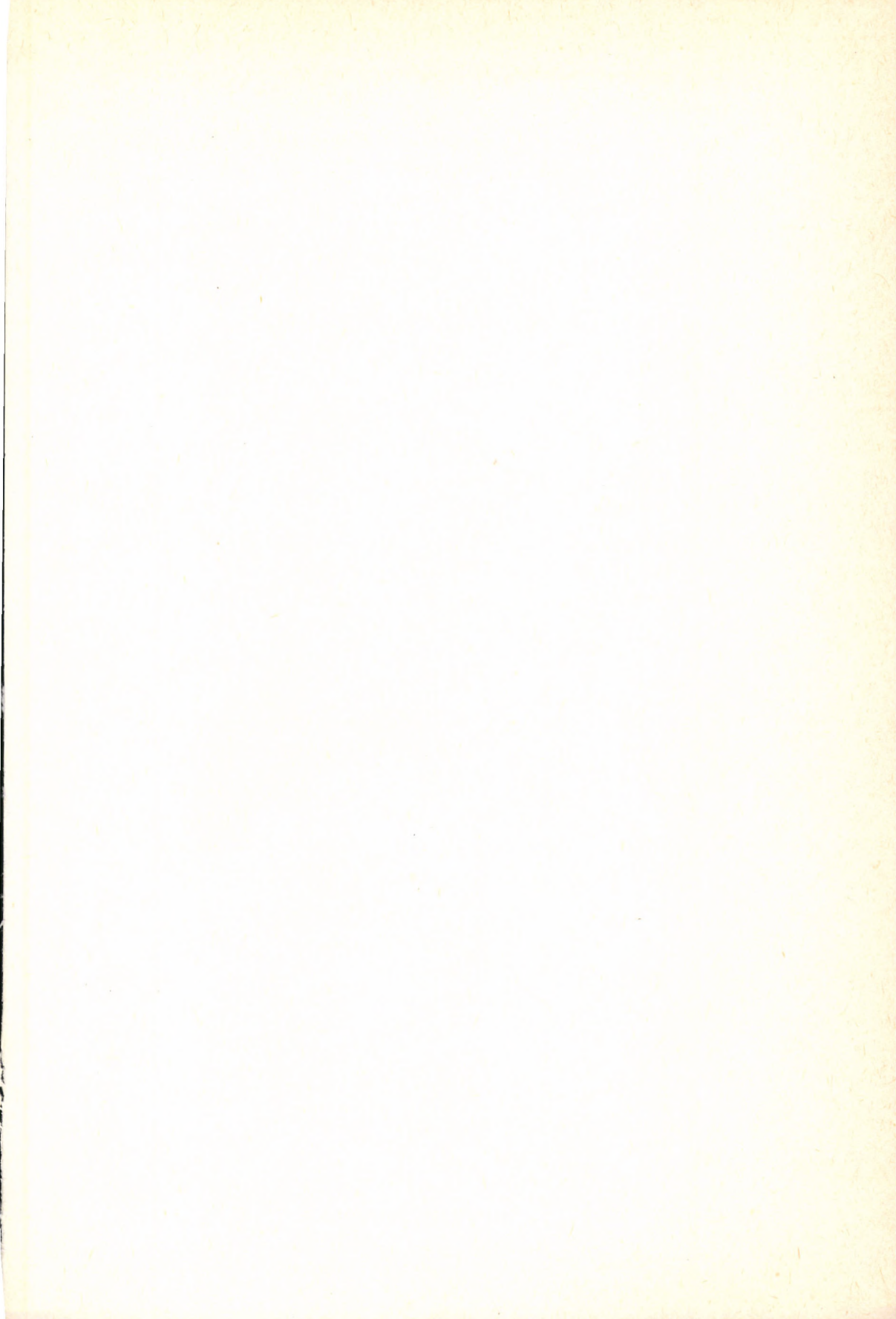
Velence (Venezia, I) 266
Versec (Temes m. — Vrsac, J) 10, 87
Veszprém (Veszprém m.) 16, 25, 127, 205, 206, 255
Vinga (Temes m. — Vinga, R) 55, 133
Westfalia 118
Württemberg 118
Würzburg 118
Zágráb (Zagreb, J) 262
Zólyom (Zvolen, CS) 14, 50
Zombor (Sombor, J) 14, 15, 56, 67, 87, 130, 147,
205, 223
Zsigmondháza (I. Arad — Muresel, R)
Zsitvatő (Komárom m. — Zitavska Tôň, CS) 270

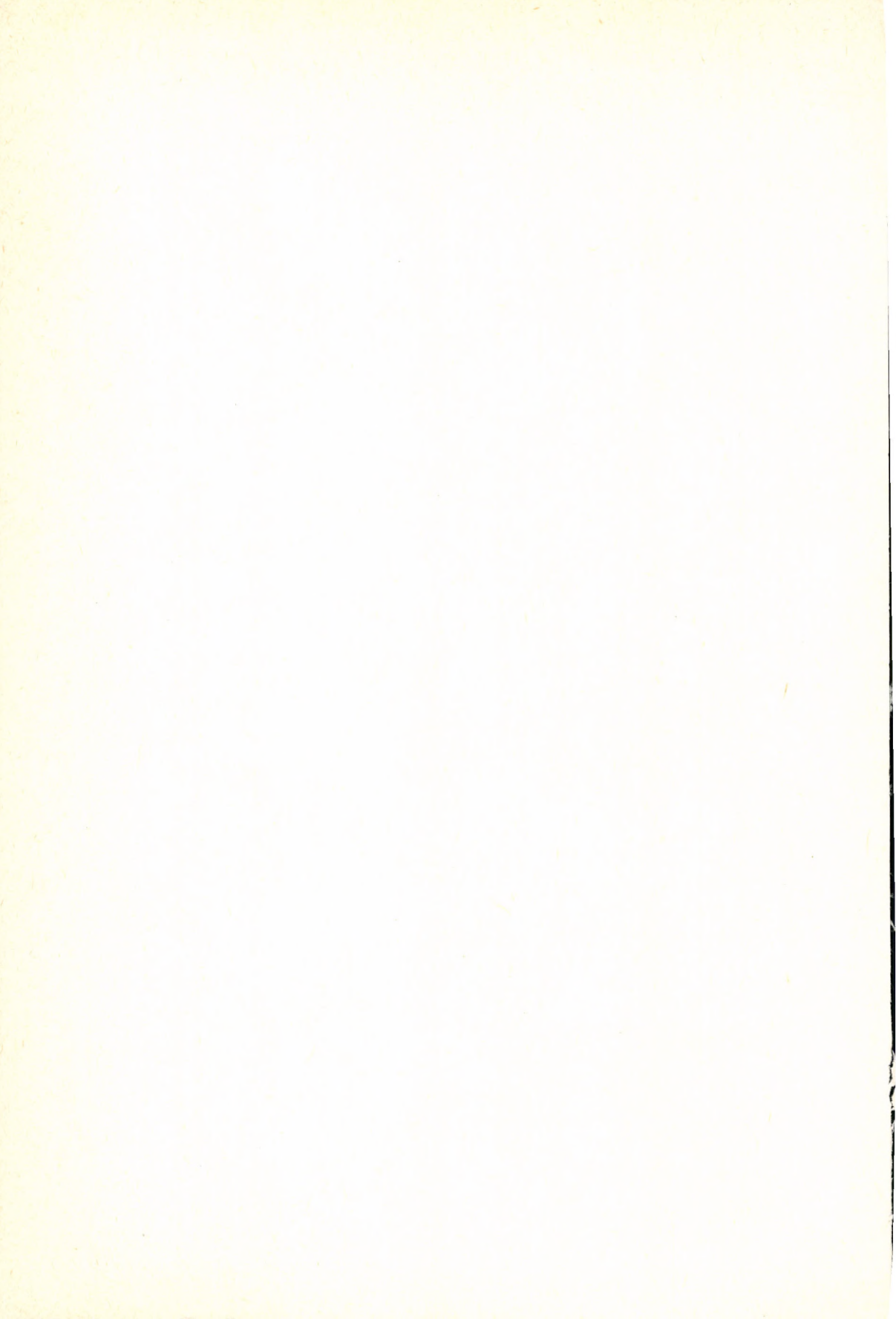
RÖVIDÍTÉSEK

A = Ausztria
CS = Csehszlovákia
I = Itália
J = Jugoszlávia
m. = megye
NSZK = Német Szövetségi Köztársaság
R = Románia
T = Törökország
A helynévmutatóban szereplő *szabad királyi városokat dőlt írással* jeleztük.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Felelős szerkesztő: Keleti Éva — Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné
A borító- és kötésterv Bodor Anikó munkája
Terjedelem: 38,25 (A/5) iv

87.15658 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

A szerző jelen művében a szabad királyi városok kézművesiparának jellemző vonásait mutatja be az 1790 és 1848 közötti időszakban. Elemzése a gazdasági szempontok mellett kiterjed a társadalmi, a politikai összetevőkre is. Az elsősorban eddig nem hasznosított levéltári forrásokra támaszkodó munka képet ad az iparágak differenciálódásáról, a céhes és céhen kívüli iparúzők számszerű megoszlásáról, a céhes szerveződés régiónkénti sajátosságairól. A könyvben megszólalnak az egykori városi társadalom különböző képviselői: a kiváltságaikra féltékeny módosabb céhes kézművesek és az úgyszintén elzárkózó szegényebb mesterek, a városokba beszivárgó vidéki iparosok és a kontárok, a zsidó iparúzők és nem utolsósorban a szervezkedő, mestereiket bojkottáló legények. (A burkoló előlapján: Fehérvár látképe kovács céhlevél fejlécén. Lénhard Sámuel rézmetszete Péch Ferenc rajza után. Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti képcsarnok.)

ISBN 963 05 4389 3